

555

— — — — —

વિવિધ જાહેરાતો, ગ્રંથો અને ચિત્રો ૨૮૬ થી ૩૯૨, ત્રીજું ૨૧ મું, નં. ૧૯૬૩

સંત તુકારામ

૮૨૩૨

મૂલ્યલેખક:-શ્રી. લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર પી. ઇ.

અનુવાદક:-ગ્રંથકલાલ માળેકલાલ શુક્લ

મુ. આણંદ (દાસ મુ. કલકત્તા)

RECEIVED

SHIKHAR

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિશ્ર-અણ્ડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

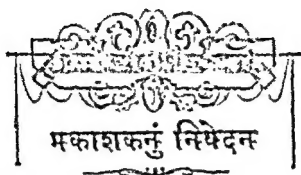
પૃષ્ઠ ૬૪૮, આવૃત્તિ ૧ લી, પ્રત ૮૦૦૦, સં. ૧૯૬૩

મૂલ્ય રૂ. ૨) દપાલખર્ચ છુટું

અમદાવાદમાં “ સસ્ત્ર સાહિત્ય મુદ્રણાલય ” માં
મિત્ર-અખાંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

संत तुकाराम

“રિવિય મંથમાળા”ના છઠીમધ્યા (મં. ૧૯૬૩ ના) પર્વના મંથાંક ૨૮૯ થી ૬૨ નંબરોનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે.

વિક્રમના ૧૩ થી ૧૮ માં નૈકા દર્શિયાન મદારાષ્ટ્ર પ્રદેશને પાંચ પ્રાંતરૂપરૂપીય મદારાષ્ટ્રોમાં પોતાની અમાધારણ પ્રતિભાવી લીધાની ગયા છે. એ મદારાષ્ટ્રોમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને રામદાસ છે. આમાંના ચાર મનો દેહસાક પ્રજાનું મયો ઉપરાંત એકેક અતિ ઉપાસક વિશ્વત મંથની પ્રસાદી પણ જનસમાજને આપના ગયા છે. એ મયો ને જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત, તુકારામના અર્ચન અને રામદાસનો દામયોષ છે. આ સર્વ મદારાષ્ટ્રો અમાધારણ જ્ઞાન-આદિગ્યવટે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી મદાન ઉપકાર કરી ગયા છે. આથી તેમને ‘મદારાષ્ટ્રના મદર્ષિ’ઓ’ની તેમજ તેમના ચાર મંથાને ‘ચાર વેદ’ની ઉપમા એ પ્રદેશમાં આપાઇ છે ને યોગ્યજ છે.

એ સતોને ભગવાને પોતાનો સદેશ લઇને આ પૃથ્વી પર મોકલ્યા હતા અને તેમણે અહીં અવતરીને ભગવાનનું કામ કર્યું છે. એવા એ અવતારી પુરોગામાના એક ‘સંત તુકારામ’નું જીવન ચરિત્ર પાંદુરંગના પુણ્ય પ્રતાપે વાચક જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે.

શુજરાતમાં જે સ્થાન નરસિંહ મહેતાનું છે તે સ્થાન બધે તેથી પણ વિશેષ મદારાષ્ટ્રમાં સંત તુકારામનું છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં ગાનારને જે આંતરિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવાજ, બધે તેથી પણ વિશેષ આનંદ સંત તુકારામના અભિજ્ઞાના ગાનારને

પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમના એ અભંગો એવા આદરપાત્ર બનેલા છે કે, અભણ ખેડૂતો પણ તેનું ગાન કરતા ભક્તિરસમાં તરબોળ બની જાય છે.

સંત તુકારામ ઇશ્વરપ્રેરિત પુરુષ હતા, તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અગાધ હતું અને તે તેમણે લોકભાષા પ્રાકૃતમાં જ જનતા સમક્ષ રજુ કર્યું છે. આંતરિક પ્રેરણાના મધુર ફળરૂપે એ અભંગો આજે અભણથી માંડીને વિદ્વાન સુધીના સૌ કોઈને એકસરખા રસપ્રદ થઈ પડ્યા છે.

આ ગ્રંથના ઉદ્દેશ ૬૦ વિષે ગ્રંથના મૂળ લેખકે તેમજ ગુજરાતી અનુવાદકે તેમની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તે વાંચવા વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથ મૂળ મરાઠીમાં શ્રી. પાંગારકરે લખ્યો છે. તેનું હિન્દી રૂપાન્તર શ્રી. લક્ષ્મણ નારાયણ ગદ્દેએ કર્યું છે અને તે ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુરના સંચાલકોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અહીં તેમનો સહર્ષ આભાર માનવામાં આવે છે. આ પુસ્તકને છેડે તેમણે પ્રકટ કરેલાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક પુસ્તકોનું જે સૂચિપત્ર છપાયું છે તે વાંચવા વિનંતિ છે.

અંતે તે પરમનિયાંતા પ્રભુનો આભાર માની ૐ તત્સત્

જ્યેષ્ઠ પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૯૩

લિક્ષુ—અખંડાનંદ

જાણ્યું છે ? હવે તોં ખસ, ઓ મહાનલ ! એકજ દે ચિનગારી.....

સંત તુકારામનો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં ન થયો હોવા છતાંયે તેઓ કેવા ઉચ્ચકક્ષા ભક્ત થઇ ગયા, તેમણે કેવી ઈશ્વરપરાયણતા અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યાં, છેવટ સુધી સંસારી જેવા રહ્યા—જાણે એજ નિર્માણ થયું હશે—પણ “સંસારસુ સરસો રહે ને મન મારી પાસ,” એવું જનક વિદેહી જેવું જીવન તો એમણેજ તાદશ જીવી ખતાવ્યું.

અહો ! સંત તુકારામે ચિત્તશુદ્ધિના કેવા કેવા સુંદર ઉપાયો ખતાવી દીધા છે ! એ વાંચ્યા—સમજ્યા પછી એ માર્ગે ચાલી જોનાર-નેજ એ આનંદ મળવાનો સંભવ છે. મને તો લાગ્યું છે કે તેમણે પરમાર્થમાર્ગના પચિઠ્ઠ—ગમે તેવા સામાન્ય માનવીને માટે સહેલાઈથી ચઢી શકાય તેવી એક પરમાર્થમાર્ગની સીડી—નીસરણીજ રજુ કરી દીધી છે. અને મેઘવૃષ્ટિમાં તો સંત તુકારામ ખૂબ ખૂબ વરસ્યા છે. એ આંતરમાં સોંસરા ઉતરી જતા સચોટ ઉપદેશો વાચકને ઘડીભર તો ખરાખર દટકારશે—ચાગળા મારશે અને જાગ્રત થવાની પ્રેરણા પાશે. વળી પ્રિય વાચક ! તને એ જગાડી જગાડીને કહેશેજ કે—

ઊઠ જાગ મુસાફિર લોર ભઈ,

અખ રૈન કહાં જો સોવત હૈ;

જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ,

જો જાગત હૈ વો ખાવત હૈ.

મૂલ લેખકની પ્રસ્તાવના

ભગવાન શ્રીપાંડુરંગની કૃપાથી આજે શ્રીકૃષ્ણ જન્મ-
ષ્ટમી (સંવત ૧૯૭૭)ના શુભ અવસર પર હું મારા
વાચકોને શ્રી તુકારામ મહારાજનું આ ચરિત્ર લેટ કરું છું.
ચરિત્રગ્રંથોમાં મારો પ્રથમ પ્રયાસ 'મહાકવિ મોરો પન્ત
અને કાવ્ય વિવેચન' હતો. તે આઠ વર્ષના સતત ઉદ્યોગ-
ના ફળસ્વરૂપે સંવત ૧૯૬૫માં (મરાઠી ભાષામાં) પ્રસિદ્ધ
થયો. ત્યાર પછી શ્રી એકનાથ મહારાજનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર
સંવત ૧૯૬૭ના પોષ માસમાં તેમજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું
ચરિત્ર અને ગ્રંથવિવેચન સંવત ૧૯૬૯ના ચૈત્રમાં પ્રગટ
થયાં. ત્યાર પછી આજે આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે.
શ્રીતુકારામ મહારાજના ઋણથી કંઈક અંશે મુક્ત થવા-
નો આ અવસર ભગવાને આપ્યો છે, તે માટે તે દયાધન
શ્રીનારાયણનાં ચરણકમળોમાં પ્રણામ કરીને કંઈક પ્રસ્તા-
વનારૂપે લખવાનો આરંભ કરું છું.

સૌથી પહેલાં આ ગ્રંથના આધાર સંબંધમાં કંઈક
કહેવું આવશ્યક છે. પ્રથમ અને મુખ્ય આધાર શ્રી તુકારા-
મની અમંગ વાળીનોજ છે. મહારાજનું ચરિત્ર યથાર્થમાં
તેમના અભિગામાંજ આલેખાયલું છે. તેમનું અંતરંગ રહસ્ય,
તેમના અજ્ઞાન, તેમનો અનુભવ અને ઉપદેશ તેમના અ-
ભિગામાં એટલી ઉત્તમતાથી અમલી બિઠયાં છે કે એટલું
મુદત વર્ષોના બીજા કોઈથી પણ થઈ શકશે નહિ. મહારા-
જના અભિગાને જે જેટલી આસ્થા, આદર તેમજ ઉત્કં-
ષ્ઠતા વાંચકે અને મનન કરશે, તેની આગળ મહારાજ
જોડેલાં હૃદય ભેદલુંજ વધારે ખુલ્લું મૂકી દેશે. મહારા-
જના પૂર્વ જીવન અવસ્થાન અમજી લેવી પડશે. હું
તેમની આજે અને અજ્ઞાત કદી શકું છું કે, એ પરંપરાને
સમજાવી તેમજ તેમના મહારાજની વાળીના શ્રવાણ-
અવસરને કોઈપણ રીતે સમજાવનાર મારા અવજનના યોગ

જોઈને એક પ્રત તૈયાર કરી અને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ
 સંવત ૧૯૨૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો. આના ઉપર વારકરીઓના-
 યાત્રાળુ લકતોના તે સમયના પ્રસિદ્ધ નેતા ભાડૂ કાટકરની
 મહોર લાગેલી છે અને મોટા અક્ષરોથી લખેલું છે
 કે 'આ ગ્રંથને મેં દેહમાં જોયો છે. એ બધાએ લેવા
 યોગ્ય છે.' આ ગ્રંથોમાં શરૂઆતમાં શ્રીતુકારામ મહા-
 રાજનું ચરિત્ર અંગ્રેજી અને મરાઠી ભાષાઓમાં આપવામાં
 આવ્યું છે, જે મહીપતિ બાબાના આધારે લખવામાં આવ્યું
 છે. તેમાં ટિપ્પણીરૂપે પાઠભેદ તેમજ કઠણ શબ્દોના અર્થ
 આપવામાં આવ્યા છે. જે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપ-
 રથી આ ગ્રંથ ઉતારવામાં આવ્યો છે, તે પ્રતો મેં જોઈ
 છે. એ બધી પ્રતો સો કે સવાસો વર્ષથી પહેલાંની નથી,
 તેમ છતાં પણ તેમની કોઈ પરંપરા તો અવશ્ય છેજ. એ બે
 પંડિતોને સંતાળ જગનાડેની વહી-પોથી જોવા નહોતી
 મળી, એ પણ સ્પષ્ટ છે. એ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં
 'ઈન્દુપ્રકાશ'માં પ્રકાશિત થયેલો એ સંગ્રહ ઘણો સારો
 છે. છપાયેલા સંગ્રહોમાં સૌથી સારો સંગ્રહ એજ છે.
 એ પછી મરજીવકરજીએ પણ પાઠભેદો સાથે એક સંગ્રહ
 છાપ્યો છે. આખરે અને નિર્ણય સાગર વગેરેએ પણ વિષ-
 યવિભાગ કરીને ભિન્ન ભિન્ન સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તુકારા-
 મના તાત્પર્યના નવ હબ્તર અભંગોનો સંગ્રહ સંવત ૧૯૪૬
 માં પ્રસિદ્ધ થયો. તુકારામ મહારાજના અભંગોનો ખરા-
 બર સ્થિર અને એકાગ્ર દ્રષ્ટિપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી આ
 સંગ્રહમાં સંગ્રહાયેલા અનેક અભંગ તુકારામના જણાતા
 નથી, પરંતુ તે પરથી એમ ન કહી શકાય કે આ સંગ્રહના
 એવા અથવા અભંગો કે જે જીવંત સંગ્રહોમાં નથી તે પ્રસિ-
 દ્ધ છે ખરી. વળત એ છે કે, હાલુકાથી અભંગોની પૂરી શોધ
 અને સંરક્ષણ કરી રીતે થવા પામીજ નથી. જૂના સંગ્ર-
 હોમાં હાલના મહાવ્યાર હબ્તરથી વધારે અભંગ નથી
 અને તુકારામના સર્વસાચ્ય અભંગ એટલાજ છે. સંવત
 ૧૯૬૬ માં ઈ. સિદ્ધાનંદજીએ એવા સંગ્રહ છાપ્યો. બધા

[illegible]

રાજના મૂળ અલંગો કદાચ સરળતાપૂર્વક હાથ લાગે. એજ આશાથી સંવત ૧૯૬૦ માં મેં તળેગાંવ જઈને જગનાડેના ઘરનો સામાન જોયો. તેમાંથી સંતાળ અને તેમના પુત્ર બાલાળના હાથની વહીઓ-પોથીઓ મળી ગઈ. તેમાં ત્રણ જગાએ ‘હસ્તાક્ષર સંતાળ તેલી જગનાડે’ આ લખાણ વાંચતાં મને ઘણો હર્ષ થયો અને તા. ૨૮-૪-૧૯૦૩ ના ‘કેસરી’માં મેં જે કાલમનો એક લેખ લખીને આ અલંગ સંગ્રહ તરફ ઘઘાનું ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સંતાળના એક લેખમાં શાકે ૧૫૬૮ (સંવત ૧૭૦૩) અને બીજા લેખમાં શાકે ૧૬૧૦ (સંવત ૧૭૪૫) લખેલું છે. આ પરથી એ પણ સમજાયું કે, સંતાળ તુકારામના પ્રચણ પછી આગીસ વર્ષ વધુ જીવિત રહ્યા હતા. સંતાળના હાથનો લખેલો એ અલંગોનો સંગ્રહ ઉતારીને પ્રકાશિત કરવાનું કામ તો મારાથી બની શક્યું નહિ, પરંતુ શોધકોની દૃષ્ટિ તો તે જાણુ ગઈજ. શ્રી. દત્તો પંત પોદારે સંતાળની વહી ઉપરથી ૨૫૮ અલંગ ઉતાર્યા અને તેમને બારત—ઈતિહાસ—સંશોધક મંડળના પાંચમા સંમેલનના વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ પછી સંતાળની બીજી એક વહીની શોધખોળ કરીને થાણાના શ્રી. વિનાયકરાવ લાવેએ શ્રીતુકારામ મદારાજના ‘અગ્રણી અલંગોનો સંગ્રહ’ જે બાંગ્લામાં પ્રાલમાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ સંગ્રહ અત્યંત મહત્વનો છે. એમાં તેરસો અલંગ છે. એ અલંગ તુકારામના મૂળ અલંગ છે. એમાં શંકા લાવવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. શ્રી. વિનાયકરાવ લક્ષ્મીદેવીના કૃપાપાત્ર છે અને વિદ્વાન પણ છે. તેમણે આ અલંગ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી કર્યું છે. એ ‘સંતાળ સંહિતા’ અને ‘જગનાડે સંહિતા’ હવે અર્પિત છે. આ સંગ્રહમાં કપાયેલા અલંગ સંતાળના હાથનો છે અને મુદ્ર લેખનપદ્ધતિ અવશ્યજ તુકારામના હાથની અને મુદ્રેજ સંતાળના લેખની છે, એ વાત પણ કદાચ નહિ. તેમજ શ્રીતુકારામ મદારાજનું અધ્યયન કેટલું વિસ્તૃત તેમજ કેટલું ઉચ્ચ કેટલું નીચું, તે વાચક

આગળ જોઈએ. સંતાણને જે શિક્ષણ મળેતું હતું તે દ્વિયાએ તેમના લેખનમાં મુદ્દિ-અમુદ્દિએ આવી ગઈ છે. દધ-વીંચ વાર હું દેહ લઈ આવ્યો. ત્યાં તુકારામના વંશ-જ્ઞેને ત્યાંનાં લગભગ ગામી પાપીજીનાં પોટકાં અને કાગળ-પત્રો જોયા, તેમજ એ જાધાનો ઉપયોગ આ અસ્તિત્વમાં-માં યપારવાને કર્યો છે. દેહમાં તુકારામના ખાસ ઘરમાં તેમનાજ દાયની લખેલી એક વડી મુદ્દિન રાખેલી છે. તે જોવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પડ્યો છે. એમાં મદારાજના જાણપચીસ અર્જો છે. તેની લખાવટ તુકારામના સમયની અને સંતાણની વડીના જેવી છે. તેમ છતાં જે કંઈ લખ્યું છે તે મુદ્દ અને વ્યવસ્થિત છે. સંત તુકારામના વંશજે પૂર્વપરંપરાથી આ વડીને તુકારામના દાયની લખેલી માનતા આવ્યા છે. તુકારામ મદારાજના દરનાક્ષર, કમમાં કમ તેમની સદી મેળવવા માટે જે નાસિક અને અંબજમાં રહેતા દેહદેહનો મૂળ વડીજો જોઈ. તેમની સદી મળી હોત તો ખૂબ આનંદ થાત ! અરતુ, અજે એક 'અભંગ ગાથા'નો ઉદ્દેશ દર્શીને આ જાણત પૂરી કરીય, બહિષ્ણાળાઈનો મૂળ સંગ્રહ અને શિગરમાં મળ્યો છે. છપાયેલો સંગ્રહ નકલ પરથી છપાયો છે, મૂળ ઉપરથી નહિ ! છપાયેલા સંગ્રહમાં એક અભંગ આ પ્રમાણે છે—

કર્જો આસેં તુજેં જિણ્ણ, કેવા તું માજે પાપણ. ૧
આરવિતાં નાંવ રૂપા, સદા નિર્ગુણીંચ લપા. ૨
વાર પાલે આરવ્યાચી, સત્તા નુરેચિ મુળીંચી. ૩
બહેણિ મહો પદેશી, યેધં આમહાં સંગેં છરી. ૪

આ અભંગ વાંચતાંજ લાગ્યું કે, આ તુકારામનાજ અભંગ છે. અને 'ગાથા'માં જોયું તો સાચેજ એ અભંગ તુકારામનાજ નીકળ્યા. ઇન્દુપ્રકાશ, આર્યભૂષણ અને જગ-દિતેશ્વ પ્રેમો દ્વારા પ્રકટ થયેલા સંગ્રહોમાં ચોડા શબ્દોના ફેરફાર સાથે આ અભંગ છપાયેલા છે. બહિષ્ણાળાઈના મૂળ સંગ્રહમાં આ અભંગ આ પ્રમાણે છે—

કળો અલ તુઝ જિન, દેવા તૂં માઝ પોસન. ૧
આઠવિતાં યાવ રૂપા, સદા નિર્ગુણીંચ લપા. ૨
વાર પાહે આઠવાચી, સત્તા નોરે સુખિચી. ૩
તુકા મહણે પરદેસિ, ચેથેં આમહાંસંગે જીસી. ૪

સન્તાજીની ગાથામાં ‘ઘન્દુપ્રકાશ’ના જેવોજ પાઠ છે. ઘન્દુપ્રકાશ ‘ગાથા’, જે સાંપ્રદાયિક ‘ગાથાઓ’, સન્તાજીની ‘ગાથા’, બહિણાબાઈની ‘ગાથા’—એજ પાંચ સંગ્રહ મુખ્ય છે. પાંચમો ગ્રંથ હજી છપાયો નથી. થોડો પાઠ-લેઠ છે, શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો થોડો ફેરફાર છે, તેનું સંશોધન થવું આવશ્યક છે; તેમ છતાં તાત્પર્યોર્થની દૃષ્ટિએ જોતાં ‘ગાથા-ગાથામાં’ બહુ મોટું અંતર નથી ! સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત જો પરિચિત હોય, શ્રી તુકારામ મહારાજના વિચારો ને ભાવનાઓનો જો અંતરંગ પરિચય હોય, કમમાં કમ વિચારોની અંતર્ધારા સમજાઈ હોય તો કોઈ પણ સંગ્રહવડે કામ લઈ શકાય. અભંગોના શુદ્ધ પાઠ તો ત્યારેજ મળી શકે, કે જ્યારે કાં તો સંત તુકારામના હાથની કોઈ પ્રત મળે અથવા સર્વ ઉપલબ્ધ પ્રતોના અભંગોને ઘણી સદ્મતાથી સંશોધન કરીને પરંપરા તેમજ સંશોધન-બંને પ્રકારથી સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો કોઈ નવીન સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવે. મેં અત્યાર મુઘીના બધા સંગ્રહોમાં ખાસ ખાસ મહત્ત્વપૂર્ણ અને માર્મિક અભંગો મેળવી જોયા છે અને આ પ્રમાણે સંપ્રદાયપરંપરાની દૃષ્ટિથી વાર-કરીએલાં પ્રમુખ પૂર્વક જોડાઈને તથા આગન્દી, દેહૂ અને પંઠ-રીમાં પરંપરાનુસાર કથા-કીર્તન-પ્રવચન સાંભળવા-સંભળાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલ સંપ્રદાયશુદ્ધ વિચારપદ્ધતિ અનુસાર એ અભંગોનું અધ્યયન અને મનન કર્યું છે. આ અરિત-ગ્રંથને જે પ્રયત્ન અને મુજબ આધાર છે તેનું-અર્થોત્ શ્રી તુકારામ મહારાજના અભંગનું આટલે મુઘી વિવરણ થયું.

પ્રથમે બેઝે આધાર ગ્રંથોના ઉપર છે. ઘણાને આ કાવ્યો જાણ છે કે, એકજ સંપ્રદાય ગ્રંથક અને ભાવિક

જાતે શી ફીતે જની મદદે ? મારા વિચાર પ્રમાણે તો મતો-
નાં ચરિત્રનો લેખક બાવિક, રમિક અને ચિકિત્સક યાને
ગોધક સોયોજ બેઠાં. પરંપરા, ઉપાસના અને બહિ-
બાવની ઉત્કટતા વિના મતોનાં રસમય લાગી મકાતાં નથી;
તેમજ તેમના મંથો સમગ્ર મકાતા પણ નથી. આ મુગમાં
ગોધખોળથી અભવયા ફરીને તેમી પણ કામ ચાલે તેમ
નથી. જોટલે ચળતાં મુખી દુ જેડ વાનો ચરિત્રમંથોમાં
મેળવું છે. પ્રસ્તુત મંથ માટે ફરી મકથો તેટલું ગોધ-
ખોળનું કામ મેં કર્યું છે. તેનું દિવદાન પણ ઉપર કંઈક
કદાવી જુઓ મં. આમ તો સમગ્ર મંથ ગોધખોળથી
બરપૂર છે. અહીં તેનો કેટલોક વિસ્તાર કર્યો ? ફેડમાં
દશ-બીસ વાર જુદાં ન્યાંની ખામીઓ, કાગળપત્રો અને
વહીઓ જોઈ તથા તેમાંથી આને માટે જોટલી પોષક અને
આવશ્યક હતી તેટલીજ ચામડી આ મંથમાં લીધી છે.
શ્રી તુકારામ મહારાજના પુત્ર ધીનારાયણ જુવાને શિવાજી
મહારાજે લખેલા બે પત્રો મને પ્રાપ્ત થયા છે. તુકારામના
પુત્રોની સંપત્તિની વહેંચણી અને જાદિજાણાઈના પતિના
સંબંધનો એક વ્યવસ્થાપત્ર ઈત્યાદિ કેટલાક કાગળપત્રો
મારે હાથ આવ્યા છે, પરંતુ આ મંથમાં તેની ચર્ચા કરી-
ને મંથનું કદ વધારવું હું ઉચિત માનતો નથી. તુકારામની
આજ દિન મુખીની વંશાવલી ફેડ, પંદરપુર, નાસિક અને
અંબજની વંશાવલી તથા પ્રાચીન લેખો સાથે મેળવી તૈયાર
કરી, તે પણ આ મંથમાં લેટી નથી. મહારાજના ચીરસ
વંશજો ફેડ તથા ખીજે પણ ધણા છે. શ્રી તુકારામ મહારા-
જ પછી તેમના કુળમાં તેમના પુત્ર નારાયણ જુવા સિવાય
ગોપાળ જુવા, રાધોળા અને વાસુદેવ જુવા-એ ત્રણ પુરુ-
ષોએ સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. નારાયણ જુવાને છત્રપતિ
શ્રી શાહુ મહારાજે ત્રણ ગામ બક્ષીસ આપ્યાં હતાં. ફેડ
ગામની સનદમાં લખ્યું છે કે ‘ રાજેશ્રી તુકેળા ગોસાંઈ’-
ના પુત્ર નારોળા ગોસાંઈએ પ્રસિદ્ધ ગઢ ફુગમાં એક પત્ર
મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું કે, શ્રી તુકારામ મહારાજ ફેડમાં

‘લગવત્કથા—કીર્તન કરતા કરતા અદૃશ્ય થઈ ગયા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમનેજ હાથે એ શ્રીલગવાનની મૂર્તિની પૂજા થયા કરતી હતી.’ કીર્તન કરતાં કરતાં તુકારામનું અદૃશ્ય થવું, એ વાતની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ તથા મહારાજે એ મૂર્તિપૂજન કરવું—એ ત્રણે હકીકતો નારાયણ ખુવાએ ઘણા મહત્ત્વની કહી છે. આ ગ્રંથના પૂર્વપીઠિકાવાળા અધ્યાયમાં, શોધ કરતાં મળી આવેલા કાગળ—પત્રોનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ચરિત્રમાં સંત તુકારામના પ્રપૌત્ર ગોપાળ ખુવાના નામનો ઉલ્લેખ કેટલીક જગાએ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગોપાળ ખુવા તુકારામ મહારાજના વચલા પુત્ર વિઠોળાના પૌત્ર છે. રાઘોળા વિઠોળાના પ્રપૌત્ર છે. વિઠોળાના બે પુત્ર, એક ગોવિંદ અને બીજા ગણેશ. ગોવિંદના પુત્ર ગોપાળ ખુવા થયા અને ગણેશના ત્ર્યંબક અને પછી ત્ર્યંબકના રાઘોળા થયા.

તુકારામના પ્રથમ પુત્ર મહાદેવ ખુવા હતા. તેમના વંશમાં વાસુદેવ ખુવા થયા—તુકારામના મહાદેવ, મહાદેવના આળાજી, આળાજીના મુકુંદ અને મુકુંદના વાસુદેવ. તુકારામની પછી વાસુદેવ ખુવાજ સૌથી સારા નીકળ્યા. એમ પાત્ર કહેવાય છે કે, તેમનાથીજ દેહૂનો સંપ્રદાય આદ્યો. વંશાવલીનું બાકીનું વિવરણ આ સ્થળે આપવું બીન—જરૂરી છે. આ સિવાય શિજિરમાં જઈ બહિષ્ણાળાઈ અને શંકર-સ્વામીના સંબંધમાં જે શોધખોળ કરી, તેનો ઉપયોગ વધારવાને કર્યો છે. નિલોળારાયનો હસ્તલિખિત ઓવીળદ્ધ ગ્રંથ મળ્યો, તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. દેહૂ અને લોહ-નાવનાં વર્ણન તથા શિક્ષાલેખ પણ વાચકને વાંચવા મળશે. આ ગ્રંથમાંના ‘કાવનિર્ણય’ અધ્યાય શોધખોળને લગતોજ છે ગ્રંથના જ્યાં-જ્યાં વાચકરી સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે. જ્યાં જે કાવન—પત્ર, જ્યાં પાથીઓ તેમજ સંગ્રહ-કાવન. જ્યાં તે ગ્રંથનું સંગ્રહ ગણગર રીતે કર્યું છે. જે-કે-કે દેહૂ સ્થાન પરથી મળેલું ગ્રંથ અથવા અન્ય જે-કે-કે જગતના અન્ય પછી પ્રગટ થાય તે તેને માટે

દું જવાબદાર નથી. આજ વર્ષ યયાં આ અંધ વિષે ઉદાપોદ
ચાલ્યો છે અને તેને વિષે અનેક લેખો તેમજ આખ્યાન
પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં છે, તેમ છતાં પણ એ કોઈએ કોઈ વાત
મારાથી પુષાવો રાખી દેાય તો એ તેમનોજ દોષ છે.

આ સ્વરિત્રયનો ત્રીજો આધાર સંત તુકારામના પ્ર-
ધાનુકાશથી માંડી આજ સુધી તેમનાં જે જે સ્વરિત્રયન
અને ગુણદીર્ઘતા યયાં, જે જે આખ્યાયિકાઓ પ્રખ્યાત થઈ,
જે જે સ્વરિત્રય તેમજ પ્રજામાં લખાયા-તે જમાનું પચી-
લોચના છે. આ વિષે પણ એન્કેક વાતો કહેવાની છે. આ
અંધમાં તુકારામ મદારાજની ગુણાવલી અને ભગવદ્ગુપ્તા-
ના પ્રસંગોનું વર્ણન વાચકને મળ્યો. આ ગુણાવલી અને
ભગવદ્ગુપ્તાના દિવ્ય પ્રસંગો મદારાજના જીવનકાળમાંજ
પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા. આથી તેમના સમકાલીન તથા
પછીના સમયના જાણ સંત કવિઓએ પ્રેમમાં લવલીન
થઈને તેનું વર્ણન કર્યું છે. ઈન્દ્રાચળીના દલમાંથી (જિંડા
ધરામાંથી) તુકારામની વહીઓને ભગવાને પાણીથી જસાવી
લીધી. આ જનાવ સંવત ૧૬૬૭ થી પણ પડેતાં, કોલ્હા-
પુર પચાંત ગામે ગામ દેતાઈ ચૂક્યો હતો. એજ સંવત
૧૬૬૭ નો એક લેખ જલિણાબાઈના આત્મચરિત્રમાં મળી
આવે છે કે, કોલ્હાપુરમાં જયરામરામી હરિકીર્તન કરતા
કરતા શ્રીતુકારામ મદારાજના અજાંઝ ગાયા કરતા હતા.
રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામ મદારાજની જે સ્તુતિ કરી છે તેના
પ્રસંગો આગળ આવશેજ. તેમનીજ એક આરતીમાં એક
ચરણ આ ભાવનું છે કે—‘ પચ્ચર સદિત વહીઓને જળ
ઉપર એવી રીતે રાખી કે લાણે લાલીજ પાચરી દીધી ન
હોય ! ’ ગઢેલે વેકુંઠગમન વિષે રંગનાથ સ્વામીનું ઘણુંજ
મુંદર પદ છેલ્લા અધ્યાયમાં આપ્યું છે. તેમનાજ ભાઈ
વિકૃલ (જન્મ સંવત ૧૬૭૩)ની પ્રસિદ્ધ ‘ પ્રાણાતી ઉઠી
ઉઠી જા પુરુષોત્તમા ’માં આ ચર્ચા પણ આવી ગઈ છે
કે ‘ તેમની વહીઓને તમે પાણી પણ લાગવા દીધું નહિ.’
સંવત ૧૭૪૩ માં દેવદાસે જે ‘ સંત માલિકા ’ રચી તેમાં

જણાવ્યું છે કે ' જાતના વાણિયા તુકારામ, તારા ભજનમાં ઘણો ગાઢ પ્રેમ છે. તેથી તે તે પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરી લીધા, ને તેઓ તારા કાગળને પણ જળમાંથી બચાવવા માટે આદ્યા આવ્યા. ' શ્રીધર સ્વામીના ' સંત પ્રતાપ 'માં વહીઓ ઉગાર્યાની હકીકત લખેલી છે. સંવત ૧૭૩૫ પછી સદ્ગુણકીર્તનોમાં તુકારામની વહીઓ તાર્યાના તથા તેમના સશરીરે વૈકુંઠ ગયાના—એ બન્ને બનાવોનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. શિવદિન-કેસરી, મધ્વ મુનીશ્વર, દેવનાથ મહારાજ વગેરેએ પોતાનાં પદોમાં તુકારામ મહારાજની સ્તુતિ કરતાં કરતાં એ બે કથાઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીના સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ સંત તુકારામ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. સમર્થ રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને અવશ્યજ મળ્યા હશે. ' ભિક્ષાને બહાને નાના મોટા સૌને પરખી લે. ' ' મહન્ત મહન્તને શોધે. ' ઇત્યાદિ શિખામણ ' દાસબોધ ' દ્વારા આપનારા સમર્થ, દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદીને કિનારે સંવત ૧૭૦૧ માં આવ્યા. આ પછી પાંચ વર્ષ બાદ સંવત ૧૭૦૭ માં તુકારામ અદૃશ્ય થયા. એ પાંચ વર્ષના સમયમાં સમર્થ તુકારામને કદી મળ્યાજ ન હોય, એ તો અસંભવિતજ લાગે છે. રામદાસ અને તુકારામના મેળાપના કથાપ્રસંગો રામદાસી ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા છે. ઉદ્ધવપુત્રે સમર્થના ચરિત્રમાં તથા રંગનાથ આત્યા સ્વામી, વામન, નિવરાજ, બોધલે પુત્રા અને જયરામ સ્વામીએ લખ્યું છે કે, પંઢરપુરમાં તુકારામ અને રામદાસ મળ્યા હતા.

બીજા સ્વામીના ' સંતલીલામૃત 'માં તુકારામનું ચરિત્ર દેવ અભંગોમાં છે. પરંતુ એ વીસ અભંગોમાં પણ સમર્થ અને તુકારામના મિલનનો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે તથા બીજી પાંચ દેવદંડ પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકાઓ છે. રામદાસ વિશ્વભવાનની પાસે એવીજ વાત છે. તુકારામની દેવદંડ અપ્રસિદ્ધ હકીકતો આ ગ્રંથમાં છે. તેમનાં પંદર દેવદંડો, નિવરકૃત. અને અનંત પ્રેમભક્તિનું

રેત્ર લખાયાં. શ્રી. જાલકૃષ્ણ મહલાર હંસનો એક સુંદર
 બંધ (સંવત ૧૯૩૭), શ્રી. કેલુસ્કરલિખિત ચરિત્ર (સંવત
 ૧૯૩૮), શ્રી. સિડેજીનો 'તુકારામ જીવા'નો નિબંધ અને
 છી ઇન્દોરના પ્રો. શાંતારામ દેસાઈઅથિત 'તુકારામ
 ભાંગ રત્નોં કે હાર' શીર્ષક સત્ય જિજ્ઞાસાપ્રધાન અને
 લક્ષ્યશીલ હૃદયની લગનીથી લખાયેલો નિબંધ-એ સઘળા
 નિબંધ અને ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા. ફ્રેજર સાહેબે તુકારામના
 ટલાક અભંગોનો જે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ
 . આપણા ખ્રિસ્તી ભાઈઓ પણ શ્રીતુકારામના ગુણ-ગૌર-
 ની સેવામાં આપણાથી બહુ પાછળ નથી. ડૉ. મેરી માઈ-
 લનો નિબંધ પણ સારો છે અને રેવરંડ નેહેમ્યા (પહેલાંના
 હેન્ડુ શ્રી. નીલકંઠ ગોરે)નો લખેલો 'તુકારામનું ધર્મવિષ-
 યક જ્ઞાન' એ નિબંધ બહુ વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે. રેવરંડ નવલકર
 અને ડૉ. મેકનિકલે અંગ્રેજી ભાષામાં લખેલા લેખોનો ઉલ્લેખ
 કરવા જેવો છે. અત્રેની તુકારામ-ચર્ચા-સોસાયટી તુકારામ-
 ની વાણીનો પ્રચાર કરવામાં ઘણી પ્રયત્નશીલ છે. અત્યાર
 સુધી જે જે લોકોએ પોતપોતાની રીતે તુકારામના ચરિત્ર
 અને અભંગો વિષે જે કંઈ લખ્યું છે, તે સૌને ધન્યવાદ
 આપીને હવે આ ગ્રંથની દૃષ્ટિ સંબંધે બે શબ્દ લખું છું.

આ ગ્રંથના (૧) અભંગોનું સૂક્ષ્માવલોકન, (૨) શોધ
 અને (૩) અત્યારસુધીના પ્રયત્નોનું નિરીક્ષણ એ ત્રણ આધાર
 બતાવ્યા; હવે આ ગ્રંથનું સ્વરૂપ સંગ્રેપમાં નિવેદન કરું
 છું. મંગળાચરણ પછી પહેલાં કાળનિર્ણયના પ્રશ્નનો નિકાલ
 કર્યો છે. એ પછી બે અધ્યાયમાં તુકારામનું પૂર્વચરિત્ર છે
 અને પછી સમગ્ર મધ્યજાત ઉપાસનાપ્રધાન છે. આ ઉપા-
 સનામાં શ્રી તુકારામ મહારાજનાં વચનોનાજ આધાર
 ઉપર વિદ્વાનશ્રદ્ધાંક લખેલો છે. તેમાં મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત-
 અને તુકારામ-ચર્ચાના વારકરીઓ તેમજ સામાન્ય રીતે
 મહાત્માના જીવનકાલપ્રત્યક્ષ વિગ્રહ મૂળક્રમથી યથાર્થ
 અને સંક્ષિપ્ત રીતે આપ્યાં અને સમગ્ર વલ્લે તુકારામ કયા
 રીતે મહાત્મા બનેલા તેના અંગત અને દાહ્ય પાંખોની વચા, તેમની

આગળ અશુભોપાસનાનું રહસ્ય ખુલ્લું થઈ જાય, તેમને શ્રીવિકૃતસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય અને તેમને માટે પરમાર્થમાર્ગે ચાલવું સુગમ થાય તથા બક્ષિમાર્ગને તેઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જોઈ આ વિસ્તારનો મુખ્ય હેતુ છે. ભાવિક ભક્તોને આ મધ્યખંડ ધર્મો પ્રિય અને બોધપ્રદ થશે. વારકરીનું પ્રદાયની સિદ્ધાંતપંચદશી બતાવીને એકાદશી વ્રત, નામસંદીર્ઘન, સત્સંગ અને પરોપકારનું મહત્ત્વ તેમજ તુકારામના પૂર્વોપાસનું વિવરણ કરીને તથા વિસ્તારપૂર્વક અંતરંગ પ્રમાણે આપીને એ ચર્ચા ચલાવી છે કે, તેમણે કયા કયા યંત્રાનું અધ્યયન કર્યું હતું અને કયા મંથમાંથી શું મેળવ્યું હતું. સાતમા અધ્યાયમાં શુરુકૃપા અને શુરુપરંપરાનું વિવરણ આપ્યું છે. ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોમાં વાચક તુકારામની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય, મનોજય, એકાંતવાસ, આત્મપરીક્ષણ અને નામસંદીર્ઘનનો આનંદ લે. પછી બક્ષિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા, અશુભ નિર્ગુણવિવેક, શ્રીવિકૃતોપાસના અને શ્રી મૂર્તિપૂજા, ભગવાનને મળવાની લગની—એ બધું જોતાં સશુભ પ્રેમને ચિત્તમાં ભરતાં ભરતાં વિકૃતસ્વરૂપનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શ્રીવિકૃતમૂર્તિને ધ્યાનથી મનોમંદિરમાં બેસાડે અને રામેશ્વર ભટ્ટ તથા તુકારામ મહારાજના પછીના મર્મને જાણીને તુકારામની ધ્યાનનિષ્ઠાને ધ્યાનમાં લાવી શ્રી તુકારામની સાથે સશુભ સાક્ષાત્કારના તેમના આનંદનો પ્રત્યાનંદ પ્રાપ્ત કરે. આ અંધનો મધ્યખંડ શ્રીતુકારામના અસ્તિત્વનું દૃઢય છે. જોઈ દૃઢયને લઈને આગળ વધે. મેઘવૃષ્ટિમાં સંત તુકારામે સંસારીઓને વારે વારે કેવા જગાડ્યા છે, દંભીઓને કેવા ઉઘાડા પાડ્યા છે, તે જોઈ લ્યો. પછી તુકારામ અને શિવાજી પ્રકરણ પૂરેપૂરું વાંચ્યા પછી વાચક સમજી લેશે કે, સંતો ઉપર સંસારીઓ તરફથી જે આશ્લેષ કરવામાં આવે છે તે કેટલા અયોગ્ય છે. આ પછી સોળ શિષ્યોની વાર્તાઓ, નિલોખાસયનો મહિમા અને એના પછી વારકરી નેતાઓ, તુકારામ જાળા અને જીજ્ઞાસુનો ગૃહપ્રપંચ, જલ્લેની દૃષ્ટિઓનું મધ્ય-

ધ્યાન જોતા જોતા શ્રી તુકારામ મહારાજ જ્ઞાનભક્તિના પર-
માનંદને કેમ કરીને પ્રાપ્ત થયા અને શી રીતે સશરીર વૈકુંઠ
પધાર્યા તે જુઓ.

ધન્યવાદના બે શબ્દ

ઇંદોર સંસ્થાનાધિપતિ શ્રીમંત સવાઇ તુકેજીરાવ
હોલકરે આ ચરિત્રગ્રંથનું લેખન લગભગ સમાપ્ત થઇ ચૂક્યા
પછી આ સત્કાર્યને માટે ઘણી મોટી દ્રવ્યની મદદ આપી,
તે માટે હું તેમના પ્રત્યે મારી હાર્દિક કૃતજ્ઞતા દર્શાવું છું.
તુકાપ્રેમી શ્રીશિવરાવ કૃષ્ણ કૈકિણી તથા સ્વ૦ કર્નલ કીર્તિ-
કર અને આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતને વાંચતાં વાંચતાં
અર્ચા દ્વારા મદદ કરનાર શ્રી. ભિડેજીનો પણ મહાન ઉપ-
કાર છે. વળી ભગવાન શ્રીપાંડુરંગના ઉપકાર તો શબ્દોદ્વાર
વ્યક્ત થઇજ શકતા નથી. તુકાજીની વાણીમાં એજ કહેવું
પડે છે કે—

અરા કરો સ્વામી અખ ચે વચન, તેરે કૃપાદાન વાણીરૂપ.
તેરા દિયા તેરે ચરણાં પૈ વારા, ભારહૈ ઉતારા પાંડુરંગ.

પના 'મુમુક્ષુ' કાર્યોગ
જન્મભૂમિ-સંવત ૧૯૭૭

}

સાધુસંતોના દાસાનુદાસ—
લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાગારકર

ॐ शुद्धिपत्र ॐ

पृष्ठ	पंक्ति	अंगुद	शुद्ध
१	२१	अगव न	अगवान
१७	११	हिन	हिन
४०	३१	मुक्ता	मुक्ता
४७	१३	यथायथा	यथायथा
८१	२१	वगीया	वगीया
८७	२१	वर्तुल	वर्तुल
८८	२७	उ-	उपाय
१५४	३१	केलपो	केलपो
१५६	२८	वेदोपनिषत्कथा	वेदोपनिषत्कथा
१७३	१८	हनुं अने	हनुं
१८८	२८	अतिशयां	अतिशयां
१८८	११	आ आ	आ
१८८	८	भान	भान
२०३	४	अंगभा	अंगभा
२१८	१७	भाकन	भाकन
२४०	२८	यद्राने	यद्राने
२४१	५	साक्षारता	साक्षारता
२४३	१८	सोपान,	सोपान,
३३२	६	गानाजन	गानाजन
३४७	७	श्रीविद्वत्तनी	श्रीविद्वत्तनी
३४८	२७	जय	जय
३८२	२८	परमानंद	परमानंद
३८१	२५	धन्वतरिनी	धन्वतरिनी
३८२	१४	तभने	तभने
४१८	१८	करभां	करभां
४४४	११	भडागांड	भडागांड
४४५	२८	निःश्रेयसकरे उमे	निःश्रेयसकरौ उमौ
४६७	५	विश्वोपकारिव्रतम् ॥	विश्वोपकारिव्रतम् ॥
५०७	१०	कर्तव्य	कर्तव्य
५०८	२६	हार्दिक	हार्दिक
५४६	२५	लरा	लरा

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂર્વખંડ-કર્મકાંડ		
૧	કાળનિર્ણય	૧
૨	પૂર્વવૃત્તાંત... ..	૩૪
૩	સંસારનો અનુભવ	૫૫
મધ્યખંડ-ઉપાસનાકાંડ		
૪	આત્મચરિત્ર	૯૧
૫	વારકરી સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ	૧૦૫
૬	ગ્રંથોત્ત્વ અધ્યયન	૧૫૩
૭	ગુરુદ્વેષા-કવિત્વસ્ફૂર્તિ	૨૪૫
૮	ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય... ..	૨૮૮
૯	સગુણ ભક્તિ અને દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતા	૩૫૭
૧૦	શ્રીવિઠ્ઠલસ્તવ	૪૦૬
૧૧	સગુણ નાસ્તિકકાર	૪૨૯
ઉત્તરખંડ-જ્ઞાનકાંડ		
૧૨	મેલવટિ	૪૬૭
૧૩	અનકમંડપ	૫૨૫
૧૪	સર્વ નુકસાન અને ઇચ્છાપાત્રી... ..	૫૬૧
૧૫	કેવલ અને પ્રયત્ન	૫૭૮

ગ્રંથસ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોનો આમાર સ્વીકાર કરી જળ્યાવવાનું કે, આ સરેરાશ તરફ આવનાં પુસ્તકો ધાંત્રી-વંચાત્રી અભિપ્રાયોદિ ઊપવાનું ધોરણ રખાયું નથી; પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, દામ, કદ, મૂલ્ય વગેરેનું જળ્યાવાય છે.

૧-ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુર તરફનાં હિંદી પુસ્તકો
શતપંચ ઓપાર્થ—(ભાવપ્રકાશિકા ટીકા સહિત) ટીકાકાર:-શ્રી.

વિજયનંદ ત્રિપાઠી. કદ ૫૫જા, ૫૪ ૩૪૦, સાફ પૂંકું, શા.ગાજ

ભક્તિયોગ—લેખક:-ઓધરી રઘુનંદન પ્રસાદ સિંહ. કદ ૫૫જા, ૫૪ ૭૨૮, સાફ પૂંકું, મૂલ્ય રા. ૧)જ

વર્તમાન શિક્ષા—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદજી પોદ્દાર. કદ ૫૫જા, ૫૪ ૪૮, સાફ પૂંકું, મૂલ્ય ૦)જ

એતરેયોપનિષદ—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત.) કદ ૬૫૮, ૫૪ ૧૦૪, સાફ પૂંકું, મૂલ્ય રા. ગાજ

તેતિરીયોપનિષદ—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત.) કદ ૬૫૮, ૫૪ ૨૫૨, સાફ પૂંકું, મૂલ્ય રા. ગાજ

માંદ્રુયોપનિષદ—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત) કદ ૬૫૮ ૫૪ ૨૯૬, સાફ પૂંકું, મૂલ્ય રા. ૧)

૨-નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદ તરફનાં પુસ્તકો
મારી જીવનકથા—લેખક:-શ્રી.જવાહરલાલ નહેરુ, ભાષાંતરકર્તા:-મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ. કદ ૬૫૮, ૫૪ ૯૯૬, પાકું પૂંકું મૂલ્ય રા. ૩)

નવલમંથાવલિ—નારણ કાદનાર:-નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ. કદ ૬૫૮, ૫૪ ૫૯૬, મૂલ્ય રા. ૨)

વ્યાપક ધર્મભાવના—લેખક:-મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. કદ ૫૫જા, ૫૪ ૫૭૮, મૂલ્ય રા. ગાજ

૩-અન્ય સંજ્ઞાનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો
ઝેરી કહાની—જવાહરલાલ નહેરુ. (હિંદી) સંપાદક:-શ્રી. હરિભાઈ ઉપાધ્યાય. પ્રકાશક:-સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, દિલ્હી. કદ ૬૫૮, ૫૪ ૭૭૬, પાકું પૂંકું, મૂલ્ય રા. ૪)

શ્રીરવિભાષ્ય સંપ્રદાયની વાળી લા. રજો—પ્રકાશક:-શ્રી.મંજી.

રામ મોતી. ઠે. શેલાપુર રોડ, પુના. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૫૧૬,
સાદુ પૂંદુ, અમૂલ્ય.

રોગચિકિત્સા—લેખક:—વૈદરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી—
પ્રાણાચાર્ય. પ્રકાશક:—ગુજરાત આયુર્વેદિક કાર્મસી-રીચીરોડ,
અમદાવાદ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૮૮, પાકુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૧ા
વ્ય ભાર્ગદર્શિકા—સંપાદક:—શ્રી. ઈશ્વરભાઈ ચુનીભાઈ પટેલ.
પ્રકાશક:—ધી હિંદુ મિત્રમંડળ-પુણે (૪૦ આફ્રિકા) કદ
૬ાાx૧૦, પૃષ્ઠ ૩૪૦, પાકુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૧ા

પાનની કેળવણી—અનુવાદક:—શ્રી. જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ
મોદી. પ્રકાશક:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી. વડો-
દરા. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૮૮, સાદુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૦ા

શીત ભગવદ્ગીત અને કર્મોપાસના—ભા. ક:—શ્રી. ત્રિકમલાલ
હરિલાલ આર્યોપદેશક. પ્રકાશક:—પ્રેમચંદભાઈ મગનલાલ મોદી,
સાળવીવાડ, સરસપુર—અમદાવાદ. કદ ૩ાx૫ા, પૃષ્ઠ ૨૭૮,
પાકુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૦ા

આપણું જીવન—લેખક અને પ્રકાશક:—ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫x૬ાા,
પૃષ્ઠ ૩૨, સાદુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૦)~

પ્રત્ય નારાયણ સ્વામીનો અનુભવ—પ્રકાશક:—શ્રી. ઓધવજી
શવજી કુળા, ધર્મેન્દ્રસિંહજી રોડ, રાજકોટ. કદ ૫x૬ાા, પૃષ્ઠ ૩૦,
સાદુ પૂંદુ, મૂલ્ય રૂ. ૦)~

૪-રિપોર્ટ, વૃત્તાંત ઇત્યાદિ

પુનિ અનાથ વિદ્યાર્થી શ્રુદ્ધ—વૃત્તાંત ૫ પોંચ. તા. ૧-૧૦-૩૫
થી તા. ૩૦-૬-૩૬ મુધીનો વાર્ષિક વૃત્તાંત.

દિવા શિંદુ સહકારી મંડળીના રોપ્ય મહોત્સવનો તા. ૧-૧-૩૭
નો દિવાલ.

પદિયાર મિત્ર મંડળ સાયબેરી—ચારવાડનો સને ૧૯૩૬નો
નવમી વર્ષનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

ધી રોડ મનમુખલાલ જગનલાલ શિંદુ વિદ્યા આશ્રમ—નો
૧-૧-૩૬-૩૭ અને ૧-૬-૩૭-૩૮ નો વાર્ષિક વૃત્તાંત અને દિવાલ.
મુદ્રણ-મુદ્રણની આગળ. અમદાવાદનો ૨૮ નો વાર્ષિક દિવાલ
નો ૧-૬-૩૭

સંગલક્ષણ

નમસ્કરણગરોજં શાન્દ્રનીનામ્બુદામં
લપનનિહિતપાણિં મન્દનં મન્દનનાનામ્ ।
તરુણતુલ્મીમાલા કન્ધરં કચનેત્રં
મદચધવન્દ્યામં વિદ્વન્ વિન્તયામિ ॥

અભંગ

(૧)

સમચરણ દરિ વિરેવરિ સાચરી,
તેમં માઝી વરી વૃત્તિ શરેાં. ૧
આણિક ન લમે માણિક પદાર્થ,
તેમં માઝેં આર્ત નેકો રેવા. ૫૦
બ્રહ્માદિક પદેં દુઃખાચી શિકાણી,
તેમં દુઃખિત જણી જણેં રેરી. ૨
તુકા મદ્ય ત્યાચેં કાણેં આમદાવર્મ,
જેં જેં કર્મ ધર્મ નાશિવન્ત. ૩

અર્થાત્ જોમનાં ચરણ અને નેવ ચરખાં છે એવા ભગ-
વાન ઇંદ્ર ઉપર ઉભેલા પાણાજી ચુંદર લાગે છે. છે ભગવન!
હે હરિ ! ! મારી ચિત્તવૃત્તિ રંગેશાં ત્યાંજ લાગી શકેા.
બીજે કોઈ માણિક પદાર્થ મારેં જોઈતો નથી. ભગવન!
તેમાં મારું મન કદી પણ ન લાગેા. બ્રહ્માદિ પદ દુઃખો-
નાંજ પર છે, તેમાં મારું ચિત્ત કદી દુઃસાચો નરિ. તુકા-
રામ કહે છે કે, તેનો મર્મ મેં જાણી લીધો છે; જે જે
કર્મ-ધર્મ છે, તે સર્વ નાશવન્ત છે. ”

સમચરણ દીઠિ ઇંદ્રાસન ચોર્દે,
મેરો મન મોર્દે, ચદા હરિ. ૧
આન ન ચાલિય, માણિક પદાર્થ,
વિપય કામાર્થ, નાહી નાહી. ૨૬
બ્રહ્માદિક પદ, દુઃખ નિકેતન,
તહોં મેરો મન, ન હો કદા. ૨
તુકા કહે પાકો, જાન્યો, સખ મર્મ,
જે જે કર્મ ધર્મ, નારેં આંત. ૩ (હિન્દી પદાનુવાદ)

(૨)

ભક્તરાજ પુણ્ડલીકે એ મોટો ઉપકાર કર્યો કે વૈકું-
ઠ ધામના પોતાના પ્રદ્ધને અહીં લઈ આવ્યા. ખાલમૂર્તિ
શ્રી પાંડુરંગ (શ્રીકૃષ્ણ) ગાયો તેમજ ગોવાળો સહિત
અત્યંત પ્રેમથી આવીને અહીં સરખા પગે ઉભા છે. એક
અક્ષરના વધારાથી આ બીજું (ભૂ-) વૈકુંઠજ છે. બીજાં
પણ અનેક વૈકુંઠ કહેવાતાં તીર્થસ્થાન છે, પરંતુ આના
જેવાં નથી. એની પંચકોશીમાં પાપ-તાપ અથવા આધિ-
વ્યાધિ આવીજ શકતાં નથી. પછી વિધિ અને નિષેધ અહીં
કેાને માટે હશે ! પુરાણ કહે છે કે, અહીંના મનુષ્યો ચતુ-
ર્ભુજ છે, તેમના હાથોમાં સુદર્શન ચક્ર છે, કલ્પાન્તે પણ
અહીં કદી પાપ પ્રવેશ કરી શકતું નથી. પંઢરી (પંઢર-
પુર) મહાક્ષેત્ર છે, તેનો મહિમા અપાર છે. તુકારામ કહે
છે કે, અહીંના વારકરી (નિયમપૂર્વક યાત્રા કરનારા શ્રી-
વિકૃલભક્ત) ધન્ય છે.

(૩)

દટિપર કર, ઉર તુલસીમાલ, ઐસી નંદલાલ છબિ દેખૂં.
ચરન સરોજ ખિલે ઇંટપર, ઐસી સમરૂપ છબિ દેખૂં. ક્રુ
દટિ પીતાંબર ગરુડ-વાહન, પરમમોહન છબિ દેખૂં.
સૂખ સૂખ હુઆ પંજર કેવલ, અખ તો દયાલ આવો નાથ.
તુકાદી હે સ્વામી, કરો પુરી આસ, કરો ન નિરાસ હરિ મેરે.

(૪)

હે રુકિમણીવલ્લભ ! તમારી છબીમાં મારી આંખો
જાગૃત થાય. હે નાથ ! તમારું રૂપ મધુર છે, તમારું નામ
પણ એવુંજ મધુર છે. એવું કરો કે એજ માધુરીમાં મારો
પ્રેમ હમેશાં રહ્યા કરે. અરે મારી વિઠામાઈ ! મને એજ
વરદાન આપ અને મારા હૃદયને તારું ઘર બનાવી લે.
તુકારામ કહે છે કે, હું બીજું કંઈ નથી ઇચ્છતો, સમગ્ર
જીવન તો તારા ચરણમાર્ગ છે.

(૫)

હે મહામાર, મહામોહન, રવિ-સસિ-માન હર લીને.
હે મહામાર, મહામોહન, મોહન ગર હાર, વિજયંતી, રક

મુદ્રા કુંડલ, શ્રીમુખ સોદન, મુખ-મુનિમિત, સર્વ અંગ.
પીતપદ્મારે, પીતાંબર દાહે, ઘનશ્યામ આરે, કાન્દા મેરે.
છ મેરો અધીર, મિલેકો મુસરી, દરો તુમ નારી, તુમ કહે.

(૧)

મુંદર સો પ્યાન, દારે દંદમન, દર દરિ સન, મન બારે.
મલે વૃંદા-માલ, દાહે પીતાંબર, પ્રાદે નિરંતર, સોઈ પ્યાન. મુઠ
મકર કુંડલ, જગમગ સૂચન, કીરવુબ રતન, દંદ સારે.
તુમ કહે મેરો, યદે સર્વ મુખ, લે રખું શ્રીમુખ, પ્રિયતમ.

(૭)

શ્રીઅનંત મધુમૂલન, પદ્માનાભ નારાયણ;
જગવ્યાપક જનાર્દન, આનંદધન અપિનાશ. ૧
મુક્ત દેવાધિદેવ, દયાર્ણવ શ્રીકૃષ્ણ;
મદ્દાનંદ મદ્દાનુભાવ, સદાશિવ સદૃશ રૂપ. મુઠ
અકષર વિશ્વંભર, ચતુર્દાયજ કલ્પાકર;
સદ્ગુણપાદ સદ્ગુણકર, કીરસાગર શ્રાવણન. ૨
હમલનયન હમસાપતિ, હામિની-પ્રાદન મદનમૂર્તિ;
ભવનારક પારદ સિતિ, પામન મૂર્તિ ત્રિપિંકમ. ૩
સર્વેશ સમુષ્ણ નિર્ગુણ, જગદ્ગુણક રંગમણન;
વમુદેવ-દેવદીનંદન, બાલરાંગન બાલકૃષ્ણ. ૩
તુમ રાવરી રારણી, દાંવ દીર્ઘ નિજ ચરણ;
વિનય મેરી દીર્ઘ મવણ, ભવજંમન તે પ્રસાયો. ૬

(૮)

જે નિત્ય, નિરામય, અદ્વૈત આનંદસ્વરૂપ અને યોગી.

* અર્થાત્ 'સિતિધારક'—પૃથ્વીને પારણ કરનારા. આ વિષયમા
ગીતા અ. ૧૫ શ્લોક ૧૩ માં ભગવાન કહે છે કે—'ગામાયિદ્ય ય
મૂતાનિ ધારયામ્યદ્દમોજસા' અર્થાત્ પૃથ્વીમાં આપીને દુઃ સર્વ
જુતોને-પ્રાણીઓને પારણ કરે છું. આત્મ બાધ્ય કરતાં માનેશ્વર
મહારાજ કહે છે કે, દુઃ પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને રહેતો છું, તેથીજ આ મહા-
જલ-સમુદ્રમાં આ માટીના એક લોદા જેવી પૃથ્વી ઓગળી જતી નથી.

x બાલરાંગન—આ મગફળી શબ્દપ્રયોગ દિન્દી અનુવાદમાં પણ
જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. 'રાંગને' નો અર્થ રંગના અને રંગના-
રાંગના દિન્દીમાં પણ કહેવાયજ છે. —દિન્દી અનુવાદક

કપટી, મરતીખોર, હગકપટી, કાઠનાથી માંજ્યો ન જાય તેવો,
એવા અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો લાગે છે. —ગુજરાતી અનુવાદક

જનોના કથેયરૂપ છે, તેજ સમગ્રણુ શ્રીવિકૃલરૂપને
તેઓ ભીમાના કિનારે ઇંટ ઉપર વિરાજી રહેલા છે.
જેની સ્તુતિ કરતાં થાકતાં નથી અને વેદ જેનો પા
તા નથી, તેજ શ્રીપુંડરિકના પ્રેમથી સાકાર બનીને
છે. તુકારામ કહે છે કે, સનકાદિક મુનિઓ જેમ
ધરે છે તેજ અમારા કુલદેવ આ શ્રીપાંડુરંગ મહા

(૯)

શ્રી વિકૃલ-નામ-સંકીર્તન ઘણુંજ મધુર છે
એજ અમારું જીવન છે અને ઝાંઝ-કરતાલજ અમ
ધન છે. 'વિકૃલ, વિકૃલ' વાણી અમીરસસંજીવની છે.
એજ રંગમાં રંગાયેલા છે, અંગેઅંગમાં વિકૃલ શ્રી

(૧૦)

મારી વિઠા માતા પ્રેમરસ પાય છે, છાતીએ
ડીને પોતાના અમૃતસ્તન મારા મુખમાં આપે છે.
પાસેથી જરા પણ વિખૂટો પડવા નથી દેતી. જે ક
છું તે આપે છે. 'ના' તો કદી પાડતીજ નથી.
જરા પણ નથી, હયાની મૂર્તિ છે. તુકારામ કહે
પોતાના હાથ વડે જે ઠોળીઆ મારા મુખમાં મ
પ્રદારસથી ભરપૂરજ હોય છે.

(૧૧)

આપાઢી આવી, કાતિંકીનું જાગર ભરાયું. પ
એ જાગર પૂરતાં છે; અને વેપાર કરવાનું હવે
અહીં ભક્તિના ભાવથી કૈવલ્યાનંદના ઢગલાઓ
લે કરે. વિકૃલ નામના સિક્કા અહીં ચાલે છે, તે
દોઢ દોઢને અહીં પૂછતું નથી.

(૧૨)

મધુર નિઃ સેરા, પંદરીપતન, કૃત ધાન, ગા
સંકર સંજમાર, અન્યભામા માતા, પાંડુરંગ પિતા
કેવલ અકુર, અસા અંબરીય, નારદ મુનીશ,
મરુત અન્નુ, લાલિત પુંડરીક, તિનકે કોતુક,
કેવલ અન્નુ નેત્રી, સંજ આ મહાંત, નિય મુમિરત,

નિવૃત્તિ જ્ઞાનદેવ, સોપાન ચાંચાળ, મેરે છકે હેંછ નામદેવ,
નાગ જનમિત્ર, નરહરિ ગુનાર, રેદાસ, કળીર, સગે મેરે.
મુનો સૂરદાસ, માલી સાંચતાળ, ગીત ગુણકેછ ગાવો ગાવો.
ચોખામેલા સંત, હૃદય કે હાર, કલી ના બિસાર હરિદાસ.
છવકે છવન, એકા-જનાર્દન, પાઠક શ્રીકાન્દ, મીરાબાઇ.
અન્ય મુનિસંત, મહંત સદ્ગજન, સખકે ચરણ, માધે ધર;
મુખસંગ જતે, પંદરી દર્શન, તદ્વીય કીર્તન, કશં સદા.
વૃકા કહે માતા, પિતા મેરે યે હી, ગુણરૂપ ગૃહી ગૃહાશ્રમી.

(૧૩)

એ સંતોના મહાન ઉપકારો છે. ક્યાં મુઘી ગળાવું !
મને નિરંતર જગાડતા રહે છે. શું આપીને તેમનો
ભાર ઉતારું ? તેમનાં ચરણોમાં મારા ગ્રાણુ પણ અર્પણ
ની દલિલો પણ તે ઘણાજ ઘોડા છે. જેમના શ્વેર આલા-
માં પણ હિતભયાં ઉપદેશ હોય છે, તેઓ કેટલું કષ્ટ
હીને મને શિક્ષણ આપે છે ! વાછડા ઉપર ગાયનો જે
ભાવ હોય છે, તેજ ભાવથી તેઓ મને સાચવી રાખે છે.

(૧૪)

જે બ્રહ્મરૂપ છે, તેમનાં કર્મ પણ સંકલ્પ-વિકલ્પથી
હિત હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપજ હોય છે. સ્ફુટિક પદ્ધતરને જે
રંજની વસ્તુ પાસે રાખો, તેજ રંગનો તે દેખાશે; પરંતુ
વાસ્તવમાં તે ઉપાધિથી અલગજ રહે છે. બાળકો માતાને
અનેક પ્રકારની બોલીથી બોલાવે છે, પરંતુ તે બોલીઓનું
યથાર્થ જ્ઞાન માતાનેજ હોય છે. એવા જે ઉપાધિરહિત
અંતર્જાની છે, તેમને તુકારામ વંદન કરે છે અને તેમનાં
ચરણોમાં વારંવાર નમન કરે છે.

(૧૫)

સંતોએ અમને માર્મિક વાત ખુલ્લી કરીને બતાવી
દીધી છે—હાથમાં ઝાંઝ, મંછરા લઈ દયો અને નાચો. વળી
સમાધિસુખને પણ આને ખાતર જતું કરી દો. એવો બ્રહ્મ-
રસ આ નામ-સંકીર્તનમાં ભર્યો છે. ભક્તિભાગ્યનું બળ-
બરોસો એવાં છે કે તેનાથી આ બ્રહ્મરસના સેવનનો આનંદ

દિવસે-દિવસે વધતોજ જાય છે. ચિત્તમાં અવશ્ય કોઈ સંદેહ ન હોવો જોઈએ. સમજી લ્યો કે આરે સુક્રિઓ હરિ-દાસોની દાસીઓ છે. તુકારામ કહે છે કે, તેનાથી મનને શાંતિ મળે છે, અને ત્રિવિધ તાપ એક ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે.

(૧૬)

સદા-સર્વદા નામ-સંકીર્તન અને હરિકથાનું જ્ઞાન થવાથી ચિત્તમાં અખંડ આનંદ રહ્યા કરે છે. સંપૂર્ણ સુખ અને શણગાર એમાં મને મળ્યાં છે અને હવે આનંદમાં ડાલી રહ્યો છું. હવે કશાની પણ ઉણપજ રહી નથી. આજ દેહમાં વિદેહનો આનંદ લઈ રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો અગ્નિરૂપ થઈ ગયો છું, હવે આ અંગોમાં પાપ-પુણ્યનો સ્પર્શ પણ થવા પામતો નથી.

(૧૭)

નામ-સંકીર્તન સુગમ સાધન, પાપ ઉચ્છેદન જડ-મૂલ, મારે મારે ફિરો કાહે બન બન, આવેં નારાયણ ઘર ખેઠે, જાઓ ન કહીં કરો એકચિત્ત, પુકાર અનન્ત દયાધન. 'રામકૃષ્ણ હરિ વિકૃલ કેશવ' મંત્ર ભરિ ભાવ જપો સદા, નહીં કોઈ અન્ય સુગમ પંથ, કહૂં મેં શપથ કૃષ્ણજીકી, તુકા કહે સીધા સખસે સુગમ, સુધીજનારામ રમણીકી.

(૧૮)

કોટિ-કોટિ આનંદ મારા અંતરમાં સમાઈ ગયા છે. નામનો અખંડ પ્રેમપ્રવાહ ચાલ્યો છે. રામ-કૃષ્ણ-નારાયણ નામ અખંડ જીવન છે, તે કેમે કરીને પણ ખંડિત થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ અને પરલોક બન્ને તેના સમાન ઠાંડા છે.

(૧૯)

હરિપદ દાસા નાદિં ભય ચિંતા, દુઃખકે નિદ્રાન્તા નારાયણ, નદિં મિત્ર ભાર સંગાર ઉદેગ, હરે ભવરોગ પાંકરંગ, રોડે મન ધીરે સદા સમાધાન, ગુપ્તકે નિધાન સંગ ખડે, ર તુકા કહે સરે સખસે પાંકરંગ, વ્યાપિ રોડે જગ મુકલે હીંડે.

पूर्व खण्ड-कर्मकाण्ड

“જે જે હંદ ધર્મ છે તેની ગ્યા કરવા માટે દરેક યુગમાં હું
આવ્યા હઈ, એ તો મારો સ્વભાવ છે અને એ પદોત્તરીન ગ્રાસ્તુ”
આવે છે. (૪૬) એજ કાળને માટે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું,
પરંતુ આ વાનને જે સમજે છે તેજ બુદ્ધિમાન છે.” (૫૭)
(શ્રી જ્ઞાનચરી-અધ્યાય ૪)

૧-શ્રી તુકારામના ચરિત્રનો મહિમા

આ પ્રથમ અધ્યાયમાં શ્રીતુકારામ મહારાજના જીવ-
નના મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનો સમયાનુક્રમ નહીં કરવાનો
છે. તત્ત્વદષ્ટિએ વિચારીએ તો મહારાજોના જીવનનો
હિસાબજ આપણે શું કાદી શકીએ ! મૃત્યુને મારીને જેઓ
ચિરંજીવી થયા અને કાળનાગને નાધી તેના ઉપર નાચતાં
નાચતાં જે માત્ર લોકસંગ્રહને માટે સ્વેચ્છાથી બૂલોકમાં
વિચરતા રહ્યા, તેમને વળી જન્મ અને મૃત્યુ કેવાં ! જીવન-
મુક્ત મહારાજા લોકકલ્યાણની વિમલ સૂક્ષ્મ વાસના ચિત્ત-
માં ધારણ કરીને વળતે વળતે આ બૂલોકમાં અવતાર લીધા
કરે છે અને કેટલાક સત્સંગીઓને પાતાના સત્સંગનો અ-
સામાન્ય લાભ આપીને જ્યાંના ત્યાં વિલીન-અદૃશ્ય થઈ
જાય છે. જન્મ-મરણનું તો આપણે તેમના ઉપર મિથ્યાજ
આરોપણ કરીએ છીએ ! યથાર્થ રીતે, સૂર્ય ભગવન તો

પોતાના સ્થાનમાંજ સ્થિર રહે છે, પરંતુ ઉદયથી તે અસ્ત પામતા સુધીના સમયને ‘માપ’ માનીને આપણે તેમના પર, તેમના ઉગવા અને આથમવાનું આરોપણ કર્યા કરીએ છીએ. આપણા દિવસનું માપ પણ એવુંજ હોય છે કે જ્યારે આપણા ઘરની છત ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ આવે છે, ત્યારે આપણે સમજીએ છીએ કે સૂર્યોદય થયો; અને જ્યારે આપણા ઘરથી સૂર્ય લગવાન દેખાતા નથી ત્યારે આપણે સૂર્યાસ્ત થયો માની લઇએ છીએ. શ્રીરામ-કૃષ્ણાદિ લગવ-દવતારોની અને અન્ય વિભૂતિઓનાં ચરિત્રોની પણ એજ વાત છે. તેમનું અજન્મા હોવા છતાં ‘જન્મવું’, અક્રિય હોવા છતાં પણ ‘કર્મ કરવું’ અને અમર હોવા છતાં પણ મરવું એજ તેમનું યથાર્થ ચરિત્ર છે ! તુકારામ મહારાજના આવા ચરિત્રનો વિચાર કરવા ખેસીએ તો તેમનું ચરિત્ર લખવું અસંભવિતજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે ‘હું વૈકુંઠવાસી છું, વૈકુંઠમાંથી અહીં આવ્યો છું.’ આવા વૈકુંઠવાસી તુકારામનું ચરિત્ર ક્યાંથી ક્યારે શરૂ થયું અને ક્યાં જઈને સમાપ્ત થયું, એ ભલા કોણ બતાવી શકે છે ? તુકારામે પોતેજ બતાવી દીધું છે કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા અને શા માટે આવ્યા હતા ! ‘લક્ષ્મિનો ડંકો વાગે, કળિ-કાળનું દમન થાય અને બધા લોકો લક્ષ્મિથી લગવાનનો જયજયકાર કરે’ એજ તેમના અવતરવાનું પ્રયોજન હતું; અને તેમનું ચરિત્ર પણ તેમનીજ વાણીથી ‘બાની કહ્યું વેદનીતિ, કહ્યું કૃતિ ગતોંકી’ એજ હતું. લગવાનનો સંદેશ સંઈનેજ તે આવ્યા હતા. ‘તુકા મહણે હરિ પઠાયો સંદેશ, મુખદ મુદેશ ભક્તિપંથ.’ ભક્તિનો ડંકો બજાવવા, કળિ-કાળકોરી નાગને નાશવા, વેદનીતિનો પ્રચાર કરવા, લગવાનના મુખદ મુદેશ ભક્તિમાર્ગનો સંદેશો લઈને તે આવ્યા હતા. અર્થાત્ તેઓ ત્રિહરોપ-બગવદ્વિભૂતિરૂપેજ અવતર્યા હતા. આવા મહાપુરુષનું ચરિત્ર સામાન્ય સાધકના ચરિત્ર જેવું હોયનું એ શું અન્ય મનુષ્યે ! તુકારામ પડ્યો, શ્રી-તુકા એજ વિદ્યોત્તમ જોત મરી ગયાં, મન વ્યાકુળ થઈ ગયું.

તુકારામ જેવા સંતવીર માત્ર એકજ જીવનના પરિણામરૂપ નહિ, પરંતુ ‘અનેક જન્મસંસિદ્ધ’ હોય છે. તુકારામે દેહપ્રાપ્તિમાં, અને તેની આરે જાણુએ જે પુણ્ય-કાર્ય કર્યો તે પુણ્ય-કાર્ય તે પૂર્વજન્મોમાં પણ કરતા રહ્યા, તેથી જ વિપત્તિઓના મોટા મોટા કોટ-કિલ્લાઓને તેમણે સહેલાઈથી જીતી લીધા. વિપત્તિઓ આવ્યા કરવાથી તેમને વૈરાગ્ય આવ્યો, એમ કહેવું એ અહીં શોભાજનક નથી. અત્રે ખરી વાત તો એ છે કે, તેમના જન્મસિદ્ધ અપાર જ્ઞાન-ભાક્ત-વૈરાગ્યની આગળ વિપત્તિઓ રેતીની ભીંતની પેઠે નાશ પામી ગઈ. તુકારામજીએ પોતેજ કહ્યું છે કે ‘પાછલા અનેક જન્મોથી હું આજ કામ કરતો આવ્યો છું. સંસારના દુઃખથી દુઃખી થતા એવા જીવોને વિશ્વાસ આપીને ધીરજ આપવી, હરિનાં ગીત ગાવાં, વૈષ્ણવોને એકત્ર કરવા અને પથથરોને પણ પીગળાવવા એ જાણું તો કરતો આવ્યો છું- જન્મોજન્મ એજ કાર્ય કરતો આવ્યો છું અને આ જન્મમાં પણ એજ કરવું છે.’ તેમના સિવાય બીજું કોણ એવું કરી શકે ! એક જગ્યાએ તેમણે કહ્યું છે કે ‘ભગવન ! જ્યારે જ્યારે આપે અવતાર લીધો ત્યારે ત્યારે ભક્તિનો આનંદ લાંટવા અને તે આનંદ જાણને વહેંચવા હું પણ આપની સાથે આવ્યો છું.’ વારકરીઓને વિશ્વાસ છે ને આ લેખક પણ માને છે કે, તુકારામ શ્રીનૃસિંહાવતારમાં પ્રહ્લાદ, રામાવતારમાં અંગદ અને શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં ઉદ્ધવ હતા તથા કળિયુગમાં પહેલા નામદેવ થઈને અને પછી તુકારામનો વેશ લઈને આવ્યા હતા. પ્રભુના પ્રત્યેક અવતારમાં આવીને તેમણે ભક્તિનો ટંકો ખાતવ્યો અને આગળ પણ અવતારો રહેશે. એવા જે શ્રી તુકારામે મહારાષ્ટ્ર દેશના દેવદત્તનમાં આવીને નિવાસ કર્યો તેમની એ જાણી અવતારોના આવીને એક માળા ગૂંથી તૈયાર કરવી એ તેના શ્રી-જગદગુરુ કે જે એવાજ દિવ્ય દષ્ટિસંપન્ન મહાત્મા હોય તેમણે જ એક જન્મકાળની વિપત્તિઓનાં આગલાં પાછલાં અવતારોનાં અવતારોને પ્રવર્તિત થનાર અંતઃસતીતા-

ની ધારાને પ્રત્યક્ષ કરી શકતા હોય. એ પરમ સદ્ભાગ્ય
કેને પ્રાપ્ત થયેલું છે ? અને તો અમારા અંતરંગ સ્વભ-
વોના પણ અંતર્ગત મનોવ્યાપારોની પણ જરાજર માહિતી
જાણી શકતા નથી-તેમના સ્વભાવ, ગુણ, દોષ અને ચેષ્ટા-
ઓની જાંઠોને જોલી શકતા નથી; તેમના ક્રમવિકાસના
ઇતિહાસના ગોરખધંધાને પણ જરાજર ઠેકાણે લાવી શકતા
નથી, તેમનાં ચરિત્રોના વિવિધ પ્રસંગોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ
જાણી શકતા નથી, અને અમારા પોતાના મનની વાતો
પણ સમજી શકતા નથી; એવી અવસ્થામાં તુકારામ જેવા
દિગ્વ્ય પુરુષોનાં ચરિત્રોનું રહસ્ય લલા શું જાણી શકીએ !
સાચું જ છે કે, મહાત્માઓનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવું એ તો
આસમાન ઉપર જોલ ચઢાવવા જેવું જ છે ! મહાત્માઓનાં
ચરિત્ર મહાત્માઓ જ જાણી શકે છે, મહાત્મા જ લખી શકે
છે. સ્વયં સંત યથા સિવાય સંતના ચરિત્રનું રહસ્ય જાણી
શકાતું નથી. તુકારામ જેવા સંતનું ચરિત્ર તુકારામ જેવા
સંત જ લખે તો જ તેમનું ચરિત્ર-કથન યથાર્થ થઈ શકે.
આ બધું કંઈક વિચારવા છતાં પણ મેં આ ચરિત્ર લખવાનું
સાહસ કર્યું છે. કવિકુલતિલક કાળિદાસના કથનાનુસાર
મારો આ પ્રયત્ન કદાચ કોઈ વામન માણસ ઉંઘા વૃક્ષની
ઉંઘા ડાળને લાગેલાં ફળો તોડવાને માટે પોતાના હાથ
ઉંઘા કરતો હોય તેના જેવો તો નહિ હોય ! આ વાતનો
ડર મને લાગ્યો, પણ બાળક ઉપર મોટેરાઓની કૃપા હોય
છે. ફળ તોડવાની બાળકની ઇચ્છા જાણીને મોટાઓ તેને
પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી લે છે, અને તેમની ઉંઘાઇને
આધારે બાળક પોતાની હઠ પૂરી કરી લે છે. મેં આ ચરિત્ર
લખવાનું સાહસ કર્યું છે તે એવું જ છે અને સાધુ-સંતોના
કૃપાશીર્વાદોને તેને આશરો છે. આ બાળહઠ પાર પાડવી
તે પણ તેમનું જ કામ છે. ભક્તોનાં ચરિત્ર ભગવાનને પ્રિય
હોય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે ‘જે મારાં (ભગ-
વાનનાં) ચરિત્રોનું કીર્તન કરે છે, તેઓ મને પ્રાણોદી પણ
વધારે વહાલા લાગે છે. (૨૨૭) અને જે મારા ભક્તોની

કથા કહે છે, તેને તો હું મારો પરમ દેવ માનું છું. (૨૩૮)
 (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૨) શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા માતાનાં એ વચનો
 અનુસાર આ પુણ્ય-કાર્ય લગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સર્વો-
 ત્તમ સાધન જાણીને, ચિત્તમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધારણ કરીને શ્રી-
 પાંડુરંગ લગવાનું વારંવાર સ્મરણ કરીને હું આ વાગ્યસ-
 ની શરૂઆત કરું છું.

૨-કાળગણનાનું મહત્ત્વ

શ્રી તુકારામ મહારાજનો જન્મ ક્યારે થયો, તેમને
 ગુરૂપદેશ ક્યારે પ્રાપ્ત થયો, તેઓ અહીંથી ક્યારે ચાલ્યા
 ગયા, તેમના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ ક્યારે-કયા
 ક્રમથી થઈ અને તેમની પૂરી ઉંમર કેટલી હતી, એ બધી
 બાબતોની ચર્ચા અત્યાર સુધી થોડી ઘણી થઈ ચૂકી છે.
 પરંતુ સઘળી બાબતોએથી એ બધી વાતોનો પૂર્ણ વિચાર
 કરીને નિર્ણય કરવાનું કામ હજી સુધી થયું નથી. તેથી
 આ નિબંધમાં આ નિર્ણય કરવાનું કામ યથાશક્ય પૂર્ણ
 કરીએ. પરમાર્થદૃષ્ટિએ કાળગણનાનો વિચાર ભારે મહત્ત્વનો નથી; પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ વધારે
 છે. મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રોમાંથી સુમુક્ત મતુષ્યો એજ
 લાણવા ઇચ્છે છે કે તે મહાત્માઓમાં કયાં કયાં દિવ્ય
 લક્ષણ હતાં, અને તે દિવ્ય સંપત્તિ તેમણે શી રીતે પ્રાપ્ત
 કરી હતી, પરિસ્થિતિ સાથે લડતાં-ઝગડતાં તેઓ મહાત્મ
 પદે કેમ કરીને પહોંચ્યા, તેમને વૈરાગ્ય કેવી રીતે થયો,
 તેમણે શું શું અભ્યાસ કર્યો, કેવીકેવી દિનચર્યા અને જીવન-
 ચર્યા બતાવી, તેમની જ્ઞાન-લક્ષિત અને ભગવન્નિષ્ઠા કેવી
 હતી, સંકટોમાંથી ભગવાને તેમને કેમ કરીને ઉગાર્યા,
 સંસારને તેઓ શું શીખવી ગયા વગેરે વગેરે. સુમુક્તોનું
 તેમના જીવન-કથન રસ છે અને ગરાગર પણ એજ છે; કારણકે
 જ્ઞાન-ચરિત્રોને વેદોને પેતાનું ચરિત્ર સુધારવાની, સંતોનાં
 જીવન-ચરિત્ર-કથનને પાતાની સમક્ષ રાખીને તેમના
 જીવન અને જ્ઞાન-દેવ-ચરિત્રને પામવાની, તેમનાં પગલાં જોઈ

જોઈને તેજ રહેને વ્યાસવાની મુલેગણ બચવત્કૃપાથી જેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેમજ કાળગણના જેવી નીરસ ચર્યો કરીને મું કરવું છે ? આંજાગડિયામાં બેઠેલા મનુષ્ય જૂન લાગતાં દેરી તોડીને ખાઈ લેવું એજ જરૂરી કાર્ય સમજાયે. પરંતુ આ આડ ટાળે, કપારે, કેમ કરીને અને ક્યાંથી મેળવીને ઉઝાડ્યાં અને કેટલા વરસમાં એ દુખ્યાં, વગેરે ચર્ચાનું કું પ્રયોજન છે ? જૂન મટાડવાની ચિત્તવૃત્તિમાં આ ચર્ચાનું કું ખાસ મદત્ત નથી. તેનું કામ જૂન મટાડવાનું છે, આમ તેમ જોવાનું નથી. મહાન બદ્ધ પ્રહતાદ કયા સેકામાં, કંઈ જાતિમાં, કયા દેશમાં, કપારે જન્મ્યા અને કેટલાં વરસ છુટ્યા ? બાગવન જંચ કોનો જનાયેલા છે-ચેદબ્યાસ-દેવનો કે બોપદેવનો ? અથવા તેની રચના કંઈ ચત્રાણીમાં થઈ ? વગેરે વાતોની ચર્ચા પરમાત્મના તરસા પરમાર્થના સાધકોને નીરસ જેવીજ જણાયે. તે પ્રહતાદના જીવન-રસને પામવા માટે તરફડવા લાગ્યે કે જેથી કરીને પ્રહ-લાદે પિનાના બધા અત્યાચારો સહન કરીને નારાયણના પરમ રસનું પાન કર્યું ? આવડી ઉંમરમાં આટલું મહાન તપ અને આવી અટલ નિષ્ઠા ! તેનાજ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને તે પ્રેમપૂર્ણ અંતઃકરણમાં પ્રહતાદને પોતાનાં નેત્રોમાં ચિત્રિત કરી લેયે, અને 'પોકારતાંજ દોડી આવીને રથ'ભ દોડીને બહાર નીકળનારા જોવા દયાળુ મારા વિદ્યામાઈ ત્રિવાય બીજા ઠોણ હોઈ શકે ?' આ કમારહસ્ય હૃદયમાં ધારણ કરીને તુહારામની પેઠે તે બગવત્પ્રેમાનંદમાં ફૂટવા અને નાચવા લાગ્યે. સાચા ભક્તોનો એજ માર્ગ છે અને પોતાના પરમ કલ્યાણનું એજ સાધન છે, એમાં કંઈજ સંદેહ નથી. તેમ છતાં પણ આધુનિક પદ્ધતિથી ચરિત્રમંથ લખનાર લેખક કાળગણનાની ઉપેક્ષા પણ કરી શકતો નથી. ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટી કાળનિર્ણયનું ઘણું મદત્ત છે. કાળનિર્ણય ઇતિહાસનું નેત્ર છે, કાળ-નિર્ણય વિના ઇતિહાસ આંધળો રહી જાય છે. કાળનો નિર્ણય જરાજર ન થવાથી કાર્ય-કારણનો સંબંધ સમજવો

અસંભવિત થાય છે, કેટલાયે નિરાધાર ભ્રમ લોકોમાં ફેલાય છે અને ‘ક્યાંની ઇંટ ને ક્યાંનું રોડું’ લઈને મિથ્યા સંબંધ દર્શાવવામાં આવે છે. એટલે કાળનિર્ણયનું કામ છોડી દઈ શકાય તેમ નથી. તેથી આ પ્રથમ અધ્યાયમાં જ એ કામ કરી લઈએ, પછી બીજા અધ્યાયમાં શ્રી તુકારામ મહારાજના ચરિત્રનું કાળક્રમ પ્રમાણે વર્ણન કરીશું.

૩-જ્યોતિર્વિદ્યાની સહાય

શરૂઆતમાં જ હું બતાવી દેવા ઇચ્છું છું કે તિથિ, વાર અને શક-સંવત વગેરેની મેળવણી પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેદ્તાઓ પાસે બરાબર કરાવી લીધી છે અને ત્યાર પછી જ આ અધ્યાય લખ્યો છે. પુનાના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી. કેતકર, શ્રી. ખરે અને ગ્વાલિયરના પ્રો. આગ્રેએ આ કામમાં સહાય આપી છે. પરંતુ સૌથી વધારે ઉપકાર તો સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય તિલકનો છે, કે જેમણે આઠ દિવસમાં બધું ગણિત કરીને, મને જે શક-મિતિઓની આવશ્યકતા હતી તેનો નિર્ણય કરી આપી એક કાગળ લખી મારે હવાલે કર્યો. આ અધ્યાયમાં જે જ્યોતિર્ગણિત છે તે બધું લોકમાન્ય તિલકનું છે. જે જ્યોતિર્વિદ્યાએ આ કાર્યમાં મને મદદ કરી છે તે બધાના પ્રત્યે અત્રે હું કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને કાળ-નિર્ણયના પ્રસંગ તરફ આગળ વધું છું.

૪-પ્રયાણકાળ સંબંધી ત્રણ મત

શ્રી તુકારામ મહારાજના જન્મ-સંવતના સંબંધમાં ટોઈ નક્કી પ્રમાણ મળ્યું નથી. જે છે તે અનુમાન છે અને એવાં અનુમાનોના ચાર મત છે. પ્રયાણકાળના સંબંધમાં પણ ત્રણ મત છે. એ બધા મતોની તપાસ કરીને જોઈએ કે, એમાં ક્વીકારવા જેવો મત કયો છે? જન્મકાળ આ પ્રયાણકાળ ટોઈ પણ હોય તો પણ તેનાથી ટોઈને કંઈ ફરક કે નુકસાન નથી. કાળનિર્ણયનો વિષય ખાસ આ-કાળનો વિષય જ નથી. ગણિત દ્વારા જ આ વિષયમાં નિર્ણય કરી શકાય છે. પરંતુ જ્યાં ગણિતની સહાય પણ

પૂરું કામ આપો થકની નથી, ત્યાં તારતમ્યથી કામ લેવું પડે છે. જન્મકાળ અથવા પ્રયાજકાળ કોઈ પણ એક કાળ નહીં કયો પછીજ જીલ્લે કાળ નહીં કરવો શીક મર્ક પડ્યો. પહેલાં પ્રયાજકાળ નહીં કરીએ. આ મંત્રધર્મા જે વળ મત છે તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રયાજકાળના અંતર્યામાં જે મોટી પ્રાચીન લેખ મળે છે, તે તુકારામ મદાસાજના લેખક અંગાજી જન્મનારેના પુત્ર બાતાજી જન્મનારેના દાયનો તરંગેલા છે. જે બંને પિતા-પુત્રના દાયની લખેલી વહીઓ તરંગેલામાં છે. બાલાજીના દાયની વહીમાં ૨૧૬ માં પૃષ્ઠ ઉપર આ લેખ છે:— 'શ્રી નૃપ શાલીવાહન શક ૧૫૭૨ વિદ્યુતિ નામ અંવત્સર કાશ્યપ વહી ૨ (દિનીયા) વાર સોમવારે તુકેળા મદાસાજ વૈકુંઠ ગયા-સ્વધરીર સદિત ગયા.' આ લેખથી તુકારામજીની પ્રયાજીતિયિ કાગળ વહી ૨ ને સોમવાર શાકે ૧૫૭૨ છે.

(૨) દેડમાં દેડકરોને ત્યાં પૂસ્તમાં જે અજાંબોની વહી છે તેમાં ઉવટના એક પૃષ્ઠ ઉપર આ લેખ છે:— 'શાકે ૧૫૭૧ વિદ્યાધી નામ અંવત્સર કાગળ વહી બીજ ને વાર સોમવાર. તે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તુકેળાએ તીર્થપ્રયાજ કર્યું. શુભ ભવતુ મંગલમ.' આજ અમય મદીપતિ બાબા-એ પણ ભટ્ટાલીલામૃત અધ્યાય ૪૦માં આપ્યો છે. જન્મનારેની વહીઓના લેખો પછીના આ બંને લેખ છે અને એજ પ્રમાણબૂત માનવામાં આવે છે.

(૩) પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર (સ્વર્ગસ્થ) રાજવાડેનો એ મત છે કે, કાગળ વહી બીજ શાકે ૧૫૭૦ માં આવે છે; માટે પ્રયાજકાળ શાકે ૧૫૭૦ માનવો જોઈએ.

૫-મતોની મીમાંસા

એ ત્રણે લેખોમાં કાગળ વહી બીજ સમાન છે, અને સર્વથા પ્રમાણ છે. કારણ કે દેડમાં તથા વારકરીઓમાં

બધે આજ તિથિએ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણકાળનો પુણ્યોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. વર્ષના સંબંધમાં ત્રણ મત થઈ ગયા છે; પરંતુ સુશ્કેત્રી એ છે કે, શાકે ૧૫૭૦, ૧૫૭૧, ૧૫૭૨ એમાંથી કોઈ પણ વર્ષે ફાગણ વદી બીજને સોમવાર નહોતો. ફાગણ વદી બીજે સોમવાર ન મળતાં રાજવાડે મહોદયે સોમવારમાટે પ્રયાણકાળ એક વર્ષ પાછો તાણ્યો છે, પરંતુ ૧૫૭૦માં પણ એ તિથિએ સોમવાર નથી આવતો, પણ રવિવાર આવે છે. ૧૫૭૧ માં શનિવાર અને ૧૫૭૨ માં ગુરુવાર આવે છે. ફાગણ વદી બીજે એ ત્રણ વર્ષોમાંથી કોઈમાં પણ સોમવાર નથી. પરંતુ પ્રયાણકાળને એજ ત્રણ વર્ષની અંદરજ રાખવો પડશે. શિવાજી મહારાજનો જન્મ શિવનેરીના કિલ્લામાં શાકે ૧૫૪૬ માં* વૈશાખ સુદી બીજને દિને થયો. દાદાજી કોંડદેવની સહાયથી તેમણે સ્વરાજ્ય-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ શાકે ૧૫૩૫ ના અરસામાં શરૂ કર્યો. શિવાજીની મનોભૂમિ ધર્મભૂમિ હતી, જીજ્ઞાસુ (તેમનાં માતા) અને દાદાજી મારફતે તેમને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયેલું તે પણ ધાર્મિક શિક્ષણજ હતું. શિવાજીના હૃદયમાં એ વિશ્વાસ દઢ થયો હતો કે સ્વરાજ્ય-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ સાધુસંતોના કૃપાશીર્વાદ વિના સફળ થઈ શકે નહિ. તેથી ત્રિવંચનિવાસી મહાત્મા દેવ અને દેવના વિદેહ-દેહી શ્રીતુકારામનાં પાવન દર્શનોતું સફળાગ્ય તેમને શાકે ૧૫૩૫ પછીનાં ૫-૬ વર્ષની અંદરજ પ્રાપ્ત થયું અને કીર્તન સાંભળવાનો પણ તેમને રસ લાગ્યો. દાદાજી પૂનાના સૂબેદાર હતા. એક સંન્યાસી મહાત્માના કહેવાથી તેમણે તુકારામ મહારાજને પૂનામાં બોલાવ્યા અને પૂનાવાગીઓ મહારાજનું કીર્તન સાંભળીને મુગ્ધ થઈ ગયા. બધાના ચિત્ત પર તેમના જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનો રંગ

પડ્યો. શકવર્ષ ૧૬૮૬ અને 'શિવનારત' ના પ્રમાણથી દેવે શ્રી-તુકારામ મહારાજનું જન્મદર્શન શાકે ૧૫૫૧ (સંવત ૧૬૮૬) માં થયું છે. એ દેવે તેજ પ્રમાણથી જન્મદિવસ ફાગણ સુદી ૩ છે.

દિવસો અનુવાદ

લાગ્યો હતો, એમ મહીપતિ બાવાએ લખી રાખ્યું છે. દાદા-
જીનું મૃત્યુ ૧૫૬૬-૭૦ શાકેની લગભગમાં થયું. ૧૫૬૮
મુધી તો તેઓ અવશ્ય જીવતા હતા, કારણકે ૧૫૬૮ નો
તેમનો એક નિર્ણયપત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું તુકારામજીને
પૂનામાં બોલાવી લાવવું, તેમના કીર્તન ઉપર પૂનાવાસી-
ઓએ મુગ્ધ થઈ જયજયકાર કરવા, તુકારામ મહારાજની
અનેક કથાઓનું શિવાજીએ શ્રવણ કરવું વગેરે બાબતો
શાકે ૧૫૬૬ અને ૧૫૭૧ ની વચ્ચેની છે. શાકે ૧૫૭૦-
૭૧ ના લગભગ તુકારામ, શિવાજી અને રામદાસ ત્રણેનો
મેળાપ અવશ્ય થયો હશે; એટલે આના પછી અને ૧૫૭૨
ની પહેલાં-અર્થાત્ ૧૫૭૦, ૭૧ અને ૭૨ એ ત્રણ વર્ષમાં-
થી કયું વર્ષ નક્કી કરવા યોગ્ય છે તે જોવામાટે એક બાબત
વિચારવા જેવી છે.

૬-પ્રણયકાળનો નિર્ણય

તુકારામ મહારાજે પોતાનાં ધર્મપત્ની જીજ્ઞાષાને
'પૂર્ણબોધ' નામથી ૧૧ અભંગોમાં જે ઉપદેશ કયો છે,
તે પ્રયાણના ચાર-પાંચજ દિવસ પહેલાં કરવામાં આવ્યો
હશે, એ તે અભંગો જોવાથી સ્પષ્ટજ જણાઈ આવે છે.
'તુકારામ અને જીજ્ઞાષા' વાળા અધ્યાયમાં એ અભંગો-
નો વિસ્તારથી વિચાર થવાનો છે, તેથી અહીં આ પ્રસંગ-
માં જેટલા બાબતો વિચાર જરૂરી છે, તેટલોજ કરીશું.
એ અભંગોમાં તુકારામજી જીજ્ઞાષાને કહે છે કે 'ધર-
ખાર, ગાય-બળદ, બાળબચ્ચાં એ સઘળા ઉપરથી પોતાનું
મમત્વ દૂર કરો અને પોતાનો પિંડ છોડાવી દ્યો. બધાને
પોતપોતાનું પ્રારબ્ધ છે, તેથી તમે તેમના મોહમાં ફસાઈ-
ને પોતાનો નાશ ન કરો. ધરખાર, વાસણ કુસણ વગેરે બધું
પ્રાણલોને દાન દઈને એકદમ નિશ્ચિંત થઈ જાઓ. આથી
આપણે સાથેજ વૈકુંઠ આલ્યાં જઈશું. દેવ, ઋષિ, મુનિ-
એ બધા આપણા બન્નેનો જયજયકાર કરશે.....આ મુખ
બન્નેને મળશે, દેવતા અને ઋષિઓ મોટો ઉત્સવ કરશે,

રત્નજડિત વિમાનમાં બેસાડશે, ગંધર્વો નામ-ગાન કરશે, સંત, મહાન્ત, સિદ્ધ આગેવાની કરશે, સુખમાત્રની ઈચ્છા ત્યાં પૂર્ણ થશે. જ્યાં આપણાં માતા-પિતા બેઠાં છે, ત્યાં આલો અને તેમનાં ચરણોનું આલિંગન કરીને તેમાં આ-ગોટીએ. જ્યારે આ નેત્રોને માતા-પિતાનાં દર્શન થશે, તે સમયના સુખનું વર્ણન હું શું કરું !’

એ અલંગોથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે ‘પૂર્ણબોધ’ ના એ અલંગો તેમણે જ્યારે તેમનું ધ્યાન વૈકુંઠ તરફ લાગ્યું હતું, તે સમયે રચેલા હોવા જોઇએ. પ્રયાણ પહેલાં થોડા દિવસોમાં તેઓ જીજ્ઞાસુને કહ્યા કરતા હતા કે ‘હવે આપણે વૈકુંઠ જઈએ !’ પણ તે તેમની વાત સમજી શકી નહિ. એ અલંગ એજ સમયના છે કે જ્યારે તેમનાં નેત્રો સમક્ષ ‘એ દેવર્ષિ’ ‘જડિત વિમાન’, ‘એ વૈકુંઠવાસી માતા-પિતા’ આવી ગયાં હતાં. સુદ દશમથીજ વૈકુંઠનું રટણ લાગ્યું હતું ! તેજ દિવસે લગવાન તુકારામને મળવા વૈકુંઠથી આવ્યા. તે સમયે તેમનો સત્કાર કરવા યોગ્ય કોઈ સામગ્રી તુકારામ પાસે નહોતી. ત્યારે તેમણે આ આશયનો અલંગ કહ્યો કે ‘હ્રીકેશ અતિથિ થઈને ઘેર આવ્યા છે, હવે તેમને શું આપીને સત્કાર કરું ! પાણીમાં ચોખાના દાણા ઓગાળીને તેમની સામે ધર્યાં.’ આ ઘટનાના સ્મારક-તરીકે દાગણ સુદ ૧૦ ને દિવસે લગવાનને ભાતનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ દિવસ, દેવમાં હજીયે ‘કણુ દશમી’ નામથી જાણીતો છે.

બીજી પણ એક વાત છે. વૈકુંઠ પધારવાનો નિશ્ચય કર્યા પછીજ તેમણે જીજ્ઞાસુને ‘પૂર્ણબોધ’ સંભળાવી પાતાનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યું. લેખકની આ કેવળ કલ્પના નથી. નિરૂપણરૂપે પણ કહ્યું છે કે, સ્વર્ગમાં જતા પહેલાં તુકારામને પાતાની પત્નીને ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ તેમણે કયે દિવસે કર્યો એ તેમનાજ અલંગો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. — પ્રત્યક્ષગત સમય છે, ગારશના પર્વનો દિવસ

છે. વળી શુકલપક્ષનો સોમવાર છે-એવા પર્વને દિવસે ૯૫ ઠંઠણ કરીને સર્વ ઇંધ દાન દઈ દો.' કાગળ મુદ ૧૧ ને રવિવાર, ૧૨ ને સોમવાર, ૧૩ ને મંગળવાર, ૧૪ ને બુધવાર, પૂનમ ને શુક્રવાર, વદ પડવો ને શુક્રવાર અને વદી બીજને શનિવાર-આ પ્રકારે તિથિ-વારનું આ ચોક્કસપણાહ બની જાય છે અને 'પિલે' ના દેવેન્દ્ર પ્રમાણે પણ આ હિસાબ બરાબર મળતો આવે છે. કાગળ મુદ ૧૨ ને સોમવાર હતો, એ વાત તુકારામ મહારાજના અભંગ પરથી જ જણાય છે, અને એજ કમથી ગણતરી મેળવીને જોઈએ તો પણ વદી બીજે જ્યારે શનિવાર આવે છે તો સીધા હિસાબ એજ છે કે, શાકે ૧૫૭૦, ૭૧ અને ૭૨ એ ત્રણ વર્ષોમાં જે ઠાઈ વર્ષે કાગળ વદી બીજે શનિવાર હોય તેજ વર્ષ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણનું વર્ષ માનવામાં આવે. શાકે ૧૫૭૨ માં આ તિથિએ શુક્રવાર છે, ૧૫૭૦ માં રવિવાર છે અને કેવળ ૧૫૭૧માં જ આ તિથિએ શનિવાર છે. કાગળ મુદી બારણે સોમવાર હોયો જોઈએ તે એજ વર્ષમાં છે અને એજ કમથી વદી બીજે શનિવાર છે. તેથી શાકે ૧૫૭૧ નેજ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણનું વર્ષ માનવું જોઈએ. કેટલાક જૂના કાગળોમાં ૧૫૭૧ માંજ તુકારામ મહારાજે પ્રયાણ કર્યોનો ઉલ્લેખ પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કાગળ વદી બીજ (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે ચૈત્ર વદી બીજ) શાકે ૧૫૭૧ (સંવત ૧૭૦૬) શનિવાર ને દિવસે પ્રાતઃકાળે તુકારામ વૈકુંઠ પધાર્યા એ વાત નક્કી થઈ.* હવે જન્મવર્ષ જોઈએ.

૭-જન્મવર્ષના સંબંધમાં ચાર મત

જન્મવર્ષના સંબંધમાં ચાર મત આ પ્રમાણે છે:-

(૧) કવિ-ચિત્રકાર જનાર્દન રામચંદ્રજીએ લખ્યું છે કે 'તુકારામ દેહમાં શાકે ૧૫૧૦માં જન્મ્યા.'

* આ દિવસે અંગ્રેજ તારીખ હતી માર્ચ ઇ. સ. ૧૬૫૦ હોય.

મૂળલેખ.

(૨) દેહ અને પંઠરપુરની તુકારામની વંશાવળીમાં તેમનો જન્મ 'મહા સુદી ૫ ગુરુવાર શાકે ૧૫૨૦' નો લખેલો છે.

(૩) ઇતિહાસકાર રાજવાડેએ વાઘથી મળેલી એક પ્રાચીન વંશાવલિને પ્રમાણ માની, જુદાં જુદાં પ્રમાણો સાથે સરખાવીને તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦માં ગણ્યો છે.

(૪) 'સંતલીલામૃત'માં મહીપતિ ખુવાએ તુકારામનાં પ્રથમ એકવીસ વર્ષોનું જે ચરિત્રવર્ણન કર્યું છે, તેના ઉપરથી નીચેની વાતો જણાય છે—

૧૩ મે વર્ષે તુકારામને માથે ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર આવી પડ્યો.

૧૭ મે વર્ષે તેમનાં માતાપિતા આ લોક છોડી ગયાં અને પછા મોટા ભાઈ સાવજીની સ્ત્રીનો દેહાંત થયો.

૧૮ મે વર્ષે સાવજી તીર્થાટન કરવા ગયા.

૨૦ મા વર્ષે સુધી એ ત્રણે વર્ષ તેમણે ઘર, પુત્ર અને સ્ત્રીની સાથે સુખપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો.

૨૧ મે વર્ષે દેવાળું નીકળ્યું, ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. તુકારામની પહેલી પત્ની અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બંને પુત્ર અન્ન વિના તરફડતા તરફડતા મરી ગયા.

મહીપતિ ખુવાએ આ વિવરણ આપી આને તુકારામ-ચરિત્રના 'પૂર્વાર્ધની સમાપ્તિ' કહી છે. આનો વાચ્યાર્થજ અડધું કરીએ અને એ ૨૧ વર્ષને 'પૂર્વાર્ધ' માની લઈએ તો તુકારામનું આયુષ્ય ૪૨ વર્ષનું જ માનવું પડશે. મહીપતિ ખુવાએ તુકારામના પ્રયાણનું વર્ષ ૧૫૭૧ જ બતાવ્યું છે. આમાંથી ૪૨ વર્ષ ઓછાં કરીએ તો જન્મનું વર્ષ શાકે ૧૫૨૯-૩૦ આવે છે. જે આ 'પૂર્વાર્ધસમાપ્તિ' ને લક્ષ્યાર્થે 'સમાપ્ત-અરૂણિતો અંત' માનીએ તો જન્મનું કોઈ એક વર્ષ સારું મળે છે. પરંતુ થળાઓએ વાચ્યાર્થજ કોઈકે કોઈકે છે, અને જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ ગણ્યો છે.

૮-ચાર મનો વિષે વિચાર

જે ચાર મનોમાંથી દોષ જન્મીને ઉતરે છે, એ દેવે જોયું જોઈએ. ક્ષિત્તિ-ચિત્તકારે જન્મનું ૧૫૧૦ આપી દીધું છે, પરંતુ દોષ પ્રમાણ જનાવેલું નથી; જોઈએ તે સ્વીકારી યકાય તેવું નથી. દેહ અને પંદરપુત્રની વંશાવળી-ઓ મેં જોઈ છે. તે ૫૦-૭૫ વર્ષનો વયદેહ હતી નથી અને જિમાં જે જન્મવર્ષ ૧૫૨૦ આપેલું છે, તેની યાગે તેમાંજ આપેલી જન્મનિધિ મદા શુદ્ધ પાંચમ મેં શુરુવાર-મા મેળ જોઈતો નથી. મદા શુદ્ધ પાંચમને શુરુવાર નિર્ધારિત. આ વર્ષ મદા શુદ્ધ પાંચમ મેં સંવત્સર હતો અને મદા વહી પાંચમે સોમવાર હતો. જોઈએ અને ૫૦ પ્રમાણ માની યકાય નહિ.

૯-હતિદાસકાર રાજવાડેનો મત

હતિદાસકાર રાજવાડે જન્મવર્ષ શાકે ૧૪૬૦ માને છે અને જોના પક્ષમાં ત્રણ પ્રમાણ આપ્યાં છે. (૧) વાઈ-માં મળેલી વંશાવળી, (૨) નિર્જંઘમાજામાં વામન વિષ્ણુ દેહે દાસ પ્રકાશિત એક પ્રાચીન પત્ર, જેમાં તુકારામના શુરુ-ઉપદેશના સંજંઘમાં મહીપતિ નામના ઠાઈ પુરુષના જનાવેલા પાંચ અળંગ છે, જેમાંથી એક અળંગનો જા-વાઈ જે છે કે, જાણાણ ચૈત-ચે શાકે ૧૪૬૩ મળપતિ નામના સંવત્સરમાં વૈશાખ વદી જારચે મમાગિ લીધી અને તેમનાથી ૩૦ વર્ષ પછી તુકારામ પર અનુગ્રહ થયો. મળ-પતિ નામના સંવત્સરથી ૩૦ મો સંવત્સર શાલ્વીરી (શાકે ૧૫૨૨) છે. પરંતુ તુકારામે એક અળંગમાં કહ્યું છે કે મદા શુદ્ધ ૧૦ ને શુરુવાર હોવો આવશ્યક છે. શાકે ૧૫૨૨માં આ તિથિએ શુરુવાર નથી મળતો, શાકે ૧૫૨૦માં વિલંબી સંવત્સર આવે છે-અર્થાત્ ઉપરોક્ત મહિપતિના અળંગ-માં ત્રીસ વર્ષની જે વાત દર્શાવેલી છે, તેનો અર્થ ત્રીસજ નહિ, પણ પચીસ-ત્રીસ જેવો છે. આ રીતે રાજવાડેના મત પ્રમાણે જાણાણ ચૈત-ચે તુકારામને શાકે ૧૫૨૦

વિલંબ નામના સંવત્સરમાં મહા સુદ ૧૦ શુક્રવારને દિને ઉપદેશ કર્યો. જન્મનું વર્ષ શાકે ૧૪૯૦ અને શુરૂપદેશનું વર્ષ ૧૫૨૦ માનીને આ વચ્ચેનાં તુકારામ અરિત્રનાં ૨૧ વર્ષનું વિવરણ રાજવાડેએ, જે મહિપતિ ખુવા બતાવે છે તેનેજ માન્ય કર્યું છે. શાકે ૧૫૭૧ ના દ્રાગણ માસમાં તુકારામે પ્રયાણ કર્યું-અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૮૧ વર્ષની હતી. ઉપરોક્ત મહિપતિના અલંગમાં ૧૪૯૩માં બાબાજી ચૈતન્યની સમાધિની વાત છે અને તે પછી ત્રીસ વર્ષે તુકારામને તેમનો શુરૂપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. એનેજ બરાબર માની લેવાથી તુકારામની ઉંમર તે સમયે ૨૫-૩૦ વર્ષની હશે એ સ્પષ્ટ થાય છે-અર્થાત્ આ પ્રકારે તેમનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૪૯૦ માનવું પડે છે. (૩) તુકારામજીએ એક અલંગમાં કહ્યું છે કે 'વૃદ્ધાવસ્થા કાન આગળ આવીને વાતો કરવા લાગી. ' આથી પણ રાજવાડે અનુમાન કરે છે કે તુકારામ સ્વર્ગે જતી વખતે ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા.

એ ત્રણ પ્રમાણો સિવાય એક પ્રમાણ રાજવાડે તરફનું હુંજ રજુ કરી દઉં છું. તુકારામજીના શિષ્યોમાંથી એક શિવા કાસાર નામે શિષ્ય લોહગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેમનો બનાવેલો એક ફૂલો છે અને તેના ઉપર શાકે ૧૫૩૪ માં કોતરેલો એક શિલાલેખ છે. તે શિલાલેખને ગ્રાધીને તેના પર એક નિબંધ મેં શાકે ૧૮૩૭ માં ભારત ઇતિહાસ-અંગ્રેજીક મંડળીની સલામાં વાંચ્યો હતો. રાજવાડેજી જેને લોહજાવ બતાવે છે, તે લોહજાવ નથી; એ વાત મેં તે લેખમાં સપ્રમાણ બતાવી દીધી હતી અને તે શિલાલેખ પણ રજુ કર્યો હતો. આ શિલાલેખથી તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ માંજ થયો હશે, એજ વાતની સુષ્ટિ થાય છે.

૧૦-તેમના મતનું પરીક્ષણ

જે રાજવાડેના મત પ્રમાણે તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ માં થયો એ કેટલું સુકાપુરસર છે, તે એકંદરે.

વાઈની વંશાવળીને પ્રમાણ મानीએ તો તે પ્રમાણમાં પ્રમાદ લાગે છે. મહીપતિ જુવા અને હેફકરોની વંશાવળી બન્ને એકજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, વિશ્વંભર જુવાના છે. પુત્રોમાંથી હરિ મોટો હતો અને સુકંદ નાનો હતો, પરંતુ વાઈની વંશાવળીમાં તુકારામના દાદાનું નામ રંગના અને વડદાદાનું નામ સોમાલ લખ્યું છે. પરંતુ મહીપતિ જુવા અને હેફકરોની વંશાવળી બન્ને દાદાનું નામ કાન્હલ અવડદાદાનું નામ શંકર જુવા બતાવે છે. અહીં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે વાઈમાં કોઈ વારકરીના ઘરની કોઈ પોથી-માંથી મળી આવેલી વંશાવળી કરતાં તુકારામના વંશજોનાં શિષ્ય અને શોધક મહીપતિ જુવા અને તુકારામના વંશજોનાં વચન વધારે વિશ્વાસપાત્ર અને માનવા યોગ્ય છે. તેથી વાઈની જે વંશાવળીમાં આવી આવી ભૂલો છે, તેમાં જન્મ-વય ૧૪૬૦ પણ કેટલે દરજ્જે વિશ્વાસપાત્ર હોઈ શકે.

રાજવાડેએ મહીપતિના જે અભંગ ઉદ્ધત કયાં કે તે મહીપતિ કોણ હતા? જરૂર કોઈ મહીપતિ નામધાર હતા, પરંતુ મહીપતિ જુવા તે નથી, તે વાત એ અભંગોની જ છે. વાતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ કે આ મહીપતિ કહે છે કે, તુકારામને જોતુર નામના સ્થાનમાં સુરપદેશ પ્રાપ્ત થયો અને ભક્તલીલામૃતમાં મહીપતિ જુવા લખે છે કે, તુકારામને આ ઉપદેશ હેફમાં પ્રાપ્ત થયો. બીજી વાત એ છે કે, રાધવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને જાળાલ ચૈતન્ય તુકારામના ત્રણ સુરુઓ છે-અર્થાત્ જાળાલ ચૈતન્યના કેશવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યના સુરુ રાધવ ચૈતન્ય હતા. એ બંને જાળાલો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તાહરા-બાહકર શ્રી મહીપતિ જુવાના એ અભંગ નથી. આ કોઈ બીજાજ મહીપતિ છે. રાજવાડે જે વાઈની વંશાવળી અને મહીપતિના અભંગોના આધાર ઉપર તુકારામની ૮૧ વયની ઉંમરની મહેતાત ઉભી કરે છે તે આધાર ઘણાજ કાચા છે; તેમને પ્રમાણમૃત માની શકાય તેમ નથી.

‘જરા કર્ણમૂલે’ વાળી વાતપરથી રાજવાડેજીએ અનુમાન કર્યું છે કે, મૃત્યુસમયે તુકારામ ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. કાનની પાસેના વાળ જ્યારે ઘોળા થવા લાગે છે, ત્યારે તેને ચમરાજની ધજા અથવા ચમરાજના આગમનની પ્રથમ સૂચના માનવાની અને કહેવાની પરિપાટી પહેલેથીજ આવી આવી છે. પરંતુ અતિવૃદ્ધ થવું એજ તેનો ઉદ્દેશ્ય નથી હોતો. વાળ ઘોળા થવાની શરૂઆત ૩૮ મા વર્ષથી ૬૦ મા વર્ષ સુધી પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર આગળ પાછળ શરૂ થઈ જાય છે. તુકારામને ૧૮મા વર્ષ પછીથી સંસારમાં દુઃખજ દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં, આથી ૪૦ મા વર્ષની લગભગ તેમના મોંમાંથી ‘વૃદ્ધાવસ્થા કર્ણમૂળમાં આવીને વાતો કરવા લાગી’—એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા હોય તો શું આશ્ચર્ય! અને ‘વૃદ્ધાવસ્થા કર્ણમૂળમાં આવીને વાતો કરવા લાગી’ આ વાક્ય પરથી વૃદ્ધાવસ્થા યા વાળ ઘોળા થવાની શરૂઆતજ સૂચિત થાય છે; અને એજ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા માટે આ પ્રાચીન ઉક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કથાસરિત્સાગરના ખીલ્લ લાંબકના ખીલ્લ તરંગનો ૨૧૬ મો શ્લોક જુઓ—

अथ तस्य जरी प्रशान्तिदूतीमुपयातां क्षितिपस्य कर्णमूलम् ।
सहस्रैव विलोक्य जातकोपा वत दूरे विषयस्पृहा बभूव ॥

વળી આ યુક્તિપિત તો પ્રસિદ્ધજ છે કે:—

कृतान्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्यवक्तीति लोका शृणुध्वम् ।
परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छां त्यजध्वं भजध्वं रमानाथपादारविन्दम् ॥

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આવાં અનેક અવતરણો આપી શકાય તેમ છે. જે પ્રયાગુદાળમાં તુકારામ સાથેજ ઘણા વૃદ્ધ થયા હોત તો થકપણ સૂચવનારા ખીલ્લ પણ ઉદ્દેશ્ય તેમના અનુભવમાંથી મળી આવત અને રાજવાડેજી તેમને જરૂર દર્શાવતા; પરંતુ એવો ઉદ્દેશ્ય કોઈ પણ વ્યક્તિની આવડતો નથી.

હવે શિવા કાસારના કૃપાની વાત બાકી રહી. આ કૃપા ઉપર શાકે ૧૫૩૪નો લેખ છે. આથી તુકારામનો જન્મ એ સમયની પણ પહેલાં થયો હશે, એવું અનુમાન દોઢ કરે તો તે પણ માની શકાયે નહિ. તુકારામજીએ શિવળા ઉપર કૃપા કરી ત્યાર પછી તેમનીજ આરાધી શિવળાએ તે કૃપો કરાવ્યો હતો, એવું મહીપતિ બુવાએ લખ્યું છે. પરંતુ આ સાંભળેલી વાતજ તેમણે લખેલી હશે. કૃપાના પરંતુ આ સાંભળેલી વાતજ તેમણે લખેલી હશે. કૃપાના શિલાલેખમાં 'શિજિજી' નામ છે. પરંતુ આ શિજિજી તુકારામના શિષ્ય શિવજી કાસાર છે કે તેમના દોઢ દાદા-વકદાદા અથવા બીજા દોઢ, તે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. એટલો નિશ્ચય તો અવશ્યજ થઈ શકે છે કે, તુકારામના શિષ્ય શિવજીએ તુકારામની આરાધી આ કૃપો બનાવરાવ્યો હોત તો તે શિલાલેખમાં જ્યાં શ્રીમજેશ અને કલિકાને પ્રથમ નમન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમના નામમાં અથવા તેમની સાથેજ 'શ્રી પાંડુરંગાય નમઃ' 'શ્રી રક્ષિણીચિદ્લામ્યાં નમઃ' એવું પણ અવશ્ય હોત. તુકારામના શિષ્ય થઈને મજેશ અને કલિકાને યાદ કરે અને વિઠ્ઠલ-રઘુમાઈને ભૂલી જાય, એવું બની શકેજ નહિ. તેથી આ કૃપો બનાવનાર શિવા કાસાર અથવા તો તુકારામના શિષ્ય શિવા કાસાર નથી; અથવા કંઈ નહિ તો કૃપો બનાવવાના સમય સુધી તે તુકારામનો શિષ્ય નહોતો, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે તુકારામના જન્મનું વર્ષ શાકે ૪૬૦ માનવાની પુષ્ટિ આ કૃપાથી પણ થતી નથી.

તુકારામની ઉંમર ૮૧ વર્ષની માનવા વિરુદ્ધ બીજી પણ એક વાત છે કે, જે સમયે તુકારામ વૈકુંઠ સીધાવ્યા, તે સમયે જીવંતબાઈ ગર્ભવતી હતાં. તુકારામનાં બન્ને માતાપિતા તેમના સત્તરમા વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, એ મહીપતિ બુવાએ સ્પષ્ટજ કહ્યું છે. રાજવાડેજી પણ આ વાત માને છે કે, તુકારામનો પ્રથમ વિવાહ તેમના જન્મ પછી થયો હશે.

વર્ષમાં અને બીજો વિવાહ ચૌદમા વર્ષમાં થયો—અર્થાત્ તુકારામનાં બીજાં પત્ની તેમનાથી વધારેમાં વધારે ૫-૬ વર્ષ નાનાં હશે; એટલે કે પ્રયાણકાળે જો તુકારામ ૮૧ વર્ષના હોય તો જીજ્ઞાષા ૭૫-૭૬ વર્ષનાં હશે. પરંતુ આ ઉમરે તેમને સંતાન થવું અસંભવિતજ છે. પોતાની વાતના સમર્થનમાં રાજવાડેજીએ નિઝામુલ્મુલ્ક, જર્મન તત્ત્વવેત્તા ગેટે અને શુરુચરિત્રમાં વર્ણવેલ વંધ્યાને વૃદ્ધા-વસ્થામાં સંતાન થવું, એ ત્રણ દૃષ્ટાંત રજુ કર્યાં છે.

રાજવાડેજી જણાવે છે કે, નિઝામુલ્મુલ્ક જ્યારે ૮૦ વરસના હતા, ત્યારે તેમને છોકરો જન્મ્યો હતો. પરંતુ આ છોકરાની માને નિજમ અલીની માતા નિઝામુલ્મુલ્કની કેટલામી સ્ત્રી હતી, કેટલા વર્ષની હતી તથા રાજપુરુષોની જન્મકથાઓમાં ક્યારે ક્યારે કેટકેટલાક દાવપેચ હોય છે તે બધી વાતોનો વિચાર તેમણે નથી કર્યો. નિઝામુલ્મુલ્ક જેવાઓનાં ઉદાહરણ મહાત્માઓનાં ચરિત્રોમાં આપવાં એ પણ ઘરાળર નથી. બીજું ઉદાહરણ ગેટેનું છે. ૬૦ વર્ષ સુધી તે બ્રહ્મચારી રહ્યા, પછી તેમણે લગ્ન કર્યાં અને લગ્ન પણ એક યુવતીની સાથે કર્યાં; તેથી એ દૃષ્ટાંત પણ બંધ બેસતું નથી. વળી શીત કટિબંધનાં માણસોની વાત કંઈક છે અને ઉષ્ણ કટિબંધના લોકોની વાત કંઈક જુદી છે. તેથી પણ આ ઉદાહરણ ઘરાળર નથી. ત્રીજું ઉદાહરણ ‘શુરુચરિત્ર’ માં વર્ણવેલી સ્ત્રીનું છે. રાજવાડેજી કહે છે કે ‘પ્રસિદ્ધ શુરુચરિત્રમા માસિકધર્મ’ છૂટી ગયે વીસ-પચીસ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં, એવી એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને સંતાન થવાનું લાગ્યું છે. એ સ્ત્રી પ્રસૂતિને સમયે ૭૦-૭૫ વર્ષની હશે. આ વાત ‘શુરુચરિત્ર’ ના ૩૬ મા અધ્યાયમાં છે. તે સ્ત્રી સોમનાથના પત્ની ગંગા છે. આ સ્ત્રીને ૬૦ થી વધે ગુરુ-દુરગા સંતાન થવું હતું. એ તો શુરુચરિત્રમાં લખ્યું છે, પરંતુ રાજવાડેજીએ તેને ૭૦-૭૫ વર્ષની બનાવી દીધી છે. આ કથામાં આ સ્ત્રી ૬૦ વર્ષની હોવાને કેટલીએ વાર

દેવેષ થયો છે. બીજું એ કે, ગંગાજાઈ વરદા દત્તી અને તેને પુત્રમુખના દર્શનની ધર્મી લાલચા દત્તી. લલજાઈની વાત જોવી નહોતી. મુગાવરદા મામ ધર્મજી તેને જાણેલા વધા લાગ્યાં અને તેથી તે પોતે પણ કંટાળી ગઈ દત્તી. ત્રીજી વાત એ કે, ગંગાજાઈ વરદા દત્તી અને જાજક માટે તેણે કેટલીયે માનગાજો માની દત્તી. પુત્રને માટે તે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કર્યા કરતી દત્તી અને શ્રીગુરુજી પોતાની સિદ્ધાંતો એક સમતકાર બતાવ્યો કે, તેને ૬૦ વર્ષની અવસ્થામાં પુત્ર આપ્યો. લલજાઈના સંજોગમાં આવી કોઈ વાત નથી. લલજાઈને સંતાનની કંટાળ ઉજ્જવ નહોતી. બાળ-ખર્યાતું ૫ લન-પોષણ કરતાં આ જાજકની તે કંટાળી ગઈ હતી. અને જોવી રિયતિમાં લંદગીને ૭૫ મે વર્ષે લલજાઈને સંતાન થાય એ તો અસંભવિત વાત છે. મેટલે ખરી વાત એ છે કે, પ્રયાગસમયે ગુકારામની ઉંમર ૮૧ વર્ષ નહોતી તેમ ન તો લલજાઈનો માસિકધર્મ પણ છૂટ્યો હતો. ચોથી વાત એ કે, લંદગીને ૨૧ મે વર્ષે વૈરાગ્ય પસંદ કરનારા ગુકારામ ૮૧ મા વર્ષમાં પણ જાગ્યધર્મમાં રચ્યાપચ્યા હોય એ વાત પણ બરાબર નથી. વળીધર્મમાંનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે—

શૃંગવૈર્યસ્તવિવાનાં યૌવને વિપર્યયિણામ્ ।
વાર્ષિકયે મુનિષ્ઠતીનાં યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥

(રઘુવંશ, સર્ગ ૧-૮)

આ સાધારણ નિયમને ગુકારામે ન માન્યો હોય, એ વાત તો સમજી પણ ન શકાય તેવી છે. માચીન પરંપરાએજ છે કે, કોઈપણ ધાર્મિક હિન્દુ ૫૦-૫૫ વર્ષની ઉંમર પછી ધણે ભાગે શ્રાવ્ય ધર્મમાં મન નથી લગાડતો; તો પછી જે ગુકારામ પોતે અવતરવાનું પ્રયોજન બતાવે છે કે 'ધર્મ' રક્ષણ માટે મારો બધો પ્રયત્ન છે' જે પોતાની 'વાણી વટે વેદનીતિજ કહે છે' અને 'જે સંતોએ કહ્યું' તેજ કરે છે, 'તે ગુકારામ પોતાના આ છેલ્લા પુત્રના ગર્ભવાસને સમયે ૮૧ વર્ષના હોઈજ શકે નહિ.

૧૧-સંવત ૧૬૮૬ નો દુષ્કાળ

હવે રહ્યો ત્રીજો મત, કે જેને અનુસરીને તુકારામનું જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ છે. આના પક્ષમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ પૂરતાં છે અને પરંપરાની માન્યતા પણ છે. મહીપતિ બુવાએ જે એમ કહ્યું છે કે, ૨૧ વર્ષની ઉંમરમાં જીવનનો 'પૂર્વાર્ધ' સમાપ્ત થયો' તે વાચ્યાર્થથી પણ ધરા-બર છે; અને તેને પ્રમાણ માનવામાટે ઐતિહાસિક આધાર પણ છે. વાચ્યાર્થ લેવાથી તુકારામ મહારાજની ઉંમર કુલ ૪૧-૪૨ વર્ષની માનવી પડે છે અને આ પ્રકારે તેમનું જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ સ્વીકારવું ઠીક છે. મહીપતિ બુવાએ લખ્યું છે કે, તેમને '૨૧ મે વર્ષે વિપરીત કાળ' આવ્યો-અર્થાત્ લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો અને તેમાં તેમની પ્રથમ પત્નીને અન્ન વિના પ્રાણ ત્યજવા પડ્યા. તુકારામ મહારાજનું આ ૨૧ મું વર્ષ (જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી) શાકે ૧૫૫૧ માં આવે છે; અને ઇતિહાસથી આ વાત મળે છે કે, શાકે ૧૫૫૧ (વિક્રમ સંવત ૧૬૮૬ યા ઇસ્વી સન ૧૬૨૯-૩૦)માં કેવળ પૂનામાં જ નહિ, સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. અખંડુલ હમીદ લાહૌરી નામના એક સુસલમાન ઇતિહાસકારે શાહજહાં બાદશાહના શાસનકાળમાં પ્રથમ ૨૦ વર્ષનો એક ઇતિહાસ 'બાદશાહનામા'ના નામથી લખ્યો છે. આ લાહૌરી ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં મરણ પામ્યા હતા. તે તુકારામના સમકાલીન હતા. 'બાદશાહનામા'માં તેમણે લખ્યું છે કે 'પાછલે વર્ષે' (ઈ. સ. ૧૬૨૯) બાલાઘાટ બાબુ વરગાદ ન થયો અને દોલતાબાદ તરફ તો એક ટીપું પણ પાણી પડ્યું નહિ. આ વર્ષમાં (સન ૧૬૩૦) આસપાસના ગયા પ્રદેશોમાં અનાજ આછું પાડ્યું અને દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં તો હાલકાર મચી ગયો. ન્યાના દોકેની સિયતિ એવી બેલાવ થઈ ગઈ કે કંઈ કોઈવર્તે જાતજ નહિ. એકલીના એક એક દુકાને આતર જાતવરે તેમજ બાકે બેલાવ લગ્યા, છતાં પણ કંઈ ખર્ચદાર સમાવું નહિ. જે ના બેલાવ દાની એક એક

વ્યારે વૈરાગી થયા ત્યારે કાન્હલ તરીને તેમનામી છુદા થઈ ગયા હતા. આ સમયે તુકારામ વીચ-પચીઝ વર્ષનો વયના હશે. પાછગની કાન્હલએ તુકારામની ચાન્વના બાણી, ત્યારે તેમને ઘણો પક્ષાત્તાપ થયો અને તે તેમના ચિધ્ય બન્યા. પ્રયાણને સમયે મહારાજની ઉંમર ભે ૮૧ વર્ષની હોત તો કાન્હલના આવા અનુતાપભયો ઉઠ્ઠાર આટલા વેગપૂર્વક કરી ન નીકળત કે 'સખા ભાગીને ગે તમારી સાથે અતિ પરિચયનો વ્યવહાર કર્યો,' અથવા 'સંસારમાં મુજ આંડાળને તમે દુઃખ દઈ ગયા' ઇત્યાદિ. તુકારામ તે વખતે આટલા વૃદ્ધ હોત તો તેનો એ અર્થ થાત કે, કાન્હલને ૪૦-૫૦ વર્ષ સુધી તેમનો સંત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. કાન્હલ પણ વૃદ્ધ હોત, તેમનાં પૂર્વ-કર્મો જોગળી જઈને નૂતન ગાંભીર્યમાં બદલાઈ ગયાં હોત, તો તેમાંથી આવા અનુતાપનો પ્રવાહ કરી ન નીકળત. કાન્હલના મોંમાંથી એવી વાત પણ ન નીકળત કે 'મારી જોડણી છુંટવાઈ ગઈ.' 'મારું ઘર ફૂળ્યું, બાળ-બચ્ચાં અનાથ થઈ ગયાં' 'ભયુ'-ભરેલું ઘર ઉજાડ કરી નાખ્યું.' તુકારામ જો આ સમયે વૃદ્ધ હોત તો આવા ઉઠ્ઠાર ન નીકળત અને આવા ઉઠ્ઠારોમાં ત્યારે કોઈ ભાવ-અર્થ પણ ન હોત. આ સઘળી વાતોથી જોઈ નહીં યાય છે કે, વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રારંભ થતા પહેલાંજ તુકારામ આ લોકમાંથી આલ્યા ગયા. કાન્હલનો એક ઉઠ્ઠાર એવો પણ છે કે, 'બાળકો કૂરકે કૂરકે રડે છે, તેમના કરુણ સ્વરથી પૃથ્વી ફાટી જવા ઈચ્છે છે.' તુકારામની ઉંમર આ વખતે ભે ૮૧ વર્ષની હોત તો તેમનાં સંતાનમાંથી કોઈ ૪૦ વર્ષનું, કોઈ ૫૦ અને કોઈ ૫૫ નાં હોત અને ત્યારે કાન્હલને એમ પણ ન કહેણું પડત કે 'બાળકો ઘેર ઘેર રડતાં ફરે છે.' આ બધા ઉઠ્ઠાર તે સ્થિતિમાં વ્યર્થ થઈ જાત. આ બધા ઉઠ્ઠારોપરથી જોઈ પ્રગટ થાય છે કે, તુકારામ મહારાજ અને તુકારામના ભાઈ કાન્હલનાં સંતાન તે સમયે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉંમર આસપાસનાં હશે. કાન્હલની વાણી

પરથી એ પણ નથી જણાતું કે તુકારામનો ગૃહપ્રપંચ અસમયે સમાપ્ત જેવો થયો હોય. બીજી વાત એ કે, જ્યારે અકાળેજ વિયોગ થાય છે, ત્યારે કરુંજીરસ શોભે છે અને સ્ફૂરે છે પણ ત્યારેજ, એ તો સઘળા રસજ્ઞ અને રસિક લોકો જાણેજ છે. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે, આ અલંગ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણકે એ તુકારામ મહારાજની સાથે રહેનારા તેમના લેખક સંતાજી જગનાડેની વહી ઉપરથી શ્રી. ભાવેજીના ‘અસલી ગાથા-ભાગ ૧’ લામાં પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

૧૩-પૂર્વપરંપરા

એ બધાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું કે, તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ જેટલો આગળ તો નથી. જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી ચરિત્રના બધા પ્રસંગોની સાંકળ ખરાખર જોડાઈ જાય છે. મહીપતિ યુવાએ ૨૧ મા વર્ષે પૂર્વાર્ધ પૂરો કર્યાની જે વાત કહી છે, તે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ બંને રીતે ખરાખર ખેંસી જાય છે. જીજ્ઞાસુ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણસમયે ગર્ભવતી હતાં, આ વિષયમાં પણ કોઈ અસંગતતા નથી આવતી. (કારણ, તે સમયે તેમની ઉંમર ૩૬-૩૭ વર્ષની હશે.) મહીપતિ યુવા કહે છે કે ‘એકવીસમે વર્ષે વિપરીત કાળ આવ્યો.’ એ શાકે ૧૫૫૧ ના મહાહુલિંક્ષની ઐતિહાસિક ઘટનાની સાથે મળી જાય છે; અને કાન્દજી વિલાપ કરે છે તે પણ સાર્થક થાય છે તથા પરંપરાથી ચાલી આવેલી માન્યતાને પણ અમાન્ય કરવાની કંઈ જરૂર પડતી નથી. પરશુરામ પંત તાત્યા જોડબોલેએ શાકે ૧૭૭૬ માં ‘નવનીન’ ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે ‘તુકારામ ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં આ લોક છોડી પરવોદ સિધાવ્યા.’ સરકારી સંપાદકો પ્રકટ થતા ‘કન્દુપ્રકાશ’વાળા સંપ્રદામાં કહ્યું છે કે ‘શાકે ૧૫૩૦ માં તેમનાં તુકારામનો જન્મ થયો. તુકારામ અરવિંદ કવિ. તે સમયે તેમની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી, એજ વાત બધા સંતો ને તુકારામના પંથ-

તેમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે જ્યાં પ્રમાણથી તુકારામ મહારાજનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૫૩૦ નિશ્ચિત થાય છે; અને એનેજ માનીને તુકારામની જન્મ-કુંડલી જનાવવાથી જ્યોતિષ જે અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, તે પણ તુકારામ મહારાજના અસ્તિત્વને મજબૂત આવે છે. તેથી શાકે ૧૫૨૦ (સંવત ૧૬૬૫) માં તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો એ વાતને સૌ લોકો સ્વીકારશે.

૧૪-ગુરૂપદેશનું વર્ષ

હવે ગુરૂપદેશનો સમય નક્કી કરવો રહ્યો. જન્મ શાકે ૧૫૩૦ માં થયો, ૧૫૫૧-૫૨ ના દુકાળમાં તેમની અંતિમ અન્ન પિના ફેલાવત થયો, તે પછી તેમને વૈરાગ્ય થયો-અર્થાત્ ગુરૂપદેશનો સમય શાકે ૧૫૫૨ પછીજ છે. પરંતુ તે શાકે ૧૫૫૮ પહેલાંજ હોઈ શકે છે. કારણ આ પ્રમાણે છે:-બહિષ્ણાબાઈ ૧૫૫૦ માં જન્મી અને ૧૬૨૨ ના આસો સુદ પડવાને દિવસે સમાધિસ્થ થઈ. (ગાથા બહિષ્ણાબાઈ ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૩) અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૭૨ વર્ષની હતી. આ વાત તેમણે પોતે પણ પોતાના યાત્રા-સમયના અભિજ્ઞોમાં કહી છે. બહિષ્ણાબાઈ જ્યારે ૧૧-૧૨ વર્ષની હતી, ત્યારે તુકારામે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દીધાં હતાં. બહિષ્ણાબાઈ કોલ્હાપુરમાં હતી, પોતાના પતિની સાથે ખેતીને જયરામ સ્વામીનું કીર્તન સાંભળ્યા કરતી હતી. એજ કીર્તનોદ્વારા તુકારામ મહારાજની કીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવી અને તુકારામ મહારાજ તરફ તેનું ધ્યાન લાગ્યું. એવી અવસ્થામાં ‘કાર્તિક વદ ૫ ને રવિવારે તુકારામ મહારાજે સ્વપ્નમાં આવીને પૂછું કૃપા કરી.’ કાર્તિક વદી પાંચમે (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે માગશર વદ ૬) રવિવારનો યોગ શાકે ૧૫૬૨ માં આવે છે. તેથી બહિષ્ણાબાઈના સ્વપ્નાનુબ્રહ્મનો સમય મિતિ કાર્તિક વદી ૬ શાકે ૧૫૬૨ જ છે. આ સમય સુધીમાં જગવાને ‘તુકારામની વહીઓને પાણીમાંથી ઉગારી લીધી’ એ વાત કોલ્હાપુર

પરથી એ પણ નથી જણાતું કે તુકારામનો ગૃહપ્રપંચ આ સમયે સમાપ્ત જેવો થયો હોય. બીજી વાત એ કે, ત્યારે અકાળેજ વિયોગ થાય છે, ત્યારે કરુંભુરસ શોભે છે અને સ્ફૂરે છે પણ ત્યારેજ, એ તો સઘળા રસજ્ઞ અને રસિક લોકો જાણેજ છે. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે, આ અભંગ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણકે એ તુકારામ મહારાજની સાથે રહેનારા તેમના લેખક સંતાજી જગનાડેની વહી ઉપરથી શ્રી. ભાવેજીના ‘અસલી ગાથા-ભાગ ૧’ લામાં પણ ઉત્તરવામાં આવ્યા છે.

૧૩-પૂર્વપરંપરા

એ બધાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું કે, તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ જેટલો આગળ તો નથી. જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી ચરિત્રના બધા પ્રસંગોની સાંકળ ખરાબર બેઠાઈ જાય છે. મહીપતિ ખુવાએ ૨૧ મા વર્ષે પૂર્વાર્ધ પૂરો કર્યાની જે વાત કહી છે, તે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ બંને રીતે ખરાબર બેસી જાય છે. જીજ્ઞાસુ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણસમયે ગર્ભવતી હતાં, આ વિષયમાં પણ કોઈ અસંગતતા નથી આવતી. (કારણ, તે સમયે તેમની ઉંમર ૩૬-૩૭ વર્ષની હશે.) મહીપતિ ખુવા કહે છે કે ‘એકવીસમે વર્ષે વિપરીત કાળ આવ્યો.’ એ શાકે ૧૫૫૧ ના મહાદુર્લભની ઐતિહાસિક ઘટનાની સાથે મળી જાય છે; અને કાન્હજી વિલાપ કરે છે તે પણ સાર્થક થાય છે તથા પરંપરાથી આત્મી આવેલી માન્યતાને પણ અમાન્ય કરવાની કંઈ જરૂર પડતી નથી. પરંતુરામ પંત તાત્યા જોડબોદેએ શાકે ૧૭૭૬ માં ‘નવનીત’ ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે ‘તુકારામ ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં આ દેશ છોડી પરલોક સિધાવ્યા.’ સરકારી સંસ્કૃતી પ્રકટ થતા ‘ઈન્ડિયન યાત્રા સંગ્રહ’ માં કહ્યું છે કે ‘શાકે ૧૫૩૦ માં દેશમાં તુકારામનો જન્મ થયો. તુકારામ અત્યંત જ્ઞાન ને અભિરૂપ તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી, એજ વાત અત્યંત સતી ને તુકારામના વંશજ

તેમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.' આ પ્રમાણે જ્યાં પ્રમાણથી તુકારામ મહારાજનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૫૩૦ જ નિશ્ચિત થાય છે; અને એનેજ માનીને તુકારામની જન્મ-કુટુંબી બનાવવાથી જ્યોતિષ જે સ્વરિત્વ દર્શાવે છે, તે પણ તુકારામ મહારાજના સ્વરિત્વને મજબૂત આવે છે. તેથી શાકે ૧૫૨૦ (સંવત ૧૬૬૫) માં તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો એ વાતને સૌ હોઠો સ્વીકારશે.

૧૪-ગુરૂપદેશનું વર્ષ

હવે ગુરૂપદેશનો સમય નક્કી કરવો રહ્યો. જન્મ શાકે ૧૫૩૦ માં થયો, ૧૫૫૧-૫૨ ના દુકાળમાં તેમની શ્રીનો અન્ન વિના દેહાન્ત થયો, તે પછી તેમને વૈરાગ્ય થયો-અર્થાત્ ગુરૂપદેશનો સમય શાકે ૧૫૫૨ પછીજ છે. પરંતુ તે શાકે ૧૫૫૮ પહેલાંજ હોઈ શકે છે. કારણ આ પ્રમાણે છે:-બહિષ્ણાબાઈ ૧૫૫૦ માં જન્મી અને ૧૬૨૨ ના આસો સુદ પડવાને દિવસે સમાધિસ્થ થઈ. (ગાથા બહિષ્ણાબાઈ ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૩) અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૭૨ વર્ષની હતી. આ વાત તેમણે પોતે પણ પોતાના યાત્રા-સમયના અભંગોમાં કહી છે. બહિષ્ણાબાઈ જ્યારે ૧૧-૧૨ વર્ષની હતી, ત્યારે તુકારામે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દીધાં હતાં. બહિષ્ણાબાઈ કોલ્હાપુરમાં હતી, પોતાના પતિની સાથે બેસીને જમરામ સ્વામીનું કીર્તન સાંભળ્યા કરતી હતી. એજ કીર્તનોદ્વારા તુકારામ મહારાજની કીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવી અને તુકારામ મહારાજ તરફ તેનું ધ્યાન લાગ્યું. એવી અવસ્થામાં 'કાર્તિક વદ ૫ ને રવિવારે તુકારામ મહારાજે સ્વપ્નમાં આવીને પૂર્ણ કૃપા કરી.' કાર્તિક વદી માંચમે (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે માગશર વદ ૬) રવિવારનો યોગ શાકે ૧૫૬૨ માં આવે છે. તેથી બહિષ્ણાબાઈના સ્વપ્નાનુબ્રહ્મનો સમય મિતિ કાર્તિક વદી ૬ શાકે ૧૫૬૨ જ છે. આ સમય ગુધીમાં ભગવાને 'તુકારામની વાંઝોને પાણીમાંથી ઉગારી લીધી' એ વાત કોલ્હાપુર

સુધી ફેલાઈ ચૂકી હતી. આ પછી બહિષ્કારાખાઈ પોતાના પતિ અને માતા-પિતાની સાથે દેહમાં આવ્યાં. ત્યાં થોડોક સમય મળ્યાં જીવવાને ઘેર રહ્યાં. મળ્યાં જીવે તેને એમ કહીને પોતાને ત્યાં રાખી લીધી કે ‘આગળ સોમવતી અમાસ આવે છે ત્યાં સુધી અહીં જ રહો.’ સોમવતી અમાસવાસ્યાનો યોગ ૧૫૬૨ના ફાગણમાં, ૧૫૬૩ના કાર્તિકમાં ને ૧૫૬૪ના શ્રાવણમાં પણ છે—અર્થાત્ એ ત્રણ વર્ષોમાંથી કોઈ પણ વર્ષમાં તે દેહમાં ગઈ હશે; છતાં જ્યારે ૧૫૬૨માં કાર્તિક વદી પાંચમે શ્રીતુકારામ મહારાજનો સ્વભાવુ ગ્રહ થયો છે, ત્યારે એજ સંભવિત છે કે, ગુરુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી તે તેજ વર્ષના ફાગણમાંજ દેહ ગઈ હોય. ત્યાં ગયા પછી મળ્યાં જીવે તેને ઘણું દુઃખ દીધું. તેજ દુઃખ-કથામાં મળ્યાં જીવેની આ ફરિયાદનું પણ વર્ણન છે કે, રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન પણ તુકારામ પાસે જઈને તેમનો ચરણ-સ્પર્શ કરે છે, એ તો ઘણું જ મોટો અનર્થ છે. આ બંને ઉલ્લેખોથી એમ સમજાય છે કે, તુકારામની વહીઓ રામેશ્વર ભટ્ટે ડૂબાડી અને ભગવાને તેને ઉગારી લીધી. આ વાત શાકે ૧૫૬૨ પહેલાંજ બધે ફેલાઈ ચૂકી હતી. આ કથા બહિષ્કારાખાઈએ ૧૫૬૨ના કાર્તિક માસ પહેલાં સાંભળી. જ્યારે આ ઘટના બની તે અરસામાં થોડા દિવસોમાંજ સાંભળી હોય અથવા તો એક-બે વર્ષ પછી સાંભળી હોય. એમ માની લેવામાં કંઈ પણ હરકત નથી કે, આ ઘટના ૧૫૬૦ની લગલગમાં થઈ હશે. તુકારામને કવિત્વશક્તિ થઈ અને તેઓ અભંગ રચવા લાગ્યા. આ વાતને ૧૫૬૦માં બે-ત્રણ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હશે. ‘તુકારામ પોતાનાં કીર્તનોમાં પોતાનાજ બનાવેલા અભંગો ગાય છે અને તે અભંગોથી વેદાર્થ પ્રગટ થાય છે.’ આ વાત ફેલાતાં ફેલાતાં રામેશ્વર ભટ્ટના કાન સુધી પહોંચી; અને તે પછી તુકારામને વિરોધી કોકો કંઈ પહોંચાડવા લાગ્યા. આ અવસ્થાને જો ૧૫૬૦ના વર્ષમાં રાખીએ છીએ તો તેમને કવિત્વશક્તિ થવાનો સમય ૧૫૬૭-૬૮ સંભવે પડે. આ વિચારથી

આની પહેલાંજ પવેતું ૧૫૫૨ પછી જે છે. ૧૫૫૩ થી ૧૫૫૪ સુધી દશમને ગુરુવાર હોય તેજ વષે નેમને ગુરુવાર મળ્યાનું વર્ષ માનવું પડ્યો. ૧૫૫૫માં શાકે ૧૫૫૪ ની મદદા મુદ્દ દશમે ગુરુવાર છે. આ પ્રમાણે ગણિત ૧૫૫૪ છે કે, શાકે ૧૫૫૪ સંવત ૧૬૮૬ (અર્થે ૭ વારાંખ ૧૦ મી જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૬૩૬) મળે મુદ્દ ૧૫ ગુરુવારને દિવસે પ્રાક્ષ મુદ્દતમાં જાણા પવેના દુષ્કર્મ માં તુકારામને ૧૫૫૫માં શ્રીગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો.

૧૫-અભંગરચનાનો ક્રમ

શ્રીગુરુ-ઉપદેશ પછી તુકારામને કવિત્વસ્ફુતિ થઈ. તુકારામનો એક અભંગ છે કે 'ભતિ શુદ્ધ વેદ્ય ક્રિયા વ્યવ-સાય' (ભતિ શુદ્ધ વેદ્ય કેદ્યા વ્યવસાય) તે કોઈ આમતા અધ્યાયમાં આવશે. તેમાં તુકારામજીએ પોતાના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ ક્રમપૂર્વક બતાવી છે. પહેલાં મૂલ-સ્થાપન સંભાળ્યો, વેપારમાં જોડ ગઈ, દુકાણમાં પ્રથમ પાત્રી અન્નવિના મરી ગઈ, વૈરાગ્ય આવ્યો, શીવિકૃત મંદિ-રનો શ્રોત્રોદાર કયો, અંધ વાંચ્યા, તે પછી સ્વપ્નમાં ગુરુનો ઉપદેશ થયો અને જો પછી કવિત્વસ્ફુતિ થઈ. કવિત્વ-સ્ફુતિ શાકે ૧૫૫૬માં થઈ એમ માનીએ તો શ્રી તુકારામ-જીના શ્રીમુખમાંથી સતત ૧૫ વર્ષ પર્થત અભંગ-ગંગા વહેતી રહી. જો પંદર વર્ષોમાં હલ્લેશ અભંગ તેમના મુખ-માંથી નીકળ્યા. સઘળા અભંગ આજે મળતા નથી. કવિત્વ-સ્ફુતિ થયા પછી સોથી પહેલાં તેમણે જાળલીલા ઉપર જોવીએ રચી અને પોતેજ જાલજોષ (દિવનાગરી) લિપિમાં વહીમાં લખી. શ્રીકૃષ્ણ દ્વેપાયન મહર્ષિ વેદ વ્યાસે શ્રીમદ્-ભાગવત લખ્યું. તેમના 'દશમ સ્કંધમાં હરિલીલામૃત' છે, અને તેમાં 'જગદાત્મા ગોકુલમાં કીડા કરી રહ્યા છે' એજ શ્રીકૃષ્ણની ગોકુળની જાળલીલાનો પ્રસંગ છે. 'તે નવસો જોવીએ છે.' જેનો સમ મહીપતિ યુવા કહે 'પ્રાપ્ત સંતોજ સ્વાનુભવથી જાણે છે.'

આ ઓવીઓ ઓવી છે કે તેમને ઓવી પણ કહી શકાય ને અલંગ પણ કહી શકાય. અલંગ એટલા માટે કહી શકાય કે થોડાં ચરણો પછી 'તુકા મહણે'—અર્થાત્ તુકારામ કહે કહીને એટલો દુકડોજ તોડીને ભેડેલો છે. તેને અલંગ કહીએ તો એમાં ચરણોની સંખ્યાનું કંઈ ઠેકાણું નથી; કોઈમાં ત્રણ ચરણ છે, કોઈમાં ત્રણથી વધારે અને કોઈમાં ત્રીસ સુધી નાનાં મોટાં કેટલાંય ચરણો છે. રચના ઓવીના જેવી છે. અલંગની જે ખાસ વિશેષતા છે કે, ખીજા ચરણમાં સ્થાયી પદ આવે છે, તે આમાં નથી. ઓવી બદ્ધ જેવી રચના છે, તેથી અમે તેને ઓવીઓજ કહીએ છીએ. અલંગનો હિસાબ ગણીએ તો એ બાળલીલાના ૧૦૦ અલંગ છે અને ચરણ ગણીએ તો ૯૦૦ ઓવીઓ છે. વાત એકજ છે. દેડૂ-પંઢરીના સંગ્રહોમાં બાળલીલાનું વર્ણન પહેલાં આપેલું છે, પછી 'પાંદુરંગનમન'ના ૨૩૧ ઓવીઓના ત્રણ અલંગ આપ્યા છે. 'ઈન્દુપ્રકાશ સંગ્રહ'માં એ ત્રણ અલંગ પહેલા અને 'બાળલીલા વર્ણન' પછીથી આપ્યું છે. એ ત્રણ અને બાળલીલાના સો અલંગ મેળવીને ઓવીનાં ૧૧૨૫ ચરણ થાય છે અને થોડા સંગ્રહોમાં ઓવીઓનો સરવાળો ૧૧૦૦-૧૧૨૫ જેટલોજ આપેલો છે. આ બહિરંગની વાત ઘટ. વર્ણવેલા વિષયને ભેંધએ તો ૨૩૧ ઓવીઓ પ્રસ્તાવના જેવી છે અને સૌથી પહેલાં તુકારામજીએ એજ લખી દશે. તુકારામજીના ઉપાસ્ય દેવ શ્રીપાંદુરંગ હતા, તેથી સૌથી પહેલાં તેમણે તેમનું ચરિત્ર લખ્યું છે, એ સ્વાભાવિકજ છે. મંગળાચરણ વગેરેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ રચના કાં તો તુકારામજીને એ ધ્યાન છે કે, આ મારી પહેલે એ એક વર્ષ પહેલાં શુક્રનો ઉપદેશ ના પણ આમાં સ્વાભાવિકપણેજ

તુકારામજીના

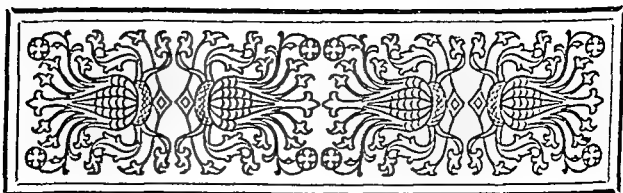
દર્શન દર્શક

દર્શન

શ્રી. રા. રામચ પછી દર્શકાંડ,

એ બન્ધા દર્શ. બાલીના

બાળલીલા પછી આત્મપરીક્ષણ, દર્શનલાભના, પરિચયની ધનિષ્ઠતા, ધન્યતા, પૂર્ણતા અને ઉપદેશ, સ્વેચ્છા ક્રમ ને આ બધા અભંગોનો તૈયાર કરવામાં આવે તો તેમાં બહુ ભારે ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ નથી. બાળલીલાના અભંગ તુકારામજીએ પોતેજ લખ્યા. પછી કીર્તન-પ્રસંગથી કીર્તનીઆ અને ગ્રોતાઓની જમાવટ જેમ જેમ વધવા લાગી અને ખાસ કરીને જ્યારથી મંજારામ જુવા મવાલ અને સંતાણ જગનાટે અભંગ લખનારા મળી ગયા, ત્યારથી તુકારામજીનું પોતાનું લખવાનું છટી ગયું હશે. એ લેખકોએ પણ તુકારામજીના બધા અભંગો લખ્યા હશે, એ તો કદી યકાનું નથી. એક વાર કેદમાં એક ગુદ વારકરીના મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે, તુકારામજીએ એક લાખ અભંગ ભંડારા પર્વત ઉપર રાખ્યા, એક લાખ ઈન્દ્રાયણીને લોટ કર્યા અને એક લાખ લોટોને દાન કર્યા. આનો અર્થ એટલોજ સમજાય છે કે, ભંડારા પર્વત ઉપર તુકારામ મહારાજ ત્યારે શ્રી વિઠ્ઠલના ધ્યાન અને નામ-જપમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે ભગવાનને સંબોધન કરીને અસંખ્ય અભંગો તેમણે દેશા હશે. તેઓ આ સમયે એકાંતમાં હતા. એકાંતના આ અભંગોને ભગવાન સિવાય ખીણું કોણ સાંભળી શકે તેમ હતું ? અને તે આનંદના અનુભવમાં નિમગ્ન તુકારામજીને પણ એ અભંગો લખી રાખવાનું જ્ઞાન પણ નહિ રહ્યું હોય. ઈન્દ્રાયણીના ધરા આગળ પણ એકાંતવાસમાં એમજ થયા કરતું હતું. કીર્તન-પ્રસંગથી અથવા અન્ય અવસરે જે અભંગ તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા તેમાંથી થોડા-લગભગ સાડાચાર હજાર-અભંગ લેખકોની લેખિની સુધી પહોંચ્યા. મહારાજના હૃદયમાં સ્વાનંદનો જે ભંડાર ભરેલો હતો, તેમાંથી ઘણો થોડોજ ભાગ અમારે ને આપને હાથ આપ્યો છે. ભગવાનની સાથે એમને જે એકાંતમિલ થયું, તે સમયનું સમગ્ર મુખ ભગવાનેજ લૂંટ્યું અને ભાગ્યે બે-ચાર કણજ આપણને મળ્યા છે ! આ હાણીઓથી સમગ્ર ભંડારની કલ્પના બે કોઈ ક

અધ્યાય ૨ જો-પૂર્વવૃત્તાંત

“હે પાંડુરંગ ! પૂર્વપરંપરાથી પ્રાપ્ત એવી મારે વડીલોપાર્જિત તારી ચરણસેવા છે. ઉપવાસ અને પારણાંજ મારે માટે તારાં મંદિર દ્વાર છે. એના ભોગનોજ અધિકાર મને મળ્યો છે. વંશપરંપરાથીજ હું તારો દાસ છું.”—સંત તુકારામ

૧-દેહુક્ષેત્રનું વર્ણન

શ્રી તુકારામ મહારાજના નિવાસ વડે પાવન તેમજ વિખ્યાત થયેલું પુણ્યક્ષેત્ર દેહુગ્રામ, પૂના પ્રાંતમાં ઈંદ્રાયણી નદીને કિનારે આવેલું છે. આળંદીથી પાંચ કોસ, તળેગાંવથી ૪ કોસ અને ચિંચવડથી ત્રણ-ચાર કોસ પર આ પાવન તીર્થ છે. તે પૂનાથી વાયવ્ય દિશામાં, તળેગાંવથી પૂર્વમાં, ચિંચવડથી ઉત્તરે અને આળંદીથી વાયવ્ય કોણમાં છે. દેહુની ચારે બાજુએ થોડે થોડે દૂર, નાના મોટા અનેક પર્વત છે. શેલારવાડી નામના રેલ્વે સ્ટેશનથી આ સ્થાન ત્રણ માઈલ ઉત્તર તરફ છે. સ્થાન નાનકડું હોવા છતાં તેનું મહાભાગ્ય છે કે ત્યાં શ્રી તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો. તુકારામના સમયમાં આ સ્થાન નામકીર્તિની ગાથ રહેતું હતું. અને એજ પુણ્યગળને લીધે આગળ જતાં આ સ્થાન મહારાષ્ટ્રનાં મહાક્ષેત્રોમાં ગણાવા લાગ્યું. મહારાષ્ટ્રનું સૌથી મુખ્ય ક્ષેત્ર પંડરપુર છે. શાસિવાદનના ૧૩ માં શતકમાં જાનેશ્વર મહારાજને લીધે આળંદી ક્ષેત્રનો મહિમા વધ્યો. શાસિવ દનના ૧૪મા શતકમાં એકનાથ મહારાજને લીધે દેહુનું પ્રસિદ્ધ વર્ધ. અને શાસિવાદનના ૨૦મરા શતકમાં તુકારામ મહારાજને લીધે દેહુ પ્રસિદ્ધ

થયું. તુકારામ મહારાજની પહેલાં દેહમાં જો-ચાર નાનાં-નાનાં મંદિર હતાં અને તેમના આઠમા પૂર્વજ શ્રીવિશ્વંભર પુવાએ ત્યાં શ્રીવિઠ્ઠલ-રખુમાઈ(રુકિમણીકાન્ત શ્રીકૃષ્ણ)-નું મંદિર બંધાવ્યું હતું ત્યારથી, અથવા કહો કે જ્યારથી તેમના કુળમાં પંઢરીની વારીનો નિયમ વિશેષરૂપે ચાલુ થયો ત્યારથી, દેહગ્રામ પુણ્યક્ષેત્ર જન્યું. પરંતુ જ્યારથી તુકારામ મહારાજનાં, આ ધરતી પર પગલાં થયાં ત્યારથીજ તેનું મહાન પુણ્ય પ્રગટ થઈને ચારે દિશમાં વિખ્યાત થયું તુકારામ મહારાજને લીધેજ દેહ, મહારાષ્ટ્રનાં મહા-ક્ષેત્રોમાં ગણાવા લાગ્યું. દેહના સંબંધમાં તુકારામ મહારાજનો એક અભંગ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે તુકારામ મહારાજના પ્રસિદ્ધ થયેલા અભંગોના બધા સંગ્રહોમાં મોજૂદ છે અને સંતાળની વહીમાં પણ હોવાથી તે નિઃશંક પ્રમાણુ-જૂત છે. આ અભંગમાં તુકારામ મહારાજ પોતાના સમ-યના દેહક્ષેત્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—

“ જ્યાં શ્રી પાંદુરંગ વિરાજે છે, તે પુણ્યધામ દેહ-ગ્રામને ધન્ય છે. ત્યાંના સદ્ગુણી ક્ષેત્રવાસી જેઓ હમેશાં નામસંકીર્તન કરે છે, તેઓને ધન્ય છે. આ દેહ ક્ષેત્રમાં વિશ્વપિતા, વામાંગમાં રુકિમણી માતાની સાથે, કેડે હાથ રાખીને ઉત્તરાભિમુખ ઉભા છે. સામે ગરુડસ્થાનમાં પીપ-ળાનું વૃક્ષ હાથ જોડીને ઉભું છે. દક્ષિણમાં શ્રી ચંકરલિંગ શ્રીહરેશ્વર છે અને ઇન્દ્રાયણી-ગંગાના કિનારાની ચોલા અપૂર્વ છે. બહુલાળ વનમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ વિરાજી રહ્યા છે અને ત્યાંજ શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું નિવાસસ્થાન છે. દ્વાર પાસે શીવિદ્યારાજ વિરાજે છે અને બહારની બાજુએ લૈરવ અને હનુમાનજી નજીક નજીક ચોલી રહ્યા છે. આજ સ્થાનમાં આ ઠાસ તુકારામ ‘શ્રીવિઠ્ઠલ’નાં ચરણોને દૃઢ્યમાં ધારણ કરીને, શ્રીહરિનું કીર્તન કર્યા કરે છે. ”

દેહમાં હાલ શ્રી વિઠ્ઠલનું જે મંદિર આવેલું છે અને તેની બહારની બાજુએ જે રવેશીઆ આવેલી દેખાય છે, તે

બધું પાછળથી થયેલું છે. શ્રીવિકૃલ-રખુમાઈ (શ્રીવિકૃલનાથ
 અને શ્રીરુકિમણી માતા)ની મૂર્તિઓ તો તુકારામ મહા-
 રાજના પૂર્વજ શ્રી વિશ્વંલર ખુવાએ સ્થાપેલી હતી તેજ
 છે, તુકારામજીના સમય સુધી તે શ્રી વિકૃલ-મંદિર જ્યાં
 થઈને પડવાની તૈયારીમાં હતું. તુકારામ મહારાજે તેનો
 જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; જો કે જીર્ણોદ્ધારનું તે કામ અવશ્યજ
 તુકારામની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે સામાન્યજ થયું હશે.
 તુકારામ મહારાજના પુત્ર નારાયણ ખુવાને ત્રણ ગામની
 જમીન મળી, તે ઠાળની સ્થિતિ કંઈક જુદી હતી અને
 ને સમયે તો તુકારામ મહારાજની કીર્તિ પણ સર્વ સ્થળે
 ફેલાઈ ચૂકી હતી. આ પછીજ મંદિર વધારવામાં આવ્યું
 અને ફેરના ઇંગલે પાટિલ વગેરે ધનવાનોએ તે મંદિ-
 રને આટલું મોટું અને લગ્ન લગાવરાવ્યું. આમ છતાં
 ઉપરાજા અવતરણમાં તુકારામે ફેરનું જે વર્ણન કર્યું
 છે, તે આજે પણ ચતુર્થ છે. બધા દેવતા, દેવસ્થાન અને
 નેમની ગાજુનાં સ્થાન જેમનાં તેમ હયાત છે. પંદરપુરમાં
 શ્રીવિકૃલ એકલાજ ઈંટ ઉપર ઉભા છે. શ્રી રુકિમણીજીનું
 મંદિર ત્યાં પાછળથી થયેલું છે અને ફેરમાં શ્રીવિકૃલ-
 રખુમાઈ પાસે પાસેજ ઉભાં છે. તેમની મૂર્તિઓ ઉત્તર-
 નિમ્નજ કેન્દ્રમાં મંદિર પણ ઉત્તરલિમુખ છે. સામેજ
 ગરુડસ્થાન છે. ગરુડ નેમજ હનુમાનજી ભગવાનની સામે
 ત્રણ જેડીનું સ્થાન છે, પૂર્વદારની પાસે દક્ષિણલિમુખ
 શ્રીવિકૃલજી છે અને બહાર ભેરવજીનું નાનું મંદિર છે.
 મંદિરની પશ્ચિમ તરફ હરેશ્વરનું મંદિર છે અને 'ઈંતા-
 ના'ની પાસે જોડે છે. તેની પેલી તરફ સંત તુકારા-
 મજીનું મંદિર છે, માં-જે કોટડીમાં-તુકારામને
 શ્રી શ્રી વિકૃલ-મૂર્તિની નવ-
 ર અને હવેલીની પશ્ચિમ
 છે.

હતી. આ પ્રકારે આ શિલા ભક્તજનો માટે અત્યંત પ્રિય અને પૂજ્ય થઈ. તુકારામજીના સ્વર્ગારોહણ પછી ભક્તજનો આ શિલાને ધકેલતા ધકેલતા શ્રી વિઠ્ઠલ મંદિરમાં લઈ આવ્યા હતા અને મંદિરની અડોઅડજ તુકારામજીની પ્રથમ સ્ત્રી રઘુમાળાઈનું જે 'વૃંદાવન' છે, તેને આધારે તે શિલા ઉભી કરી દીધી. ઇન્દ્રાયણીના કિનારા ઉપર ઉભા રહીને પશ્ચિમ તરફ જોવાથી ડાબી બાજુએ છ માઈલ ઉપર ગોરાડી યા ઘોરવડીનો પહાડ જણાય છે. દેહૂથી ખરાખર પશ્ચિમમાં બે માઈલ દૂર ભંડારા પહાડ અને જમણી બાજુએ દહને પેલે પાર દેહૂથી આઠ માઈલ દૂર ભામગિરિ યા ભામનાથ અથવા ભામચંદ્ર પર્વત દેખાય છે. શ્રીક્ષેત્ર દેહૂનું આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે.

૨-કુળ-ગોત્ર

હવે શ્રી તુકારામ મહારાજના કુળનો કંઈક પરિચય મેળવીએ. ભગવાનના ભક્તોનાં કુળ-ગોત્ર જોવાની વસ્તુતઃ કોઈ આવશ્યકતા નથી હોતી. ભગવદ્ભક્ત કોઈ પણ જાતિ અથવા કુળમાં-ગમે ત્યાં-ઉત્પન્ન થયેલ હોય તોપણ તે વિશ્વવંદજ હોય છે. નારાયણે જેને અપનાવ્યો તેનું કુળ-ગોત્ર ધન્ય થઈ ગયું; જેનું દેહાભિમાન ગળી ગયું, તે વર્ણાશ્રમ ધર્મને પાર કરી ગયો. ત્રણે લોકને પાવન કરનારા મહાત્મા જે દેશમાં, જે કુળમાં અને જે જાતિમાં જન્મ લે છે તે દેશ, તે કુળ, તે જાતિ અત્યંત પવિત્ર છે.

“પવિત્ર તે કુળ પાવન તે દેશ.

જેથં હરિચ દાસ જન્મ થતી.”

અર્થાત્ તે કુળ પવિત્ર છે, તે દેશ પાવન છે, કે જ્યાં હરિના દાસ જન્મ લે છે. તુકારામજીનુંજ આ વચન છે અને જે તદનુસારનું પદ છે; તેમ જનાં પણ મહાન્માઓનાં અસ્તિત્વને મત્તે પ્રકારે પૂરેપૂરો વિચાર કરવાં જનાં, લોકિક દૃષ્ટિથી તેમજ કુળ અને જાતિને વિચાર કરવો પડે છે. મહારાજનું કુળ-ગોત્ર સંક્ષિપ્ત નામ પ્રસિદ્ધ છે-અચંત

રામના પુત્ર મદારેવ યુવા, વિદ્યુત યુવા ને નારાયણ યુવાનો
 શાકે ૧૯૧૧ નો દારૂજનીનો એક દાવજ મળ્યો છે. એમાં
 મદારેવ યુવા પોતાના જાણે બાળ્યોને લખે છે:- 'આપણું
 વડીલોપાજિંત જે ઘર છે; એક ધી સમીપ ને એક રે!
 (જાનર)માં મદારજનીનું ઘર. મેં મદારજનીનાનું ઘર અને
 મદારજની લીધી અને તમને જાણેને ધી સમીપનું ઘર અને
 ધીની પૂજા ગ્રાંપી છે.' અને એક દાવજમાં લખ્યું છે કે
 'શ્રોવિકૃતદિકે' (દિકમાં એક જેતરનું નામ) ધીને નામે પડે.
 લેધીજ છે; એ વાત ગામના પંચો રામજી પંત યુનાતિક
 અને પંત પ્રધાને પાછી દરાવો લીધી.' આ લેખ શાકે
 ૧૯૪૨નો છે. એ જાણ લેખોથી લાગી ગયાય છે કે, તુકા-
 રામના કુટુંબમાં મદારજનીનો પંચો પરંપરાગત હતો.
 જાનરમાં મદારજનીની હવેલી, મદારજનીનો અધિકાર અને
 આવક હતી. તેજ રીતે ધીની પૂજા-અર્ચાને નિમિત્તે 'પુરા-
 તન ઇનામ' હતું. મદારજનીની હવેલી સિવાય એમનું
 ખાસ ઘર ધીની પાસે હતું. જે ગામમાં જાનર જરાતું હતું
 તે ગામમાં મદારજન અને ચેટે એમ જે અધિકારી રહેતા
 હતા. તેમના ઓઢા મોઢા ગણાતા હતા. આ સિવાય પણ
 તેમને કંઈક જેતીવાડી, શાહુકારી અને વેપાર પણ હતો.
 તાતપય' એ કે, પ્રતિષ્ઠિત, સારા કુળવાન અને સામાન્ય
 વેપારી કુટુંબમાં તુકારામનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ આ
 કુટુંબમાં દેડની મદારજનીજ ચાલી આવી હતી એમ નથી;
 એક બીજી વડિલોપાજિંત વૃત્તિ ચાલી આવી હતી. તુકા-
 રામે પહેલી વૃત્તિની ઉપેક્ષા કરી હતી, પરંતુ બીજી વૃત્તિ
 એટલી ઉત્તમતાથી ચલાવી કે તેથી દેડનીજ નહિ પરંતુ
 સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર અને અખિલ વિશ્વના મદારજન થવાના
 આઠેય અધિકાર સૌ લોકોએ એકમતે તેમને આપી દીધા
 છે. આ મદારજની કથી તે હવે જોઈએ. નવું કંઈ ન કરવું,
 પૂર્વજોની પરંપરાજ ચાલુ રાખવી, એમાંજ શોભા છે.

“ નવે કંઈ નવે છુને, સાંભાળાવે બ્યારે ત્યાણુ;

નિરાશીયા ઠાય, રાજ કશ્નિ ઉપાય.”

મહારાજે પરમાર્થદષ્ટિથી એમ પણ કહ્યું છે કે ‘જેમને હૃદયથી હરિ વહાલા છે, તેઓ મારી જાતિના છે.’ અસ્તુ આપણે તુકારામના દેહની જાતિ અને કુળ જોયાં, હવે તેમના કુટુંબ-વંશનો વિચાર કરીએ.

૩-કુળની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા

તુકારામનું કુટુંબ ઘણું સુખી, સમૃદ્ધ અને આજર-દાર હતું. દેહગાંવમાં આ કુટુંબની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, એ આ કુટુંબમાંથી મળેલા કાગળ-પત્રોથી જાણી શકાય છે. આ લોકો દેહના મહાજન હતા. તુકારામજી ઉદાસીનવદા-સીન-વૈરાગી જેવા થઈને આ મહાજની વૃત્તિ છોડી ચૂક્યા હતા. પછી નારાયણ યુવાએ આ કામ ફરીથી સંભાળી લીધું હતું. રાજશક પ કાલચુત સંવત્સર અર્થાત્ શાકે ૧૬૦૦ (સંવત ૧૭૩૫)ના ફાગણ માસમાં લખેલો શિવાજી મહારાજનો એક આજ્ઞાપત્ર છે. તેમાં લખ્યું છે કે ‘તુકોળા ગોસાવીના પુત્ર નારાયણ ગોસાવીએ કહ્યું છે કે, પૂના પરગણાના દેહ ગામની મહાજની મારા પિતાની વડીલો-પાજિંત પરંપરાગત વૃત્તિ (જીવિકાનું સાધન) છે. પિતા ગોસાઈ થયા તેથી મહાજની ચલાવવાની તેમને પરવા નહોતી. હવે હું એ ન ચલાવું તો આજીવિકા ચાલે તેમ નથી; તેથી કુલપરંપરાથી ચાલતી આવેલી મહાજની હું ચલાવવા ઇચ્છું છું તેથી પહેલેથી આ વૃત્તિ જેમ ચાલતી આવી છે તેજ રીતે અમે આગળ ચલાવીએ એવું આજ્ઞા-પત્ર લખી આપવામાં આવે.’ આથી મહારાજે પૂના પરગણાના અધિકારીને એવી આજ્ઞા આપી કે, એમની મહાજની પરંપરાગત ચાલી આવી છે, તેજ પ્રમાણે આગળ ચાલવા દેવી. આ લેખથી જણાય છે કે, તુકારામે મહાજનપણું ન કર્યું, પરંતુ આ ધંધો તેમના કુટુંબમાં ધર્મ-સમયથી ચાલ્યો આવતો હતો. તુકારામના પૌત્રોની ક-ખેલી એક યાદીમાં પણ ‘શ્રીતુકારામ ગાગા વાસ્તવ્ય ક્ષેત્ર દેહકી ક્ષેત્ર મજદૂરકી મહાજની’ એ અક્ષરો છે. તુકારા-

‘નવું કંઈ ન કરવું’, જૂનું જે કંઈ છે તેને દરેક જણે સંભાળી રાખવું. વડીલોની વૃત્તિનું જે સ્થાન છે તેની દરેક ઉપાયે રક્ષા કરો.’ એજ તુકારામનો ઉપદેશ છે.

૪-પરંપરાથી મળેલો વિકૃલપ્રેમ

તુકારામ પોતાની અનન્ય ભક્તિથી ત્રણે લોકમાં વંદ્ય થયા. પરંતુ જે કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો, તે કુટુંબનો ઇતિહાસ જોઈએ તો કહેવું પડશે કે, વિકૃલ-ભક્તોના કુટુંબમાં જન્મ થવાથી વિકૃલભક્તિ તેમને વંશ-પરંપરાગત સંસ્કારોથીજ મળેલી હતી. તેમના કુટુંબમાં તેમના આઠમા પૂર્વજ વિશ્વંભર ખુવા પ્રસિદ્ધ વિકૃલભક્ત થયા હતા. વિશ્વંભર ખુવાના સમયથીજ દેહ્યામ પુણ્ય-ક્ષેત્ર થઈ ગયું હતું. વિશ્વંભર ખુવાએ દેહ્યામાં વિકૃલ મંદિર બનાવરાવ્યું અને તેમાં જે વિકૃલમૂર્તિ સ્થાપીને પૂજા કરી તેજ મૂર્તિ તુકારામજીના સમયમાં અને ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષ બાદ આજે પણ તે વિરાજ રહી છે. આ અધ્યાયને મધ્યમે જે અભાગ છે તેમાં તુકારામજીએ પોતાના પૂર્વજોની ભગવદ્ભક્તિનો ઇતિહાસજ દર્શાવી દીધો છે. તુકાજી કહે છે કે પાંદુરંગની અરબુમેવા મને મારા પૂર્વજો તરફથી મળેલી વડીલોપાશ્રિત સંપત્તિ છે. મારા પૂર્વજોએ જોકા-દર્શી મહામનના ઉપવાસ અને પારખાં કરીને શ્રીવિકૃલને ભક્તિ વડે પોતાને વશ કર્યો અને તેમના ઠારપાળ બન્યા. તેમણે અરબુમેવાનો અંશ આમારા ઉપભોગ માટે રાખ્યો છે અને આ પ્રકારે અને વંશપરંપરાથી વિકૃલના દાસ છીએ. તુકારામના પૂર્વજોએ તેમને માટે ઘર-બાર, ચીજ-વસ્તુ, જમીન-ઝરમીન સર્વ કંઈ રાખ્યું હતું. મહાજનીની વૃત્તિ પણ મળી હતી અને આ વડીલો પાશ્રિત સંપત્તિમાંથી તેમને પોતાની ઘર-પાડોથી અવલવડાઈ હતી અને આજે પણ મળેલી રૂકા તુકારામને આ વડીલો પાશ્રિત સંપત્તિ દર્શાવેલું વિકૃલને અરબુમેવા કહેવાય છે અને આજેજ આજીવન આવી રહ્યું છે. આજેજ કહેવાય છે અને કહેવાય છે અને કહેવાય છે.

ઉ. આપું છે કે, આજના સમયમાં આજે જન્મીને-જન્મીને રાજા જન્મ્યાં આજના સમયમાં છે કે દુર્લભ ને મેલે જન્મ છે કે ભગવાનનાં મંત્રાનુસારે અજન્મજન્મીનો જન્મ આજે જન્મ્યો છે.

તુકારામ અને અમરજી રામદાસ જેવા જન્મ પુનર્જન્મના આજમાં જોવી શકેલા તે અમરજી આજે જન્મી. તુકારામને વારંવાર આ વાત મેલનામાં જન્મ કરીને કે વિદ્યુતજ્વાલના ધરમાં મારો જન્મ થયો, મારાં માતાપિતાને મને વિદ્યે. યાચનાદેવ દેવી શ્રીમતિ આજે અને મને દેવી વિદ્યુતના પાયામાં મૂક્યો; મારાં માતા-પિતાને અને મારા પૂર્વજોને અજવાળની જે બહિષ્કારી, તેના દુઃખારમાં. તેમજ, જે રક્તો બતાવ્યો, તેજ રક્તોની દુઃખારમાં. તેમજના આધારનું દુઃખ અનુભવ કરી રહ્યો છું. ૯૦ ૯૦ કેલરી રાત્રિ, નિરબિમાન અને કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ બાવના છે કેલરી ૫૯૫ મનુષ્ય જે સારો થા ખરાબ થાય છે તેમાં જેજ કારણ અમલાય છે. એક તો તેના કૃતજ્ઞતાની રીતિ-રીતિ અને રીતિ પોતપોતાના પૂર્વજ-ગોના અંશકાર. કોઈના પૂર્વજ-અંશકાર

૪ તુકારામજીનો જન્મ મેલે ૧૬૧૫ (યાજે ૧૫૩૦) માં દશાવળીના ત્રી ઉપર રો મામમાં થયો હતો. તેજ માતમા રામભક્ત રામદાસ રજામીનો જન્મ એકાદરે જન્મવાયાંવમા થયો હતો. એ અને ૫૬મ ભક્ત એકજ સાયમાં જન્મ્યા હતા અને બંને જન્મે પોતાના આચરણ અને ઉપદેશ હારા મહાગુરુમાં ભગવદ્ભક્તિનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો. ' રામ વિદ્યુત કુળ નાદી' (રામ અને વિદ્યુત ને નથી.) આ વાતને ખ્યાનમાં રાખીને તેમનાં ચરિત્ર અને ઉપદેશ તરફ તેવાથી બકતોને એકસરખોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજોએ વિદ્યુતચરણ-સેવાની પરંપરાથી ઉતરી આવેલી સંપત્તિ આપી. તેથી તુકારામે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જે ઉદ્ધાર પ્રગટ કર્યો છે, તેવાજ રામજી રામદાસે પણ પ્રગટ કર્યો છે. સમર્થ હતો છે કે-

બાપે કેલી ઉપાસના, આમદી લાધસોં ત્યા ધના. ૧

રામદાસ્ય આસોં હાતા, અવધા વંશ ધન્ય આતાં. ૨

(બાપે ઉપાસના કરી તેજ ધન અમને આપ્યું છે. રામદાસ દાધમાં આવી ગયું; દવે તો આખો વંશ ધન્ય થયો. મૂળલેખક)

શુદ્ધ હોય છે, તો કોઈના કુળની રીતિ-નીતિ સારી નથી હોતી. એવી પરિસ્થિતિમાં જો તેના પૂર્વસંસ્કાર બળવાન હોય તો તે 'ભાંગમાં તુલસી' જેવાં હોય છે. કોઈનો જન્મ સારા કુળમાં થયેલો હોય છે, પરંતુ તેના પૂર્વજન્મના દુષ્ટ સંસ્કાર બળવાન થયેલા હોવાથી એવી અવસ્થામાં તે 'તુલસીમાં ડુંગળી' જેવા લાગે છે. પૂર્વસંસ્કાર પણ શુદ્ધ હોય અને જન્મ પણ ઉત્તમ કુળમાં થયેલો હોય, એવું તો ભાગ્યેજ હોય છે. એવો શુદ્ધ દ્વધ-સાકરનો સંયોગ જ્યાં થાય છે ત્યાંજ 'શુદ્ધ બીજનાં સુંદર મીઠાં ફળ'ની ઉક્તિ ચરિતાર્થ થાય છે. તુકારામજીનો સિદ્ધાંત એજ છે કે 'જેવાં બી તેવાં ફળ-ઉત્તમ કે અમંગળ' અર્થાત્ જેવાં બીજ તેવાંજ ફળ થાય છે; ફળ માત્ર બીજથીજ છે, ગમે તો તે ઉત્તમ હોય કે અધમ. જીવના સંસ્કાર પરમ શુદ્ધ હોય અને એવા સંસ્કારોના વિકાસને માટે પૂર્ણ અતુ-ફળ ફલ અને પરિસ્થિતિમાં તેનો જન્મ હોય, એ તો મહાન ભાગ્ય હોય તોજ થાય છે. એવા નવ પેઢીઓ સુધી વિકુલોપાસનાનું પુણ્યવ્રત આચરણ કરનારા કુળમાં તુકારામનો જન્મ થયો હતો.

પંદરીવી વારી આદિ માગે ઘરી,

આણિક ન કરી તીર્થવ્રત. ૧

વ્રત એકાદશી કરીન હિપવારી,

ગાર્ડન ગાર્દનિશી મુખી નામ. ૨

પંદરીવી વારી (વાત્રા) કરવાનો નિયમ મારા ઘરમાં આદ્યે આદ્યે છે, તે તું કદે છું; બીજું કોઈ તીર્થવ્રત કરતો નથી. હિપવાસ કરીને એકાદશીનું વ્રત કરીશ અને રાતદહાડે મુનિર્ધ નામના ગાર્ડન.

એજ તુકારામના કુળનું વ્રત હતું. તુકારામનો એક અંતર છે એક દમ્પતી દ્વારા, તેમાં તે કોઈ છે કે નહીં, એવું કહેવામાં નથી આવેલું. એક વાર છે. તે કહે છે કે હું-એ તે પુત્ર હતો. એક દિવસ એક કુળમાં તેના

હો, એ કુલપતિ 'કુલપતિ' હો, અને તેમનો ઉપાસના કરતો હો, અર્થાત્ 'કુલપતિ' હો. જેમકે જેમકે કુલપતિ તેમના શ્રુતિમાંથી જાણેલા નોંધવા હો. જેના કુલપતિ ને ઉપાસના માટે કહે છે. જેના ઉપાસનાને વિષ્ણુવંશ માતા-પ્રજાનો ને કુલપતિ કામ હો. નુકસાનનો એક અર્થ જ હો 'કુલપતિ' જ્ઞાન (અર્થેન કુલપતિનો જ્ઞાન કામ હો.) તેમાં ને કરે છે કે, કુલપતિનું પાત્રન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય માત્રન મળી જાય છે, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કામ છે, જ્ઞાન-ભક્તિ-વિદ્યાનિ બધું કુલપતિનો મંત્ર હો. જ્યાં, પદોપકાર જેમકે કુલપતિના પાત્રનમાં આપોઆપ જ દાઢી જાય છે. તાત્પર્ય એજ છે, કુલપતિ કરે છે કે—

ગુણવર્ણ કુલપતિ દાવી દેવી દેવ, પદોપકાર વાચ જરી દોષ.

જો યથાવિધિ (શુદ્ધ) જાણ દોષ તો 'કુલપતિ' દેવ-ગામાં દેવત્વ મત્તક કરાવી દે છે. નુકસાનનો આ અનુભવ છે અને જેજ અનુભવ ખીજા સ્ત્રીનો પણ છે. સ્ત્રી-વિદ્યાની ભક્તિનો કુલપતિ પ્રાપ્ત કરતાંજ તેમને દેવતામાં દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું-ભગવ-મૂર્તિમાં ભગવાન મળ્યા, ભગવ-મૂર્તિનું સ્મિત-મય થઇ અને તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં કરતાં અંદર-બહાર સર્વત્ર વિદ્યાનું વ્યાપી જતા.

આ પવિત્ર કુળની ભગવદ્ભક્તિના અરુણોદયરૂપ જો વિશ્વંબર પ્રુવાને માગીએ તો તેનો મધ્યાહન શ્રીકૃષ્ણરામ મહારાજ છે. કાંઈ પણ મહાત્માના ચરિત્રને જોઈએ તો જણાઈ આવે છે કે, જે કુળને તે ધન્ય કરે છે, તે કુળમાં તેની પહેલાંની પાંચ-દશ પેઢીઓથી ભક્તિ, જ્ઞાન, વેશ-બ્યાદિ શુભોની અત્યંત વૃદ્ધિ થયા કરતી હોય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કુળમાં તેમના વડાદા ગ્રંથાક્રમ તંત્ર પહેલાં ભગવદ્ભક્તિ થયા હતા, એકનાથ મહારાજના કુટુંબમાં તેમના વડાદા જાતુહાસ પ્રસિદ્ધ થયા, સમર્થ રામદાસના કુટુંબમાં નવ પેઢીઓથી વારી-યાત્રાનું મત આદ્યું આવતું હતું અને કૃષ્ણરામ મહારાજના દાદાના વડાદા વિશ્વંબર

અર્થાત્ “ જે પોતાના ભક્તોના હૃદયનું રત્ન છે, તે સનાતન બ્રહ્મને નાકની આણી પર તેનું ધ્યાન કરીને જોયો. જોતાંજ મન તન્મય થઈ ગયું. તેમનાં સર્વ અંગોમાં સુગંધનો લેપ થયો છે, કંઠમાં કોમળ તુલસીની માળા શોભે છે. એવા તે ધનશ્યામને જોઈ વિશ્વંભરનું મન આનંદમગ્ન થઈ ગયું. દષ્ટિથી સગુણ રૂપ જોયું. તેનેજ હૃદયમાં રાખ્યું, સૃષ્ટિમાંજ બ્રહ્માનંદની મઝા જોઈ ચિત્તને ખૂબ સંતોષ થયો.”

આ પ્રમાણે દશમથી પૂર્ણિમાના કાંઠૌ (ઉત્સવનું નામ છે) સુધી પંઢરપુરમાં રહીને વિશ્વંભર ખુવા દુઃખી હૃદયે દેહ પાછા ફર્યા. પંઢરીનો ગદ્યો આનંદ તેમણે પોતાની માતાને જણાવ્યો. અને તેમની આજ્ઞાથી દરેક પખવાંડિયે પંઢરીની યાત્રા કરવી શરૂ કરી. રાત-દિવસ શ્રી વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરતાંકરતાં તેમણે ક્રમપૂર્વક આઠ મહિનામાં પંઢરપુરની સોળ યાત્રાઓ કરી. દરેક દશમે એક વખત જમતા, એકાદશીએ નિરાહાર-ઉપવાસવ્રત પાળતા અને રાત્રે જાગરણ કરતા. હરિકીર્તન શ્રવણ કરીને તેમનું અંતઃકરણ પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ જતું. ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક પંઢરી જતા, પરંતુ જ્યારે ત્યાંથી પાછા ફરતા ત્યારે તો ગદ્ગદ થઈને અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી ભગવાનની મનોહર મૂર્તિ જોઈને પાછા ફરતાં તેમના પગ ભારે થઈ જતા હતા. ભગવદ્ભક્તિમાં વિશ્વંભર ખુવા એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા. આંતે ભગવાન તેમની ભક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને સાકાર રૂપે પ્રગટ થઈને તેમને તેમને હરિનામનો મંત્રાપદેશ આપ્યો. ચિત્ત હરિચરણમાં લાગી જવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના કામમાં તેમનું મન લાગતું નહોતું અને આ કારણે લીધે ખુદ્દા-ખુદ્દા હેટલાકે તેમનાં ચુલુગાન ગાવા લાગ્યા તો હેટલાકે તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. વિશ્વંભર ખુવાની અનન્ય ભક્તિ જોઈને સમજાવે તેમને સ્વપ્ન આપ્યું કે હવે તમારે પંઢરપુર આવવું કંઈ જરૂર નથી, હવે હવે તમારે ઘર આવડીને રહેવું જરૂર નથી; વિશ્વંભર ખુવા આ મનઃપ્રવાસ-ને મનુષ્યોને મ કોઈ દેહમાં જોઈને જે આ પ્રવલ

નવજીવાન હતા, તેમનામાં જીવાનીનું ખમીર ખેલતું હતું, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂન તેમના પર સવાર હતી. એટલે તેમને પુત્રોની પાસે જહું પડ્યું. સાંસારિક સ્નેહસંબંધનું પ્રેમસુખ કેટલું નિષ્કુર હોય છે, એ તેમને હવે જોવાનું હતું. માયાપાશ બહુ કઠણ છે. મન દેહમાં ભગવાનની પાસે છે, જ્યારે શરીર છોકરાઓની પાસે; આ તેમની હાલત હતી. દીકરા યશસ્વી નીકળ્યા, યશ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી શ્રી વિકૃલે આમાળાઈને સ્વપ્ન આપ્યું કે 'તું પુત્રમોહથી મને દેહમાં મૂકી આવી છે, પરંતુ તારા પુત્રો યુદ્ધમાં માર્યા જશે અને તેમનો બધો વૈભવ નાશ પામી જશે.' આમાળાઈએ આ સ્વપ્ન પોતાના પુત્રોને કહ્યું; પરંતુ તેઓ સ્વપ્ન ઉપર વિશ્વાસ મૂકે તેવા નહોતા. અંતે રાજા ઉપર શત્રુએ હુમલો કર્યો, ભયંકર યુદ્ધ થયું અને તેમાં હરિ અને મુકુંદ બન્ને જણ માર્યા ગયા. મુકુંદની સ્ત્રી સતી થઈ. શોકાક્રુણ આમાળાઈ મોટી વહુને સાથે લઈને દેહ પાછી ફરી. માતાની આજ્ઞાનું ઉદ્ધવન કરવાનું કૃણ છોકરાઓને મળ્યું અને માતા પહેલાં કરતાં પણ વધારે વિરક્ત થઈને શ્રી વિકૃલનાં ચરણોમાં વળી વધુ ને વધુ પ્રેમ રાખવા લાગી. હરિની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. પ્રસૂતિને માટે તેને આમાળાઈએ તેને પિયર નવ લાખ ટંબર મોકલી આપી. ત્યાં સમય આવતાં પ્રસૂતિ થઈ, પુત્ર પ્રસૂત્યો અને તેનું નામ વિકૃલ રાખવામાં આવ્યું. હુબ, શોક અને વૈરાગ્ય સંહિત ભગવત્પ્રેમનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ સેત્તઓથી આમાળાઈની ચિત્તવૃત્તિ ઉદ્ભવ થઈ વૃદ્ધી હતી. પાંડવથી જ્યારે શરીર વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયું, ત્યારે તેમના ઉપરથી દેવે તેમને ધર્મ આપ્યું, તેમના ઉપર ભગવત્પ્રેમ પડ્યું અને મુકુંદ થયો અને નાન. પોતને પાંડવ મુકુંદને તે સ્વર્ગે નિવેશવ્યાં.

૭-રંગવિસ્તાર

હરિના પુત્ર વિકૃલ તેમને મન-વિચારન વિશે જણાવે.

દેહના કાગળ-પત્ર જોતાં જોતાં તુકારામ મહારાજના પૌત્ર ઉદ્ધવ યુવાના હાથનો એક લેખ મળી આવ્યો છે, તે અહીં આપીએ છીએ—

શ્રી

‘ વંશાવળી સ્વામીની—મૂળ પુરુષ વિશ્વંભર યુવા, તેમના પુત્ર બે-મોટા હરિ ને નાના મુકુંદ. હરિ યુવાના પુત્ર વિઠોળા, વિઠોળાના પુત્ર પદાળ, પદાળના પુત્ર શંકર યુવા, શંકર યુવાના પુત્ર કાન્હોળા, કાન્હોળાના પુત્ર ખોલ્હો યુવા, (તેમના) મોટા પુત્ર સાવળ યુવા, વચલા તુકારામ યુવા અને નાના કાન્હોળા. સાવળ યુવાને કંઈ ન હતું. તુકોળાના ત્રણ પુત્ર-મોટા મહાદેવ, વચલા વિઠોળા અને નાના નારાયણ યુવા. મહાદેવ યુવાના પુત્ર આળાળ યુવા, આળાળ યુવાના ત્રણ પુત્ર-મોટા મહાદેવ યુવા, વચલા મુકુંદ યુવા અને નાના જયરામ યુવા. વિઠોળાના ચાર પુત્ર-મોટા રામાળ યુવા અને ઉદ્ધવ યુવા, તથા ગણેશ યુવા અને ગોવિંદ યુવા. રામાળ યુવાને કંઈ ન હતું. ઉદ્ધવ યુવાના પુત્ર મોટા ખંડોળા, વચલા વિઠોળા અને નાના નારાયણ યુવા. કાન્હોળાના ગંગાધર યુવા, ગંગાધર યુવાના ખંડોળા અને ખંડો યુવાના ગંગાધર યુવા.

આ પ્રમાણે તુકારામનાં જાતિ, કુળ, તેમના પૂર્વજ અને તેમની વંશાવળી સંબંધી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો મળી આવી તે આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવી છે.

અધ્યાય ૩ જો-સંસારનો અનુભવ

"ભગવાનનું આગખાનું એ છે કે જ્ઞે યેર તેજો પપારે છે, તેના શુદ્ધચાત્રમ પર પા-દ્વકો પડે છે."—તુકારામ

૧-મહારાષ્ટ્રધર્મની પૂર્વપરંપરા

તુકારામનો જન્મ શંવત ૧૬૬૫ (શાકે ૧૫૩૦)માં થયો હતો. તે વિષે પહેલાંના અધ્યાયમાં પૂરતાં પ્રમાણો દ્વારા સાબીત થઈ ચૂક્યું છે. હવે જે સમયે મહારાષ્ટ્રના ક્ષિતિજ પર તુકારામ મહારાજ જેવા ભક્તચૂડામણિનો ઉદય થયો તે કાળના મહારાષ્ટ્રની ઉડતી નજરે-દુઃકામાં સમાલોચના કરીએ. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયમાં મહારાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યશાળી હતું. તે સમયે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિમાં હતી. તેનું હાલનું મુસલમાની નામ દોલતાબાદ છે. ત્યાં યાદવ (બાદવ) રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા અને રાજ્યશાસન પણ ઉત્તમ રીતે ચાલતું હતું. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તે સમયના યાદવરાજ શ્રીરામચંદ્ર યા રામદેવ રાવનો આ પ્રમાણે બહુ સન્માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘તેથી યદુવંશવિલાસ, જે સકળકળા-નિવાસ.
ન્યાયાતે પાપી ક્ષિતીશ, શ્રી રામચંદ્ર.’

શાલિવાહનના તેરમા સૈકામાં રામદેવ રાવ જેવા ધર્માત્મા રાજા, હેમાદ્રિ જેવા વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન રાજ્ય-પ્રાધિકર્તા, બોપદેવ સરખા પંડિત, શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અવતારી ભાગવતધર્મપ્રવર્તક, નામદેવ જેવા સમુચ્ચ

પ્રેમી સંત, ચોખામેલા, ગોરા કુંભાર ને સાંવતા માળી-
 જેવા ભક્ત, મુકતાબાઈ ને જનાબાઈ જેવી પરમભક્ત સ્ત્રીઓ
 જે કાળે મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થઈ તે કાળ સાચેજ પરમ
 ધન્ય છે. શાકે ૧૨૧૨ (સંવત ૧૩૪૭) માં મહારાષ્ટ્રીય
 સાહિત્યમાં મુકુટમણિ સરખો શોભાયમાન જ્ઞાનેશ્વરી જેવો
 અદ્વિતીય ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રના મહાભાગ્યથી તે પ્રદેશમાં
 રચાયો. આ સમય પછી તરતજ ઉત્તર બાબુથી મુસલમાની
 ફોજો દક્ષિણ પર ચઢી આવી અને મહારાષ્ટ્રમાં મુસલ-
 માનોનો અધિકાર સ્થપાયો. પરંતુ આ સમયમાં પણ આ
 અધિકાર સર્વ સ્થળે પૂરેપૂરો સ્થપાયો નહોતો. કેટલાક
 મરાઠાઓ એવા હતા કે જેઓ પોતાનો ગઢ અને પ્રદેશ
 પોતાના હાથમાંજ રાખીને બેઠા હતા અને મુસલમાની બા-
 દશાહત સામે કદી થયા નહોતા. તેઓ સ્વતંત્રજ હતા.
 ત્યારે ગુલબર્ગના બ્રાહ્મણી સુલતાનનો અમલ ચાલતો
 હતો, તે વખતે તુંગભદ્રાને કિનારે વિદ્યારણ્ય સ્વામી-
 (પૂર્વાશ્રમના માધવાચાર્ય) એ હરિહર અને બુદ્ધ નામના
 બે યુવાન રાજકુમારોને શિક્ષણ આપી તેમના દ્વારા વિ-
 જયનગર રાજ્યની સ્થાપના કરાવી હતી. મુસલમાનોના
 બ્રાહ્મણી રાજ્યના પાંચ ભાગ થઈ ગયા, તે સમયથી મરાઠા
 વીરો અને બ્રાહ્મણરાજનીતિજોએ ધીરે ધીરે પોતાનો પગ-
 પેસારો શરૂ કર્યો. અને શાકે ૧૫૪૬ (સંવત ૧૬૮૪)
 માં શ્રી શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયા પહેલાં મહારા-
 ષ્ટ્રના પુનરુત્થાનના સ્વપ્ન લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં વચગા-
 બાના ત્રણ સૈન્યોમાં પરાધીનતાને કીધે મહારાષ્ટ્રને અનેક
 દુઃખો ભોગવવાં પડ્યા હતાં; છતાં મરાઠાઓની નેજા-
 સ્વિકાર આ સમયે પણ મુરશિન હતી. તેમનું સ્વામિભાવ
 તરફ નજર થતું નહોતું. વિદર્ભીઓનું મન્ય થવાથી આ
 કાળ ધર્મસ્થિતિને કાંઈ, છતાં પણ એજ કાળમાં કેટલાક
 સંત કવિઓ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે ધર્મસ્થિતિની બહુ-
 તી કમેલિતિ મુકામ નહોતો પહોંચી શક્યા. આથી
 વાહનત. તેમજ સૈન્યમાં ન નેજા, ન નેજા કરીને મરા-

દામાળ પંતે બાદશાહના કોપથી આવનાર સંકટ સામે ઉદારતાથી નીડરપણે શાહી ધાન્યાગાર-ભંડાર લૂંટાવી દીધો અને હજારો માણસોના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું. ભગવાન હમેશાં ભક્તોના સહાયક છે, એ વાત ભગવાને વિહૂ મહારતું રૂપ ધારણ કરીને સૌ કોઈને બતાવી દીધી છે. કાન્હૂપાત્રા વેશ્યા હતી, પરંતુ તેની પણ નિષ્ઠા ભેદને લોકો ભક્તિમાર્ગ ઉપર વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા. મંગલવેદ્યાના દામાળ પંતની પેઠેજ દેવગઢ (દેવગિરિ-દોલતાબાદ) માં જનાર્દન સ્વામીના તપે ઘણું કામ કર્યું. જનાર્દન સ્વામીના શિષ્ય એકા જનાર્દન, જની જનાર્દન અને રામા જનાર્દન હતા. આંગદેવ, દાસો પંત વગેરે અનેક ભક્તો આ સમયમાં થયા. એકનાથ મહારાજના (સંવત ૧૫૮૫-૧૬૫૫) ઉદાર ચરિત્રથી મહારાષ્ટ્રમાં ફરી વાર ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર જયજયકાર થયો. એકનાથી ભાગવત (સંવત ૧૬૩૦), રુકિમણીસ્વયંવર (સંવત ૧૬૨૮), ભાવાર્થ રામાયણ, હજારો અભંગ અને ગીત કવિતાઓ મહારાષ્ટ્રમાં લોકપ્રિય થઈ. જ્ઞાન શૃંગી ઉપર ગ્રંથકરાય, ત્રિચવડમાં મોર્ચા ગોસ્વામી, શિંગણાપુરમાં મહાલિંગદાસ વગેરે મહારાષ્ટ્રના બધા પ્રાંતોમાં સંવત ૧૬૩૫ (શકે ૧૫૦૦) ની ભગભગ અનેક ભગવદ્ભક્ત અને ગ્રંથકારો થયા હતા. એ ગદ્યાનાં અલગ અલગ કાર્યોનું એકત્ર કરી ભાગવતધર્મનો પ્રચાર કરવું અને તેમની ઉપાસના વિષય વિષય દોષ છતાં અથવા સંપ્રદાયો જુદા દોષ છતાં પણ તેઓ સર્વ કાર્ય ધર્મજગતનું કામ થયું. જાનેશ્વર ને તામદેવ પછી મહાન કાર્ય એકનાથ મહારાજ દ્વારા થયું. એકનાથ મહારાજે મુકુટપાની અદ્વૈતિક ગદ્યાથી અત્યંત પ્રસાદિત ગ્રંથો રચ્યા અને તેમના દિવ્ય અધિષ્ઠાતા પણ જનસમાજ ઉપર થયું. તેમણે સંવત ૧૬૩૫, જનાર્દન સ્વામીની પેઠેજ એકનાથ મહારાજ પણ જાનેશ્વર ઉપર પ્રચાર કરતા હતા. આથી આ ગ્રંથ પ્રત્યે સૌને જ્ઞાન લાગ્યું. એકનાથ મહારાજના અવન મેં જોયા પ્રસાદ દેવગઢ પાંડે

રામદાસ અને શિવાજી, એ ત્રણ મહાવિભૂતિઓ થઈ અને તેમણે જે કંઈ કાર્ય કર્યું તેના પોષક અને સહાયક અને પુરુષો તે સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું ઐક્ય સિદ્ધ થવાનું હતું એ મહાત્માઓના અવતાર ‘भवो हि लोकाभ्युदयाय तावद् द्याम्’ આ કાળિદાસની ઉક્તિ અનુસાર સંસારના અભ્યુદય માટે થયો. આ અભ્યુદય કેમ અને કેવી રીતે થયો તે સૌ કોઈ જાણે છે. એ મહાવિભૂતિઓએ આવીને મહારાષ્ટ્રને સફલાગ્યના દિવસો દેખાડ્યા. જે હકીકત અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ કે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવે મહારાષ્ટ્રમાં જે ભાગવત ધર્મની સ્થાપના કરી અને જેને પ્રચાર કરવા માટે એકનાથ આવ્યા તેને એકનાથ મહારાજેજ આગંદીમાં આવીને પૂના પ્રાંતમાં સારી રીતે જાગૃત કર્યો. આવા શુભ સમયમાં દેડમાં તુકારામનો જન્મ થયો. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથના બાકી રહેલા ધર્મકાર્યને પૂર્ણ કરવા માટેજ દેડમાં શ્રી તુકારામજીએ અવતાર લીધો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાંથી નીકળીને મહારાષ્ટ્રમાં પુણ્ડલીકના ગોમુખથી પ્રગટ થનારી ભાગવત ધર્મની ભાગીરથી જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથરૂપી પ્રચંડ પ્રવાહો સાથે વહેતી વહેતી પૂના પ્રાંતવાસી જનતાના સફલાગ્યથી આ તુકારામસ્વરૂપે વહેવા લાગી. બાકી જણાઈના કથનાનુસાર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેનો પાયો નાખ્યો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો, એકનાથે જેના ઉપર ઝંઘો ફરકાવ્યો તે ભાગવતધર્મરૂપ પ્રસાદ-મહાસય ઉપર તુકારામરૂપી કળ્પ અદ્યો.

૨-શ્રી તુકારામનાં માતાપિતા

તુકારામના જન્મસ્થાન વિષયે એવું જણાયું છે અને એવું પુણ્યવર્તી મહા કવિદેવ દેડમાં જન્મીને રહેતા હતા. બોલાજીએ વિવરણ કર્યું છે કે શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિસભ્ય ઉપાસના કરી અને રાંધે રાંધે આરાધના અને કાળકે વેળે

ધારા-સતત આગીશ વર્ષ સુધી દર્દી. પતિ અને પત્ની-બંને વચ્ચે પોતાનાં હવન પરોપકારને પવિત્ર કામોમાં ગાળતાં હતાં-બુઝ્યાને અન્ન આપતાં, તરશ્યાને પાણી પાતાં, દીન-દુઃખીઓને દયાપૂર્વક અદાય કરતાં, માથુ-સતોની શોધ ને સેવા કરતાં. પરમાંની વિઠ્ઠલમૂર્તિની પાદ પ્રેમથી પૂજા-અર્ચા કરતાં અને સદા બલન-પૂજનના આનંદમાં જ રહેતાં. આજ તેમનું નિત્યકાર્ય હતું. બોલાઈતી એવી ખ્યાનિ હતી કે 'સંસારવ્યવહાર ચલાવતાં તેઓ કદી જાડું બોલતા નહિ.' બોલાઈ સાંચારિક કામોમાં પણ સનુર હતા. તેઓ કંઈક મદાજની, કંઈક વેપાર ને કંઈક ખેતી કરીને મુખપૂર્વક નિર્વોદ કરતા હતા. વેપારમાં દયા અને સચ્ચાઈ રાખતા હતા. તેમના પ્રથમ પુત્ર આવજી થયા. બીજા પુત્ર વળતે કનકાઈને વૈરાગ્યનોજ સ્વાદ-રસ લાગ્યો. તે એકાંતમાં બેસતી, કાંઈની પણ ત્રાથે વધારે બોલતી નહિ અને સંસાર પ્રતિ કંઈ પણ ધ્યાન દેતી નહિ; એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. તેની કૃષ્ણેથી મદાન વિષ્ણુભક્ત જન્મ લેવાના હતા, ધણે લાગે એજ કારણે તે દિવસોમાં તેમને નામદેવરાયના અલંગ સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ આવતી અથવા તે હરિદ્રીતંત્ર સાંભળતી અથવા વિઠ્ઠલ મંદિરમાં એકલીજ શ્રી વિઠ્ઠલ-રઘુમાઈ તરફ દષ્ટિ રાખીને કલાકો સુધી એકાગ્ર થઈને બેસી રહેતી હતી. યથાસમયે તેની કૃષ્ણે શ્રી તુષારામનો જન્મ થયો. ભક્તલીલામૃતમાં મહી-

* સંવત ૧૬૪૦ માં ત્યારે એકનાથ મદારાજ આજંદી ગયા હતા, ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવા અને કીર્તન સાંભળવા બોલાઈ પણ કનકાઈની સાથે ફટલીયે વાર ગયા હશે અને તુષારામજીએ બાળપણમાં જ માતા-પિતાના મુખેથી એકનાથ મદારાજની વાતો સાંભળીજ હશે. બોલાઈ પોતે પરંપરાથી વારકરી-યાત્રાજી હતા, તે એકનાથ મદારાજ જેવા પરમભક્ત અને વારકરી સંપ્રદાયના તે સમયના સર્વમાન્ય મહંત બોલાઈના સ્થાનથી ત્રણજ કોસ દૂર આજંદીમાં આવ્યા હોય ત્યારે તો એ અવસર કેમ જવા દે! બોલાઈએ અવસરજ તેમનાં દર્શન કર્યો હશે કીર્તન સાંભળ્યાં હશે અને તેમના સત્સંગનો લા પેા હશે.—હિંદી અનુવાદક

પતિ બુવા પ્રેમથી વર્ણન કરે છે:—(તુકારામ મહારાજ શું જનમ્યા—)

“કનકામાઈની કૂખમાં મહાનક્ષત્ર સ્વાતીનો વરસાદ પડ્યો. અથવા સુક્રિતથી પર ચોથી ભક્તિજ ઉતરી આવી; અથવા કહો કે સ્વયં વરુણ ભગવાનજ અવતર્યા. તે ઉદર-રૂપી છીપમાં નામપ્રેમનું નીર પડ્યું, તેજ હરિપ્રેમી, હરિ-ભક્ત સુક્રતાફળરૂપે તુકારામ જન્મ્યા. નવધા ભક્તિના જે પ્રયત્ન કર્યા, તે નવ માસ પૂર્ણ થયા અને કનકામાઈના મહાભાગ્યથી પરમ વૈષ્ણવ તેમના ગર્ભમાં આવીને રહ્યા.”

કનકા માતાના સદ્ભાગ્યનું શું કહેવું! પોતાની અસીમ ભક્તિથી ભગવાનને ન્યાવનાર અને સર્વત્ર સત્કીર્તિનો ઝંડો ફરકાવનાર સુપુત્રને જેણે જન્મ આપ્યો તે પુત્રવતીના મહાભાગ્યનો મહિમા કેટકેટલો ગવાય ! આ કનકાઈનાં એક જન્મનાં નહિ પરંતુ અસંખ્ય જન્મોનાં પુણ્ય હતાં કે જેથી દેવલોકને પણ દુર્લભ એવા તુકારામ જેવા શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ.

કીર્તન-ભક્તિનો ઝંડો વગાડનાર સમર્થ પુત્ર જેની કૂખે જન્મ લે છે તેજ માતા યથાર્થ પુત્રવતી છે. વિપયો-થી વૈરાગ્ય થાય, તેથીજ વેદાંતશાસ્ત્રે તથા સાધુ-સંતોએ પણ સ્ત્રીનિંદા કરી છે; પરંતુ અહીં તો કહેવું પડશે કે:—

નારી-નિંદા મત કર પ્યારે, નારી નરક કી ખાન;
ઇસી ખાન સે પૈદા હોતે, ભીષ્મ રામ હનુમાન.

જે ખાણમાં આવાં રત્ન પેદા થાય છે, તે સ્ત્રીજ-તિની નિંદા કોણ કરી શકે ? શ્રીકૃષ્ણને ગર્ભમાં ધારણ કરનાર દેવકી અને તેનું લાલન-પાલન કરનાર યશોદા જેવી ભાગ્યશાળી હતી તેવીજ તુકારામની જનની પણ ભાગ્યશાળી હતી. તુકારામ પછી કાન્હાજીને જન્મ થયો. સાવચું, તુકારામ અને કાન્હાજી એકસાથે જન્મ્યા. કાન્હાજીનાં જન્મ બોધે કુવ. અને કનકા માતા અને ભગવાન ભગવાને ધન્ય સમજનાં હોય તે તેમાં શું અશ્કંધ !

એક પત્ની હતાં બીજું લગ્ન કરવું એ નિંદાસ્પદ હોય છે
હતાં પણ એ દોષ તુકારામને દર્શ થકાય તેમ નથી, એ
સ્પષ્ટ છે. પુત્રો અને વટુઓને જોઈને કનકાઈના દિવસો
આનંદમાં વીતતા હતા. મહીપતિ જુવાએ કીકર કહ્યું છે કે

પુત્ર સુધા ધન સંપત્તિ, બ્રહ્મચર્ય ઓશાચર્યની,
પાદ્મિ આનંદ ત્રિયાંચે ચિત્તો, નસે નિશ્ચિન દુઃખરા.

‘પુત્ર, વટુ, ધન, સંપત્તિ, ઓશાચર્યપ લવિત પતિ,
એ કરતાં વધારે આનંદ ઓછો માટે ત્રાચેજ બીજો કોઈ
હોતો નથી.’ બોલાણની આ ઉતરવી ઉંમર હતી—લગ-
ભગ પચાસ વર્ષની હતી. તેમનો અમય મુખપૂર્વક વીતતો
હતો. ‘બધી બાબતો અનુકૂળ હતી, ધંધા-રોજગારની
સ્થિતિ સારી હતી, કંઈ ઉલ્પ નહોતી, દીનવત્સલ ભગ-
વાનની સંપૂર્ણ કૃપા હતી.’ સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. ધીરે
ધીરે બોલાણના મનમાં થવા લાગ્યું કે, હવે બધું કામ-
ધાન છોકરાઓને સોંપી દઈને ભગવાન પ્રત્યે ધ્યાન જોડવું
જોઈએ. તેમણે મોટા છોકરાને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે,
ધરનારનો સઘળો ભાર હવે તમે તમારા શિર પર ઉઠાવી
લો. પરંતુ સાવણના વિરક્ત ચિત્તમાં આ વાત ઉતરી
નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—‘મને આ જાન-
બંધાં ન ફાવે. હું તો હવે તીર્થયાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું.
જેવો આશીર્વાદ આપો કે આ શરીર કૃતાચં થાય.’ બોલા-
ણે ખૂબ સમજાવ્યા, પરંતુ સાવણની બુદ્ધિ ગૃહમંપ-
યની માયાથી છૂટવાનેજ ઇચ્છતી હતી એટલે સાવણ-
થી નિરાશ થઈ બોલાણે સઘળો ભાર તુકારામને માથે
માથે.

ભગવાનને ભોગ ધરાવીને પ્રાદક્ષિણે તૃપ્ત કરવાના સત્કર્મમાં કંઈ અડચણ આવતી નહિ. તાત્પર્ય એ કે, મનુજેવી અવસ્થામાં હોય છે, તેવો તેનો અનુભવ, ભાવ અસ્વભાવ બને છે, અને તેના મુખમાંથી ભાષા પણ તેવી નીકળે છે. સાધુ-સંતોનાં સદ્વચનો વડે અલૌકિક પરમાત્મા થાય છેજ, પરંતુ તે ઉપરાંત તેની સાથે સાથે લૌકિક વ્યવહારનો નિર્દેશ પણ થાય છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેની વાણીમાં પારમાર્થિક સિદ્ધાંતની સાથે વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંતનો એવો મેળ રહે છે કે તેમના ગ્રંથોથી પરમાર્થના સાથે સાથે વ્યવહારનું પણ અનુપમ શિક્ષણ મળે છે. ઘણે ભાગે વ્યવહારની ભાષામાંજ પરમાર્થના ગૂઢ સિદ્ધાંત પણ બતાવી દેવામાં આવે છે. તેમનાં દૃષ્ટાંત, રૂપક ને ઉપમા લંકાર વગેરેમાં વ્યવહારનું શિક્ષણ ભરેલુંજ હોય છે અને સિદ્ધાંત તો પરમાર્થ આપનારાજ હોય છે. શ્રી તુકારામનું બાળપણ રમત-ગમતમાંજ વીત્યું એમ કોઈ ન માને. હા, તેમની વાણીમાં જેલાડીપણાનો રંગ આવે છે. પાંદુરંગની ભક્તિ તો તેમના ઘરનો ધંધોજ હતો.

૪-સંસારમુખનો અનુભવ

બોલાણીએ એક પછી એક પોતાના ત્રણે પુત્રોના વિવાહ કરી દીધા. ત્રણેય લગ્નસમયે બાળકજ હતા. તુકારામનો પ્રથમ વિવાહ થયો તે સમયે તેમની ઉંમર બાર વર્ષની હશે. તેમની ગૃહિણીનું નામ રણુમાઈ હતું. વિવાહ થયા પછી એએક વર્ષ બાદ જ્યારે માલમ પડ્યું કે, રણુમાઈને દમનો રોગ છે અને તે રાજી થવાની કંઈ આશા નથી, ત્યારે તુકારામના માતા-પિતાએ તેમનું બીજું લગ્ન કર્યું. તુકારામનું આ બીજું લગ્ન પૂનાના આર્યજી મુદ્દય નામના એક ધનવાન માનુષ્યની કન્યા સાથે થયું હતું. તુકારામની એ ગૃહિણીનું નામ રાજાબાઈ અથવા આર્યાબાઈ હતું. આ પ્રસંગે કહેવાય છે કે, રણુમાઈને દમનો રોગ હતો અને તેમની કન્યાને લગ્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

એક પત્ની છતાં બીજું તમ કરવું એ નિંદારપદ દોષ છે
છતાં પણ એ દોષ તુકારામને દર્શ ગ્રાહ્ય તેમ નથી, એ
સ્પષ્ટ છે. પુત્રો અને વહુઓને જોઈને કનકાઈના દિવસો
આનંદમાં વીતતા હતા. મદીપતિ જીવાએ ઠીકજ કહ્યું છે કે

પુત્ર સ્વપ્ના મન સંપત્તિ, જગત્પુત્ર સીમાઅવધી,
વાહુનિ આનંદ ગ્રિપાંધિ પિત્તો, નરો નિઝિત દુસરા.

‘પુત્ર, વહુ, ધન, સંપત્તિ, સીમાઅવધિ અલિપ્ત પતિ,
એ કરતાં વધારે આનંદ સ્ત્રીઓ માટે સાચેજ બીજો કોઈ
હોતો નથી.’ બોલાણની આ ઉતરતી ઉંમર હતી—ભગ-
ભગ પચાસ વર્ષની હતી. તેમનો સમય સુખપૂર્વક વીતતો
હતો. ‘બધી બાળતો અનુકૂળ હતી, ધંધા-રોજગારની
સ્થિતિ મારી હતી, કંઈ ઉલ્લપ નહોતી, દીનવત્સલ ભગ-
વાનની સંપૂર્ણ કૃપા હતી.’ સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. ધીરે
ધીરે બોલાણના મનમાં થવા લાગ્યું કે, હવે બધું કામ-
કાજ છોડરાઓને સોંપી દઈને ભગવાન પ્રત્યે ધ્યાન જોડવું
જોઈએ. તેમણે મોટા છોકરાને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે,
ધરનારનો સઘળો ભાર હવે તમે તમારા શિર પર ઉઠાવી
લો. પરંતુ સાવજીના વિરક્ત ચિત્તમાં આ વાત ઉતરી
નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—‘મને આ જન્મ-
જમાં ન ફર્યાદો. હું તો હવે તીર્થયાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું.
એવો આશીર્વાદ આપો કે આ શરીર કૃતાર્થ થાય.’ બોલા-
ણએ ખૂબ સમજાવ્યા, પરંતુ સાવજીની શુદ્ધિ ગૃહપ્રપં-
થની માયાથી છૂટવાનેજ ઇચ્છતી હતી એટલે સાવજી-
થી નિરાશ થઈ બોલાણએ સઘળો ભાર તુકારામને માથે
નાખ્યો. આ સમયે તુકારામ તેર વર્ષના બાળક હતા. આ
સુકુમાર અવસ્થામાંજ આ પ્રમાણે તેમને માથે ગૃહસ્થા-
શ્રમનો મહાન બોલો આવી પડ્યો. ધીરે ધીરે બધું કામ
તેમણે સંભાળી લીધું, જમાખર્ચના ચોપડા લખવા લાગ્યા,
હુંડી-ચિઠ્ઠી આપવા-લેવા લાગ્યા, દુકાને બેસવા લાગ્યા,
જેતીવાડીની દેખરેખ રાખવા લાગ્યા, મહાજની પણ
■ તા અને આ બધાં કામ તેઓ જહું કુશળતાથી કરતા

હતા. લોકોના મુખેથી તેમની પ્રશંસા સંભળાવા લાગી. સઘળા લોકો કહેવા લાગ્યા: ‘જુઓ, બાળક હોવા છતાં કેવી ચતુરાઈ, કુશળતા, પરિશ્રમ અને સચ્ચાઈપૂર્વક બધું કામ સંભાળ્યા કરે છે!’ ચોપડા ખાતાં વગેરે જોઈને પોતાનો બધો વહેવાર તેમણે સારી રીતે સમજી લીધો હતો અને તેઓ ભારે કુશળતાથી બધું કામ ચલાવતા હતા. બોલા-જીએ તેમને એ શિખામણ આપી હતી કે ‘લેણદેણ અને બધું કામકાજ એવી કુશળતાથી કરવું જોઈએ કે નક્કી-તુકસાન હમેશાં નજર સામે રહે અને એવાંજ કામ કરવાં કે જેમાં અંતે આપણને લાભ થાય.’ તુકારામે પિતાના ઉપ-દેશને શિર પર ચઢાવ્યો અને કહ્યું કે, હું એજ પ્રમાણે કરીશ. ‘એજ પ્રમાણે કરીશ’ એ શબ્દો વૈખરીના હતા, અને એનો જે પરમ અર્થ થતો હતો તે તુકારામના ચિત્તમાં જાત્રા થયો. તેમને જે પરમ અર્થ મળ્યો તે એ હતો કે ‘સાવધાન ! સંસારમાં જે કંઈ લાભ છે તે શ્રીહરિ છે અને અશાશ્વત દ્રવ્યસંગ્રહ એ હાનિ છે; આ લાભ-હાનિને ધ્યાનમાં રાખી શ્રીહરિપદરૂપ પરમલાભ ગ્રાસ કરી દેવો.’ તુકાજીએ ધરવું બધું કામ ઘણી સારી રીતે સંભાળી લીધું. એ જોઈને તેમનાં માતા-પિતા બહુ ખુશી થયાં. તેમની વ્યવહારદક્ષતા જોઈને તેમના ભાઈબહેનો અને આટોશી-પાટોશીઓ બોલાજીની પાસે આવી તેમને વધાઈ આપવા લાગ્યા. ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે સારા મુખમાં વીત્યાં; માતા-પિતા, ભાઈભાંડુ—બધાં પ્રસન્ન હતાં, ધનધાન્યથી ઘર ભર-પૂર હતું, ઘરનાં બધાં માનુષ્યો મુખી ને તંદુરસ્ત હતાં, ગામમાં સર્વત્ર પૂરતી પ્રતિષ્ઠા હતી, લેશમાત્ર અભાવ નહોતો. સૌ લોકો તુકારામને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા.

પ-માતાનું મુખ

તુકારામને આ સમયમાં સત્ત્વિય નું-બાળક હતો. માતાનું મુખ સદે પ્રસન્ન. એ વાર તેમના કાલજી પાછો ફરતો મુખ પર એ સ્વસ્તિકા ચિહ્ન દર્શાવતો આવતો હતો.

તેવા ભાવપૂર્વક ભેદને ચોકાવી ધકીએ છીએ. કારણ કે તે પિતા પણ છે અને માતા પણ છે. પરંતુ તુકારામજીએ ભગવાનને મોટે ભાગે 'મા' કહીનેજ બોલાવ્યા છે. શ્રી-ગીતાજીએ ' માતા ઘાતા પિતામહઃ ' ' પિતાડસિ લોકસ્ય ચચચરસ્ય ' કહીને ભગવાનને બાંહે રૂપમાં બતાવ્યા છે અને માતા-પિતા છે પણ એક જેવાંજ. તેમ છતાં માતાના હૃદયનો પ્રેમરસ કંઈ જુદોજ છે. ધૃતિમાતાએ પણ પહેલાં ' માતૃદેવો મય ' કહ્યું છે, પછી ' પિતૃદેવો મય ' કહ્યું છે. ' માતા '—' મા ' ગ્રંથમાં જે માધુર્ય છે, જે ભક્ટ છે, જે પ્રેમસર્વસ્વ છે, તે કંઈ પણ ગ્રંથમાં નથી. માતાનું હૃદય આકરા તાપથી પણ કદી ન સૂકાનાર અને હમેશાં ભરપૂર વહેતા અમૃતપ્રસાર જેવું છે. માતાનો પ્રેમ સર્વ જીવોનું જીવન છે. માતા પરમપિતા પરમાત્માની કરુણા-મયી મૂર્તિ છે. પરંતુ જો પરમાત્માનું વાત્સલ્ય જોવું હોય તો તે માતાનાજ કોમળ હૃદયમાં જોઈ શકાય છે. બાળક ઉપર માતાનો જે પ્રેમ છે, તેમાં કંઈ જાતનો લોભ નથી. એનુંજ નામ નિષ્કામ પ્રેમ છે. આપણે જે ઉછરીએ છીએ, જીવીએ છીએ, વધીએ છીએ તે માતાનાજ સ્તનના દૂધ-અમૃતના પાનથી. માતાનું આ દૂધ એ શું છે ? તેના રામ-રામમાં સંસાર કરનાર પ્રેમનું કેવળ બાહ્યરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે ' તુકા મહાં ભાઈભાઈ, અવધીં દેવાચીં સ્વરૂપે ' એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. તેમ છતાં માતાનો પ્રેમ તે તો માતાનોજ છે. તેથી તુકારામ વારંવાર ભગવાનને ' વિઠામાઈ ' ' કનૈયા-મૈયા ' કહીનેજ પુકારતા હતા. માતૃપ્રેમ જેવો ઈશ્વરી ભાવ છે, તેવાજ તે પ્રેમનો પૂર્ણરૂપે અનુભવ કરવો એ ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે. માતૃપ્રેમ સ્વાભાવિક છે, તેજ પ્રમાણે માતૃભક્તિ પણ સ્વાભાવિકજ છે અને હમેશાં સ્વાભાવિક રહ્યા કરવી જોઈએ. પરંતુ જેમ પાણીનું વહેણ નીચાણની તરફ હોય છે—પાણી ઉંચે ચઢી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ વિચિત્ર સંસારમાં માતાનો પ્રેમ જેટલો સ્વાભાવિક જોવામાં આવે છે તેવો કે તેટલો સ્વાભાવિક પ્રેમ સંતાનનો

માતા પ્રત્યે ભાગ્યેજ ભેવામાં આવે છે. બાળક જ્યાં સુધી દૂધ ઉપર જીવે છે, ત્યાં સુધી તે બીજા કોઈ માર્ગ ન હોવાને લીધે માતાના પ્રેમનો ઉત્તર તેવાજ પ્રેમથી આપ્યા કરે છે. પરંતુ તેજ બાળક જ્યારે મોટો થાય છે, ત્યારે તેના પ્રેમમાં અનેક શાખાઓ ફૂટી નીકળે છે. પહેલાં તે પોતાના સંગી-સાથીઓ સાથે પ્રેમ કરે છે, પછી પત્નીના પ્રેમમાં બંધાય છે, પછી બાળકના પ્રેમને વશ થાય છે; આ પ્રમાણે પ્રેમ પોતાનો રંગ બદલતો અને પોતે વહેંચાતો જાય છે અને કોઈ કોઈ વાર ડાળીઓ-પાંદડાંમાં ફસાઈને પોતાના મૂળને પણ ભૂલી જાય છે. આથીજ માતૃપ્રેમને બેવફા નીવડનારા કુલાંગારો પણ ક્યાંક ક્યાંક ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ આ વાત પ્રાકૃત જીવોની છે. પુણ્યાત્મા તો એવા મહાભાગ-મહાન હોય છે કે તેમનો માતૃપ્રેમ જીવનપર્યંત અખંડપણે વધ્યા કરે છે. અને એવા અખંડ માતૃભક્ત મહાત્માજ મહત્પદ પામે છે. મહાત્મા પુડલીક પોતેજ યુવાવસ્થામાં વિપયાસક્ષિતને વશ થઈ થોડા સમય સુધી માતાને ભૂત્રી ગયા હતા. ઈશ્વરની મહાન કૃપા થઈ કે તેઓ દંવયોગે કુકકુટ-સુકકુટના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે માતૃભક્તિનો મહિમા જોયો. તેનાથી તેમની આંખો ઉઘડી ને પછીથી તેઓ એવા માતૃભક્ત બની ગયા-માતૃભક્તિની એમણે એવી પરાકાષ્ટા દર્શાવી કે ભગવાન પોતે તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં દર્શને આવ્યા. અને ત્યારથી ઈંદના આચનપર ઉભાજ છે. તુકારામ પ્રશ્ન કરે છે ‘પુડલીકે શું કર્યું?’ અને પોતેજ જવાબ આપે છે: ‘માતા-પિતાને ઈશ્વરરૂપ માન્યાં.’ તેનું કામ તેમને શું મળ્યું? તુકારામ કહે છે કે ‘ઈંદ ઉપર પરબ્રહ્મ આવીને ઉભા રહ્યાં.’ આજ મહાત્માજયન્તી પુડલીક માતૃ-પિતૃભક્તિના પ્રતાપે રહ્યાં. આગેવાન અને મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મના આદ્યપ્રવરતક સ્વ. લોકેશ્વર મનુષ્યે માં પણ દર્શાવેલો વિશાળ મહાન જ તથા મોંઘિલ, નિર્લકષ્ય વગેરે વિચિત્રકૃતિનાં વિચિત્રકર્તા હોયે ન તુકારામ

મટાન પુદ્ગલનાંજ મધુર, કૃત્ય દર્શો. પ્રાન્ત-પિતૃ-જનિ
 મધુરતા હનમ મુલેનાંજ આપ, જે. મુલેનાંજ મૈત્રી મેલ મુલ
 માતા-પિતાની જનિતર જે. જેના હૃદયમાં આ જનિતરો
 રમ નથી. નેનામાં કોઈ પણ મુલ કદના નથી. નરમામન
 હૃદય નો પ્રેમનું મનોરમન હતું. પ્રેમનું હૃદય લાંબેજ
 તે જન્મ્યા દના. હૃદયની ૧૩મા વર્ષે મુખી નેમલે માતા-
 પિતાના પ્રેમનો અનુભવ મેળવ્યો અને જનિતરો આંતર-
 કલ્યાણી માતા-પિતાની ખુબ મેલા કરી. ખાતરી માતા-
 પિતાનો સ્વર્ગવાસ મયો, માતાં જાણો મધુર પાંચમાં,
 ખાતે પણ પેદાશે આજ્યા ગયા, અસ વિના પ્રમમ પાળીના
 પ્રાણનો અંત આવ્યો, પ્રમમ પુત્ર મળાનું મુનુ મધુ,
 દેવાનું નીકળ્યું, આખ જની રતી—આ પ્રમાણે ૨૬૬ પાળી
 એક અનેક અંકટો તેમના ઉપર આવતાં ગયાં. આથી તેમનું
 મિત્ર દુઃખી મધુ અને પત્ની વેરાગ્ય થઈ આવ્યો. તેમનો
 પ્રેમ જેવો માટે દના તેવાજ તેમનો વેરાગ્ય પણ લીધ
 અને વ્યવસ્થા થઈ ગયો હતો. કેટલોક કાળ તો તેમની પ્રેમ-
 વૃત્તિ સ્વસ્થની નરીની પેઠે શુભજ રહી. તેમની બીજી પાળી
 તેમને પ્રમમ કરીને તેમના પ્રેમને ફરીથી જાગ્રત કરે તેવી
 નહોતી. તે સીદિયા સ્વભાવની, વાત વાતમાં શુભે મનારી
 અને કેવળ કઈંશાજ હતી ! સામિજ, આવી કઈંશાથી તે-
 મના વેરાગ્યનેજ પુષ્ટિ મળી હતી. જેમ જેમ વેરાગ્ય વધવા
 લાગ્યો, તેમ તેમ તેમને ભગવાન પણ વહાલા લાગવા
 માંડ્યા, ‘ભગવાન’ તરફ વળતાંજ તેમની પ્રેમ-સ્વસ્થતી
 ફરીથી પ્રગટી. પ્રેમ કરવા માટે હવે તેમને પાત્ર પણ ઉત્તમ
 મળ્યું. વેરાગ્યના સંગથી દિવ્ય અને પાવન થયેલા આ
 પ્રેમ-પ્રવાહે ભગવાનને પોતાની પરિક્રમામાં લેલે પેરી
 લીધા. તુકાજીએ તે સમયે ગદગદો ખૂબ પ્રેમથી વાંચ્યા,
 પંદરપુરની યાત્રાઓ કરી, ભજન-પૂજનનાં મગ્ન થયા અને
 ભગવાનનાં અશુભ દર્શનોની અભિલાષા સેવવા લાગ્યા.
 શરીર, ઘર વગેરે બધી ઉપાધિઓથી ચિત્ત ઉપરામ થઈ
 ગયું હતું અને બસ એજ એક આશા રહી હતી કે સાધુ-

ની અમાણમાં આંધિલા વાદળો વરસેલ હોય છે. મારી
માતા ! મને પણ એવાજ મનાશે કે, તારો અરવેલામાં
ધાન આપીને રાખી લે.”

૪ * * *

મારી ચિત્ત માટેલી. મિત્રપાન્દા પાન્દાઈલી. ૧
કુવાંશુનિ લાલ રંગની, ન વરે ફરી જવગુની. મુઠ
કેલી પુરવી આલી, નવે નિપૂરે કારગો.
ગુણ મદ્યુ ધાંમ, મુખી ધાલી બદાસ. ૩

* * *

આ પ્રમાણે અનેક અવગરવો આપી શકાય તેમ છે,
પરંતુ અહીં આટલાંજ પૂરતાં છે.

૬-દુઃખના દુઃગર

અરજુ. અંતરનો આર ઉપાદી લીધા પછીનાં પ્રથમ
ધાર વધે પૂજા મુખપૂર્વક વીત્યાં. પરંતુ લગવાનની છંદા
તો એ હતી કે, તુકાશમ અંસારણધનગી મુક્ત મળે
લોકોદ્ધારનું કાર્ય કરે. તેથી હવે તેમના ઉપર એકએકથી
ભારે અંકટ આવવા લાગ્યાં. એ અશક્ત અંકટોનું પરિણામ
એ આવ્યું કે, તેમનાં ગયાં અંસારી રોગધનો કપાઈ
ગયાં. તેમની ઉંમર હજી ૧૭ વર્ષનીજ હતી તે અરસામાં
તેમનાં માતા-પિતા આ લોક છોડી ગયાં અને મોટા ભાઈ
સાવજની પત્નીનો પણ દેહાંત થઈ ગયો. આથી તેઓ
અત્યંત દુઃખી થયા. આ પછી બીજેજ વર્ષે સાવજ નીધ.
યાત્રા કરવા આદ્યા ગયા. સાવજ પહેલેથીજ વિરક્ત હતા,
વળી પત્નીના દેહાંતથી વધારે વિરક્ત થઈ ગયા. તેમની
ઉંમર આ વખતે વધારે નહોતી, જાહુ જાહુ તો વીસની
લગભગ હશે, તેમ છતાં બીજું લગ કરીને કરીથી ગૃહ-
સ્થાશ્રમ માંડવાની માથાફટ એમને ન સૂઝી. તેમને તો
લાગ્યું કે, જે ધવાનું હતું તે જાણુ થઈ ચૂક્યું, હવે જાહીનું
વન હરિભજનમાંજ આનંદથી વીતાવવું જોઈએ. એમ

ટસે તેના તરફ જોતી તેનું મોં જોયા કરે છે. વળી બાળક-
ને ક્યાંક નજર ન લાગી જાય એટલા માટે તરતજ તેનું મોં
સંતાડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે ક્યાં સુધી કહું, આવા
કેટકેટલાયે લાલ છે; દરેક લાલ શ્રી પદ્મનાભનુંજ સ્મરણ
કરાવે છે. ”

*

*

*

*

“ માતૃપ્રેમની એ વિહ્વળતા-એ હૃદય કંઈક ચોરજ
છે. મન ખરાબ હોવાથી ધીરજ રહેતી નથી, એ જુદી
વાત છે; પરંતુ સાચી વાત તો એજ છે કે, માતા બાળકને
બહુ રડવા દેતી નથી. ”

*

*

*

*

“ માતાના સ્તન પર મોં લાગતાંજ માતા ધવરાવવા
લાગે છે. પછી બન્નેય લાડ લડાવતાં લડાવતાં એકબીજા-
ની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. અંગે અંગ મળતાંજ પ્રેમરંગ
ગાઢો થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, બધો જાર માતાના
શિર પરજ છે. ”

*

*

*

*

“ માતાના ચિત્તમાં બાળકજ રમ્યા કરે છે. તેને
પાતાના દેહનું જ્ઞાન નથી સંદેનું; જેનું બાળકને ઉપાડી
લીધું કે તરતજ તેનો બધો થાક દૂર થઈ જાય છે. ”

*

*

*

*

“ બાળકની કાલીકાલી વાનિઃ માતાને ચારી લાગે છે,
તે તેને તરતજ પાતાની કાલીકાલી લગાવી દે છે અને
સ્તનપાન કરાવે છે. એજ પ્રમાણે, બાળકનાં જે કામી છે,
તેનું કાંઈ કંઈ બાળકનાં જ હાથે લાગે છે અને બાળકના
તેની બધી સંતોષાસવાડાં પૂર્ણ કરે છે. ”

“ માતાના સ્તનમાં રહેલું સ્તન છે, તેનું નવું જિવન ”

વિચારીને તેઓ તીર્થયાત્રા કરવા આજ્ઞા ગયા. સાત પુરીઓ, બાર જ્યોતિર્લિંગ તથા પુષ્કરાદિ તીર્થોની યાત્રા કરતાં કરતાં તેઓ કાશી પહોંચ્યા અને ત્યાંજ આત્મચિંતનમ અને સત્સંગમાં પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળ્યું. આ તરફ તુકારામ ભાઈના વિયોગથી અતિ-દુઃખ પામવા લાગ્યા. માતા-પિતા સ્વર્ગે સીધાંબ્યાં, ભાઈ ઘર છોડીને આજ્ઞા ગયા; આથી તેમને પણ સંસારનો ભાર અસહ્ય જણાવા લાગ્યો. ગૃહસ્થાશ્રમનાં બધાં કામ કરતા હતા, પણ તેમણે તેમનું મન લાગતું નહોતું. તેમની આ ઉદાસીનતાનો લાલ ઉઠાવીને તેમના જે કરજદારો હતા તેઓ દેવાળીઆ બની ગયા અને જે લેણદારો હતા તેઓ તકાદો કરવા લાગ્યા. પિતાની સંપત્તિ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. પરિવાર મોટો હતો, બે સ્ત્રીઓ હતી, એક બાળક હતું, નાનો ભાઈ હતો, બહેનો હતી. આટલા જીવોને કમાઈને ખવરાવનાર એકલા તુકારામ હતા, કે જેમનું મન હવે આ સર્વ પ્રપંચથી-સંસારથી ભાગવા ઇચ્છતું હતું; પરંતુ ઘરનાં માણસોને માટે અન્ન-વસ્ત્રની જોગવાઈ કરવા માટે તેમણે બહુ વચ્ચે પરચુરણ ચીજોની એક દુકાન કરી હતી. આ દુકાને તેઓ બેઝતતા હતા, મુખેથી 'વિકુલ, વિકુલ' નામ જપતા હતા, કદી જુદું બોલતા નહિ, વેપારમાં ક્યારેય ડોઈને ઇતરતા નહિ, આદરે પ્રત્યે પણ દયાદૃષ્ટિથી જોતા અને જુદે હાથે માલ તોળી આપતા હતા. ડોઈ પૈસા ન આપે તો તેમને પૈસાની ડોઈ પરવાજ નહોતી. ડોઈ દિવસ પૈસાનું નહિ, પરંતુ હંમેશાં રામનુંજ નામ લીધા કરતા હતા. આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ વીત્યાં. પરંતુ આ રીતે દુકાન કેમ કરીને ચાલે ? દુકાનમાંથી લાભને બદલે નુકસાનજ થયું અને એ બીજનું. દેવદાર બની ગયા. રાત-દરેકે મહેનત કરવા છતાં પણ કંઈ હાથ ન આવતું અને મોટું કરે. તે પિતાના ભાગના પૈસાને માટે ઇર્ષ્યા કેવલ સ્વરૂપ થતા ! આજરે કેમ જાન્યું આવ્યું ? ઘરમાં જે કંઈ રાખ્યું હતું તે પૈસા હતા. દેવદાર બીજનું નીકળતું નીકળતું

ધણ. એક વાર ઝંબળીઓએ મદદ આપીને ત્યાં ઉઠાવી દીધી. બેએક વાર અચરાએ પણ મદદ કરી. પરંતુ તેમના ઉપદેશ પાછા સિંધર થયા નહિ. તેમને કૌટુંબિક રને-મુખ પણ નહિ લેવું જ હતું. પરોક્ષી સ્ત્રી તો જાહેર સ્ત્રી, પરંતુ બીજી હાલના મદાન દર્દમાં સ્ત્રી-સાત-દારો ક્યારેય ક્યાંય દરની સ્ત્રી. જે દર્દશાને કારણે, તુકારામને અનેક સંકટો પેઠવાં પડ્યાં, અને ઘણી કષ્ટેતી થઈ. તે સાતદારો મરેનન કરવા છતાંયે દર્દગાજ રહ્યા. અતિ દુઃખથી તેઓ કહે છે કે 'આ લોક કે પરલોક એકેય સધાયો નહિ. ન તો માયા મળી કે ન તો સમ મળ્યા.' હવે તુકારામને ભવતાપ અચળ થઈ પડ્યો હતો. ઘેર કંઈ-શા પત્ની અને બહાર માગનારાઓનો તકારો ! ક્યાંય પણ ચેન-મુખ નહિ ! જે કોઈ કામ કરતા તેમાં અપયશનાજ ભાગી જાનતા. એક વાર રાત્રે બજાડ પર અનાજ લાદીને આવતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક કોયળો પડી ગયો. ઘરમાં ચાર બજાડ હતા, ત્રણ કોઈ રોગથી અકસ્માત મરી ગયા. જે સંકટ ટાળવા માટે તેઓ આટલા ઉદ્યમી અને ચિંતા-તુર રહેતા હતા, તે પણ આખરે આવીને હાજર થયું. દેવાળું નીકળવાનો જે ભય હતો તે સાચોજ પડ્યો. પછી તો ગામના લુચ્ચા-લકડાઓ પણ આવીને તેમને સલાવવા લાગ્યા. તેમને જોઈને તેઓ કહેતા : 'લો ભગવાનનું નામ ! હરિનામે તમને ન્યાલ કરી દીધા ! !' એમ કહીને તુકારામને હલકા બતાવવાના ચત્રો કરતા ! ગામમાં કોઈ પણ તેમનું હિત ઇચ્છનાર ન રહ્યું. એક પૈસો પણ ક્યાંયથી ઉધાર અથવા કરજે મળતો નહોતો. એક વખત તુકારામે જાહેર સાહસ કરીને મરચાં ખરીદ ક્યાં અને કોયળાઓ ખરીને ઠોંકણ ગયા. ત્યાં તેમની સરજતા જોઈને ઠગોએ તેમને ઠગી લીધા. ઈશ્વરની દયાથી કંઈક પૈસા વસુલ થયા હતા, તે પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક માણસ મળ્યો તેણે સોનાનાં ઢાળ ચઢાવેલાં પિત્તળનાં કડાં સોનાનાં કહી-તે તેમને વેચ્યાં ને તેમની પાસે જે કંઈ હતું તે લઈને

તે ચાલતો થયો. જ્યારે તુકારામ પોતાના ગામમાં પહોંચ્યા ત્યારે પરખાવતાં ખબર પડી કે કડાં તો પિત્તળનાં છે ! લોહોએ બેવફૂફ બનાવ્યા અને ઘરમાં ઘરવાળીએ પણ ખૂબ ખબર લઈ નાખી. આમ ગાંઠના પૈસા પણ ગુમાવ્યા અને ઉપરથી દક્ષિણમાં જગતના હાસ્યપાત્ર બનવું પડ્યું. તેમ છતાં પણ એક વાર વધારે જીજ્ઞાસાએ પોતાના નામની ચિઠ્ઠી લખીને તુકાજીને બસો રૂપિયા અપાવ્યા. આ રૂપિયા વડે તેમણે મીઠું ખરીદ્યું અને વેચવા માટે પરદેશ ગયા. મીઠું વેચ્યું અને તેનાથી બસોના અઢીસો તો ઉપજાવ્યા. પરંતુ પાછા ફરતા હતા ત્યાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ મળ્યો. તે પોતાનું દુઃખ તેમની આગળ રોયો. એમને દયા આવી અને જે અઢીસો રૂપિયા કમાઈ લાવ્યા હતા, તે એ બ્રાહ્મણને આપી નિશ્ચિંત થયા. પછી ખાલી હાથે ઘેર પાછા આવ્યા ! પત્નીના દુઃખ અને આશ્ચર્યનું તો પૂછવું જ શું ! તેણે તેમની શબ્દપુષ્પો વડે ઘરાબર પૂજા કરી ! એજ સમયમાં પૂના પ્રાંતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો ! અન્ન વિના હાહાકાર મચ્યો ! ઘણાજ ભયંકર દુકાળ અને અનાવૃષ્ટિ વ્યાપ્યાં ! એક ટીપું પણ પાણી ના મળે ! પાણી વિના જીવો તરફડવા લાગ્યા ! ઝાડ-પાન સૂકાઈ ગયાં ! ઘાસ વિના બળદો મરી ગયા ! હજારો મનુષ્યો ભૂખે મરી ગયાં ! તુકારામનાં મોટાં પત્ની પણ આમાં સ્વાહા થઈ ગયાં ! તુકારામની કંઈ શાળ બાકી રહી નહિ ! ઘરમાં અન્નનો એક દાણો પણ બાકી રહ્યો નહિ ! કોઈને બારણે જતા તો પાણુ કોઈ ઉભું રહેવા દેતું નહિ ! બજારમાં રૂપિયે શેર અનાજ વેચાયું ! અન્ન વિના શ્રી મરી ગઈ ! આ દુર્ઘટનાથી જો-મના મર્મસ્થાનપર એવો આઘાત થયો કે જે કદી બુદ્ધિય તેમ નહોતો ! પત્નીની પાછળ તેમને પડેલાં લાકડાં ભૂત પણ મરી ગયાં ! દુઃખ અને દેવકર્મ બીજી શી વસ્તુ વિચાર ! માતા-પિતા સ્વર્ગે ગયાં ત્યાં પછીનાર-પાંચ વર્ષની અંદર તુકારામની ઘરવારની જગમાં મરી ગઈ ! બધી સંપત્તિ ગાય. બીજા સ્ત્રી પુરુષ સંતજન-આગ્રહ વગર કોઈ પાણી

કયું ! દુઃખ અને શોકનો તો ભલે મટાચમુદ્ર જ ઉભરાઈ આવ્યો ! સંસારી દુઃખોના અતિ અમલ ડંખોથી ઠાળવું કાઢી ગયું ! ધરની આગ જનીને જાડજાડ ચગગવા લાગી. આકાશ તૂટી પડ્યું, ભલે મૃતરથાગ્રમ પર પ્રત્યક્ષ પૂર ફરી વળ્યાં !

૭-વૈરાગ્યનું બીજરોપણ

સાચું કદીજે તો સંસાર દુઃખોનું જ ઘર છે. જન્મ-મરણનાં મહાદુઃખોની વચમાં ફરનાં આ સંસારમાં જે કંઈ આવ્યો તે દુઃખોનો મરોમાન જન્યો. સંસાર દુઃખરૂપ છે, જે તો યાચનો સિદ્ધાંત છે અને જેજી જીવમાત્રનો છેવટનો અનુભવ છે. તુકારામ સંસારમાં ચાર વર્ષ કંઈ પણ પ્રકારે મુખપૂર્વક રહ્યા તેટલામાં તો દ્રવ્યહાનિ, માનહાનિ, દુકાળ અને પ્રિયજનના વિયોગની એક એકથી વિશેષ વિપત્તિઓ તેમના ઉપર તૂટી પડી અને જોઈ સંસારનું બયાનક રવરૂપ તેમની સમક્ષ પ્રગટ થયું. સાંસારિક દુઃખોના એ આધાતોથી, સંસારની દુઃખમયતા તેમને સ્પષ્ટ જણાઈ આવી અને તેમનું ચિત્ત આવા સંસારમાંથી ઉઠી ગયું. પ્રથમ પત્ની ઉપર તેમને અત્યંત સ્નેહ હતો, તે તેમની આંખો આગળ અન્ન વિના તરફડતી મૃત્યુ પાગી ! અને તેમના પ્રેમનું પ્રથમ પુષ્પ-બાળક સંતાલ-જોતજોતામાં ઠરમાઈ ગયું. માતા, પિતા, ભાણી, પત્ની, પુત્ર-બાળાને કાળ ભરખી ગયો અને ભયંકર કાળનાં બધાં દુઃખ એકી સાથેજ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યાં. આથી તેમના અંતઃકરણને ઘણો ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમનું ચિત્ત ઉઠાસ થઈ ગયું. આવે સમયે જો તેમની બીજી પત્ની જીવતીજો સ્વભાવ સારો હોત તો તે પતિને સાંત્વના આપીને પ્રેમથી તેમના ચિત્તને લીધુંજીમ બનાવી દેત, તેમના મન પ્રમાણે વર્તીને સંસાર પરથી પંખીની જેમ ઉડી જતાસ તેમના મનને સુંકર વાળીથી અને પ્રેમાલાપ વડે ફરીથી સંસારમાં બાંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરત ! પરંતુ આ બધી કલ્પના-

આવા નામનાજ પ્રેમીઓનો 'પ્રેમ' એ પ્રેમ મોટાજ હોય છે. દુર દામને પ્રેમનું મુમુર નામ આપીને એવાઓ દોઢાની આંખોમાં પૂજા નાખતા દે છે. પ્રેમ તો નિષ્કામ-નિર્વિષયીજ રોષ છે અને તેનું એકમાત્ર પાત્ર પરમાત્મા છે. આરો પ્રેમ ભક્તોનાજ બાન્યમાં રોય છે. ભક્તોમાં ચાચા-પાડું હોય છે. વૈરાગ્યના અંજનથી ત્યારે આંખો ઉઘડી જાય છે, ત્યારે નરહર સંસારના બેદલાઓમાં વહેવાયલો પ્રેમ, નિઘ્રદ વટે બેગો ઠરી-એક ઠરીને એક પરમાત્મા-નેજ અર્પણ ઠરી દે છે. 'પ્રેમામૃતની ધારા ભગવાનની આજળ વહેવડાયે છે.' અજને સાંત્વના આપતાં આપતાં મુનિશ્રેષ્ઠ વશિષ્ઠ કહે છે કે—

અવગચ્છતિ મૃદ્ધચેતનઃ પ્રિયનાગ્રં હૃદિ શલ્યમર્પિતમ્ ।
સ્થિરપીસ્તુ તદેવમન્યતે 'કુન્દલઢારતયા સમુદ્બૃધતમ્ ॥

અર્થાત્ 'મોહ વટે જેનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું' છે તે પ્રિય વસ્તુના વિયોગને હૃદયમાં ઢાંઢા બોંકાવા સરખો સમજે છે; પરંતુ જે ધીર છે, તે તેને કલ્યાણ માટે ઉઘટેલા દારૂપ માને છે.' મહર્ષિ'નાં આ બોધવચનનો બોધ મહાત્માઓના ચિત્તમાં સ્વાભાવિકપણેજ ઉદય પામે છે. દેવર્ષિ' નારદની માતા તેમને બાળપણમાંજ ત્યજી ગઈ ત્યારે એ દેવર્ષિ'ના હૃદયમાં એવોજ દિવ્યભાવ ઉઠયો હતો. તેમણે કહ્યું—

તદા તદહમીશસ્ય ભક્તાનાં શમમીપ્સતઃ ।

અનુગ્રહં મન્યમાનઃ પ્રાતિષ્ઠં દિશ્મુત્તરાત્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૧-૬-૧૦)

'ભક્તોનું કલ્યાણ ઈચ્છનારા ભગવાને મારા ઉપર આ મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે, એમ માનીને હું ઉત્તર તરફ ચાલી નીકળ્યો.' તુકારામજી પણ નારદજીનીજ કોટીના પુરુષ હતા. તેમણે પણ આ મહાદુઃખમાં પોતાની અલો-કિક સ્થિતિમજ્જતા પ્રગટ કરી. દુઃખ એ કલ્યાણનું દાર છે. જગદ્ગુરુ પરમાત્મા આપણને શિષ્યામણુ દેવા માટે અનેક

સ્રી ઘાવી ગુણવંતી તીથે' ગુંતે આશા,
 યા લાગી' કર્કશા પાઠી લાવી. ૨
 તુકા મહણે સાક્ષ મજ આલી દેખા,
 આણિક યા લોકાં કાય સાંગોં. ૩

“લગવાન ભક્તને ઘરસંસાર ચલાવવાજ દેતા નથી, બધી જ'નળોથી તેને અલગ રાખે છે. જો તેને વૈભવશાળી બનાવે તો અભિમાન તેની પાછળ પડે, જો ગુણવતી સ્રી આપે તો તેનામાં તેની ઇચ્છા રહ્યા કરે. એટલે તેની પાછળ કર્કશા સ્રીને વળગાડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું તો મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધું; હવે એ લોકોને બીજું શું કહું !”

(૪)

સંસારાચ્યા તાથે' તાપલોં મી દેવા,
 કરિતાં યા સેવા કુટુંબાચી. ૧
 મહણીની તુઝે આઠવલે પાથે,
 થેવો માઝે માથે પાંડુરંગે. ૨
 બહુતા જન્મી'ચા જલોં ભારવાહી,
 મુટિજે હે' નાહી' વર્મ કાવે. ૩
 વાઙિયેલોં ચોરી' અંતર્બાહ્યાત્કારી',
 કણુવ ન કરી કોણી માઝી. ૪
 બહુ પાંગવિલોં બહુ નાગવિલોં,
 બહુ દીસ જલોં કાસાવીસ. ૫
 તુકા મહણે આતાં ધાંવ ઘાલી વેલી',
 શ્રીદ તુઝે' જગી' દીનનાથા. ૬

“આ કુટુંબ-પરિવારની સેવા કરતાં કરતાં, સંસારના તાપથી હું બચી આવ્યો. તેથી જ પાંડુરંગ આતા ! તારાં ચરણોનું સ્પર્શન થયું. અનેક જન્મોનો બોલો વચન કરતો આવ્યો છું, તેનાથી જન્મનો ભ્રમ પડ્યો મુઝી મળ્યો જલદી શકાયો નથી. અંતર-બાહ્ય સર્વ બંધથી મુક્તિ મેળવી લીધે છે, છતાં હજી આ કિલ્લિનું કામ ને કંઈ માથે પડ્યું નથી કરતું. કામ કામ કરતો, મુક્તિ મેળવેલો નથી.”

હોયો, ધાતુંયે લૂંટાયો, રવે તરફતાંજ દિવસો ગીતી રહ્યા
 છે. નુકસાન કહે છે કે, જલદી દોડી આવ્યો. જે રીનાનામ ।
 સંસારમાં તમારું બિરદ (નામ-ખ્યાલિ) માલગ્યો. ”

(૫)

પંચમહાગુનાંચિયં સાંપાદ્યે સર્વી,
 પાતસોંસે ખરીં અદઃકારં ૧
 આપુલ્યા આપણુ ખાંખિલ્યા મળા.
 નેલુચિ નિરાળા મળતાંદી મુઠ
 કાશયા દા મન્ય માનિતા મળા.
 હાં દે દેસ માદ માને માને. ૨
 હાં નાદીં કારણ મેસાં નાચાવના.
 હાં નાદીં વાચના અપાંચી. ૩
 કિમિત રૂખામ્યા પંડિત આલિલાયા.
 નેચું અદઃ નામ દેસા પૂરં. ૪
 રૂઠા અદઃ આનાં રૂઠ રૂઠી અગી.
 હાં નિ અદઃ રૂઠી અગિલાગી. ૫

“ પંચમહાગુનાંચિયં સાંપાદ્યે સર્વી, પાતસોંસે ખરીં અદઃકારં ૧
 આપુલ્યા આપણુ ખાંખિલ્યા મળા. નેલુચિ નિરાળા મળતાંદી મુઠ
 કાશયા દા મન્ય માનિતા મળા. હાં દે દેસ માદ માને માને. ૨
 હાં નાદીં કારણ મેસાં નાચાવના. હાં નાદીં વાચના અપાંચી. ૩
 કિમિત રૂખામ્યા પંડિત આલિલાયા. નેચું અદઃ નામ દેસા પૂરં. ૪
 રૂઠા અદઃ આનાં રૂઠ રૂઠી અગિ. હાં નિ અદઃ રૂઠી અગિલાગી. ૫

આમાં પહેલું
 બ્યારે નાના હતા,
 તે પછી હકાળમાં
 અંતાણ અને અંત
 બ્યારે કંઈ ‘બલમુ’
 ગયા.’
 અગા

કોઈ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું ચાને મરતી વખતે પિતાને મળી શક્યા નહિ. આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિકુલ ! તારું-મારું રાજ્ય છે. એમાં ખીન્ન-એનું શું કામ !' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઈ અડચણ ન રહી ! દેવાળું નીકળ્યું, હુકાળે દુઃખ લીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ આળખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું-આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું; કેમકે સંસાર વમન-ઉલટી થઈને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારું ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉઠી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઈ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઈને ચિત્ત ભગવાનનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ ખીન્ન અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

દેખકટ હા સંસાર, થેથં સાર ભગવંત.

“આ સંસાર નિઃસાર છે, આટીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે.”

સંસાર કાલગ્રસ્ત, નર્થર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બધો બાહ્ય દેખાવ દાગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સદૃશ છે, એજ તુકારામને દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે.

તુકા મહર્ષે નાશિવંત હેં સકળ, આઘે ગોપાળ નંચિ દિત.

અર્થાત્ “તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; ગોપાલનું સ્મરણ કર, તેમાંજ કલ્યાણ સમાયેલું છે.”

મુખ પાડતાં જવાપાડેં; દુઃખપર્વાતાં એવડેં.

અર્થાત્ “દુઃખ સુખો તે જવ જરૂર છે અને દુઃખ તે પર્વત જેવડું છે.”

દુઃખમાંથી આવે દા મંત્રાર. મુખમાં વિચાર નાહી કોઈ.

અર્થાત્ “આ મંત્રાર દુઃખથી બરપૂર છે, તેમાં મુખનો વિચાર મરજી કયાંય પણ નથી.”

×

×

×

×

દેહ નાશવાન છે, દેહ મૃત્યુની ખમણ છે. મંત્રાર દેવળ દુઃખરૂપ છે. બાઈ-બાંડુ અવગાં મુખનાં આગી છે, તેથી તુકારામનો હવ સંસાર પરથી ઉઠી ગયો અને તેમને અવિનાશી અખંડ મુખની બુખ તાગી. આ મૃત્યુલોક અનિત્ય અને મુખરહિત છે, અહીં આવીને ખાડું બન્યું કરો. ‘અનિત્યમણુમં તિષ્ઠમિમં પ્રાપ્ય મજ્જમ્ય મામ્ ॥’ એ તો બગવાને (ગીતા અ. ૬-૩૩ માં) પોતેજ કહ્યું છે. બગવાને કહ્યું છે, કે શાસ્ત્રોએ પણ જનાવ્યું છે અને સંતોએ પણ એજ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં આ સત્ય જોવું છે કે જપાને પાતપાતાના અનુભવ વટેજ જાણવું પડે છે. એને જાણવા માટે અસંખ્ય જન્મોના પુરૂષ પ્રતાપથી મનોબુદ્ધિને તપાવીને તૈયાર કરવી પડે છે. વિપત્તિના તાપથી જપાર જમીન તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. યોથા અવતરણમાં તુકારામે એજ દર્શાવ્યું છે, સંસારના તાપથી હું તપ્યો અને તેથી બગવાનનાં ચરણોત્તું રમરણ થયું. આ જન્મનાં જપાં દુઃખ સામે આવ્યાં, તેથી પાછલા સપ્તજા જન્મ થાક આવ્યા. અસંખ્ય જન્મ આગળ દુઃખોમાં વીત્યા, મુખના અંદરના અને બહારના-જપા આથી ચોર છે, એ કોઈ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિચારીને અત્યંત હીન થઈ તેમણે બગવાનના પગ પકડ્યા. યોથા અવતરણનો એજ સારમર્મ છે. પરંતુ ખીલ-ઓએ મને કહ્યો, એમ કહેવું જરાગર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિને લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની જાળમાં મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંખ્ય જન્મો અને આ જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિર્ધારજ શુભાવ્યાં, હવે આ

કોઈ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું યાને મરતી વખતે પિતાને મળી શક્યા નહિ.' આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિકૃલ ! તારું-મારું રાજ્ય છે. એમાં ખીન્ન-ઓનું શું કામ !' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઈ અડચણ ન રહી ! દેવાળું નીકળ્યું, દુકાળે દુઃખ દીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ ત્યાળખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું-આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું;' કેમકે સંસાર વમન-ઉલટી થઈને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારું ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉઠી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઈ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઈને ચિત્ત ભગવાનનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ ખીન્ન અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

દેખાકે હા સંસાર, થેથં સાર ભગવંત.

“આ સંસાર નિઃસાર છે, આટીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે.”

સંસાર કાલચરત, નશ્વર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બાંધો બાહ્ય દેખાવ દોગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સદૃશ છે, એજ તુકારામને દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે.

તુકા મુઠ્ઠે નાશિવંત હિં સકળ, આદ્યે ગોપાળ તે ચિદિત.

અર્થાત્ “તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; ગોપાલનું સ્મરણ કર, તેમાંજ દશ્યાનુ સમ. થઈ છે.”

મુખ પાડતાં જવાપાડે; દુઃખપરવાં એવડં.

અર્થાત્ “મુખ મુઠ્ઠે ને જવા જવાર છે અને દુઃખ તે પવંત જેટલું છે.”

દુઃખમાંથી બચાવે હો અંગીકૃત, સુખમાંથી વિચાર નાહી કેવો

અર્થનો મેં જાણ્યો અંગીકૃત દુઃખમાંથી બચાવે હો, તેમાં
સુખમાંથી વિચાર નાહી કેવો અર્થનો મેં જાણ્યો.

✧ ✧ ✧ ✧

દેહ નાશવાન છે, દેહ મૃત્યુનો પમાણ છે મેં જાણ્યો કેવળ દુઃખરૂપ છે. જાત-જાતે મરણી સુખના અર્થો છે, તેથી તુકાદામિતે દુઃખ અંગીકૃત પામી ઉઠી. જોઈને મેં મને જીવિનાદી અર્થકે સુખનો બુદ્ધ થયો. જા. મૃત્યુદેહક અનિત્ય અને સુખકલિત છે, અહીં અર્થને માટે અજન્ય કૃતિ. 'જીવિવિદ્યામુક્તિરિત્યેવ જીવનમજીવનમિત્યેવ' એ તેમ જીવવાને (જીવિ) અ. ૬-૨૩ આ / પોતેજ કહ્યું છે. જીવવાને કહ્યું છે, કે કામોદેહ પલ્લુ જાતોનું છે અને મનદેહ પલ્લુ એજ ઉપદેશ આપેલો છે, જગ્યા આ મન્ય નેપથ્યું છે કે જાવાને પાનપાવાના અનુભવ જોઈજ વલણુ પડે છે. એને જલજા માટે અમંજય જન્મોના પુણ્ય મતાપત્રી મનો-બુદ્ધિને તપાસીને નેપાર કરી પડે છે. વિપજિત તાપત્રી જ્યારે જમીન નેપાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. આમાં અવતરણમાં તુકાદામિ એજ દર્શાવ્યું છે. સંસારના તાપત્રી હું નાચ્યો અને તેથી જગવાનનાં વરણોનું સમરણ થયું. આ જન્મનાં જાપા દુઃખ સામે આવ્યાં, તેથી પાછલા સવળા જન્મ વાદ આવ્યા. અનંજય જન્મ આમજ દુઃખોમાં વીત્યા, સુખના અંદરના અને બાહ્યના-જાપા સાથી માર છે, એ કોઈ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિદ્યાદીને અત્યંત દીન થઈ તેમજ જગવાનના પગ પકડ્યા. આમાં અવતરણનો એજ સારમર્થ છે. પરંતુ બીજા-એએ મને દર્શાવે, એમ કહેતું જરાજર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિને લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની જાળમાં મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંજય જન્મો અને આ જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિરર્થકજ સુખાવ્યાં, હવે આ

કોઈ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું ચાને મરતી વખતે પિતાને મળી શક્યા નહિ.' આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિકૃલ ! તારું-મારું રાજ્ય છે. એમાં ખીન્નઓનું શું કામ !' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઈ અડચણ ન રહી ! દેવાળું નીકળ્યું, દુકાળે દુઃખ લીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ આળખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું-આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું; કેમકે સંસાર વમન-ઉલટી થઈને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારું ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉઠી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઈ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઈને ચિત્ત ભગવાનનું જ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ ખીન્ન અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

દુઃખકટ હો સંસાર, થેથેં સાર ભગવંત.

“આ સંસાર નિઃસાર છે, અહીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે.”

સંસાર કાલચરત, નશ્વર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બધો બાહ્ય દેખાવ ફેગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સદૃશ છે, એજ તુકારામને દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો છે.

તુકારામને નાશિવંત હિં સકળ, આદ્યે જોખાળ તેંચિ દિત.

અર્થાત્ “તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; જોખાણનું ક્ષેત્રનું કંઈ, તેમાંજ કશુંયે સમાયેલું છે.”

મુખ પાડતાં જવાપારે; દુઃખપરવાતાં એવડે.

અર્થાત્ “દુઃખ મુકે. તે જવ જરૂર છે અને દુઃખ તે પવંત જેવડું છે.”

દુઃખખાંડવડી આલે હા સંસાર, મુખાયા વિચાર નાહી કોઠે.

અર્થાત્ “આ સંસાર દુઃખથી ભરપૂર છે, તેમાં મુખનો વિચાર ચરખો ક્યાંય પાતુ નથી.”

x

x

x

x

દેહ નાશવાન છે, દેહ મૃત્યુની ધમણ છે. સંસાર કેવળ દુઃખરૂપ છે. ભાઈ-ભાંડુ સઘળાં મુખનાં સાથી છે, તેથી તુકારામનો જીવ સંસાર પરથી ઉઠી ગયો અને તેમને અવિનાશી અખંડ મુખની ભૂખ લાગી. આ મૃત્યુલોક અનિત્ય અને મુખરહિત છે, અહીં આવીને માફ ભજન કરો. ‘અનિત્યમસુગં લોકમિત્તં પ્રાપ્ય મજસ્ય મામ્ ॥’ એ તો ભગવાને (ગીતા અ. ૬-૩૩ માં) પોતેજ કહ્યું છે. ભગવાને કહ્યું છે, કે શાઓએ પણ બતાવ્યું છે અને સંતોએ પણ એજ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં આ સત્ય એવું છે કે બધાને પોતપોતાના અનુભવ વડેજ જાણવું પડે છે. એને જાણવા માટે અસંખ્ય જન્મોના પુણ્ય પ્રતાપથી મનોભૂમિને તપાવીને તૈયાર કરવી પડે છે. વિપત્તિના તાપથી ન્યારે જમીન તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. થોથા અવતરણમાં તુકારામે એજ દર્શાવ્યું છે. સંસારના તાપથી હું તપ્યો અને તેથી ભગવાનનાં ચરણોત્તર મ્હરણ થયું. આ જન્મનાં બધાં દુઃખ સામે આવ્યાં, તેથી પાછલા સઘળા જન્મ યાદ આવ્યા. અસંખ્ય જન્મ આમજ દુઃખોમાં વીત્યા, મુખના અંદરના અને બહારના-બધા સાથી ચોર છે, એ કોઈ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિચારીને અત્યંત હીન થઈ તેમણે ભગવાનના પગ પકડ્યા. થોથા અવતરણનો એજ સારમમ છે. પરંતુ ખીન-ઓએ મને ઠગ્યો, એમ કહેવું બરાબર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિ લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંખ્ય જન્મો જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિરર્થકજ શુભાચ

શરીર ભગવાનના ચરણે સમર્પણ કરી દીધું. એ પાંચમા અવતરણનો ભાવાર્થ છે. દિગ્દર્શન માટે આ પાંચજ અવતરણ પૂરતાં છે.

‘એ સાફ થયું’ એ અવતરણ બુઝ્યો. શું થયું? સંસાર મિથ્યા છે-એની જાણ થઈ અને ‘આંખો ઉઘડી.’ દુઃખથી આંખો ઉઘડે છે ત્યારે દુઃખ એજ અનુગ્રહ જણાય છે. સંસારમાં જો સુખ હોત તો શુક વગેરે તેને ગિરિ-શુકાઓમાં ન શોધતા ફરત. માકણવાળા ખાટલામાં જેમ મીઠી નિદ્રા આવવી અસંભવિત છે, તેજ પ્રમાણે અનિત્ય સંસારને ભરોસે સુખ મળવું પણ એ અસંભવિત છે. આ વિચાર તુકારામના અભંગોમાં વારંવાર પ્રગટ થયેલા છે. તુકારામને સાચો અનુતાપ થયો અને તેમના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય વ્યાપ્ત થયો. વૈરાગ્ય પરમાર્થનો પાયો છે. દેહ સાથે સમસ્ત દૃશ્યમાન સંસારના નાશવંતપણાની મહોર જ્યાં સુધી ચિત્ત ઉપર લાગી જતી નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન ટકી શકતું નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે ‘વૈરાગ્ય વિના ક્યાંયે જ્ઞાન ટકી શકતું નથી’ (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૫-૩૬) એ તો નક્કીજ છે. પરંતુ એવો વૈરાગ્ય જ્યારે જીવ સંસારથી તદ્દન કંટાળી જાય છે, ત્યારેજ થાય છે. ‘આ સમસ્ત સંસાર અનિત્ય છે. આ અનિત્યતા જ્યાં જાણી લીધી ત્યાં વૈરાગ્ય જીવ ખાઈને પાછળ પડે છે.’ (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૫-૩૬) આવો દૃઢવર વૈરાગ્ય ઉન્નત થવામાંજ ભગવાનની દયા છે. વૈરાગ્ય એ કંઈ ખેલ નથી, ભગવાનની દયા હોય તોજ તેનો લાભ મળે છે. ભગવાન જેના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છે છે, તેને તે પહેલાં વૈરાગ્યનું દાન દે છે. આવો પરમ મુદ્દ વૈરાગ્ય તુકારામને પ્રાપ્ત થયો અને ન્યાંથી તેમનો પરમ અર્થ શકે થયો.

૮-સુવર્ણપાશથી મુક્તિ

વૈરાગ્યના કારણે કારણે ચિત્તવૃત્તિઓની મુક્તિ માટે

જોઈએ તે કારણોના કારણે કારણે પહેલાં જામનાથના પદોન

ઉપર બધા જાને ત્યાં પંદર દિવસ રહ્યા, અહીં તેમણે જાન-
વાનું નામકમારણ અને કદાચ કદી. આ વચ્ચે તુકારામ
ધરમી આવી નીકળ્યાની વાત ફેલાઈ પડી અને હજારોમાં
પણ વ્યાકુળ થયાં. હજારોમાંના મિજાજ પહેલુ જાણે
દનો છતાં પણ તે મહાન સન્નિવસ દનો. તુકારામ વિના
તેમને એક ધરી પણ દેન પડતું નહિ. તેમણે તુકારા-
મના નાના બાઈ કાન્દહને તેમને દેખવા ધિક્કર્યા.
કાન્દહ ફરતા ફરતા જામનાથ પર્વત ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં
તુકારામ મળ્યા. કાન્દહ તેમને આશ્વસ્યવર્ધક રીતે તઈ
આપ્યા. તેમને જોઈને હજારોમાંના જુદા દર્શ થયો. વિના-
ના સમયાથી જે જે દોષોને ત્યાં તુકારામનું દોષ-મારણ
દતું, તે જામનાં ખત તુકારામે તટાર કરાવ્યાં અને તેમ-
ને તઈ જોઈને તેઓ દિગ્દાસીના ધરામાં નાખવા લાગ્યા.
ત્યારે કાન્દહને અનિનમજાથી કહ્યું: 'આપ તો માયુ યા'
બધા, પરંતુ મારે જાળ-જમ્યાનું પાલન કરવાનું છે. આ
આટલા કષિયા જે આપ આ દીને ફાલી દેશે, તો મારા
કામ કેમ ચાલશે?' આ સાંજનીને તુકારામજીને જવાબ
આપ્યો: 'મીઠું છે; તો આમાંથી અર્ધો ખત તમે તઈ તો
અને જુદા થઈ જાઓ અને તમારો મુદરમાયમ ચલાવો.
અમારો બધો બાર સીત્તલ જમવાન ઉપર છે. હવે મારો
જેજી જીવનકમ નહીં થઈ શકે છે. હજારોનીવડ હવે
પાંદુરંગજી ચલાવશે. હા, તમને તુકારામ ન થાય જોઈતું
તો મારે જોવું જોઈશે. તેથી તમે તમારો જાગ તઈને
અલગ થઈ જાઓ. મારી વિંતા ન કરશે.' આ દીને તુકારા-
મને અર્ધો ખત કાન્દહને સોંપ્યાં અને જાદીનાં આપી
તેજ કહે હન્દ્રાયાનીને અર્ધજી કદી રીધાં! એ ખતોને રત્ન-
માં-ધરામાં નાખી દેવાનું કાચુ મહીપતિ જુદા માર્ગિક-
તાપૂર્વક જતાવે છે કે-

"અનુભવ ન હોય તો પુસ્તકનું જ્ઞાન નકામું છે.
આમેય બીજાઓના હાથમાં જે થતું છે, તે પણ વ્યર્થ છે.
તેનાથી મન ખરાબજ રહ્યા કરે છે. અમુક માણસ પાસે

આટલું લેણું છે, પરંતુ તે આપશે કે નહિ આપે, કોણ જાણે શુંયે થશે !’ એવી એવી ચિંતા અને દુરાશા જીવને રહ્યાજ કરે છે; તેથી તેમણે પોતેજ યધા કાગળ-પત્રો ઇંદ્રાયણીના ધરામાં નાખી દીધા.”

તુકારામે પોતાની ચિત્તવૃત્તિ પાંડુરંગને અર્પણ કરી દીધી. આ વૃત્તિને પાછળથી જોત્યનારી હુષ્ટ દુરાશા તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. દેવાનો અનુભવ તો તેમને પૂરેપૂરો મળીજ ચૂક્યો હતો. કહે છે કે—

‘દેવાના ભારથી શરીર જડ થઈ ગયું, સંસારે (ખૂળ) તરફડાવ્યા.’ હવે લેણુદેણુના ઝઘડાથી સદાને માટે મુક્ત થઈને નિર્વિઘ્નપણે હરિભજનમાં લાગી જવા માટે તેમણે યધાં ખત ઇંદ્રાયણીના ધરામાં નાખી દીધાં. ત્યાર પછી તેમણે દ્રવ્યને સ્પર્શ કર્યો નથી. દરિદ્રતાનાં યધાં હુઃખ સહન કરી લીધાં, ભિક્ષા માગીને પણ નિર્વાહ કર્યો, પરંતુ દ્રવ્યનો સ્પર્શ કદી પણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓ ધનના પાશથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ગયા.

૯-એકાંતવાસ અને યાત્રા

તુકારામની દિનચર્યા થોડા સમય સુધી આ પ્રમાણે હતી:—પ્રાતઃકાળે પ્રાતર્વિધિથી નિવૃત્ત થઈ શ્રીવિકૃલ ભગવાનના મંદિરમાં જતા, ત્યાં પૂજા-પાઠ કરતા અને પછી ઇંદ્રાયણીને પેલે પાર જઈને ટોઈ વાર ભામનાથ તો ટોઈ વાર જાંઘરા અને ટોઈ વાર ગોસાગના પર્વત ઉપર જઈને ત્યાં જાનેશ્વરી અથવા શ્રી નાથ ભાગવતનું પાસાયણ કરતા અને પછી આખો દિવસ નામસ્મરણ કરતા રહેતા. સાંધ્યાકાળ થઈને ગામમાં પાછા ફરતા, મંદિરમાં જઈને કીર્તન સાંભળતા અને પછી પોતે કીર્તન કરવામાં અર્પી રાત વિતાવી દેતા. પછી પાંચઠી રાત્રે કોઈક સૂઈ દેતા હતા. આ પ્રમાણે વિરચતી નિયતિમાં રહીને તેમણે ભગવતરસ જીવી લીધો, નિઃસ્વાર્થ અને અપ્રત્યક્ષ બને ગયો, પુણ્ય-કાર-વિકાર દોષદોષ પૂર્ણ ઇન્દ્રિયવિજય કર્યો. આ જઈ

ॐ मध्य खण्ड ॐ

अर्थात्

उपासनाकाण्ड

અદ્યાય ૪ યો-આત્મચરિત્ર

“તેથી જે સદ્દે દોષને સુદ મનિવારો છે, અનિંદા અને અનન્ય મનિવારો છે, તેને મુખમાં મુખ વાળ પણ સંતોષી કરેલી.”

—સાનેચરી અા ૬-૪૦

૧-સંતત્ચરિત્રોનું શ્રવણ

આપણે કોઈ મહાન પુરુષને જોઈએ છીએ તો જાણવાની ઈચ્છા થાય છે કે તે મહાન કેવી રીતે થયો, કયા માર્ગે ને કેવી રીતે આવ્યો, કયા કયા ગુણ તેણે પ્રાપ્ત કર્યા, તેનો ઉત્કર્ષ કેવી રીતે થયો, ઇત્યાદિ. આ જિજ્ઞાસા આત્મિક હોય છે. કારણ કે આ જિજ્ઞાસાની અંદર એક નિર્મળ ભાવ છુપાઈ રહે છે. તે એ કે, આપણે પણ તેનું અનુસરણ કરી શકીએ. કોઈ સત્પુરુષનાં વ્યાપે આપણે દર્શન કરીએ છીએ અથવા તો ગુણગાન સાંભળીએ છીએ, ત્યારે એજ ઈચ્છા થાય છે કે આપણે પણ તેમના ગુણો જાણીએ અને જે માર્ગે ચાલીને તેમણે આ મહાન પદની પ્રાપ્તિ કરી તે માર્ગે આપણે પણ ચાલીએ. મહાન પદની પ્રાપ્તિ થવી એ કંઈ નાના બાળકના ખેલ નથી. મહાન પુરુષ તેને માટે જે કંઈ કદ ઉઠાવે છે તે કદોને સહન કરી લેવાનું સામર્થ્ય અને પુણ્ય બધાનાં નથી હોતાં. તેથી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થયા પછી પણ બધા લોકો મહાન પુરુષોનું અનુસરણ કરી શકતા નથી. વાત સમજ્યામાં આવી જાય છે પણ તેનો અમલ કરી શકાતો નથી, છતાં સમજવું એ આવશ્યક છે. વેદશાસ્ત્રોમાં પ્રશ્નનિષ્ઠ પુરુષોના અનેક ગુણો વર્ણવેલા છે. મહાન પ્રયાસથી જેમણે એ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા,

ॐ मध्य खण्ड ॐ

अर्थात्

उपासनाकाण्ड

- નથે બોલોં પરિ પાળિલેં વચન,
 કેલિયાચા પ્રશ્ન તુઠ્ઠીં સંતીં. ૧૦
 સંવસારેં જાલોં અતિદુઃખેં દુઃખી,
 માયબાપ સેખીં કમિલિયા. ૨
 દુઃખાળેં આટિલેં દ્રવ્યેં નેલા માન,
 સ્ત્રી એકી અન્ન અન્ન કરિતાં મેલી. ૩
 લજ્જા વાટે જીવા ત્રાસલોં યા દુઃખેં,
 વેવસાય દેખે તુટી ચેતાં. ૪
 દેવાચેં દહિળ હોતેં તેં ભંગલેં,
 ચિત્તાસી જેં આલેં કરાવેં તેં. ૫
 આરંભીં કીર્તન કરીં એકાદશી,
 નબહતેં અભ્યાસીં ચિત્ત આધીં. ૬
 કાંહીં પાઠ કેલીં સંતાંચીં ઉત્તરેં,
 વિશ્વાસેં આદરેં કરોનિયાં. ૭
 ગાતી પુઠેં ત્યાંચેં ધરાવેં ધુપદ,
 ભાવેં ચિત્ત શુદ્ધ કરોનિયાં. ૮
 સતાંચેં સેવિલેં તીર્થપાયવણી,
 લાજ નાહીં મનીં ચેડોં દિલી. ૯
 ઠાકલા તો કાંહીં કેલા ઉપકાર,
 કેલેં હેં શરીર કટવૂની. ૧૦
 વચન માનિલેં નાહીં મુદ્દાંચેં,
 સમૂળ પ્રપંચેં વીર આલા. ૧૧
 સત્ય અસત્યાચી મન કેલેં ગ્વાદી,
 માનયેલેં નાહીં બહુમતાં. ૧૨
 માનિયેલા સ્વર્ગીં ગુરૂચા ઉપદેશ,
 ધરિલા વિશ્વાસ દદ નામીં. ૧૩
 યાવરીયા જાલી કવિન્યાચી સંસ્કૃતિ,
 પાય ધરિલે ચિનીં વિડોઆચે. ૧૪
 નિવેશ્યા કાંહીં યનિલા આચાર,
 નેચેં મન્યેં ચિત્ત દુખવલેં. ૧૫
 જુઝવિલ્યા વચા બ્રમલોં ધન્ય,
 કેલેં નાન્યલેં અમાયાન. ૧૬
 ચિન્તાચીં સંવત્તાં બહુત પ્રકાર,
 તોડિલેં કેલીં આતાં પુરે. ૧૭

આતાં આહે તૈસા દિસતો વિચાર,
પુલીલ પ્રકાર દેવ જાણે. ૧૮
લક્ષ્મી નારાયણ તુષેક્ષી સર્વથા,
કૃપાવંત ઐસેં કળોં આલેં. ૧૯
તુકા મહુલે માઝેં સર્વ લાંડવલ,
બોલવિલે બોલ પાંડુરંગે. ૨૦

આ અલંગોમાં શ્રી તુકારામ મહારાજ પોતાના
જીવનની કેટલીક સુખ્ય વાતો આ પ્રમાણે ગણાવે છે—

(૧) હું જાતિનો ચદ્ર છું, પરંતુ મેં ધંધો વૈશ્યનો
કયો છે.

(૨) મારા કુળસ્વામી-દેવ પાંડુરંગ છે, તેમનીજ
ઉપાસના અમારા કુળમાં પરંપરાથી ચાલી આવે છે.

(૩) પિતા-માતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી સંસારનાં
મેં અનેક દુઃખ ઉઠાવ્યાં છે. દુકાળ પડ્યો તેમાં ઘરમાં જે
કંઈ હતું તે બધું દ્રવ્ય સ્વાહા થઈ ગયું અને દ્રવ્યની
સાથેજ પ્રતિષ્ઠા પણ ધૂળમાં મળી ગઈ. એક સ્ત્રી ‘અન્ન,
અન્ન’ પોકારતી મરી ગઈ, જે જે ધંધો કર્યો તેમાં તુકસાન-
જ વેઠવું પડ્યું, તેથી મહાકષ્ટ થયું અને મારી પોતાની
બાળતમાં મનેજ શરમ આવવા લાગી. આ પ્રમાણે સંસાર-
થી અસહ્ય પરિતાપ થયો.

—(૪) આવી સ્થિતિમાં મનને રાજી કરવાની એક
વાત સૂઝી. શ્રીવિશ્વંલર જીવાનું બનાવેલું શ્રી નિઠુલમંદિર
તૃતી પડ્યું હતું. તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર મનમાં
ઉઠ્યો. રાત-દહાડો પરિશ્રમ કરીને આ કાર્ય પૂરું કર્યું.

(૫) સાધનમાર્ગમાં પહેલાં એકાદશી વ્રત કરવા
માંડ્યું અને નામ-સંકીર્તન કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં
અભ્યાસ ન થવાથી તેમાં મન આનંદ લેતું નહોતું. એટલે
સંતોનાં શ્રદ્ધા વાંચ્યા. તેમનાં યોગ્ય બોધ-વચન કંઠસ્થ
કર્યાં. સંતોનાં વચનો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો અને
આદરથી તેમને દૈન્યમાં ધારણ કર્યાં, એટલે અર્થનું મનન

કરતાં કરતાં અભ્યાસમાં મન લાગવા લાગ્યું.

(૬) કોઈ ભગવદ્ભક્ત હરિકીર્તન કરતા તો હું તેમની પાછળ ઉભો રહીને ભજનનું સ્થાયી પદ ગાયા કરતો હતો અને ભક્તિભાવથી મનને શુદ્ધ કરીને મનને મનનમાં લગાડી શ્રીહરિપ્રેમને મનમાં ભરવા લાગ્યો.

(૭) કીર્તન-ભજન, નામ-સંકીર્તન કરનાર કોઈ પણ સંત મળી જતા તો તેમનાં અરણોમાં પડીને તેમનું અરણામૃત લઈ તેનું પાન કરતો હતો. એ પ્રમાણે કરવામાં મને કદી શરમ આવી નથી.

(૮) શરીરથી મહેનત કરીને જે કંઈ પરોપકાર જાનતો તે કરતો હતો. પરોપકારનાં કાર્યોમાં દેહને ધસી નાખવો સારો લાગતો હતો.

(૯) આ પ્રમાણે મેં પરમાર્થની સાધના શરૂ કરી. કથા-કીર્તનોમાં અને સંતોના સમાગમમાં અત્યંત આનંદ આવવા લાગ્યો. ચિત્ત તેમનામાંજ રમવા લાગ્યું. પરહિતનાં કાર્યો કરવામાં શરીરને કष्ट આવી થકવી નાખવામાં મત્રા આવવા લાગી. પરંતુ મારી સ્થિતિ મારાં સ્વજનોથી

લીધું કે, સંસાર નશ્વર છે અને સાંસારિક સુખ એ ઠેવળ
ક્ષમ છે. તેમણેજ જાણ્યું કે, પ્રાપચ્ચિક વાગનાઓમાં કદી
ફસાવું ન લેઈએ. આ પ્રમાણે તેમના હૃદયમાં તે વૈરાગ્યનું
બીજરોપણ થયું કે જે પરમાર્થવૃક્ષનું મૂળ છે.

૪-સાધનમાર્ગ

સંસારથી વિમુખ થતાં પરમાર્થ તેમની ચામો
આબો. પરમાર્થની પ્રાપ્તિને માટે તેમણે જે સાધન કર્યાં,
તેનું પણ વર્ણન આગળ કરીએ છીએ. શ્રીવિકૃલ-મંદિરનો
તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, એકાદશી વ્રત અને હરિ-ભગવદ્
કરવા લાગ્યા, દીર્ઘનકારો ને ભજનીકોની પાછળ કરતાળ
લઈને વિશુદ્ધ ભાવે તાલધારી બની જઈ ઉભા રહેતા હતા,
સાધુ-સંતોના ગ્રંથ વાંચવા લાગ્યા તથા મનન-સુખ
આપનારી તેમની મુંઢર ઉદ્ધિઓને કંઠસ્થ કરવા લાગ્યા,
લોકલાજ છોડીને સંતોના ચરણસેવક બન્યા, શરીરથી
બની શકે તેટલો પરોપકાર કરતા. આજ એમનો સાધન-
માર્ગ હતો. તેમ છતાંયે સ્ત્રી, બાંધુ, આત્મ-સ્વજનો પ્રયત્ન
કરતાં રહ્યાં કે તુકારામ પરમાર્થ છોડીને પાછા પ્રપંચમાં
મન લગાડે. પરંતુ એ લોકોનો એ પ્રયત્ન તો તુકારામના
અવિચળ નિશ્ચયનું એકમાત્ર પારખુંજ હતો. અંતઃકરણની
શુભેચ્છાને પ્રમાણ માનીને સધળાનું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું
કરીને તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાના ઉપાસનામાર્ગનેજ પકડી
રહ્યાં. એમનો આવો અટળ વિશ્વાસ જાણી લઈ શ્રીસદ્ગુરુ
મહારાજ શ્રીચૈતન્યે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, સ્વપ્નમાં
વ્યવેશ આપ્યો,
ની દીક્ષા આ
પરમ પ્રિય 'સમ કૃપણ હરિ'
પ્રમાણે પોતાનો
મંદિરના જીર્ણો-
ધમાં સાધનો
ર્થો. એ સાધ-
નમરણજ હતું.
આથી કોઈ

પહેલાં તેમણે વૈશ્યનો ધંધો કર્યો—અર્થાત્ વાણિયાની દુકાન કરી. થોડાં વર્ષ તેમનું આ કામ સારું ચાલ્યું પરંતુ પછીથી તેમના પર એકે એકે અનેક વિપત્તિઓ આવી, તેનાથી તેઓ અત્યંત દુઃખી થયા અને સંસારથી તેમને વૈરાગ્ય આવી ગયો ! માતા-પિતાનો દેહાંત થયો, દુકાનમાં બધું ધન સ્વાહા થઈ ગયું, દ્રવ્યની સાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ચાલી ગઈ, વ્યાપારમાં દેવાળું નીકળ્યું, પત્ની અન્નને માટે તરફડી તરફડીને મરી ગઈ, જે પણ કામ કર્યું તેમાં તુકસાન ગયું; આ પ્રમાણે બધી તરફથી તે પ્રપંચના દાવાનળથી ઘેરાઈ ગયા ! દુઃખમય સંસારની દુઃખમયતા તેમણે સારી રીતે જોઈ લીધી અને તેમને વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. ઘર વગેરેના પ્રપંચના પંચાગ્નિથી જ્યારે માણસ આ રીતે દાઝી જાય છે, ત્યારે તે પરમાર્થમાં પ્રવૃત્ત થવું એજ શ્રેય માનવા લાગે છે. સંસારદુઃખથી દુઃખી અને ત્રિવિધ તાપથી બળી ઉઠેલો જીવજ પરમાર્થનો પાત્ર બને છે. આમ તો આપણે બધા સંસારદુઃખથી દુઃખી છીએ અને કોઈ કોઈ વાર દુઃખ અતિ અસહ્ય થઈ જતાં સંસારમાંથી ક્ષણિક વૈરાગ્યનો પણ અનુભવ કરી લઈએ છીએ, પરંતુ ફરીથી પાછા મધમાં લપટાયેલી માખીની પેઠે તેજ સંસારમાં લપટાયેલા રહીએ છીએ ! તુકારામ સંસારથી ઉપરામ થયા. પરંતુ તુકારામની ઉપરામતા અને આપણી સામાન્યજનોની ક્ષણિક ઉપરામતામાં ઘણું અંતર છે ! તેમને જે વૈરાગ્ય થયો, તે પ્રપંચના મૂળમાંથી થયો; તેમણે જેમાંથી સમસ્ત પ્રપંચ નીકળ્યો છે, તે વાચનાનેજ છેદી નાખી. જેને સમશાનવૈરાગ્ય કહે છે તે ક્ષણિક વૈરાગ્ય તો આપણને બધાને હમેશાંજ થયા કરે છે. પરંતુ સમશાન-બ્રહ્મમાંથી વિદાય થતાંજ તે વૈરાગ્ય પણ હમેશાને માટે વિદાય થઈ જાય છે. કારણ કે તે વૈરાગ્ય ઉપર ઉપરનો હોય છે, આજ અંતિમ પડતોજ તે યત્ન જાય છે. તુકારામ પ્રપંચથી દેવતા કંદાનવાળા સદેહ, સંવ્યસ્તી જગતુષી ખરેખરે અને તેમ જ સમસ્ત કાર્મિક મૂળનેજ કાઢી દેવાના નેમરૂજ જતા.

હોયું કે, મંચાર નદીર છે અને આંધ્રાચિત્ર સુખ જો કેવળ
જમ છે. તેમજેજ બલયું કે, પ્રાપ્તિષ્ટ વાગનાઓમાં કહી
કમાવું ન જોઈએ. આ પ્રમાણે તેમના હૃદયમાં તે વેદાન્યનું
બીજરોપણ થયું કે જે પરમાર્થપ્રશ્નનું મૂળ છે.

૪-સાધનમાર્ગ

સંસારથી વિમુક્ત થતાં પરમાર્થ તેમની માગી
આપ્યો. પરમાર્થનો પ્રાપ્તિને મારે તેમણે જે સાધન ક્યાં,
તેનું પાત્ર વર્તન આજગ કરીએ છીએ. શ્રીવિઠ્ઠલ-મંદિરનો
તેમણે જીવોદ્ધાર ક્યો, જીહાદથી મન અને હિ-ભગવત્
કરવા લાગ્યા, દીર્ઘનકારો ને બજનીકોની પાછળ કરતાજ
લઈને વિમુક્ત બાવે તાતધારી જની જઈ ડ્રમા રહેતા હતા,
આધુ-સંતોના ગ્રંથ વાંચવા લાગ્યા તથા મનન-રૂપ
આપનારી તેમની મુદર ઉદ્ધિઓને કંકર્ય કરવા લાગ્યા,
લોકલાજ ઊડીને સંતોના ઘરજીવેક બન્યા, શરીરગી
જની શકે તેટલો પરોપકાર કરતા. આજ જોમનો સાધન-
માર્ગ હતો. તેમ છતાંયે શ્રી, જંધુ, આત્મ-સ્વજનો પ્રયત્ન
કરતાં રહ્યાં કે તુકારામ પરમાર્થ ઊડીને પાછા પ્રપંચમાં
મન લગાડે. પરંતુ જો લોકોનો જો પ્રયત્ન તો તુકારામના
અવિશગ નિશ્ચયનું એકમાત્ર પારખું હતો. અંતઃકરણની
શુભેચ્છાને પ્રમાણ માનીને સ્વપ્નાનું સાંભળ્યું ન માંભળ્યું
કરીને તેઓ નિષ્પૂર્વક પોતાના ઉપાસનામાર્ગનેજ ચકરી
રહ્યા. જોમનો આવો અટળ વિશ્વાસ જાણી તઈ શ્રીસદ્ગુરુ
મહારાજ શ્રીચૈતન્યે તેમના ઉપર અનુબલ્લ ક્યો, સ્વપ્નામાં
ઉપદેશ આપ્યો, તુકારામના પરમ પ્રિય ‘રામ કૃપા હરિ’
મંત્રની દીક્ષા આપી. તુકારામે પોતેજ આ પ્રમાણે પોતાનો
સાધનમાર્ગ જતાવી દીધો છે. શ્રીવિઠ્ઠલ-મંદિરના જીવો-
દ્ધારથી તે શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા થતાં સુધીનાં જમાં સાધનો
તેમણે ‘બક્ષિતભાવથી ચિત્તને શુદ્ધ કરીને’ ક્યાં. જો સાધ-
નોમાં અંતિમ ને મુખ્ય સાધન એક નામસ્મરણ હતું.
તેમનું નામ-સ્મરણ કદી છૂટ્યું નહિ, પરંતુ આથી ઠાઉ

એમ ન સમજે કે અન્ય સાધનોનું મહત્ત્વ કોઈ પ્રકારે ઓછું છે. તેમનું પ્રથમ સાધન વિઠ્ઠલમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું હતું. આ મંદિર દેહમાં શ્રીવિશ્વંભર ખુવાના સમયથીજ હતું. ત્યારથી ત્યાં ભગવાનની પૂજા-અર્ચા, ધૂપ-દીપ, આરતી વગેરે સર્વ વિધિ ઘરાબર થતાજ હતા. આ વિઠ્ઠલ મંદિર તુકારામના પહેલાં પણ હતું અને પછી પણ છે. તેમણે જે કંઈ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તે એજ કર્યો કે, પથ્થર એકઠા કર્યા, માટી પાણીમાં ભીંજવીને ગારો બનાવ્યો, દિવાલો તૈયાર કરી અને આ બધું પોતાના શરીરે પરસેવો પાડીને કર્યું. ભગવાનની આ કાયિક સેવા હતી. આ કાયિક સેવા દ્વારા ભગવાનના મંદિરનો તેમણે જે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તેથી તેમનો પોતાનો પણ જીર્ણોદ્ધાર થયો. હૃદયના અંત-સ્તલમાં દબાઈ રહેલો ભાવ ઉપર ઉભરાઈ આવ્યો, ભક્તિ જાગ્રત થઈ અને એજ ભક્તિએ તેમને પછીથી ભગવાનનાં દર્શન કરાવી દીધાં. તુકારામે પોતેજ કહ્યું છે કે ‘જે ભંડાર દાટી રાખ્યો હતો, તે આ ભાવ-ભક્તિ દ્વારા હાથ લાગ્યો.’ જે ભાવથી ભગવાન રહે છે, જે ભાવથી ભગવાન મળે છે, તેજ ભાવને તેમણે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારથી પોતાની સમક્ષ મૂર્તિમાન કર્યો. ચિત્તમાં ભાવનો ઉદય થવાથી ગારો અને માટીનું કામ કરતાં કરતાં પણ ભગવાનની સેવા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તે ભજોજ નાણી શકે છે. હું તો એજ સમજું છું કે, જે વિશ્વાત્મક વિશ્વપિતા શ્રી પાંડુરંગના નામનો ઝંટો તેમણે વિશ્વ ઉપર ફરકાવ્યો. તે વિશ્વાત્મા તુકારામની આ પ્રથમ ચરણસેવાના સમયથીજ પોતાની રમેડવૃદ્ધિ તુકારામ ઉપર વર્ષાવી રહ્યા હતા. અંદન, ધૂપ-દીપ, આરતી, પ્રભાતી, દંડવત, ભજન-પૂજન-દીર્ઘ સૂત્રો ઉપરનાનાં અદિરંગ છે, અને ચિત્તમાં જે તેમની સેવા ભાવ નહિય તે આ બધાં અદિરંગ બહારનાં બહારનાં રહ્યા છે. ચિત્તમાં જે ભક્તિભાવ હોય તો આજ નહિય તે ભક્તિરસકર અવિઠ્ઠલનાં અવરૂઢમંદિરની પ્રતિ-ભાવે તે કંઈ નહિય જાય છે. તુકારામના ચિત્તમાં વિશ્વ

લક્ષિતનો વિશુદ્ધ ભાવ ઉદય પાગી ચૂક્યો હતો, અને આ ભાવનો સંગ કરીને-અંતરંગને બહિરંગમાં મેળવીને તેમણે શ્રીવિકૃત મંદિરનો છલોદ્ધાર કર્યો, એકાદશી વ્રત કર્યું, મહાત્માઓના ગ્રંથો વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક વાંચ્યા, સતત અભ્યાસને માટે તેમનાં વચનોને કંઠમાં ધારણ કરી લીધાં, કીર્તનકારોની પાછળ તાલધારી બનીને ઉભા રહ્યા-આ બધું 'લક્ષિતભાવથી મનને શુદ્ધ કરીને' કર્યું. તેમનો સાધનમાર્ગ ભાવનામય હતો, ભાવના વડેજ ભાવના લોહિતા ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને મહારાજ શ્રી ચૈતન્યજીનો ઉપ-દેશ મળ્યો, તેનાથી બધાં સાધન સફળ થયાં અને બધાં સાધનોના ફળસ્વરૂપ તેમને ભગવન્નામની લગની લાગી. ભગવાનની પૂજા-અર્ચો, સદ્ગ્રંથનું સેવન, સંત-સમાગમ, એકાદશી વ્રત, શ્રીહરિકીર્તન અને નામસ્મરણ-એ સઘળાં સંત તુકારામના સાધનમાર્ગનાં અંગ હતાં. એજ સાધનો-થી અને શ્રીગુરુની કૃપાના બળ-બરોસાથી તે આગળ ને આગળ વધતા ગયા અને અંતે ભગવાનની પૂર્ણ કૃપાના અધિકારી થયા.

૫-સગુણ સાક્ષાત્કાર

વૈરાગ્ય થયા પછી સાધનમાર્ગે ક્રમપૂર્વક ચાલવાનું બતાવીને અંતે શ્રીભગવાનનો અનુબ્રહ્મ ચવાની વાત કહી છે. ભગવત્કૃપાનો પ્રથમ પ્રસાદ કવિત્વની સ્ફૂરણા હતો. આ કવિત્વની સ્ફૂરણા સામાન્ય નહિ પરંતુ અત્યંત વિલ-ક્ષણ છે. તુકારામના સમયમાં કવિત્વની બહાશ હાંકનારા એવા ઘણાએ કવિઓ શેરીએ શેરીએ ભટક્યા કરતા હતા અને આજે પણ એવાઓ છે કે જેઓ પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓને 'મક્ષિકાસ્થાને મક્ષિકા' ના જેવો અનુવાદ કરીને અથવા સાહિત્યની ચોરી કરીને પણ પોતે કવિ અથવા મહાકવિ હોવાનો ઢોંગ કરે છે. એવા કવિઓ તુકારામના કાવ્યસોતનું રહસ્ય બાણી શકે તેમ નથી. અસ્તુ. તુકારામે જે કવિતા કરી તે અંતર્યામીની સ્ફૂર્તિ-પ્રેરણા હતી. તે પ્રેરણા વિના તેમણે એક પણ અભંગ નથી રચ્યો. જે

કંઈ રચના કરી તે ભગવાનની પ્રેરણાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે અથવા તો ‘સ્વાન્તઃ સુસ્વાય’ (પોતાના આંતરિક સુખ) માટે કરી છે. તેમની આવી અભંગરચનાઓને તેમની ન કહેતાં તેમના પ્રેમભર્યા અંતઃકરણમાંથી આપોઆપ નીકળી પડેલી અભંગ-પ્રેમધારા કહીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાશે. તેમના અભંગ શ્રીહરિપ્રેમના અમૃતોદ્ભાવ છે ! આ અભંગવાણી ‘સખા ભગવંત’ ની વાણી છે. તેમની આવી લોકવિલક્ષણ પ્રેમવાણીને શ્રી રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન વૈદિક ગ્રાહણે ‘નિષિદ્ધ’ ઠરાવી ત્યારે તુકારામનું ચિત્ત દુઃખ પામે એ સ્વાભાવિકજ હતું. તેમણે અભંગોની બધી વહીઓને ઇન્દ્રાયણીના દહમાં ડૂબાવી દીધી; ત્યારે ‘નારાયણે સમાધાન કર્યું’-ભગવાને તેમને દર્શન દીધાં અને તેમની વહીઓને પણ જળમાંથી ઉગારી લીધી. તુકારામનો જીવ કેટલાય દિવસોથી જે ભગવાનનાં દર્શનમાટે તરફડયા કરતો હતો, તે હવે શાંત થયો. હવે તેમને ભગવાનનાં મન, વચન, નયન—બધાં અંગ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થયાં. તેમની વ્યાકુળતા દૂર થઈ. ભગવાનની વાતો હવે કેવળ કહેલી-સાંભળેલીજ ન રહી, જેવામાં પણ આવી ગઈ. હવે તેઓ મેં ભગવાનને જોયા છે, એમ પણ કહેવા સમર્થ થયા. એજ અભંગોના અંતમાં તેમણે કહ્યું છે કે-
 ‘લક્ષ્મી નારાયણ નુ પેક્ષી સર્વથા, કૃપાવંત ઐસે કળોં આલેં.

ભગવત્કૃપાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેમને પ્રાપ્ત થયો. સ્વાનુભવથી હવે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, લક્ષ્મીને શ્રીહરિ કદી મૂલતા નથી. આ સુખ સ્વાક્ષાત્કારની વાત તેમણે સંકેતમાત્રથીજ કહી છે. આ વિષયમાં તેમના કંટલાક અન્ય અભંગ પણ છે કે જેનો વિચાર હવે પછી એકાદ અધ્યાયમાં સ્વતંત્રરૂપે કરવામાં આવશે.

૬-શ્રીનંદ અભંગનો વિચાર

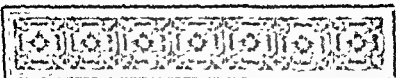
“તમે તે હોં હરિ પાડિહો વચને” કહીને તુકારામને હરિજન અભંગમાં પોતાના અનિર્વચની જે જે સુખ્ય

મુખ્ય જાણતો ગણાવી દીધી છે તેમાં સહેજ આત્મસ્તુતિ પણ નથી, તેમ છતાં પોતાનું ચરિત્ર પોતાની મેળેજ કહ્યું, એજ એક વાતનો તેમને એટલો ખ્યાલ રહ્યો છે કે બીજા અભંગમાં ઘણી લઘુતા ધારણ કરીને મહારાજ કહે છે કે “મારો ઉદ્ધાર ન થયો ! કેમ કરીને થાય ! હું પણ આપ સમજાઓમાંનોજ એક છું; જેવા આપ છો, તેવોજ હું પણ છું. આપ સર્વે એકબીજાની દેખાદેખીથી મને જે મોટાઈ આપો છો, તેને હું યોગ્ય નથી; આપે એ પ્રમાણે કરવું પણ બરાબર નથી. મેં કયું છેજ શું ? ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો મારે માટે ભારરૂપ યઈ પડ્યો. મારા ધુળમાં હું એવો અભાગીઓ ઉત્પન્ન થયો કે કંઈ પણ પુરુષાર્થ નહિ બની શકવાથી ધરનાર છોડીને મોં છુપાવી દઈ હું જંગલમાં જઈ બેઠો ! આજે જગવાનની સેવા-પૂજા-અર્ચા કરે છું, તે પણ મોટા લોકો કરતા આવ્યા છે, તેથી કંઈ છું. ભાવશક્તિ તો કંઈ છેજ નહિ ! ” તુકારામે શ્રોતાઓને આ પ્રમાણે ગાતું સમજાવવા ઇચ્છ્યું. એ લોકોના ચિત્ત ઉપર આનો શો પ્રભાવ પડ્યો હશે, તે અનુમાનથી જાણી શકાય તેમ છે. તેમણે એમજ માન્યું હશે કે, મહારાજ જે આવી આવી વાતો કહી દે છે તે માત્ર એટલાજ માટે કે લોકો તેમને મહાત્મા સમજીને તેમની પાછળ ન પડે, ઉપાધિમાં વધારો ન થાય અને જે ઇશ્વરી પ્રસાદ મળ્યો છે, તે સ્થિતિર અને સુદૃઢ કરવાને માટે એકાંત મળ્યા કરે. મહારાજનું જે કંઈ ચરિત્ર હતું તે તેમનાથી છુપું નહોતું. કીર્તન કરતાં કરતાં મહારાજ કેવા તન્મય થતા હતા, તે એ લોકો હંમેશાં જોતાજ હતા. જગવાનને માટે મહારાજે ગૃહસ્થાશ્રમને લાત મારી હતી, એ પણ તેમણે પોતાની આંખે જોયું હતું. વળી તેઓ એ પણ જોતા હતા કે ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ના જયનાદથી સમસ્ત દેશગામ, ભંડારા, મોરાડા અને લામગિરિના પર્વતો ગાજી ઉઠતા હતા-તેમની આનંદગર્જનાથી ગાજી ઉઠતા હતા. સર્વત્ર તેમના યશનો ડંકો વાગી રહ્યો હતો કે તુકારામ મહારાજને

ભગવાને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને તેમના અભંગો
જળમાંથી ઉગારી લીધી હતી. આવી અવસ્થા
“હું” લક્ષિતભાવથી ભગવાનની પૂજા નથી
“મારો ઉદ્ધાર નથી થયો” એ કથનને લક્ષ્યો
માં ગ્રહણ કર્યું હશે, એ ખતાવવાની આવશ્યકતા

૭-મધ્યખંડની પ્રસ્તાવના

અસ્તુ. આ પ્રમાણે તુકારામે ‘જાતિ શ્રી’
લંગમાં ત્રણ મુખ્ય વાતો કહી છે—(૧)
(૨) સાધનમાર્ગ અને (૩) રામેશ્વર ભટ્ટે
‘નિષેધ’ અને સ્વયં ભગવાન પાંડુરંગ દ્વારા
થવું. જન્મથી તે સગુણ સાક્ષાત્કાર થતા સુધી
૩૦ વર્ષ સુધીનું ચરિત્ર મહારાજે અહીં કહી દીધું
ક્રમથી આપણે તેમના ચરિત્રનો વિચાર કરવો
જના અધ્યાયોમાં આપણે તેમના જન્મથી
જીંદગીના ૨૩ મા વર્ષે તેમને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
સુધીનું ચરિત્રાવલોકન કર્યું છે. આ પછીનાં
ચરિત્રનાં સાત વર્ષ અત્યંત મહત્ત્વનાં છે,
વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ વાચક આ ખંડમાં વાંચી
મહારાજની ઉપાસનાનો મુખ્ય વિષય શ્રીપાંડુ
સાધુસંતો દ્વારા આ ઉપાસનાનો નિર્માણ કરાવે
તુકારામનો સાધનક્રમ, ગુરુપદ્ધેશ, કવિત્વ-પ્રેરણા
નો રામેશ્વર ભટ્ટે કરેલો નિષેધ, તે નિમિત્તે
લાંબણ, પાંચીઓ, ગુણાવતી અને તેનું ઉપર તરી
પાંડુરંગનું સગુણ-દર્શન વગેરે વગેરે મહત્ત્વપૂર્ણ
આ ખંડમાં આવનાર છે. તેથી આ ખંડ તુકારામ
જાણે અંગતરંગી છે. તેમના ચરિત્રનું સ્વરૂપ
વાચક સમજી દેશે. મુમુક્ષુએ માટે આ ખંડ અ
શે. આ મધ્યખંડ તુકારામના ચરિત્રનું હૃદય છે
મહારાજનાં ચરિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. આ
તેમની જીવનનાં ઉત્કૃષ્ટ દેહ.

અધ્યાય ૫ મો-પારકરી સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ

પરદીથી પારી બ્યારે ખાત્રે પરી.
આગ્રિક ન દરી તીર્થં ધન.
મન મેઝારી દરીન ઉપવામી.
માન અદનિંગી દરિનામ
નામ વિરોજામં ધાન મી ચાંચ
બીજ દરખાંતીયે તમા મદયું.

૧-સાધનમાર્ગના ચાર પડાવ

પ્રથમથી (મુદપ્રથમ-જન્મથી) જ્યારે તુકારામનું
ચિત્ત દરી ગયું ત્યારે તેણે લખાણિકપણે પદમાર્ગ
લક્ષ્ય વળ્યા. જ્યાંસુધી ચિત્તમાંથી પ્રથમ નવન નાશ પામતો
નથી, ત્યાંસુધી પદમાર્ગ મુજલો નથી, ગમતો નથી, રહેતો
નથી. મનોબૂમિ જ્યારે વૈરાગ્યથી મુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે
તેમાં વાવેલાં જ્ઞાનબીજ અંકુરિત થાય છે. તુકારામ જન્મ-
થીજ મુક્ત હતા, તેથી આ નિયમ તેમને લાગુ પડતો
નથી, એમ કહે કહે તો તે બરાબર છે; પરંતુ મુક્ત પુરુ-
ષનું ચરિત્ર પણ જ્યારે લખવામાં આવે છે ત્યારે તે માનવી
દિયેથીજ લખવામાં આવે છે. જે જીવનમુક્ત છે તેને માટે
સાધનોની શ્રી આવશ્યકતા છે. તે તો સદા સાધનાતીત
છે. પરંતુ મુક્ત પુરુષનું ચરિત્ર માનવી દિયેથી લખાય
ત્યારે મુમુક્ષુઓ તેનો લાભ લઈ શકે છે. તેથી તુકારામને
જ્યારે વૈરાગ્ય થયો ત્યારે તેમણે ક્યાં ક્યાં --
અને તે કેવી રીતે બગવદ્ગ્રંથાદ પ્રાપ્ત કરવ.
થયા, એ આપણે હવે જોઈએ. તુકારામ

7

થયા તે કુળમાં પરંપરાથી વારકરી સંપ્રદાય આપ્યો આવ્યો હતો—અર્થાત્ વારકરીસંપ્રદાયનું શિક્ષણ તેમને બાળપણથી તેમના ઘરમાં જ પ્રાપ્ત થયું હતું. પંઢરીની આપાઢી-કાર્તિકી યાત્રા કરવાનો તેમનો કુલ-ધર્મ જ હતો. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પણ તેઓ અનેક વાર પંઢરપુર જઈ આવ્યા હતા. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા અને એકનાથી લાગવત તેમજ નામદેવ અને એકનાથના અભંગ તેમણે બાળપણમાં જ સાંભળેલા હતા. એકનાથ મહારાજે આળંદીની યાત્રા કરી ત્યારથી આળંદીની યાત્રાનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં વધ્યો, ઘણા લોકો આ યાત્રા કરવા લાગ્યા અને વારકરી સંપ્રદાય પૂના પ્રાંતમાં પુષ્કળ ફેલાયો. આળંદી, પૂના, દેહુ અને આસપાસનાં ગામોમાં ઘેરઘેર એકાદશીનું મત, અને જ્યાં ત્યાં ભજન-કીર્તન થવા લાગ્યાં. તુકારામના મન ઉપર આ પ્રમાણે વારકરી સંપ્રદાયના સંસ્કાર પડ્યા હતા અને હવે સમય આવ્યો ત્યારે તેમણે એજ સંપ્રદાયનો સાધનક્રમ સ્વીકાર્યો અને અંતે પોતાના તપના પ્રભાવ વડે તેઓ તે પંથના અધ્યયનમાં કામ-કોધ-લોભરૂપ સંસારમાંથી જેવું ચિત્ત દૂર થાય છે કે તરતજ તે મોક્ષમાર્ગે વળીને સજ્જનોનો સંગજ પકડે છે, અને પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે તેમ ‘તે પ્રણવ સત્સંગથી તથા સત્સાચના બળથી જન્મમૃત્યુનાં જંગલોને પાર કરી નીકળે છે. (૪૪૨) ત્યારે જ્યાં આત્માનંદ વાસ કરે છે, તે સદ્ગુણની કૃપાનું સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૪૨) ત્યાં પ્રિયની જે પરમ શીમા છે તે આત્મારામ સાથે તેનો મેળાવ થાય છે અને ત્યારે સંસારના મર્ચ તાપ આપો-આપજ નાશ પામે છે. (૪૪૩-‘જ્ઞાનેશ્વરી આ. ૧૬)’ તત્તત સંસારી, સંસારીનું અધ્યયન, મુલક્રપાને આત્મારામનો મેળાવ, એજ એ કામ છે કે જેનાથી જીવ સંસારના દોસા-હાનિ મુક્ત થાય છે. પરમગર એજ કામથી તુકારામ સંસારનાં કાલકાંડોમાંથી મુક્ત થઈ ગયા. આ મધ્ય અંકમાં આપણે જેવું વિચાર કર્યું છે તેનું નિર્દેશન કરીએ, અત્યંત

એનો સંજ અને તે સંજથી અનુદાવનો માધેન કવોં માધે-
નનું અવલંબન એ પહેલો પદાવ છે; તે પછે અનુદાવનો
અર્થોન સાધુ-સતીના સંકેતનું અવલંબન એ બીજો પદાવ
છે; છુલેનો ઉપરેક વાંચે અને આશ્ચર્યાકાન્તકર એ ત્રીજો
પદાવ છે. આ આદિ મુજબ પદાવ છે, અને વચમાં વચમાં
બીજા નાના નાના પદાવ છે. આદો, આપણે પણ તમા-
રામનાં વચનેને આપણે મારું મોખના મોખના અને
તેમનાજ પગલે પગલે આલના આલના ખીરે ખીરે એ તથા
પદાવોને પદાવોને આપણે જાણ ના કરાને જાણ પડેંચેં.

૨-વારકરી સિદ્ધાંત—પંચદશી

મોક્ષમાર્ગ આલનામ સજાનનાનો મંગલ એ પહેલો
પદાવ છે. મોક્ષમાર્ગ ઉપર આલનાવા મુમુક્ષુ અને સાધ-
કોના સંજથી શુભેચ્છા પ્રજનક થાય છે. મુમુક્ષુને પદનો
સંજ દરી પ્રિય હોનો નથી. મંગલ-મંગલ મરને સરખા-
ની એક બીજને મને છે અને તેનાથીજ પ્રીતિ તેમજ
શુભોન્ની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રપચાથી ત્યારે હવ કંદાળી મયો
અને બજવાન તરફ વિજા તેવાયુ ત્યારે વ્યાજાવિકપલેજ
તુકારામને એવી ઈચ્છા થઈ આવી કે “તેમનું વિજા
બજવાનમાં તાન્નુ” હોય એવા પુરુષોનો મમામમ મયો
જેક્રએ. (દિવ વને ત્યારે વિજી, ત્યારી પદાળી સંગતી.)”
ચિદ પુરુષ યા સજાક્રનો મેજાપ એકક્રમ ચતો નથી અને
જે કદાચ થઈ પણ જાય તે તેમાં વિગેવના હોતો નથી;
તેથી પહેલાં પોતાનાજ જેવા ચમાનધર્મીઓનો સંગ
કરવો જરૂરી છે. આ સંગમાં જે આચારવિચાર પ્રાપ્ત
થાય છે, તેજ પ્રિય હોય છે, તેનુજ અનુસરણ સુખપૂર્વક
થાય છે. આ પ્રમાણે જેવાં, તુકારામને પહેલાં વારકરી-
ઓનો સત્સંગ મળ્યો, તે તેમને પ્રિય થયો અને વારકરી-
ઓના સાધનોનુજ તેમણે અવલંબન કર્યું. વારકરી સંગ-
દાયનો સમગ્ર ઇતિહાસ અહીં લખવાનો અવકાશ નથી,
એટલે અંકેષમાં આ સંગદાયના મૂળભૂત શિદ્ધાંતો, અરે

આપીએ છે. આ સંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન છે—શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજથી પણ પહેલાનો છે. વારકરી સંપ્રદાય મહારાષ્ટ્રના ભાગવતધર્મનું જીજ્ઞાસુ નામ છે. એના પંદર સિદ્ધાંત છે અને તે બધા વારકરીઓને માન્ય છે. આ સિદ્ધાંત-પંચદશી આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઉપાસ્ય દેવ—શ્રી પંઢરપુરનિવાસી પાંડુરંગ આ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય દેવ છે. સિદ્ધાંત એ છે કે, સગુણ અને નિર્ગુણ એક છે. મહાવિષ્ણુના સઘળા અવતાર માન્ય છે, પરંતુ દશ અવતારોમાંથી રામ અને કૃષ્ણ ખાસ મનાય છે. વિઠ્ઠલ અર્થાત્ ગોપાલ-કૃષ્ણ ઉપાસ્ય છે.

(૨) સત્શાસ્ત્ર-ગ્રંથ—તેમનો મુખ્ય ઉપાસનાગ્રંથ ગીતા અને ભાગવત છે. ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી ભાષ્ય અનુસાર અને ભાગવત એકાદશસ્કંધ-નાથ ભાગવત અનુસાર. સનાતન ધર્મપ્રતિપાદક એવાં વેદ, શાસ્ત્ર-પુરાણ માન્ય છે. વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાભારત માન્ય છે, સંપ્રદાયપ્રવર્તક સંતોનાં વચન પણ માન્ય છે. તેમાં ‘હરિપાઠ’ વિશેષ માન્ય છે.

(૩) દ્યેય—અભેદભક્તિ, અદ્વૈતભક્તિ અથવા ‘મુક્તિ-ની-પરની ભક્તિ’ એ દ્યેય છે. અદ્વૈત સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે; પરંતુ એવી કુશળતાથી એ દ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે કે ‘અભેદને સિદ્ધ કરીને પણ સંસારમાં પ્રેમમુખ વધારવા માટે ભેદને પણ અભેદ કરી રાખવો.’

અભેદનિ ભેદ રાખિયેલા અંગી, વાદવયા જગીં પ્રેમ મુખ.

જ્ઞાન અને ભક્તિની એવી એકરૂપતા કે “જે ભક્તિ છે, તેજ જ્ઞાન છે અને તેજ શ્રીહરિ વિદ્યુત છે.”

તેચિ ભક્તિ તેચિ જ્ઞાન, એકે વિકુલચિ જાપ.

દૈત્ય, દંડ, જાલચી એક નારાયણજી સર્વેચ વ્યાપ છે, આ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો એજ દ્યેય છે.

(૪) મુખ્ય સાધન—નવધા ભક્તિ, તેમાં પણ આઠ દર્શને આધાર મળેલો છે. તેમજ નિર્વેચન નિર્વિદ્વિતન એ

મુખ્ય સાધન છે.

(૫) મુખ્ય મંત્ર—“ રામ-કૃષ્ણ-હરિ ” એજ મુખ્ય મંત્ર છે. શ્રીહરિનાં અનંત નામ જપાં સ્મરણીય છે. તેમાં વિષ્ણુરાહુલનામ તો વિશેષ માન્ય છે.

(૬) ભક્તારાજ—ગરુડ, હનુમાન અને પુન્ડલિક.

(૭) આદિગુરુ—ચંદર. હરિ અને હરમાં પૂર્ણ અભેદ.

(૮) મુખ્ય મહંત—નારદ, મહાલાહ, મુવ, અર્જુન અને ઉદ્ધવની માફક “ નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, ચોપાન, મુક્તા-બાઈ, એકનાથ, નામદેવ તુકારામ ” એ મુખ્ય મહંત છે. તેમણે જે સંતોને માન્યા છે, તેમને પણ વારકરીઓ માને છે.

(૯) સંતનામ-સ્મરણ—‘જય જય રામકૃષ્ણ હરિ’ અથવા ‘જય વિઠ્ઠલ’ અથવા ‘વિઠોળા રખુમાઈ’ એ ભગવન્નામ મંત્રોની પેઠે ‘જ્ઞાનેશ્વર માઉલી તુકારામ,’ ‘જ્ઞાનદેવ નામદેવ એકા તુકા’ ‘ભાનુદાસ એકનાથ,’ ‘દત્ત જનાર્દન એકનાથ’ એ સંતનામનો મંત્ર પણ તારક છે. “ દેવ એજ સંત, સંત એજ દેવ ” એજ સિદ્ધાંત છે.

(૧૦) પૂજ્ય—સંત, ગાય, વિપ્ર અને અતિથિ પૂજ્ય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૂજ્ય માનવાનું જે દર્શાવ્યું છે, તે સંપૂર્ણપણે માન્ય છે. બારણે વૃંદાવન, ગજામાં તુલસીની માળા અને ભગવાનને માટે તુલસીનો હાર આવશ્યક છે.

(૧૧) મહામત—એકાદશી અને સોમવાર, આપાદી એકાદશી તથા કાર્તિકી એકાદશીના દિવસે પંઢરીની યાત્રા. ઓછામાં ઓછી તેમાંથી એક એકાદશીએ તો પઢંરપુરની યાત્રા અવશ્યજ કરવી અને આ નિયમનું છેવટ સુધી પાલન કરવું. મહાશિવરાત્રિએ નિયમ પાળવો.

(૧૨) મહાતીર્થ—મહાતીર્થ ચંદ્રલાગા અને મહા-ક્ષેત્ર પંઢરપુર, ત્ર્યંબકેશ્વર, આળંદી, પેઠણ, સાસવડ, ઢેફ ઈત્યાદિ સંતસ્થાન પણ મહાક્ષેત્રજ છે. ગંગા, ગોદા, યમુના

વગેરે તીર્થ તથા કાશી, દ્વારકા, જગન્નાથ એ ક્ષેત્રો માન્ય છે.

(૧૩) વળ્ય—પરસ્ત્રી, પરધન, પરનિંદા અને મધ-
માંસ સર્વથા વળ્ય છે. હિંસા સર્વદા, સર્વત્ર અને બધાને
માટે વળ્ય છે. મન, વચન અને કાયા વડે અહિંસાતત્ત્વ
પાલન કરવું આવશ્યક છે.

(૧૪) આચાર—જેનો જે વર્ણધર્મ, જાતિધર્મ,
આશ્રમધર્મ તેમજ કુલધર્મ હોય તેનું તેણે અવશ્ય પાલન
કરવું. “કુલધર્મમાં દક્ષ-ચતુર રહેવું, વિધિ-નિષેધનું પાલન
કરવું.” પરંતુ જે કંઈ કરવું તે લગવાનની પ્રસન્નતાને
માટે કરવું, આ શાસ્ત્રો અને સંતોનો ઉપદેશ સર્વવંધ
છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, તેથી પોતાનું કર્મ જે
જાતિ-સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયું હોય તેને કરનારો પુરુષ કર્મ-
બંધનને છૂટી લે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮-૬૩૩)

(૧૫) પરોપકારત્વ—‘સર્વે વિષ્ણુમયં જગત્’ આખા
જગતને વિષ્ણુમય માનવું એજ ‘વૈષ્ણવોનો ધર્મ’ છે. (તુકારામ)
‘સર્વ ભૂતોમાં લગવહ્લાવ’ ધારણ કરો. (એક-
નાથ), ‘જે કંઈ પણ જુઓ તેને લગવાન માનો, એજ
મારો નિશ્ચિત ભક્તિયોગ છે.’ (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૦-૧૧૮)
આ ઉદાર તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખી સૌ કોઈની સાથે સમ-
તા અને દયાનો વ્યવહાર કરતાં કરતાં તન-મન-વાણીથી
કામ આવવું એજ ભૂતપતિની સેવા છે.

૩-ભાગવતધર્મ

વારકરી સંપ્રદાયનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, અને
ભાગવતધર્મનો. એ સિદ્ધાંતને માનીને તથા માનતાં માન-
તાં વારકરી સંપ્રદાયની ઉપાસના શરૂ કરે છે. તુકારામની
પદિકા અને વારકરીઓમાં એજ સિદ્ધાંત પ્રચલિત રહ્યો
અને તેમજ ભાગવત અધ્યાય ૧૨. ઉપદેશ દ્વારા એજ
સિદ્ધાંતને પ્રચાર કર્યો. ભાગવતધર્મ કોઈ જુદો, કાંતિ-
કર, કાંતિ-કર, કાંતિ-કર એ સર્વસંપ્રદાયક, અન્ય-

ત મનોહર અને લોકપ્રિય રૂપ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત-ધર્મ જે સ્વરૂપે પ્રચલિત છે, તેજ વારકરી સંપ્રદાય છે. કેટલાકે રૂઢિપૂજક કર્મોના એમ સમજે છે કે, આ સંપ્રદાય વેદવિરુદ્ધ એવો એક નવો સંપ્રદાય છે, જ્યારે કેટલાક આધુનિક સુધારકોનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે. પરંતુ આ બન્ને માન્યતા ધરાવનારાઓની એ ભૂલ છે-ખરી રીતે 'હમૌ તૌ ન વિજાનીતા !' તેઓને બેમાંથી એકેયની ખરી માહિતી નથી હોતી. ચથાર્થમાં આ વારકરી સંપ્રદાય સનાતન ધર્મજ છે. વર્ણાશ્રમધર્મનો એ સ્વીકાર કરે છે. એનું શિક્ષણ એ છે કે, વિહિત કર્મોનો ત્યાગ ન કરે. સાચા વારકરીમાં જાતિનું અભિમાન નથી હોતું અને તે કોઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી. પ્રારબ્ધવશાત્ જે જાતિમાં આપણે જન્મ્યા, તેજ જાતિમાં રહીને તથા તેજ જાતિનાં કર્મો કરતાંકરતાં પ્રેમસ્વરૂપ નારાયણનું ભજન કરવું અને તરી જરૂર, એટલુંજ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ભગવાનનું ભજનજીવનનું સુદૃઢ છે. અને એજ આ સંપ્રદાયનું શિક્ષણ હોવાથી સર્વ જાતિઓ અને વૃત્તિઓના લોક એક સ્થાનમાં એકત્ર થાય છે, અને નામસંકીર્તનના આનંદની સાચી આપ-લે કરે છે. મહત્તા ભગવાનના ભક્ત ધર્મામાં છે, અને કામ તો સદાચાર અને હરિભજનની સાથેજ છે. આવા પ્રેમી વારકરીઓ-અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગી સજ્જનોનો સંગ તુકારામે પ્રહણ કર્યો હતો અને તેમના જ ભાગે તેઓ વ્યાધ્યા હતા. આ સંપ્રદાય તો તેમના કુળમાં ઉતરી આવેલોજ હતો, પરંતુ વૈરાગ્ય યથા પછી તેમાં તેમનું મન વિશેષ દૃઢ થયું.

૪-અભ્યાસ

અનુતાપ યથા પછી સંપ્રદાય પ્રહણ કરવાથી તેમાં રહેતી સજીવતા પ્રતીત થવા લાગે છે. તુકારામે અન્ય વારકરીઓનો સત્સંગ કરતાં કરતાં પંડરીની વારી-માત્રા, ભોજારી મહામત, અહોરાત્ર હરિભજન, રીતન-ભજન

આધ્યાય ૫ મો-વારકરી સંપ્રદાયનો સાધનમા

પખવાદિયુ' અને એક વર્ષ ગુપ્તીના ઉપવાસ ગતાવ
અનાશક, અનશન, નિરશન, ઉપવાસ (ઉપ=સમીપ,
રહેવું) વગેરે શબ્દો પરથી જણાય છે કે, ભગવચ્ચિંત
સમય વ્યતીત કરવો એજ ઉપવાસનો મુખ્ય હેતુ
ભાગવતમાં એકાદશીનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. નવમ સ
ધના અધ્યાય ૪-૬ માં આ વિષયમાં અંબરીષ રાજા
એક સુંદર ઉપાખ્યાન છે. દાદશીને દિવસે દુર્વાસા મુનિ
અંબરીષ રાજાના અતિથિ હતા. તેમને આવતાં વખત
લાગવાથી ક્યાંક મતનો ભંગ ન થાય માટે રાજાએ ત્રીયો
દકર્ત્ત્ર પ્રાર્થન કર્યું. જસ, આજ વાતથી દુર્વાસા અગ્નિશર્મા
બની ગયા. તેમણે પોતાની જટામાંથી એક કૃત્યા ઉત્પન્ન
કરી અને તેને અંબરીષની પાછળ મૂકી. રાજા વિધ્વભક્ત
હતા. એટલે વિધ્વ ભગવાને પોતાનું સુદર્શન ચક્ર દુર્વાસાની
પાછળ મૂક્યું. દુર્વાસા ક્રપિ ગભરાઈ ગયા અને અંતે પાછા
દેરીને રાજાની પાસે આવ્યા. એક વર્ષના ઉપવાસ પછીથી
'ર્વાસાની સાથે રાજાએ સોજન કરીને પારણું કર્યું. આ
અંબરીષ રાજા પંદરપુર તરફના કોઈક દાક્ષિણાત્ય રાજા
હતા. દાદશી-બારશ-બાશી'માં તેમની રાજધાની હતી.
બાશી'માં હજુ પણ ભગવાનનું સુંદર મંદિર છે. કેટલાક
યાત્રાળુઓ પંદરીની યાત્રા કરીને બાશી'માં પણ ભગવાનનાં
દર્શન કરી ઘર તરફ પાછા ફરે છે. અંબરીષ રાજા મહાન
ધાર્મિક, ઉદાર અને પરાક્રમી હતા. (મહાભારત-શાંતિ
પર્વ અં ૧૨૪) આ પ્રમાણે આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે
ઉપવાસનું અને ખાસ કરીને એકાદશીનું માહાત્મ્ય પ્રાચીન
કાળથી આદ્યુ આવે છે. અને તેમાં પણ ભાગવત ધર્મી-
ઓને માટે તો તે એક મહામતજ છે. શરીર, વાણી અને
મનની પવિત્રતાને માટે, ધ્યાન-ધારણાની સગવડ માટે
થા આત્મચિંતનને માટે ઉપવાસની જે પદ્ધતિ પ્રાચીન
ગથી આવી આવતી હતી અને વારકરી મંડળમાં જેનું
નું માહાત્મ્ય છે તે એકાદશીનું મહામત સંત શુકારાએ
નપય'ત પાળ્યું હતું. ઉપદેશ દેતાં દેતાં તેમણે શ્રોતા-

ઓને પણ એકાદશી કરવા વારંવાર કહ્યું છે અને 'પિંડ-પોષી' આજસુઓને કડક શબ્દોથી ધિક્કાર્યા છે.

એકાદશીસ અન્નપાન, જે નર કરિતી લોજન;

શ્વાનવિષ્ણુસમાન, અધમ જન તે એક. ૧

એકા વ્રતાચે મહિમાન, નેમે આચરતી જન;

ગાતી એકતી હરિકીર્તન, તે સમાન વિષ્ણુશી. ધ્રુવ.

શેજ બાજ વિલાસ લોગ, કરિતી કામિનીયા સંગ;

તયા જોડે ક્ષયરોગ, જન્મવ્યાધિ બળિવંત. ૨

અર્થાત્ “ એકાદશીએ જે માણસો અન્ન-જળ ગ્રહણ કરે છે-લોજન કરે છે, તેમનું તે લોજન શ્વાનવિષ્ણુ સમાન છે અને એ લોકો અધમ છે. સાંભળો, આ વ્રતનો મહિમા એવો છે કે, જે લોકો આ વ્રતનું આચરણ કરે છે તથા હરિનું કીર્તન કરે છે અને સાંભળે છે, તેઓ વિષ્ણુસમાન થાય છે. જેઓ ખાટલા ઉપર સૂએ છે અને લોગવિલાસ લોગવે છે-સ્ત્રીનો સમાગમ કરે છે તેમને ક્ષયરોગ થાય છે અને જીવનપર્યંત મહાવ્યાધિ લોગવે છે. ”

એકાદશીને દિવસે પાન ખાવાથી માંડીને સર્વ પ્રકારના વિલાસોનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. ઉપવાસથી શરીર હલકું થાય છે, મન ઉત્સાહી થઈને બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે અને તુકારામને એમાં જે સૌથી મહાન અનુભવ પ્રાપ્ત થયો તે એ કે, એનાથી હરિભજનનું કાર્ય ધાયુંજ સાફ થાય છે. અને એટલેજ તેમણે આટલી આસ્થાપૂર્વક કડક ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

તુકારામ કહે છે કે—

એકાદશીવ્રત એમવાર ન કરિતી,

કેવળ ત્યાગી મનિ દોષદત્ત નેણાં. ૧

કાય કરે બહુવારે તપમળ, આંધળી સકળ બલિર્મુળ. ૨

અર્થાત્ એકાદશી ને નેમસરવનું વ્રત જે લોકો નથી કરતા તેમની કેવળ દોષો જોઈ મનિ થયે ! યુ કહ્યું, એ બલિર્મુળ આંધળાકાને વેચીને જીવ તરકરે છે !

એકાદશીને દિવસે જુદીજુદી જાતની મિઠાઈઓ અને મસાલાદાર સ્વાદિષ્ટ ચીજો જનાવીને ખાવાની લોકોને જે કુટેવ પડી ગઈ છે, તેને પણ તુકારાએ વિદ્યાર કાઢી છે. 'જે એકાદશીથી હરિકથાશ્રવણ ને વૈષ્ણવોનું' પૂજન થાય છે તે એકાદશીનું વ્રત તમે શામાટે કરતા નથી? સાંસારિક કામોને માટે કેટકેટલાં જાગરણ કરો છો? રાત્રે કીર્તનનો આનંદ લોગવવા માટે મંદિરોમાં કેમ નથી જતા? શું મંદિરોમાં જવાથી મરી જશે અને ઉપવાસ કરવાથી શું તમારું શરીર નહિ ચાલે? તુકારામ કહે છે કે, આટલા બધા સુકુમાર શા માટે જન્યા છો? યમહતોને શો જવાબ આપશો? એકાદશી વ્રત કરો, પેટ ભરીને લોજન ન કરો, હરિજાગરણ કરો. 'વગેરે વગેરે જાણતો મોટે સાદે કહેવાની તુકારામને શી પડી હતી? તુકારામ કહે છે કે—

‘કાય કંઈ મજદબ બોલવિલે,
માઝે બોળવલે કાય હોતે.’

‘શું કંઈ, મારી પાસે ભગવાને કહેવડાવ્યું, નહિ તો મારે શી પડી હતી!’ (કે હું કંઈ પણ કહું!)

અસ્તુ. એકાદશીના મહાવ્રતનું તુકારાએ જીવનપર્યંત પાલન કર્યું, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ સંબંધમાં તેમણે ભારે આસ્થાપૂર્વક લોકોને બોધપણ પણ આપ્યો છે.

૬-સંપ્રદાયમાં મળી જવાનું રહસ્ય

કેટલાક આધુનિક લોકો કહેશે કે ‘એકાદશીનો આટ-લો બધો વિસ્તાર કરવાની શી જરૂર હતી? જેને શ્રદ્ધા હોય તે એકાદશી કરે, ન હોય તે ન કરે; જેમના મનમાં આવે તે લોજન કરે, અથવા ફળાહાર કરે કે ભૂખ્યા રહે; એથી

■ તુકારામ મહારાજની પેઠેજ નામદેવ અને એકનાથ મહારાજે એકાદશી વ્રતના સંબંધમાં લોકોને ઉપદેશ કર્યો છે. સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીએ ‘હરિપંચક’માં કહ્યું છે કે ‘જે હરિને પામવા ઇચ્છે, તે હરિદિની કરે’ એકાદશી એ વ્રત નથી, વૈકુંઠનો મહાપંચ છે. (‘એકાદશી નવ્વે વ્રત, વૈકુંઠી યા મહાપંચ.’)—મૂળલેખક

શું આધું પાછું થઈ જાય છે ? આને આટલું બધું વધારી વધારીને કહેવાની શી જરૂર ? પરંતુ વાત એમ નથી. એ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે; એ તો એક બાબત છે, પરંતુ તે સિવાય જે પણ માણસ જે સમાજમાં કે સંપ્રદાયમાં રહે અને મોટો થાય છે તે સમાજના જે મુખ્ય મુખ્ય નિયમ હોય છે તેનું પાલન કરવું તેને માટે આવશ્યક છે, કેમકે તે સિવાય તે સમાજની સાથે એકરૂપ થઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી સમાજને એવો વિશ્વાસ નથી આવતો કે આ પણ અમારોજ સમાનધર્મી લાઈ છે-હંસોના ટોળામાં ઘુસી ગયેલો કાગડો નથી, ત્યાં સુધી તે એ સમાજની સાથે એકરૂપ થઈ શકતો નથી. જ્યાંસુધી તે સમાજમાં હળીમળી જતો નથી, ત્યાં સુધી સંપ્રદાયના અંતરંગ અને વાસ્તવિક રહસ્યથી તે કોરોજ રહે છે. ઉપવાસથી જો ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તો કોઈ પણ દિવસે ઉપવાસ કરવાથી થશે; તેને માટે જેવી એકાદશી તેવીજ સાતમ, જેવો સોમવાર તેવોજ બુધવાર ! આવા આવા વિતંડાવાદથી કોઈને કંઈજ લાભ નથી. જ્યાં સંપ્રદાય હશે ત્યાં તેની સાથે નિયમો પણ હશેજ. સંપ્રદાયના અનુદાન વિના જ્ઞાનની સિદ્ધિ નથી અને નિયમોવિના સંપ્રદાય નથી. સંસારનો ઇતિહાસ તપાસતાં કોઈ પણ સમજી મનુષ્ય તે સમજી શકે છે. આ સિવાય પરંપરાથી જે નિયમ આપ્યા આવ્યા છે અને હજારો ગદકે લાખો મનુષ્યો જેનું પાલન કરે છે, તે નિયમોને એક પ્રકારની સ્થિરતા અને પૂજ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદશી-વ્રત કરનારા જાતોનો સમુદાય કોઈ દેવમંદિરમાં હરિ-કીર્તનને માટે એકત્ર થયો હોય અને ત્યાં કોઈ અગિમાની માણસ પાન આવતો આવીને બેસી જાય, તો એ વાત પેલા જાતસમાજને પ્રિય લાગતી નથી. ચિતારના ગદ્યા તાર નવરે એક સુરમાં આવે છે ત્યારે જે આનંદ આવે છે, તેજ આ નંદ દેડેલા એકીમુત આનંદપ્રવાહમાં મળી જવાથી તેને એવો એક સંત સમાજમાં મૂકેને અમાન્યદર્શિ વિરુદ્ધ સંસ્કારો દ્વારા અનિર્મલ થઈ જાય. આનંદથી વંચિત

રહે છે. જોમાં તેનેજ પુકર્યાન થાય છે. સમાજના નિયમ સમાજમાં મળી જવાના આનંદને માટે-અર્થાત્ સ્વદિત-સાધનને માટેજ પાલન કરવામાં આવે છે. જોકાદશી મત માત્ર ચરીરને હલકું કરવા અથવા આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ પાળવામાં નથી આવતું. જો તો માત્ર દેહધુલિવાળા-જોનીજ દિદિ છે. આ મહામત ભગવત્પ્રયાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પરમાર્થદિદિ કરવામાં આવે છે. આજે જોકાદશી છે, વળી મત કરવાનું છે, રાત્રે હરિ-કીર્તનનો આનંદ લેવાનો છે, જોવી ભાવનાજ અત્યંત મહત્ત્વની છે અને ત્યાંથીજ ચિત્તશુદ્ધિની ધરૂઆત થાય છે. ગંગાસ્નાન, નિરાહાર અથવા અલ્પ ફલાહાર, ભડતોનો સમાગમ, હરિપ્રેમીઓનું મિલન; કરતાલ, મૃદંગ, વીજા વગેરે વાદ્યોના મધુર ધ્વનિ, નામસંકીર્તન, ભગવત્કથાલાપ વગેરે સઘળા લાભો જોકાદશી મત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જોછામાં જોછું જોટલા વખત માટે તો પ્રાપ્તિયુક્ત સુખદુઃખ ભૂલી જવાય છે અને ભગવાનના આનંદમાં ચિત્ત રમવા લાગે છે. આ જોક દિવસનો અનુભવ દહ કરવા માટે નિત્યના નિયમોનું પાલન કરવા તરફ પગ ધ્યાન જાય છે અને જ્યારે જો નિત્યાભ્યાસ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે, ત્યારે સાચો પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞાઓનો જોવો અનુભવ છે. પુકારામે પોતાનો જે પહેલો અભ્યાસ જતાવ્યો કે 'આરંભમાં હું જોકાદશીજો હરિ-કીર્તન કરવા લાગ્યો તેનું આજ મૂળ બીજ છે.'

૭-વારકરી સંતોનો સમાગમ

જોકાદશી અને હરિ-કીર્તનનો, વસંત અને આશ્ર-મંજરીની મહેકના જેવો નિત્યનો સંબંધ છે. કીર્તન અને નામરમરણના વિષયમાં જોક સ્વતંત્ર અધ્યાય હવે પછી આવશે. અહીં તો માત્ર જોટલું કહેવું પૂરતું થશે કે, નામ-સંકીર્તનનો સાચો આનંદ સંપ્રદાયને સ્વીકારવાથી પ્રાપ્ત થાય છે ! આ આનંદાનુભવ પુકારામના રોમ રોમમાં ભરાઈ ગયો હતો. પુકારામ કહે છે કે-

માં, શયનમાં, મનમાં સર્વત્ર ગોવિંદ, ગોવિંદ ને ગોવિંદ જ છે. લલાટમાં ભિર્વપુંડ્ર શોભી રહ્યું છે, ગળામાં તુળસીની માળા દીધે છે અને તેમનાથી તો કળિકાળ પણ લયનો માર્યો થરથર કંપે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં નેત્ર શંખ-ચક્રનોજ શૃંગાર જુએ છે અને મુખમાં નામામૃત રૂપ સાર-રસજ લરેલો રહે છે.”

આષાઢી-કાર્તિકી વારી-યાત્રાનો સમય જ્યારે નજીક આવતો ત્યારે તુકારામ અતિ ઉત્સાહમાં આવી જતા.

આતાં જાવેં પંઢરીસી, ઢંડવત વિઠોખાસી. ૧
ચંદ્રભાગેચિયા તીરીં આગ્હીં નાચોં પંઢરપુરીં. ૨
જેંથેં સંતાંચી દાટણી, તેથેં ઘેઘન પાયવણીં. ૩
તુકા મહણે આમહી ખળી, જીવ દિલા પાયાંતળીં. ૩

અર્થાત્ “હવે ચાલો પંઢરપુર, ત્યાં જઈને શ્રીવિકૃલને ઢંડવત કરીએ. ચાલો ચંદ્રભાગાને તીરે જઈને નાચ કરીએ. જ્યાં સંતોનો મેળો ભરાયો છે. ત્યાં જઈને તેમની ચરણરજમાં આજોડીએ. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો મારા પ્રાણ તેમનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરી દીધા છે.”

જ્યારે ખીન્ત વારકરીઓ પંઢરપુરની યાત્રામાં તુકારામની સાથે જતા ત્યારે તુકારામ તેમને કહેતા કે-

સ્વરૂપ વાટે ચલા જાઉં, વાચે ગાઉં વિકૃલ. ૧
તુગ્દી આમહી ખળીખળી, ગદારોળી આનંદોં. ૨
ધવળ કુંચે ગરુડકે, શૃંગાર નિકે કરોની. ૩
તુકા મહણે દિચિ નીર, જવળી વાટ વેકુંઠા. ૩

અર્થાત્ “મુગમ માર્ગે ચાલો, અને મુગથી વિકૃલનું નામ લેતા ચાલો. આપણે બધા લગ્નાટિયા મિત્રો છીએ. શરમ કોની રાખે છે ! આનંદમાં મસ્ત થઈને મારે મારે ચાલો. તારામાં ગરુડકિત ધવળ-પતાકા લઈ દરેક અને બધું નેચથી ચાલો. તુકારામ કહે છે કે, વેકુંઠાના બે નેચારો અને નચકોનો પલો છે.”

પંઢરપુરમાં દેવદાસ અને અનિલ. મેળામાં કાલે

આધ્યાય ૫ મી-વારકરી સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ ૧૧

નનો આનંદ પ્રાપ્ત કરીને તુકારામ કહેતા કે-
 પ્રુદ્ય કુળે' બહુતાં દિવસાં, ભાગ્ય ઉદયાયા કરા;
 લલેાં સન્મુખ તો કેસા, સંતયદ્ધ પાવલેાં. ૧
 આન્નિ દિલે' માત્રે કાંટે; ભવદુઃખાથે' સાંકટે.
 કાંદાલે' પુટે; પરશ્વજ્ઞ સાંવળે. મુવ.
 આલિંગને' સંતાંગિયા, દિવ્ય માલી માત્રી કાપા;
 મરતક હે' પાપાં-વરી ત્યાંચ્યા દેવિલે. ૨

અર્થાત્ “પણ સમય પછી પ્રુદ્યનો ઉદય થયો, મારો
 ભાગ્યોદય થઈ ગયો કે સંતના ચરણોનાં દર્શન થયાં. આજે
 મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ. ભવદુઃખ દૂર થયું. મુંઢર-
 યામ પરશ્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ જણાવા લાગ્યા છે. સંતોના આ-
 લિંગથી મારી કાયા દિવ્ય થઈ ગઈ. તેમનાં જ ચરણોમાં
 ૧ આ મરતક મૂડી દીધું છે.”

જે સંગથી ભગવત્પ્રેમનો ઉદય થાય છે, તેજ સંગ
 કરવાની ઈચ્છા પણ સ્વાભાવિક રીતેજ વધે છે. ‘હંમેશાં
 સંતોનો સંગ થવાથી મહાત્મ પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. (સંત
 સંગતી’ સર્વકાળ ઘોર પ્રેમાત્મા સુકાળ.) વારકરી ભક્તો
 અને સંતો પ્રત્યે તુકારામને એવો પ્રેમ અને આદર હતો
 તેનાથી તેમને અપૂર્વ ભગવત્પ્રેમનો અનુભવ પણ થતો
 હતો. તેથી તેમના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળતા કે
 ‘જ્યાં સાધુ-સંતોનો મેળો ભરાય છે, ત્યાંજ તુકારામ આ-
 જોટે છે.’ અથવા ‘તુકારામ કહે છે કે સંતોના મેળામાં
 જઈને તેમનાં ચરણોની રજને વંદન કરીશ.’ તુકારામે
 એક સ્થળે તો એટલેયુધી કહ્યું છે કે, સંતોને બારણે ફંતરા
 થઈને પડ્યા રહેવું એ પણ મહાન જાગૃત્ય છે, કારણ કે ત્યાં
 ઉચ્છિદ્ર પ્રસાદ મળે છે અને વળી ભગવાનના શુણ્યગાન
 સાંભળવામાં આવે છે.

૮-કીર્તનસુખ

પોતાના જેવી શ્રદ્ધાવાળા સમાનધર્મી સાધને

સંબંધમાં તુકારામના આ ઉદ્દગાર છે. એકજ ઉપાસ્યની ઉપાસના કરનારા ઉપાસકો ખંધુપ્રેમથી એકબીજા સાથે સંકળાઈ જાય છે. તેમના ઉપાસ્ય, તેમના આચાર-વિચાર, તેમની ઉપાસના પદ્ધતિ, તેમના નિત્યનિયમ, આહાર-વિહાર, રુચિ-અરુચિ, ભાવ-સ્વભાવ વિશિષ્ટજ થઈ જાય છે. અને તેમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ખંધુપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. વારકરીઓની વાત પણ એવીજ છે. ગામે ગામ વારકરીઓની જે મંડળીઓ છે, તેમને જોતાં જણાશે કે તેઓ ઘણેભાગે રાત્રે, ખાસ કરીને એકાદશી અને ગુરુવાર અથવા સોમવારે એકઠા થઈને ભજન કરે છે. વળી આષાઢી-કાર્તિકીને પ્રસંગે તેઓ મંડળીમાંજ ભજન-કીર્તન કરે છે અને આનંદથી નાચતા-ગાતા પંઢરપુર જાય છે. કેટલાક નિયમનિષ્ઠ વારકરી એવા પણ હોય છે, કે જેઓ દર માસે પંઢરીની વારી કરે છે. મુખ્ય વારી આષાઢી-કાર્તિકીની છે અને સામાન્ય રીતે લોકો એજ વારી કરે છે. કેટલાકે માસિક વારી પણ કરે છે અને કેટલાક આષાઢી-કાર્તિકી સિવાય ચૈત્રની વારી પણ કરે છે. કોઈ પણ માસની સુદ અગીઆરશ દેવતાઓની મનાય છે અને વદ એકાદશીને સંતોની માનવામાં આવે છે, એટલે શુક્લ પક્ષની સઘળી વારીઓ પંઢરપુરની હોય છે. આ પ્રમાણે ઘણા નિયમવાળા વારકરીઓના મેળામાંજ તુકારામનું જીવન વીત્યું. આ કારણે વારકરીઓની સાથે તેઓ પણ વારકરીઓનાજ રસ્તે ચાલ્યા. વારકરીઓનું મુખ્ય સાધન ભજન-કીર્તન છે. ઉંચ-નીચ, બ્રાહ્મણ-ચાંડાળ, પુણ્યવાન-પાપી—સઘળા સંસારને અધીન હોવાથી ભગવાનની આગળ દીન-દીનજ હોય છે. દીનનંદના અધિકાર સૌ લોકોને છે.

દીન આશ્લિ દુર્મળાંશી, મુખરાશી દરિ-કથા.

અર્થતઃ દીન અને દુર્મળાંશી માટે દરિ-કથા એજ

આધ્યાય ૫ મો-વાસ્તવી મંત્રપ્રાપ્તિના સાધનમાર્ગ ૬૨૩

દીર્ઘ નામ દીર્ઘ નામ; દોષ અંગ દરિદ્રા. ૧
પ્રેમજન નામ રાત્રે, દારૂપત્રા દેવભાવ. ૨

“દીર્ઘ બહુ ઉત્તમ વસ્તુ છે. જોનારી મારીર દરિ-
દ્રુષ યાદ લાય છે. પ્રેમના ઉદે નાચો-ટોલો જોનારી દેવ-
ભાવ મરી જશે.”

દીર્ઘનાનંદમાં મમ યનાર કોઇ પણ બદ્ધને ગુકારામ-
ની માફક આવોજ અનુભવ થયા કરે છે. દીર્ઘ કરનાર
પોતે તરી લાય છે અને બીજાને પણ તારે છે. બદ્ધ
ભગવદ્દીતિ ગાય છે, તેથી બદ્ધવત્તલ ભગવાન તેની
આગળ-પાછળ તેનાં બધોને કાપતા કાપતા દૂધી કરે
છે. દીર્ઘનું રહસ્ય નીચે તપેલા અભંગમાં ગુકારામે પાતું-
જ સરસ રીતે બતાવ્યું છે—

કથા ત્રિવેળીસંગમ, દેવભક્ત આલિ નામ;
તેથીયે ઉત્તમ, ચરણ-રંગ વંદિતાં. ૧
જગતી રાપાંચે રંગર શુદ્ધ લોતી નારી નર;
ગાતી કીકતી સાદર; જે પવિત્ર દરિકથા. ૨

હરિદીર્ઘમાં ભગવાન, બદ્ધ અને નામનો ત્રિવેળી-
સંગમ થાય છે. દીર્ઘમાં ભગવદ્ગુણ ગાવામાં આવે છે,
નામનો જયગોષ થાય છે અને અનાયાસે બદ્ધજનોનો
સમાગમ થાય છે. કથારૂપી પ્રયાગમાં આ ત્રણે તાણ થાય
છે. જોમાંનો પ્રત્યેક તાણ અમૂલ્ય છે. જ્યાં જો ત્રણે તાણ
એકસાથે અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દરિકથામાં જોડાઇને
તેને આદરપૂર્વક સાંભળનાર નર-નારી જે અનાયાસેજ તરી
લાય તો જોમાં આશ્ચર્યજ શું છે! દરિકથા પવિત્ર છે અને
તેને ગાનાર પવિત્રતાપૂર્વક ગાતા હોય તથા સાંભળનારા
પવિત્રતાપૂર્વક સાંભળે તો પછી જોવા હરિ-દીર્ઘ કરતાં
આત્મોદાર અને લોકશિશુનું બીજું વિશેષ સાધન કયું
હોઇ શકે? પ્રેમી બદ્ધો પ્રેમથી જ્યાં હરિ-ગુણનું ગાન
કરે છે, ત્યાંજ ભગવાન રહે છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે—

નાહં વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદ્ભક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કીર્તનભક્તિના આનંદનું ગહુજ સુંદર વર્ણન કર્યું છે કે (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૯-૧૯૭-૨૧૧) “ કીર્તનના નટનૃત્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તોના (અથવા ઘણે ભાગે ચિત્તોના) સઘળા વ્યવહાર નાશ પામે છે. યમ-દમાદિ યોગસાધન અથવા તીર્થયાત્રાદિ, જીવોનાં પાપ ધોઈ નાખે છે ખરાં, પરંતુ કીર્તનરંગમાં રંગાયેલા પ્રભુપ્રેમીઓનાં તો કોઈ પાપજ રહેતાં નથી. કીર્તનથી સંસારનું દુઃખ દૂર થાય છે. કીર્તન સંસારની ચારે બાજુ આનંદની ભીંત ઉભી કરી દે છે અને સમસ્ત સંસાર મહાસુખથી ભરાઈ જાય છે. કીર્તનથી વિશ્વ સ્વચ્છ—પવિત્ર થાય છે અને પૃથ્વી પર વૈકુંઠ આવે છે.” એમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ભગવાનની ઉપર કહેલી ઉક્તિનું રહસ્ય પોતાની વાણીથી દર્શાવે છે કે—

તો મી વૈકુંઠી નસે, વેળ એક ભાતુ બિંબી હીન દિસે,
વરી યોગિયાંચી હી માનસે, ઉમરડોતિ જાય. ૨૦૭
પરી તયાંપાશી પાંડવા, મી હરપલા ગિંવસાલા,
જેથ નામ ઘોપ ખરવા, કરિતી માઝા. ૨૦૮

અર્થાત્ “હું હમેશાં વૈકુંઠમાં, સૂર્યમંડળમાં અથવા યોગીજનોનાં મનની ગહન હંમેશાં રહું છું; પરંતુ એમ બને કે કોઈ વાર એ ત્રણે સ્થાનોમાંથી એકેયમાં હું ન મળું. પરંતુ હા, મારા ભક્તો જ્યાં પ્રેમથી મારું નામ-સંકીર્તન કરે છે, ત્યાં તો હું રહું છું—હું બીજે ક્યાંય ન મળું તો મને ત્યાં જ ઓધો.” આ મધુર જોવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ઉપરના શ્લોકનો અનુવાદ કર્યો છે. તુકારામે પણ કહ્યું છે કે—

મારે ભક્ત ગાતી જેઠા નારદ મી હિભા તેથા. ૧

જેમ નારદ મહારાજે જ્યાં જ્યાં ગયો છે, ત્યાં હું

આપાય પ મા-વારકરી સમતાવનો સાધનમાર્ગ ૧૨૫

તાત્પર્ય છે, દીર્ઘનમાં બજવાન, બહુ અને નામને સંગમ થાય છે, અને એથી દીર્ઘનમાં નાનાઓના બધા અનાયામે એવું અપાર બહિષ્કૃષ્ટ મેળવે છે કે તે એકને પ્રદાન પણ લલચાય છે. તુકાદામને પહેલાં દીર્ઘન સાં-ભળવાનો રંગ લાગ્યો, તે પછી દીર્ઘન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને પછી આ દીર્ઘનબહિષ્કૃષ્ટ પરમ હૃદય થયો.

“સાંતુની દીર્ઘન ન કરી આશ્ચિત્ કાજ,
નામન નિર્લજ્જ હૃદય રંગી.”

અર્થાત્ ‘તાજ’ દીર્ઘન તલને હું બીજું કોણ કામ નહીં કરું. તાજ હોયને તારા રંગમાં નાચીશ. ‘દીર્ઘનમાં, બરફે એમ કરો કે પરમાર્થમાં જ્યારે પ્રથમ પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે શરમ ધણી અગવડતા થાય છે, પરંતુ જ્યારે સાધક દીર્ઘનના રંગમાં રંગાઈ જાય છે, ત્યારે કોણ પણ પ્રકારની લોકલાજ રાખ્યા વિનાય દીર્ઘનનો અર્થ આપોઆપજ થઈ જાય છે.

૬-દીર્ઘનના નિયમ

આ પ્રમાણે દીર્ઘન ઓતા-વક્રના સૌ કોઈને હરિના માગે લઈ જવાનું સુખ્ય સાધન હોવાથી એ આવશ્યક છે કે, તેમાં નિયમ-મર્યાદા પણ હોય. વારકરીઓમાં આ મર્યાદા પહેલેથીજ હતી, છતાં આ મર્યાદાનું સ્વરૂપ તુકા-દામનાં વચનોથીજ જાણી લેવું વધારે સુગમ થયે. ‘કથા-કાળની મર્યાદા’ વાળા અભંગમાં તેમણે દીર્ઘનના સુખ્ય નિયમો જણાવ્યા છે. (૧) સપ્તેમ અંતઃકરણથી, જે કોઈ ૧૧લ-વાદ-ગીત-નૃત્યની મદદથી ભગવાનનાં નામ અને સુગ્ ગાય છે, તેને ભગવદ્ગુણ માનવો જોઈએ અને તેને નમ્રતાપૂર્વક વંદન કરવું જોઈએ. (૨) કથા ચાલતી હોય, ત્યાંસુધી નિયમપૂર્વક સ્વસ્થ બેસવું, કથામાં બેસી આજસ-ને વશ થઈ જગાસાં ન ખાવાં, આમતેમ વાંકા વળીને કે જાંઘા પગે ન બેસવું, પાન આવતાં આવતાં કથામાં ન જવું. મોં સ્વચ્છ કરીને કથામાં બેસવું.

ચિત્ત પરોવવું, કીર્તનસમયે ખીજી વાતો ન કરવી, માનની ઇચ્છા ન રાખવી, પોતાનું મોટાપણું ન બતાવવું, કિંમતી વસ્ત્રો પહેરીને પછી તેને ક્યાંક ધૂળ ન લાગે એવી ચિંતામાં એ કપડાંનેજ સાચવવામાં લાગ્યા ન રહેવું, મોટાઓની અવગણા કરીને નાનાઓએ આગળ ન બેસવું, ઉચ્ચ સ્થાને બેસીને કીર્તન કરનારને હલકો ન માનવો. આ નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. (૩) કોઈના દોષો તરફ ધ્યાન ન આપવું. આ પ્રમાણે કીર્તન તેમજ કીર્તનકારની મર્યાદા સાચવીને દેહ-બુદ્ધિને મનમાં આવવા દેવી નહિ. આ નિયમો શ્રોતાઓ માટે થયા. તે ઉપરાંત વક્તાને માટે પણ તેમણે નિયમો બતાવ્યા છે. વક્તાનું સન્માન ભારે છે. ‘સૌથી પહેલાં વક્તાનું સન્માન કરવું.’ અર્થાત્ શ્રોતાઓ-માં જે કોઈ યોગી, યતિ વગેરે હોય તો પણ અંદન અને અક્ષત વગેરેથી પહેલાં વક્તાનુંજ પૂજન થવું જોઈએ. વક્તાનું માન જેટલું મોટું છે, તેમ તેના ઉપર જવાબદારી પણ તેટલીજ મોટી છે. પહેલી વાત એ છે કે, કીર્તનકારે નિરપેક્ષપણે કીર્તન કરવું જોઈએ. કશાની પણ આશા રાખવી નહિ. ધન કે માન કશાની પણ ઇચ્છા ન કરવી. કીર્તનની કિંમત ન લેવી. માર્ગવ્યય (વાટખર્ચી) પણ ન લેવી. દરિકથા કરીને જે પોતાનું પેટ ભરે છે, તેને તુકારામે અંગ્રામ કહ્યો છે. ‘કીર્તનાયા વિકરા તે માતેચે ગમન’ (કીર્તનનો વિકચ કરવો તે માનુષ્યમન જેવું છે.)

કન્યા, ગાય અને દરિકથાને જે વેચે છે તેજ ખરો અંગ્રામ છે. દરિ-બુલ-ક્રિતિ દરિના દાસોની માળા છે, તેને વેચનારે શરમનકારી અને નરકપ્રદ છે.

‘કથા કરીને જે કન્યાની દેવદેવ કરે છે તેની તે અપેક્ષા ન કરે છે અને તેનો નરકમાં વાસ થાય છે.’ કીર્તનકારને વાત મધુર ન હોય તે, તેમાં દુઃસ્વપ્ન નહિ. તુકારામને કહ્યું છે કે ‘મધુર વાતના અક્ષરમાંજ ના પડે.’ નરકમાં જે તે મધુર કહેવતો ને ‘સતવન’ એ બોલે.

નુંજ દાન છે. ' જોમ માનીને તેને ભગવાનનાજ ગુણગાન-
માં જોડી દેવી. ભગવાનને મોટા અવાજ અને આડા અવળા
આલાપ પસંદ નથી. તે તો સાવના ભૂખ્યા છે.

ના ઇકાવે કાંનિ તયાથે તે બોલ,
ભક્તીવીણ ફોલ જ્ઞાન સાંગે. ૧
વાખાણી અદૈત ભક્તિભાવે'ધિણ,
હૃદય પાવે શીણ શ્રોતાવક્તા. ૨

અર્થાત્ ભક્તિ વિના જે વ્યથા જ્ઞાન બતાવે છે, તેની
વાતોને સાંભળવીજ નહિ. ભાવભક્તિ વિના જે અદૈતની
સ્તુતિ કરે છે, તેનાથી શ્રોતા-વક્તા હૃદયજ પામે છે.

જ્ઞાનભક્તિનું વણું કરવું, પરંતુ ભગવદ્ભાવ જતો
રહે તેવી વાત ન કહેવી. જોકેનાથ મહારાજે પણ “ સગુણ
અસ્તિત્વે પરમ પવિત્રે હરિચી વણીવી. ” આ પદમાં જોજ
વાત કહેલી છે. ‘ વાણી જોવી નીકળે કે હરિની મૂર્તિ અને
હરિનો પ્રેમ ચિત્તમાં ચોટી જાય, વૈરાગ્યનાં સાધન બતાવે,
ભક્તિ અને પ્રેમ સિવાય બીજી નકામી વાતો કથામાં ન
કહે, સતત અને જોઈધારે ભજન, અખંડ સ્મરણ હાથ વડે
તાલ દઇને ગાય-વગાડે, કીર્તન કરતાંકરતાં હૃદય ખોલીને
કીર્તન કરે, કંઈ પણ છુપાવી ન રાખે, કીર્તન કરવા ઉભો
થઇને જે કોઈ પોતાનો ભવ ચોરે તેના પાપને કોણ માપી
શકે ? કીર્તન આવડું હોય, અને વચમાંજ કોઈ ઉઠીને
ચાલતો થાય, કથાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, નિદ્રાને વશ
થાય અને ભગવદ્ગુણી ભાગે ’ તે અધમ છે. તાત્પર્ય કે,
પ્રોતા-વક્તા કીર્તનની મર્યાદાનું પાલન કરે અને જેટલી
જગ્યા હોય તેટલો હરિપ્રેમનો આનંદ લૂટે.

૧૦-સાધનોનો પ્રાણ-સંદભાવ

પંડરીની વારી, જોકાદશી તલ, સત્સમાગમ, નામ-
સંધીતન વગેરે સાધનોનો રંગ લગાડનારી જે અગત્યની
ભાભત છે તે ગુણગણા અથવા સંદભાવ છે. સાવ હોય-

શુદ્ધ ભાવ હોય તોજ સાધન સફળ થાય છે; નહિ તો એજ સાધન તથા એવાં બીજાં સાધન પણ માન અને દંભનું કારણ બને છે. ગીતામાં સ્વયં ભગવાને કહ્યું છે કે, જે શ્રદ્ધાવાન હશે, તેનેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને ભાવ હશે તોજ ભગવાન મળશે. વળી સંતોએ સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે કે, ભાવ એજ ભગવાન છે. જ્યાંથી ઉદ્દગમ થાય છે તે ઝરણ અંતઃકરણના અંતર્ભાવથી ભરપૂર હોય તોજ સાધન સફળ થાય છે. પંઢરપુર, અંદ્રભાગા, પુંડરીક, સાધુ-સંત, દેવ-પ્રતિમા, કરતાલ, વીણા, વ્રત, જપ, તપ-એ બધાં ઉત્તમ અને પાવનકારી સાધન છે, પરંતુ જે સાધના ઇચ્છે, તેમાં પોતાના સાધનની બાબતમાં નિર્મળ બુદ્ધિ હોવી જોઈએ, કે જેથી સાધનજ સાધ્યની પ્રાપ્તિ કરાવી દે. બીજું તો શું, સાધનના વિષયમાં જો સૌથી શ્રેષ્ઠ સદ્ભાવ હોય તો સાધનજ સાધ્ય બની જાય છે, સાધ્ય-સાધનની એકતા પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. બાહ્યોપચારથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. ‘બાહ્યોપચાર વડે હું કોઈના ધ્યાનમાં નથી ઉતરતો.’ (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૬-૩૭) માગી આણેલો ભાવ ટકતો નથી, તે તો દેવજ બાહ્યાડંબર છે. ‘નટનાટ્યનો બધો વેશ રચ્યો’ એથી હૃદયસ્થ નારાયણ હતા નથી. ભાવ જેટલો અકૃત્રિમ, સ્વાભાવિક અને શુદ્ધ હોય તેટલાજ ભગવાન પ્રગટ છે. સાધન નકામાં નથી. સાધનોથી ભાવજીવનવાન બને છે એ સાચી વાત, પરંતુ નિર્મળ ભાવ એજ સાધનવનની વસ્તુ છે. ભાવ એજ ભગવાનનું માગણું છે, પૂર્વ સુદૃઢિનું ફળ છે, પૂરવેલું પુણ્યબળ છે. જ્યાં ભાવનાં મેઘ ઉધડ્યાં છે તરતજ સમસ્ત વિશ્વ નિરાશુજ દેખાવા લાગે છે. ભગવાન ભવિકેના હૃદયમાં વસવા દોાય છે, પરંતુ જે બુદ્ધિ-માનસ વિતરને આગળ કહે છે, તેઓ ને ભરવાને પણ ભગવાનને શોધી શકતા નથી. માનનાં મેઘ બુદ્ધિનેજ શ્રેષ્ઠ સમર્થ શકાય છે—તેનું અકલ્પ કલ્પ છે, પરંતુ ભાવ વિના માનસે કદાચ કદાચ નહીં. માનસ વિગતે કદાચ માનસ નહીં, કદાચ કદાચ અકલ્પ-અકલ્પે સમર્થતાના સાચે મેળાવ

આધ્યાય ૫ ઓ-વારુદરી સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ ૧૨૯

યવા માટે બાવ બટુ જરૂરી છે. ચિત્ત તો બગવન્નિતનમાં રંગાઈ જાય, તો તે ચિત્તજ મૌનન્ય બની જાય છે. પરંતુ ક્યારે? ચિત્ત શુદ્ધ બાવમાં રંગાઈ જાય ત્યારે.

બાવ તેજેં દુઃખ ન ચલે દેવા પારીં જગ. ૧

અર્થાત્ “જેવો બાવ તેજેં દુઃખ. બગવાનની આગળ બીજું કંઈ જગ ચાલી શકતું નથી.”

ભાવાયુદેં જગ, નાહીં કોણુદેં મુખજ. ૧

કરી દેવા વરી સત્તા, કોણુત્યાદુની પરતા. ૨

“બાવના જેવું કંઈ પણ પ્રજાજ નથી. જેનું દેવના ઉપર શાસન ચાલે છે, તેનાથી બીજું કંઈ જોડું છે?”

સીટી અને દેવપ્રતિમા બંને પરચરનાંજ હોય છે, પરંતુ એક ઉપર આપણે પણ મૂકીએ છીએ, ત્યારે બીજાની પૂજા કરીએ છીએ. નજનું પણ પાણી છે અને ગંગાજળ જો પણ પાણીજ છે, પરંતુ બાવથીજ પ્રતિમાને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને બાવથીજ ગંગાજળને તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં આવી બાવના છે, તેનીજ પાસે ભગવાન છે. બાવજ ભગવાન છે. “વિશ્વાસાચી ધન્ય જાતી તેયેં વસ્તી દેવાચી.” (વિશ્વાસની જાતિ ધન્ય છે, ત્યાંજ ભગવાનનો નિવાસ છે.) આમાં સંદેહજ ચો છે! સંદેહ, કુતર્ક અને મુઠ્ઠકપ-વિગેજ મહાપાપ છે, અને બાવ જોજ મહાયુષ્ય છે. જોજ બાવનો તુકારામના ચિત્તમાં ઉદય થાય તો સાધન સફળ થયાં. તેમણે પોતેજ થું છે કે-“લાગલા ઝરા અળં અંતર.” (અળં કહે છે કે અંતરજ મંડળવાળા મધુર કેટલી

તેનું વર્ણન કયું છે:—

ગંગા નઠ્ઠે જળ, વૃક્ષ નઠ્ઠે વડપિંપળ.

તુળશી રુદ્રાક્ષ નઠ્ઠે માળા, શ્રેષ્ઠ તનૂદેવાચિયા.

“ગંગાજળ જળ નથી,* વડ કે પીપળો વૃક્ષ નથી,* તુલસી ને રુદ્રાક્ષ એ માળા નથી; પરંતુ તે બધાં તો ભગવાનનાં શ્રેષ્ઠ શરીરજ છે.” તેજ પ્રમાણે સાધુ-સંતો માત્ર સામાન્ય જનો નથી, લિંગાદિ દેવપ્રતિમાઓ માત્ર પથ્થર નથી, ગરુડ કેવળ પક્ષી નથી, નંદિકેશ્વર માત્ર સાંઢજ નથી, વરાહ સુવર નથી, લક્ષ્મી કેવળ સ્ત્રી નથી, રામરસ ફક્ત રેત નથી, હીરા કાંકરા નથી, દ્વારામતી-દ્વારકા નામનું ગામજ નથી; પરંતુ એ બધાં તો પાવનકારી છે. કેમકે એ સર્વનાં દર્શન-સેવનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કૃષ્ણ ભોગી નથી, શંકર ભોગી નથી.’ પરંતુ તુકારામ ! આપને આવો વિમળ ભાવ ક્યાંથી મળ્યો ? તો “તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગ પાસેથી આ પ્રસાદ મળ્યો.” ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલ-દેવના કૃપાપ્રસાદથી તુકારામને આ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેથી તેમનાં સઘળાં સાધન સફળ થયાં. આ ભાવથી તેમને ભગવાન મળ્યા. “તુકા મહાજી હોતા ઢવા, તો યા ભાવા સાંપડલા.” (તુકારામ કહે છે કે, ભંડાર ભરી રાખેલો હતો, તેમાંથી આ ભાવ મળી ગયો.) અર્થાત્ આ ભાવે મને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવી દીધું. ભાવ ન હોય તો સાધન વ્યર્થ છે. “તીર્થજળને જે જળ માને છે, પ્રતિમામાં જે પથ્થર જુએ છે, સંતોને જે મનુષ્ય માને છે તે અધમ છે.” તુકારામ સ્પષ્ટજ કહે છે કે-આવા હોદો જે કોઈ સાધન કરે છે, તે સાધનો ‘વધ્યા-કલ્પ-સર્પ’ જેટલું નફામાં થાય છે. તાત્પર્ય કે, બધાં સાધ-

* જોતસામન્નિ જાલર્ચી (ગીતા ૧૦-૩૧)

* વૃક્ષવ્યા તનૂદેવાચિયા (ગીતા ૧૦-૨૬)

જોતસામન્નિ જાલર્ચી (ગીતા ૧૦-૩૧)

જોતસામન્નિ જાલર્ચી (ગીતા ૧૦-૩૧)

મેનું આદ્યન આદ્ય-આદ્યન વિષે અફળાવ એજ છે. એટલે મુખી કે અરણ્ય આદ્યન તુકારામના આશ્વર્યમાં આવી અર્થા અને આદ્યન નેમણે પદોપકારવન કરીકાદી કોપું. નેમણે આ વાન આનમરુચિમાંજ રમ્યાંથી દીર્ઘી છે કે નજે કહું જની મરુચુ તે મરુચને કદ આપીને ઉપકાર કર્યો. લેવે લેમણે પદોપકાર કેવી રીતે કર્યો તે જોઈએ.

૧૧-પદોપકારનું મન

આદ્યિક કદ પેડીને જે ઉપકાર મા, મરુચો ને રમવામાં તુકારામ નરપદ કરેલા. કોઈ પેડીની રમવાની રમવાનું કામ કરે નો તેજો પેડીની રમવાની કરવા; કોઈ જોએ ઉપકારનું કરેતું નો અંતે મરુચો કારે લાગે હોય તો પણ તેજો ને ઉપકારને પદોપકારી આવના; અને કોઈ યોદ્ધાને ખરેકા કરવાનું કરેતું નો તેજો યોદ્ધાને ખરેકા પણ કરતા. મનતબ કે, જે કોઈ જે પણ કામ જનાવતું તે તુકારામ પ્રસન્નચિત્ત કરના હતા, મરુચનો નોકર મળતો હોય તો તે કેને ન ગમે. જોઈ કરીને તુકારામ કો કોઈને પ્રિય થઈ પડ્યા. જળી તેજો અર્થ પ્રાણીમાત્રને નારાયણની મૂર્તિરૂપજ અમળતા અને જે કદ કામ કરના તેને નારાયણનીજ સેવા અમળને કરના હતા. માનવી નામ-રૂપનું જ્ઞાન ધીરધીરે જ્ઞાતું મયું અને 'કામ જનાવનારનો જ્ઞાન અંતર્યામી નારાયણનોજ છે' જ્ઞેજ જ્ઞાન રાત્રી મયું. જ્ઞાન સાંભળતાંજ જે રથાનમાંથી તે જ્ઞાન નીકળતો લાગે તેજ મૂળરથાન ઉપર તેમની દષ્ટિ સ્થિર થવા લાગી, નામરૂપને જોતાંજ નામરૂપાતીત ઉપર તેમનું ધ્યાન સ્થિર થવા લાગ્યું. આ સાતમી દારચલક્ષિ કહેવાય છે. આ દારચલક્ષિનો મર્મો દેવના લોકો અથવા જીવજાતીએ ન જાણ્યો હોય, પરંતુ સાતા જ્યાંથી પ્રગટ થાય છે, ત્યાં તો તે પદોપકાર ગયો. આ લોકસેવા લોકોની સમજણમાં ન આવી હોય તો જાતો, પણ લોકોએ તો સમજી જીવી. તુકારામને વેઠે પકડનારા લોકોને કદાચ જ્ઞાન નહિ હોય કે આવા પુરુષ પાસે જાહ

કામ લેવું સારું નહિ, પરંતુ તુકારામ તો જાણતા હતા કે ભૂતસેવા-લોકસેવા, વિષમભાવ તજીને નિષ્કામ કરવાનું અલૌકિક સાધન છે. ભૂતસેવા ભૂતમાત્રમાં હરિનાં દર્શન કરવાનું શીખવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભૂતમાત્રમાં જ્યારે હરિનાં દર્શન થવા લાગે છે, ત્યારે નિષ્કામ અને સાચી લોકસેવા થઈ શકે છે. અસ્તુ. સંત તુકારામ ધરના કામકાજ તરફ કંઈ ધ્યાન ન આપતાં આખા ગામનાં લોક-ને નાનાંમોટાં સૌ કામ કરી આપતા એ વાતનું જાણ્યાંને ઘણું દુઃખ હતું. આથી જાણ્યાંને ખડું લાગી આવતું. અને તેમનો પક્ષ લઈને કેઈ કહી પણ શકે કે એ ધરાધર વાત છે, આખા ગામનું કામ તુકારામ કરતા હતા તો ધરનું કામ કરવામાં તેમનું શું ખગડી જતું હતું? આનો ઉત્તર એ છે કે, ધરનું કામ તો આપણે બધા આખો વખત કરતાજ રહીએ છીએ, પરંતુ પોતાનીજ પસંદગી અને મહત્ત્વની વાત હોવાથી તે ખરી રીતે તો સ્વસેવાજ છે. પરોપકાર તો તેનેજ કહેવાય, કે જેમાં દેહ-દૃષ્ટિથી જેમની સાથે આપણો કંઈજ સંબંધ ન હોય તેનો ઉપકાર કરી શકાય; અને ઉપકાર પણ ક્યારે થાય છે? જ્યારે પ્રતિજ્ઞાની, કેવળ સ્તુતિ કે આશીર્વાદની પણ ઇચ્છા ન કરીને મન, વચન અને વાણીવડે માત્ર ભગવતપ્રીત્યર્થેજ તે કાર્ય કરીએ. આવા પરોપકાર અને લોકસેવાથી અનેક લાભ થાય છે. એક તો નિષ્કામ કર્મ કરવાનો અભ્યાસ થાય છે અને ખીજું આત્મભાવનો વિકાસ થાય છે. વળી તેથી એવી પ્રતીતિ થવા લાગે છે કે આત્મારામ આ સાધન ત્રણ હાથના દેહની અંદરજ પુરાઈ રહેલા નથી-અર્થાત પ્રીતિ, દેહનું સમન્વય નુષ્ટ થતું જાય છે અને આત્મ સંયોગનાં ચર્મી નાશ થઈ નાશી રહે પ્રસન્ન થાય છે. આ લાભ, ધરનાં કાર્ય કરવા કરતાં, એવ. લોકોની કેવ.થી, ધરનાં કાર્યને નહીં સમજાવે. તેથી વધારે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે તુકારામ જે બધું કર્યું તે ઉપકાર કરીશરી કામ ઉપકારને કરે તે એવ. કરીને જીવતા સુખમુખીને એક અભ્યસ

નોજ નિદેશ કરી લીધો છે. 'ભાવે' આવે' ગીત' (ભાવથી ગીત ગાવાં) આ અભંગમાં તુકારામ કહે છે કે—

'જરિ બ્દાવા ઘજ દેવ, તરિદા મુલમ ઉપાય,
'જે નું ભગવાનને મ્હિતો હોય તો આ મુલમ ઉપાય છે.' કયો ?—

તુકારામ કહે છે કે યોટાધવો પરોપકાર કર્યો કરો.

આ રીતે ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તુકારામે પરોપકારને પણ સમાવ્યો છે. આ અભંગમાં જોજ બતાવે છે કે ભગવતપ્રાપ્તિનો મુલમ ઉપાય જોજ છે કે ચિત્ત મુક્તિ—

અર્થાત્ નિર્વિપય કરીને ભાવપૂર્વક ભગવાનનાં ગીત ગાવાં જીભજીના મુજુદોપ ન સાંભળવા, મનમાં પણ ન લાવવા સંતોનાં ચરણોની સેવા કરવી, સોની ચાથે વિનમ્ર રહેવું અને યોટા ઘણો ને કંઈ જાની ચકે તે ઉપકાર કરવો.

આ મુલમ ઉપાય તુકારામે પોતે કૃતાર્થ થયા પછી લોકોને બતાવ્યો છે—અર્થાત્ સાધનકાળમાં તેમજ આ ઉપાયનું અવલંબન કરું. પરોપકાર કરતાં કરતાં દેહભાવ ટળી જાય છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ ઉદય પામે છે,

દૃઢ વિશ્વાસ થાય છે અને પોતાનો અને પારકાનો ભાવ હ્રમ થાય છે તથા 'અંદર હરિ બાહર હરિ'ના અનુભવનો દિવ્ય આનંદ અનુભવાય છે. 'ભૂતી' ભગવન્ત, હા તેં

જણતોં સંકેત' ભૂતમાત્રમાં ભગવાન છે' જોજ સંકેત તુકારામ જણતા હતા. 'ભૂતમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ' રાખવાથી 'મારા-તારા'નો વિકાર નાશ પામી જાય છે. અને 'અદૈતનું

ને ધામ છે' તે 'જોકે નિરંજન'નો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ભૂતાંચિયે નાદિ-ભૂવી', ગોસાવીચ સકળાં. (સર્વ ભૂતોના જીવોમાં ભગવાનજી વિરાજમાન છે.) પરોપકારથી

જે ગોસાંધની-ભગવાનનીજ ઉત્તમ સેવા થાય છે. તુકારામે સરી-ઉપકાર જોજ ભૂતાત્માનું પૂજન-અર્ચન છે. તુકારામે સરી-રથી કહ વેદીને ને પરોપકાર કયો તે ભૂતપતિનીજ સેવા

કરી અને પરોપકારનો જે આટલો મહિમા છે, તે એટલે
માટેજ છે. તુકારામ કહે છે કે—

ભૂતીં દેવ મહણાનિ લેટતો યા જના,
નાહીં હેં ભાવના નરનારી. ૧
જાણું ભાવ પાંકરંગ, અંતરીંયા,
નલગે ધાવા સાચા પરિહાર. ૨

અર્થાત્—‘ભૂતમાત્રમાં ભગવાન વિરાજે છે, તેથી
એ લોકોને મળું છું, નરનારી સમજીને નહિ. હૃદયને
ભાવ ભગવાન જાણે છે, તેમને જણાવવું પડતું નથી.’

૧૨-પરોપકારના પ્રકાર

હવે તુકારામ કેવા પરોપકાર કરતા તે જોઈએ. એ
માંથી થોડાકનું વર્ણન મહીપતિ ખુવાએ (ભક્તલીલામૃત
અં ૩૧ માં) કર્યું છે. રસ્તે ચાલતાં કોઈ મુસાફર માથે
ભાર લઈને જતો મળે તો તેઓ તેનો બોલો પોતાના શિવ
પર ઉપાડી લેતા ને થોડીવાર તેને વિશ્રામ આપતા; વર-
સાદમાં કોઈ ભીંજાઈ ગયેલું મળે તો તેને પહેરવા-ઓઢ-
વાનું વસ્ત્ર આપતા, બેસવામાટે સ્થાન આપતા; યાત્રીઓના
પગ ચાલતાંચાલતાં સૂજી જાય અને તેમના ઉપર તેમની
નજર પડે તો તેઓ ગરમ પાણીથી તેમને શેક કરતા, ગાય
કે બગદા હુળાળ થઈ જવાથી કામ ન આપી શકે અને
તેથી કોઈ ગૃહસ્થ તેને કાઢી મૂકે તો તેઓ તેને હાણી-
પાણી અવગવતા, કીડીઓનાં દર આગળ ખાંડ વેરતા, મન-
થી પણ કદી કાંઈની ટિંસા કરતા નહિ. ચાલતાં ચાલતાં
ક્યાંક પગ નબળા થઈ પડ્યા હોય તેથી ‘કાક-
લ્યા માથું પકડે’ કહીને (કાકુલ્યામાં પોતાના પગને
પકડીને) ચાલવા કરતા કોઈને ચાલનું કાચ અને ગર-
મ પાણી દોરે હિરણ્ય ચત્ર દિશ તે કોઈને કરતાં કરતાં
પગ તેઓ કોઈને પગ નહાવ. મંડિતા નદીઓથી
કે કોઈ જાણી જાણેલાં સ્થાનોએ અકેલું જમવાનું તે તેની
મનસુખી રીતે પોતાના મન ઉપર ઉતારી દેતા અને

પેર પહોંચાડી દેતા; દોઢ વાગાનું જિભાર પડી ગયેા હોય
 તો તેને ઉપાડીને તેજો દોઢ દેવાલયમાં લઈ જતા અને
 તેની સારવાર કરાવતા; તેજો મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષીમાં
 દોઢ ભગનો બેઠલાવ રાખતા નહિ, નાના મોટા બધાનાં
 ધર્મોને નાસાવળાનાં ધર્મો સમજતા રવાના; જન-મન-
 વચનથી અને પાત્રે ધન દોષ તો ધનથી પણ મધે તેનું
 કામ કરવા. શ્રીમદ્ભાગવતના જ્ઞાનરતની પેરે મધે તેનો
 મહેનત કરવામાં-દૃઢ ઉદાવવામાં તેજો પાછા પડતા નહિ.
 આવા વર્તનથી તુકારામ શ્રી દોઢને અપ્યત્ર મિથ મધ
 પડ્યા-દોઢ એવું ન રહ્યું કે જેને તુકારામ મિથ ન દોષ.
 તુકારામ આ અભાગમનુત્વ જોઈ મજાલુ પુવાને તેમનો
 દુષ્કાંતિ બાળવા લાગ્યો અને તેમણે તુકારામને પ્રજા દુઃખ
 રીધું. પદોપકારની ઉચ્છવજ બાવનાથી તેમણે પૂજા દુઃખ
 ની એક સાડી પણ એક અનાયને આપી રીધી. એ વિષેના
 બંને પ્રસંગ આગળ આવશે એટલે અત્રી તેનો વિસ્તાર
 કરતા નથી. એક વાર એક જુદા સ્ત્રીના કહેવાથી તુકારામ
 તેને તેલ લાવી આપ્યું હતું. આ વાત ગામમાં ફેલાઈ મધ
 પડ્યા વધારે દિવસ ચાલ્યું. આ વાત ગામમાં ફેલાઈ મધ
 એટલે શ્રી લોકો પોતપોતાનાં તેલનાં વામણ તુકારામને
 વજગાડી આપ્યા. તુકારામ એ વાસણો તેલવાળાની
 હકાને લઈ ગયા અને બધાને પેર જઈ જઈને તેલ પહોં-
 ચાડી આપ્યા. તુકારામની પીઠ ઉપર એક બજાદના જેટલો
 ભારે બોલે લાગેલો જોઈને સતી અભાગાઈને પલ્લો કોપ
 વ્યાપ્યો, અરુ.

એક વાર એક જેડુત તેમને ચેરડીનો રસ પાવા
 પોતાને ખેતરે લઈ ગયો. રસ પીવાનું આ નોતરું અભ-
 બાએ પરમાં રહે રહે સાંજળ્યું હતું. જતી વખતે તેજો
 તુકારામને કહ્યું હતું કે 'તે જેડુત ચેરડીના સાંઠા આપે
 તે મારાં બાળકો માટે ઘેર લેતા આવજો.' પછી તુકારામ
 ખેતરે પહોંચ્યા. ખૂબ બહિષ્કાવપૂર્વક તે જેડુતે તેમને
 રસ પાચો અને ચેરડીની એક ભારી આપી તેમને વિદાય

કર્યા. તુકારામ શેરડી લઇને જેવા ગામમાં દાખલ થયા તરતજ ગામનાં બાળકોએ તેમને ઘેરી લીધા અને શેરડી ભાગવા લાગ્યા. તુકારામે શેરડીનો ભારો નીચે ઉતાર્યો અને શેરડીના સાંઠા એ છોકરાંને વહેંચી દીધા. ત્રણ સાંઠા બાકી રહ્યા તે લઇને તેઓ ઘેર આવ્યા. જીભબાઈ સમજી ગઈ કે બધા સાંઠા વહેંચ્યાઈ ગયા છે. તુકારામે એ બધાં હુકીકત તેને કહી અને સમજાવ્યું કે ‘જે, બધાં બાળકો આપણાંજ છે, તારાં ત્રણ બાળકો છે એટલા માટે પાંડુરજ ત્રણજ સાંઠા અહીં મોકલ્યા; બાકી બધા જેમના હતા તેમને વહેંચી દીધા.’”

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

આપણા સંત તુકારામ પણ એવા ઉદારચરિત હતા. તેમનો પોતાના-પારકાનો ભાવ નાશ પામ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ ‘મારા તારા’નો જીવભાવ નષ્ટ થાય અને તેને સ્થાને ‘સર્વત્ર શ્રીહરિ’નો ભાવ ઉદય પામે, તેથી આ નશ્વર દેહ વડે કદાચ ઉઠાવીને ભૂતસેવારૂપ ભગવત્સેવાનું આ વ્રત તુકારામે સ્વીકાર્યું હતું. તુકારામનું સમસ્ત જીવન પરોપકારમાં વીત્યું. તેમણે જે હરિકીર્તન કર્યાં અને અભંગ રચ્યા, તે પહેલાં તો શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ માટે હતા, પરંતુ પાછળથી તે પરોપકાર માટે થઈ પડ્યા. તેઓ તો “विष्णुमयं जग वैष्णवोभ्या धर्म” માનતા હતા અને એટલેજ પરોપકાર એ તેમનો સ્વભાવજ થઈ ગયો હતો. ‘વૃત્તદયા’ એજ તેમની યૌજ થઈ, દીન-દુઃખીઓને તેઓ ‘પિતાનાં’ કહેવા લાગ્યા. ભગવત્પ્રસાદ પામ્યા પછી પણ “હવે હું ઉચ્ચાર માટેજ રહી ગયો” કહેનારા તુકારામના જીવનમાં પરોપકારનું મિશ્રણ બીજું હતું પણ એ! તુકારામના જીવનમાં અન્યેક કાંઈ વિદુરમજનન અને પરોપકારનાં નહોતાં. તેમના સ્વભાવમાં પડેલી પાંડુ તેમના અભંગમાં પણ એવે ન હોઈ શકે. તેમાં કદાચ કદાચ છે. તુકારામની જ

આધાર પ મ્હા-વાંકરી સંપ્રદાયનો આધનમાર્ગ ૧૩.
 બંજવાળી તેમની પદોપદાનુસાર વિવેચનારી સમારક છે.

૧૩-અમીવીસ અભંગોની સાક્ષી

ગુકરામ વાંકરી સંપ્રદાયના આધનમાર્ગે જ શાલ્યા
 જે ૧૫૯ છે. તે માથે આપણે આટલે કુખી ભોળા, પરંતુ
 તેની ઘોષણા માલિની માટે ૧૧૬ ગુકરામને જ પૂછી લઈએ
 અને પછી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ. ગુકરામ જે આધન
 દર્શાવે, તે તેમણે પોતાના અભંગોમાં ૧૫૯ જગાઓ દર્શાવે
 છે. અભંગોમાં કયાંક પોતે કરેલાં સાધનોની રીતે અને
 કયાંક બીજાઓને ઉપદેશ દેવાને પ્રયત્ન તે સાધનો જગા
 યાં છે. ગુકરામ 'જેવો વાણી તેવો કરેલી'વાળા માણસ
 હતા. આથી તેમની વાણીયો તેમણે કરેલા આધનો જણાઈ
 આવે છે. ઉત્તરપતિ શિવાજી મહારાજને, સ્વજનાઈને અને
 લાંબજી કરનાર શ્રાદ્ધાણને ઉપદેશ આપનાં આપનાં જે સાધ-
 ન તેમણે જગાવ્યાં છે, તે આપણે જોઈએ. આવા બા-
 આધનમોધક અભંગોનો એકસાથે વિચાર કરવાથી ખાતરી
 પૂર્વક જણાશે કે, ગુકરામ જે આધનમાર્ગે શાલ્યા તે
 આધનમાર્ગે કયો ને કયો હતો.

- (૧) એક ધરિલા ચિત્તી, આમલી રંધુમાઈયા પત્ની. ૧
- તેણે 'ઝાલે' અવધે' કામ, નિવારિલા વાવજમ. ૨
- પરંદ્રવ્ય પરનારી, માલી વિવાગિયે પરી. ૨
- ૧૬ મહાજે કારં, નાલી લાગતા વ્યવહાર. ૩

અર્થાત્ જે એક રુકિમળીકાન્તને જ ચિત્તમાં પારણ
 કરી લીધા, તેથી બધું કામ પતી ગયું. ભવજામ દર થઈ
 ગયો, પરંદ્રવ્ય અને પરનારી એ સમાન થઈ ગયાં. ગુક-
 રામ કહે છે કે, કોઈ મોટો ઉદ્યોગ ના કરવો પડ્યો. બસ,
 આટલાથી જ સંપૂર્ણ કામ પતી ગયું, ભવ-જામ દર થઈ
 ગયો. જે વાતો જતાવી, ચિત્તમાં ભગવાનને બેસાડ્યા અને
 પરંદ્રવ્ય તથા પરનારી વિષવત્ થઈ ગયાં. આટલાથી જ
 સંપૂર્ણ કામ પતી ગયું. કયું કામ ? ભવ-જામ દર થઈ
 ગયો. તારપય' કે, હરિચિંતન અને સદાચાર સંસારનિ-
 વૃત્તિનાં સાધન છે.

(૨) “કુળીચે” દૈવત જ્યાં પંઢરિનાથ” (કુળ-
દેવ જેના પંઢરિનાથ છે)—તેના ઘરમાં દાસીપુત્ર થઈને પણ
રહીશ. જેમને ઘેર પંઢરીની વારી છે તેમના ઘર આગળ-
નો પશુ થઈને પણ રહીશ, રાતદિવસ જે વિકૃલનું ચિંતન
કરે છે તેમનાં ચરણોનું પગરણું બની જઈશ અને જેમના
આંગણમાં તુળસીનો છોડ છે તેમને ત્યાં ઝાડૂ-સાવરણો
બનીને રહીશ. આ ઉત્કટ ભક્તિના ઉદ્ગારોથી જણાય છે
કે પંઢરીનાથ, પંઢરીની વારી, પંઢરીનાથનું ચિંતન અને
પંઢરીનાથની પ્રિય તુલસીનું પૂજન તુકારામને કેટલું પ્રિય
હતું. આથી ઉપાસ્યવિષયક પરમપ્રીતિ વ્યક્ત થાય છે.

(૩) “સુખવાટે પરિવર્ત” (સુખ થાય છે પણ તેનું રહસ્ય) ખતાવું છું. હું ભગવાનનું રહસ્ય જાણતો નથી, પરંતુ એટલુંજ જાણું છું કે “નિર્લજ્જ થઈને તેનાં નામ-ગુણ ગાઉં છું.” “અવધેં માઝેં હેંચિ ધન, સાધન હી સકળ.” (અર્થાત્ માઝેં સમસ્ત ધન આજ છે અને આજ સંપૂર્ણ સાધન છે.) કોઈ જાતની લોકલાજ રાખ્યા સિવાય નામસ્મરણ કર્યા કરવું !

(૪) “વિકૃલ આમુચેં જીવન” (વિકૃલ મારે જીવન છે) મારા વિકૃલ આગમ-નિગમના અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રોના સ્થાન (રહસ્ય)રૂપ છે, વિકૃલ મારા ધ્યાનનું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન છે; મારે ચિત્ત, વિત્ત, પુણ્ય, પુરુષાર્થ-ગધુંજ વિકૃલ છે, મારે વિકૃલ કૃપા અને પ્રેમની સાક્ષાત્ ભૂતિ છે.

વિહસ વિસ્તારતા જની, અમ્મદિ પાતાલે ભરેની.
 વિહસ વ્યાપક વિભુવની, વિહસ મુનિ માનસી.

મારાં મા-બાપ, ભાઈ-બહેન સઘળું વિદુલજ છે. વિદુલને ઠાડીને હુલ-ગાવનું મારે શું કામ છે? ‘સરે વિદુલ તિલાચ બીજું કંઈ પણ નથી.’ વિદુલ એજ મારું સર્વસ્વ છે, તેમના તિલાચ બીજાંઈમાં મારે બીજું કંઈ નથી; કોઈકદર્મી એકાંત જગ્યા એજ કપાસનું સર્વસ્વ છે.

1. 2020. 11. 24. 11:00 (수요일)

નમન કરું છું.) ગુણામયના જોગોદૃષ્ટિ એ અલગ છે. એ
બહુ મોટા છે, પરંતુ મધુર છે. મનસ્વી અલગ એ અલગ.
એ છે. આમલું પડેલો અલગ છે એવું.
શીલ અલગ મનસ્વી
અલગ

શ્રીજી આજના અર્ચ સમારંભ સમિતી

આમાં 'અમારામાં બદલનાં બદલનાં હું થાકી ગયો
 તો આપનો કો યાદ દર મધો ? વિધાનિ મળી ? અમારો
 યુ ? કેમ હરોને યુ ?
 રીગજ થા નાહા

શીંગણ થા નામ આતી કાયા. ૫

આ નામથી ઠાપા શીખત થા. પદ્મિનામ ને પદ્મિનામ ને

દક્ષિણામને દક્ષિણ આજે, દેવિયાય 'લખા ઉપાય
દેખના મૂળરૂપ' છે. આજે ઉદાર દક્ષિ-દીર્ઘનાયી થયો.
લોકોને આજે અનુભવનોજ આજે જગાયું છે-
દેવાર આમટી પેટમાંથી

દેવાર મામલી પેટમાંથી જતાં.

[illegible][illegible]

पराशर सूर्य्या षाक भाजी. १६

અર્થોત્તર વૈકુંઠ જવાનો આ મુદર માગું છે. રામકૃષ્ણ
પ્રીતન કરો, નિયાન-પગાકા લાઇને તેનુજ સ કીર્તન કરત
કરતા યાત્રા કરો; જાની હો કે અજાની હો, તમે ગમે તે
હો, હરિકથા કરો. હું મોનાંદ લાઇને કહું છું કે, બોયો
તરી જ્યો. (૧૧, ૧૬)

નિરાશ ન થાઓ, એમ ના કહો કે 'અમે પતિત
અમારો મું ઉદ્ધાર થાય !' મારા નવેલો 'પતિત
પણ હોય' અને લોકો બીજા

माजीपा एवाची हेही सादवणु,

આ નેમ હાથિ માઝા ધર્મ. ૨૪

હાથિ માત્રા નેમ હાથિ માત્રા ધર્મ,
કોઈ નફા પાડે નામ વિરુદ્ધ

નિત્ય વાચે નામ વિઠોબાચે. ૨૪
 હોઠે નકા પાદે કરી હરિકથા,

કોઈ નકા પાદ્મ કરી ઉરિકથા,

તેથેં અવચિતા સાંપડેલ. ૧૭
 સાંપડે હા દેવ ભાવિકાંચે હાતીં;
 શાહાણે મરતી તરી નાહીં. ૧૮
 હોય હા સગુણ નિર્ગુણ આવડી,
 ભક્તિપ્રિય ગોડી ફેડાવયા. ૧૯
 ચિત્ત રંગસિયાં ચૈતન્યચિ હોય,
 તેથેં ઉણેં કાય નિજમુખા. ૨૦
 મુખાચા સાગરે આહે વિટેવરી,
 કૃપાદાન કરી તોચિ એક. ૨૧
 આમહાંસી વિશ્વાસ ત્યાચિયા નામાચા,
 મહુણઉની વાચા ઘોષ કરેં.
 શિકવિલેં મજ મૂકાં સંતજનીં;
 દદ યા વચનીં રાહિલોંસે. ૨૨
 રાહિલોંસેં દદ વિઠોળાચે પાચીં;
 વૃકા મહુણે કાંહીં ન લગે આતાં.

અર્થાત્ મારા જીવને જન્મજન્મથી છોડાવ્યો, એવા દયા-
 શુ મારા પ્રભુ નારાયણ છે. સતત શ્રીવિહંગનું નામ મુખેથી
 ઉચ્ચારું, એજ મારો નિયમ, એજ મારો ધર્મ છે. તમે
 લોકો બીજે ક્યાંય ન જુઓ, શ્રીકૃષ્ણની કથા કરો. તેમાં
 અકસ્માત્ તમે તેને જોઈ લેશો. ભાવિક ભક્તોના હાથમાં
 ભગવાન આવે છે, પોતાને મોટા બુદ્ધિમાન માનનારા મરી
 પીટે છે, તો પણ ભગવાન તેમને નથી મળતા. નિર્ગુણ
 ભગવાન ભક્તિપ્રિય માધુર્યનો સ્વાદ લેવા માટે પોતાની
 ઇચ્છાથી સગુણ બનીને પ્રગટ થાય છે. ચિત્ત તેમાં રંગાઈ
 જાય તો આપોઆપજ ચૈતન્ય થઈ જાય. પછી ત્યાં નિર્મ-
 નંદની રી ઉણપ રહે ! તે સુખના સાગર કંઈ ઉપર ઉભા
 છે, તેજ એક કૃપા કરનારા છે. મને તેનાજ નામનો વિશ્વાસ
 છે, તેની વાણીવડે તેનાજ નામનું સંકીર્તન કરું છું. મને
 મૂખને સંતજનિ.ચિ એકુંજ રીખવું છે અને તેમના સ્વર
 ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રહે. મું. શ્રીવિહંગનાં નામનું નામ
 લીને રહે. મું. વૃકારામ કહે છે કે. મહે બીજા નામ પ્રકર-
 ની ઇચ્છા નથી.

આ લોકો સંસારને આટલા જધા કેમ ચોંટી રહે છે, તેનું મને જાદું આશ્ચર્ય થાય છે. મારો તો અનુભવ છે કે ‘હરિ-કથા સુખાચી સમાધિ’ (હરિકથા એ સુખની સમાધિ છે!) મું આ પરમામૃતને ભોગવવાનું એમના ભાગ્યમાં નથી ?

(૧) ‘જાઇન જોવિયાં પંદરીયા દેવ’—(ભગવાન પંદરીનાથનાં હું ગીત ગાઉં.) આ જીલ્લે અભંગ છે. હવે એ અભંગ જોઇએ—

રંગલે હે ચિત્ત માઝે તયાપાર્થી,
મહાદેવિ પેંઇ હાથિ લાહો. ૨
લાહો કરીન મી હાથિ સંવસારી,
રામકૃષ્ણ હરિ નારાયણ. ૩

અર્થાત્ ‘તેનાં ચરણોમાં માફ ચિત્ત રંગાઈ ગયું. તેથી આ લાભ હું લઉં છું. સંસારમાં હું આજ લાભ—રામકૃષ્ણ હરિ નારાયણ—ને પ્રાપ્ત કરીશ.’

ભગવદાનંદ આટલો સુલભ હોવા છતાં પણ આ જીવો સંસાર-જાળમાં માછલીની માફક સામાટે તરફડિયાં મારી રહ્યા છે ? સત્સંગ કરીને હરિ-ગુણ-ગાનનું પરમ સુખ કેમ નથી ભોગવતા ? ‘એ વિષયમાં—કન્યા, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનના લોભમાં—લપટાઇ ગયા છે, એટલે તમને ભૂલી ગયા છે.’ પરંતુ હે નારાયણ ! તમેજ એમને અહંભાવની રમતમાં જોડી દીધા અને પોતે અલગ રહીને દોતુક વડે વિશ્વલીલા જોઇ રહ્યા છો. હે જીવો ! પુણ્યના માર્ગે આવી જાઓ અને ત્યારેજ આ વિઠ્ઠલ કૃપા કરશે. પુણ્ય કર્મ કર્યું કર્યું એ જાણવા ઇચ્છો છો ?—તો સાંભળો. ‘પૂજાવે અતીત દેવ દ્વિજ’ (અતિથિ, દેવ અને દ્વિજોનું પૂજન કરો.) કરો જપ તપ અનુષ્ઠાન યાગ, સંતી હો મારગ સ્થાપિયેલા.

અર્થાત્ જપ, તપ, અનુષ્ઠાન, યજ્ઞ વગેરે કરો—અર્થાત્ સંતોએ જે માર્ગ જતાવ્યા છે, તેને અનુસરીને ચાલો.’ પરંતુ એ જ્યાં કર્યો મનમાં વાસના રાખીને ન કરો,

વાસનાંચે' મૂલ છેદિલ્યાંવાંચૂની, વરલાંસે' કોણી ન મહણવેં.

અર્થાત્ 'વાસનાના મૂળને છેદ્યા વિનાજ કોઈ એમ ન કહે કે મારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો.' નિષ્કામ સત્કર્મોચરણથી હરિભક્તિ ઉત્પન્ન થશે. હું તો નામ-સંકીર્તન ઉપર એટલો મુગ્ધ થઈ ગયો છું કે શું કહું !

અમૃતાચે' સાર નિજ તત્ત્વખીજ,
 ગુહ્યાચે' તે' ગુહ્ય રામનામ. ૩૨
 હેંચિ સુખ આમહી' ઘેઉં સર્વકાળ,
 કરું હે નિર્મળ હરિકથા. ૩૫
 કથાકાળી' લાગે સકળાં સમાધિ,
 તાતકાળ હે બુદ્ધિ હૃદ્ય નાસે. ૩૫
 નાસે લોભ મોહ આશા તૃષ્ણા માયા,
 ગાતાં ગુણ તયા વિઠોખાચે. ૩૬
 ચેણું અંગિકાર કેલા પાંડરંગે',
 રંગવિલે' રંગે' આપુલિયા. ૪૨
 વિઠોખાચે' આમહી લાડિકે ડિંગર,
 કાંપતી અમુર કાળ ધાકે'. ૪૬
 સત્ય માનુનિયાં સંતાંચ્યા વચના,
 જા રે નારાયણા શરણુ તુમહી. ૪૯

અર્થાત્ અમૃતનું ખીજ, આત્મતત્ત્વનો સાર, ગુહ્યનું પણ ગુહ્ય રહત્ય શ્રી રામનામ છે. આજ સુખ હું હમેશાં લેતો રહું છું, અને નિર્મળ હરિકથા કયાં કહું છું. હરિકથામાં સૌને સમાધિ લાગી જાય છે. લોભ, મોહ, આશા, તૃષ્ણા, માયા-બધું હરિગુણના ગાનથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પાંડુરંગે આજ રીતે મારો સ્વીકાર કર્યો અને પાતાના રંગમાં રંગી નાખ્યો. હું વિદુલનો લાડકોટા બાળક છું; જે અમુર છે, તેઓ કાળના બચથી ધ્રુજતા રહે છે. સંત-વચનોને સત્ય માનીને તમે નારાયણને શરણુ લેજો.

ક્રમીએને સંગ કરો. યત્ન-લોભાદિ માયાના નાશ થાય છે. આ કાંસથી તમારું મન કોણેથી દૂર નહીં જાય. તમે નારાયણને શરણુ લેજો. કાંસ-ક્રમી-નિન્દા-

અહંકારવાદના લેહ'માં ભટકીને ભગવાનથી અગળા રહે છે. સાધુઓનો સંગ કરો. 'સંતોના સંગથી પ્રેમમુખને પ્રાપ્ત કરો.'

સંતસંગે કથા કરાવે' કીર્તન, મુખ્યે સાધન રામનામ. ૯૩
એ ચરણની પ્રતીતિની આ સીધી સાદી વાણી કેટલી મધુર છે ! ઉપર જણાવેલા જાતે અભંગશતકો કંઠે કરવા યોગ્ય છે. આ ગંગાપ્રવાહમાં નિત્ય નિમજ્જન કરો.
'સાધકાચી દશા ઉદાસ અસાધી.'

અર્થાત્ સાધકની અવસ્થા ઉદાસીન રહેવાની છે. ઉદાસ કેને કહે છે ? 'જેને અંતર્ગાત્ર કોઈ ઉપાધિ ન હોય, તેની ભૂમિ લોહપ ન હોય, સોજન અને નિદ્રા નિયમિત ૧૫-અર્થાત્ તે યુક્તાહાર-વિહાર હોય, શ્રીવિષયમાં તે ૧૧નારો ન હોય—

એકાંતી' લોકાંતી' ત્રિયાંશી' ભાષણ,

અર્થાત્ એકાંતમાં કે લોકોના ટોળામાં, પ્રાણુ જ તોપણ ઓઝો સાથે વાત ન કરવી.

આ પ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરતાં કરતાં—'સંગ સંજ્ઞનાચા ઉચ્ચાર નામાચા, ઘોપ કીર્તનાચા અહર્નિશી.' (સંજ્ઞનોનો સંગ, નામનું ઉચ્ચારણ તેમજ કીર્તનનો ઘોપ અહોનિશ કર્યા કરવો.) આમ હરિભજનમાં રમતા રહેવું. સદાચારમાં ઢીલા રહીને ભગવદ્ભક્તોના ગેળામાં કોઈ કેવળ ભજનજ કરે તો તે ભજન કંઈજ કામ આવશે નહિ. એજ પ્રમાણે કોઈ સદાચારમાં પાકો હોય પણ ભજન ન કરે તો તે પણ નકામો છે. સદાચારપૂર્વક રહે અને હરિને ભજે તેનેજ ચુરુટપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

(૮) 'કાળ સારાવા ચિંતને' (ચિંતનમાં સમય ખર્ચો) —એકાંતવાસ, ગંગાસ્નાન, દેવપૂજન અને છલસી-રેકમા નિયમપૂર્વક કરતાં કરતાં હરિચિંતનમાં સમય

ગાળવો. ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં લાવી આહાર, વિહાર, નિદ્રા અને લાષણમાં નિયમિત રહેવું. દેહ ભગવાનને અર્પણ કરવો. પ્રપંચનો ભાર પોતાને માથે ઉઠાવી લઈ નિસાસા નાખતા ન બેસવું. પરમાર્થલાભ એજ મહાધન છે, એમ જાણીને ભગવાનનાં ચરણો ગ્રહણ કરવાં.

(૯) ‘ ધિક્ જીણેં તો ખાધલેં આધીન ’

(સ્ત્રીને આધીન રહી જીવવાને ધિક્કાર છે !)-જે મનુષ્ય સ્ત્રી છે તે નથી તો પરલોક સાધી શકતો કે નથી તો આ લોકમાં માન મેળવી શકતો. અતિથિપૂજન કરવું. ખારણે કોઈ અતિથિ આવે અને તે પાછો ફરીને ખાલી હાથે જાય તો તે જનાર, તે યજમાનનું ‘ સત્ ’ લઈ જાય છે. ખારણે કોઈ ભૂખ્યો ઊભો ઊભો ખૂમ પાડતો હોય અને ગૃહસ્થ ઘરમાં બેઠો બેઠો ભોજન કરે એવું ભોજન પણ કોઈથી શી રીતે કરી શકાય ! તે અન્નમાં રુચિ પણ ક્યાંથી થાય ! કામ, ક્રોધ, લોભ, નિદ્રા, આહાર અને આળસને જીતવા. માનને માટે કદી દુઃખી થવું નહિ. વિવેક અને વૈરાગ્યને બળવાન બનાવવા, નિંદા અને વાદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(૧૦) “ યુક્તાહાર ન લગે આણીક સાધન ”
(યુક્તાહારીને માટે વળી ગીજન સાધન કેવાં !) —

ન લગે સાંઘવા લોકિક વેવહાર, ધ્યાવેં વનાંતર ભસ્મદંડ.
કલિયુગમાજી કરાવેં કીર્તન, તેણું નારાયણુ દેવલ ભેટી.

અર્થાત્ “ લોકિક વ્યવહાર છોડવાનું કંઈ કામ નથી, વનેવન ભટકવાની કે ભસ્મ અને દંડ ધારણ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. કલિયુગમાં (એજ ઉપાય છે કે) કીર્તન કરે, તેનાથી નારાયણુ દર્શન દેશે.”

(૧૧) નેમ નાદાં જયા એકાદશી વ્રત
જાવેવેં તેં વ્રત કીર્તનાડી.
જવાચિયેં કરીં દુખડી વૃદ્ધાવન,
નાદીં તેં સમસાનનુદ જાડા.

તુમ મહાદેવે દેવ લોકે યાગચારીઃ
આબિઃ તે આરો ન લય કાંદાં.

અર્થાત્ એકાદશી મળના નિયમનું જે પાલન નહીં
કરતો તેને આ લોકમાં રહેનારો પ્રેમ સમજે. જે યાગને
બારણે પુલકીનો છોડ ન હોય તે ધરને કમલાન સમજે.

(૧૨) “પરાવિયા નારી માડેલી સમાન” —
(પરનારીને માતા સમાન) બલે. પરંપન અને પરાવિદ્યોના
ત્યાગ કરવો, સમનામનું ચિંતન કરવું, અત-વચનો ઉપર
વિશ્વાસ રાખવો અને સાચું બોલવું.

(૧૩) સાચે ગાવે ગીત, શુદ્ધ કર્મોનિયાં ચિત. ૧
જરિ બહાવા ઉજ દેવ, તરિ દા મુલભ ઉપાય. ૧૨૦
કરી મસ્તક ઠેગજા, સામે સંતાંયા ચરણ. ૧
આબિ કાંચે દાંની, શુજોય મના નાણી. ૬
તુમ મહાદેવે દાર, ધાગ કરી પરઉપકાર. ૬

અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધ કરીને ભાવથી ગીત ગાવાં. જે
તમે ભગવાનને ઇચ્છતા હો તો આ મુલભ ઉપાય ઉ.
મસ્તક નીચું નમાવો ને અંતોનાં ચરણોમાં પડો. બીજા-
ઓના શુજોયને ન સાંભળો અને પોતાના મનમાં પણ
ન લાવો. તુકારામ કહે છે કે, કંઈક ધોડો પછો ઉપકાર
પણ કરતા ચાલો. ”

(૧૩) “સાધને તરી હીંચ હોન્દી” — (સાધન
તો આ બેજ છે) તેમને સાધો, ભગવાન કયા કરશે. એ
તે બે સાધન કયાં છે ? —
પરંદ્રવ્ય પરનારી, યાંચા ધરી ચિટાળ. ૨

“પરંદ્રવ્ય અને પરનારીથી અભગ્ગાઓ — દર રહો. ”

(૧૪) “ચેથે” હસરી ન સને આટી, દેવા લેટી
બાવયા. ” — અર્થાત્ ભગવાનને મળવા જવા માટે બીજા
સાધન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.
તો ચિ એક ચિત્ત ધ્યાવા ચિત્તે, કરનિરિતે

“શરીરને ભૂલી જઈ મન લગાડીને એકનુંજ ધ્યાન ધરો—અર્થાત્ શરીરને ભૂલી જઈ ચરણોનું ચિંતન કરો.”

(૧૫) “તુકા મહણે ખુટે આસ, તેથેં વાસ કરી તો.”—“જ્યાં કોઈ આશા નથી, ત્યાંજ લગવાન રહે છે. આશાને જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકી દો.”

(૧૬) “નાવડાવે જન નાવડાવા માન”—

હેહ સંબંધી વ્યસનો, કુટેવો, લતો અને સંકલ્પો-માં મન ન રાખવું.

(૧૭) “હિત વડાવેં તરી દંભ દૂરી ઠેવા.”—(જે હિત આહતા હો તો દંભને પાસે ફરકવા પણ ન દેશો.) લોકોને માટે—અર્થાત્ લોકો સાફ બોલે એટલા માટે પરમાર્થ કરવા ઇચ્છતા હો તો ન કરશો. લગવાન-ને આહતા હો તો લગવાનને લજો.

‘દેવાચિયે આડેં આલવાવેં દેવા,
આસ દેહભાવા પાડાનિયાં.’

અર્થાત્ “લગવાનની લગની હોય તો દેહભાવને શૂન્ય કરી લગવાનને લજો.” જન અને મનના ફંદામાં ફસાશે નહિ, એમનાથી દૂર રહીને નારાયણનું ચિંતનમુખ લોગવો.

(૧૮) “નિર્વેર વડાવેં સર્વભૂતામ્રવે” —(નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ ચાચ્ચો.) આ સાધન પણ અતિ ઉત્તમ છે.

(૧૯) “નરસ્તુતિ આણિ કથેચા વિકરા” —(નરસ્તુતિ અને કથાનો વિકર) એ બે પાપ એવાં છે કે હે લગવન ! કદી પણ મારી પાસે કરાવીશ નહિ. અને—

ભૂતાંચા મન્દર આણિ સંતનિંદા,
દેં નકેં વાવિંદા ઘેરા દેહાં.

અર્થાત્ “પ્રાકૃતિક અને માનવ અંતર સંતનિંદા, એ બંને દેહનિંદા મારી કદી ન થાશે.”

૨૦ “કરે ન કરે જ્યાં ધર્મ” —(ધર્મને જે

આશય પદ્ય-સાદરી અમરવતી આનંદમાર્ગ ૧૮૩

અર્થે છે અથવા જેવો નથી અર્થના જેવો જાણી-જાણી
હો તેમને ગુણાત્મ એક જ દેશનો ભવ્ય છે, ૧૫ નંબર
વિભાજન નામ અટકાવે દેશના ૧૬ નંબર નિર્ણય નામ
દોષપૂર્વક દેશના.)

(૨૧) "તેમજ અવરોધાએ" આશય "—અર્થ અર્થ
અવરોધની ઓપિય છે.) આ ઓપિયના અવરોધો જોઈને
નોવા રાખવિત વાદા, જ્યાં પાણિયે જાણીયા.
ફાવત માટે, પાણિયે તો ફાવતા.
અર્થાત્ તેઓ પાણેજ, જેને માટે જે મોખ્ખા હોય તેને,
તે માર્ગ દર્શાવી દેશે. ને અર્થાત્ દેશના છે; પરંતુ, જેને
માટે દેશમાં લગતી લાગણી જોઈએ."

ચિત્તમાં અવરોધનું મારણ કરેલા મન-પાણીમાં વિદ્યુત
લગી પૂન આજી રાખે, દેશમાં આવી તમની તાલી દશે
તો જેને માટે જે માર્ગ સરળ અને સુખમ હશે તે તેમના
ચોક્કસ બતાવી દેશે.

અર્થમાં નવે આજીક લાંબી નવલ આપ.
કરીત વધ પદ્યમાં.

અર્થાત્ "જન્મ, મૃત્યુ, જરા ને રોગ નાશ પામે
છે, અને કોઈ વિકાર થતો નથી; પરંતુ અરોગો પણ વધ
થઈ જાય છે." આ ઓપિયમાં બધા ગુણુજ ગુણુ રંગ,
કંઈ પણ દોષ નથી. જેટલું સેવન કરે તેટલો તાબ છે.
જેટલેજ આ ઓપિય અતિ ઉત્તમ છે. એ ઓપિય કઈ ?
સાંવળે રૂપ દ્યાવે રાખાં, આ થી અતરંગ્યા મળા.
પરં લાગે નેહી ખળા, નામ મંત્રમાળા વિધિસાધરા.

અર્થાત્ "નેત્રોવટે વહાતા સ્યામચુંદરને જો—જેમની
અંદર હજો યાત્ર, આરે વેદ અને અદારે પુરાણ એકરૂપ
થયેલાં છે તેમને જો. એક દાણુ પણ દુઃસંગ ન કર. વિધિ
સહસ્રનામ જાપ કર." એજ એક ઓપિય છે. હવે જોઈ
અનુપાન પણ જાણી લ્યો, નહિ તો ઓપિયના સેવનથી

શેા લાલ ? અનુપાન સાંભળો—

નયે નિઘાં આપુલિયા ઘરા, બહિર લાગોં નેદી વારા.
બહુ બોલણું તે સારા, સંગ દુસરા વર્જવા. ૪

અર્થાત્ પોતાનું ઘર (હરિપ્રેમ) છોડીને બહાર ન જવું. બહારની હવા લાગવા દેવી નહિ, બહુ બોલવું નહિ અને ભગવત્સંગ ત્યજીને બીજા સંગ ન કરવો. તમારું હૃદય શ્રીહરિને અર્પણ કરી દો. ચિત્ત શ્રીહરિને આપી દેવાથી તે માખણના જેવું મૃદુ થાય છે.

હજી પણ થોડુંક વધારે અનુપાન બતાવવાનું છે—

નહાયે અનુતાપીં પાંધરે દિશા,
સ્વેદ નિઘો દે અવધી આશા;
હોસીલ આધીં હોતાસી તૈસા,
તુકા મહણે દશા ભોગી વૈરાગ્ય. ૬

અર્થાત્ “અનુતાપ-તીર્થ”માં સ્નાન કરો, દિશાઓને ઓઢી લો ને આશાફૂં પર્સેવો તદ્દન નીકળી જવા દો અને વૈરાગ્યની દશા ભોગવો. આથી તમે પહેલાં જેવા હતા તેવાજ બની જશો.”

(૨૩) અવધ્યા દશા થેણું સાધતી,
મુખ્ય ઉપાસના સગુણભક્તિ;
પ્રગટે દૈવીંચી મૃતિં,
ભાવશુદ્ધિ બલોનિયાં. ૧

અર્થાત્ “સર્વ” દશાઓ આથી સાધ્ય થઈ જાય છે. મુખ્ય ઉપાસના સગુણ ભક્તિ છે. ભાવશુદ્ધિ થયા પછી હૃદયમાં શ્રીહરિની મૃતિ પ્રગટ થઈ જાય છે.”

શ્રીહરિના સગુણ રૂપની ભક્તિ કરવી એજ શ્રેયેને માટે મુખ્ય ઉપાસના છે. મુમુક્ષુ જે મૃતિનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, તે હૃદયમાં સદેવની મૃતિ, મુમુક્ષુનું ચિત્ત શુદ્ધ થતાં તેનાં મેલો સ્વચ્છ થઈ જાય છે. આ સગુણ ભાવશુદ્ધિ મુખ્ય સાધન-દિન-રાત્રિ-સ-સતતજુજ છે, અને મુમુક્ષુ તેને કરે. આ મુમુક્ષુને જોઈ એજ એજ આશા

સ્થાન છે. નામસ્મરણથીજ હરિને પ્રાપ્ત કરો અને હરિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ નામસ્મરણ કર્યા કરો. ખીજ અને ક્ષણ બન્ને એક—હરિનામજ છે. આ સગુણ ભક્તિથી બાધી દશાઓ સાધી શકાય છે, ભવબંધન કપાય જાય છે, જન્મ-મૃત્યુનું ચક્કર છૂટી જાય છે. યોગી જેને પ્રાપ્ત માને છે અને મુક્ત જેને પરિપૂર્ણ આત્મા કહે છે, તે અમારા સગુણ શ્રીહરિ છે. તેમનું નામસંકીર્તન એજ અમારું સાધન અને સાધ્ય છે. તેજ નારાયણને અમે ભક્તજનો સગુણ, નિ-શુલ્ક, જગજનનિતા, જગજીવન, વસુદેવ-દેવકી-નંદન, 'બાલકૃષ્ણ' વગેરે કહીને ભલુએ છીએ.

(૨૩) લંઘન કરનારા પ્રાણીઓને—તુકારામે ૧૧ અભંગોમાં જે બોધ આપ્યો છે, તેમાં એજ કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિયો-ને છતીને મનને નિવિંપય કરો અને ભગવાનનું શરણ યો. શરણે જવાની રીત બતાવી છે કે, દેહલાવને રૂપ્યીને ભગવત્પ્રેમથીજ ભગવાનને ભલો.

(૨૪) શ્રીશિવાજી મહારાજને મોકલેલા પત્રમાં પણ—'મહો' તેણે સુખી, મહાશુ વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ સુખી. ૧ કંઠી' મિરવા ઉલસી, મત કરો એકાદશી. ૨ અર્થાત આપ સુખેથી 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' કહો એમાંજ અમારું સુખ છે. કંઠમાં ઉલસીની માળા ધારણ કરો અને એકાદશી મતનું પાલન કરો.' આજ સુખ્ય ઉપદેશ છે.

(૨૫) પ્રયાણ પહેલાં જાણનારને ૧૧ અભંગોમાં જે પૂર્ણ બોધ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ બાળકો-ના મોહમાં ન દસતાં 'તું તારું ગુણ છોડાવી લે' એજ પહેલાં કહ્યું છે અને પછી બતાવે છે કે 'ભગવાનનાં દર્શન હાંપતી હોય તો સાધન કર. પહેલાં નાશવંતની આશા ઠીકી દે. લીપી-સુખીને સ્થાનને સ્વચ્છ રાખ, ઉલસીની સેવા કર, અતિથિ અને પ્રાણીઓનું પૂજન કર. સંપૂર્ણ ભક્તિભાવથી વૈષ્ણવોની દાસી બન અને સુખેથી શ્રીહરિ-નું નામ લે.'

(૨૬) ‘એકા પંડિતજન’ (સાંભળો એ પંડિતો!) વિદ્યા ભણીને વિદ્વાન શું કરે છે? ઘણે ભાગે કોઈ રાત્રી જમીનદાર અથવા ધનિકની વધારા પડતી સ્તુતિ કરીને પોતાની વિદ્યા તેના અરણે ધરે છે. આવા પંડિતોને તુકારામ કહે છે કે ‘નરસ્તુતિ ના કરો.’ ત્યારે પેટ કેમ કરીને ભરાશે? ‘અન્ન વસ્ત્ર હેં તોં પ્રારબ્ધા આધીન’ (અન્ન વસ્ત્ર તો પ્રારબ્ધને આધીન છે.) સમસ્ત પ્રપંચ પ્રારબ્ધ ઉપર નાખો અને શ્રીહરિને શોધવા લાગો. શી રીતે શોધવા? શું કરવું?

તુકા મહાણે વાણી, સુખે વેંચા નારાયણી.

‘પોતાની વાણી નારાયણને માટે સુખપૂર્વક ખર્ચો.’

પંડિત શબ્દની વ્યાખ્યા તુકારામે ગીતા અનુસાર આ પ્રમાણે કરેલી છે—

પંડિત તો ભલા, નિત્ય ભજે જો વિકૃલા. ૧

અવધેં સમ બ્રહ્મ પાહે, સર્વા ભૂતીં વિકૃલ આહે. ૨

અર્થાત્ “સાચો પંડિત તેજ છે કે જે હમેશાં વિકૃલને ભજે છે અને જુએ છે કે, આ સંપૂર્ણ સમબ્રહ્મ છે અને સર્વ ચરાચર જગતમાં શ્રીવિકૃલજ રમી રહ્યા છે.”

(૨૭) હવે અંતમાં એક મધુર અભંગ સાંભળો. એ સૌ કોઈને માટે બોધપ્રદ છે. એમાં ઉપાસનાના સોગંદ લઈને તુકારામે બતાવ્યું છે કે, પરમસાધન નામસંકીર્તનજ છે. ઉપાસ્ય દેવને ઉઠાવી લેવા એ કેટલી મોટી વાત છે. હૃદયમાં એવી સાચી લગની હોય, એવી દૃઢતા હોય, એવી કૃતકાર્યતા હોય ત્યારેજ ઉપાસ્ય દેવના શપથ લઈને કોઈ વાત કહી શકાય છે. આવી વાતનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ ઉપાસકોજ સમજી શકે છે.

નામસંકીર્તન ગાવન પૈં સાર્ય,

જગતીસ પાવિં જનમાંતરિચી. ૧

ન સગતીં આયામ જાવેં વનંતન,

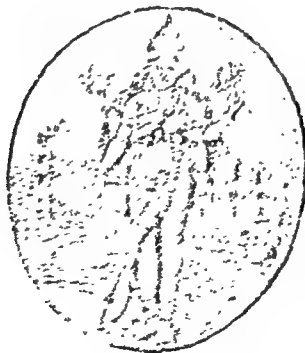
સુખેં ચિત્તે ચરા નારાયણ. ૨.

દાથીંચ બેસોની કરા એકચિત્ત,
 આવડી અનંત આજવાવા. ૨
 રામકૃષ્ણદરી વિઠલ દેશવા,
 મંત્ર હા જપાવા સર્વકાળ. ૩
 યાવિષ્ઠ આણિઠ નાહીં પેં સાધન,
 વાહતસે આજુ વિઠોબાચી. ૪
 તુકા મહર્ણે સોપેં આહે સર્વાત્મની,
 શાહજી તો મણિ મેનો વેધ. ૫

અર્થાત્ “નામસંકીર્તનનું” સાધન છે તો બહુ સરળ, પરંતુ એનાથી જન્મ-જન્માંતરનાં પાપ ભરખ થઈ જશે. આ સાધન કરવાથી વનેવન ભટકવું નહિ પડે. નારાયણ સીધા ઘેર આહ્યા આવે છે. પોતાનાજ સ્થાનમાં બેસીને ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને પ્રેમથી અનંતને ભજો. રામ-કૃષ્ણ, હરિ-વિઠલ-દેશવ’ એ મંત્ર હમેશાં જપો. આ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી. આ હું વિઠલના સોગન ખાઈને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે આ સાધન સૌથી સુગમ છે, બુદ્ધિવાન ધનવાનજ આ ધનને અહીં પ્રાપ્ત કરી લે છે.”

આ પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત થયું. સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, સફળરુદ્રપા અને સાક્ષાત્કાર, એ પરમાર્થ-માર્ગના ચાર પડાવ છે. એમાંથી પહેલો પડાવ સત્સંગ છે, એટલે સુધી આપણે પહોંચ્યા. તુકારામ વારકરી કુટુંબમાં જન્મ્યા, વારકરી સંપ્રદાયમાં હાજલ થયા અને એજ સંપ્રદાયને તેમણે વધાર્યો. આથી તેમને વારકરીઓનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો. આ સંપ્રદાય ગણ્યા ગાંઠ્યા લોકોનો નથી, સમસ્ત મહારાષ્ટ્રનિવાસીઓનો એ ધર્મ છે. એટલે વારકરી સંપ્રદાયનાં મુખ્ય તરવો ‘સિદ્ધાંત પંચદશી’ના રૂપમાં સંકલિત કરીને વાચકો સમક્ષ રજુ કર્યો છે. પછી એકાદશી મત, વારકરીઓનાં ભજન-મેળા અને કીર્તન-પ્રકાર, એ ત્રણ મુખ્ય વાતોનો વિચાર કર્યો. તુકારામ ભાવનાબળથી આ માર્ગે આહ્યા અને એજ માર્ગે ચાલવાનો તેમણે સૌને

ઉપદેશ કર્યો. આથી આપણે પણ તેમના સત્સંગથી તેમનાં જ પ્રાસાદિક વચનો સાંભળતા સાંભળતા આટલે સુધી આવ્યા. અંતમાં તેમણે પોતાના મનને, સર્વસાધારણ માણસોને, અજ્ઞાની તેમજ જ્ઞાનીને, રાજાને તેમજ પોતાની સહધર્મિણી જીજ્ઞાષાને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનાથી પણ જોઈ લીધું કે, તુકારામે પોતાને માટે કર્યો સાધનમાર્ગ નિશ્ચિત કર્યો હતો. સંપ્રદાયના પરંપરાગત માર્ગ ઉપરજ તુકારામ આજ્યા અને એથી જણાયું કે, તેમનો સાધનમાર્ગ અને સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ એકજ છે. ઉદાસ-વૃત્તિથી રહીને પ્રપંચ ચલાવવા અને તન-મનને ભગવાનને અર્પણ કરવાં; પરસ્ત્રી, પરધન, પરનિંદા અને પરહિંસાથી સર્વદા દૂર રહેવું; સદાચારમાં અચળ રહેવું; કામ, ક્રોધ, મોહ, લજ્જા, આશા, દંભ અને વાદને સર્વથા તથા દઈ ચિત્ત શુદ્ધ કરવું, સંતોનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખતાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વિનમ્ર રહેવું, એકાદશીનું મહાવ્રત, પંઢરીની વારી અને હરિકીર્તનને કદી ન છોડવાં. શ્રદ્ધા પૂર્વક સંપ્રદાયના આ માર્ગે ચાલતાં પરમ પ્રેમથી શ્રી-પાંડુરંગનું ભજન કરવું. આટલેસુધી આ સાધનમાર્ગ જોયો. હવે આપણે સત્શાસ્ત્ર તરફ આગળ વધીએ.

અધ્યાય ૬ હો-શ્રંધોનું અધ્યયન

"અક્ષરો સાથે ભારે મગજમારી કરી કે ભગવાન મળે. આ કંઈ વિનોદ નથી ક્યો કે જેથી ખીજાઓનું કેવળ મનોરંજન જ થાય."

* * * *

"વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક સંતોનાં થોડાંક વચનો કંઈક કરી લીધાં."—સંત છકારામ

* * * *

૧-વિષયપ્રવેશ

ઉપર દર્શાવેલું મથાળું જોઈને વાચકને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે 'શું છકારામે પણ શ્રદ્ધાનું અધ્યયન કર્યું' હતું ? શ્રદ્ધાનું તેમને શું કામ ? શું તેઓ કોઈ વાર કોઈ પાઠ-શાળામાં જઈને અથવા કોઈ ગુરુ પાસે બેસીને બોલેલા પણ હતા ? તેમના ઉપર તો ભગવદ્દેશ થઈ હતી. ભગવત્પ્રેરણા થવાથી તેમના ગુણમાંથી આવી અભંગવાણી નીકળી ! આ ઉદ્દત્ત વાક્ય બરાબર છે, તેમને ભગવત્પ્રેરણા થઈ ને તેણી કરીને તેમના ગુણમાંથી અભંગવાણી પ્રગટ થઈ; આ વાત સોલે સોળ આના સાચી છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, ભગવત્પ્રેરણા થયા પહેલાં તેમણે કંઈ અધ્યયન કર્યું હતું કે નહિ ? જો ભગવત્પ્રેરણા છકારામને જ કેમ થઈ ? દેહમાં અથવા અન્યથા જ્યાં જ્યાં ગુણ ધુવડો હતા ! પરંતુ વાળ્યા વિના કંઈ ઉત્તરું નહોતું અને મહેનત ક્યાં સિવાય કંઈ મળતું નહોતું ; કમનો આ કુચ સિદ્ધાંત છે. છકારામે પણ ભગવાનને મનન, મરે અનેક સંપન્ન કર્યાં. છકારામે પાંદડાંનાં ફરને જાણ્યાં હતા અને ૧૨મઠાં રંગમળાં

શુરુ પણ તેમને મળ્યા હતા. પંઢરપુરનો ભાગવત સંદાય તેમની પાઠશાળા હતી અને તેમની પહેલાં થઈ ગયે ભગવદ્ભક્તો એ તેમના શુરુ હતા. પુણ્ડલીકે મહારાષ્ટ્રના ભાગવત ધર્મનું વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપ્યું ત્યારથી પંઢરપુરના વિદ્યાલય સાથે જોડાયેલાં આળંદી, સાસવડ, ત્ર્યમ્બકેશ્વર, પૈઠણ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં અનેક વિદ્યાલય સ્થપાયાં આ વિદ્યાલયમાંથી અનેક ભગવદ્ભક્તો તૈયાર થઈને બહાર નીકળ્યા હતા તથા તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ભાગવત ધર્મનો જયજયકાર કર્યો હતો. તુકારામ દ્વારા દેહનું વિદ્યાલય સ્થપાવાનું નિર્માણ થયેલું હતું. પરંતુ આની પહેલાં તેમણે પંઢરપુર, આળંદી અને પૈઠણનાં વિદ્યાલયોમાં યોગ્ય શુરુઓની પાસે પોતે પણ અધ્યયન કર્યું હતું. તુકારામ વારકરી સંપ્રદાયની પાઠશાળામાં તૈયાર થયા અને આ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનું તેમણે ભક્તિ-પૂર્વક અધ્યયન કર્યું હતું. આપણે આ અધ્યાયમાં તુકારામે કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું, કયા કયા સંતોનાં વચન કંઠસ્થ કર્યાં, તેમના પ્રિય ગ્રંથો કયા કયા હતા, તેમણે ગ્રંથોનું અધ્યયન કેવે પ્રકારે કર્યું અને તેમાંથી શો સાર ગ્રહણ કર્યો એ જોવાનું છે; પરંતુ તે પહેલાં આપણે જોવું જોઈએ કે, ગ્રંથોના અધ્યયનનું સામાન્યપણે શું મહત્ત્વ છે.

૨-અધ્યયન પછી સાક્ષાત્કાર

સદ્ગુરુદ્વૈપા થતા પહેલાં અને થોડો કાળ પછી પણ ગ્રંથાધ્યયન સર્વને માટે આવશ્યક હોય છે. મીઝો દરેક સમયમાં ગ્રંથાધ્યયનનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. પહેલાં અપરા વિદ્યા અને પછી પરા વિદ્યા, પહેલાં પરાશ જ્ઞાન અને પછી અપરાશ જ્ઞાન, પહેલાં ગ્રંથાધ્યયન અને પછી અનુભવ; આ ક્રમ, સંન્યાસન કાળથી અદ્યયે આવે છે. મુંડકો પતિસદ્ગતિ 'હે વિદ્યે વિદિતવ્યે' કહીને 'અધ્યયેદો યત્તુવેદઃ' નામવેદો અધ્યયેદઃ શિક્ષા કેવલો વપાકર્મનં નિત્યં દુઃખો યોગિનિત્યં' કહીને અતઃ વિદ્યે મહુર્ધનં કલ્પે છે કે 'યદ્ય

તદક્ષત્મપિગમ્યતે' (જેનાથી તે અક્ષરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે) તે પરાવિદ્યા છે. અપરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. 'ચન્દ્રાદેવાપરોક્ષણીઃ' અર્થાત્ વેદ-શાસ્ત્રોના અધ્યયનથીજ અપરોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, જેજ ચિદ્વાંત છે. જેમ જેમ જ્ઞાન દૃઢ થતું જાય છે, તેમ તેમજ વિજ્ઞાનનો જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અમૃતાનુભવમાં પહેલા શબ્દનું મંડન કરીને પછી બતાવ્યું છે કે, અપરોક્ષાનુભવ પછી તેનું કેવી રીતે ખંડન થઈ જાય છે. પરંતુ શબ્દનું મંડન કરતાં કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે 'શબ્દ' એ જાડું ઉપયોગી વસ્તુ છે. 'તત્ત્વમસિ' શબ્દ દ્વારાજી જીવને પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય છે. 'શબ્દ, જીવને સ્વરૂપસ્થિતિ પર લઈ આવનાર દર્પણ છે.' (અમૃતાનુભવ પ્ર. ૬-૧) તેજ પ્રમાણે 'શબ્દ' વિહિતનો સન્માર્ગ અને નિષિદ્ધનો અસન્માર્ગ જતાવનાર મશાલથી છે. શબ્દ બંધ અને મોક્ષની સીમા નિશ્ચિત કરનાર-તેમના વિવાદનો નિર્ણય કરનાર ન્યાયાધીશ છે. (અમૃત. પ્ર. ૬-૫) અહીં 'શબ્દ'નો અર્થ 'વેદ' છે. 'વેદ' 'શબ્દ'નોજ પયોગ છે. શબ્દથીજ જીવાત્મા શિવાત્માને પામે છે. જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે મિલન થયા પછી જો કે શબ્દ પાછા ફરી જાય છે (યતો યાત્રો નિવર્તન્તે), છતાં પણ આત્મા-રામના મંદિરમાં પહોંચ્યાડી આવનાર 'શબ્દ' માર્ગદર્શક છે અને તેથી તેનો સાથ લીધા શિવાય જીવને માટે બીજી કોઈ ગતિ નથી.

૩-શબ્દનો અર્થ

'શબ્દ'નો અર્થ 'વેદ'જ છે, તેમ છતાં વેદનું પરોક્ષ જે શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સંતવચનો જતાવે છે, તેમાં પણ સમાવેશ આ 'શબ્દ'માં થઈ જાય છે. જાણીતા 'શાસ્ત્રી'નો અર્થ વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સંતવચન વગવામાં મોખા છે. શબ્દ-સાહિત્ય માત્ર અહીં કરવાથી બંધ નિષ્પાત્ત છે કે, શબ્દનો આશ્રય કયો શિવાજી જીવને.

અર્થાત્ “ હે જીવ ! તું તારા પોતાના હિતની વાત સાંભળ. પંઢરીના રાણાનું મનમાં સ્મરણ કર. સર્વ શાસ્ત્રોનો આ સાર છે, એજ વેદોનું રહસ્ય છે, પુરાણોમાં પણ એજ વાત છે. ”

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સંતવચન બધું નારાયણ-પરત્વેજ હોવાથી એમાંથી કોઈનું પણ અધ્યયન તે વૈદિક ધર્મનુંજ અધ્યયન છે. વેદોને જુઓ, શાસ્ત્રોને સમજો, પુરાણોને વાંચો અથવા સાધુ-સંતોનાં વચનોને ધ્યાનમાં લ્યો, બધાનો સાર એકજ છે. આ સમસ્ત સાહિત્ય એટલા માટે નિર્માણ થયું છે કે જન્મ-મરણનું ચક્કર છૂટે, સંસારને નશ્વર બાણીને જીવ સ્વકર્માચરણ કરે, પરમાત્મા-બોધ પામીને નિઃસંશય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, મૃત્યુને મારીને જીવ સ્વાભાવિકપણે સચ્ચિદાનંદરૂપ બની જાય. જળ એકજ છે-વાવ, ફૂવો, તળાવ વગેરે માત્ર બાહ્યઉપાધિ છે. કોઈ નદીકિનારે રહીને નદીના જળ વડે પોતાનું કામ કાઢી લે, કોઈ સરોવરના જળવડેજ ચલાવી લે, કોઈ ફૂવાનું જળ વાપરે. અને જ્ઞાન પણ જળના જેવુંજ છે ! જેને તરસ હોય તે સ્વાભાવિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને તૃપ્ત થાય એજ આ શબ્દસાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ છે. નદી, ફૂવો, સરોવર કે સાગર-બધાનો હેતુ એકજ છે. અને તે એજ કે, તૃપ્તિ જીવ જીવ તૃપ્તિ પામે. ઉપાધિના અભિમાનથી ઉપહાર કરીને વાદવિવાદ કર્યો, એ તરસ લાગવાનું લક્ષણ નથી—જારી જિજ્ઞાસા નથી. ચોખ્ખામેલા, દેહાસ્ર ચમાર, રાજન કસાર્ધ, કાન્ડોપાત્રા જેવા કનિષ્ઠ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો પણ સાચી તૃપ્તિ લાગવાથી, સન્નિગથી પ્રાપ્ત થતા પ્રધ્વાનંદરૂપી જળનું કંઈપણ પાન કરીને નહીં ગયા. પરમાર્થની સાચી તરસ લાગતાં જ્ઞાતિ, રૂપ, ધન, વિદ્યા વગેરે કારણોની ચર્ચા કરવાનું મનનું નથી. એકનાથ જેવા પ્રાદ્યુષ પોતાના પ્રસન્નમનનું અભિમાન નહોતું. સમજતા, અને સ્વ.અ.મંત્ર જેવા અતિ દુર ગયું પોતાના ‘ કિમંતુ ’ એ શબ્દમાત્ર વડે નહોતું. સ.નેશ્વર કે શેઠન કે ‘ પ્રાદ્યુષમાજ ’ રહ્યાં.

નહોતો; નામરેવ, પુકારામે 'પ્રમાણ બદલિએના મધ્ય' બનાવ્યા નહોતા ને કેદામ અધ્યાય દેવામાં હતાએ 'અર્થ-કથોદારક મંડળ' પણ બધાં કથો નહોતાં ! એ મપડી બદલિએના મૃદુલુ ભૂવાને માટે—જપા મૃદુલુ ભૂવો માટે સો અતોભે પોતાનાં કીર્તિઓ, સર્વો અને બલબોમાં પોતપોતાની વાતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને અર્થ જોજ આપ્ય મજદ કર્યો છે કે 'ચારે ચારે લલનમાં, બલને ચાલી નાસી અધ્યાય નર' (આરો આરો, નાના મોટા મો આરો, કોઈપણ બલિના રો, નર રો કે નાસી રો—આરો, આરો) તાત્પર્ય જોજ કે પર, યાજપુરાણ અને મંતવચન ભવોના ઉદારને માટે નિર્મોળ થયેલાં છે. અને જે કોઈપુ મન બજવાનને માટે નરકરત્ન રોય તેને માટે દોમાંથીજ કોઈએક અધ્યાય અનેક પ્રકારનું અવલંબન આવશ્યક છે, કારણકે તેના વિના પરાક્ષ જ્ઞાન પામી શકાતું નથી. પુકારામે આમાંથી 'પુરાણો અને સંતવચનોનું' અવલંબ કર્યું અને તેનો ચાર દૈવ્યમાં અધ્યાય લીધા.

૪-અધ્યાયનના વિષયો—પુરાણ ને સંતવચનો

સંત પુકારામે વેદોનું અધ્યાયન કર્યું નહોતું. "પોકા-યા અક્ષર, મજ નાદી અધિકાર" (અર્થાત્ અક્ષરો વાંચવાનો મને અધિકાર નથી.) આ એમણે પોતેજ ત્રણ વાર કહ્યું છે; પરંતુ તેમણે એમ નથી કહ્યું કે, પ્રાદાણોજ વેદના અધિકારી કેમ ? અગો યદ્રાંને આ અધિકાર શાગાટે નહિ ? તેથી તેમણે પ્રાદાણોની સાથે કદી કન્જિયો કર્યો નહોતો. તેમનું મન આવા નિર્થક વાદ ઉપસ્થિત કરે તેવું ધ્રુ નહોતું. તેઓ જાણતા હતા કે પ્રાદાણોને વેદાધિકાર હોવા છતાં પણ જપા પ્રાદાણો વેદાધ્યાયન કરતા નથી, અને જે કરે છે તે જપા સંસારસાગરથી ચુક્ત થતા નથી અને થાય તોપણ શી હરકત છે ! એથી કંઈ જીનજોનું ચુક્તિ-દાન થઈ શકે નથી.

યો વેદ્યાસ્તથા શુદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ।

આ લગવહ્વચન અનુસાર તેમને માટે મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાંજ છે. જેમને વેદોનો અધિકાર હતો, તેમાંથી બહુજ થોડા વેદોનું અધ્યયન કરનારા હતા, અને કેાઈ વિરલાભ વેદાથ જાણીને અર્થરૂપને પ્રાપ્ત કરતા હતા ! બાકી, વેદાથ અત્યંત ગહન છે, શાસ્ત્રો અપાર છે અને જીવન તો ઘણું ટુંકું છે. આવી સ્થિતિમાં વેદોનું રહસ્ય જે સુલભ—પુરાણ ગ્રંથોમાં તથા પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં છે, તો પછી આ સુગમ માર્ગ છોડીને પોતાની સામે પીરસેલા ભોજનથી વિમુખ થઈને વિના કારણ હેરાનગતિ ઉઠાવવાની શી જરૂર છે ? વળી સો વાતની એક વાત તો એ છે કે, જેના ચિત્તમાં સાચી લગની લાગી ગઈ તે સાધનોની જાળમાં પડતા નથી; જે સાધન સહજ, સમીપ અને સુલભ હોય, તેનું અવલંબન કરીને પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે. આ પ્રમાણે તુકારામે પુરાણો અને સંતવચનોનેજ પોતાના અધ્યયન માટે પસંદ કર્યાં અને તેમના પ્રેમી સ્વભાવને આ પસંદગી ઉપયોગી હતી. અને એટલાથી પણ તેમનું કાર્ય પૂરું થયું. વેદોના અક્ષર તેમને કંઠસ્થ કરવાનો અધિકાર નહોતો તે છતાં પણ વેદોના અર્થ—અક્ષર પરબ્રહ્મ તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ પ્રમાણે શબ્દ વડે નહિ પરંતુ અર્થ વડે તેમણે વેદોનું અધ્યયન કર્યું અને એજ જરૂરી હતું.

૫-અધ્યયનની પદ્ધતિ

સંત તુકારામે પોતાના જીવનનાં થોડાંક વર્ષો ગ્રંથાધ્યયનમાં વ્યતીત કર્યાં એમાં સંદેહ નથી. તેમણે પોતાના આત્મચરિત્રવિષયક અભિગોમાં કહ્યું છેજ કે “વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક સંતોનાં વચનોનો પાઠ કર્યો;” “વાંચેલા શબ્દોનું જ્ઞાન બતાવું છું;” “જેનું બહુવચન તેનું બહુવાનું મનુષ્ય બાણે છે;” વગેરે અભિગોમાં આજ વાત તેમને કહેલી છે. બીજાએને ઉપદેશ કરનાં કરનાં પણ તેમના સુખમાંથી આજાવ પ્રકરનાં ઉદ્દામ નીકળ્યાં છે કે “વેદો જાણીને હરિચરણ માર્યાં” એવું વાંચીને કીર્તન કરે.”

એ બંધો જામણે વાંધ્યા ને વિશ્વામ અને આદ્યપૂર્વક વાંધ્યા
 દના. અંધકર્તા પ્રત્યે આદ્યભાષ્ય શાખીને ન્યા તેમના
 દારા અર્થોચેલા વિદ્યાનો અને કહેલો કાનકયાઓ ઉપર
 પૂર્વ વિશ્વામ શાખીને તુકારામે એ બંધો વાંધ્યા, એ નેમણે
 પોતેજ કહ્યું છે. નેમના પિત્રાએ તેમને જમા-ખર્ચ, લાકી-
 રોક્ષ, ધોપદામાં લખવા જેવા દિગ્ગજ-દિગ્ગજનું માન તે
 આપ્યું હતું, પરંતુ જ્યારે નેમને પરમાર્થની જૂથ લાગી,
 ત્યારે તેમણે પરમાર્થના બંધાને મુખ આશ્યાપૂર્વક લેવા
 દના. પ્રપંચમાં ઉપયોગ લાગે તેની વિદ્યા જનને મક્ક
 કરાવનારી વિદ્યા નથી. આ જોષ જ્યારે તેમને થયો ત્યારે
 તેઓ પરમાર્થના અર્થ લેવા લાગ્યા. ભગવાનને માટે અક્ષ-
 રાને વચની પાછી મગજમારી કરી. પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ
 પ્રતીત થતાં વેશાન્ય ૯૬ થયો અને ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિને
 માટે પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા. એટલે—

‘માગી ભક્ત કાંઈ રીતી. જાણુનિ પાવકે’ ભગવદ્ભક્તી.
 એવે ભાવે ત્યા વિવરી મુખી. ત્રિશાસુ નિશ્ચીતી વા નાંવ.
 (નાય જામવન ૧૬-૨૭૮)

અર્થાત્ “ પૂર્વના ભક્તો કયે પ્રકારે ભગવદ્ભક્તિ
 પામ્યા એ જાણીને તન-મન-પ્રાણથી એ સાધનોનો જે
 વિચાર કરે છે, તેનેજ ત્રિશાસુ કહે છે. ”

આજ પ્રમાણે તુકારામે પહેલાંના ભક્તો કયાં સાધ-
 થી ભગવાનના વહાલા થયા તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા
 અને આ વિચાર શ્રદ્ધાભાજ હોવાથી તેમને શ્રદ્ધાનું અવ-
 લોકન કરવું પડ્યું. પહેલાંના ભક્તોની કથાઓ જાણીને
 તેમનું અતુકરણ કરવા માટે તેમણે પુરાણો અને સંત-
 વચનોનો પરિચય કયો. સંતોનાં વચનો જોતાં જોતાં તેમનું
 મનન થવા લાગ્યું. મનનથી અનાયાસે પાઠાન્તર થયું. મનન
 કરતાં કરતાં અક્ષરો મુખસ્થ થઈ ગયા. તેઓજ કહે છે કે
 “ કેવળ શબ્દો કંઠસ્થ કરવાથી શું થયે ! અર્થ જુઓ,
 થઈને રહો. ” એકનાથ પણ કહે છે કે—

શબ્દ સાંકનિયાં માગેં શબ્દાર્થાં માણ રીગે,
જેં જેં પરિસતુ તેં તેં હોય અંગે વિકલ્પ ત્યાગેં વિનીતુ.
(નાથ લાગવત, ૭-૩૫૬)

અર્થાત્ “શબ્દને પાછળ મૂકી દો અને શબ્દના અર્થમાં પ્રવેશ કરો. જે જે કંઈ સાંભળે તે વિનીત થઈને સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરીને સાંભળે—તેમાં તન્મય થઈ જાયો.”

જેને જેની ઇચ્છા હોય છે, તેને તે જ્યાં પણ મળે ત્યાંથી શોધી કાઢે છે. તુકારામને ભગવાનની ઇચ્છા હતી, તેમનીજ ધૂન હતી, તેથી દેવતાઓ અને ભગવાનનો પરિચય કરાવનારા દેવતુલ્ય સંતજનોની કથાઓ જે ગ્રંથોમાં હતી તેજ ગ્રંથો તેમને પ્રિય લાગ્યા અને એ ગ્રંથોમાંથી ખાસ કરીને એવાંજ વચનો તેમને કંઠસ્થ થઈ ગયાં કે જે હરિપ્રેમ વધારનારાં છે:—

કરૂં તૈસેં પાઠાંતર, કરુણાકર ભાષણ. ૧

જીહીં કેલા મૂર્તિમંત, એસા સંતપ્રસાદ. ૬૫.

સોજજવલ કેલ્યા વાટા, આર્ધત્યા નીટા માગિલ્યા. ૨
તુકા મહણે થેહીં ધાંવા, કરૂં હોવા તે જોડી. ૩

અર્થાત્ “સંતોનાં એવાં વચનોનો પાઠ કરવો કે જેમાં કરુણા-પ્રાર્થના હોય—જે સંતોએ ભગવાનને સગુણ સાકાર થવાને વિવશ કર્યા એવા સંતોનાં વચન તેમનો પ્રસાદજ છે. એ સંતોએ પહેલાંના સંતોનો માર્ગ ઝૂટીને સાફ કરેલો છે. એ માર્ગ પ્રાચીનજ છે, પરંતુ એ સંતોએ તે તે માર્ગોને વળી વધુ સુગમ કરી દીધા છે. હવે જલદી કરો, ભગવાનને પોકારો અને તેમનાં ચરણસુગમને પ્રાપ્ત કરો.”

આ અંગને વિશેષ વિચારીશું તે! તુકારામના મનને લાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પરમાર્થવિષયક હજારો ગ્રંથો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં હતા, પરંતુ તે બધામાં તેમને એજ પ્રકાર પ્રિય હતો કે જેમાં ‘કરુણાકર ભાષણ-વચનો’ હતા—અર્થાત્ જેમાં ભગવાનની કરુણા-

મોક્ષના દર્શી, બ્રહ્મજ્ઞ અને બ્રહ્મજ્ઞો પ્રેમ જેમાં અવસ્થા
 કર્યો દર્શી-જે પ્રેમ બ્રહ્મજ્ઞનાં મોક્ષિય મોક્ષવશમાં મદાયક
 દર્શી, કેવળ દાર્શનિક મહિમાના વિષે જ્ઞાનવશ, દાર્શનિક
 મોક્ષ નેમને જમના નહોતા. 'કરુણાકર બ. જણ' પણ જાણ
 જ્ઞાના અનેક દરિયાના કાંઠામાં મુકાવેલા બ્રહ્મજ્ઞો, પણ
 માત્ર દેવદાસીજ જેમને મતોષ મનો નહોતો. તેમને તો
 જોવા મગુજ બ્રહ્મજ્ઞો 'કરુણાકર બ. જણ' પણ જાણ
 પાટ કર્યો દર્શી, કે જેમણે બ્રહ્મજ્ઞને 'મુનિમાન' કર્યો
 દોષ-અર્થાત્ જેમને મગુજ મારાત્મક કર્યો દોષ, જેમણે
 બ્રહ્મજ્ઞને પ્રવણ જોયા દોષ, બ્રહ્મજ્ઞને પ્રેમ જેમણે પ્રેમ
 લાપ કર્યો દોષ. એ મગુજ બ્રહ્મજ્ઞો 'કરુણાકર બ. જણ' પણ
 પાટ કર્યો દર્શી પણ પ્રકારમાં ઉપદેશ મળના દોષ
 મગુજમાં જાણ્યો છે. એ સતોને જે લાભ થયો-અર્થાત્
 મગુજને 'મુનિમાન' કર્યો જે પ્રેમજ્ઞ તેમણે પ્રાપ્ત
 થયું, તેજ પ્રેમજ્ઞ પ્રકારમાં ઉપદેશ દતા. અને તેમજ
 દાર્શનિક જેટલું દિવ્ય દર્શ કે તેનો જિમ સમજતા
 દતા કે 'બ્રહ્મજ્ઞને પાકારીને' અર્થ તેને પ્રાપ્ત કરી લઈયું.
 જે સતોને બ્રહ્મજ્ઞને મગુજ સાક્ષાત્કાર થયો તેમનાંજ
 થયોનો પાટ કરવાનો હેતુ પ્રકારમાં આ પ્રમાણે જતાંયો
 છે. પરંતુ પ્રકારમાં સતો પણ જોવા જોધતા કે જેજો
 પૂર્વપરંપરાને વગળીને આદ્યા દોષ. કોઈ નવો ધર્મજ્ઞ
 ચલાવનારા, નવો સંપ્રદાય પ્રવર્તવનારા, કોઈ નવી દી
 ચાલ શરૂ કરનારા મહાત્માને તેજો ધમ્મતા નહોતા. ધર્મ
 કાંતિ અથવા અરાજકતા તેમને પ્રિય નહોતી. પહેલાંથીજ
 જે માર્ગ આદ્યો આવે છે, પરંતુ વચમાં કાળવશાત્ જે
 હુમ કે કુર્મ થઈ ગયો છે, તેને ફરીથી સ્વચ્છ અને સુ-
 ગમ બનાવનાર મહાત્માઓનાંજ વચન તેમને પ્રિય હતાં.
 'આમ્હી (હું) વૈકુંઠવાસી' જે અભંગમાં પ્રકારમાં પોતાના
 અવતારવં પ્રયોજન જતાંયું છે. તેમાં પણ જોમ કહેવામાં
 આવ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં 'ઋષિજો જે કંઈ કહી ગયા
 છે' તેનેજ 'સત્ય ભાવથી વર્તવા માટે' અને આવ્યા છીજો

અને 'સંતોના માર્ગ સાફસૂઝ કરીને સ્વચ્છ કરીશું.' એજ અમારું કામ છે.

પુ'ઢિલાંચે સોચી માઝયા મના ચાલી,
માતેચીં આણિલી નાહીં બુદ્ધિ.

અર્થાત્ 'પૂર્વના સંતોને માર્ગે ચાલવું, એજ મારી મનઃપ્રવૃત્તિ છે, મેં મારી પોતાની બુદ્ધિથી કોઈ નવો મત ગ્રહણ કર્યો નથી.' તુકારામ કહે છે કે 'મારો વ્યવહાર સાક્ષીનો છે.' તુકાજીએ બાલકીડાના જે અલંગો રચ્યા તેમાં તેમણે એજ કહ્યું છે કે 'શિષ્ટ-સજ્જનોને બળ-ભરોસે ગીત ગાઈશિ.' બીજી એક જગાએ તુકારામ કહે છે કે 'મારી વાણી તો મૂખનો બકવાદ છે, બાળકની તોતડી વાતો છે.' આ પ્રમાણે પોતાને કવિત્વહીન બતાવતા હોવા છતાં એમ પણ બતાવે છે કે 'આપ સંતજનોતું ઉચ્છિષ્ટ સેવન કરીને, આપનો આશ્રય પામીનેજ મારા મુખમાંથી પ્રાસાદિક વાણી નીકળી છે. (આધારે વદલી પ્રસાદાચી વાણી, ઉચ્છિષ્ટ સેવની તુમચિયા.) તુકાજીએ ફરી પણ ભગવાનને એજ પ્રાર્થના કરી છે કે 'સંત ગેલે તથા ઠાયા, દેવરાયા પાવવી' (પૂર્વના સંત જ્યાં પહોંચ્યા, ત્યાં હે ભગવન્ ! મને પહોંચાડો.)

તાત્પર્ય કે, પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને ચાલનારા તથા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સંતોનાંજ વચનોનો પાઠ તુકારામ કરતા હતા. અને એ સંતોને જે ભગવદર્શન થયાં તેજ દર્શનની તુકારામને ઇચ્છા હતી. એવા સંત કોણ કોણ હતા અને કયા કયા ગ્રંથો તુકારામને પ્રિય થયા, એ વિષે પ્રસંગોપાત આપોઆપજ આગળ આવશે. પુરાણ-ગ્રંથો અને સાધુ-સંતોના ગ્રંથોનોજ આધાર તુકાજીએ લીધો અને તેનો સાર પોતાના હૃદયમાં સંઘરી લીધો.

મૃદુદારસૂચકમાં કહ્યું છે કે, 'શુદ્ધોનું બધું અભિવ્યક્ત ન કરવું. કારણ કે એ વાતોને નકારી શકાય. એવું છે.' ગ્રંથોનાં નિર્દોષ થવાનું આર્થક મય. પછી ગ્રંથોને પ્રયોજન રહેતું નથી. ગ્રંથોનાં નિર્દોષ થવાં જરૂર. અને તે.

ની લાગે એટલે મહાત્માઓના અનુભવ મને પણ પ્રાપ્ત થાય, હું પણ આત્મચિત્ત શુષ્કનો અધિકારી બનું અને તેને માટે હવે જ્યાં તરફટવા લાગે, ત્યાં અધ્યાધ્યયન ખીરે ખીરે જોઈ મવાજ લાગે છે. અને અંતરંગ અવ્યાસ ત્યારે શરૂ થાય છે. પાછલી અવસ્થામાં છુકારાગે કહ્યું છે કે-

પાછો મંથ તરી આયુધ્ય નાલી' હાતી',
નાલી' એરી મનો અર્થ' કંઞ. ૧
હોઈસ તે' હો યા વિઠોખામ્યા નાવે',
અઈલે' તે' ભાવે' હવી' ધરે. ૨

અર્થાત્ 'જધા અંથો જોવા ઇચ્છીએ તો આયુધ્ય પોતાના હાથમાં નથી. એટલી જુદી પણ નથી કે અર્થ' પણ સમજાય. તેથી વિઠોખાના નામ ઉપર જે કંઈ થાય તેજ થાય; જે કંઈ (જ્ઞાન) મળશે, તેને ભાવપૂર્વક હવમાં ધારણ કરી રાખીશ. અંધના સારરૂપ હરિને જ્યારે ચિત્ત અહણ કરે છે, ત્યારેજ અંધનું ઠાય' સમાપ્ત થાય છે. અસ્તુ. છુકાણે કયા કયા અંથો જોયા, કયા સંતોનાં વચનો વાંચ્યાં અથવા જિલ્લા અંથોમાંથી શો સાર અહણ કર્યો, તે હવે જોઈએ.

૬-મહીપતિ બાવાના ઉદ્દગાર

છુકારામના અધ્યાધ્યયનનું વર્ણન મહીપતિ જીવાએ પોતાના 'ભક્તલીલામૃત' (અધ્યાય ૩૦)માં પોતાની પ્રેમ-પરા-વાણીથી આ પ્રમાણે આચ્યું છે-

"નામદેવના અભંગોનો નિત્યપાઠ કરતાંકરતાં (છુકારામ) નાચતા-ગાતા હતા, એકાદરીઈ' મત કરીને સંતોની સાથે જાગરણ કરતા હતા. તેમણે અન્ય સંતોના પણ અંથ જોયા હતા. સુવિખ્યાત સુરલીમ ભક્ત કળીરનાં વચનામૃતનું અતિ પ્રેમપૂર્વક પાન કરતા હતા. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે પણ પોતાના શ્રીમુખેથી જે મહાન અધ્યાત્મ અંથ કહ્યો હતો તેની શુદ્ધ પ્રત આ વૈષ્ણવ વીરે પ્રાપ્ત કરી અને તેનું અધ્યયન કર્યું."

શ્રીવિષ્ણુના અવતારરૂપ એકનાથે, ભાગવત ઉપર જે ટીકા કરી છે, તેનો પણ શુદ્ધ અંથ તેમણે અતિપ્રયાસથી પ્રાપ્ત

કર્યો. આ અંથનું મનન કરવા માટે તુકારામ ભંડારા પર્વત ઉપર એકાંત સ્થાનમાં જઈને બેસતા હતા. પૂર્વાભ્યાસમાં તુકાજીના સહાયક કૈવલ્યદાતા ભગવાન પોતે હતા. પર્વત ઉપર એકાંતમાં અંથનું પારાયણ કરીને હવે તેઓ અર્થના અન્વય ધ્યાનમાં લાવતા હતા. અંથનાં વચનો યાદ રાખવાં અને કંઠસ્થ કરવામાં તુકારામને ખાસ પરિશ્રમ નહોતો કરવો પડ્યો. રાતદિવસ મનન કરતા તેથી અક્ષરો કંઠસ્થ થઈ જતા હતા. એકનાથ મહારાજનાં પ્રાસાદિક વચનોથી ભરેલા ભાવાર્થ રામાયણનું પણ તેઓ પ્રેમપૂર્વક પારાયણ કરતા હતા. શ્રીમદ્ભાગવતની સરસ કથાઓ તેમણે વાંચી અને કોઈક મહાપુરુષને સુખેથી સાંભળી પણ ખરી. શ્રી-હરિની લીલા ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક બેઠ-સાંભળી, શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના યોગવાસિષ્ઠ અને અમૃતાનુભવ અંથોનું મનન કરીને અર્થની શોધ કરી અને પુરાણો પણ ઘણાં સાંભળ્યાં.

મહીપતિ ખુવાએ જે અંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમને તુકારામે ‘એકાંતમાં બેસીને જોયા અને તેમના અર્થ તેમણે શોધ્યા’ એ વાતમાં કંઈજ શંકા નથી. નામદેવના અભંગનો ‘પાઠ કરતાં કરતાં તેઓ નાચ્યા કરતા હતા’ એ તો સ્પષ્ટજ છે. સર્વપ્રથમ નામદેવનાજ અભંગોનો પાઠ અને મનન કર્યો. કળીરના દોહા તેમણે ‘બહુ પ્રેમથી વાંચ્યા’ એ વાત તુકાજીએ પોતે પણ એવાજ દોહા રચ્યા છે એથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. જ્ઞાનેશ્વરના અંથોની શુદ્ધ પ્રતો તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી એનું મહીપતિ ખુવાનું કથન બહુ મહત્ત્વનું છે. જ્ઞાનેશ્વરની જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ અને યોગવાસિષ્ઠ, એ ત્રણ અંથોનું તેમણે ‘મનન’ કર્યું અને અર્થની શોધ કરી. મહીપતિ ખુવાએ આજ પ્રસંગ વિષે આગળ આલેખ્યાં કર્યું છે કે ‘હરિપાકના કેટલા અભંગ જે શ્રી-જ્ઞાનેશ્વરે સ્વમુખે કહ્યા હતા, તે અભંગોને લેખકે તુકારામ પ્રેમ અને આદરપૂર્વક ગાય. કરતા હતા’ અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, યોગવાસિષ્ઠ અને હરિપાકના અભંગ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના આ અંથોનું તુકારામે

७-भागवतधर्मना मुख्य ग्रंथ—गीता ने भागवत

તુકાશમ બાગવત ધર્મના મુખ્ય મંથ—ગીતા ને ભાગવ
જો અગાઉ કહી ચૂક્યા છીએ. પાછતા અધ્યાયમાં તેમજે
ભાગવત ધર્મના આધાર સ્વીકારી લીધા જે પણ જતાવી
ચૂક્યા છીએ. હવે જે શ્રદ્ધામાં ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વોનું
પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે શ્રદ્ધાનું અધ્યયન પણ સંપ્રદાયની
સાથે આપોઆપજ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગવત ધર્મના મુખ્ય
મંથ છે—ગીતા અને ભાગવત. વેદશાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ

રહસ્ય ગીતાજીમાં સંગ્રહિતું છે ને ગીતાના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ-
ચંદ્રનું ચરિત્ર ભાગવતમાં વર્ણવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાના-
ધિકારી ભક્ત બે છે, એક તો અર્જુન અને બીજા ઉદ્ધવ.
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં અને ઉદ્ધવને શ્રીમદ્-
ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં ભાગવતધર્મનું રહસ્ય બતાવ્યું
છે. તેનેજ મરાઠીમાં યથાક્રમે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથે
વર્ણવ્યું છે. ભાગવતધર્મના ગીતા અને ભાગવત એ મુખ્ય
આધારસ્થાંભ છે તેમજ તેમાં પૂર્ણ એકવાક્યતા છે. બન્ને
ગ્રંથોનું શિક્ષણ એકજ છે. બન્નેનો એજ એક ઉપદેશ છે
કે, સર્વ કર્મ કૃષ્ણાર્પણ બુદ્ધિથી કરીને હરિભક્તિ દ્વારા
પોતે તરી જવું અને બીજાઓને પણ તારવા. કેટલાક
વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે, ગીતા પ્રવૃત્તિપરક છે અને ભાગ-
વત નિવૃત્તિપરક છે; પરંતુ યથાર્થમાં બન્ને ગ્રંથ પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિનો પડદો લેદનારા ગ્રંથો છે. બન્ને ગ્રંથોમાં જ્ઞાન
અને ભક્તિનું મધુર મિલન થયું છે.

ગીતા-ભાગવત કરિતી શ્રવણ આણ્વિક ચિંતન વિઠાબાથે,
તુકા મહણે મજ ઘડા ત્યાંચી સેવા, તરી માઝ્યાદૈવા પાર નાહી.

અર્થાત્ તુકારામ કહે છે કે, જે ગીતા અને ભાગ-
વતનું શ્રવણ કરે છે અને શ્રીહરિનું ચિંતન કરે છે, તેની
સેવાનો અવસર મને મળે તો તો મારા સદ્ગુણાગ્રામી સીમા
નહિ રહે. ” “ પાંદુરંગા કરું પ્રથમ નમના’ વાળા ઓવી-
રૂપ સો ચરણોવાળા અભંગમાં ભાગવતનો સ્વતંત્ર ઉદ્દેશ્ય
પણ કયો છે—

“ ત્યાંચીંચ ઉચ્છિન્ન બોલનો ઉતરે,

સાંગિતલેં ખરેં વ્યાસાદિતી, પા

વ્યાસે સાંગિતલેં ભક્તિ દેંચિ સાર,

ભવનિંદુ પાર તરાવયા, પા

તરાવયા જના દેસે ભાગવત,

માવલે માર્ગીમજ માત્ર પિતા.” પા

અર્થાત્ જે કર્મ નાશ છે, તે વ્યાસ વરેકેમ જનનાં
દીકેકું છે. હું તેમનું ઉચ્છિન્ન રૂપ, વાળે વેડે કરું, પા

વ્યાસે કહ્યું છે કે ભવન્તિ'પુને પાર જ્યા માટે ભક્તિ જોજ
સુખ આપન છે. મનુષ્યોના ઉદારને માટેજ ભાગવત ધર્મ
નિર્માણ કર્યો—”

તુકારામના કથન પ્રમાણે ગીતા ને ભાગવતની 'ભક્તિ
જોજ સાર' છે. ગીતા અને ભાગવતનો તેમને કેટલો ઉદા
પરિચય હતો, એ હવે જોઈએ.

૮-ગીતાધ્યયન

મૂળ ગીતાનો તુકારામ હમેશાં નિત્યપાઠ કરતા હતા
અને આથી તેમના અભંગો ઉપર જ્યાં ત્યાં ગીતાની છાયા
પડેલી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. યોગાંક ઉદાહરણ આ નીચે
આપીએ છીએ—

ગીતા—નિર્દોષં દિ સમં પ્રભ ॥

અભંગ—અક્ષરારંગત સદા સમન્વેધં આન નાહી'વિપમ.

ગીતા—અન્તર્ફાલે ચ મામેય સ્મરન્ ॥

અભંગ—અંતકાળી' જ્યાઆ નામ આસે સુખી,
એકા મહંતે સુખા પાર નાહી.

અર્થાત્ “અંતકાળે જેના સુખમાં નામ આવી ગયું
તેના સુખનો કોઈ પાર નથી.”

ગીતા—પદ્મપત્રમિયામ્મલા ॥

અભંગ—મગ મી વ્યવહારી' અસે ન વર્તત,
જેસે' જલાઆંત પદ્મપત્ર.

અર્થાત્ “વ્યવહારમાં હું જળમાં જેમ કમળપત્ર
હે છે, તેમજ રહું છું.”

ગીતા—‘દાવિમૌ પુરુષૌ લોકે’ અને ‘ઉત્તમઃ પુરુષ-
સ્વઃ’

અભંગ—ક્ષર અક્ષર વેગળા, એકા સહિલા સોવળા.
અર્થાત્ “ક્ષર અક્ષરથી જુદો તે વીતરાગ છે.”

ગીતા—તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

અલંગ—જરી માગોં પદ ઇદ્રાચેં,
તરી શાશ્વત નાહીં ત્યાચેં.
સ્વર્ગ લોગ માગૂં પૂર્ણ,
પુણ્ય સરદ્યા માગુતી ચેણેં.

“ જો ઇંદ્રનું પદ માગું તો તે શાશ્વત નથી, પૂર્ણસ્વર્ગ-
લોગ માગું તો પુણ્ય સમાપ્ત થતાં પાછા ફરવું પડશે.”

‘યાવાનર્થ ઉદપાને’ (ગીતા ૨-૪૬) આ શ્લોકનો
ભાવાર્થ તુકારામે જ્ઞાનેશ્વરીને અનુરૂપ આ પ્રમાણે કયો છે-

ત્યાંની ગંગેચિયા અંતાવીણ કાય ચાડ,
આપલેં તેં કોડ તૃષપાશીં.

અર્થાત્ “ ગંગાનો અંત પ્રાપ્ત કર્યો વિના માફ કર્યું
કામ અટકી રહ્યું છે ? મારી મતલબ તો તરસ છીપાવવા
સાથેજ છે.”

‘ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશઃ’ નો અર્થ તુકારામ આ
પ્રમાણે બતાવે છે—

ૐ તત્સત્ ઇતિ સૂત્રાચેં સાર, કૃપેચા સાગર પાંડુરંગ. ૧

(ૐ તત્સત્ એ સૂત્રનો સાર, કૃપાસાગર પાંડુરંગ છે.)

ગીતા—કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ વાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
ઇન્દ્રિયાર્યાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥

અલંગ—ત્યાગેં ભોગ માગ્યા ચેતાલ અંતરા,
મગ મી દાતાર કાય કરેં.

અર્થાત્ “ જોવા ત્યાગથી મારા અંતરમાં ભોગ આવી
જશે, ત્યાગે હું શું કરીશ !”

ગીતા—ઇન્દ્રેદાન્મનાન્માનસમ્ ।

અલંગ—અન્ન મરુચિ તારી અપાનરુચિ મારી,
આપરુ ઉઠરી આપરુચા.

અર્થાત્ “પોતેજ તારનાર હો, પોતેજ મારનાર હો
અને પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર હો.”

ગીતા—યાસાંતિ જીર્ણાંનિ યથાપિદાય
નવાનિ શૃદ્ધાંનિ નરોપરણિ ।

તથા શરીરાંનિ વિદાય જીર્ણા-
ન્યન્યાંનિ સંયાનિ નવાનિ વેદી ॥

અર્થ—અવ ન રહે મરણ, ધરી નવી સારી હજી.

અર્થાત્ “અવ મરણ નથી ભોતો. જાનાનો ત્યાગ કરી
તે નવીનને ધારણ કરે છે.”

ગીતા—અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાફ ।
સાધુરેષ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવર્તિતો દિ સ્તઃ ॥

અર્થ—ન ન્દાવી તીં જાણીં કર્મં નરનારી,
અવુતાપેં દરી સ્મરતાં મુક્ત.

અર્થાત્ “જેના કાંઈ વટે કરી ન થયેલાં એવાં કાચો
થયાં તે નર હો કે નારી, પરંતુ તે અવુતાપપૂર્વક કરિતું
સ્મરણ કરીને મુક્ત થાય છે.”

ગીતા—મનમ્યાદ્યિન્તયન્તો માં × × × × ×

અર્થ—સાસારીએ વોજે વાદતા વાદવિતા, × × × × ×
જી વિષ્ણુ અનંતા તાહીં કોણી. ૧

ગીતે માણ શબ્દ કુંડલીયા ગાળે,
યોગ શ્રેમ કાજ કરેણે ત્યાચે. ૩

અર્થાત્ “સંસારનો બોલો ઉપાડનાર અને ઉપડા-
ર છે અનંત ! તારા વિના કોઈ નથી. ગીતામાં કુંડલી-
નિનાદિત થઈ રહ્યો છે કે, યોગશ્રેમ ચલાવવાનું કામ
છે.” અસ્તુ.

આ ઉદાહરણો પરથી જણાયે કે, તુકારામને ગીતા-
યં કેટલું ઉંડું જ્ઞાન હતું. તેમની પાસે જે કોઈ પર-
માર્થવિષયક ઉપદેશ સાંભળવા આવતું, તેને તેઓ ગીતા-
ની પોથી આપતા અને કહેતા કે, ગીતા અને વિષ્ણુ-

સહસ્રનામનો પાઠ કરતા રહો. તેમણે પોતાના જમાઈ અને શિષ્ય માલજી ગાઠે ચેલવાડીકરને ગીતાનો પાઠ કરવાનું કહ્યું હતું. બહિષ્ણાળાઈને તેમણે સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે ‘રામકૃષ્ણ હરિ’ મંત્રનો જપ કરો અને તેજ સમયે ગીતાની પોથી તેમના હાથમાં આપી, તથા કહ્યું કે આનો નિત્ય પાઠ કરતા રહો. આ વાત બહિષ્ણાળાઈએ પોતાના અલંગમાં કહી છે. તાત્પર્ય કે, તુકારામ ગીતાનો નિત્ય પાઠ કરતા હતા અને ગીતાની નકલો પોતે લખીને અથવા શિષ્યો પાસે લખાવીને પોતાની પાસે રાખતા હતા. આ પ્રતો જિજ્ઞાસુઓને આપવાના કામમાં આવતી અને એમ પણ હોય કે, ગીતાની આવી પ્રતો લખી લખીને લોકો તેમને અર્પણ કરતા હોય. આ પ્રમાણે તુકારામ પોતે હમેશાં ગીતાનો પાઠ કરતા અને તે પ્રમાણે બીજાઓ પાસે પણ કરાવતા હતા.

૯-ભાગવતનો પરિચય

ગીતાની માફક તેમણે મૂળ ભાગવત પણ સારી રીતે વાંચ્યું હતું. ગીતાનું વાચન એ જ્ઞાનેશ્વરીના વાચન જેવું છે અને ભાગવત એ એકનાથી ભાગવતના જેવું છે. આવી સાંપ્રદાયિક પરિપાટી હોવા છતાં પણ તુકારામે મૂળ ગીતા અને મૂળ ભાગવતનું ઘરાળર નિરીક્ષણ કર્યું હતું તેમાં કોઈ મંદેહ નથી. તુકારામના અલંગોમાં કે સી સંતોની કવિતાઓમાં જે પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, ગજેન્દ્ર, અન્તમિત્ર, અંબરીષ, ઉદ્ધવ, સુદામા, ગોપી, કૃષિપત્ની વગેરે લક્ષ્મ અને લક્ષ્મણીઓનાં વારંવાર નામ આવે છે, તેમની કથાઓ ભાગવત પુરાણમાં જ છે. ધ્રુવાખ્યાન ભાગવતના ચોથા સ્કંધમાં (અ. ૮-૬) છે, જહનુરતની કથા પાંચમ સ્કંધમાં (અ. ૬-૧૦-૧૧), અન્તમિત્રની કથા છઠ્ઠા સ્કંધમાં (અ. ૬-૨-૩), પ્રહ્લાદઅગ્નિ માનના સ્કંધમાં (અ. ૨-૧૦), અંબરીષનું આગવત્ત્વ નવમસ્કંધમાં (અ. ૮-૫) અને સુદામા સ્કંધમાં સ્કંધકૃત્તે અંતિમસ્કંધ છે. જગન્નાથ અને પ્રદિપ્ત

ભક્તિના સુખ-સમુદાયરૂપ શોભાજાગરનું નામ અન્યનું મુખર છે. તેમાં પણ દશમ સ્કંધ મધુરનર અને તેમાં જો શ્રીકૃષ્ણની બાગલીલાઓ મધુરનર છે. શ્રીકૃષ્ણની બાગલીલાઓના યંબમાં આજન વિજયારૂપરૂપ જણન બાગલો જેટલે અટ્ટી કલમને મટકાવીએ છીએ. અન્ય સર્વોની જે ઉકાળને બાગવતમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. એકાદય સ્કંધ ઉપર એકનાથ મદારાજનું બાધ્ય છે અને નારદમા સ્કંધમાં કલિચંતારક નામગ્રંથીનનો મદિમા જણુપેલો છે. રહે. મૂલાગવન બાગવતપદનો પદ છે. શ્રીમાનેશ્વર મદારાજે વ્યાસદેવનાં પત્નલાં ચોપનાં ચોપના ને બાગવતક (શ્રીમત ચંકરાચાર્ય)ને માર્ગ પૂછનાં પૂછના સીંગાના રહસ્યનું સ્કંધ જણુન કયું છે, તેમ છતાં માનેશ્વરી ઉપર બાગવતનીજ છાપ વધારે પડેલી છે. બાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર સુખ્યત્વે બાગવતનીજ મયો છે. બાગવત નર્ય છકારામ અનેક વાર સંપૂર્ણ ચાંબળ્યો, વાચ્યો ને પોતાની જાણમાં ઉતાયો છે. બાગવતના અનેક મ્લેક તેમને કંદરપ મ્લેક મયા હતા, તેમાંનું રહસ્ય તેમના હૃદયમાં ઉગરું હતું અને જેટલે તેમની બહાકયાઓ તેમની ભક્તિની પ્રકાશક બની. ૧૧ વિષયમાં કોઈને કંઈ સંદેહ ન રહી જાય, તેથી અંતઃ-પ્રમાણો દ્વારા જોઈએ કે, છકારામના વિચાર અને વાગી ઉપર બાગવતનો કેટલો ઉડા પ્રભાવ પડ્યો હતો—

(૧) યોથા સ્કંધ (અ. ૮)માં નારદજીએ કુવને ભગ-વત્સવરૂપનું ધ્યાન દશીવ્યુ છે. તેજ પ્રમાણે બાગવતમાં અન્યત્ર શ્રીમહાવિષ્ણુનું જણુન છે. દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણના રૂપનું જણુન પણ જોવું છે. છકારાજે પંદરપુરનિવા-સી શ્રીવિઠ્ઠલનું જે રૂપજણુન કયું છે, તે બાગવતના રૂપ-જણુન સાથે સરખાવી જોવા જેવું છે—

શ્રીવત્સાદિં ધનરયામં પુરુષં વનમાલિનમ્ ।
 શદ્ધચક્રગદાપર્મૈરાભિવ્યક્ત ચતુર્થજમ્ ॥૪૭॥
 કિરીટિનં કુણ્ડલિનં કેયૂરવલયાન્વિતમ્ ।

કૌસ્તુભાભરણગ્રીવં પીત કૌશેયવાસસમ્ ॥૪૮॥

વનમાલિનમ્—વૃક્ષશીહાર ગળાં, રૂલે માળકંઠી વૈજયંતી.

અર્થાત્ ગળામાં વૃક્ષસીનો હાર છે અને વૈજયંતી માળા લટકી રહી છે.

મેઘશ્યામં પીતકૌશેયવાસસમ્—

કાસે સોનસળા પાંધરે પટોળા, ઘનનીળ સાવળા વાઘ્યાનો.

શ્યામ પીતાંબર પીત પટધારી,

ઘનશ્યામ મારો સાંવરિયો કાન્ડ.

કિરીટિનં કુણ્ડલિનમ્—

અલંગ—મકર કુંડલે તળપતી શ્રવણી,

મુકુટ કુંડલે શ્રીમુખ શોભલે.

કાને મકારાકાર કુંડળો ઝગમગે છે અને તેમનું શ્રી-મુખ મુકુટ તથા કુંડળ વડે શોભી રહ્યું છે.

કૌસ્તુભાભરણગ્રીવમ્—કંઠી કૌસ્તુભમણિ વિરાજિત.

અર્થાત્ 'કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યો છે.'

(૨) 'મર્કિં હરૌ ભગવતિ પ્રવહન્'—ધ્રુવ.

(પ્રવહન્—પદ ધ્યાનમાં રાખો.)

પ્રેમ અમૃતાચી ધાર, વાહે દેવાચી સમોર.

અર્થાત્ પ્રેમામૃતની ધારા લગવાનની આગળ પણ એવીજ પ્રવાહિત થાય છે.

(૩) નાયં દેવો દેહભાજાં નૃલોકે

કષ્ટાન્કામાનર્હતે વિદ્મુર્જા યે ।

તપો દિવ્યં પુત્રકા યેન સત્યં

શુદ્ધયેદસ્માદ્દ્વય મૌલ્યં ત્વનન્તમ્ ॥

(૧-૧-૧)

અર્થાત્ વિદ્મુર્જા એટલે વિદ્યા ભક્ત મુ. કરનારી-કૃતાર્થ, તપો દેવો એટલે દેવતાઓમાં જે કષ્ટદાયક વિષયોને પ્રાપ્ત

ધાય છે, તેજ જો નરદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ચાલુ રહ્યા કરે તો એ તો અત્યંત ધૃણારૂપદ છે. તેથી (ઋષભદેવજી કહે છે કે) હે પુત્રા ! દિવ્ય તપ કરીને ચિત્તને શુદ્ધ કરો, એથી અનન્ત બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરશો. આ શ્લોકની સાથે આ અભંગને સરખાવી જુઓ—

તરીચ જન્મા યાવેં, દાસ વિઠ્ઠલાચેં બહાવેં. ૧
નાહાં તરી કાય થોડીં, ધ્યાન સૂકરેં બાપુડીં. ધ્રુ.
જાલ્યાચેં તેં કૃણ, અંગીં લાગો નેદી મળ. ૨
તુકા મહાલે ભલેં જ્યાચ્યા નાંવેં માનવલેં. ૩

“(મનુષ્ય) જન્મ તો તેનોજ સાર્યક છે, કે જે વિઠ્ઠ-
લનાથનો દાસ થાય; નહિ તો કૃતરાં અને ભુંડ (વિઠ્ઠુજી)
શું થોડાં છે ? જન્મ લીધો ત્યારેજ સકળ છે કે જ્યારે
અંગમાં મેલ ન લાગે (સત્ત્વં શુદ્ધયેત્). તુકાશમ કહે છે કે,
જેમનું મન ભગવાનમાં લાગી ગયું છે, તેઓજ ભલા છે.”

સંસારમાં ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર અને દ્રવ્યાદિ પાછળ ભટ-
કનારા મનુષ્યને આ ભવારણમાં પ્રથંક વટોળથી ઉડતી
પૂળ વડે ભરેલી દિશાઓ સૂઝતી નથી—

फचिच वात्पोरितपांसुधूम्रा ।

दिशा न जानाति रजस्वलासः ॥ (૫-૧૩-૪)

તુકા મહાલે ઈલેલોડીંચ્યા વે બહારેં,
નપે ડાળે પુરેં ભરનિ રાહે.

અર્થાત્ તુકાશમ કહે છે કે, આ લોકવ્યવહાર કરીને
આંખોને ધૂમાડાથી ભરેલી ન રાખો.

(૫)તુકા રકષમાં અબ્જમિલના કયાપ્રસંગમાં કહ્યું છે કે
न वै म नरकं याति नेक्षितो यमसिद्धरः । (૨-૫૮)
साक्षीपत्नीदत्त हरिर्गदयाभिगुमान् ॥ ।

આ જો સરોવરને નજીક નહીં
અને અભંગ છે—

યમ સાંગે દૂતાં, તુમ્હાં નાહીં તેથેં સત્તાં;
 જેથેં હોય હરિકથા, સદા ઘોષ નામાયા. ૧
 નકા જાહીં તયા ગાંવાં, નામધારકાચ્યા શિવા;
 સુદર્શન યાવા, ઘરટી ફિરે ભોંવતીં. ધ્રુ૦
 ચક્રગદા ઘેહીની હરી, ઉભા અસે ત્યાંચે દારીં.

અર્થાત્ “યમરાજ પોતાના દૂતોને કહે છે કે જ્યાં હરિકથા થાય છે, નામસંકીર્તન થાય છે, ત્યાં પ્રવેશવાનો તમને કંઈજ અધિકાર નથી. નામસંકીર્તન કરનારાઓના મંગલ ગામમાં તમે ન જશો; ત્યાં પ્રત્યેક ઘર પર સુદર્શન ચક્ર ફરતું રહે છે, અને દરેક દ્વારે શ્રીહરિ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને ઉભા રહે છે.”

*

*

*

*

(૬) મન્યે ધનાભિજનસૂપતપઃશ્રુતૌજ-
 સ્તેજઃ પ્રભાવવલપૌરુપવુદ્ધિયોગાઃ ।
 નારાધનાય હિ ભવન્તિ પરસ્ય પુંસો
 ભક્ત્યા તુતોપ ભગવાન્ ગજયૂથપાય ॥ (૭-૧-૧)
 વિપ્રાદ્ દ્વિપદ્ગુણયુતાદરવિન્દનામ-
 પાદારવિન્દવિમુલાચ્છવપચં વરિષ્ઠમ્ ।
 મન્યે તદર્પિતમનો વચનેહિતાર્થ-
 પ્રાણં પુનાતિ સ કુલં ન તુ ભૂરિમાનઃ ॥ (૭-૧-૨૦)

અર્થાત્ પરમભક્ત પ્રાહ્લાદ કહે છે કે “ધન, કુટુંબ-પરિવાર, રૂપ, તપ, પાંડિત્ય (શ્રુત), ઓજ, તેજ, પ્રતાપ, બળ, પૌરુષ, પ્રજ્ઞા અને અષ્ટાંગયોગ—એ ગુણો ભગવાનની પ્રસન્નતાના કારણરૂપ થતા નથી. ગર્જન પશુ હતો અને તેનામાં આ ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ નહોતો. ભગવાન તેની બક્ષિથીજ પ્રસન્ન થયા હતા.” (૧૫૧ પીઠ ૨૩૦૪મં પંક્તિ છે કે, બક્ષિ સિવાય ભગવાન પીઠનું કંઈ ધરતી નથી) “કેવળ આ ૮ ગુણો જે કોઈ પ્રાણીમાં હોય તેના ને કમલનામ ભગવાનનાં ચરણો વિમુખ હોય તે

તથા દાઘાજણાં તારિયેલેં. ૩

તુકા મહુલે નેલેં વાહુનિ વિમાની,
મીઠી આધકેની વિશ્વાસલોં. ૪

અર્થાત્ “ ગજેન્દ્રને જળમાં એક હજાર વર્ષથી ગ્રાહે-
મગરે પકડી રાખ્યો હતો. તે ગજેન્દ્રના કોઈ મિત્રો તેને
છોડાવી શક્યા નહિ; ત્યારે અંતે હે વિકુલનાથ ! આપની
રાહ જોઈ રહ્યો હતો. હે કૃપાનિધાન મારા નારાયણ ! એ
બંનેનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો. આપ તેને વિમાનમાં બેસાડીને
લઈ ગયા. આ સાંભળીને મને પણ આ વિશ્વાસ બેઠો છે.”

એક હજાર વર્ષપર્યંત ગજ-ગ્રાહનું યુદ્ધ થયું, એ
વાત ભાગવતમાં પણ છે-“ સયોર્નિયુદ્ધયતોઃ સમાઃ સદ્દક્ષં
વ્યગમન્ । ” “ કોઈ મિત્ર છોડાવી શક્યો નહિ ”-“ અપરે
ગજાસ્તં તારયિતું ન ચાશકન્ ” ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ બંનેને
ભગવાને તાર્યા, એ વાત ભાગવતમાંજ કહેલી છે. ‘ વિમા-
નમાં બેસાડીને લઈ જવા ’ ની વાત ભાગવતમાં આ પ્રમાણે
છે-“ તેન યુક્તઃ અદ્ભુતં સ્વપ્રયત્નં ગરુડાસનોડગાત્ ” આ
પ્રમાણે તુકારામે ભાગવતમાંની જે જે ભક્ત-કથાઓનો
ઉલ્લેખ પોતાના અભંગોમાં કર્યો છે, તે કથાઓનો ઉલ્લેખ
કરતાં પહેલાં, મૂળ ભાગવતમાં જરાજર જોઈ લીધી છે-
અર્થાત્ ભાગવત સાથે તુકારામને પ્રત્યક્ષ અને દૃઢ પરિચય
હતો એ સ્પષ્ટ છે.

તુકારામની આ વાત પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય
છે કે “ ભગવાન તેને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયા. આ
સાંભળી મને પણ વિશ્વાસ બેસી ગયો. ” ભગવાન ભક્તને
વિમાનમાં બેસાડી પોતાને ધાન લઈ લાય છે, એ ગજેન્દ્ર,
અંબરીષ વગેરે ભક્તોનાં મિત્રોમાં જોયું અને “ મને પણ
વિશ્વાસ બેસી ગયો. ” તુકારામના આ ઉદ્ધાર તેમનીજ
વૃંદાવનમનની કથા સાથે મેળવી શકાય છે.

(૧) ઉરેય સમ્મરતિ સન્નિયતેષ્ટપન્નાન્ ।

સર્વસ તદ્વનગતિ મૃતનિષેવનં યત્ ॥ (૮-૧-૨૧)

યથાહિ સ્કન્ધશાસ્ત્રાનાં તરોર્મૂલાવસેચનમ્ ।

एवमारधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि॥(૮-૫-૪૨)

શ્રીમદ્ભાગવતમાં મૂળસિંચનનું જે વાર આવેલું આ દૃષ્ટાંત, આજ અર્થ સાથે, તુકારામના અભંગમાં પણ આ પ્રમાણે આવેલું છે—

સિંચન કરિતાં મૂળ, વૃક્ષ ઓલાવે સકળ. ૧

નકે પૃથક્કાચે ભરી, પડો એક સાર ધરી. ૨

અર્થાત્ “મૂળનું સિંચન કરવાથી તેની અસર આખા વૃક્ષમાં પહોંચે છે. પૃથક્કા ઈરમાં ન પડો; સાર વસ્તુનેજ પકડી રાખો.” જ્ઞાનેશ્વરીમાં પણ આ દૃષ્ટાંત છે—“મૂળ-સિંચનથી જેમ સ્વાભાવિક રીતેજ શાખા-પાંદડાંને સંતોષ મળે છે.” પરંતુ “અપૃથક્ત્વાત્” પદ ભાગવતમાંજ છે અને તેમાંથીજ “પૃથક્કા ઈરમાં ન પડો” એ તુકારામની ઉક્તિ નીકળેલી છે.

(૧૦) अहं भक्तपराधीनः । (૯-૪-૬૩)

અરે ભક્ત પરાધીના, તુકા મહણે નારાયણા. ૧

(૧૧) वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ।

(૯-૪-૬૬)

પતિવ્રતે જૈસા બ્રતાર પ્રમાણુ, આમણાં નારાયણ તૈશાપરી.

અર્થાત્ “પતિવ્રતાને માટે જેમ પતિ એજ પ્રમાણ છે, તેજ પ્રમાણે અમારે માટે નારાયણ છે.”

(૧૨) भर्जिताः कथिता धानाः प्रायो वीजाय नेप्यते ॥

(૧૦-૨૨-૨૬)

ખીજ ભાગ્યુનિ કેહી સાદી, આમણાં જન્મ-મરણ નાદી.

અર્થાત્ “ખીજ એટલે અવા ઓગળ જનારી દીધાં, પછી જન્મ-મરણ ક્યાંથી વળ્યાં ?”

૧૩ એકદશ સ્કન્ધના ખીજ અર્થમાં “કાયેત વાચ્ય મનમેષ્ટિર્વશી” (૩૩) આ ૧૩-૬૬ વિષ્ણુર્જિતિ દ્વયં

“સાર્વભૌમ રાજ્યનું તેને કંઈ કામ નથી.”

પાતાળીચેં અધિપત્ય, તે તો માનિતી વિપત્ય. ૪

“પાતાળના અધિપતિપણને તેઓ વિપત્તિ સમજે છે.”

યોગસિદ્ધિસાર, ત્યાંસી વાટે તેં અસાર. ૫

“યોગસિદ્ધિઓના સારને તેઓ નિઃસાર સમજે છે.”

મોક્ષાયેવહેં સુખ, સુખ નહોં તેંચિ દુઃખ. ૬

તુકા મહોણે હરીવીણ, ત્યાંસિ અવધા વાટે શીણ. ૭

અર્થાત્ “મોક્ષના સુખને પણ તેઓ સુખ નહિ પણ દુઃખજ સમજે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિ વિના તેઓ સર્વ કંઈ નકામુંજ સમજે છે.”

આટલાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળ્યા પછી કોઈ પણ એમ નહિ કહી શકે કે, તુકારામને શ્રીમદ્ભાગવતનો સંપૂર્ણ પરિચય નહોતો.

૧૦-પુરાણો પર શ્રદ્ધા

તુકારામે ભાગવત સિવાય બીજાં પુરાણોનો પણ અતિ પ્રેમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. પુરાણોના સંબંધમાં તેમણે અનેક વાર જે પ્રેમોદ્ગાર પ્રગટ કરેલા છે તે પરથી જણાય છે કે, પુરાણોનો પણ તેમના ચિત્ત ઉપર ઉંડો પ્રભાવ પડ્યો હતો.

એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે “મેં પુરાણ જોયાં, દર્શનોમાં પણ શોધ કરી, પરંતુ ત્રણે ભુવનોમાં મારા નારાયણ જેવો કોઈ ના જોયો.” એક બીજે સ્થળે વળી કહે છે કે “પુરાણોનો ઇતિહાસ જોયો, તેના મધુર રસનું સેવન કર્યું” અને તેનાજ આધારે આ કવિના કરી રત્નો છું, આ નકામે પ્રસાપ નથી.” બીજા એક સ્થળે તુકારામ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે “હે ભગવન! હું આપનાં ચરણોને. અનન્ય અધિકરી, કયાંક અને દેવી રીતે અર્ચક થઈશ તે હું જાણું નથી. પુરાણોના અર્થનું જ્યાંકે પ્રાપ્ત કરું છું, ત્યાંકે એવ તરફના હારે છે.” ભક્તિ ચિન્ત.

ભગવાન ન મળે. તુકારામ દહે છે કે આ વાત પુરાણ
જતાવે છે. પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, અસંખ્ય ભક્તોને
ભગવાને ઉગ્રાચી છે. પુરાણ જતાવે છે કે, ભગવાન જોવા
દયાળુ છે. પુરાણોનાં વચન મારે મારે પ્રમાણ છે. ”

આ પ્રમાણે અનેક સ્થળે તુકારામને પોતાનો પુરાણ-
પ્રેમ વ્યક્ત કરેલો છે. પુરાણોમાંની ભક્તકથાઓ વાંચતાં
તેઓ તન્મય થઈ જતા હતા, અને ‘તેમના જેવી ઉત્કટ
ભક્તિ મારા ચિત્તમાં ક્યારે ઉદય પામશે’ એજ વિચાર
તેમને થતો હતો અને પરિણામે વ્યાકુળ થઈ જતા હતા.
પુરાણોના અમૃતરસનું પાન કરતાં કરતાં તેઓ પ્રેમાશુ-
ભાષી બીંભઈ જતા, ધ્રુવની ધ્યાનનિષ્ઠા જોઈને શ્રીવિઠ્ઠલ-
રૂપના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ જતા હતા. નામ-સ્મરણ
કેટલા અસંખ્ય ભક્તો તરી ગયા, એ વિચારીને તે
વળી વિશેષ ઉદ્ધાસપૂર્વક નામદીતનમાં લાગી જતા હતા
શ્રીમદ્ભાગવતાદિ પુરાણોના સમભાવે કરેલા અવલોકન-
આવા મૃદુ અને મધુર સુસંસ્કાર તુકારામના શુદ્ધ ચિત્ત
ઉપર પડ્યા હતા. “નામાએ પવાટે ગજની પુરાણે”,
(પુરાણ ગજની કરી કરીને ભગવાનના નામનાં ગીત ગાય
છે.) વાળા અભંગમાં તુકારામે કહ્યું છે કે, આદિનાથ
શંકર, નારદ, પરીક્ષિત, વાલ્મીકિ વગેરે નામના અલો-
કિક રાગમાં તન્મય થઈ ગયા અને મારા જેવાઓને માર્ગ
જતાવી ગયા. અરતુ. આટલે સુધી આપણે જોયું કે, ગીતા
તથા ભાગવતાદિ પુરાણોમાંથી સંત તુકારામે કેટલું જ્ઞાન
સંપાદન કર્યું હતું.

૧૧—વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ

ભાગવતધર્મીઓમાં વિષ્ણુસહસ્રનામ પઠ્ય પહેલેથી-
જ અતિ પ્રિય અને માન્ય છે. એના નિત્યપાઠની પરંપરા
પણ અતિ પ્રાચીન છે. આ વિષ્ણુસહસ્રનામ મહાભારતના
અનુશાસન પર્વનો ૪૮ મો અધ્યાય છે. ભગવાનનું ધ્યાન-
પૂર્વક નામસંદીતન કરવું એ ચિત્તશુદ્ધિનો ઉત્તમ ઉપાય

છે. વેદોમાં પણ નામસ્મરણનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ વચન છે કે—મર્તા અમર્ત્યસ્ય તે ભૂરિ નામ મનામહે । વિપ્રાસો જાતવેદસઃ ’ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો અનેક સ્થળે, ખાસ કરીને અભિમિલની કથાના પ્રસંગમાં (સ્કંધ ૬, અં ૨)માં નામમાહાત્મ્ય અતિપ્રેમપૂર્વક વર્ણવેલું છે. નામસ્મરણને માટે વિષ્ણુસહસ્રનામ અતિ સુંદર સાધન છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં (અ. ૧૨-૯૦) જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ‘હજારો નામોની નૌકાઓના રૂપમાં સજ્જ થઈને હું સંસારની પાર પહોંચાડનારા તારક જહાજ-વહાણરૂપ બની ગયો છું.’ નામદેવરાયના અભંગોમાં પણ ‘સહસ્રનામના મુસાફરોને ખભા ઉપર ચઢાવી લીધા’ એવો ઉલ્લેખ છે. ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામના નિત્યપાઠની પરિપાટી અતિપ્રાચીન છે. નામસ્મરણ ભવ-સાગર પાર કરવાનું મુખ્ય સાધન છે, એ ભાગવતધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. ભાગવતમાં હજારો વાર આ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં પણ સતતં કીર્તયન્તોમામ્ (અ. ૯-૧૪) ‘યજ્ઞાનાં જપયન્નોઽસ્મિ’ (અ. ૧૦-૨૫) ‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ’ (અ. ૮-૧૬) ઇત્યાદિ પ્રકારે નામસ્મરણનો નિર્દેશ કરેલો છે. વિષ્ણુ-સહસ્રનામમાલા નામ-સ્મરણને માટે તૈયારજ મળી ગઈ, તેથી લોકો તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને તેનો આટલો બધો પ્રચાર થયો. તુકારામ પણ વિષ્ણુસહસ્રનામનો નિત્યપાઠ કરતા હતા. વારકરી સંપ્રદાયમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, તુકારામે વિષ્ણુસહસ્રનામના એક લાખ પાઠ કર્યા હતા. તેમના અભંગોમાં ૭-૮ વાર વિષ્ણુસહસ્રનામનો ઉલ્લેખ આવે છે—

૧-નાંવ ધર કરા સહસ્રનામાચી, જે ભવસિન્ધુચી થરી ઠાકે.
૨-સાંવડેં રૂપ ક્યાનેં યાગા, સાચી આકરંચા યાગા.

૩-સહસ્રનામાચી નામમંત્રમાયા વિષ્ણુસહસ્ર.
૪-સહસ્રનામાચી અરોગી, એક અજ્ઞાનિ બળી કે.
૫-સહસ્રનામાચીં કુળેં, બલદેવારી વાખે.
૬-સહસ્રનામાચીં મિત્રિયી જની, સહસ્રવાચણી નામમાયા.

૬-એક નામા નારી' તાજા, દેહી સદસનાંની માગ.

૭-જ્યાં રૂપ ના આધાર, પરી નાના અવતાર.

પનસીં દલ્લર, નાંચેં દેહિનિ આપણા. ૫

૮-કગસ વાદિપેક્ષા મિરી. સદસનામં પૂજા કરી.

અર્થાત્ સદસનામની નોકાને બદાલર કરી દ્યો, તે ભવસાગરને પાર લઈ જ્યો. (૧) મટ્યામ્, ચાર વેદ, સદાર પુરાણોની એક પ્રતિમાસ્વરૂપ આ કયામરૂપને અંખોમાં બરી દ્યો, અને વિષ્ણુસદસનામમંત્રની માગા દેર્યો. (૨) સદસનામનો પ્રત્યેક પેકાર ઉત્તરોત્તર તિગ્રેષ ગજ આપનારો છે. (૩) સદસનામનું રૂપ બદાંતોનું પદ્મપાની છે. (૪) મારી પૂંછ સદસનામમાગા છે. (૫) એક નામ પણ જ્યાં અગ્રીમ છે, ત્યાં દલ્લર નામોની માગા મૂંઘી નાખી. (૬) જેનાં રૂપ છે પણ આધાર નથી, તે વિવિધ અવતાર ધારણ કરે છે, તેણે પોતાનાં દલ્લર નામ ધારણ કર્યાં છે. (૭) સદસનામથી પૂજા કરવી એનું નામજ કગસ ચલાવયો. (૮)

તુકાશમનું કથન છે કે, વિષ્ણુસદસનામની નોકાનો મેં આશરો લીધો, તમે પણ દ્યો; એનાથી ભવ-સાગર તરી જ્યો. આ સદસનામાવલીમાં શ્રીકૃષ્ણનાં જે કેશવ, પુરુષોત્તમ, ગોવિંદ, માધવ, અચ્યુત, દેવકીનંદન, વામુદેવ, ગરુડધ્વજ, નારાયણ, દામોદર, મુકુંદ, હરિ, ભક્તવત્સલ, પાપનાશન વગેરે નામો છે, એજ તુકાશમના અભંગોમાં વારંવાર આવે છે. કેટલાંક નામો પરથી તો તેમને અભંગ પણ રચ્યાં છે.

(૧) ધર્મો ધર્મવિદુત્તમઃ ।

ધર્મોચ્ચી તું મૂર્તિ, પાપપુણ્ય છુએ હાર્તો. ૧

અર્થાત્ તમે ધર્મની મૂર્તિ છો અને પાપ તેમજ પુણ્ય તમારા હાથમાં છે. '

(૨) ગુપ્તશ્વક ગદાધરઃ ।

ઘેડીનિયાં ચક્રગદા, હાચ્ચી ધન્દા કરીતો. ૧

ભક્ષાં રાજે પાયાંપારી, દુર્જનાંસી સંહારી. ૨

અર્થાત્ ‘ચક્ર અને ગદા લઈને તેઓ ભક્તોને પોતાનાં ચરણો સમીપ રાખે છે અને હુજ્જોનો સંહાર કરે છે.’

‘ચક્રગદાધર’ પદનું આ વિવરણ છે. સુદર્શન ચક્રથી તેઓ અંબરીષ જેવા ભક્તોને પોતાનાં ચરણોમાં રાખે છે અને ગદાથી કંસ જેવા હુજ્જોનો સંહાર કરે છે.

(૩) અમૃતાંશોઽમૃતવપુઃ ।

જીવાયે જીવન, અમૃતાચી તનુ, બ્રહ્માંડભૂષણ નારાયણ. ૧

૧૨-મહિમ્નાદિ સ્તોત્ર અને સુભાષિતો

તુકારામના અભંગોમાં સંસ્કૃત શ્લોકોના અનુવાદ આવી જાય છે. તેનાથી તેમનું બહુશ્રુતપણું અને ધારણા-શક્તિનો પરિચય પણ મળે છે—

(૧) सर्व विष्णुमयं जगत् ।

વિષ્ણુમય જગત વૈષ્ણુવાંચા ધર્મ.

(૨) मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

માઝે ભક્ત ગાતી જેથેં, નારદા મી ઉભા તેથેં.

અર્થાત્ હે નારદ ! મારા ભક્તો જ્યાં ગાન કરે છે, ત્યાં હું હાજર રહું છું.

(૩) कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

કામાતુરા ભય લાજ ના વિચાર.

અર્થાત્ કામાતુરને ભય, લાજ-શરમ કે વિચાર કંઈ પણ હોતું નથી.

(૪) क्षमा शत्रुं कुरु यस्मै दुर्जनः किं करिष्यति ।

અત્રુણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપગમ્યતિ ॥

ક્ષમા શત્રુ જ્યા નરાચિવે હાર્તાં. દુષ્ટ તયાપ્રતિ કાય કરી. તુલ નાર્દી તેથે પાસા કાયાત્રી, જાય તો વિજેતી આપમયા.

અર્થાત્ જે મનુષ્યના હાથમાં ક્ષમાકૃપી રહે છે,

ભતૃહરિના નીતિ-વૈરાગ્ય-શતક અને આચાર્યના પાંડુરંગાષ્ટક, પટપદી અને મહિમ્નાદિ સ્તોત્ર તુકારામના અવલોકન અને પાઠમાં હોવાં જોઈએ. પાંડુરંગાષ્ટકમાં એવા આશયનો એક શ્લોક છે કે, ભગવાને કેડ ઉપર જે હાથ રાખ્યો છે તે એમ સમજાવવા માટે છે કે, ભક્તોને માટે ભવસાગર કમરની નીચેજ છે.

(૯) પ્રમાણં ભવાબ્ધેરિદં મામકાનાં

નિતમ્બઃ કરામ્યાં ધૃતો યેન તસ્માત્ ।

વિધાતુર્વસત્યૈધૃતોનામિક્રોષઃ

પરબ્રહ્મલિજ્જં મજે પાણ્ડુરજ્ઞમ્ ॥

કરા વિકૃલ સ્મરણ, નામીં રૂપીં અનુસંધાન,
જાણુનિ ભક્તાં ભવલક્ષણ, જઘન પ્રમાણ દાવીતસે.
કટીવરી ઠેવુની હાત, જના દાવિતી સંકેત,
ભવ-જલાબ્ધીયા અંત ઇતુલાયિ.

અર્થાત્ “ શ્રી વિકૃલનાથનું સ્મરણ કરો, નામરૂપમાં તેમનુંજ ધ્યાન-સ્મરણ કરો. ભક્તોને જાણીને કહે છે કે ભવસાગર જાંઘ સુધી છે. કેડ ઉપર હાથ રાખીને (ભક્ત) જનોને તેઓ એવો સંકેત કરે છે કે, ભવજલાબ્ધિનો અંત અહીં સુધી છે.”

(૧૦) અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે

સુરતસ્વરશાખાલેખિનીપત્રમુર્ધી ।

લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં

તદપિ તવગુણાનામીઞ પારં ન યાતિ ॥

મહિમ્નાસ્તોત્રને આ શ્લોક પ્રતિબદ્ધ છે. આ શ્લોકની છાયા આગળ આર્યસા અભંગાનુવાદ ઉપર-જ્યાં કટીને ચોથા અક્ષરના અનુવાદ પર-કેટલી પડેલી છે, તે જુઓ —

જ્યાં મહત્તાં પવરે, અનિરાત્રાં મોત પડે. ૧
તેથી મારી વાચા દિતી, કહે કમલવા સુતના દુ.

ગણપ્તા મદમનોંડે. કાજ કુળોંડેમ કાજે. ૩
 વૃક્ષ મદલે મદા, મિંદુલક ન પુકે કાલી. ૩
 શ્રીનાં શ્રીનાં વૃક્ષકે જાની. મદાંકાલીનાં મદાંકા કે.
 શ્રી સંખળી આમમથી કાજે. મદાંકા કાલી ન પુકેમી
 મદાંકા ન લેનાં કાજે કાજાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં
 નાં કાજે જાજે પડે છે. ન્યાં મદાંકાં ન પુકેમી કાજે. ૩
 તે કુળિને પુરી કરી કાજે ! જ્યાં કાજે ન પુકેમી કાજે.
 મદાંકાં મદાંકાં વડે કુળિ કાજાં કાજાં કાજે. મદાંકાં
 કાજાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં
 તે પજ પુરી ન પડે, ન્યાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં
 તે કુળિ પુરી કરે ! મદાંકાં કાજે ન પુકેમી કાજે.
 મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં
 તની કલમ, મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં મદાંકાં
 પડી કાજે નરિ."

६३-पुष्करामर्तु संस्कृत शान

વાતપદ્ધતિ કે, ઝીતા, જાગવળ, ઝીલ્લ કેટલાંક પ્રમાણ
તથા મહિમાદિ સ્તોત્રોનું તેમણે આદી રીતે પાન કર્યું
હતું. જેઓ એમ પાસતા હોય કે, મુકાદામ કંઈ જણાવ
નહોતા તેઓ આશ્રય પામશે, તેમણે જંગલ પર્વત પર
જાનેશ્વરી અને નાથ જાગવળાદિ સંચાનાં અનેક પારાવર
કર્તા હતાં. તેઓ મરાઠી જટ્ઠ આદી રીતે લખી ચક્રના
હતા. બાજલીલાના જે અજાણો તેમણે બનાવ્યા તે તેમણે
પોતાના હાથથી લખ્યા હતા. હવે તેઓ અંશુન લખાતા
હતા કે નહિ અને લખાતા હતા તો કેટલું તે જોઈએ.

ગીતા અને ભાગવતનાં અવતરણ આપીને તેની સાથે તેમના અભંગોની જે મેળવણી કરી છે તેનાથી આ પ્રશ્ન લગભગ ઉકલી જાય છે. સરખા અર્થવાણાં અવતરણો તે સંકટો આપી શકાય, પરંતુ અમે અગતરણ આપ્યાં છે કે જેનાથી આ વાત કે તુકારામે મૂળ અંશરૂત મળે.

વચનોનું સ્મરણ કરતાં કરતાંજ કેટલાયે અભંગો રચ્યા છે. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે, મેં અક્ષરો ઉપર ખૂબ મહેનત લીધી છે, ‘પુરાણો જોયાં અને દર્શનોમાં શોધ કરી.’ આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમણે માત્ર સાંભળ્યાજ નહોતા, પરંતુ જાતે વાંચ્યા પણ હતા તથા અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. જોવા-વાંચવામાં પણ ફરક હોય છેજ, વ્યાકરણના નિયમો તેમણે ન ગોખ્યા હોય અને તે નિયમોની તેમને જરૂર પણ નહોતીજ. પરંતુ ભાગવતાદિ મૂળ ગ્રંથ તેઓ સંસ્કૃતમાં વાંચતા અને તેના અર્થ સમજવામાં તેમને કોઈ મુશ્કેલી નડતી નહોતી. આ પહેલાં તેમણે કોઈ ઉત્તમ વિદ્વાનના મુખેથી સાંભળ્યું હશે, અને તેથી તેમનો સંસ્કૃતનો પરિચય વધ્યો હશે. કેટલાકે કહે છે કે, વૈરાગ્ય આવ્યા પછી તુકારામ કેટલોક સમય પૈઠણમાં રહ્યા, ત્યાં તેમણે એક વિદ્વાન ભગવદ્ભક્તના મુખેથી સમસ્ત સાર્થ ભાગવત સાંભળ્યું અને પછી ભંડારા પાછા ફર્યા. પછી તેમણે ભાગવતના અર્થ સમજવા માટે તેનાં અનેક પારાયણ કર્યાં. ભાગવતસંપ્રદાયની ભાગવત સંહિતાની સમ્પાદો અનેક જણે જોઈ હશે અથવા આતુર્ભાસમાં ભાગવત પુરાણ સાંભળ્યું પણ હશે. આ પરિપાટી ઘણી પ્રાચીન છે. તુકારામે પણ સમ્પાદ અને પુરાણ સાંભળ્યાં હશે. સમ્પાદમાં અનેક આસ્થાવાન શ્રોતાઓ ભાગવતની પોથી સામે રાખીને શુદ્ધ પાઠ પણ કરે છે અને હમેશાં પુરાણશ્રવણ કરતાં કરતાં માત્ર બુદ્ધિમાન પુરુષોનેજ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓને પણ મન્દસ્વના સારા સારા શ્લોકો કંડકથ થઈ જાય છે. કેટલાકે કહે છે કે, તુકારામને પણ આવીજ રીતે કેટલાક શ્લોક યાદ રહી ગયા હતા; એ સિવાય સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. પરંતુ એમ માની લેવું એ બરાબર નથી. તુકારામ પોતેજ જ્યારે કહે છે કે ‘પુરાણોને જોયાં, દર્શનો શોધ્યાં’ ત્યારે આપણે તેમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. ‘પુરાણો જોયાં’ એટલે ભાગવત સમજવા માટે તેમણે પુરાણો જોયાં અને દર્શનોને કંડકથ કર્યાં.

અર્થાત્ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં શોધખોળ કરી, અને તેમનું તાત્પર્ય જાણ સમજવો કે 'શ્રીવિદ્યાનામે શરણે જાઓ, નિઃપ્રત્યક્ષ નામસંદીપન કરો.' તુકારામે જે-ચાર વાર જે કહ્યું છે કે 'વેદોના અક્ષર વાંચવાનો મને અધિકાર નથી' તે વિષેનું રહસ્ય પણ વિચારવું જોઈએ. તેમના કથનનો ઉદ્દેશ એ છે કે, સંતોનાં વચન મેં સાદ કયોં, ભાગવતના યોગા સ્લોક અને સ્તોત્ર કંઈક કયોં. આ પ્રમાણે જો મને વેદ-વચન કંઈ કરવાનો અધિકાર હોત તો ઉપનિષદો જોઈને તેમાંથી પણ નિત્યપાઠ કરવા યોગ્ય એવાં વચનોનો હું સંગ્રહ કરી લેત. શાસ્ત્ર-પુરાણ તેમણે જોયાં, વેદોનો પણ જો અધિકાર હોત તો જોઈ જાત, એજ જ્ઞાનો સ્પષ્ટ ભાવાર્થ છે. તેઓ ભાગવતાદિ ગ્રંથો મૂળમાંજ વાંચીને તેનો ભાવાર્થ સમજી લેવા જેટલું સંસ્કૃત જાણતા હતા. તેમની શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ અલૌકિક હતી. શાસ્ત્ર-પુરાણોના ભાવાર્થને તરત શ્રદ્ધા કરી લેવા યોગ્ય તેમના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ હતી. આ કારણથી જો ગ્રંથોને જોતાં જોતાં તે ગ્રંથોના અર્થ શ્રદ્ધા કરી લેવા જેટલું સંસ્કૃત જાણતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જવું તેમને માટે કઠિન નહોતું. શાસ્ત્રો તેમજ પુરાણોનું રહસ્ય સ્પષ્ટ સમજાવનારા પ્રાકૃત ગ્રંથ પણ મોજાદ હતા અને તે ગ્રંથો તેમણે જોયા પણ હતા. તેથી મૂળ ગ્રંથોને જોઈને તેમનો ભાવાર્થ જાણી લેવો જો તેમના જેવા પ્રજ્ઞા-પ્રતિભાવાન પુરુષ માટે સ્વાભાવિકજ હતું. વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણોનું રહસ્ય જ્ઞાનેશ્વરી અને નાથ-ભાગવતમાં વ્યક્ત થયું હતું, અને જો ગ્રંથોને તેમણે પોતાના હૃદયમાં જડી રાખ્યા હતા, તેમના આચાર ઉત્તમ પ્રાદાણે પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હતા. દેવપૂજા વગેરેના મંત્રો તેમને કંઈક હતા, પૂજા સમાપ્ત કરતાં કરતાં 'મંત્રહીનં મિત્યાહીનમ્' ઇત્યાદિ કહીને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. તુકારામ પણ કહે છે કે-

અર્થો મંત્રહીન ક્રિયા, નકા ચયાં વિચારું. ૧

સેવે મધ્યે જમા ધરા, કૃપા કરા સેવટી. ૨

અર્થાત્ "મારાં કાર્ય મંત્રહીન થયાં હોય, વિધિસર

કે અવિધિસર થયાં હોય તેનો કંઈ પણ વિચાર ન કરશો. એને આપની સેવામાં જમા કરો અને અંતે કૃપા કરો.”

લોજનસમયે ‘હરિદાતા હરિમોક્ષા’ ઇત્યાદિ બોલવામાં આવે છે. તેને તુકારામ પોતાની વાણીમાં આમ કહે છે—‘દાતા નારાયણ, સ્વયંભોગિતા આપણ.’ તેમનો એક બહુ સુંદર અલંગ છે—‘કાસયાને’ પૂજા કરું કેશી રાજા.’ એક વાર એવું થયું કે, તુકારામ બધી પૂજાસામગ્રી પાસે લઈને પૂજા કરવા બેઠા, પૂજા શરૂ પણ થઈ નહિ એટલામાં તો તેઓ ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. પૂજ્ય, પૂજક અને પૂજાસાહિત્ય, એ ત્રિપુટી ન રહી—ત્રણે એકાકાર થઈ ગયાં. જે અલંગની વાત કહી રહ્યા હતા, તે એજ સમયનો અલંગ છે. એ આચાર્યના ‘પરા-પૂજા’ નામના પ્રકરણના ભાગમાં છે. આથી કેટલાક લોકો અધીરપણે એમ પણ કહી દે છે કે, તુકારામ મૂર્તિપૂજક નહોતા. આ અલંગથી એ વાત સાબીત થઈ જાય છે કે, તેઓ બહુ આસ્થાવાન અને નિયમધારી મૂર્તિપૂજક હતા; તેમજ અંદન, અક્ષત, દૂલ, ધૂપ, દીપ, દક્ષિણા, આરતી, ભજન અને નૈવેદ્ય સાથે હમેશાં શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ભગવાનની પ્રતિમાનું પૂજન કરતા હતા. નિત્યકર્મમાં તેઓ બહુજ ચોક્કસ હતા, તેમાં સહેજ પણ ચલાવી લેતા નહિ. તેમનુંજ કથન છે કે—‘કાંઠી નિત્યનેમાવીણ, અન્ન ખાય તોયિ શ્વાન’ (ત્રાગ્ર ઘણા નિત્યનિયમો પાળ્યા વિના જે અન્ન ખાય છે તે કતરા છે.) માત્ર ભંડારા પર્વત ઉપર જઈને અંથ વાંચ્યા, એકાકાર ભગવાનની શાબ્દિક પ્રાર્થના કરી ને સત્રે ગામના દેવાલયમાં બે પહોર શ્રીર્તન કર્યો એટલેજ તુકારામનો કાર્યક્રમ નહોતો; દુલપરંપરાગત શ્રીપાંદુરંગની પૂજા પણ તે નિન્યતા નિયમપૂર્વક અને અન્યંત શ્રદ્ધા વડે કરતા હતા. ચૈતન્યચરણ ભગવાનની મૂર્તિ પણ ચૈતન્યચરણ છે. ભગવાન સામે ઉભા છે, પાંદરેકપચરે પ્રેમપૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું એ સ્વયં આનંદપ્રદ અવધન છે. એવા આનંદમય કાર્યને નેકો ભગવાનની પૂજા કરતા હતા.

તુકારામ—અનિભાઈ મુલેશામાં તારા માતા જન્મી છે.

(૬) દેવતા બાદ મળીને મુલેશામાં મુલેશામાં
લાગે છે. (જાનેશ્વરી, ૬-૪૫૬.)

તુકારામ—૧૫૫૫૫ દેવતા મુલેશામાં મુલેશામાં
આવે તેમ હશે છે.

(૧૨) મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
(જાનેશ્વરી, ૬-૫૬૬)

તુકારામ—મારી મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં

(૧૩) ખાતામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
તેમજ મારી મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં (જાનેશ્વરી ૧૦-૨૧૦)

તુકારામ—જિજ્ઞાસુ મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
તે મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં.

(૧૪) મારી મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
(જાનેશ્વરી ૬-૫૬૬)

તુકારામ—જેમાં નારાયણ છે, તેજ મુલેશામાં મુલેશામાં

(૧૫) તે મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં (૧૦-૧૧૨)

તુકારામ—નારાયણ મુલેશામાં મુલેશામાં

(૧૬) જ્યાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને જુમિ મળે. (જાનેશ્વરી ૧૩-૮૮૮)

તુકારામ—માતાની જુમિમાં મુલેશામાં જાણક જુમિ
આવે છે.....

(૧૭) ખાતામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં

તુકારામ કહે છે કે—'ખાતામાં જ્યાં તારા જુમિ
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં
જાણકને મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં મુલેશામાં

અને શેરડી એકજ જળના લિપ્ત લિપ્ત રસ છે. ૧

જ્ઞાનદેવના દૃષ્ટાંતને અહીં તુકારામે વળી વિશેષ મધુર અને સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. ઉપાધિભેદથી રાઈ (તામસ), કુંગળી (રાજસ) અને શેરડી (સાત્વિક) માં, જળ ત્રિવિધ હોવા છતાં પણ જળ તો એકજ છે. જળને જેમ પોતાની કોઈ ઈચ્છા અથવા આગ્રહ નથી હોતો, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યે નિષ્કામ થવું જોઈએ.

(૧૬) નવમા અધ્યાયમાં શુદ્ધ જ્ઞાન બતાવતાં જ્ઞાન-દેવ સંજયની સુખાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે—

‘(શ્રીકૃષ્ણાભ્યુન સંવાદમાં) ચિત્ત ખુશ થઈને સ્થિર થઈ ગયું, વાણી જ્યાંની ત્યાં સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, પગથી તે માથા સુધી આખું શરીર રોમાંચિત થઈ ઉઠ્યું. આંખો અધીર ઉઘડેલી રહી ગઈ અને તેમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને અંદર આનંદની જે લહેરો ઉઠી તેનાથી બાહ્ય-શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. (પર૭, પર૮) આવા મહાસુખના અલૌકિક રસથી જીવની દશા નાશ પામવા લાગી. (પ૩૦)

x

x

x

x

તુકારામ કહે છે કે—

સ્થિરાવલી વૃત્તી પાંગુળતા પ્રાણ,
અંતરીંચી ખૂણ પાણુનિયાં. ૧
પુંજળલે નેત્ર આલે અર્ધોન્મીલિત,
કંઠ સદ્ગદિત રોમાંચ આલે-ધ્રુ.
ચિત્ત આકારલે સ્વરૂપા માઝારી,
ન નિવેચિ બાહેરી ગુખાવલે. ૨
તુકા મુણે મુખે પ્રેમેસી કલ્લન,
વિરાલો નિશ્ચિત નિશ્ચિંતીને. ૩

અર્થાત્ જ્યારે જ્ઞાને જ્ઞાનને આગળખે ત્યારે વૃત્તિ સ્થિર થઈ રહે, પ્રાણની ગતિ કેદાઈ ગઈ, પગી નો આંખો ઉઘડી ગઈ, વળી અર્ધોન્મીલિત, કંઠ સદ્ગદિત થઈ પ્રેમ તરંગો રોમેરોમરો હોઈ જવાની ગમે. ચિત્ત અદિત થઈ

ગયું-સ્વસ્વરૂપમાં એક યદ્ય ગયું, તે છુટું પડવાનું હવે છુટું ન હતું-આવા પરમસુખની પ્રાપ્તિ યદ્ય. તુકારામ કહે છે કે, એવી દશા યદ્ય જતાં મુક્ત પુરુષ પ્રેમસુખપૂર્વક ડાલવા લાગ્યો-તે નિશ્ચિંત બની ગયો.

(૧૭) સંસારમાં રહેતાં છતાં ચોતાનું નિષ્ક્રિયતા રીતે બાળી શકાય તે વિષે સમજાવતાં જ્ઞાનેશ્વરે બહુ (અ. ૩-૧૭૬) અને સ્ફટિકનું દૃષ્ટાંત (અ. ૧૫-૨૫) આપ્યું છે. આ બન્ને દૃષ્ટાંત તુકારામે 'નટ-નાટ્ય અવ સંપાદિલે' સોંગ' આ અભંગમાં એકસાથે રચી કયાં દં

(૧૮) આગની પથારી ઉપર સુખની નિદ્રા. (જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ-માકળવાળા ખાટલા પર સુખની કલ્પના !

(૧૯) અદ્રેતાતુભવથી દેહભાવ છૂટયા પછી, દેહ રહેવા છતાં પણ દેહથી અલગ હોવાનો ભાવ પ્રાપ્ત થતાં કમં બંધનકર્તા થતાં નથી. જ્ઞાનદેવ આ જાણતમાં માખણનું દૃષ્ટાંત આપે છે. દહીંને વલોવીને જ્યારે તેમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે, ત્યારે તે માખણ છાશમાં નાખવાથી કોઈ પણ પ્રકારે બળી જતું નથી. આ વાતને તુકારામ આ પ્રમાણે કહે છે કે "દહીંમાંથી માખણ અલગ કરી દીધા પછી બન્ને એકબીજામાં મેળવી શકાતાં નથી."

(૨૦) તરસ્યો તરસનેજ પીએ, બૂખ્યો બૂખનેજ ખાઈ જાય. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૨-૬૩)

તુકારામ-તરસ તરસનેજ પી ગઈ અને બૂખ બૂખનેજ ખાઈ ગઈ.

(૨૧) બધાં પ્રાણી મારાંજ અવયવ છે, પરંતુ માયાના યોગથી છવદશાને પ્રાપ્ત થયાં છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૭-૬૬)

તુકારામ-એકજ દેહનાં બધાં અંગ છે અને તેજ બધાં સુખદુઃખ લોગવે-લોગવાવે છે.

(૨૨) ગીતાના 'અનિત્યમમૃત્યુલં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજ-

સ્વ મામ્' (અ. ૯-૩૩) આ શ્લોક ઉપર જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા (૪૯૧-૫૦૭) અને તુકારામના 'વાટે ચા જનાચે' થોર વા આશ્ચર્ય' તથા 'વિષય વોઢી' ભુલલે જીવ' એ બે અભંગ સરખાવતાં બરાબર સમજાઈ આવે છે કે, તુકારામના વિચારો ઉપર જ્ઞાનેશ્વરીના અધ્યયનનો કેટલો ઉંડો પ્રભાવ પડ્યો હતો. આ જીવો ભગવાનને કેમ ભજતા નથી, કયા બળ ઉપર ઉન્મત્ત થઈને વિષયભોગમાં મથેલા છે, તેમની આ દશા ઉપર જ્ઞાનેશ્વર-તુકારામ બંનેને ઘણી દયા આવી છે.

જ્ઞાનેશ્વર—અરે ! આ આ લોકો મને ન ભજે એવું કયું બળ તેમને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે ? ભોગમાં આટલા બધા નિશ્ચિંત થઈને કેવા પડ્યા છે ! (૪૯૩)

તુકારામ—તેઓમાં કયું એવું બળ છે કે જે તેમને અંતકાળે કામ આવશે ? કેને ભરોસે એ નિશ્ચિંત છે ? યમદૂતોને તેઓ શો જવાબ આપશે ?

જ્ઞાનેશ્વર—વિદ્યા કે આયુષ્ય, આ પ્રાણીઓને સુખના એવા કયા બળનો ભરોસો છે કે તેઓ મને ભજતા નથી ? જેટલા ભોગ છે, તે બધા દેહનાજ સુખ-સાધનમાં લાગેલા છે અને દેહ તો કાળના મોંમાં પડેલો છે. (૪૯૪)

તુકારામ—સંસારમાં કાળનો કોળિયો બનીને કોણ સુખી થયું છે ?

જ્ઞાનેશ્વર—જ્યાં ચોતરફ દાવાનળ ભભુકી રહ્યો હતો, ત્યાંથી પાંડવો શી રીતે બચી શક્યા હોત ? આ જીવો આટલા ઉપદ્રવોથી ઘેરાયેલા છતાં મને કેમ ભજતા નથી ?

તુકારામ—શું આ જીવો મૃત્યુને ભૂલી ગયા છે કે તેમને આ સ્વદ લાગેલો છે ? બાંધનથી છૂટવા માટે તેઓ દેવદેવતાને કેમ યાદ કરતા નથી ?

૨૩ દેહના ભુજા મને નેટફ મનજ અલાયે પડુ

તે ખાંડમાંથી વળી પાછી ચોરડી બનાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે તેને (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરીને કોઈ જન્મ-મૃત્યુના આ ચક્રાવામાં પડતો નથી. (સા. ૮-૨૦૨)

અર્થાત્ જ્યારે ખાંડમાંથી પાછી ચોરડી બનતી નથી; તો અમને ગર્ભવાસ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયે ?

(૨૪) ભગવાનના શુણ્ઘ ગાતાં ગાતાં વેદ માન થઈ ગયા અને ચોપનાગ પણ થાકી ગયા—‘જ્ઞાનમાં વેદો કરતાં કોઈ મોડું’ છે ? અથવા ચોપનાગથી પણ બીજું કોઈ વિશેષ બોલનાર છે ? પરંતુ એ ચોપનાગ પણ શમ્યા નીચે જઈને હુપાઈ જાય છે અને વેદ ‘નેતિ, નેતિ’ કહીને પાછા ફરે છે. વળી સનકાદિ પણ અવાક થઈ ગયા ! (સા. ૯-૩૭૦, ૭)

તુકારામ—ત્યાચા પાર નાહીં કળલા વેદાંસી,
આષ્ટિક્હી ઋષી વિચારિતાં,
સહસ્રમુખેં શોપ શિજીલા બાપુરા,
ચિરલિયા ધડા છર્ધી ત્યાચ્યા,
(અને) શોપ સ્તુતિ પ્રવર્તલા,
છર્ધી ચિરિનિ પલંગ ગાલા. ૧

અર્થાત્ “વેદો તેમનો પાર પાગી શક્યા નહિ, ઋષિ-ઓ પણ વિચારતાજ રહી ગયા. સહસ્ર મુખવાળા ચોપનાગ બિચારા થાકી ગયા, તેમના ધડની છલો બની ગઈ, તો-પણ પાર પાગી શક્યા નહિ અને ચોપજી તો સ્તુતિ કરતા કરતા જીભ ચીરીને પલંગ બની ગયા.”

(૨૫) જ્ઞાનેશ્વરીમાં (અ. ૬-૭૦ થી ૭૮ સુધી) દેહા-ભિમાની જીવ શુકનલિકા-ન્યાયે પોતાની મેળેજ પોતાના પગ ભરાવીને કેવી રીતે આત્મઘાત કરે છે. તેણે વર્ણન છે. આ શુકનલિકા-ન્યાય ઉપર તુકારામ કહે છે કે—

આપણુચી તારી આપણુચી મારી,
આપણુ ઉદરી આપણુયાં.

શુકનલિકાન્યાયે શુન્તલાસી કાય,
વિચારુનિ પાહે મોકળિયા.

અર્થાત્ ‘આ જીવાત્મા પોતેજ પોતાનો તારક અને પોતેજ પોતાનો મારક છે તથા પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધારક છે. રે મુક્ત જીવ ! જરા વિચાર તો ખરો કે, શુકનલિકાન્યાય-થી તું ક્યાં અટકેલો છે ?’

(૨૬) મોટાઓને ત્યાં નાના-મોટા સૌ એકસરખું લોજન પામે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૮-૪૮)

તુકારામ—સમર્થાંસી નાહીં વર્ણુવર્ણુ ભેદ,
સામગ્રી તે સિદ્ધ સર્વ ધરીં. ૧
ન મહણુ સુદ્ધ સોયરા આવશ્યક,
રાજા આણિ રંક સારિખેચિ. ૨

અર્થાત્ ‘સમર્થોને ત્યાં વર્ણુ-અવર્ણુનો ભેદ નથી હોતો. સિદ્ધોને ત્યાં બધી સામગ્રી તૈયાર-સિદ્ધજ હોય છે. ત્યાં પોતાના સગાસંબંધીઓની વાત નથી, કારણકે રાજા અને રંક બધા ત્યાં સરખા છે.’

૧૫-એક પુરાણી પોથી

આટલે સુધી લખી રહ્યા પછી દેહમાંથી એક એવી જૂની પોથી મળી આવી છે, કે જેમાં જ્ઞાનેશ્વરીના ખારમા અધ્યાયની એવીઓ અને એમાંથી કેટલીક એવીઓની નીચે તેજ અર્થોના તુકારામના અભંગો લખેલા હતા. ખાર-મા અધ્યાયમાં મગુણુ ભકિતનું ઉત્તમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને આ કારણે વારકરીનું પ્રદાયમાં તેને ખાસ માનવામાં આવે છે. આ પોથી તુકારામનાજ વંશના તેમના કોઈ પોત્ર કે પ્રપોત્રે લખી દશે. આખીયે પોથી અઢીં આપવી અશક્ય છે; છતાં નમૂનાવરીકે તેનાં બે-ચાર અવતરણુ આ નીચે આપીએ છીએ—

જાત—તરિ વ્યજ્જ અણિ અવ્યજ્જ, તુંચિ એક નિઝાંત.
ભક્તી પાવિત્રે વ્યજ્જ, અવ્યજ્જ પોઝાં. ૨૩

(૧) જ્ઞાનેશ્વર—વ્યક્ત અને અવ્યક્ત નિઃસંશય તમે એક છો. ભક્તિથી વ્યક્ત ને યોગથી અવ્યક્તરૂપે મળે છે.

તુકારામ—જે કોઈ જેવું ધ્યાન ધરે છે તેવાજ દયાળુ ભગવાન બની જાય છે. સચ્ચિદ-નિશ્ચિદના ધામ તો ઇંટ ઉપર ચરણ ધરીને વિરાજમાન થયેલા છે.

લક્ષુનિયાં યોગી પાહોતી આભાસ,
તેં દિસે આભાસ દૃષ્ટીપુટે. ૧

અર્થાત્ યોગી ધ્યાન ધરીને જેનો આભાસ પામે છે, તે અમને અમારી દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

(૨) જ્ઞાનેશ્વર—એકદેશીય સ્વરૂપ અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ બન્ને સમાનજ છે. (૨૫)

તુકારામ—'જે કહે છે કે વિકૃત પ્રદા નથી, તે શું કહે છે તે સાંભળવાની જરૂર નથી.'

(૩) જ્ઞાનેશ્વર—જે ઝંકારથી પર છે—વાણીથી જે ગમ્ય છે. (૩૧)

તુકારામ—જે હું સ્તુતિ કરું, તો વેદોથી પણ જે કામ ન બન્યું તે હું કરી શકું. પરંતુ વૈષ્ણવીને એ મુખના રસનો સ્વાદ લાગ્યો છે—રસના એજ રસ હવે છે.

(૪) જ્ઞાનેશ્વર—કર્મેન્દ્રિયો મુખપૂર્વક એ સપગાં કર્મો કયાં કરે છે, કે જે વર્ણવિરોધના ભાગ અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૬) બીજા પણ જે જે કાર્યિક, વાચિક, માનસિક ભાવ છે તે બાપાને માટે મારા સિવાય બીજું કોઈ કામ—કેકાણું નથી. (૭૭)

તુકારામ—
હું, પરંતુ મારા
ના પામું' પા
તું જૂત ના
જાગમાં જે કામ આન્યું તેજ
તો અંદરજ રહો. ચરીર
પરંતુ અંદરની વાત

ક્યાંય કોઈ બીજાનું પ્રયોજન નથી, બધી જગાએ મારે માટે તું જ તું છે. તન, વાણી અને મન તારાં ચરણોમાં રાખેલાં છે, હવે ઓ ભગવન ! બીજું કંઈ બાકી રહેલું જણાતું નથી.

(૫) જ્ઞાનેશ્વર—અભ્યાસબળથી કેટલાક અંતરિક્ષમાં ચાલે છે, કેટલાકોએ વાઘ અને સાપના સ્વભાવ બદલી નાખ્યા છે. (૧૧૧) અભ્યાસથી ઝેર પણ પચી જાય છે, સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલી શકાય છે. કેટલાકોએ તો અભ્યાસબળથી વેદોને પણ પાછળ રાખી દીધા છે. (૧૧૨) એટલે અભ્યાસને માટે કંઈ પણ હુકમ નથી. તો પછી અભ્યાસથી તું મારા સ્થાનમાં આવી જા. (૧૧૩)

તુકારામ—અભ્યાસ વડે કેટલાક એક એક તોલો વછનાગ પણ ખાઈ જાય છે, દૂરથી આંખોએ દેખાતું નથી. અભ્યાસથી સાપને હાથમાં પકડી લે છે, બીજા જોઈનેજ ધૂજવા લાગે છે, પ્રયત્નથી અસાધ્ય પણ સાધ્ય થઈ જાય છે; આનું કારણ તુકારામ કહે છે કે, અભ્યાસ છે.

૧૬—એકનાથ મહારાજના ગ્રંથ

હવે એકનાથ મહારાજના ગ્રંથોનું તુકારામ મહારાજને કેટલું ઉત્તમ જ્ઞાન હતું તે જોઈએ. એકનાથી ભાવવત, ભાવાર્થ રામાયણ, છૂટક અભંગો ઇત્યાદિ સાહિત્ય તો પુષ્ટળ છે. શ્રીનાથભાગવત અને અભંગજ તુકારામના પાક ને અવલોકનમાં ખાસ કરીને રહ્યા હશે. તેના પ્રમાણ માટે અનેક અવતરણ આપી શકાય છે; પરંતુ વધુ વિસ્તાર નહિ કરતાં ચોરાંજ પ્રમાણ અહીં આપીએ છીએ:—

(૧) મારા જન્મે જે ઘેર આવ્યા તે સમયે બધાં પયો તે ઘરને આંગળે આવીને હાજર થયાં બતાવ્યાં. આવા તીર્થ-દેવ મહાત્માએ જન્મને ઘેર આવે છે, ત્યારે વૈષ્ણવોને મારે એવું વિચરવડેલાં—દિવાળી છે. (સ. ચ ભાગવત, ૧૧-૧૨૬૬)

જો એવું કંઈ આવે છે, ત્યારે કહેવું—દિવાળી

શ્રીમદ્ભાગવતની આ કલ્પનાનો એકનાથે (અ. ૬) વિશેષ પ્રચાર કર્યો છે—

યાલાગીં નરદેહ નિધાન, જેણે બ્રહ્મસાયુજ્યીં ઘડે ગમન.
દેવ વાંછિતી મનુષ્યપણુ, દેવાચે સ્તવન નરદેહા. ૨૫૯
મનુષ્યદેહીંચેનિ જ્ઞાને, સચ્ચિદાનંદપદવી ઘેણે.
એવઠા અધિકાર નારાયણે, કૃપાવલોકને દીધલા. ૩૩

અર્થાત્ નર-દેહ એવી વસ્તુ છે, કે જેના વડે બ્રહ્મ-સાયુજ્ય ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દેવતાઓ મનુષ્યજન્મ ઇચ્છે છે, અને નરદેહની સ્તુતિ કરે છે. (૨૫૯) સચ્ચિદાનંદ પદવીને પ્રાપ્ત કરવાનું જ્ઞાન આ મનુષ્યદેહવડેજ મળી શકે છે. નારાયણે પોતાની કૃપાદષ્ટિથી (નરદેહને) આટલો મોટો અધિકાર આપ્યો છે.

તુકારામ કહે છે કે—

ઈહલોકીંચા હા દેહ, દેવ ઈચ્છિતાતી પાહે. ૧
ધન્ય આમહી જન્મ આલેાં, દાસ વિઠાબાચે જાલેાં. ૨
આયુષ્યાચ્યા યા સાધને, સચ્ચિદાનંદ પદવી ઘેણે. ૨
તુકા મહણે પાઠવણી, કંઈ સ્વર્ગીંચી નિશાણી. ૩

અર્થાત્ “આ લોકના આ દેહને જુઓ, દેવતાઓ પણ એને ઇચ્છે છે ! આ દેહમાં જન્મવાથી હું ધન્ય થયો કે શ્રી વિઠ્ઠલનો દાસ થયો. આ દેહમાં જે આયુષ્ય મળ્યું છે, તે સચ્ચિદાનંદ-પદ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. તુકારામ કહે છે કે, સ્વર્ગની પતાકા ભેટતરીકે મોકલવામાં આવશે.”

(૬) કેવળ છ’ અપવિત્ર, રિસે આણિ વાનરેં.

આં પૂજિલીં ગીગિયાંચીં પારેં, તાકપિરેં રાનંદેં.

(ના. ભા. ૧૪-૨૬૦)

અર્થાત્ “રીંછ અને વાનર, જેમનામાં કશી પવિત્રતા નથી તેમનું અને છાશ પીનારા અવ્યવસ્થાળીઓનું મેં પૂજન કર્યું.”

“ગીગિયાંચી તાકપિરેં, કાણુ પારેં વાંઘલી ?” (નિઘન)

અર્થાત્ “ગોવાળોનાં છાશ પીનારાં બાળકો કેવાં મહાન અને ઉત્તમ છે !”

(૭) બાળની રમતમાં સોગડીનું જેવું મરવું-ભવવું છે તેનાજ જેવાં શાનીની દૃષ્ટિમાં બંધ અને મોક્ષ છે.

સારી નિમાલિયાપાઠી, કોણુ પુણ્યાત્મા ચઢેં વૈકુંઠી, કોણુ પડે નરકસંકર્ષી, બદ્ધસુક્તગોષ્ઠી સમૂળ મિથ્યા.

એકનાથ—“કંઈ સોગડી મયાં પછી પોતાના પુણ્ય-બળથી વૈકુંઠધામ પહોંચે છે ? અને કંઈ નકંની યાતનામ પડે છે ? બદ્ધ અને સુક્તની વાતજ તદ્દન મિથ્યા છે !”

(નાથ ભાગવત ૨૯-૭૬૮)

સારી બલી મેલી લટિકે વચન,
બદ્ધસુક્તશીણુ, ટુકા મહણે. (ટુકારામ)

અર્થાત્ સોગડી મરી કે ભવી એ બાળત નકામી છે. એજ પ્રમાણે બદ્ધ-સુક્ત યવાની વાત પણ, ટુકારામ કહે છે ખાલી વાતજ છે.

(૮) શું ઘર-ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભગવાન નથી ? તો પછી ગાંડા થઇને વનમાં શામાટે ભટકે છે ? વનમાં જો ભગવાન હોત તો હરણુ, સસલાં કે વાઘ કેમ તરી જાત નહિ આસન જમાવીને ધ્યાન કરવાથી જો ભગવાન મળત હોત તો બગલાઓનો ક્ષણમાત્રમાં ઉદ્ધાર કેમ ન થાત ? એકાંત શુદ્ધમાં રહેવાથી જો ભગવાન મળતા હોત તો ઉંઘર દર છોડીને ઘેર ઘેર ચું ચું શા માટે કરત ?

(નાથ ભાગવત અ. ૫૧-૧૧૬-૧૭)

કાય સર્વ ખાતો અન્ન, કાય ધ્યાન બકાચે ?
અંતરીંચી બુદ્ધિ ખોટી, ભરલે પોટી વાટિ. કુઠ
કાય ઉદ્ધીર નાહી ધાંવી, રામ લાવી ગાઢવ ! ૨
ટુકા મહણે સુસર જળી, કાઉળી કાં ન ન્હાતી. ૩
અર્થાત્ “શું સાચ અન્ન ખાય છે ? (ના, વાયુ ભક્ષણ નેજ રહે છે.) અને બગલો કેવું ધ્યાન કરે છે ! તેની

અંદર તો છલોછલ કપટ ભરેલું હોય છે, તેના પેટમાં દુષ્ટતા ભરેલી છે. ઉંદર પણ દરમાં એકાંતમાં રહે છે, ગધેડો પાણુ આખે શરીરે લભૂતિ ચોળે છે, ઘડિયાળ (એક જાતનું જળચર પ્રાણી) પાણીમાંજ રહે છે, કાગડો જળસ્નાન કરે છે. પરંતુ એથી શું ? તેમનામાં તો કપટ ભરેલું છે, પેટમાં પાપ ભરેલું છે ! આથી તેમને કોઈ સાધુ અથવા પરમાર્થના સાધક નથી કહેતું. વાયુલક્ષણ, ધ્યાન, એકાંતવાસ, ભસ્મ-લેપન, જળમાં બેસીને કે ઉભા થઈને અનુષ્ઠાન કે સ્નાન કરવું—એ બધાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિનાં સાધન છે ખરાં, પરંતુ તે કરતાં છતાંયે જો બુદ્ધિ નિર્મળ ન થાય તો તેનાથી કંઈ લાભ થઈ શકતો નથી.

(૬) અદ્વૈત લક્ષિત અને અલેદ લક્ષિતના લાવ અને શબ્દ જ્ઞાનેશ્વરીમાં છે. આજ લક્ષિતને એકનાથે “મુક્તિ વરીલ લક્ષિત” (મુક્તિના ઉપરની લક્ષિત) કહેલી છે. નાથ ભાગવતમાં આ શબ્દો પાંચ દશ વાર આવ્યા છે. (અ. ૬, ઓવી ૭૧૦ થી ૮૧૦ સુધી) આજ “મુક્તિની ઉપરની લક્ષિત”નો ઉદ્દેશ તુકારામના એક અભંગના નીચેના એક ચરણમાં છે—

મુક્તી વરીલ લક્ષિત જાણુ, અખંડ મુખી નારાયણુ.

અર્થાત્ ‘મુખમાં નારાયણના અખંડ નામસ્મરણનેજ મુક્તિ વિષેની લક્ષિત જાણો.’

(૧૦) દહ બોખટં મહણિ ત્યાગાવેં,

તેં મોક્ષચુખારી નાગવાવેં.

કાં મોખટં મહણિ ભોગાવેં,

તેં અવશ્ય જાવેં નરકારી. રૂપર

નરી હેં ત્યાગાવેં ના ભોગાવેં, મધ્યભાગેં વિભાગાવેં.

આત્મસાધનીં રાખાવેં, નિજસ્વભાવેં હિતાસારી. રૂપર

(નાથભાગવત અ. ૬)

અર્થાત્ “દેહને છુટાવવું સમજીને ત્યજ દહએ તે. મોક્ષચુખારી વચિત રહેવું પડે, જે એને સારો સમજીને

ચમારના કુંડ જેવું છે.' (તુકારામ)

એકનાથ અને તુકારામ બન્નેના અભંગોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે. એકનાથના અભંગોનો પાઠ અને અધ્યયન તુકારામે કરેલો અને તેમના મન-વાણી પર તેનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો છે. અહીં એકનાથ ને તુકારામની થોડીક ઉક્તિઓ મેળવી જોઈએ. પહેલાં નાથનાં વચનો આપીએ છીએ, પછી તુકારામનાં. વાચક એજ ક્રમથી બન્નેને મેળવીને વાંચે-

(૧) વર્ણાવી તે ચોરી એકા સદ્ગુરૂચી,
ચેરા માનવાચી કામા નયે. ૧

અર્થાત્ એક સદ્ગુરુનોજ મહિમા ગાયા કરવો, ખીલ મનુષ્યોની સ્તુતિ કંઈજ કામ આવશે નહિ.

વર્ણાવી તે ચોરી એકા વિકૃલાચી,
કીર્તિ માનવાચી બોલું નયે. ૧

અર્થાત્ માત્ર વિકૃલનોજ મહિમા ગાયા કરવો, મનુષ્યનાં ગીત ન ગાવાં.

(૨) ચિંતનાસી ન લગે વેળ, કાંહીં તયાં ન લગે ભાલ.
વાચે સદા સર્વકાલ, રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ. ૧

અર્થાત્ 'ચિંતનમાટે કોઈ સમય લાગતો નથી, તેને માટે કંઈ મૂલ્ય આપવું પડતું નથી. બધો સમય 'રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ'નું નામ જીભ ઉપર રાખ્યા કરવું.

ચિંતનાસી ન લગે વેળ, સર્વ કાળ કરાવેં.

અર્થાત્ 'ચિંતનને માટે કંઈ ખાસ સમય નહિ જોઈએ, બધો વખતજ કરતા રહેવું.'

(૩) ચિંતન તેં કરી સદા, રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ. ૧
દિગ્ધિ એક સત્ય સાર, વાયાં વ્યુત્પત્તીયા બાર. ૨

હમેશાં 'રામકૃષ્ણ હરિ-ગોવિંદ'નું ચિંતન કરે. એજ એક સત્ય સાર છે. વ્યુત્પત્તિનો બાર તદ્દન નકારે છે. દિગ્ધિ એક સત્ય સાર, વાડિયા વ્યુત્પત્તીયા બાર. ૧

અર્થાત્ જોઈ એક સત્ય સાર છે અને વ્યુત્પત્તિનો સાર તો નકામો છે.

(૪) દ્રવ્ય ષેડાનિયાં કથા લે કરિતી,
ઉભયતાં જાતી નરકામણે.

અર્થાત્ દ્રવ્ય લઈને લે કથા-કીર્તન કરે છે, તેજો બંનેય નરકમાં જાય છે.

કથા કરોનિયાં દ્રવ્ય રતી મેતી,
તેહી દોષે જાતી નરકામણે.

અર્થાત્ કથાકીર્તન કરીને લેજો દ્રવ્ય લે છે અથવા રે છે, તેજો બંનેય નરકમાં જાય છે.

(૫) ગીતા અને ભાગવત ઉપર છુકારામ અને એક-નાથ બંનેનો અનહદ પ્રેમ હતો. બંનેયે નામ-સ્મરણનો ઉપદેશ દીધો છે અને બંનેનાં હૃદયમાં હરિહરનો ઐક્ય-ભાવ હતો—

આયુધ્યઅંતવરી નામસ્મરણ, ગીતાભાગવતાથેં અવળ.
વિષ્ણુશિવમૂર્તીથેં ધ્યાન, હેંચિ દેણેં સર્વથા.

અર્થાત્ 'આયુધ્ય પહોંચતા સુધી નામ-સ્મરણ કરતા રહેવું, ગીતા-ભાગવતનું અવળ કરવું અને હરિહરની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું'—

ગીતા ભાગવત કરિતી અવળ, આખીક ચિંતન વિઠોળાથે.
'ગીતા અને ભાગવતનું અવળ કરે છે, અને વિઠોળાનું ચિંતન કરે છે.'

(૬) છુમચ્યા સેવેચ્યા મહિમા, મજ ન કળે પુરુષોત્તમા. (નાન)
છુમચ્યા નામાચ્યા મહિમા, મજ ન કળે પુરુષોત્તમા. (વૃન)

અર્થાત્ આપના નામનો મહિમા હે પુરુષોત્તમ ! હું સમજી શકતો નથી.

(૭) નકા કરું કર્માકર્મ, છુદાં સાંગતોં મી વર્મ;
નામ, અદહાસેં ઉચ્ચારા. ૧ (નાથ)

અર્થાત્ કર્માકર્મના ચક્કરમાં ન પડો. હું અંતરની વાત બતાવું છું. શ્રીરામનું નામ આનંદપૂર્વક ઉચ્ચારો.

કળે ન કળે જ્યા ધર્મ, એકા સાંગતોં રે વર્મ;
માઝ્યા વિઠોળાચેં નામ, અટ્ટહાસેં ઉચ્ચારા. ૧ (૭૦)

અર્થાત્ જે ધર્મને સમજે છે અને નથી સમજતા તેઓ સૌ સાંભળો, હું રહસ્યની વાત બતાવું છું. મારા વિઠોળાનું નામ આનંદ-ઉલ્લાસપૂર્વક ઉચ્ચારો.

(૮) સ્ત્રીને અધીન થઈને પુરુષ સ્ત્રી ન બને, તેના ઇશારા ઉપર નાચીને પોતાના પરમાર્થને ગુમાવી ન દે. એકનાથ અને તુકારામ બન્નેનો આજ ઉપદેશ છે.

બાઈલેઆ આધીન હોય જ્યાચેં જિણેં,

તયા અધમા નરકીં ચેણેં. ૧

બાઈલે મનોગતેં એસા ચાલે,

નાવડતી કોણાચે તયા બોલ. ૨ (નાથ)

અર્થાત્ જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન થઈ જાય છે તે અધમને નરકમાં જવું પડે છે. સ્ત્રીનું વલણ બેઠને તે વતે છે, બીજા કોઈની વાત તેને સારી લાગતી નથી. (એકનાથ)

બાઈલેઆધીન હોય જ્યાચેં જિણેં,

તયાઆ અવલોકનેં પડિજે દ્રાડ.

કાસયા તે જત જિતાચી સંસારીં,

માકરાઆ પરી ગારોડ્યાઆ.

બાઈલેઆ મના ચેઈલિ તેં ખરેં,

અલાગી તેં પુરેં બાઈલેચેં. ૩ (તુકારામ)

અર્થાત્ જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન હોય છે તેને જોવાથી પણ દોષ લાગે છે. એ બધા જાતુઓ સંસારમાં કોણ જાણે શા માટે મદારીના માંકરાની પડે જીવે છે? સ્ત્રીની મનોવાંકનાનેજ જે મન્ય સમજે છે, તે સ્ત્રી સાથેજ પુરે-પુરે અલાગ રહે છે. (તુકારામ)

અહીં 'મદારીના માંકરા'ની વાત વાંચીને જાનેશ્વરીની

(૧૩) દોઢિ અક્ષરાંચં કામ, વાચે મહત્ત્વા રામનામ.(એકનાથ)
દોઢિ અક્ષરાંચં કામ, ઉચ્ચારાવા રામરામ. (વૃદ્ધરામ)

અર્થાત્ એજ અક્ષરોનું કામ છે; મુખે રામનામ બોલો.

(૧૪) વેળોવેળાં સાંગે જના, માગે દાના સર્વાંગી.(એકનાથ)
વેળોવેળાં હેંચિ સાંગે, દાન માગે જગારી. (વૃદ્ધરામ)

અર્થાત્ લોકોને વારંવાર કહું મું-સોની પાસે એજ યાચના કરે મું.

(૧૫) ભાગવત સંપ્રદાયમાં હરિ-હર પ્રત્યે સમાન પ્રેમ હોય છે અને એકાદશી તથા સોમવાર બંને મતોનું પાલન કરવાનું કહેલું છે.

સોમવાર મત એકાદશી દરી,

ત્યાચે ચરણ રીરી વંદીન મી.

શિવવિધ્યુ દાનદી એકચિ પ્રતિમા,

એસા જયા પ્રેમા વંદીન ત્યાસી. (એકનાથ)

અર્થાત્ જે સોમવાર અને એકાદશીનું મત કરે છે, તેનાં ચરણોમાં હું મારા મસ્તક વડે વંદન કરીશ. શિવ-વિધ્યુ બંને એકજ પ્રતિમા છે, એવો જેનો પ્રેમ છે તેને હું વંદન કરીશ. (એકનાથ)

એકાદશી સોમવાર ન કરિતી,

કાણ ત્યાંચી ગતિ હોઈલ નેણ,

હરિહરં ભેદ, નાહીં નકા દન્ન વાદ. ૧ (વૃદ્ધરામ)

અર્થાત્ એકાદશી ને સોમવારનું મત જેઓ પાળતા નથી, તેમની કાણ બાણે શી ગતિ થશે !

(૧૬) મજ આણિલેં નામરૂપા, ત્યાંચી મજવર કૃપા.

દાવિલા હા સોપા, માર્ગ મજ ઉદ્ધવા. ૧ (એકનાથ)

અર્થાત્ “જે મને નામ તેમજ રૂપમાં લઈ આવ્યા તેમણે મારા ઉપર ભારે કૃપા કરી છે. હે ઉદ્ધવ ! તેમણે મને આ સુગમ માર્ગ દેખાડ્યો છે. (એકનાથ)

આલા નાંવા રૂપા તુકા મહણે જાલા સોપા. ૧ (તુકારામ)

અર્થાત્ (લગવાન) નામ-રૂપમાં આવી ગયા, તેથી સુગમ થઈ ગયા. (તુકારામ)

(૧૭) કોઈ કોઈ સ્થળે જાણાય છે કે એકનાથ મહારાજના અલંગનું મનન કરતાં કરતાં ક્યાંક તેમનાં વચનોની પૂર્તિરૂપે અને ક્યાંક પ્રેમથી તેમની વાતનો ઉત્તર આપવા માટે તુકારામે અલંગ રચ્યા છે. એકનાથ મહારાજનો એક અલંગ છે:—“દેવાચેં તે આસ જાણાવે તે સંત” (લગવાનના જે આસજન છે, તેઓજ સંત છે.) જાણે આજ અલંગની પૂર્તિને માટે તુકારામે “નબડતી તે સંત કરિતાં કવિત્વ” (જેઓ કવિતા કરે છે, તેઓ સંત નથી) ઇત્યાદિ અલંગ રચ્યા છે. બહિણાબાઈની મૂળ “સર્વસંગ્રહ ગાથા” મને શિજિરમાંથી તેમના વંશજો પાસેથી મળી છે. તેમાં વચમાંજ એક પાના પર એકનાથ મહારાજના ‘બ્રહ્મ સર્વગત સદા સમ’ ઇત્યાદિ અલંગ લખેલા હતા. આ અલંગનું ધ્રુવપદ ‘ઐસે કાસયાને લેટતી તે સાધુ’ (આવા મહાત્મા કેવી રીતે મળે છે?) આજ અલંગની નીચે તુકારામનો ‘ઐસે ઐસિયાને લેટતી તે સાધુ’ (આવા મહાત્મા આ રીતે મળે છે.) ઇત્યાદિ અલંગ આપેલા છે.

(૧૮) રાનેશ્વરીની નાથ ભાગવત ઉપર અને એ જાતે ગ્રંથોની તુકારામના અલંગો ઉપર વિલક્ષણ અસર પડેલી જાણાય છે. અનુન જ્યારે મોહથી વ્યાકુળ થઈ ગયો ત્યારે ‘સ્નેહની કલિનતા’ ગતાવતાં જ્ઞાનદેવ કહે છે કે—

જેસેં બ્રમર ભેટી કોરેં, ભલનૈસેં કાપ કોરેં,

પરિ કળિકેમાજિ સાંપરે, કાંવળિયે. ૨૦૧

તેવ કિનીર્વ દોઈલ પ્રાણેં, પરિ તેં કમળદળ ચિરં મેળે.

તેસેં કલિકે કોવળેપાણેં, સ્નેહ દેખા. ૨૦૨ (અ. ૨)

સમજો: મને તેવ. કદાચ તાત્કાલે મળતી કે. ને. ના. ને. તેને મોહી ગયાની જે છે, પરંતુ કામળ દળમાં

આવીને ફસાઈ જાય છે. (૨૦૧) તે પ્રાણોને તણ દેશે. પણ કમળદલને ચીરશે નહિ. સ્નેહ કોમળ હોવાથી આવે કઠણ છે. (૨૨૨, અધ્યાય ૧)

ભમરાનું આ દૃષ્ટાંત એકનાથ મહારાજે ગ્રહણ કર્યું છે, અને સાથેજ તેમાં તેમણે ગૃહસ્થોનું નિત્યપરિચિત અને બાળકનું દૃષ્ટાંત બેઠ્યું છે—

જે શુદ્ધ કાષ્ટ સ્વથે કોરી, તે કોંવળયા કમળામાઝારી; ભમર શું તલા પ્રીતીવરી, કેસર માઝારી કુંચબો નેહી. બાળ પાલવી ઘાલી પિળા, તેણે બાપુ રાહે ઘોકલા. તરી કાય તે નિર્ભળ બહલા, ના તો સ્નેહે ભુલલા ઢળેના.

(નાથ ભાગવત અ. ૨)

અર્થાત્ જે ભમરો સુખપૂર્વક લોકકાને કોરી નાખે છે, તેજ કોમળ કમળની વચ્ચે પ્રેમપૂર્વક બીડાઈ જાય છે, કેસ-ને જરા પણ ધક્કો લાગવા દેતો નથી. આજ પ્રમાણે બાળક યારે બાપનો છેડો પકડી લે છે, ત્યારે બાપ ત્યાંજ ઉભો જાય છે, તેથી બાપ દુર્ગળ છે, એમ કંઈ નથી. પરંતુ સ્નેહવશ થઈનેજ ત્યાં ઉભો રહે છે.

(ના. ભા. ૨-૭૭૭-૭૭૮)

તુકારામે પોતાના અભંગમાં આ બન્ને દૃષ્ટાંતોનો ઉપ-યોગ કર્યો છે—

નાહી કાષાયા શુભાન, ગાવી ભમરા મુમન. ૧
પ્રેમ પ્રીતીથે બાંધે, તે ન મુટે કાંહી દેલે. ૨
પારી ઘાલી પિળા, બાપ નિર્ભળ સાટી બાળા. ૩
તુકા મદલે ભાવે, લેણે દેણે આકારાવે.

અર્થાત્ જે ભમરો લોકકાને કંઈ વિચારમાં ગણતો નથી, તેને ફૂલ ફસાવી લે છે. “પ્રેમ-પ્રીતિનો બાંધાયેલો” તે કોઈપણ પ્રકારે છૂટતો નથી. બાળક છેડો પકડે છે, ત્યારે બાપ બાળકની આગળ લાચાર બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ભાવથી અવધા બચથી ભગવાનને લાગે.”

તુકારામનો એક બીજો અલંગ છે, જેમાં બાળકનું બીજું દષ્ટાંત પણ છે—

પ્રીતીયા કળહ, પદરાસી ઘાલી પીળ,

સરેં નેદી બાળ, માગેંપુઠેં પિત્યાસી. ૧

કાય લાગે ત્યાસી બળ, હેડાવિતા કોણ કાળ,

ગોવિતી સબળ, જાળી સ્નેહસૂત્રાચી. ૨

અર્થાત્ “પ્રેમનો કલહ છે. બાળક છેડો પકડીને ઉભો રહે છે. બાપને એકે તરફ ખસવા દેતો નથી. જો તેનો બાપ ઈચ્છે તો બાળકને તરછોડી શકે છે. એમાં કયા ભારે બળની જરૂર છે ? અને તરછોડવામાં વાર પણ કેટલી લાગે ? પરંતુ સ્નેહસૂત્રની જાળ એવી છે કે બાળવાન પણ તેમાં ફસાઈ જાય છે.”

એકનાથ મહારાજની શૈલીમાં વિસ્તારપૂર્ણ હોય છે. જ્યારે તુકારામની વાણી સૂત્ર જેવી ચુસ્ત અને સ્વચ્છ હોય છે. જ્ઞાનેશ્વરી ને નાથ લાગવતનું અધ્યયન તુકારામે ઘણી સારી રીતે કર્યું છે. નાથ લાગવત જ્ઞાનેશ્વરીને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. એ બન્ને ગ્રંથોનો જેણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, તેજ તુકારામનાં સૂત્રરૂપ વચનોની ગુણોને ઉકેલી શકે છે. ઉદાહરણતરીકે આ અલંગ લઈએ—

ગોદેકાઠીં હોતા આહ, કરૂની કોહ કવતુક. ૧

દખણ્યાનીં એક કેસે, આઈત્યા નેસેં જિવનાપેં. ૨

રાખોનિયાં હોતો ઠાવ, અલ્પ છવ લાવૂની. ૩

તુકા મહણે દિટે ઘણી, હે સજ્જનીં વિશ્રાંતી. ૪

અર્થાત્ “ગોદાવરીને કિનારે એક ફવો હતો, વરસાદના જળથી ભરપૂર ભરેલો હતો અને મગાનો હતો. હું પણ ત્યાં મારા પ્રાણને ધારણ કરીને, સ્થળ કરીને બેઠો હતો. પરંતુ જેનારાઓએ એક ઉપદ્રાવ કર્યો. તેઓ મને તરીકેના વહેતા પાણીમાં લઈ ગયા, ત્યાં મને તૃપ્તિ થઈ. અવિશ્રામ સમયગાળો મળ્યો.”

આ દશાંશક જેને સંપૂર્ણ અર્થ નથી સમજાવેલો

દાસોને રહે અમારો છે.

(૨) જામદેવના એક અંગેનું ૭ ૮ શ્લોકો છે :-

(૧) અમારી હોનાં પંદરીઝી, આમણી જુનાર બિગમી. ૧
પાંદરૂંજ આમણાં માતા, પાંદરૂંજ આમણાં પિતા. ૨
પુરણીક આમણાં જાત, અંદજાગા અદિણી. ૩
નામા કહેલું હો કે, રહીં. ૪ અંદજાગે રાંધીં. ૫

અર્થ "પંદરીયાં હોનાં, એ અમારી જુનાર કુલપરંપરાગત જૂમિ છે. ૧. પાંદરૂંજ આમણાં માતા અને પાંદરૂંજ આમણાં પિતા છે. (૨) પુરણીક આમણાં જાત અને અંદજાગા અદિણી છે. નામદેવ કહે છે કે, કોઈએ અમારું ઘર અંદજાગે રાંધ્યું છે "

મારા અંગેનું ઉદોક્તો અર્થ જ આ અર્થે છે :-

આમણી બિગમ પંદરી. આમણે પર ભીમાનીરી. ૧
પાંદરૂંજ આમણાં પિતા, રખુમાળ આમણી માતા. ૨
ભારી પુરણીક મુની. અંદજાગા આમણી અદિણી. ૩
જુના જુનાર બિગમી, માત્ર રિલા પાયાંપારી. ૪

અર્થ "અમારી કુલપરંપરાગત જૂમિ પંદરી છે, અમારે પર ભીમાને રિનાર છે. પાંદરૂંજ આમણાં પિતા અને રખુમાળ આમણાં માતા છે. (૨) ભારી પુરણીક મુની અને અદિણી અંદજાગા છે. જુનારામનો એ પુરાણ પરંપરાગત અધિકાર છે કે ઘરેલુની નજીકમાં રહું છું."

(૨) દેવા માઝે મન કહેનિ દવાપીન,

નિમાણી દવામીપણ હોગરસી ના. ૧

દુઃખા કામારા યોગમે નિરંતર,

ન પાલી તુજ ભાર કલ્પનેથા. ૨ (નામદેવ)

અર્થ "હે ભગવન ! માફ મન આપને આપીન કરીને વગર પેલાનું સ્વામિત્વ કેમ બોગવતા નથી ? હું મક્કતનો મોકર તો મળ્યો છું કે જે હમેશાં આપની સેવા કરવા માટે તત્પર ઉભો છું અને તમારા ઉપર કંઈ પણ ભાર રાખતો નથી.

મોટેચે' પાણી તૈસે' જ્ઞાન, કરુનિ વેદશાસ્ત્રપઠણ,
નિત્યાનિત્યવિવેકાસી જાણુ, પંડિત વિચક્ષણુ બૈસતી. ૧૫૩૫

અર્થાત્ 'કોસથી જેમ પાણી કાઢવાનું છે, તેવુંજ
જ્ઞાનનું છે. વેદ અને શાસ્ત્ર વાંચીને એ વિચક્ષણ પંડિતો
નિત્યાનિત્યવિવેક કરવા બેસે છે.' ત્યારે શું થાય છે ?—

એક કર્મકંડે ઓઢી, એક સંન્યાસાકંડે ઓઢી.

અર્થાત્ 'એક કર્મ તરફ ખેંચે છે, બીજો સંન્યાસ
તરફ.' કોઈ તપ બતાવે છે તો કોઈ પુરસ્કરણ. કોઈ વેદ-
ધ્યયન, કોઈ દાન અને કોઈ યોગ બતાવે છે. જેની મતિમાં
જે આવ્યું તેજ તેણે સારરૂપે બતાવ્યું.

'જ્ઞાનમાર્ગની આવી ગતિ છે. અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન
આવે છે. વિકલ્પ-વ્યુત્પત્તિ ઉડી જાય છે. ત્યાં મારી
'પોતાની પ્રાપ્તિ' નથી હોતી.' (૧૫૪૧)

'પરંતુ મારી લક્ષિતની આ વાત નથી. નામમાત્રથી
(મારા લક્ષ્ય) મને પામે છે.' (૧૫૪૨)

+ + + +

ગંગાપ્રવાહ જેવા હરિનામના બળબળાટમાં ગિયારાં
વિઘ્નને માટે કોઈ ઠામ-ઠેકાણું રહેતું નથી. તેથી 'લક્ષિથી
વિશેષ બીજો કોઈ માર્ગ' નથી.' આમ છતાં સઘળા લોકો
લક્ષિત કેમ નથી કરતા ? એનો ઉત્તર આ છે:—'જે દોઢી
જન્મોની પુણ્ય-સંપત્તિ ગાંઠે ગાંધેલી હોય તો મારા
સંતોની સંગતિ મળે છે અને સત્સંગતિથીજ લક્ષિત ઉ-
દ્ધારા પામે છે.' (૧૫૫૧)

અર્થાત્. એકનાથ મહારાજની એ ઓળીઓના બળ
વધારે અંતઃકરણમાં ભર્યા હતા તે સમયે તુકારામના વિ-
ષ્ણુના આ અવરોધ રહેતા હશે, એ વાત નહીં કપટ છે.
'પ્રધાનધ્યયન નહીં. અન્ય સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા જ્ઞાનને
જેવોજે અવરોધ હોય તેવો હોય. ત્યારે સત્સંગ દ્વારા કરીને
મને સંતોના સંગતિ મળે તેમજ મારા અંતઃકરણમાં સત્સંગની ઉદ્ધારા

દીપો. 'આજ વાન તુકારામને પોતાના અભંગમાં કહેલી હતી. તેમણે એકનાથ મહારાજને 'મારા હવનના હવન એક જનાદંતજ છે' એમ કહી અનેક રમણે રમણ કહીને તેમનું 'વાગ્ગમ્ય' વાળ્યું છે.

૧૭-નામદેવના અભંગ

હવે નામદેવ તરફ વળીએ. નામદેવના અભંગોની 'ગાથા' મુખ્યચરિતરૂપે ઉપાધિ નથી તેથી તથા તુકારામ નામદેવનાજ અવતાર હતા, તેથી પણ તેમનો અભંગ અવતરણો આપીને દેખાડવાની આવશ્યકતા નથી. જે જે વિષયો ઉપર નામદેવના અભંગ છે તગભગ તે બધા વિષયો ઉપર તુકારામના પણ અભંગ છે. નામદેવની સગુણબક્તિ પછી ઉત્કટ અને હાદિ'ક પ્રેમથી ભરપૂર છે, તેમની મધુર બક્તિ મધુરતમ છે. આ વિષે નામદેવ તે નામદેવજ છે. નામદેવ પોતાના ધરનાં સૌ લોકો સહિત-દાસીઓ વગેરે સાથે પણ સર્વથા પાંદુરંગના છે અને ભગવાન સાથે તેમને અનુનના જેવી સખ્ય બાકન છે. ભગવાન નામદેવના ધરના માણસ જેવાજ-તેમની સાથે સતદક્ષાદો રહેનારા, રમનારા, ખેલનારા, પ્રેમકલહ કરનારા ધરના માણસજ-બની ગયા છે. 'હું' પામેયો નિજ મર્મ, સાધું ભાગવત ધર્મ.' એ માટેજ નામદેવનો અવતાર થયો હતો. નામદેવ આ યુગના ઉદ્ધવજ હતા. ભગવાન સાથે તેઓ પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતા હતા. 'અરી મેરી ગાઇ સંતનકી છાંઇ, સુમિરત પનહાઇ પ્રેમામૃત' વગેરે વગેરે કહેતાં કહેતાં તે ભગવાનને અતિ મધુર લાડ લકાવતા અને ભગવાન પણ પોતાના પદ્મગુણ અને ઐશ્વર્યને બૂલી બઈ તેમના પ્રેમને વશ થઈ જતા. ભક્ત-ભગવાનની એ પ્રેમપૂર્ણ કૌમળતા નામદેવની વાળી-થીજ બાણવી બોધે. નામદેવ ભગવાનને કહે છે કે, તમે પક્ષિણી છો, હું અંડજ છું; તમે મૃગલી છો, હું મૃગબાળ છું; તમે માતા છો, હું બાળક છું; તમે કૃષ્ણ છો, હું રૂઝિમણી છું; તમે સમુદ્ર છો, હું દ્વારકા છું; તમે તુલસી

છો, હું મંજરી છું; ભગવાનની સાથે નામદેવની એવી વિલક્ષણ મિત્રતા હતી. આ જોઈને તથા મૃદુતામાં માખણને પણ મ્હાત કરનારી તેમની મધુર વાણી સાંભળીને પથ્થર પણ પોતાનું જડપણ છોડીને દ્રવિત થઈ જાય. બાકી બધી બાબતોમાં નામદેવનીજ સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિ તુકારામ હતા. તેમની વાણીમાં ભગવદ્ભક્ત-લોકોદ્ધારક મહાપુરુષની જે દિવ્ય સ્ફૂર્તિ, જે ચમક, જે પ્રખરતાને જે ઓજ ભરેલું છે તે અલોકિકજ છે. પરંતુ અહીં અમારે નામદેવ-તુકારામની તુલના કરવાની નથી. નામદેવજ તુકારામના રૂપમાં ધર્મકાર્યોર્થે અવતર્યા હતા, તેથી નામદેવનું જે મહાન કાર્ય બાકી હતું, તેજ તુકારામે કયું, એજ કહેવું ઉચિત છે. બંનેના અભંગોમાં જે સામ્ય છે તે હવે આપણે જોઈએ.

કેટલાંક ચરણ બંનેના અભંગોમાં તદ્દન એકસરખાં છે. જેમકે ‘દેવાવીણુ ઓસ સ્થળ નાહી’ આ નામદેવનું ચરણ છે અને તુકારામે કહ્યું છે કે ‘દેવાવીણુ ઠાવ રિતા કોઠે આહે?’ બંનેની મતલબ એકજ છે—અર્થાત્ ‘ભગવાન સિવાય કોઈ સ્થાન ખાલી નથી.’ એકાદ શબ્દનો ફેરફાર છે, પરંતુ એક સામાન્ય કથન છે અને પ્રશ્ન-રૂપમાં છે. નામદેવનું બીજું ચરણ છે: ‘પંઠરીચ્યા સુખા, અંતપાર નાહી દેખા.’ નામદેવ કહે છે: ‘વીતલર પોટ લાગલો’ સે પાઠી’ અને તુકારામ કહે છે કે ‘પોટ લાગલો પાઠીશી’ હિંડવિતે દેશોદેશી’ (‘પેટ પાછળ પડેલું છે અને દેશે-દેશ ફેરવી રહ્યું છે.’) જૂઠું વિષે તેઓ બંનેના ચાર ચાર અભંગ છે. નામદેવે ભક્તિની ઉત્કટતાથી બધી જૂઠું પોતાના ઉપરજ ઓઢી લીધી છે. કહે છે કે ‘મારે જાનું જૂઠું, મારું નાચનું જૂઠું, મારું જ્ઞાન જૂઠું અને ધ્યાન જૂઠું.’ અને તુકારામ કહે છે કે ‘લલિતે તેં જ્ઞાન લલિતે તેં ધ્યાન, જરી લલિ-લીલન પ્રિય નાહી’ (‘જે મનુષ્યને લલિલીલન પ્રિય ન દેવ તેનું જ્ઞાન જૂઠું અને તેનું ધ્યાન જૂઠું.’) તુકારામે જૂઠું પોતે ઓઢી લીધી નથી, પરંતુ

તાઓને છેડે જખાતી છે.

(૧) નામદેવના એક અભંગનો આવાય છે કે:—

૧) આલી દોનોં પંદરીની, આમચી જુનાર મિરાગી. ૧
રાલી રખુમાઈ માતા, પાંદરંગ આમુયા પિતા. મુઠ
પુંડલીક આમુયા બાપ, ચંદ્રભાગા બદિબી. ૨
નામા અરુ દો યવરી, પર ચંદ્રભાગે હાંતી. ૩

અર્થાત્ “હું પંદરીમાં હતો, એ અમારી પુરાતન
કૃતપરંપરાગત જૂમિ છે. રાલી રખુમાઈ અમારી માતા અને
પાંદરંગ અમારા પિતા છે. (મુઠ) પુંડલીક અમારા બાપ
અને ચંદ્રભાગા બહેન છે. નામદેવ હશે છે કે, છેલ્લે અમારું
પર ચંદ્રભાગને કિનારે છે.”

આજ આશયનો તુકોળાનો અભંગ આ પ્રમાણે છે:—

આમચી મિરાસ પંદરી, આમચી પર ભીમાતીરી. ૧
પાંદરંગ આમુયા પિતા, રખુમાઈ આમુચી માતા. મુઠ
બાહી પુંડલીક મુની, ચંદ્રભાગા આમુચી બદિબી. ૨
તુકા જુનાર મિરાગી, હાથ દિલા પાયાંપારી. ૩

અર્થાત્ “અમારી કૃતપરંપરાગત જૂમિ પંદરી છે,
અમારું પર ભીમાને કિનારે છે. પાંદરંગ અમારા પિતા અને
રખુમાઈ અમારા માતા છે. (મુઠ) બાહી પુંડલીક મુનિ અને
બહેન ચંદ્રભાગા છે. તુકારામનો એ પુરાતન પરંપરાગત
અધિકાર છે કે ચરણોની નજીકમાં રહું છું.”

(૨) દેવા માઝે મન કરોનિ સ્વાધીન,

નિમેણી સ્વામીપણુ લોગરી ના. ૧

હુકાયા હામારા લોળગે નિરંતર,

ન ઘાલી તુજ ભાર કલ્પનેચા. ૨ (નામદેવ)

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! માઝે મન આપને અધીન કરીને
વગર પૈસાનું સ્વામિત્વ કેમ લોગવતા નથી ? હું મક્કતનો
નોકર તો મળ્યો છું કે જે હમેશાં આપની સેવા કરવા
માટે તત્પર ઉભો છું અને તમારા ઉપર કંઈ પણ ભાર
રાખતો નથી.

આજ ભાવ, જુઓ તુકારામે કેવી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે-

મોલ વેંચૂનીયાં ઘુંડિતી સેવક,

આમહીં તરી કુકા મોગોં બળેં. ૧

નસતા જવળી હિત ફાર કરેં,

જીવભાવ ધરેં તુઝયા પાપીં. ૨

અર્થાત્ પૈસા આપીને લોકો નોકર શોધે છે, પણ હું તો કંઈપણ લીધા સિવાયજ સેવક બનવા ઈચ્છું છું.

(૩) સમર્થાચિં બાળ પાંચરે વાકળ,

હાંસતી સકળ લોક કોણ,

ઐસા તું અવિનાશ ત્રિભુવનીંચા રાજ,

નામા મહુણે માઝા તૂંચિ સ્વામી. ૩ (નામ૦)

અર્થાત્ મોટા માણસનો છોકરો જે ચીંથરું ઓઢશે, તો સઘળા લોકો કેને હસશે ? તમે તો અવિનાશી ત્રિ-ભુવનના રાજા છો અને તમેજ મારા સ્વામી છો.

સમર્થાચિં બાળ કીવિલવાણેં દિસે,

તરી કોણ હાંસે જન દેવા. ૧

અવગુણી જરી જલેં તેં વોંગળ,

કરાવા સાંભાળ લાગે ત્યાયા. ૨

તુકા મહુણે તૈસા મી એક પતિત,

પરિ મુદાંકિત જલેં તુઝા. ૨

અર્થાત્ મોટાનો છોકરો જે દીન-દુઃખી જણાય તો હે ભગવન ! લોકો કેને હસશે ? છોકરો ગમે તો ગુણ-વાન ન હોય, સ્વચ્છતાથી રહેતાં પણ જાણતો ન હોય તો પણ તેનું લાલન-પાલન તો કરવુંજ પડશે. (૪) તુકારામ કહે છે કે, એવોજ હું પણ એક પતિત છું પરંતુ આપની છાપવાળો છું. (તુકારામ)

(૮) “ભોગાવરી આમહીં ઘાતલા પાપાણ,

મરણા મરણ આનિયેલે.”

અર્થાત્ વિવિધ ભોગને ભરત કરીને ખરેખર, મરણને જ ભરત નહોતું.

એજ બતાવે છે.

સદા કૃપાળુ હુઃખ પરહરન, વૈરભાવ નહીં દાય;
ક્ષમા જ્ઞાન સત ભાખીએ, હિંસારહિત જો હોય.

(૨) કબીર—

ખાંડ ખિલૌના દો નહીં, ખાંડ ખિલૌના એક;
તૈસે સખ જગ દેખિયે, કિયે કબીર વિવેક.

તુકારામ—

ખડા રવાળી સાખર, જાલા નામાચાચિ ફેર;
ન દિસે અંતર, ગોડી ઠાચીં નિવડિતાં. ૧

અર્થાત્ ‘સાકર, ખાંડ, ખૂરૂ-મોરસ વગેરેમાં નામો-
નોજ ફેર છે, પરંતુ તેના ગળપણમાં કંઈજ ફરક નથી.

(૩) કબીર—

કામિકા ગુરુ કામ હૈ, લોભીકા ગુરુ દામ;
કબીરકા ગુરુ સંત હૈ, સંતનકે ગુરુ રામ. ૧

તુકારામ—

લોભીકે ચિત ધન બૈઠે કામિનીચિત કામ,
માતાકે ચિત પુત બૈઠે તુકાકે મન રામ. ૨

તે સમયે કબીર આખા ભારતવર્ષમાં વિખ્યાત હતા.
તેમના (શાકે ૧૩૬૨-૧૪૪૦) અને તુકારામના સમય વચ્ચે
સો સવાસો વર્ષનું અંતર હતું. તુકારામ એકવાર કાશી ગયે-
લા ત્યારે ત્યાં તેમણે કબીરની કવિતા સાંભળી હશે.

૧૯-ચાર ખેડારી

તુકારામના મોઢ-દંડના ખેડપર સાત અબંગ છે. તે-
માંથી એક અબંગ આ પ્રમાણે છે:—‘ખેજ ખેજોનિયાં નિરાજે’
(ખેડ ખેડવા છતાંયે અખગા) એમાં ખેડ ખેડવા છતાં
પર અલગ રહેલા-પ્રખ્યાતા દાવમાં ન ફસાયેલા ચાર
ખેડારીઓનું તેમણે વર્ણન કર્યું છે. એ ચાર ખેડારી નામ
દેવ, રામદેવ (તેમનાં નામો હિન્દી), કબીર અને કિશનદાસ.

તુકારામ એજ ચાર સંતોને સીધી વિશેષ યા ગુરુ જેવા માનતા હતા. તેઓજ તેમના વહાલા ચાર ખેલાડી છે.

“એક ખેલાડી દરજીનો છોકરો નામદેવ છે, કે જેણે વિઠ્ઠલને પોતાના ઉપાસ્ય ળનાવ્યા. તે રમ્યો, પણ ક્યાંયે ચૂક્યો નહિ; સંતોધી તેને લાભ થયો.”

“જ્ઞાનદેવ, મુક્તાળાઈ, વટેશ્વર, ચાંગા અને શ્રોપાન આનંદધી ખેડ્યાં. તેમણે કૃષ્ણને ઉપાસ્ય ળનાવ્યા અને તેમની ચોતરફ નાચ્યાં. જ્યાં મળીને તન્મય થઈને ખેડ્યાં, બ્રહ્માદિએ પણ તેમનાં ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો.”

“કળીર ખેલાડીએ રામને ઉપાસ્ય ળનાવ્યા અને આ નેડી જાહુ મઝાની થઈ.”

“બીજો એક ખેલાડી બ્રાહ્મણનો છોકરો એકનાથ છે. તેણે લોકોને રમતનો ચરકો-સ્વાદ લગાડ્યો. જનાર્દનને તેણે ઉપાસ્ય ળનાવ્યા અને વૈષ્ણવોનો મેળાપ કરાવ્યો. તન્મય થઈને ખેલતાં ખેલતાં તે પોતે પણ એક સરદાર બની ગયો.”

પ્રત્યેક ખેલાડીના એક એક મીર અથવા ઉપાસ્ય હતા. એ ચાર સિવાય બીજા પણ કેટલાક ખેલાડી થયા પરંતુ તેમનું વર્ણન કરવા ‘તુકારામ કહે છે કે મારી વાણી સમ-થ’ નથી.’ છતાં તેઓ પોતાના શ્રોતાઓને કહે છે કે ‘યા ચોધાંચી તરી ધરિ સોધરે’ (એ ચારેની પાછળ પાછળ તો ચાલો.) નામદેવ, જ્ઞાનેશ્વર, કળીર અને એકનાથનું અનુ-સરણુ તો કરો. આ અભંગનું ધ્રુવપદ આ પ્રમાણે છે-

એકે ધાઈ ખેળતાં ન પડસી રાઈ,
દુઆળ્યાનેં દકસિલ ભાઈ રે;
ત્રિગુણાંચેં ફેરીં તું ચાર કછી હોસી,
યા ચોધાંચિ તરિ ધરિ સોધ રે.

અર્થાત્ ‘એકાગ્ર ભાવે રમત રમ્યો તો (પ્રપંચના) દાવમાં ફસાયો નહિ પરંતુ જે જાણુ ચાલ્યો તો ઠગાઈ જશો. ત્રિગુણના ફેરમાં તમે ભારે કષ્ટ ઉઠાવશો, તેથી એ ચારેનો

આશ્રય લઈને એમને માર્ગે ચાલો.' તુકારામ જેમને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમને એટલોજ અટલ વિશ્વાસ, ઉંડો પ્રેમ અને મહાન આદર હશે, એમાં તો શંકાજ શી છે ! આવો પ્રેમ અને આદર હોવાથીજ તુકારામે એમના ગ્રંથોનું ખૂબ ખારીકાઈથી અધ્યયન કર્યું, એ આપણે અહીં સુધી જોયું.

૨૦-અધ્યયનનો સાર

ભાગવત-ધર્મ-પરંપરાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાધુ-સંતોની જે કથાઓ તુકારામે વાંચી કે સાંભળી તેની તેમના ચિત્ત ઉપર ભારે અસર થઈ. એથી તેમના સિદ્ધાંત દૃઢ થયા, વિચાર સ્થિર થયા, હરિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધ્યો અને જીવનની એક પદ્ધતિ નક્કી થઈ ગઈ. સંતકથાના શ્રવણથી ભકિતનું બળ વધ્યું અને શ્રીવિકૃલમાં નિર્મળ અને નિશ્ચળ વિશ્વાસ થયો. સંતોનો આશરો મળ્યો. સંતકથાઓ કામ-ધેનુ સમાન ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારી, ભગવતપ્રેમનો આનંદ વધારનારી, સન્માર્ગ જતાવનારી, નિશ્ચયબળ આપનારી અને સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરનારી હોય છે. સંતકથાઓમાંથી તુકારામે પોતાનો ઇષ્ટભાવ કાઢી લીધો અને લાલ મેળવ્યો. શીલવાન, સાક્ષાત્કાર પામેલા તેમજ ધર્મનીતિપરાયણ સંતોનાં અસ્તિત્વથી આત્મહિતનાં ક્યાં ક્યાં રહસ્યો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં તે એક વાર તેમનેજ મુખે સાંભળીએ—

(૧) માની ભક્તિએ ઉપકાર, ક્ષણિયા મહાબી નિરંતર.

અર્થાત્ ભગવાન ભકિતનો ઉપકાર માને છે, ભકતનાં ક્ષણી થઈ જાય છે.' આ અભંગમાં અંગરીય, બલિ, અનુન અને પુંડલિકનાં દષ્ટાંત આપીને આ વાત સિદ્ધ કરી છે. અંગરીયને માટે ભગવાને દશ વાર જન્મ લઈને 'દાસત્વ કર્યું', ભકતને ઉપકાર ઉતારવામાટે ભગવાન રાજ ભલિને ત્યાં દારપાક થયા, અનુનના આરથ બન્યા, તેમની પાછળ પાછળ આવ્યા અને પુંડલીકને ઠારે ને અક્ષીય હાથે કિલ્લો છે.

(૨) કનવાળૂ કૃપાળૂ ભગવાન ભકતને માટે ગમે તે કષ્ટ ઉઠાવે છે, એ વાત અંબરીષ અને પ્રહલાદનાં ચરિત્રોમાં તથા દ્રૌપદી-વઞ્નહરણ અને દુર્વાસાના ધર્મ-છળ-પ્રસંગમાં પ્રત્યક્ષ છે.

(૩) હરિજનનાંચી કોણા ન ઘડાવી નિંદા,
સાહત ગોવિંદા નાહી' ત્યાચે.

અર્થાત્ 'હરિભક્તોની કોઈ નિંદા ન કરે. ગોવિંદ તેને સહન કરી લેતા નથી.' ભકતોને માટે ભગવાનનું હૃદય એટલું કૌમળ હોય છે કે તેઓ પાતાની નિંદા સહન કરી શકે છે. પરંતુ ભકતની નિંદા સહન કરી શકતા નથી. ભકતો સાથે કોઈ છળ-કપટ કરે તો તે પણ તેમનાથી સહન થતું નથી.—

“દુર્વાસા અંબરીષને છળવા આવ્યા તો ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર તેમને બાળતું કરવા લાગ્યું. દ્રૌપદીને જ્યારે વિપત્તિ આવી—ભીડ પડી ત્યારે ભગવાને તેમને મદદ કરી અને કૌરવોને ઠંડાજ કરી નાખ્યા. પાંડવો સાથે વૈર રાખનારા બલ્હને ભગવાન સહન કરી શક્યા નહિ. અને પાંડવોના વિરોધી બળરામને પણ તેમણે દૂર (પૃથ્વી-પરિક્રમા કરવા) મોકલી દીધા. પાંડવપુત્રોની હત્યા કરનારા અશ્વત્થામાના મસ્તકમાં તેમણે દુર્ગંધજ લરી રાખી. ’ તેથી ભગવાનની ભકિત કરો અને ભકતોને અપનાવો.

(૪) શુક સનકાદિકી ઉભારિલા બાહો,
પરીક્ષિતી લાહો સાતાં દિવસા.

અર્થાત્ ‘શુક-સનકાદિક હાથ ઉંચા કરી કરીને ઠહે છે કે, પરીક્ષિત સાત દિવસમાં તરી ગયા.’ ભકતો ઉપર ભગવાનની આવી દયા છે. દ્રૌપદીએ જ્યારે બોલાવ્યા, ત્યારે ભગવાન એટલા અધીરા થઈ ગયા કે ગરુડની પણ તેમણે દરકાર કરી નહિ. ભકતો માત્ર પોકાર કરવાનીજ વાર છે, ભગવાનના પધારવાની વાર નથી. તેથી ઓ મન ! જલદી કર, જલદી કર.

ઉઠાઉઠી કરીં સ્મરણાયા ધાંવા, ધરવત દેવા નાહીં ધીર,

અર્થાત્ ‘ઉઠતાં-ઘેસતાં લગવાનને પોકાર, પોકાર સાંભળ્યા પછી લગવાનથી મદદે આવ્યા વિના રહેવાતું નથી.’

(પ) લગવાનના પ્રેમનો મહિમા સાંભળો. તેઓ ભીલડીનાં બેર ખાય છે, તેઓ પ્રેમના ભૂખ્યા છે, પ્રેમનો અભાવજ તેમને માટે દુકાળ છે. સુદામાના તાંદુલ તેઓ એને એમજ ફાંફી ગયા હતા. તેમણે ભક્તિ ગ્રહણ કરી, બેરને એઠાં ગણ્યાં નહિ અને તાંદુલ એછા ગણ્યા નહિ.

(૬) પ્રહ્લાદની કથાનું સ્મરણ કરીને તુકારામ કહે છે કે—“લકતનો અવાજ આવતાંજ તેઓ ઉછળીને ફૂટી પડ્યા અને સ્થંભ તોડીને બહાર નીકળ્યા. એવા દયાળુ મારા વિઠોળા સિવાય બીજા કોણ છે?”

(૭) “દીન-દુઃખી અને દલિત સંસારીઓના હે દેવ-રાણા ! તમેજ પક્ષ લેનારા છો. મહાસંકટોમાંથી તમેજ પ્રહ્લાદને અનેક પ્રકારે ઉગાર્યા છે.”

હવે ‘માઝ્યા વિઠોળાયા કેસા પ્રેમ-ભાવ (મારા વિકૃતનાથનો કેવો પ્રેમભાવ છે) એ બતાવે છે.

(૮) “લગવાન લકતને આગળ-પાછળ સંભાળતા રહે છે, તેના ઉપર જે કોઈ આઘાત થાય છે, તેનું નિવારણ કરતા રહે છે, તેના યોગક્ષેમનો બધો ભાર પોતે વહન કરે છે અને હાથ પકડીને તેને રસ્તો દેખાડે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ વાતો ઉપર જેને વિશ્વાસ ન હોય તે આંગો ખોલીને પુરાણોમાં જુઓ.”

(૯) લગવાન જેને અપનાવે છે તે સંસારની દૃષ્ટિમાં પહેલાં નિંદ્ર ગણાયેલો હોય તો પણ પછીથી વંદ્ય બની જાય છે—

અંગીકાર જ્યાંયા કેસા નારાયણુ,
નિંદ્ર તેડી તેણું વંદ્ય કેસ. ૧
અનન્ય બિહારી મરિચી કુંડળી,

પ્રત્યક્ષ પુરાણો વંધ ફેલી. ૬૦
બ્રહ્મહત્યારાશી પાતકે અપાર,
વાદ્મીક કિંકર વંધ ફેલા. ૨
છકા મહાભુ ગેથે ભજન પ્રમાણ,
કાય ચોરપણુ જાણાવે તે. ૩

અર્થાત્ “નારાયણે જેનો સ્વીકાર કર્યો, તેઓ ભલેને પહેલાં નિંધ ગણાતા હતા, તોપણ વંધ થઈ ગયા. ભગવાને અભિમિલ, ભીલડી અને વેશ્યા સુહાને તાપો તેમજ તેમને પુરાણોમાં વંધ કર્યો. બ્રહ્મહત્યાનાં અપાર પાપો કરનારા વાદ્મીક કિંકરને ભગવાને વંધ કર્યો. છકારામ કહે છે કે, અહીં તો ભક્તિ એજ પ્રમાણ છે, બીજી મોટી ધને શું કરવી છે!”

ભગવાનનો ભક્તજ યથાર્થ વંધ છે અને તેજ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાન અંગીકાર કરે એજ વંધતાનું પ્રમાણ છે. વળી શાનદેવે પણ કહ્યું છે કે “ભગવદ્ભક્તિ વિનાના જીવતરમાં આગ લાગે. જે અંતઃકરણમાં હરિપ્રેમ ના હોય તો કુળ, જાતિ, વર્ણ, રૂપ, વિદ્યા એ સઘળાનું હોવું શા કામનું? એનાથી તો ઉલટો દંભજ વધે છે. અભિમિલ, વેશ્યા અને વાદ્મીકિનાં પૂર્વાચરણ તથા શબરીની જાતિ નિંધ હતાં, નારાયણે તેમનો અંગીકાર કર્યો તેથી તેઓ જગદંધ થયાં.

(૧૦) છજ કરિતાં નહોં એસે કાંહી નાહી!

અર્થાત્ મનુષ્યને પસંદ કોઈ ચીજ નથી. ભગવાનને જે પસંદ હોય તેજ શુભ છે, તેજ વંધ છે અને તેજ ઉત્તમ છે. ભગવાનની આ રીત ભગવાનને કહેતાં કહેતાં છકારામ પ્રેમના કંટાક્ષપૂર્વક કહે છે કે—

સોળા સહસ્રનારી બ્રહ્મચારી કેસા ?
નિરાહારી દુર્વાસા નવલ નોહો. ૩

પંચ બ્રતાર દ્રોપદી તે સતી,
કરિતાં પિતૃશાંતિ પુણ્ય ધર્મા. ૪
દશરથ પાતકે બ્રહ્મહત્યારાશી,
૬. ૨૦

નવલ ત્યાએ ફરી જન્મ તુઝાં. ૫
મુનેશ્વરા નાહી દોષ અણુમાત્ર,
લાંડવિતાં સ્તોત્ર વંદ હોતી. ૬

અર્થાત્ સોળહજાર સ્ત્રીઓવાળા તે બ્રહ્મચારી કેવા !
કેટલાએ મણુ અન્ન આરોગી જનારા દુર્વાસા નિરાહારી છે,
એ પણ મહાવિચિત્ર વાત છે ! પાંચ પાંચ પતિવાળી તે
દ્રૌપદી સતી છે ! પૂર્વજો-વડીલો (ભીષ્મ-દ્રોણાદિ)નો વધ
કરનારા ધર્મરાજ પુણ્યાત્મા બન્યા છે ! શ્રવણનો વધ કર-
નારા બ્રહ્મહત્યાના પાપપુંજ દશરથ એટલા બધા ચોગ્ય
લાગ્યા કે તેમને ત્યાં તમે જન્મ લીધો ! વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર
આપસમાં લડતાજ રહ્યા, છતાં તેઓ વંદનીય મુનીશ્વરજ
છે !” આ કથાઓનું રહસ્ય તુકારામ બતાવે છે—

અશુભાચે શુભ કરિતાં તુજ કાંહી,
અવધડ નાહી પાંડરંગા. ૬૦

અર્થાત્ “અશુભને શુભ કરી દેવું, એ તમારે માટે
ક્યાં મુશ્કેલ છે !”

નીતિશાસ્ત્ર સંસારમાં સુવ્યવસ્થા સાચવવા માટે
નીતિના થોડા નિયમો બાંધી દે છે; પરંતુ અંતિમ નિર્ણય
જોઈએ તો મૂળ-સૂત્ર ભગવાનનાજ હાથમાં છે ! ભગવાન
જેનો અંગીકાર કરશે તેજ શ્રેષ્ઠ અને વંદ્ય થશે. ભગવાન-
ની છાપ જેના ઉપર લાગશે તેજ સિકકો દુનિયામાં ચાલશે.
ભગવાનના દરબારનો હુકમજ દુનિયામાં ચાલે છે.

(૧૧) ભગવાને ગીતામાં પાતેજ કહ્યું છે કે—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

આ સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ છે. હરિને શરણ જવું એજ
મુક્તિનું માર્ગ છે. તમારો પાપો ત્યાગ કરવા માટે છે.
મેં તમને, મારા, તેઓજ તરીકે કહ્યું છે. ભગવાને તેમને
ત્યાગ કરવા માટે જણાવ્યું છે. ભગવાને તેમને, અપરાધ ના ભય,

તેમની જાનિ કે કુળનો વિચારજ ન કર્યો. જગવાન માત્ર જાવની મન-ચતા શુભે છે. મનન્ય પ્રેમની સંગમાં જ્યાં મુળામુળ ક્રમ મુળજ મળે જાય છે. જગવાન પૂર્વદૂત પાપો-ને દામા કરી દે છે અને મન-ચતા મતાં તેા દેાઈ પાપ યદજ યદતાં નાથી. અને આ પ્રમાણે જાજા મનામ્મસે ક્રમ-જપનાથી છૂટી જાય છે. અલમિત, ગણિદા, બીજાથી, મુવ, ઉપમન્યુ, ગણેન્દ્ર. પ્રહલાદ, પાંડવ વગેરે મધ્યતા જાઓને જગવાને તેમનાં કુળ, જાનિ અને અપવાધાનો વિચાર કયો વિનાજ નાથી છે. આવિષેનો તુકારામનો અભંગ પ્રસિદ્ધ-જ છે કે—

પ્રહલાદ અમીન રાખીલા જગાંત.

વિવાધે અમૃત તુમયા નામો. ૫

પાંડવો સંકટ પડતાં જરબારી.

ત્યાંમા તું દેવારી નારાયણા. ૬

વૃક્ષ મદ્યે તું યા અનામ્યાંયા નામ,

અંકોનિયાં માત્ર શરણ આસોં. ૭

અર્થાત્ “તમારા નામે પ્રહલાદની અગ્નિમાં રક્ષા કરી, જાગમાં રક્ષા કરી અને એરને અમૃત જનાલી દીધું. પાંડવો ઉપર જ્યારે મહાબારે સંકટ આવ્યું, ત્યારે હે નારાયણ ! તમે તેમના સહાયક થયા. તુકારામ કહે છે કે, આ અના-ધના નાથ તમે છે, અંગ સાંબળીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું.”

(૧૨) જાજા પણ એવા દોષ છે કે જગવાનનું અખંડ રમરણ કરે છે—

પદા તે પાંડવ અખંડ વનવાસી,

પરિ ત્યા દેવાસી આઠવિત્તી. ૧

પ્રહલાદાસી પિતા કરિતો જાયણી,

પરિ તો રમરે મની નારાયણા. ૨

મુદામા આસણુ દરિદ્રે પીડિલા,

નાહી વિસરલા પાંકરંગા. ૩

વૃક્ષ મદ્યે વૃક્ષ ન પદાવા વિસર,

હુઃખાચે' ડાંગર ઝાલે તરી. ૪

અર્થાત્ “પાંડવોને જુઓ, અખંડ વનવાસ લોગવી રહ્યા છે; પરંતુ ભગવાનનું જરાખર સ્મરણ કરે છે, પ્રહ્લાદને તેનો પિતા આટઆટલું કષ્ટ આપે છે, પરંતુ પ્રહ્લાદ મનથી નારાયણનું જ સ્મરણ કરે છે. સુદામા બ્રાહ્મણને દરિદ્રતાએ ખીસી નાખ્યો હતો, પરંતુ તે પાંડુરંગને ન ભૂલ્યો. તુકારામ કહે છે કે, પર્વત જેવડાં હુઃખ હોય તો પણ તમારું વિસ્મરણ ન થાઓ.”

(૧૩) ભગવાન ભક્ત ઉપર હુઃખના ડાંગર નાખે છે, તેની ગૃહસ્થીનું સત્યાનાશ વાળી દે છે; અર્થાત્ સંસારનાં બંધનોથી તેને છોડાવી દે છે.

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વદ્યાસુ સંકીર્ત્યતે હરિઃ ।

આ કુંતાજીનાં વચનનોજ અનુવાદ તુકારામે ‘હરિ તૂ નિષ્કુર નિર્ગુણ’ અભાંગમાં કર્યો છે અને તેમાં હરિ-શ્વંદ્ર, નળ, શિખિ, કણુ, બલિ, શ્રિયાળ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ ભક્તોનાં હૃદયદ્રાવક દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે.

(૧૪) તુજ ભાવેં જે ભજતિ, ત્યાંચ્યા સંસારા હે ગતિ.

અર્થાત્ “જે ભક્તિપૂર્વક તારું ભજન કરે છે, તેના સંસારપ્રપંચની એજ ગતિ થાય છે.” પરંતુ ભક્ત પણ પાછા હઠનારા નથી, અનન્ય શરણાગતિથી તેઓ સહેજ પણ આધા-પાછા થતા નથી. તેથી એવા “વૈષ્ણવોની કીર્તિ” પુરાણોએ ગાઈ છે.

આદિનાથ શંકર નારદ મુનીશ્વર,

મુકાબૈસા થાર આગિર નાદી. ૩

તુકા મદ્યે મુકુટમણિ દરિભક્તિ,

આગિર વિશ્રાંતિ આરતીયા. ૪

અર્થાત્ આદિનાથ શંકર, નારદ જેવા મુનીશ્વર અને મુકાબૈસા મહાન અવધૂત બ્રહ્મ દેશી નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ આતેની વિશ્રાંતિ અને સર્વશ્રેષ્ઠ દરિભક્તિ છે.”

અર્થાત્ “ જેનાથી ભગવાન મળે તે (લોક-દેવ) અધર્મ રૂપ હોય તોપણ કરવું; જેનાથી ભગવાન નામ તે કર્મ ન કરવું.”

બલિ, ઋષિપત્ની અને ગોપીઓની અનન્ય ઉપર ભગવાન મુગ્ધ થઈ ગયા, અનન્ય પ્રેમને વશ ગયા, x x x x એટલે ભગવાને તેમને ‘જે કોઈને આપ્યું તે તેમને આપ્યું.’ અંદર બહાર સંપૂર્ણ તેઓ બચાપી ગયા !

(૧૭) ભગવતપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન નામ-સ્મરણ છે. નામ-સ્મરણથી અસંખ્ય ભક્તો તરી ગયા. તુકારામ પોતાના અનેક અભંગોમાં એનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એ અભંગમાં આદિનાથ શંકર, અખિલ ભક્ત ગુરુ નારાયણ મહાકવિ વાલ્મીકિ, સાત દિવસમાં હરિ-ગુણ નામ-સંકીર્તનથી સદ્ગતિ પામેલા પરીક્ષિત તથા એક બીજા અભંગમાં ઉપમન્યુ, ગણિકા અને પ્રહલાદનાં નામ આપ્યાં છે.

(૧૮) “ ભક્તોને માટે હે ભગવન્ ! આપના હૃદયમાં અત્યંત કરુણા છે, આ વાત હે વિશ્વંભર ! હવે મારી સમજમાં આવી ગઈ છે. એક પક્ષીનું નામ આપના નામ જેલુંજ રાખ્યું, અને તેનાથી ગણિકાનો ઉદ્ધાર થયો. ગણિકાએ અનેક દોષો કર્યા હતા, પરંતુ નામ લેતાંજ આપને દયા આવી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, હે કૌમળહૃદય પાંડુ-રંગ ! આપની દયા અસીમ છે. ”

(૧૯) કાળરૂપ હાઉથી રહેલા જીવો બોલાવે છે કે તરતજ ભગવાન દેવા દોડ્યા આવે છે ! એ જોવા માટે જનક, રાજા શિબિ, ગણિકા અને અન્નમિલનાં ઉદાહરણ આપેલાં છે.

(૨૦) ભક્તોને ત્યાં ભગવાન પોતાના શરીર વડે રામ કહે છે. ધર્મરાજને ત્યાં એક ઉપાદે છે, બીજાની સાથે રહેવા જે અનેક તેમને અત્યંત પ્રિય છે. તેમને મિત્રને દેવ આવતું નહિતું મનન કે શ્રીકૃષ્ણ.

પામે શાક માગે છે ? તેમણે અણુંનના ઘોડાઓ નવરાબ્યા, અણુંનનાં અનેક સંકટોનું નિવારણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, એવા બહોળા જગવાનના વડાલા છે. મુખ્ય જ્ઞાનનું મોં તો કાશુંજ છે !

એ પુરાણોક્ત બહુ જનોની પેઠેજ આધુનિક ભગ-વદ્ભક્તોની કથાઓ પણ તુકારામને અત્યંત પ્રિય હતી અને તેમની કથાઓમાંથી પણ તુકારામે એજ તાત્પર્ય કાઢ્યું કે, નામ-સ્મરણ-બક્તિજ સૌ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તુકારામ મહારાજની પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં જે જે સંત ભગ-વદ્ભક્ત થયા એ બધાના સંબંધમાં તેમણે અનેક વાર પ્રેમો-દ્વગાર કાઢેલા છે, એવા અનેક બહોળાં નામ ‘મંગલા-ચરણ’માં આપેલા બારમા અભંગમાં આપ્યાં છે. અને એમ કહીને એ નામ લીધાં છે કે, માત્ર ગોત્ર બહુ મોટું છે, તેમાં સઘળા સંત અને મહંતો છે અને હું તેમનું હંમેશાં સ્મરણ કરું છું.

(૨૧) પવિત્ર તેં કુળ પાવન તો દેશ,

જેથે હરિચ દાસ જન્મ પેલી. ૧

અર્થાત્ “ તે કુળ પવિત્ર છે અને તે દેશ પાવન છે કે જ્યાં હરિના દાસ જન્મ લે છે. ” વર્ણોભિમાનથી કેાઇ પાવન થયું નથી અને કનિષ્ઠ જાતિઓમાં પણ સાધુ-મહા-ત્મા થયા છે. તુકારામ કહે છે કે—

અંત્યજાતિ પોની તરહ્યા હરિભજને,

તથાચીં પુરાણેં ભાટ ઝાલીં,

વૈશ્ય ટુળાધાર ગોરા તો કુંભાર,

ધાગા હા આંભાર રોહિદાસ. ૫

કળીર મોમીન લતિફ મુસલમાન,

સેના ન્હાવી જાણ વિષ્ણુદાસ. ૬

કાન્હોપાત્રા ખોડુ પિંજરી તો દાદ,

ભજનીં અભેડુ હરિચે પાચીં. ૭

ચોખામેળા વંદા જાતીયા મહાર,

ત્યાશીં સર્વેશ્વર ઐક્ય કરી. ૮
 નામયાચી જની કોણુ તિયા ભાવ,
 જેવી પંઢરિાવ તિયેસવેં. ૯
 મૈરાળા જનક કોણુ ફૂળ ત્યાચેં,
 મહિમાન તયાચેં કાય સાંગોં. ૧૦

અર્થાત્ “ અત્યંન્નદિ પણ હરિભજનથી તરી ગયા, પુરાણુ તેમનાં ગુણુગાન કરનાર યની ગયાં. તુલાધાર વૈશ્ય હતા, ગોરા કુંભાર હતા, ધાગા ને રૈદાસ ચમાર હતા. કપીર વણુકર હતા, લતીફ મુસલમાન હતા, વિશ્ણુદાસ હજમ હતા, કાન્હૂપાત્રા વેશ્યા હતી, દાદુ પિંન્નરા હતા. પરંતુ ભગવાનનાં ચરણોમાં—ભગવદ્ભજનમાં કોઈ ભેદ નથી. ચોખા મેલા અને ળંકા મહાર હતા, તે છતાં સર્વેશ્વર સાથે તેમને મેળ હતો. નામદેવની દાસી જનાની કેવી ભક્તિ હતી કે પંઢરીનાથ તેની સાથે ભોજન કરતા હતા ! મૈરાણ જનકનું કુળ શું શ્રેષ્ઠ હતું ? પરંતુ તેમની ભક્તિના મહિમાનાં વખાણુ હું કેટકેટલાં કરું ? તાત્પર્ય કે, વિશ્ણુદાસોને માટે જાત-કુળત નથી, એ વેદશાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. તુકારામ કહે છે કે, આપ ગ્રંથોમાં જુઓ, કેટલા પતિત તરી ગયા છે, તેની કંઈ ગણતરીજ નથી ! ”

(૨૨) ભગવાન ભાવના ભૂખ્યા છે, તેમને ત્યાં ઉંચ-નીચના ભેદ નથી—

ઉંચ નિંચ કાંહીં નેણે હા ભગવંત,
 તિષ્ઠે ભાવ ભક્તિ દેખોનિયાં. ૧
 દાસીપુત્ર કણ્યા વિદુરાચ્યા ભક્તી,
 દેવ્યાવરીં રક્તી પ્રાદુલાદાસી. ૨
 ચર્મ રંગે લાગે રોધિદાસાચંજીં,
 કમિસચે માગીં વિણીં કોત્રે. ૩
 સજનકસાયા વિદ્રેં લાગે માંસ,
 મળા સાવન્યાસ ખુરખૂં લાગે. ૪
 નન્દુરિ કોનારા ધનું કુંકે લાગે,

- દેવતાઓનાં નામોને કહેવાય છે. ૪
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૫
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૬
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૭
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૮
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૯
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૧૦
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૧૧
નામોનાં નામોને કહેવાય છે. ૧૨

“જમવાન તાંત્ર-નીચને લેતા નામે, ત્યાં જાણી
જુએ છે ત્યાંજ રાંધી કાઢે છે. તાંત્રીપુત્ર વિદુરને ત્યાં તેમણે
જાન ખાધા, દેવને ત્યાં રાંધીને પ્રદાતાની રક્ષા કરી. દેવા-
સાની સાથે જમવાન સામગ્રી રાંધના દેવા અને કપીશાની
હુપાઈને તેમનાં વચ્ચે વળી આપતા હતા. મજન કસાઈની
સાથે કામ કરતા હતા અને સાંવતા માળી સાથે ખરપ-
ટીથી ખોદતા હતા. નરદરિ સાંધીને ત્યાં સાંધીપણું કરતા
અને ધાખા મેલાની સાથે જનવરોનાં શબ ઉપાડીને તથા
જતા હતા. નામદેવની જના સાથે છાણું ચાપતા હતા
અને ધમોને ત્યાં વાણીદું વાળતા, સાક્રશુક્ર કરતા અને પાણી
બરતા હતા. નામદેવની સાથે નિઃસંકેતપણે જોજન કરતા
અને જ્ઞાનદેવની બીંત ચણતા હતા. સારથિ જાનીને અર્જુ-
નના પોતા હાંક્યા અને પ્રેમથી શુદ્ધમાના તાંદુલ ખાધા.
જોવાળોને ત્યાં પોતેજ ગાયો ગરાવી અને જાલિને ખારણે

પહેરો ભર્યો. એકનાથનું દેવું ચૂકવ્યું અને અંબરીયને માટે ગર્ભવાસ ભોગવ્યો. મીરાંબાઈને માટે ઝેરનો ખ્યાલો પી ગયા તથા દામાજીનું દેવું ચૂકવ્યું. ગોરા કુંભારનાં વાસણ બનાવ્યાં ને માટી ઉપાડી તથા નરસિંહ મહેતાની હુડી શીકારી અને પુંડલીકને માટે તો ભગવાન હજીસુધી ભોગ છે. તેમની લીલા ધન્ય છે. ”

(૨૩) ‘ ભક્ત ઋણી દેવ બોલતી પુરાણે ’— (પુરાણ કહે છે કે ભગવાન ભક્તોના ઋણી છે.) પુરાણનું આ વચન કેવું સાચું છે, એ બતાવતાં તેઓએ કબીર, નામદેવ, એકનાથ અને ભાનુદાસનાં દષ્ટાંત આપ્યાં છે. કબીર એક નવું વણેલું કપડું વેચવામાટે બજારમાં ગયા. રસ્તામાં એક દીન ચાચક મળ્યો; અધું કપડું ફાંડીને તેમણે તેને આપી દીધું. પછી એક બ્રાહ્મણ મળ્યો (જે વેશધારી ભગવાનજ હતા,) અધું વસ્ત્ર કબીરે તેને આપી દીધું અને ખાલી હાથે ઘેર પાછા ફર્યા. ભગવાને તે વસ્ત્રનું મૂલ્ય કબીરને આપવા ઇચ્છ્યું, પણ કબીરે તે ના લીધું.

નામદેવ પાસે જેટલાં કપડાં હતાં તે તેમણે રસ્તાના પથ્થરોને ભગવાન જાણીને વહેંચી દીધાં ત્યારે પણ આવી જ વાત બની હતી.

એકનાથની વાત તો તુકારામ કહે છે કે ‘ પ્રત્યક્ષ છે ’ કે આજંદીમાં ત્રણ માસ બરાબર યાત્રાણુ ભક્તોને એકનાથ ખવરાવતા-પીવરાવતા રહ્યા. આથી તેમના માથેજ દેવું થઈ ગયું હતું, તે ભગવાનેજ ચૂકવ્યું.

ભાનુદાસે બેતરમાં વાવવા માટે જે બી રાખી મૂક્યું હતું, તે પીચીને તેમણે સતોને ખવડાવી દીધું, ત્યારે ભગવાનને પાતાનેજ તેમના બેતરની વાવણી કરવી પડી હતી.

સંસારમાં ભક્તોની ખ્યાતિ પ્રસારે અને તેમના ઠાંતરે અને કહેવાને કારણે થાય, તે માટે ભગવાને અનેક અદ્ભુત કૃતિઓ બતાવીને ભક્તોનાં હૃદય કંપી છે.

દિરવિલે' રેડિગ જગામાછ ખ્યાતી,
 નામદેવા હાતી' દુખ ખ્યાલા. ૧
 ભરિયેલી હુડી નરસી મેદન્યાત્રી,
 ધનાજી જાણતી' રાને' પરી. મુગ
 ખિરાખાઈસાતી' મેનો વિખ્યાલા,
 લાખ્યા કેલાટયાલા દોલ પિરી. ૨
 કખીરાયે માગી' વિષ્ણુ લાગે રેલે,
 ઉપિલે' મૂલ કુંભારામે'. ૩
 આતાં તુઠ્ઠી દયા કરા પંદરિસયા,
 તુઠ્ઠા વિનવી પાયાં વેળાવેળાં. ૪

અર્થાત્ “ નામદેવને માટે ભગવાને પોતાનું દેવાલય
 દેરવી નાખ્યું, ભગવાને તેમના હાથ વડે દૂધ પીધું, આથી
 નામદેવ જગતમાં વિખ્યાત થયા. નરસિંહ મહેતાની હુડી
 શિકારી, ધના જાણતું જેતર વાવી દીધું, મીરાંબાઈનું જેર
 પીધું, લાખા કેલાટ (ટોલી) નાં ટોલ વગાડ્યાં, કખીરનાં
 કપડાં વણી દીધાં અને કુંભારના બાળકને છવાડ્યું. હવે
 તુકારામ આપનાં ચરણોમાં વારંવાર વિનતિ કરે છે કે,
 હે પંદરિનાથ ! મારા ઉપર પણ દયા કરો. ”

૨૧-ઉપસંહાર

આ પ્રકરણ ધણું વધી ગયું. પરંતુ તુકારામના અ-
 ધ્યયનનું યથાર્થ સ્વરૂપ વાચકોના સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં આવી
 જાય તે માટે આટલો વિસ્તાર કર્યો છે. આથી નવા અને
 જૂના જાણે વિચારવાળાઓએ પોતાના થોડા વિચાર જાહેર-
 વા પડશે. જૂના વિચારવાળા અનેકોની એવી ધારણા હતી
 કે, તુકારામને ગ્રંથો વાંચવાની કંઈજ આવશ્યકતા નહોતી.
 તેમણે કોઈ ગ્રંથો વાંચ્યા પણ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ
 તેમને લખતાં-વાંચતાં પણ આવડતું નહોતું. પરંતુ આ
 ધારણા ખોટી છે. આ વાત ઉપરોક્ત વિવેચનથી સ્પષ્ટ
 થઈ હશે, અને સર્વને સમજાઈ ગયું હશે કે, તુકારામ
 દેવળ લખતાં-વાંચતાં જાણતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ

તેમણે ગીતા-ભાગવતાદિ સંસ્કૃત-ગ્રંથો તથા જ્ઞાનેશ્વરી, નાથ-ભાગવતાદિ પ્રાકૃત ગ્રંથોનો પણ બહુ આસ્થાથી અને ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગ્રંથો તેમણે થોડાજ વાંચ્યા પરંતુ વાંચ્યા ઘણીજ સારી રીતે. આ વિષયમાં પણ હું કોઈને કંઈ શંકા નહિ રહી જાય કે ભાગવત જેવા ગ્રંથોને વાંચતાં વાંચતાં તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો એટલો પરિચય થઈ ગયો કે તેઓ ભાગવતના શ્લોકોનો ભાવાર્થ અનાયાસે સમજી લેતા હતા. ‘પુરાણ જોયાં, દર્શન શોધ્યાં’ આ તેમનું જ કથન છે. અને એથી સમજાય છે કે, તેમનું અધ્યયન કેટલી ઉચ્ચ કોટિનું હતું. તે જમાનામાં પણ તુકારામ જેવા શૂદ્રને સમાજ તરફથી આવું અધ્યયન કરવાનો અવસર મળતો હતો અને તેમના જેવા પ્રજાવાદ પુરુષ તેનો લાભ ઉઠાવતા પણ હતા. આ વાત જોવા છતાં જોઓ કહેતા ફરે છે કે હિન્દુ સમાજે સ્ત્રી-શૂદ્રાદિને જાણી જોઈને અજ્ઞાનમાં જ રાખ્યા, તેમનું આ કથન મિથ્યા લગાશે છે. x આજ પ્રમાણે તુકારામની શિષ્યા બહિષ્કારાઈ, સમર્થ રામદાસ સ્વામીની શિષ્યાઓ આકાશ અને વેળુ, જ્ઞાનેશ્વરના સમયનાં મુક્તાળાઈ અને જનાળાઈ વગેરેનું શિક્ષણ, અધ્યયન અને ગ્રંથરચનાઓ જોતાં એમ શી રીતે કહી શકાય કે હિન્દુ સમાજે સ્ત્રીઓના માનસિક ઉત્કર્ષ તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું? જ્ઞાનસ્રોતસ્વતીમાંથી જ્ઞાનામૃત લઈને પાન કરવાનો અધિકાર સૌને સર્વ સમયે છે. પરંતુ

x તુકારામના પહેલાં સંવત ૧૬૨૨ માં શિંગળાપુરના કવિ મહાવિંગદાસે ‘વિક્રમગીરી’ નામનો એક મોટો ઓળખદ ગ્રંથ લખ્યો હતો. તે ૨૦ વર્ષ પહેલાં હું જોઈ ચૂક્યો છું. સંવત ૧૭૧૮ અવધિનમ્ન કાળીએ ‘ત્રૌપદીસ્વયંવર’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો જે પ્રસિદ્ધ છે. એ બન્ને લેખક શૂદ્ર હતા.—મૂળલેખક

(શ્રદાને અથવા સ્ત્રીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય એ વાત વિનંત સમજવું અત્યંત મુશ્કેલ, પરંતુ પાનપાનનાં કામો કરતાં કામો કરતાં કરતાં પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયત્ન કરે એવું હિન્દુ સમાજનું મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું છે.)

—(હિન્દી આનુવાદ)

જ્ઞાનગંગોદક પાન કરવાની ઇચ્છા અને અવગર હોને નથી હોતાં. આથી સર્વં મું પ્રાપ્ત્ય કે મું મદ્ સર્વં જાતિઓ પર અવિદ્યાનો પ્રભાવજ વધારે પડેલો દેખાય છે. અરજુ.

તુકારામની આશ્વાસના અને આધ્યયન સંબંધે પુરાણ વિચારના લોકો જેવી એક પ્રમિત પારણા હતી તેવીજ તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથની પરંપરાથી અત્યંત કરવા ઇચ્છતાશ એ આધુનિક વિદ્વાનોની જુદી પાત્ર જરા-જરા નથી. જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથની વાકતરંગિણીમાં તુકારામ કેવા ભાવથી ટૂંકીઓ લગાવતા હતા, એ આપણે જોઈ ચૂક્યા. કોઈ પણ મંથકાર પોતાના પૂર્વજો તરફથી પ્રાપ્ત સંચિત ધનને સુરક્ષિત રાખીનેજ તેની વૃદ્ધિ કરે છે. આથી કોઈની પ્રતિષ્ઠામાં કંઈજ અડચણ આવતી નથી. જાપદાદાઓ તરફથી મળેલી સંપત્તિને પોતાના અધિકારમાં લઈને તેને જોગવનાં જોગવનાં વિશેષ વધારવી એ સત્ય-ત્રોતું કામ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે વ્યાસદેવરચિત ગીતાને આધારરૂપે લઈને તેને પોતાની પ્રતિભાનાં આશ્રયણ પહે-રાવ્યાં, એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી તેમજ જોગવતને અપનાવીને તેના વડે પોતાની વાણીને વિભૂષિત કરી અને તુકારામ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વર-એકનાથદ્વારા નિર્માણ કરાયેલાં રત્નોની ખાણનો સ્વાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. તેમાંથી પોતાના અભંગોના હીરા કાઢીને તેના વડે સંસારને ચક્રિત કરી દીધો. આ કમ અનાદિ કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, અને આવા વિજય-વીર્યશાળી પૂર્વજોના કુળમાં આપણે ઉત્પન્ન થયા છીએ, એ આપણું ધન્ય લાગ્ય સમજવું જોઈએ. પરંતુ કેટલાકે જેઓ તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર તથા એકનાથથી અજગા કરવા ઇચ્છે છે, તેમની આ ચેષ્ટા જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે. ‘જ્ઞાનદેવ નામદેવ એકા તુકા’ એ શ્રી-પાંડુરંગ જગવાનના કાનના ચાર મોતીઓની ચોકડી છે કે જે સર્વજનમાન્ય, સર્વપ્રિય અને સર્વના પૂજ્ય છે. એને કોઈ તોડી-ફોડી શકતું નથી. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સર્વ સંતોના સુકુટમણિ છે, જ્ઞાનામાધુ (જ્ઞાનેશ્વરી માતાનું)

હૃદય પીને અનેક જણ અધ્યાત્મગળથી બળવાન થયા છે. જ્ઞાનેશ્વરના શિષ્ય વિસાળ એવર નામદેવના ગુરુ હતા. અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વર નામદેવના પરમ ગુરુ હતા. એક બીજા નામદેવ વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં થયા છે. તેમણે ઓવી-ઓમાં મહાભારતનાં થોડાં પર્વ, થોડા અલંગ અને થોડાં સંતચરિત્ર લખ્યાં છે. નામદેવના અલંગોનો જે મંથક છપાયો છે તેમાં મૂળ નામદેવ અને તેની પછીના નામદેવ બન્નેની કવિતાઓ એકબીજામાં મળી ગયેલી છે અને તેથી ભારે ભ્રમ ફેલાય છે. તેમ છતાં જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન નામદેવજ સર્વસંતમાન્ય નામદેવ છે, તેમાં કંઈજ શંકા નથી. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથ-એજ પરંપરામાં તુકારામ પણ આવી જાય છે. આ અધ્યાયમાં આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે, જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી લાગવત સાથે તુકારામનો કેટલો નિકટનો પરિચય હતો. આ ધનિષ્ઠતાનો કોઈ કેમ કરીને નાશ કરી શકશે ?

તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથથી અલગ કેમ કરી શકાશે ? નામદેવ અને તુકારામજ લલિતપંથના પ્રવર્તક થયા અને જ્ઞાનેશ્વર-એકનાથનો એમની સાથે કંઈ સંબંધ નથી, એવો ત્રણે ખંડના પંડિતોનો મત પણ અનેક પ્રમાણો આગળ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે તેમ નથી.

આ લાગવત સંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન છે—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજથી પણ બહુ પહેલાંનો છે. આ સંપ્રદાયના મુખ્ય પ્રચારક અવશ્યજ જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ થયા. કેટલાક પુરુષોમાં લાગવતધર્મની નિષ્ઠા છે, પરંતુ વ્યક્તિનિષ્ઠ સંપ્રદાય નથી; એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકોનો સંપ્રદાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના આ સંપ્રદાયને પરમ ધર્મ છે. જે કોઈ શ્રીકૃષ્ણભક્ત હોય તે આ સંપ્રદાયમાં ગણનીય છે, પછી તેની જાતિ યા વર્ણ ગમે તે હોય. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મત્ત નેએ પ્રાચીન હતા તે કારણે જોઈ શકાય નથી, પરંતુ તેઓ પરમ કૃષ્ણભક્ત હતા.

માટે પૂજા છે. નામદેવ અને તુકારામ પણ આજ કારણથી પૂજા છે. બાગવત સંપ્રદાયમાં નામ-અનુભવ ઉપરો નથી તેમજ જાનિદેવ અથવા વળું મુકુન્દના પણ નથી. ઉપરોક્ત આર મુખ્ય મહામાન્ય મહાનંદી સ્વામીજી નરેદ્રિ મિત્રી, રેદામ સમાર, મજન કમાઈ, મુકુન્દ, કાપોર, ચેકયા કાન્ક-ખાત્રા, ચાખા મેલા મહાર, જાનુદામ, કાન્ક ખાત્ર, મીરંજાઈ, ગોશ કુંબાર, રાઠ પિંજરા, ચેખ મહામર, મુકુન્દાખાઈ અને જનાખાઈ, ચેરનના દાકેમ રામાજી, રોતનાજીદના કિષેદાક જનાઈન રવામી, માંજના માગી, તુકારામ ચેકય ચેકેર તપા બગવતજીને આ સંપ્રદાયવાળાઓ પરમપૂજ્ય માને છે. દરિ-જાનની જાનિ પૂજાની નથી, મંધા પૂજાતો નથી, પૂજ-અર્ચિ પણ પૂજામાં આવતું નથી; દરિજાનની કમોટીને જે કોઈએ દયના મોનાવરીકે પાર ઉતરે તેનેજ માંત માને છે. એ સાચા સંતોમાં પણ જાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામને સંતોજનોએજ મહારાષ્ટ્રમાં અત્યવધ માન્યા છે. જાનના અભિમાન કે દેવગી આ માકડીને કોઈ તોડીને અલગ કરવા ઈચ્છે તો તે અંજલિત નથી. 'જાનદેવ નામદેવ, એક તુકારામ' અથવા 'નિશ્ચિત, જાનદેવ, મોપન, મુકુન્દાખાઈ' એકનાથ, નામદેવ, તુકારામ, 'મહારાષ્ટ્રની સર્વ સંમતિથી જનેલાં આ જાનનોજ માણી પૂરે છે કે આ ચારે જણ એક છે. એકાત્મભાવથી તેમને વંદન કરીને અમે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

આટલે સુધી તુકારામના અધ્યાયનનો વિચાર થયો. અંશદૃત અંધોમાં ગીતા, બાગવત, કંઈક પુરાણ, ભતૂંદ-રિનાં શતક અને મદિગનાદિ સ્તોત્ર તથા મરાઠીમાં જાનેશ્વરી, નાથ-બાગવત, નામદેવ-કબીરાદિ સંતોનાં પદોના સૂક્ષ્મ અધ્યયનનો તેમના આચાર-વિચાર ઉપર તથા બાપા ઉપર પણ ઘણોજ પ્રભાવ પડ્યો છે, એ વાત વારકેના ધ્યાનમાં સારી રીતે આવી ગઈ હશે. જેમના અંધોનાં તેમજ અનેક વાર આદર અને વિશ્વાસપૂર્વક પારાયણ કર્યાં, જેમની ઉદ્ધિઓ અને તેમના અંતર્ગત બાવપ્રધાન સુવિ-

ચારો સાથે તેઓ મનથી એટલા તન્મય થઈ ગયા, જેમની કહેલી ભક્તિજ્ઞાનવૈરાગ્યપૂર્ણ સત્કથાઓની સાથે તેમને પૂર્ણ તાદાત્મ્ય થઈ ગયું, તેમનીજ વિચારપદ્ધતિ અને ભાષાશૈલીનો અભ્યાસ તેમને પણ થઈ ગયો, એમાં આશ્ચર્યની કોઈ વાત નથી. એ તો જે થવું જોઈતું હતું તેજ થયું. પરમાર્થની રુચિ ઉત્પન્ન થતાં કુલપરંપરાપ્રાપ્ત તથા સહજસુલભ પંઢરીના વારકરી સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ તેમણે હૃદયની સાચી લગનીથી ગ્રહણ કર્યો અને આજ માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં આ પંથના જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથાદિ પૂર્વાચાર્યોના શ્રંથોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું અને તેમણે યતાવેલા માર્ગે જઈને ભગવત્કૃપાના પૂરેપૂરા અધિકારી થયા તથા અંતે ભક્તિના ઉત્કર્ષથી, સદ્ગુણના આચરણ ને સમજણશક્તિથી તેમનીજ હારમાં જઈ બેઠા.

અધ્યાય ૭ મો-ગુરુકૃપા-કવિત્વરસપૂર્તિ

૧-વિષયપ્રવેશ

માનિયેલા સ્વપ્ની ગુરુચા ઉપદેશ,
ધરિલા વિશ્વાસ દદનામી. (તુકારામ)

આતિ ઉત્કંઠાપૂર્વક તુકારામ અભ્યાસ કર્યે જતા હતા. સૌ કોઈ પાસેથી તેઓ એજ જાણવા ઇચ્છતા હતા કે 'ભગવાન મારા ઉપર ક્યારે કૃપા કરશે?' 'શું ભગવાન મારી લાજ રાખશે?' 'તેઓ શું મારે પણ ઉદ્ધાર થશે?' 'શું નારાયણ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે?' એ જાણવા ઇચ્છતા હતા. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે, કોઈ એવા મહા-ત્માનાં દર્શન થઈ જાય કે જેનાથી એવું આશ્વાસન મળે કે હા, ભગવાન તમારા ઉપર કૃપા કરશે. તેમનું ચિત્ત એ જાણવા માટે બ્યાકુલ હતું કે, મારી જીવિત્તિ સ્થિર ક્યારે થશે? ભગવાનનું રહસ્ય હું ક્યારે સમજી શકીશ? આ શરીર છૂટતા પહેલાં નારાયણનો મેળાપ શી રીતે થશે? તેમનાં અરજીમાં હું ક્યારે આગોટીશ? તેમને માટે ગફગફ થઈને હું મારે ઢેહબાવ ક્યારે બૂલી જઈશ? તેઓ મને તેમના ચારે હાથ વડે ક્યારે લેટશે, આ નેત્રો તેમનું સ્વરૂપ જોઈને શાંતિ અને તૃપ્તિ ક્યારે પામશે? બસ, આજ એક ધૂન હતી. તેઓ પોતાનાજ મનને પૂછતા કે, શું મને એવા સત્પુરુષ મળશે, કે જેમણે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હોય? જેમને માટે પ્રમંથરૂપ સંસાર તબચો, વહીઓને ઇન્દ્રા-યણીમાં ડુબાડી દીધી અને ધનને ગોમાંસ સમાન માનવાના શપથ લીધા, ઘરખાર પણ છોડી દીધાં, સ્વજનોમાં અપ-

કીર્તિ થઈ, એકાંતવાસ કર્યો અને વાયુવેગથી ગ્રંથાધ્યયન તથા 'રામકૃષ્ણ હરિ'નું સતત ભજન કર્યું, તે વિશ્વવ્યાપક પાંડુરંગ ક્યાં અને કેમ કરીને મળશે ? એમને કોણ બતાવશે ? તે સત્પુરુષ ક્યારે મળશે જેમણે પાંડુરંગનાં દર્શન કર્યા હોય ? આજ પ્રતીક્ષામાં તુકારામના પ્રાણ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ભગવાન કલ્પવૃક્ષ છે, ચિન્તામણિ છે, ચિત્ત જે જે ચિંતન કરે, તેને પૂર્ણ કરનાર છે. આ અનુભવ સૌ ભક્તોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ સમયે તુકારામને પણ પ્રાપ્ત થયો. તેમને મહાત્માનાં દર્શન થયાં, સ્વપ્નમાં દર્શન થયાં અને તેમણે તુકારામના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો. તેમને જે મંત્ર પ્રિય હતો તેજ 'રામ-કૃષ્ણ' મંત્ર તેમણે તેમને આપ્યો અને તેમના જે પરમ પ્રિય ઇષ્ટદેવ પાંડુરંગ હતા, તેમની- ના નિજાપૂર્વક ઉપાસના કરવાનું જણાવ્યું. તુકારામને હવે નિઃશ્વાસ ભરી ગયો કે, હું જે રસ્તે ચાલતો હતો તે બરાબર જ હતો. રામ-કૃષ્ણ-હરિનું ભજન જ ચાલતું હતું. પરંતુ એજ મંત્ર હવે અધિકારીના મુખેથી પ્રાપ્ત થયો, ઉપાસનાનું રહસ્ય ઉઘાડાયું.

કરશે. “ શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપસમાશ્રયમ્ ”
એવા સદ્ગુરુનું શરણ લેવાનું ભાગવતકારે કહ્યું છે, અને
ગીતામાં ભગવાને પણ “ તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન
સેવયા ” કહ્યું છે. “ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ” આત્મવેત્તા
મહાપુરુષનાં ચરણોમાં જવાનું વેદોએ કહ્યું છે અને શ્રીમત્
શંકરાચાર્ય પણ એજ કહે છે કે—

‘ષડંગાદિવેદો મુખ્યે શાસ્ત્રવિદ્યા

કવિત્વાદિ ગદ્યં સુપદ્યં કરોતિ ।

ગુરોરંધ્રિપદ્મે મનશ્ચેન્ન લયં

તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિમ્ ॥ ’

મહાભાગ્યથીજ સદ્ગુરુનાં દર્શન થાય છે અને જ્યારે
એવાં દર્શન થાય ત્યારે અનન્યભાવે તેમના શરણમાં જવું
અને “ યથા દેવે તથા ગુરૌ ” અર્થાત્ ભગવાનની પેઠેજ
તેમનું પૂજન અને ભજન કરવું, એ સનાતન રીતિ છે.
સદ્ગુરુ સદા તૃપ્તજ રહે છે. આથી અધિકારી જોવો ઉપર
તેમને કરુણા આવે છે. કહે છે કે—

પેટ ઘાલેં આતાં જીવનીં આવડી,

પુરવાવી પરવડી બાહુતાંચી. ૧

નાવેઆ ભાર તો ઉઠાવે શિરીં,

કાય હજી ભારી તથે ઠાચીં ? ૨

અર્થાત્ “માફ પેટ તો બચું” પરંતુ હવે એવી તરસ
લાગી છે કે અન્ય જીવોની આશા પૂરી કરે. નાવેનો ભાર
આખરે જગા ઉપર જ રહે છે; તે ભાર ગમે તો હલકો
હો કે ભારે તેનાથી શું ? ”

સાધારણ રીતે જ્ઞાનદેવનાં મુદ્રામાં આત્મનારી ગુરુદેવ નોકા-
મને જે-આર મુદ્રાકરોને. બાર શા. વિગતમાં છે ?
જે-આર મુદ્રા. અથવા જે-આર કિત્યાં તેથી તેને તેને.
વિષય ભાવજ કે. છે ? આજુ ને. એ છે કે, મદ્યકરને
વિગતમાં મુદ્રાકરને આત્મક છે. એથી આત્મક ન

[illegible]

શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતા ક્રમની ૫૮મી પદ્યની ૫૮મી શ્લોક,
 કૃષ્ણ કહે ૫૮મી પદ્ય નામ. શ્રીકૃષ્ણ કહે ૫૮મી પદ્ય
 મદન અને માધુર્ય વખાણ છે. શ્રીકૃષ્ણનાં લક્ષણો
 માધુર્ય અને શ્રીકૃષ્ણ તેમ છે, પરંતુ વિવિધભાવો તેને
 દર્શાવે છે. શ્રીકૃષ્ણનું નામનું પણ વિદ્યુત છે.
 તે અનુભવનું નામનું છે અને અનુભવ દર્શકનું છે. જેને
 શ્રીમદ્ભગવાદ કહે છે, શ્રીકૃષ્ણનાં ૫૮માનંદ જેવું કૃષ્ણ
 કહે, તેજ તેની મધુરતા તરીકે છે. શ્રીકૃષ્ણ અને
 શ્રીકૃષ્ણનાં જોડાને શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ અને અપાર માધુર્ય
 પ્રાપ્ત કરી દેતી. તેમણે મદ્યકૃષ્ણ સમાગમ અને શ્રીકૃષ્ણ
 નાના આનંદ પણ લાંબો. જોના મધુરતામાં જ્યાં મધુરતા
 અર્થ શ્રીકૃષ્ણના પદ્ય છે અને જે અર્થનું મધુર છે.
 શ્રીમદ્ ભગવાદનીના ૧૩ મા અધ્યાયમાં ૭ મા શ્લોકનું
 'માયાયોગમનમ્' ૫૮ જોનાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની
 શ્રીકૃષ્ણની પાસે મદ્યપ્રવાહના રૂપમાં જે ઉજરાઈ છે તે
 એ જોવાથી જોવા આગળ વધવા છતાં પણ તેમની શક્તિ
 શક્તિ નથી. તેમની શ્રીકૃષ્ણના આનંદ જેમને લાંબો

અર્થાત્ “ માથે જટા વધારી છે, ભૂત-પ્રેતને બોલાવે છે, તેઓ સંતજન નથી, ત્યાં કોઈ આત્મલક્ષણ નથી. ”

*

*

*

*

રિદ્ધિસિદ્ધીએ સાધક, વાચા સિદ્ધ હોતી એક;
ત્યાંચા આહ્વાસી કંટાળા, પાહોં નાવડતી ડાળાં.

અર્થાત્ “ કોઈ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિના સાધક છે, કોઈ વાક-સિદ્ધ છે. પરંતુ એ બધાથી મારો શ્રવ કંટાળી ગયો છે. તેમને હું બોલા ઈચ્છતો નથી. ”

*

*

*

*

દાણુનિ વૈરાગ્યાચી કળા, ભોગી વિષયાંચા સોહળા.
જ્ઞાન સાંગતો જનાંસીં, અનુભવ નાહીં આપણાંસીં.

અર્થાત્ “ વૈરાગ્યની ચમક બતાવે છે, પરંતુ વિષયો-નેજ ભોગવ્યા કરે છે. લોકોને જ્ઞાન બતાવે છે, પણ પોતે કંઈ પણ અનુભવ કરતા નથી. ”

*

*

*

*

આવા દંભી, અધકચરા અને પેટભરા માણસો જ્યાં ત્યાં કોડીના ત્રણ ત્રણ મળે છે. પરંતુ તુકારામની શુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિને સાચા-જૂઠાની પરખ કરતાં કેટલી વાર લાગે ! સાધારણ મનુષ્ય ઉપર ઉપરના દેખાવમાં દ્રસાય છે, પરંતુ તુકારામ દ્રસાય તેવા નહોતા. ‘ નબ્હતી તે સંત ઈરિતાં ઈવિત્વ ’ વાળા અભાંગમાં તેઓ જણાવે છે કે જેઓ ઈવિતા કરે છે તેઓ સંત નથી; સંતોના ઘરવાળા સંત નથી; પોતાનું ઘર ભરી બીજાઓને નિરાશાના ભાવ બતાવનારા સંત નથી; માત્ર કથા વાંચનારા, કીર્તન કરનારા, માયા-મુદ્રા ધારણ કરનારા, ભક્ત ચોળનારા, જંગલોમાં રહેનારા, કમઠો કે જપ-તપ કરનારા સંત નથી. આ બધું લક્ષણ છે, એથી કોઈની સાધુતા જણાતી નથી.

તુકારામના નાની નિરમલતા દેહ,

તંત્રવરી ને અવધે સંસારિક.

અર્થાત્ “જ્યાં સુધી રેડનો નિકાલ નાથી આવ્યો
રેડખુદિ નામ પામી નથી, ત્યાં સુધી આ જગા મંચારી
છે.” જ્યાંસુધી જોમની અંદર ક્યોનો દોષ અને મોટ
હની ઇચ્છા છે, ત્યાંસુધી તુકારામ તેમને ‘ પાનાના મુખે
મંત્ર દી શકના નથી. ’ જોમનો જાણ વેળા માપના જો
છે, પરંતુ અંતઃકરણ વિષયાચક્ષુ છે, તેમને તો તુકારામ
‘ દરમી દીરાની પેઠે અમરનારા કરા ’ કરે છે. જોવા બ
લેહેતા અંત અનેક રોચ છે, પરંતુ તેમાંથી કોઈ પણ
તુકારામની આંખોમાં પણ નાખી શકવા નહિ.

આશ્ચર્ય ત વળા દુર્લભ છે. અંતોને શોધતા-શોધ
તુકારામ પામી ગયા. તેમની આશ્ચર્ય નિરાશા યદ્ય મદ્ય.
સમયે તેમના મુખમાંથી આ ઉગાર નીકળ્યા છે—

જ્ઞાનિયાંચં પરીં દ્યાવપિતાં ૨૫,
તેમં અહંભાવ પાત્રી લાગે. ૧
મદ્યુનિયાં એકે ચાંદિસે ઉપાય,
મદિયેસે પાવ દદ તુમે. મુગ
વેદપરાયણ પંડિત વાચક,
ન મિજતી એક એકંમધી. ૨
પાદોં મેસોં ભાવ દેરી આત્મનિષ્ઠા,
તેમં દેખે દિષ્ટા વિપરીત. ૩
આપ્તિયા નાહીં નિવાસે નં અંગે,
ચોગી કરિતી રામેં ગુરુ ગુરુ. ૪
તુકા મદ્યે મજ દેખાયા પાંગિલા,
નકો આ વિહસ કરે આતાં. ૫

અર્થાત્ “જ્ઞાનીઓને ત્યાં ભગવાનને શોધવા ઇચ્છા કર
પરંતુ જોયું કે, જો જ્ઞાનીઓની પાછળ તો અહંકાર પડે
છે, વેદપરાયણ પંડિતો અને વેદ ભણનારાઓને જોયા
તેઓ એક-બીજાને હેઠા પાડવામાંજ લાગેલા છે. તેમ
આત્મનિષ્ઠા જોવા ઇચ્છ્યું, પરંતુ તેઓની ચેષ્ટાઓ તો ઉ
દીજ દેખાઈ. ચોગીઓને જોયા, તેમનામાં પણ શાંતિ નહ
કોપના માયા તેઓ એકબીજા ઉપર ધૂરકગા કરે છે. તે

હો વિઠ્ઠલ ! હવે મને કોઈનો લાગ્યાર ન કરો. મેં એ બધા ઉપાયો છોડીને દૃઢતાપૂર્વક તમારાં ચરણ પકડી લીધાં છે.”

૫-ગુરુજ મુમુક્ષુને શોધે છે.

સંત હુલ્લભ તો છે, તેમ છતાં અલભ્ય નથી. ચંદન-સુખડ મોંઘી મળે છે, પણ મળે છે તો ખરીજ. કસ્તૂરી ગમે ત્યાં માટીની માફક સસ્તી મળતી નથી. પરંતુ જેની પાસે તે માટે પૈસા છે તેને મળેજ છે. હીરા જેવાં રત્નોને ગિયારા ગરીબો જોઈ પણ શકતા નથી, પરંતુ ધનવાનો તો તેમને ખરીદી શકે છે. આજ પ્રમાણે જેમની પાસે પુષ્કળ પુણ્ય-ધન છે, તેને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્સંગ હુલ્લભ છે, અને અમોઘ પણ છે. ભાગ્યનો જ્યારે ઉદય થવાનો હોય છે, ત્યારે સંત મળે છે. એમાં જેમને ભગવાનની આજ્ઞા થશે, તેઓ પોતેજ આલ્યા આવશે અને કૃતાર્થ કરશે. મુમુક્ષુને ગુરુ શોધવા પડતા નથી. ગુરુજ જે કૃતાર્થ થવા યોગ્ય થયા હોય તેવા શિષ્યોને શોધેજ છે. કૃળ પાકતાં પોપટ વગર બોલાવ્યેજ આવીને તેના ઉપર ચાંચો મારે છે. તેજ પ્રમાણે વિરક્ત જીવને જોતાંજ દયાળુ ગુરુ દોડ્યા આવે છે અને આત્મરહસ્ય બતાવીને તેને કૃતાર્થ કરે છે. સર્વ સંત સદ્ગુરુસ્વરૂપજ છે, છતાં બધી સ્ત્રીઓ માતા સમાન હોવા છતાં પણ સ્તનપાન કરાવનારી માતા એકજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સઘળા સંત સદ્ગુરુ સમાન હોવા છતાં પણ સ્વાનુભવામૃત પાન કરાવનારી, ઈશ્વરનિયુક્ત સદ્ગુરુરૂપ માતા પણ એકજ હોય છે અને મુમુક્ષુ બાળક બૂખથી વ્યાકુળ થઈને રોવા લાગે છે, ત્યારે સદ્ગુરુમાતાથી એક ક્ષણ પણ રહેવાતું નથી. તે દોડતી આલી આવીને શિશુને અમૃતપાન કરાવે છે. ગુરુ ઈશ્વરનિયુક્ત હોય છે, ગુરુશિષ્યને સંબંધ જન્મજન્મમાનવરોથી આલ્યો આવે છે, અને ગુરુ નિશ્ચિત મનસે નિશ્ચિત શિષ્યને કૃતાર્થ કરે છે. તુકારામના સદ્ગુરુ ભાવજી કૈવલ્ય એજ પ્રમાણે ભગ-
વદ્ગુરુના વચનને વચ્ચેથી રીતે તુકારામ મમદ

(૧) સદ્ગુરુએ તુકારામ પર અનુગ્રહ કર્યો અને તેમને 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ'નો મંત્ર આપ્યો.

(૨) આ ઉપદેશ તેમને સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રાયણીપર સ્નાન કરવા જતાં મળ્યો. ગુરુએ તેમના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો.

(૩) સદ્ગુરુએ લોજન માટે એક પાશેર ધી માગ્યું, પરંતુ તુકારામ ધી લાવી આપવાનું ભૂલી ગયા. જાગ્યા પછી તેમને આ વાતનું અત્યંત દુઃખ થયું કે સદ્ગુરુની કંઈ પણ સેવા બની શકી નહિ. ને તેમને એમજ સમજાયું કે સેવામાં ભૂલ થવાથીજ સદ્ગુરુ જલદીથી આલ્યા ગયા.

(૪) સદ્ગુરુએ પોતાની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે બતાવી કે રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને પોતાનું નામ બાવાજી ચૈતન્ય દર્શાવ્યું.

(૫) આ ગુરુપદેશ તુકારામને મહા સુદ દશમ ને ગુરુવારે મળ્યો.

(૬) આ રીતે સદ્ગુરુએ તુકારામનો સ્વીકાર કર્યો.

તુકારામ વળી પણ કહે છે કે—

માઝિયે મનીયા જાણોનિયાં ભાવ,

તો કરી ઉપાવ ગુરુરાજ. ૧

આવડીયા મંત્ર સાંગિતલા સોપા,

જેણું નવહે ગુફા કાંહીં કોઠે. ૨
જાતી પુઢેં ચેક ઉતરલે પાર,

હા ભવસાગર સાધુસંત. ૨
જાણત્યાં નણનાં જ્યાં જેસી આવડી,

ઉતાર સાંગડી તાપે પેટી. ૩
તુફા મુઢેં મજ દાવિયેલા તારુ,

કૃપ્યા સાગર પાંડરંગ. ૪

અર્થાત "ગુરુરાજ સાચા મનોભાવ જાણીને એવાજ ઉપાવ કરે છે. તેમણે જે મને પ્રિય હતો તેજ સરખા મંત્ર આપ્યો. કે તેમાં કંઈ પડ્યાનજ નહિ. એજ માટે આડીને

અનેક સાધુ-સંતો સગસાગરની પાર ઉતરી ગયા. ભલેલો દે અભણુ જેવો શિષ્ય હોય છે, તેને ગુરુ તેવોજ ઉપાય બતાવે છે. શિષ્યોમાં કોઈ નદીના વહેણમાં તરનાર, કોઈ સાધી ભેટે આલનાર, કોઈ વહાણમાં ચઢનાર અને કોઈ કમરબંધ કસીને રહેનાર હોય છે; જે જેવા હોય છે, તેમને તેમના અધિકાર પ્રમાણે તેવોજ ઉપાય બતાવે છે.

તુકારામ કહે છે કે—‘ ગુરુએ મને કૃપાસાગર પાંદુરંગજી વહાણરૂપે આપ્યા ’ આથી વળી બીજી ત્રણ બાબતો પણ મળી આવી.

(૭) મારા મનનો ભાવ જાણીને ગુરુએ એવો પ્રિય અને સરળ મંત્ર આપ્યો કે કંઈ હરકતજ નહિ.

ગુરુપદેશ પામ્યા તે પહેલાંથીજ તુકારામ અત્યંત પ્રેમથી શ્રી વિઠ્ઠલની ઉપાસના કરતા હતા અને ‘ રામકૃષ્ણ હરિ ’નોજ મંત્ર જાપ્યા કરતા હતા. વિઠ્ઠલ તેમના કુલદેવ હતા. એ ઉપાસ્યદેવનોજ પ્રિય મંત્ર ગુરુદેવે બતાવ્યો, તેથી કોઈ ઝગટો થયો નહિ. એ ગુરુએ ગણેશની ઉપાસના અને ગણેશનો મંત્ર આપ્યો હોત અથવા તો બીજા કોઈ દેવતાના મંત્રની દીક્ષા આપી હોત અથવા યોગ-યાગાદિ સાધન કરવા કહ્યું હોત તો અવશ્યજ કલહ થાત. પહેલેથી જે સાધન ચાલી રહ્યું હતું તેનેજ આગળ ચલાવવાનો ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો. આથી તેમનો ઉત્સાહ બમણો વધી ગયો. આ પ્રમાણે ન હોત તો એવો કલહ ઉભો થાત કે પહેલેથી જે ઉપાસના ચાલી આવે છે તે કેમ કરીને છોડી દેવાય અને ગુરુએ બતાવેલી ઉપાસના પણ ના દેવી રીતે કરાય ? આથી કંઈક અંશય ઉભો થવાનો સંભવ હતો, મન વિચલિત થઈ ગરબડગોટે ચડી જવાનો સંભવ હતો. પરંતુ ગુરુએ ‘ મને કૃપાસાગર પાંદુરંગનુંજ વહાણ આપી દીધું. ’ મને જે પ્રિય હતો તેજ ‘ રામ-કૃષ્ણ-હરિ ’ મંત્ર આપ્યો અને જે ઉપાસના હું કરતો હતો તેજ નિઃપ્રત્યેક આગળ ચલાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો; આથી

કોઈ પણ પ્રકારનો ઝગડો થયો નહિ.

(૮) અનેક સાધુ-સંત—જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથાદિ આજ માર્ગે ચાલીને ભવસાગર તરી ગયા છે.

તુકોળાને જેવી વિકૃલની ઉપાસના પ્રિય હતી, ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ નામ પ્રિય હતું, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ વગેરેના ગ્રંથોનો સત્સંગ પણ હંમેશાં પ્રિય હતો; કેમકે તેમનાજ ગ્રંથોનું તેઓ હંમેશાં વાચન, શ્રવણ અને મનન કર્યો કરતા હતા. સદ્ગુરુનો આવો અનુકૂળ મંત્ર મળવાથી તેમનો આ ક્રમ પણ ચાલુ રહ્યો. ગુરુએ તેમને દત્તાત્રયનો મંત્ર આપીને શ્રી ગુરુ ચરિત્રનું પારાયણ કરવાનું કહ્યું હોત તો તેથી પણ તેમનું કામ પાર પડી રહેત; પરંતુ તેમ થતાં પૂર્વસંસ્કારોથી જે ઉપાસના દૃઢ થઈ ચૂકી હતી, તે એકદમ છોડી દેવી પડત અને નવું સાધન નવી રીતે કરવું પડત ! આથી પણ કંઈ ને કંઈ કલહ થાત. આ રીતે સ્વભાવથીજ પ્રિય ઉપાસ્ય, પ્રિય મંત્ર અને પ્રિય સંપ્રદાયપરંપરા છોડવાની કંઈ જરૂર ન પડી, પરંતુ તેનેજ વિશેષ દૃઢ કરવાનો ઉપદેશ ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થવાને કારણે કંઈ કલહ થયો નહિ.

(૯) મને મારો પ્રિય માર્ગજ સદ્ગુરુએ ગતાવી દીધો. એનો અર્થ એવો નથી કે, મારા સદ્ગુરુ આજ એક માર્ગ જાણતા હતા કે ગતાવતા હતા. ગુરુદેવ તો સમર્થ છે, તેઓ બળેલા-અભણ સૌ કોઈને માર્ગ ગતાવનારા છે, તેઓ યોગ્ય પાત્ર પારખીને ઉપદેશ આપે છે—“ઉતાર સાંગટી તાપે પેટી” “ઉતાર ગાંગ, જહાજ કમર બંધ” આ સૂચના ઉપાય તેઓ ગતાવે છે. આ ચરણનું—એમ કહે છે આ અર્ચનનું રહસ્ય સમજવાનારે જ્ઞાનેશ્વરીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. ગીતાના ‘દેવી ભવા ગુણમયી’ (અ. ૭-૧૮) અને ‘નિવામકે સમુદ્ધર્તા’ (અ. ૧૨-૭) એ શ્લોકો ઉપર જ્ઞાનેશ્વર સંપ્રદાયની જે આધારિત છે, તેને સામે મળે તો આ અર્ચનને અર્થ જરૂર સમજાય છે. ગાંધી—

૧૭૧૧ના દાયણુ માન્વિકી પૂર્વિમાં છે. આજના સમયમાં મનદ
ધ્યાના સ્વાદે દિનકરના માન્વિકી કંઈ દર ન રહી. સમયે
તેના મનદ ઉપર જમરેના દાય બ્રહ્મા અને તેને દુન્યા
કર્યો. જમરેના દાય મનુષ્યનિવાસ સીમે કોઈ મૂલ
ચક્રના નથી. આ મનુષ્ય કદા 'સ્વાનુભવ દિનકર' ગ્રંથમાં
(કલાપ ૧૬ કિલ્લ ૪ માં) લખેલી છે

તુકારામના સ્વમાનુભવ અને દિનકર ગોસ્વામીના
સ્વમાનુભવમાં વિલક્ષણ ધામ્ય છે. મહાપતિ પુત્રા કહે છે
કે, શ્રીમાંદુરે જાવાણ મેન-પના રૂપમાં તુકારામ ઉપર
અનુભવ કર્યો અને 'સ્વાનુભવ દિનકર' એમ જનામે છે
કે, શ્રીરામચંદ્રે રામદામના રૂપમાં દિનકર ગોસ્વામી પર
અનુભવ કર્યો. તુકારામના શુર જાવાણ મેન-પ તેમના
ઉપર અનુભવ કર્યો પરંતુ કેટલાયે જર્મ પરેતા પ્રમાણિ-
શ્ય થઈ ચૂકયા હતા, અને લેખનાં-લગનાં તુકારામની
આંખો પાંદુરંગ નરકજ લાગેલી હતી. આ કારણે તેમને
પાંદુરંગનાં દર્શન થયાં; અને દિનકર ગોસ્વામીને સ્વમમાં
ભેળેલી મૂર્તિ જાગૃતમાં પ્રત્યક્ષ જોવા જેવીજ લાગી હતી.
પછી જરાગર એક વર્ષ પૂરું થતાંજ સી ગુરુમૂર્તિ તેમની
આંખે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ. એ જાતે ઉદાહરણથી સિદ્ધ થાય
છે કે, જેને જેની લાગી લાગે છે તેને તેનાં સ્વપ્નમાં
અને જાગૃતમાં પણ દર્શન થાય છે. આ કેવો સમત્કાર
છે! અથવા મહાત્માઓ ખીજાઓનાં સ્વપ્નમાં પ્રવેશ કરીને
તેમને કેતુ જ્ઞાનદાન આપે છે એ આપણા જેવા પ્રાકૃત
જીવ જાતા કેમ કરીને સમજી શકે? પરંતુ તુકારામ અને
દિનકર ગોસ્વામી જેવા નિષ્કામ ભગવદ્ગણ્ય સ્વાદે કહે
છે કે, સ્વપ્નમાં ગુરુએ દર્શન દઈને અગને ઉપદેશ આપ્યો,
ત્યારે તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાજવાનું કંઈજ કારણ નથી.
આવી વાતોમાં વિશ્વાસ વિના પ્રતીતિ થતી નથી અને
પ્રતીતિ વિના વિશ્વાસ પણ નથી થતો, એટલે જાવિકજનો
પહેલાં વિશ્વાસ કરે છે, પછી તેમના પૂર્વજાગ્યથી અથવા
ભગવદ્ગણ્યના જાગ્યથી પ્રતીતિનો સમય પણ ગમે ત્યારે

આવેજ છે. માત્ર સ્વપ્નામાંજ નહિ પરંતુ ગર્ભમાં પણ ઉપ-
 દેશ અપાયાની વાતો આપણાં પુરાણમાં છે. એ વાતોને
 મિથ્યા કહી શકાય તેમ નથી. મહાત્માઓ ચારે દેહોથી
 અલગ અને પૂર્ણ સ્વાધીન હોવાથી તે ચારે દેહો ઉપર
 તેમનો હુકમ ચાલે છે. તેઓ એ શરીરોના માલિક હોય
 છે—અર્થાત્ તેઓ જ્યારે જે દેહ ધારણ કરવા ઇચ્છે છે,
 ત્યારે ધારણ કરી શકે છે અને જે દેહને જ્યારે છોડવા
 ઇચ્છે છે, ત્યારે છોડી શકે છે. બાવાજ ચૈતન્યે સ્થૂળ દેહ-
 નો ત્યાગ કર્યા પછી લાંડારા પર્વત ઉપર આત્મોદ્ધાર માટે
 સતત તરફડતા તુકારામને શુદ્ધચિત્ત અને યોગ્ય અધિકારી
 જાણીને તેમના પર અનુગ્રહ કર્યો અને તેઓ જે ઉપાસના
 કરતા હતા તેજ આગળ પણ કરતા રહેવા માટે પ્રોત્સા-
 હિત કર્યા. આવું પ્રોત્સાહન શ્રેષ્ઠ કોટિના જીવો દ્વારા કનિષ્ઠ
 કોટિના જીવોને મળ્યા કરે છે. સાચું પૂછો તો ગુરુ અને
 શિષ્યની વચ્ચે જાન્ય-નીચનો કોઈ ભેદભાવ બાકી રહેતો
 નથી. જેમ બે તળાવ પાસે પાસે લારપૂર લારેલાં હોય
 અને તેમાંથી પહેલાં કોઈ એકનું પાણી બીજામાં આવી
 જાય અને તે એકને બીજું મોટાઈનું માન આપવાની
 તૈયારી કરે ન કરે એટલામાંજ બન્નેની લહેરો એકબીજામાં
 આવવા-જવા લાગે અને બન્ને મળીને એક મહારાજોવર
 બની જાય, તેવોજ કંઈક ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હોય છે.
 બન્ને એકબીજાને મળીને એક થઈ જાય છે. શિષ્ય ગુરુ-
 પદે ક્યારે આક્રમક થાય છે અને બન્ને એક ક્યારે થઈ જાય
 છે, એ બતાવવામાં જેટલો સમય લાગે છે, તેટલો સમય
 પણ બન્નેને એક થવામાં નથી લાગતો. ‘ઉદ્ધરેદાત્મનાન્મ-
 નમ્’ જ સત્ય છે, છતાં પણ બધાના ઉપર છાપ ગુરુ-
 નીજ લાગે છે. સાધક જે સાધનમાર્ગે જતો હોય તે માર્ગે
 આક્રમકાક્રમકાં તેને કોઈ એવા માર્ગદર્શક ગુરુપત્ની આવ-
 સ્યકતા હોય છે, કે જેણે માર્ગ બતાવ્યો હોય, જે તે માર્ગનો
 દેહકાલકલ્પકાલ મુકી જઈ આત્મો હોય તેજ ગુરુ છે.
 એવ. હરના મિહનર્દ. મહામ. મંત્ર. પશ્ચિમને પીરજ રહે

છે. તેને નિશ્ચય થઈ જાય છે કે, હું જે રસ્તે ચાલું છું તે રસ્તો ખોટો નથી. મોક્ષમાર્ગમાં જોવા અનેક ગુરુ મળી જાય છે. સાધુ-સંતો આવાજ માર્ગદર્શક હોય છે. અંતમાં જે ગુરુ મળે છે, તે તેને પૂર્ણકામ કરીને-તેને છેડે અનુભવ-સુખ જાંધીને તેને પૂર્ણ જનાવે છે, તેજ સફળ ગુરુ છે. સફળગુરુનું કાર્ય અતિ અદ્ય પરંતુ અત્યંત ઉપકારક હોય છે. તે જીવાત્માને શિવાત્માની સાથે મેળવી દે છે.

૮-ગુરુનામ વારંવાર કેમ નહિ ?

તુકારામના ગુરુ બાવાજી ચૈતન્ય હતા એ વિષે હવે કોઈ સંદેહ નથી. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે ' બાબાજી સફળગુરુ, ઠાસ તુકા ' જ્ઞાનદેવ, નામદેવ અને એકનાથના શ્રંથોમાં જેમ વારે વારે ગુરુનું નામ આવે છે, તેવું તુકારામના અભંગોમાં નથી આવતું એ જરાખર છે. પરંતુ તેમણે કોઈ ગુરુજી કયાં નહોતા, કોઈ ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ લીધો નથી અથવા ભગવાનેજ તેમને સ્વપ્ન દર્શને પોતાનું નામ બાવાજી ચૈતન્ય જતાંચું; એવો જે કેટલાકનો ખ્યાલ છે તે તદ્દન ખોટો છે. એક અભંગમાં તેઓએ કહ્યું છે કે ' જે સફળગુરુ-સેવન છે તેજ અમૃતપાન છે. ' અને એક બીજા અભંગમાં તેમણે સ્પષ્ટજી કહ્યું છે કે ' ગુરુકૃપાનુંજ જળ હર્તુ, એટલે પાંડુરંગે મારો ભાર ઉઠાવી લીધો. (તુકા મહાજી ગુરુકૃપેચા આધાર, પાંડુરંગે ભાર ઘેતલા માજા.) ગુરુની આજ્ઞા અને તુકારામના મનની પસંદગી એકરૂપ થઈ, ધ્યાનનિષ્ઠા દૃઢ થઈ, નામસંકીર્તનરૂપી સાધન સ્થિર થયું. ગુરુપદેશ સ્વપ્નમાં મળ્યો, આથી અન્ય સંતોની પેઠે તેમને ગુરુના સમાગમનો લાભ મળ્યો નહિ. જ્ઞાનેશ્વરની સમક્ષ નિવૃત્તિનાથની, નામદેવની સમક્ષ વિસાજી જેયરની અને એકનાથની સમક્ષ જનાર્દન સ્વામીની મૂર્તિ અહો-રાત્ર કીડા કરી રહી હતી. ગુરુની સાથેના સંભાષણનું સુખ એ સંતોએ ખૂબ લૂંટયું. તેમનાં દર્શન, સ્પર્શ અને પાદ-સેવનનો નિત્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરવા અને તેમના શુદ્ધ

સ્વરૂપને જાણવાનો પરમ મંગલ અવસર એમને હમેશાં જ મળતો હતો. પ્રતિક્ષણે તેમને પ્રતીતિ થતી હતી કે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ ગુરુના રૂપમાં સગુણ થઈને આવ્યા છે. તુકારામને ગુરૂપદેશ સ્વપ્નમાં મળ્યો. તે સમયે ગુરુએ તેમની પાસે પાશેર ઘી માગ્યું હતું; પરંતુ તેમને તેનું ધ્યાન ન રહ્યું અને આગળ પણ ગુરુસેવાનો કોઈ અવસર મળ્યો નહિ. ગુરુ પણ પાંડુરંગનું જ ધ્યાન કરવાનું બતાવીને અદૃશ્ય થઈ ગયા. આજ કારણથી તેમના અભંગોમાં ગુરુવર્ણન નથી આવતું અને ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ પણ જૂજ વાર જ થયો છે. ગુરૂપદેશ પછી તેમણે પાંડુરંગનું જ ધ્યાન કર્યું, તેમને જે સગુણ-સાક્ષાત્કાર અને નિર્ગુણ બોધ થયો તે બધું ગુરુના ઉપદેશેલા માર્ગે ચાલવાથી જ થયું, પાંડુરંગ-સ્વરૂપમાં જ ગુરુસ્વરૂપ મળી ગયું અને ગુરુની આજ્ઞાથી જ પાંડુરંગની સેવા કરી. આથી પાંડુરંગની ભક્તિમાં જ ગુરુ-ભક્તિ પણ થઈ ગઈ ! એટલે તુકારામના અભંગોમાં ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ બહુ ઓછો આવે છે; છતાં જ્યાં જ્યાં આવો ઉલ્લેખ છે તે પરથી એટલું નક્કી થાય છે કે, તુકારામને સ્વપ્નમાં જાવાળુ ચૈતન્યે ગુરૂપદેશ આપ્યો હતો. ગુરૂપદેશ સ્વપ્નમાં જ મળે છે ! સ્વરૂપભગવતિ થતાં ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને જીવ જ્યારે મોહ-નિદ્રામાં રહે છે, ત્યારે તેને ઉપદેશની ઇચ્છા જ થતી નથી; અર્થાત્ મુક્તાવસ્થા અને બદ્ધાવસ્થા એ બન્ને અવસ્થાઓ ગુરુના ઉપદેશને માટે નથી. ગુરૂપદેશ તો મુમુક્ષુ અવસ્થા માટે છે, કે જ્યારે જીવ નથી તો આત્મસ્વરૂપમાં જાગ્રત હોતો કે નથી તો વિષયોની મોહનિદ્રામાં રૂઝ રહ્યો હોતો-અર્થાત્ મધ્યમ સ્વપ્નની અવસ્થામાં હોય છે.

૬-ગુરુ-ચૈતન્યત્રયી

જે ચૈતન્ય બાવાજીએ તુકારામને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો તેમના વિષે વધુ નહીં કંઈ જાણવા મળી શકે તો બહુ સરસના થાય, પરંતુ હાલ અવસ્થાત્ એવી કોઈ વાત મળી

આવી નથી. જો-આર વાતો તેમના વિષે પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ જોવા બાધ્યાનુદયા, અપૂરા અને પરસ્પર વિરોધી આધાર ઉપર તકે વટે અસ્થિતિની ઈમારત ડગી કડવી રેઃ મોઝ્ય નથી, અંતઃસ્થિત કોઈ કપોતકસ્થિત નવતકયા નથી. આ-ધાર સિવાય અર્થી કંઈજ કદી શકાય નહિ. મહા શુરી દશમે તુકારામને શુરુપદેશ મળ્યો, તેથી વારકરી મંડળ આ તિથિને વિશેષ પવિત્ર માને છે અને તે દિવસ શયને શયને બજન-પૂજન-પ્રીતન વગેરે દ્વારા ઉત્સવરૂપે ઉજવવામાં આવે છે. આજ જોક વાત પ્રસ્તુત પ્રશ્નમાં નિશ્ચિત છે. તુકારામના શુરુ કોણ દત્તા, ક્યાં રહેના દત્તા, તેજો સુમાપિશ્ય ક્યાં રે ગયા ? તેમની પૂર્વપરંપરા શી હતી ? વગેરે બાળતમાં વારકરીઓને કંઈજ માલિની નથી. અને આ વિષેનો કોઈ મંચ પણ મળ્યો નથી. સ્વપ્નમાં મોટીક વાર માટે શુરુનાં દર્શન મયાં અને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો, ' રાયવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય ' કદીને પૂર્વપરંપરાનો સંદેહ કયો અને પોતાનું નામ ' બાવાજી ' જતાવ્યું. તુકારામને રામ-દુષ્ટ-દશિ' મંત્ર આપ્યો, જો તેમને પ્રિય હતો અને પછી તે અંતર્ધાન થઈ ગયા. બસ, બાવાજી ચૈતન્ય સંજોગથી આટલુંજ પ્રમાણ છે, આ સિવાય બીજી વિનંત-સપાત્ર માહિતી મળતી નથી. ' માનિયેતા સ્વમી' શુરુઆ ઉપદેશ ' (સ્વપ્નમાં શુરુનો ઉપદેશ માન્યો.) તુકારામના આ કથનથી લાગી શકાતું નથી કે, તેમના શુરુ કદી કોઈ વાર તેમને સ્વપ્નમાં અથવા જાગૃતમાં મળ્યા હોય-અથવા તુકારામને શુરુ પાસેથી આ ઉપદેશ સિવાય બીજું પણ કંઈ મળ્યું કે કેમ તે કદી શકાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં તેમના વિષે અસ્થિતકાર પણ બીજું શું લખી શકે ? આ સિવાય બીજી વાતો પર મને પોતાને વિશ્વાસ નથી, વારકરીઓને પણ વિશ્વાસ નથી તથા તેની કંઈ આવશ્યકતા પણ જણાતી નથી. જો સ્પષ્ટ કરીને હવે બીજી કથાઓ પણ જોઈએ કે જે બાવાજી ચૈતન્યના વિષયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

‘ ચૈતન્ય કયા કલપતરુ’ નામનો જોક થંચ પ્રસિદ્ધ

થયો છે. આ ગ્રંથ નિરંજન ખુવા નામના કોઈ પુરુષે
 સંવત ૧૮૪૪ (શાકે ૧૭૦૬) પ્લવંગ નામના સંવત્સરમાં
 લખ્યો. અને કારતક સુદી એકાદશીએ લખીને પૂર્ણ કર્યો.
 એમાં રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યના સંબંધમાં કેટ-
 લીક વિગત છે. ગ્રંથને અંતે કહ્યું છે કે, આ ગ્રંથ એક
 પ્રાચીનતર ગ્રંથના આધારે લખેલો છે. તે પ્રાચીનતર ગ્રંથ
 ‘સંવત ૧૭૩૧ (શાકે ૧૫૯૬) માં પરમભક્ત કૃષ્ણદાસ
 વૈરાગીએ લખ્યો.’ એ કૃષ્ણદાસ વૈરાગીનો કોઈ ગ્રંથ મળતો
 નથી, કે જેની સાથે આ ગ્રંથને સરખાવી શકાય. અસ્તુ.
 નિરંજન ખુવાના આ ગ્રંથમાં ૬ અધ્યાય અને ૭૬૦ શ્લોકો
 આ છે. આમાં તુકારામની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે આપેલી
 છે:—શ્રીવિષ્ણુ—બ્રહ્મદેવ—નારદ—વ્યાસ—રાઘવ ચૈતન્ય—કેશવ
 ચૈતન્ય ઉર્ફે ખાવાળ ચૈતન્ય—તુકાળ ચૈતન્ય. રાઘવ ચૈત-
 ન્યને વેદવ્યાસે પોતે ઉપદેશ આપ્યો. રાઘવ ચૈતન્યે ઉત્તમ
 નામના નગરમાં માંડવી—પુષ્પાવતીના તીર પર ઘણા વખત
 સુધી તપ કર્યું. ‘હાથ—પગના નળોની નળીઓ ધની
 ગઈ; શરીર ઉપર ધૂળના થર જામી ગયા; જટા વધીને
 જામીનને અડવા લાગી, શરીર સૂકાઈ ગયું’ આવું તીવ્ર
 તપ જોઈને શ્રી વેદ વ્યાસ પ્રગટ થયા અને તેમણે તેમને
 પ્રણવની સાથે ‘નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ મંત્રનો ઉપદેશ
 આપ્યો. ઉત્તમ—નગરનું અર્વાચીન નામ ચોતુર છે. આ
 ગામ પૂના જિલ્લામાં જુનરથી ચાર કોસ દૂર છે. ત્યાંથી
 ચાર માઈલ ઉપર પુષ્પાવતી ઉર્ફે કુસુમાવતી અને દુકડી
 નદીનો સંગમ છે. રાઘવ ચૈતન્યને ચોતુર ગામમાં ઉપદેશ
 પ્રાપ્ત થયો. તેમનું રાઘવ ચૈતન્ય નામ ગુરુનુંજ આપેલું
 હતું. ગુરુપદેશ પછી રાઘવ ચૈતન્યે વળી વિશેષ આકર્ષ-
 ત્વ કર્યું. શ્રી ગામમાં પછી ત્યાં તૃણામલ (તિનેવહી ?) ન.
 દેશમાં નૃસિંહ બદના બીજા પુત્ર વિશ્વનાથ ખુવા તેમને
 મળ્યા. નૃસિંહ બદ કમનિષ્ઠ પ્રાણી હતા. તૃણામલનું
 શિવરૂપ ધરને એ બ્રહ્મ કર્યું, ત્યારે નૃસિંહ બદ ન્યાય
 આપી નીકળ્યા અને કરતા કરતા પુનઃ ત્રી (તે ગામનું)

પૂના) પહેલેથી. ત્યાં ને પાતાની મદમમિત્તી આનંદીજાઈ
 માથે મુખપૂર્વક દેવા લાગ્યા. તેમને અંજક, વિશ્વનાથ
 અને આપુ નામના ત્રણ પુત્ર મળ્યા. નૃસિંહ બહુનો જ્યારે
 દેહાંત થયો ત્યારે ત્રણે પુત્રોમાં કહ્યો મયો. વિશ્વનાથ
 'હૃદયીન દત્તા, ત્રિકાળ સ્થાન કરતા, ધર્મમાં અત્યંત ઉદાર
 ર દત્તા, અને ધરતું કામકાજ કંઈ પણ ભેતા નહોતા.'
 તેમના જણે બાળ્યેએ અંધ દેહને તેમને ધરમાંથી કાઢી
 મૂક્યા. સ્ત્રીએ પણ તેમને દરિદ્ર ભેટને દોર વચનો સંભ-
 લાવવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. 'સોબાગ્યના સજ્જાર
 પણ તેમનાથી દસવાળા નહિ, દરી કાંઈ મારી મારી પણ
 લાવી આપી નહિ, આપી' મારી પણ દરી તેમની સામે
 મુખમાં પીતી નથી.' આજ તેનું રુદન હતું. એ સાંભળતાં
 સાંભળતાં વિશ્વનાથ જુવાના કાન મારી ગયા. રાપવ દેવ-
 ન્યનાં દર્શન થતાં તેઓ તેમને ચરણે ગયા. તે સમયે
 તેમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. મોડા સમય બાદ તેમને
 એક પુત્ર મયો. તેનું નામ નૃસિંહ બહુ રાખવામાં આવ્યું.
 'સ્ત્રીના અણગમી આ પ્રકારે ઉદાર થયો અને ચિત્ત પણ
 શુદ્ધ થઈ ગયું.' ત્યારે વિશ્વનાથ જુવાએ શુરુ પાસે સંન્યાસ-
 દીક્ષા માગી. શુરુએ તેમને સંન્યાસ આપ્યો અને તેમનું
 નામ કેશવ ચૈતન્ય રાખ્યું. શુરુ અને શિષ્ય જાણેય જોતુર
 ગામથી થોડે દૂર એક વનમાં જઈ વસ્યા અને ત્યાં બ્રહ્મા-
 નંદ લોગવવા લાગ્યા. મોડા સમય પછી જાણે તીર્થયાત્રાએ
 નીકળ્યા. નાસિક, અંબકેશ્વર, દ્વારકા, પ્રયાગ, કાશી,
 જગન્નાથ વગેરે ક્ષેત્રોની યાત્રા કરતાં કરતાં કલણુર્ગ પહોં-
 ચ્યા. ત્યાં જળની અતિવૃદ્ધિથી ત્રાસીને તેઓ એક મસીદમાં
 પહોંચ્યા. ત્યાં સ્ત્રીની અંદરના એક ગોખલામાં તેમણે
 પોતાની પાવડીઓ મૂકી. તે મસીદના મુદલાંએ જોયું કે
 પાવડીઓ ગોખલામાં મૂકેલી છે ત્યારે તે ચતિઓ ઉપર
 ખૂબ ગુસ્સે થયો. તેણે ચહેરના કાણને આની ફરિયાદ કરી.
 વાત નિઝામશાહના કાન સુધી પહોંચી અને તે ગામના
 નાના મોટા જધા સુસલમાનો ઉસ્કેરાઈ ગયા. જ્યાં ત્યાં

વિનાકારણ પ્રાહ્મણો ઉપર અત્યાચાર થવા લાગ્યા. નિઝામ પોતે મસીદમાં પહોંચ્યા. કહે છે કે, તે અવસરે એ બે યતિઓએ કંઈક સંકેત કર્યો, કે તરતજ મસીદ ઉડી તે અર્ધા માઇલ ઉપર જઈને અટકી. આ અમત્કાર જોઈને નિઝામ ચકિત થયા અને તેમને ખાત્રી થઈ કે, આ બંને સંન્યાસીઓ કોઈ મોટા મહાત્મા છે, પછી તરતજ બંને તે યતિઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. નિઝામ તેમને મળવા માટે ઘણા વ્યાકુળ થયા. આલંદગુંજેટી નામના સ્થાનમાં નિઝામને તેમનાં દર્શન થયાં. નિઝામે અલયદાન માગ્યું. યતિઓએ તેને અલયવચન આપ્યું. નિઝામે આ યતિઓના સન્માનાર્થે બે સ્મારક બનાવરાવ્યાં અને તેમના ઉપર રાઘવદરાજ અને કેશવદરાજ નામ કોતરાવ્યાં. રાઘવ ચૈતન્ય આ બનાવથી કેટલાક સમય પછી લોકોની ઉપાધિથી છૂટવાની ઇચ્છા કરતા સમાધિસ્થ થયા. તેમણે પોતાના શિષ્યને ઓતુર જવાની આજ્ઞા આપી. રાઘવ ચૈતન્યની સમાધિ આલંદ ગુંજેટીમાં છે. ત્યાંથી ત્રણ કોસ ઉપર માન્યડાલ નામના ગામમાં કેશવ ચૈતન્યે પોતાને માટે એક મઠ બનાવરાવ્યો અને કેટલોક સમય આ મઠમાં રહ્યા. અહીં રહેતા ત્યારે તેઓ વારંવાર ગુરુસમાધિનાં દર્શને આલંદગુંજેટી જતા હતા. રાઘવચૈતન્ય સ્વરૂપવાન હતા. તેમના દિવ્ય રૂપનું કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે ‘ચંદ્ર સમાન સુંદર સુખ હતું, તે ઉપર સુવર્ણ રંગની જટા શોભતી હતી. વળી સર્વાંગે લક્ષ્મ લગાવતા. બહુ સુંદર દિગંબર ભૂતિ હતી.’ કેશવ ચૈતન્ય પછી ત્યાંથી ઓતુર આવ્યા ગયા. તેમના શિષ્યોએ માન્યડાલ ગામમાં તેમની પાદુકાની સ્થાપના કરી. આજ કેશવ ચૈતન્ય તુકોળારાયના ગુરુ હતા. બાવાજ એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ હતું. આ અંથના ત્રીજા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું છે કે ‘બધા લોકો તેમને કેશવ ચૈતન્ય કહે છે, ભાવિકો ચૈતન્ય બાવાજ કહે છે; બંને નામ એકજ છે અને તે બન્ને અદ્વૈતપૂર્વક સેવામાં આવે છે.’ છતાં અધ્યાયનાં શરૂઆતનાં શ્લોકો છે કે ‘પૂર્વાશ્રમમાં તેમને

બાવાજી પણ કહેતા હતા. 'પરેલા ત્રણ અમ્યાયોમાં આ વિવરણ છે. આ પછી ચાંદા અને પાંચમા અધ્યાયમાં કેશવ ચૈતન્યના ચરિત્રની કેટલીક વિગત જણાવીને છઠ્ઠામાં તુકારામને ગુરુપદેશ થયાની વાત તેમના દેહ ચરિત્ર આગે જણાવી છે. કેશવ ચૈતન્યના પુત્ર નૃસિંહ બટ અને નૃસિંહ બટના પુત્ર કેશવ બટ થયા. કેશવ ચૈતન્યે કેશવ બટ ઉપર અનુમતિ દેશે અને જનનના ઉદ્ધારને માટે અનેક સમત્કાર પણ બતાવ્યા. કેશવ ચૈતન્યે સંવત ૧૬૨૮ (આદે ૧૪૬૩) પ્રભતપતિ નામના સંવત્સરમાં જેઠ વડી બારમે સોતર ગામમાં સમાધિ લીધી. સમાધિ લીધા પછી પણ તેમણે અનેક સમત્કાર કર્યા. પોતાના પૂર્વજામના પોત્ર કેશવ બટને આપું બાગવત સંભળાવ્યું. સમાધિ લીધા પછીજ તે ઠાણીમાં પ્રગટ થયા અને એક શ્રાદ્ધણ ઉપર કૃપા કરી; આજ પ્રકારે કેટલાંક વર્ષ પછી તુકારામને સ્વપ્ન આપીને તેમણે ગુરુપદેશ આપ્યો. નિરંજન જીવાણે રાધવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યની બાબતમાં જે કંઈ લખ્યું છે, ત્યાં મુખીનો સારાંશ અમે આપ્યો છે, તેના સત્યાસત્યને માટે કોઈ સાધન હજુમુખી મળ્યું નથી. કૃષ્ણદાસ વૈરાગીના જે શ્રંધના આધારે નિરંજન જીવાણે પોતાનો શ્રંધ લખ્યો, તે શ્રંધ સંવત ૧૭૩૧ માં લખ્યો હોવાથી-અર્થાત્ તુકારામ મહારાજના અવસાન બાદ પચીસ વર્ષ પછીનોજ લખેલો હોવાથી ધણે ભાગે પ્રમાણભૂત હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ આજે તે મળી શકતો નહિ હોવાથી, 'ચૈતન્ય વિજયકલ્પતરુ' શ્રંધની કંઈ વાત કૃષ્ણદાસે લખેલી છે અને કંઈ વાત નિરંજન જીવા કોઈ બીજા આધારપર કહી રહ્યા છે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી.

શ્રી રાધવ ચૈતન્ય સિદ્ધ પુરુષ હતા અને શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા તેમાં સંદેહ નથી. ગોમાતકમાં રહેતા અમારા મિત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલરામ કામટે તેમનો અત્યંત મધુર શ્લોક દશ વર્ષ પહેલાં અમારી પાસે મોકલ્યો હતો—

પુજ્ઞીભૂતં પ્રેમગોષાઙ્ગનાનાં સૂતિંભૂતં ભાગધેયં યદૂનામ્ ।
સાન્દ્રીભૂતં ગુપ્તવિત્તં શ્રુતીનાં શ્યામીભૂતં વ્રહ્મ મે સન્નિર્વૃત્તામ્ ॥

અર્થાત્ “ ગોપીઓનો સમગ્ર પ્રેમ, યાદવોનું સૂતિ-
માન ભાગ્ય, શ્રુતિઓનું એકત્ર મહાગુપ્ત ધન, એવા જે
મારા સહજ શ્યામ પ્રહ્મ છે, તે નિરંતર મારી પાસે રહો.”

રાધવ ચૈતન્યની ખીજ પણ કંઈક કવિતાઓ હોવાનું
સાંભળ્યું છે. કેશવ ચૈતન્યનું એક પદ મને બહિષ્ણાખાઈની
ગાથામાંથી મળ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે “ વિષયો-
ના લોભથી મન ભટકી રહ્યું છે; ઘર, પુત્ર અને કુટુંબમાંજ
સુખ માની બેઠું છે; પરંતુ હવે એનું હૃદય મારાથી
સહન થતું નથી. માટે હે કમલાપતિ હરિ ! આપને વિનંતિ
કરું છું. હે દીનાનાથ ! હે દીનબંધુ ! હું આપને શરણે છું.
આ ભવસાગરને પાર કરવાનો ઉપાય જોતો નથી. સાધુ-
સંગ અથવા સજ્જનસેવા મારાથી કંઈ પણ થયાં નથી,
શિશ્નોદરના વ્યાપારના પ્રવાહમાંજ હું વહ્યા કરું છું. હવે
આમાંથી હે ભગવન્ ! મને ઉગારો ! હે દીનાનાથ ! હે દીન-
બંધુ ! હું આપને શરણે છું. મને ચિત્તશુદ્ધિનો કોઈ રસ્તો
બતાવો, વેદશાસ્ત્ર-પુરાણોની વાતો સમજવો, નિરંતર
નવધા ભક્તિમાં લગાડો, એમાંજ આપની શોભા છે. હે
દીનાનાથ ! દીનબંધુ ! હું આપને શરણે છું.”

૧૦-ચાર ગુરુની પરંપરા

તુકોળારાયના ત્રણ મુખ્ય શિષ્ય નિલોળારાય, બહિ-
ષ્ણાખાઈ અને મહિપતિ બુવા થયા. ગુરુપરંપરાના સંગ્રહ-
માં તેમના અલંગોનો ભાવાર્થ આ નીચે આપીએ છીએ.

૧-નિલોળારાય

ચૈતન્યના મૂળમાં મુખ્યત્વે મહાવિષ્ણુ છે, અને ત્યાંથી
સંપ્રદાય શરૂ થયો છે. તેમજ ખીજ પ્રદાને શ્રીમદ્વિજે ઉપ-
દેશ આપ્યો, તેજ અનુચરોની ભાગવત છે. તેજ ગુપ્ત રહ-
તો પ્રહ્મને નારદને કહ્યું અને નારદે વ્યાસને કહ્યું. રાધવ

गोखनायकनिर्गुणगुरुदेव

भक्त्या प्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥४॥

यो योगविदगुरुवरः प्रवरमिन्दोवर्षा

योगेश्वरो मुनिवरो गणनी प्रसिद्धः ।

गोखनायकनिर्गुणगुरुदेव

भक्त्या प्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥५॥

ज्ञाना कर्तो मनिहर्ता अनान्दविन्धो

तानुप्रदाय च शिवेन निष्प्रिनायम् ।

भक्तिप्रियं प्रकटितं गणेश्वरान्वयं

भक्त्या प्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥६॥

आचार्यप्रद्वारुणो विल धर्मशास्त्रा

जातस्वर्धेव हस्तिव दि ज्ञानदेवः ।

लोकं चकार हस्तिभक्तिप्रसिद्धमेव

भक्त्या प्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥७॥

श्रीमन्निरुपदेशितमान्मज्ञानं

श्रीज्ञानदेवरूपया दि जनसदायम् ।

देवादि भक्तिप्रतिनं विमलं दि ज्ञानं

भक्त्या प्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥८॥

ज्ञानेश्वरस्य पदकक्षपरागरागी

संसारपार परिमोग निष्प्रचारागः ।

सचित्तुसारव्यमुनिपुङ्गवस्ततोमे

विश्वंमरोज्य प्रवरो विल राघवाख्यः ॥९॥

चैतन्य केशवरथो विल केशवाच

मायाजिसदगुरुवरेण च कौतुकायोः ।

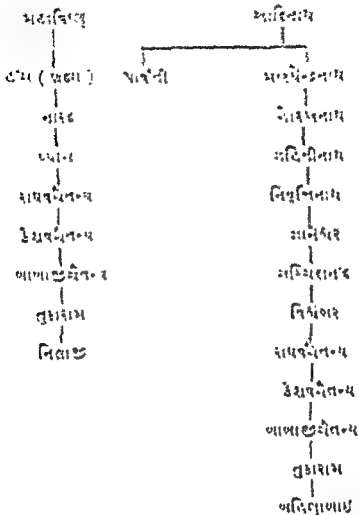
અદ્યાપિ યસ્ય ચરિતાનિ ચ કૌતુકાય
 ભક્ત્યા વ્રજામિ તમહં શિવસંપ્રદાયમ્ ॥૧૦॥
 યઃ કૌતુકારામ વિભેદતાસ્યા
 યઃ કૌતુકારામ હરિઃ પ્રિયાનામ્ ।
 યઃ કૌતુકારામ પુત્રો ભવાઘ્વૌ
 યઃ કૌતુકારામ ગુરુઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥૧૧॥
 ગ્રામોસ્તિ યસ્ય કિલ પિપ્પલનેરનામ્ના
 યઃ સર્વથા સુપથગામિ તુકોપદિષ્ટમ્ ।
 યસ્ય ગૃહે હરિકૃતં સકલં હિ કૃત્યં
 તં નીલકણ્ઠં પ્રણસ્યં પ્રણમામિ ભક્ત્યા ॥૧૨॥
 ગ્રામઃ શિવારવ્યનિકટં શિવનામ શૈલૌ
 રામેશ્વરારવ્ય શિવલિંગ પ્રસિદ્ધ યત્ર ।
 યો નીલકણ્ઠ વરશિષ્ય હિ શઙ્કરાવ્ય-
 રગ્રે તતો કાલિમલાપહરો અશ્વપ્તઃ ॥૧૩॥
 હૃત્યં શિવાન્વયપરમ્પરા કલૌ ચ
 ભક્તિત્રિકં પ્રકટિતં ભગવજ્જનૈર્યઃ ।
 યાત્રાભિરેવ વિપુલૈર્હરિનામધૌપૈ-
 રદ્યાપિ કીર્તનરસૈર્જન તારકસ્તૈઃ ॥૧૪॥
 ગુરુમાલા સ્તોત્રમિદં યઃ પઠેદ્દરિસન્નિધૌ ।
 સર્વકામફલં તસ્ય વિષ્ણુમાયુઙ્મયાપ્નુયાન્ ॥૧૫॥

इति गुणपरम्परास्तोत्रं संपूर्णम्

સદાચર્યેનન્વયની પૂર્વે ગુણપરંપરાના એ પ્રકારે સ્તોત્ર
 ગણાવે છે. નિદેશવાચક અને નિરંજન તુકારામે જે
 સત છે અને અદિતુકારામ તથા શિવવદર પ્રકારે સ્વર્ગને
 પ્રાપ્તે સત છે. આને એકજ ગુરુની એ પૂર્વપરંપરાના અર્થ

૧ નિલોખારાયની

૨ બાલિજાબાઈની

બાલિજાબાઈ અને નિલોખારાય એ બંને તુકારામના મિત્ર હતા, ત્યારે જાણેની શુરુપરંપરા જુદી જુદી કરાંચી ? બાલિજાબાઈ તુકારામ સાથે દેહમાં કેટલાંયે વર્ષો રહ્યાં, તેથી તેઓ જે કહે છે કે તુકારામ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનીજ પરંપરામાં છે, એ અવિશ્વાસપાત્ર કેમ કરીને માનવું ? અને નિલોખારાયની વાત પણ જુદી કેમ હોઈ શકે ? નિલોખારાયનો તુકારામ મહારાજ સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય નહોતો, કદી પ્રત્યક્ષ મેળાપ પણ થયો નહોતો;

છતાં તુકારામે તેમને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, પોતાનાં કરતાળ અને વીણા તેમને આપ્યાં હતાં. પરંપરા આગળ ચલાવવાના આઠે અધિકાર નિલાળનેજ પ્રાપ્ત થયા હતા. વારકરી મંડળમાં નિલાળની માન્યતાને ખાસ માન આપવામાં આવે છે. વાસકરનો અખાડો જોયો, તેને અગ્રપૂજનું માન મળેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિલોખારાચે આપેલી પરંપરાની અવગણના શી રીતે થઈ શકે? વળી નિલાળના શિષ્ય જે પરંપરા બતાવે છે, તે બહિષ્ણાબાઈની બતાવેલી પરંપરાને બરાબર મળતી આવે છે. તેમના કથનાનુસાર “ક્ષીરસિંધુમાં ચન્દ્રમૌલિ શંકરે આત્મારામમાં મળવા માટે પાર્વતીને જે જ્ઞાનશક્તિનું જ્ઞાન આપ્યું” તે મત્સ્યેન્દ્રનાથને પ્રાપ્ત થયું, તેમની પાસેથી ગોરબનાથને, ગોરબનાથ પાસેથી ગયનીનાથને, તેમની પાસેથી નિવૃત્તિનાથને, નિવૃત્તિનાથ પાસેથી જ્ઞાનનાથ (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ) ને, તેમની પાસેથી બાવાળ (સચ્ચિદાનંદ બાવાળ) ને, સચ્ચિદાનંદ બાબા પાસેથી યોગીરાજ વિશ્વનાથને, તેમની પાસેથી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ રાઘવ ચૈતન્યને, તેમની પાસેથી કેશવ ચૈતન્યને, કેશવ ચૈતન્ય પાસેથી બાબાળ ચૈતન્યને, તેમની પાસેથી તુકાળ ચૈતન્યને, તુકાળની પાસેથી બહિષ્ણાબાઈને અને બહિષ્ણાબાઈ પાસેથી આ દીન કવિને મળ્યું. આ પરંપરા દીન કવિએ પોતાના અઢાર પ્રકરણવાળા પંચીકરણ નામના ગ્રંથમાં આપી છે. આ ગ્રંથ સંવત ૧૭૮૭ (શકે ૧૬૫૨) સાધારણ નામના સંવત્સરમાં કૃષ્ણાના ઉત્તરતટે લખાયો હતો. આદિનાથથી જ્ઞાનનાથ સુધીની પરંપરા જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતે આપી છે. રાઘવ ચૈતન્યથી તુકારામ ચૈતન્ય સુધીની પરંપરા તુકારામે પોતે આપી છે, તેથી આ પૂર્વોપર બંને પરંપરાઓ નિર્વિવાદ છે. કાલાનુક્રમે બેતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને તુકારામ મહારાજની વચ્ચેના સંબંધો ઉપર સંકેત આપેલ છે. એટલે સમગ્ર સચ્ચિદાનંદ બાબા, વિશ્વનાથ, વિશ્વનાથ અને વિશ્વનાથ એકજ છે), રાઘવ ચૈતન્ય

આખ્યાય ૯ મો-ગુરુકૃપા—કવિવરકૃતિ

અને દેશવ ચૈતન્ય એ ચારજ પુરુષોમાં વહેંચવો છે-અર્થાત્ પ્રત્યેક પેદી ૮૦ વર્ષની માનવી પડે છે, ઉપર ચોકસાઈના આ જમાનામાં કદાચ એવી શંકા ઉઠે એતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ અસંભવિત છે. આનું સમ પણ બે રીતે કરી શકાય:-એક તો એ કે, યોગી મહા જોની ઉંમર સામાન્ય આયુષના માપથી માપી શકી નથી, અને બીજું એમ પણ સંભવિત છે કે, આ પરંપ આ સમયની વચમાં જીવત પણ ચોક્કસ મહાત્માઓ હશે, પરંતુ તેમની વિશેષ પ્રશિદ્ધિ ન થવાથી તેમનાં ભૂલાઈ ગયાં હશે. ગમે તે હો, પરંતુ જલિણાબાઈ નિલાલરાય બંને સ્વાનુભવસંપન્ન મહાત્મ સંત હતા, ના અભંગો પર ગુરુકૃપાની પૂરેપૂરી છાપ લાગેલી છે બંનેની આપેલી ગુરુપરંપરામાં જે ભેદ છે તે ઉપર વવામાં આવ્યો છે. વારકરી મંડળમાં નિલાલરાયને માન આપવામાં આવે છે. વારકરી મંડળમાં કીર્તનસ સામાન્ય શિરસ્તો એવો છે કે, કીર્તનમાં કોઈ પણ પુરુષનાં વચનોનું પ્રમાણ ન આપવામાં આવે કે જે રામ મહારાજની પછી થયો હોય; પરંતુ એકલા નિરાયનાં વચનો માટે આ પ્રતિબંધ નથી. તેમનાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામનાં વચનો જે માન્ય ગણાય છે. અને તેમના રચેલા અભંગો પર પણ થાય છે. હવે જલિણાબાઈની આપેલી પરંપરાની માનીએ તો તુકારામ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પરામાંજ આવે છે અને એ નક્કી થાય છે કે, મહાત્મા આ એકજ પરંપરામાં જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામ બંને પુરુષ થયા. “જ્ઞાનેશ્વર માઉલી (માતા) તુકારામ” જાણન છે, તેનું રહસ્ય આજ વાવથી ધ્યાનમાં આવે અને જણાય છે કે, આ જાણન સમસ્ત સંપ્રદાય જયજયકાર છે; પરંતુ નિલાલની આપેલી પરંપરા વામાં આવે કે જલિણાબાઈની, એ પ્રશ્ન જેમને રહી જાય છે.

૧૧-ગુરુત્રયીના નામનો ઇશારો

પહેલાં નિરંજન બાવાના જે ગ્રંથ ઉપરથી રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યનું ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તે ગ્રંથ સાંપ્રદાયિક જણાતો નથી. નિરંજન બાવા કહે છે કે, કેશવ ચૈતન્યજ બાવાજી ચૈતન્ય છે, પરંતુ સમગ્ર પરંપરા આ મતની વિરુદ્ધ છે. રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને બાવાજી ચૈતન્ય એ ત્રણે લિન્ન લિન્ન પુરુષ છે. અને પહેલા બીજાના ગુરુ અને બીજા ત્રીજાના ગુરુ છે—આ ગુરુ પરંપરા છે. તુકારામ મહારાજ પોતેજ કહે છે કે—

રાઘવ ચૈતન્ય કેશવ ચૈતન્ય, સાંગિતલી ખૂણ માળિકેચી;
બાબાજી આપુલે સાંગિતલે નામ, મંત્ર દિલા રામકૃષ્ણહરી.

અર્થાત્ ‘રાઘવ ચૈતન્ય કેશવ ચૈતન્ય’ આ પરંપરાનો સંકેત બતાવ્યો. પોતાનું નામ બાવાજી કહ્યું અને ‘રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ એ મંત્ર આપ્યો.

બાવાજીજ તુકારામના ગુરુનું નામ હતું. પોતાનું ‘બાવાજી’ નામ બતાવતાં તેમણે ‘રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્ય’ શબ્દો દ્વારા પરંપરાનો ઇશારો કર્યો. જે કેશવ અને બાવાજી એકજ માની લઈએ તો ‘પરંપરા’નું તો કંઈ પણ નિશાન રહેતું નથી. એક પુરુષની પરંપરા નથી હોતી. રાઘવ અને કેશવની પરંપરામાં હું બાવાજી છું, એજ તેમના કથનનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. આ અભંગમાં તુકારામે પોતાની ‘ત્રયી’ બતાવી છે. વંશ બે પ્રકારનાં મનાય છે:—દેહવંશ અને વિદ્યાવંશ. ગુરુપદેશ પછી સાચા ગુરુમહત્ત સર્વથા ગુરુનોજ થઈને રહે છે. કન્યાનો વિવાહ થતાં જેમ સાસરે એજ તેનું ઘર બની જાય છે, સાસરાનો સંબંધથી તેનો બંધો બાવી સંબંધ બંધાય છે અને તે પૂરેપૂરી પતિપ્રસાદથી થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરુપદેશ પ્રાપ્ત થતાં શિષ્ય પૂરેપૂરો ગુરુસ્ત્રવાણ થાય છે. ‘પતિપ્રસાદ મહે જેસ પતિ પ્રમદુ છે’ (પતિપ્રસાદ જેસ પ્રતાર પ્રમદુ છે તેજ પ્રમાણે ગુરુમહત્તને મહે ગુરુ પ્રમાણ છે. તિલકિ-

નાથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કૌમી ગોટા જંધુ હતા; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમની પાસેથી ગુરુપદેશ લીધો ત્યારે જાણે વચ્ચે નવો સંજંઘ જંઘાયો-પડેલો સંજંઘ સમાપ્ત થઈ ગયો. ત્યારે તેઓ ગુરુ-શિષ્ય થયા, ભાઈ-ભાઈ ન રહ્યા. તેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ્યાં ત્યાં જોતાને નિવૃત્તિ-દાસ અથવા નિવૃત્તિનાથના પુત્ર કહ્યા છે. આ ન્યાયે ‘એકા જનાદંન વિદ્યા રેલુકાનંદન’ ઇં શુરુભક્તનાં નામ પડ્યાં છે. ગુરુશિષ્યનો સંજંઘજ એવો છે. આપણે સંસારી છીએ પણ ‘નારાયણ પાસુદેવ વિશ્વનાથ શર્માણાં જામદગ્ન્યગોપા-ણામ્’ આ પ્રમાણે આપણી ‘ત્રયી’નાં નામ લઈએ છીએ, તેજ પ્રમાણે તુકારામે ઉપરોક્ત અજંગમાં જોતાની ત્રયીનાં નામ લીધાં છે. તેમના ગુરુ જાવાજી ચૈતન્ય, પરમ ગુરુ કેશવ ચૈતન્ય અને પરાતપર ગુરુ રાઘવ ચૈતન્ય છે—આ તેમની ગુરુત્રયી છે અને સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં તે એજ રૂપમાં ગનાય છે. તેથી કોઈ કોઈએ જે લખી માયું છે કે, એ ત્રણે અથવા જાણે ગુરુભાઈ હતા તે ખોટું છે. તુકારામ પછીની પરંપરામાં પણ આ ત્રણે પુરુષો જુદા જુદા માનવામાં આવે છે. તે કેવી રીતે તે હવે જોઈએ.

તુકારામના અલંગોની જે જોઈએ પંઢરપુર અને દેહૂમાં અથવા અન્યત્ર તેમના વંશજોની પાસે છે, તેમાં શરૂઆતમાંજ ત્રણેને અલગ અલગ નમન કર્યાં છે. પંઢર-પુરમાં તુકારામ મહારાજના વંશજોની પાસે અલંગોની જે ‘ગાથા’ છે તેમાં શરૂઆતમાંજ આ ઉલ્લેખ છે—“શ્રીગુરુ-પરંપરા શ્રીરાઘવ ચૈતન્ય શ્રીકેશવ ચૈતન્ય શ્રીજાણા ચૈતન્ય ગુરુ મંત્ર રામ-કૃષ્ણ-હરિ.”

‘ઇન્દુપ્રકાશ’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ગાથામાં પણ શરૂઆતમાં—શ્રીનિવૃત્તિનાથાય નમઃ ॥ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરાય નમઃ ॥ શ્રી રાઘવ ચૈતન્ય શ્રી કેશવ ચૈતન્ય શ્રી વાયા ચૈતન્ય સદ્-ગુરુભ્યો નમઃ ॥ આ ઉલ્લેખ છે. નિહાળીએ જોતાની પરં-પરાના અલંગોમાં કહે છે કે ‘રાઘવ ચૈતન્યે અનુષ્ઠાન કયું’,

તેથી તેમના ઉપર દ્વેષાયન પ્રસન્ન થયા. રાઘવનાં ચરણોમાં કેશવ શરણુ ગયા અને તેમની (કેશવની) બાવાજી ઉપર પૂર્ણ કૃપા થઈ. 'બહિષ્ણાબાઈ કહે છે કે 'રાઘવના હૃદયમાં તે મંત્ર મૂક્યો, કેશવ ચૈતન્ય, બાવાજી ચૈતન્ય તુકાજી ઉપર પ્રસન્ન થયા.' કેશવ અને બાવાજી બન્ને એકજ હોત તો 'ચૈતન્ય' પદ બન્ને નામોની સાથે જુદાં જુદાં ન લાગત. વળી 'પ્રસન્ન થયા' ક્રિયાપદ બહુવચનમાં છે. 'દેવાશી' ભાંડણુ' (ભગવાન સાથે ઝગડો) નામના પ્રકરણના ૨૪ મા અભંગમાં બહિષ્ણાબાઈ કહે છે કે 'એણે (ભગવાને) બાવાજી દ્વારા તુકાજીનું દેવું ઉતાર્યું.' મહીપતિબુવાએ પણ ગુરુ પરંપરા આપતાં આપતાં એ ત્રણે પુરુષોને અલગ અલગ બતાવ્યા છે. "રાઘવચૈતન્ય જગવિખ્યાત કેશવચૈતન્ય મહા-લક્ષ્મી બાવા ચૈતન્ય પ્રસિદ્ધ સંત જ્યાંણી' ભક્તિપંથ સ્થાપિલા." (ભક્તલીલામૃત અ. ૫-૨૬૭) બહિષ્ણાબાઈના શિષ્ય દીન કવિએ આનુંજ સમર્થન કર્યું છે. રંગનાથ સ્વામીએ પોતાની 'સંત માલિકા'માં રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય, બાબા ચૈતન્ય, તુકોબા.' કહીને તુકારામની ત્રયીની સાથે તેમનું સ્મરણ કર્યું છે. દેહૂની અનેક હસ્તલિખિત પોથીઓમાં 'રાઘવ ચૈતન્યના શિષ્ય કેશવ ચૈતન્ય, તેમના શિષ્ય બાવાજી ચૈતન્ય, તેમના શિષ્ય તુકાજી ચૈતન્ય' એજ લખેલું મળ્યું છે. આ પોથીઓ તુકારામનાજ વંશજોને ત્યાં પરંપરાથી લખેલી અને રાખેલી છે, તેથી પ્રમાણરૂપ છે. આ બધાં પ્રમાણોથી 'ચૈતન્ય કલ્પતરુકાર નિરંજન બુવાનું કેશવ ચૈતન્યજ બાવાજી ચૈતન્ય છે, એ કથન નિર્મૂળ થઈ નય છે અને પ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે કે, રાઘવ ચૈતન્ય તુકારામના પરાત્પર ગુરુ હતા, કેશવ ચૈતન્ય પરમ ગુરુ હતા અને બાવાજી ચૈતન્ય પોતાના ગુરુ હતા.

૧૨.-અંગાળના ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ નથી.

ઉપર દિવેચનથી તુકારામની ગુરુત્વની નિશ્ચિત થઈ, પરંતુ રાઘવ ચૈતન્યની પૂર્વ પરંપરા નિશ્ચિતરૂપે નહીં થઈ.

કેઈ અધ્યાય અધ્યયન પ્રત્ય નથી. પણ તે મિલ્લ માટે તેમના
 સંગ્રહ જોવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નકા-
 મા છે, તેને માટે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. જેજ પ્રમાણ
 જાણના ધૃષ્ટાણુ ચેતન્ય સંપ્રદાય માટે પણ તુકારા-
 માથે કેઈ સંગ્રહ જણાવે નથી. જગતમાં ધૃષ્ટાણુ
 ચેતન્ય અથવા ગોરાંગ મહાપ્રભુ પંદરમી સદીમાં વિ-
 જયાજ ધૃષ્ટાણુજીના માં ગયા. મમરન જગતમાં તેમણે
 ધૃષ્ટાણુજીનો પ્રચાર કર્યો અને આજે પણ જગતમાં
 ધૃષ્ટાણુજી નામ જે આદતુ જુદું મિથ્ય મધુ છે, તે તેમનાજ
 પ્રભાવનું ફળ છે. ધૃષ્ટાણુ મહાપ્રભુ અન્યત્ર પ્રમરણપૂર્વ
 ચરિત્ર અંગે જાણમાં સ્વર્ગસ્થ ચિદ્ગિરકુમાર થાયે લખ્યું
 છે. અંગે જાણનાર વાચકો તે સ્વર્ગ વાંચે. તે પ્રયત્ના
 રૂર મા પાને (સન ૧૮૬૮ ની આજ્ઞા) ચિદ્ગિર જાણુ
 લખે છે કે “ પૂનાના મંગ તુકારામ ગોરાંગ પ્રભુના અથવા
 તેમના ચિધના ચિધ દત્તા, જે જનાવવાની કંઈજ જરૂર
 નથી-અર્થાત્ જે વાત સ્પષ્ટ છે.” આના સમયનમાં તેમણે
 લખ્યું છે કે ગોરાંગ પ્રભુ પંદરપુર થઈને ગયા દત્તા. પંદર-
 પુરમાં તુકારામ રહેતા દત્તા. ગોરાંગ પ્રભુ સ્વપ્નમાં ઉપદેશ
 આપ્યા કરતા દત્તા વગેરે. આ વાતોથી કેટલાકોની જોતી
 પારણા થઈ ગઈ છે કે, સ્વયં ગોરાંગ પ્રભુ અથવા તેમના
 કેઈ ચિધ પાસેથી તુકારામે ઉપદેશ મળ્યું કયો હતો.
 પરંતુ જાણના ચેતન્ય-સંપ્રદાયની સાથે તુકારામનો
 કંઈ પણ સંબંધ જણાતો નથી. તુકારામનો જે સમયે
 જન્મ થયો તે સમયે ધૃષ્ટાણુ ચેતન્યને સમાધિસ્થ થયાં ઉપ-
 વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં. ચેતન્ય પ્રભુનો સમય સંવત ૧૫૪૨
 થી ૧૫૬૦ છે. ત્યાર પછી ઉપ વર્ષ બાદ તુકારામનો જન્મ
 થયો. ધૃષ્ટાણુ ચેતન્યજી જાણાજી ચેતન્ય થઈને તુકારામને
 સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપી ગયા, જોગ કહીએ તો ધૃષ્ટાણુ ચેત-

x ગુજરાતી જાણામા પણ ધૃષ્ટાણુ ચરિત્રના પણ મંથો
 આ સંસ્થા તરફથી સચિત્ર પ્રકટ થયેલા છે. તો મંથોની કિંમત
 માત્ર રૂ. ૫) છે. —ગુજરાતી અનુવાદક

ન્યની પૂર્વપરંપરા એજ હોવી જોઈએ, કે જે ખાવાઈ
 ચૈતન્ય તુકારામને કહી ગયા હતા-અર્થાત્ રાધવચૈતન્ય અને
 કેશવચૈતન્ય. પરંતુ આ વાત કોઈજ સ્વીકારશે નહિ તેથી
 શ્રીચૈતન્ય તુકારામના ગુરુ હતા એ વાત પણ માની શકાતી
 નથી. હવે જો કોઈ એમ કહે કે, રાધવચૈતન્યજ કૃષ્ણ
 ચૈતન્યના શિષ્ય હતા તો શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના પ્રસિદ્ધ શિ
 ષ્યોમાં રાધવ ચૈતન્ય નામના કોઈ પણ શિષ્ય નથી અને
 રાધવ ચૈતન્યના ગુરુ કૃષ્ણ ચૈતન્ય હતા, એ વાતનું કોઈ
 પ્રમાણ નથી. તેથી કૃષ્ણ ચૈતન્ય અથવા તેમના કોઈ શિષ્ય
 તુકારામના ગુરુ હતા, એ વાત સાબિત થતી નથી. વળી
 બીજી વાત એ છે કે, બંગાળ-ઉત્કલમાં શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યનો
 જે સંપ્રદાય છે તે મધ્વાચાર્યના દ્વૈત સંપ્રદાયમાંથી ની
 કળ્યો છે. આ સંપ્રદાયમાં રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિ મુખ્ય છે.
 તુકારામની ઉપાસનામાં અથવા કહો કે, મહારાષ્ટ્રના કોઈ
 પણ ભક્તની ઉપાસનામાં રાધાનો ખાસ મહિમા નથી.
 તુકારામનો ભક્તિમાર્ગ પણ દ્વૈત નથી, અદ્વૈત છે. તેમના
 અભંગોમાં અદ્વૈત સિદ્ધાંત સ્પષ્ટજ છે. તેથી કોઈ પણ
 દ્વૈત સંપ્રદાય સાથે તુકારામનો સંબંધ જોડી શકાતો નથી.
 ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત સંપ્રદાય બંને
 કૃષ્ણભક્તિના સંપ્રદાય છે ખરા, પરંતુ ચૈતન્યસંપ્રદાયની
 કોઈ પણ વિશિષ્ટતા તુકારામના અભંગોમાં નથી અને
 મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત ધર્મના પ્રવર્તક જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ,
 એકનાથ વગેરે કૃષ્ણભક્તોના આચાર-વિચારોથી સહેજ
 પણ જુદાપણું તુકારામના ચરિત્ર અને અભંગોમાં નથી.
 પછી એવી કંઈ વાત છે કે જેનાથી એમ કહી શકાય કે
 તેમના મન પરના સંસ્કારો મહારાષ્ટ્રના નહિ, પરંતુ મહારા
 ષ્ટ્ર બહારના હતા? આવી નિરાધાર વાત કહેવામાં લેતું
 પણ શો હિત શકે? બંગાળના શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યપ્રભુએ એમને
 પૂર્ણ પ્રેમ અને આદરભાવ છે, પરંતુ જો પણ સ્પષ્ટ બતાવી
 દેવાની જરૂર છે કે, ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે તેમનો કંઈ
 પણ સંબંધ નામદેવ કે મધ્વાચાર્ય નિરાધાર છે. કૃષ્ણભક્તિના

વગેરે વગેરે પ્રકારની શેઠણા દમિયાં શેતાશેના આ લોકો સંસારમાં જ આ મારે બહાઈ કરે છે ? પાતાનું મનજનિત અમરપદ ઊડીને આ લોકો જન્મમૃત્યુના નામને આમારે રાખ્યા કરે છે ? તેમને મોટા દુર્લભ અને પરમાર્થ દુર્લભ આ શરણી લાભે છે ? જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે વિવિધ સાધનોનાં પણ આ મારે ઉપાને છે ? પાતાનું શ્વાનંદ-મા-ગ્રાણ્ય ઊડીને વિષયની નફલી અમકવાળા કામના દુકડા બેગા કરનારા કંઝાળ જેવા તેઓ કેમ કરે છે ?

ગ્રાપુરુષોને મોટું આશ્ચર્ય એજ લાગે છે । એવ જો આવી અવળી બોલી બોલે છે, તેને આંખનીને તેમને બહુ મજા પડે છે । મૃનુલોકની આ ઉત્તરી રતેન્નીકરની નેહને તેઓ વિશ્વમય પામે છે । તેઓ કરે છે કે ‘ આ ભાષા ઊડી દો ’ એને ઉત્તરાવીને બોલો, ઉત્તરાવીને જુઓ. હું એવ છું, અંસારી છું, દુઃખી છું-એવી અમજનુને ઊઠો અને કહો કે, હું બ્રહ્મા છું, હું મુક્ત છું, હું મુખી છું, એટલે તમે ચાલેજ બ્રહ્મા, મુક્ત અને મુખી છો. ચાલીને જમણી તરફ ફેરવો છો, તે ડાબી બાજુ ફેરવો એટલે તાણું ઉપડીજ જશે. જે તરફ જાઓ છો, તે તરફ પીઠ ફેરવી દો, આગળ ન જોતાં પાછળ જુઓ, આંખોને બાહાર રાખો છો તેને અંદર વાળી દો. પ્રવાહ ત્યજીને મૂળ તરફ ફરી અને સાથેજ તમે મુક્ત છો, મુખી છો, બ્રહ્માસ્વરૂપ છો. આમાં મુશ્કેલી શી છે ? આજ પરમાર્થ છે. એવ પોતાના સંકલ્પમાંજ બંધાયેલી છે, અને સંકલ્પથીજ તે મુક્ત છે. ‘ હું બ્રહ્મા એવ છું ’ એવી શેઠણા રટો છો, તેથીજ જન્મ-મરણ, પાપ-પુણ્ય, વિધિ-નિષેધ અને બંધ-મોક્ષના અછરમાં પડ્યા છો, પરંતુ પગ ઊડીને નલિકા-યંત્રથી ઉડી જનારા પોપટની જેમ આ એવ જો ‘ હું ને મારું ’ એ બંને સંકલ્પો ત્યજી દે તો તેજ ક્ષણે એ બ્રહ્માજ છે । કેણુ કેને બાંધે છે ? કેણુ કેને છોડાવે છે ? આ બધી સંકલ્પની માયા છે. મન જેવો પણુ સંકલ્પ કરે છે, તેવુંજ ચિત્ર તેના ઉપર પડી જાય છે. સંકલ્પ, કલ્પના, સંસાર,

અધ્યાય ૮ સૌ-ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય

૭૩ મહાભુ મના પાહિજે અંકુશ,
નિત્ય નવા દીસ જાગૃતિયા. ૧

* * *
બૈસોની નિવાંત શુદ્ધ કરી ચિત્ત,
તથા સુખા અંતપાર નાહી. ૧
ચેવોની અંતરીં રાહીલ જોપાળ,
સાચાસાચેં ફળ બૈસલિયાં. ૨

૧-અધ્યાત્મસાર

જીવ પ્રહસજ છે, પ્રહસથી જુદો નથી અને જોગ નો
શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત અને અંતોનો અનુભવ છે તો તેની પ્રતીતિ
બધા જીવોને કેમ ન થાય ? પ્રહસ સર્વગત અને હમેશાં
સમાન છે; પરમાત્મા નજીકમાં-અંતરમાં છે, ભૂતમાત્મા
દૂરમાં છે, તે સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા છે, સર્વવ્યાપી અને
સર્વસાક્ષી છે; જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ટ તેમજ પાપાણમાં
સર્વત્ર રહી રહ્યા છે, તેમના સિવાય કોઈ સ્થાન બાકી
નથી. આ વક્રીકૃત સત્ય હોય તો સૌને સર્વ સમયે તે મુક્ત
કેમ થતા નથી ? તે પરમાત્મસુખ “જો પવિત્ર અને રમ્ય
પ્રમાણે સુખોપાય સુગમ્ય અને સુમુખ પરમ ધર્મ
જાનેશ્વરી અ. ૬-૬૫) તો સઘળા જીવો તેમના
જોગ પૂરી પડતા નથી ? એક એક કોણે માં
અલગ અલગ પથો ફેરે છે, તેઓ અનાયાસે મરણ
જોગ પડતા નથી ? તેનાથી અલગ
પરમ, સારું જોગ ફેરે છે, જીવનની દુસ્તર છે, મરણ
જોગ પડતા નથી ? વિવિધવાસના મરણ કહિને છે”

અમોન " જ્યાં મુખી દેદને નિકાલ નથી અમોન-
 દેદબુદિ નામ પામી નથી, ત્યાં મુખી આ અપા મંગારી
 છે. " જ્યાંમુખી એમની અંદર દ્રવ્યનો દોષ અને મિટા-
 ઇની ઉચ્છા છે, ત્યાંમુખી તુકારામ નેમને ' જોનાના મુખેથી
 અંત દરી યાત્રા નથી. ' એમને જાણ થાય માપુના જેવા
 છે, પરંતુ અંતઃકરણ વિવિધગ્રસ્ત છે, તેમને નો તુકારામ
 ' દ્રવ્યની લીલાની પો નમકનારા ક્યા ' કહે છે. એવા જની
 બેહેલા અંત અનેક જોય છે, પરંતુ નેમાંથી કોઈ પણ
 તુકારામની આંખોમાં પૂજા નાખી યાત્રા નહિ.

આવા અંત ધણા દુર્લભ છે. અનેને યોગનાં-યોગનાં
 તુકારામ ધારી ગયા. તેમની આવા નિરાયા મદ મદ. તે
 સમયે તેમના મુખમાંથી આ ઉગાર નીકળ્યા છે—

જાનિયાંકિં પરીં ધ્યાનવિનાં દય,
 તેધં અદંબાવ પાડી લાગે. ૧
 મહ્યોનિયાં ઐશી આંદિસે ઉપાય,
 મરિયેસે પાપ દહ તુમે. ૨
 વેદપારાયણ પંડિત વાચક,
 ન મિતલી એક એકાંમધીં. ૩
 પાઠોં ગેસોં જાવ દેરી આત્મનિષ્ઠા,
 તેધેં દેએ થેષા વિપરીત. ૪
 આપુલિયા નાહીં નિવાસે જે અંગે,
 યોગી દરિતી રામેં શુરુ શુરુ. ૫
 તુકા મહ્યે મજ દોષ્યામ્મ પૂંગિલા,
 નકો બા આતાં. ૬

ના	નાનને યો	ચલા કરી,
કે,	પાછળ તો	પડેલો
એ.	વેદ બાળુના	તો
	વામાંજ	મની
	તેથે.	ઉલ-
	તે	નથી.

અધ્યાય ૮ સૌ-ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય

તુકા મહણે મના પાહિજે અંકુશ,
નિત્ય નવા દીસ જાગૃતિયા. ૧

* * *

ઐસોની નિવાંત શુદ્ધ કરી ચિત્ત,
તયા સુખા અંતપાર નાહી. ૧
ચેવોની અંતરીં રાહીલ ગોપાળ,
સાયાસાચેં ફળ ઐસલિયાં. ૨

૧-અધ્યાત્મસાર

જીવ પ્રહાજ છે, પ્રહાથી જુદો નથી અને જોઈ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત અને સંતોનો અનુલવ છે તો તેની પ્રતીતિ બધા જીવોને કેમ ન થાય ? પ્રહા સર્વગત અને હમેશા અમાન છે; પરમાત્મા નજીકમાં-અંતરમાં છે, ભૂતમાન હૃદયમાં છે, તે સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા છે, સર્વવ્યાપી અસર્વસાક્ષી છે; જળમાં, સ્થળમાં, કાષ તેમજ પાપાણ સર્વત્ર રમી રહ્યા છે, તેમના સિવાય કોઈ સ્થાન ખાલી નથી. આ હકીકત સત્ય હોય તો સૌને સર્વ સમયે તે શુદ્ધ કેમ થતા નથી ? તે પરમાત્મસુખ “તે પવિત્ર અને રમ

પ્રમાણ સુખાયાય સુગમ્ય અને સુસુખ પરમ ધર્મ નિર્નાથેશ્વરી અવ ૬-૬૫) તો સઘળા જીવો તેમજ સર્વ જીવો પડતા નથી ? એક એક કોટીને સર્વ જીવો જીવ્યા કરે છે, તેઓ અનાયાસે માર્ગ મુક્તિને કમળ નજીક પડતા નથી ? તેનાથી અર્થ નામત કમળ નજીક પડે છે, ભવનદી દુરતર છે, જીવ પડતો નથી, સદા દુઃખ વિવચનાસના મારા કલિન છે.

વાસના, વૃત્તિ, મન, માયા—એ ‘ સાતે એકરૂપ’ છે. જે સંકલ્પથી જીવ બંધાયેલો છે, તે છૂટતાંજ જીવ મુક્ત છે. હું અને મારું એ બે દોરીઓથી તે બંધાયેલો છે, એ દોરીઓને કાપી નાખતાંજ જીવ સ્વાભાવિકપણે મુક્ત છે. સંકલ્પનું ખાતર બળી જતાંજ જીવની કાલિમા દૂર થઈ જાય છે, તેનું ઉજાવણ સુવર્ણ બને છે. કલ્પનાનુંજ બંધન હોય છે અને કલ્પનાનોજ મોક્ષ હોય છે. અને જીવજ્યાંનો ત્યાં બંધ-મોક્ષરહિત નિર્વિકલ્પ નિરંજન આનંદસ્વરૂપ હમેશાં છેજ. પરંતુ—

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ (ગીતા ૯-૩)

જીવને એવી શ્રદ્ધા હોય-થાય તો તે જીવેજ તે મુક્ત છે. પરંતુ જીવની એવી શ્રદ્ધા એકદમ થતી નથી, તેથી પરમાર્થને માટે તેને આટલો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, અનેક સાધન કરવાં પડે છે, અનેક કષ્ટ ઉઠાવવાં પડે છે.

૨-ચિરંજીવ પદ

આ સદ્ગુણ વેદાંત તુકારામે એકઠો વાર વાંચ્યું, આંભળ્યું અને કહ્યું પણ હતું. તેઓ પોતાના નક્કી કરેલા સાધનમાર્ગે આલ્યા જતા હતા. પંઢરીની વારી, એકાદશી ચત, કથા-કીર્તનનું શ્રવણ, સદ્ગ્રંથપાઠ વગેરે તે નિયમપૂર્વક કરતા હતા. ગુરુદેવનો પ્રસાદ તેમને મળી ચૂક્યો હતો. નામદેવરાયે સ્વપ્નમાં તેમને દર્શન દીધાં અને કવિ-ત્વની પ્રરણા આપી ત્યારથી તેઓ કીર્તન કરતા હતા તથા બીજા અવસરોએ પણ તેમના મુખમાંથી અભંગ-ધારા-વર્ષા નીકળવાનું જતા હતા. એવાઓ ગદ્ગદ થઈને ન્યવાદ આપતા હતા. આરે દિશાઓમાં તેમની કોઈ રૂઝી હતી. એકઠો લોકો તેમને સંત તરીકે કહ્યા હતા, તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને કોઈ વક્તવ્યની, કોઈ કવિ-ત્વની ને કોઈ તેમની મહત્ત્વ

તાની ધણી ધણી પ્રદ્યંસા કરના હતા । આ પ્રમાણે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધતી જતી હતી. તે સમયે તેમની ઉંમર ૨૭-૨૮ વર્ષની હતી. આ ઉંમરમાં આટલી લોકમાન્યતા ઠેાંઠે વિરલાનાજ નસીબમાં હોય છે. પરંતુ અધિકવયસ પારમાર્થિકતા આટલાયીજ અતોષ પામીને શુરુ જની જાય છે અને શિષ્યો જનાવવાની દુહાન ખોલી દે છે, ગુરુપણના આડંબરને માગે ચઢી જાય છે અને અતે ખરાજ ફીતે પતન પામે છે. આવાં ઉદાહરણ અમારી-તમારી સમક્ષ પણ અનેક છે. ચાર-પાંચ વર્ષ સાધન કર્યું, સ્વપ્નમાં યે-ચાર દર્શાંત મળી ગયાં, સાક્ષાત્કારની ઝાંખી જેવું થઈ ગયું એટલે પછી તો જાણે પોતે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા ! સીધા-સાદા, ભલા-બોળા લોકો આગુણાણુ એકઠા થવા લાગ્યા, સ્તુતિ-સ્તોત્ર ગાવા લાગ્યા, એટલે પોતે ગુરુજી જની બેઠા અને શિદ્ધિસિદ્ધિના જરા જેટલા ચમત્કાર ભોળને તેમાંજ અટકી ગયા, જે રસ્તેથી ચઢવા હતા તે રસ્તો પણ ભૂલી ગયા. એમ થતાં થતાં જેટલા ઉપર ચડવા હતા તેનાથી જમણા નીચે જઈને પડ્યા ! અનેકની આવી અધોગતિ થવા કરે છે । જેમની પરમાર્થસાધના દંભથી શરૂ થાય છે, તેમની વાત છોડી દો; પરંતુ જે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમાર્થ સાધવાનો યત્ન કરે છે, તેમાંથી પણ ઠેકઠાચે આજ પ્રમાણે લપમ્પી પડીને નીચે પડે છે. આવા લોકોને માટે એકનાથ મહારાજે ‘ચિરંજીવ પદ’ના નામથી ૪૨ ઓવીઓનું એક ચેતવણી આપતું પ્રકરણ લખેલું છે. સાધકોની સાવધાની માટે તે અતિઉપકાર છે. તેમાં એકનાથ મહારાજે કહ્યું છે કે, વિષય માત્ર સંસારીઓનોજ નાશ નથી કરતો, પરંતુ સાધકને પણ અનેક પ્રકારે દગો દે છે. સાધકને માટે સૌથી પહેલી આવશ્યકતા પશ્ચાત્તાપ અને વૈરાગ્યની છે. જો તે દેહસુખથી લલચાયો, તો તેના પરમાર્થનું મૂળજ નાશ પામી જશે.

‘ત્યાગ કેલા પૂજ્યતે કારણે’, સતસંગ સોડુનિ પૂજ્ય થણે’.

‘શિષ્યમમતા ઘરોનિ રાહણે’, હે’ વરાગ્ય રાજસા.’

અર્થાત્ પૂજ્ય થવાને માટે જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, સત્સંગ તણને જે પૂજા લેવામાં આવે છે અને શિષ્યોની મમતા નથી છૂટતી, તે રાજસ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્ય પરમાર્થને ડુંભાવી દેનારોજ હોય છે. ઘર છોડ્યું અને મઠ બનાવ્યો, સ્ત્રી-પુત્ર છોડ્યાં અને શિષ્યો લેગા કર્યા તો એથી શું થયું ?

વિષયલોગની ઇચ્છા જે વૈરાગ્યથી નિર્મૂળ થાય અને પ્રારબ્ધની ગતિ અનુસાર જે લોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ મનને નિઃસંગ-અલગ કરતા રહેવું, એવો સાત્વિક વૈરાગ્યજ સાધકને માટે અતિ આવશ્યક છે. વિષયલોગ અને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાનો સાધકે સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચે વિષયો કેવા પ્રકારે સાધકને ઠગે છે તે જુઓ. જ્યારે લોકો કોઈનામાં જરા જેટલો પણ વૈરાગ્ય જુએ છે, ત્યારે તેઓ તેની સ્તુતિ કરવા અને તેને પૂજવા લાગે છે. કોઈ કોઈ વાર તો એટલે સુધી કહેવા લાગે છે કે, આ ભગવાનના અવતાર અમને તારવા માટે આવ્યા છે. તેમને ‘મહારાજ’ કહીને સંબોધે છે. સાધકને પોતાની આ વાહવાહ સારી લાગે છે. હવે તેને બીજી વાતો સારી લાગતી નથી. પરંતુ ખુબીની વાત તો એ છે કે, એજ લોકો પાછળથી તેની નિંદા પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ એ સ્તુતિના શબ્દોજ ભૂલી જાય છે અને સ્વહિતથી હાથ ધોઈ બેસે છે. શબ્દ આ પ્રકારે સાધકનો નાશ કરે છે. એની આસપાસ એકઠા થનારા ‘ભક્ત’ એને બેસવામાટે ઉત્તમ આસન આપે છે, સૂવાને પલંગ બિછાવી દે છે, પહેરવાને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો અપાવે છે, દેવી-દેવતાઓને ગોચ્ય ભોજો તેમને ધરે છે, નર-નારીઓ સેવા-ગુસ્તુપા કરે છે, દ્રાવ્ય, પગ, માથું દળાવે છે. તે મૃદુ સ્પર્શમાં તે અટકી જાય છે, પછી તેને દેહકંથ કંથ્ય લાગે છે. આ પ્રમાણે લોકો સાધકને મેલ, મિઠાઈ અને ઉત્તમોત્તમ પદ્ધતિ જમાવે છે, તેને જે પણ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તે તેઓ લાવી આપે છે, બધામાં

પ્રાંતના દારૂ પહેલાં છે, કૃષ્ણમાં કેમકે-કમરૂંદના આ
અંતરનાં વિલક અને દોષન કહે છે, અકુક અકુક આપણ
માથામાં છે, કાંઈ વિ પ્રકારે કૃષ્ણ, કમર અને મધ્ય પછ
તેને કહે છે, અને કાંઈક કાંઈક ના છે તેને તોફા
એ 'કહેના'નો અમતમાં કહેવા છે, કેમકે, કહેનાનો જે
તેને કહેવા, કેમકે કહેનાનો કેમકે કહેનાનો ના છે તેને કહેવા છે,
કે દોષક્રમિક, જે કાંઈ પછે છે આ પ્રકારે દોષકે માથે
પાતાને નુકસાન કહે છે, આમ પાતાને પાતાને માથે, પાતે
ઉપજાવનારી કાંઈ કહેવા નથી, દારૂ 'જેવી કૃષ્ણ ઉપજાવે અથ-
વાડી, જોઈએ અ.પુત્ર દોષ વિલક 'અપ' 'એ અપવાનને
દયા કરાવી અથ, જોઈ ને કહેવો વિલક કાંઈ કહે છે. '
અ.કે વિલક કેવો દોષ કે અપવાન અપવાન તેનાં તાલુ
પાતાને છે—

“... જે અપવાન પ્રિય દોષ છે તેને તે અપ દે છે.
અપવાનમાં દોષમાં વિલક કહે છે, પ્રિય પ્રિયવા માટે
કરી નાલપાપ કહે નથી. પાતાને કોઈ નથી પાંચ
મલાવતા નથી. ને અપવાન છે કે, તેનાથી અપવાન નથી,
અપવાને માટે તે કોઈની પ્રમાણ કરતા નથી. પ્રપથી
દોષમાં વિલક, અપવાન વાતોથી કહેવી, પાતાની માટાઉ
દેખાણી, આર આર ખાનુ—આ અપવાન તેને પસંદ પડતું
નથી. તે લોકપ્રિયતા નથી ઉપજો, ક્રમ અપવાન કરવા નથી
ઉપજો. શ્રીઓમાં વિલક કે શ્રીઓને ભોળી આપવા શ્રીઓ
પામે પગ દળાવવા અથવા તેમનું બાલનું તેને પસંદ
નથી. પાતાની શ્રી સાથે પણ અપ પૂરનીજ વાત રાખવી
જોઈએ. આસક્ત થઈને વિલકે કરી પણ તેમાં ભોળી રાખતું
નહિ. નર-નારી ગુણવા કહે છે, બહિ-મમતા ઉપજાવે
છે, પરંતુ જે શુદ્ધ પારમાર્થિક છે તે કરી શ્રીઓની રોળત
કરતા નથી. અપવાન એકાંતમાં રહેતું જોઈએ, તેમાં પ્રગટ
આથે તો કરીજ નહિ. જે નિઃસંગ નિરવિમાન છે તેનોજ
સંગ કરવો જોઈએ. પરિવારના બરણ-પાપણ માટે બીજું
કંઈ ન થયે તો પણ બલે, પરંતુ લખું અપવાન જરા છે,

અર્થાત્ પૂજ્ય થવાને માટે જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, સત્સંગ તજીને જે પૂજા લેવામાં આવે છે અને શિષ્યોની મમતા નથી છૂટતી, તે રાજસ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્ય પરમાર્થને ડુળાવી દેનારોજ હોય છે. ઘર છોડ્યું અને મઠ બનાવ્યો, સ્ત્રી-પુત્ર છોડ્યાં અને શિષ્યો લેગા કર્યા તો એથી શું થયું ?

વિષયભોગની ઇચ્છા જે વૈરાગ્યથી નિર્મૂળ થાય અને પ્રારબ્ધની ગતિ અનુસાર જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ મનને નિઃસંગ-અલગ કરતા રહેવું, એવો સાત્વિક વૈરાગ્યજ સાધકને માટે અતિ આવશ્યક છે. વિષયભોગ અને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાનો સાધકે સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચે વિષયો કેવા પ્રકારે સાધકને ઠગે છે તે જુઓ. જ્યારે લોકો કોઈનામાં જરા જેટલો પણ વૈરાગ્ય જુએ છે, ત્યારે તેઓ તેની સ્તુતિ કરવા અને તેને પૂજવા લાગે છે. કોઈ કોઈ વાર તો એટલે સુધી કહેવા લાગે છે કે, આ ભગવાનના અવતાર અમને તારવા માટે આવ્યા છે. તેમને ‘મહારાજ’ કહીને સંબોધે છે. સાધકને પોતાની આ વાહવાહ સારી લાગે છે. હવે તેને બીજી વાતો સારી લાગતી નથી. પરંતુ ખુશીની વાત તો એ છે કે, એજ લોકો પાછળથી તેની નિંદા પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ એ સ્તુતિના શબ્દોજ ભૂટી જાય છે અને સ્વહિતથી હાથ ધોઈ બેસે છે. શબ્દ આ પ્રકારે સાધકનો નાશ કરે છે. એની આસપાસ એકકા થનારા ‘ભક્ત’ એને બેસવામાટે ઉત્તમ આસન આપે છે, સૂવાને પલંગ બિછાવી દે છે, પહેરવાને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો અર્પણ કરે છે, દેવી-દેવતાઓને ચોગ્ય ભોજો તેમને ધરે છે, નર-નારીઓ સેવા-શુશ્રૂષા કરે છે, હાથ, પગ, માથું દબાવે છે. તે મૃદુ સ્પર્શમાં ને અટકી જાય છે, પછી તેને દેહકંથ હાથ લાગે છે. આ પ્રમાણે લોકો સાધકને મેલ, નિંદા અને ઉત્તમોત્તમ પદ્મવાસ જમાવે છે, તેને જે પણ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તે તેઓ તરતી આપે છે, આપના

પુષ્પોના દાર પહેરાવે છે, કપાળમાં ઠેમર-કસ્તૂરીવાળા ચંદનનાં તિલક અને લેપન કરે છે, મધુર મધુર ગાયન સંભળાવે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે રૂપ, રસ અને ગંધ પણ તેને દગો દે છે, અને સાધક સાવધાન ન હોવાને લીધે એ 'ભક્તો'ની મમતામાં ક્ષાય છે. કૌમળ કાંટાની પેઠે તેનો કૌમળ વૈરાગ્ય આવી સોળતથી નાશ પામી જાય છે. એ લોકપ્રતિષ્ઠા પાછળ પડે છે. આ પ્રમાણે હજારો સાધકો પોતાને નુકસાન કરે છે. આમ પતન પામેલા સાધકો પછી ઉન્નતગામી મધ્ય શક્તિ નથી. હા 'જરી કૃપા ઉપજેલ ભગવતી, તરીય માગુતા હોય વિરક્ત' અર્થાત્ 'જે ભગવાનને દયા આવી જાય, તોજ તે ફરીથી વિરક્ત થઈ શકે છે.' સાચો વિરક્ત કેવો હોય ? એકનાથ મહારાજ તેનાં લક્ષણ જતાવે છે—

“.....જે સ્થાન પ્રિય હોય છે તેને તે ત્યજી દે છે. સત્સંગમાં હમેશાં સ્થિર રહે છે, પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કદી તલપાપડ થતો નથી. પોતાનો કોઈ નવો પંથ ચલાવતો નથી. તે સમજે છે કે, તેનાથી અહંતા વધશે, છવિકાને માટે તે કોઈની ખુશામત કરતો નથી. પ્રપંચી લોકોમાં બેસવું, વ્યર્થ વાતોચીતો કરવી, પોતાની મોટાઈ દેખાડવી, સાફ સાફ ખાવું—આ સઘળું તેને પસંદ પડતું નથી. તે લોકપ્રિયતા નથી ઇચ્છતો, દ્રવ્ય ભોગુ કરવા નથી ઇચ્છતો. સ્ત્રીઓમાં બેસવું કે સ્ત્રીઓને જોવી અથવા સ્ત્રીઓ પાસે પગ દળાવરાવવા અથવા તેમનું બોલવું તેને પસંદ નથી. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ખર્ચ પૂરતીજ વાત રાખવી જોઈએ. આસક્ત થઈને ચિત્તને કદી પણ તેમાં જોડી રાખવું નહિ. નર-નારી શુશ્રૂષા કરે છે, ભક્તિ-મમતા ઉપજાવે છે, પરંતુ જે શુદ્ધ પારમાર્થિક છે તે કદી સ્ત્રીઓની સોળત કરતો નથી. અખંડ એકાંતમાં રહેવું જોઈએ, તેમાં પ્રમદા સાથે તો કદીજ નહિ. જે નિઃસંગ નિરંબિમાન છે તેનોજ સંગ કરવો જોઈએ. પરિવારના ભરણુ-પોષણ માટે જીનું કંઈ ન મળે તો પણ જાલે, પરંતુ લૂપ્ત અન્નજ ણસ છે,

એવી સ્થિતિ થવી તેજ શુદ્ધ વૈરાગ્ય છે.

ઐસી સ્થિતિ નાહીં જ્યાસી, તેન કૃષ્ણપ્રાપ્તિ કેંચી ત્યાસી.
યાલાગીં કૃષ્ણભક્તાસી, ઐસી સ્થિતિ અસાવી. ૩૮

અર્થાત્ “ આવી સ્થિતિ જેની ન હોય તેને કૃષ્ણ-
પ્રાપ્તિ કેવી ? એટલે કે જે કૃષ્ણભક્ત હોય તેની આવી
સ્થિતિ હોવી જોઈએ. ”

એકનાથ મહારાજે આ કેવો ઉત્તમ રસ્તો બતાવી
દીધો છે ! સાચા વિરક્તમાં આ બધાં લક્ષણ સ્વાભાવિક-
પણેજ હોય છે. જેનો વૈરાગ્ય સુકુમાર હોય, તેઓ આ
આદર્શને હમેશાં પોતાની સામે રાખે. ચાલ-ચલગતમાં
ઢીલા-પોચા રહેનારા અંતે ફસાયજ છે અને આવા લોકો-
ની સંજ્યા હમેશાં બધેજ બહુ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે.
તુકોબારાય જેવા સાચા આદર્શ વિરક્ત અત્યંત દુર્લભ
હોય છે અને તેવાઓનેજ શ્રીકૃષ્ણ-મિલનનો આનંદ અને
ચિરંજીવપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામનો વૈરાગ્ય અત્યંત
જવલંત હતો, આત્મસંશોધન સંબંધી તેમની સાવધાનતા
અખંડ હતી, અંદર કયાકયા ચોરો ભરાઈ બેઠા છે, તેમને
શોધી શોધીને પકડી પાડવા અને કાન પકડી પકડીને
બહાર કાઢવાના કામમાં તેઓની તત્પરતા અસામાન્ય
હતી. આત્મપરીક્ષાના આવા અભ્યાસથીજ ચિત્તશુદ્ધિ થાય
છે, મલિન સંસ્કારો દૂર થાય છે અને નવા જાતી શક્તા
નથી. સાધકે તેની પાછળ બરાબર પડવું પડે છે. હવે
તુકારામે આ અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, તે આપણે જોઈએ.
અંધાધ્યયન થયું, ગુરુપદેશ થયો, છતાં આત્મસંશોધનનું
કાર્ય પોતાની મેળેજ કરવું પડે છે. આથી હમેશાં જાગૃત
રહેવું પડે છે. મન ઝડપી ગતિએ દોડનારા ઘોડા જેવું છે.
વૈરાગ્યની લગામવડે તેની ચાલ કાબુમાં લાવીને તેને વચ-
કરવું જોઈએ. મનનિગ્રહ વિના બધાં સાધન વ્યર્થ જાય
જેમકે નાજીય ન હોવાથી મોટાં મોટાં ઉગ્ર તપ જાગ થઈ
મોટાં મોટાં વીરો પકડાઈ પડ્યા છે અને પ્રગટ

પટિનો પણ જ્ઞાનના ચિત્તવેશી થનિત થઈને સમાજમાં પડેલો છે. મન મદાવવાનું છે, દુઃખ છે, દુઃખ છે. તુકારામ કહે છે કે “મોટા મોટા શુદ્ધિમાનોને તેલે દવાનો લીધા છે.” નેમો વિષયો તરફ મનન દોડવારા જે મનદીથી વાપ ઉપર આકૃષ્ટ થઈને જે તેને પાછો લેવો, તેજ પુરુષ મદાવ મુક્તિલાભ છે. “વાત કોઈ પણ નથી પરંતુ મન પોતાના કાનુમાં નથી.” એ તો જમાનું જ્ઞાન છે, તેથી—

માનં પરત્વથી તો જાણી, શરૂ એક જૂમંદગી.

અર્થાત્ “માને જે પાપું દેવની લેગે તેજ જગવાન છે, તેજ એક આ જૂમંદગમાં જતાકર છે.”

અર્થ. તુકારામ મન આંગે કેવાં કેવાં મુદોં કયોં, જગવાનની કૃપા અને મદાવવાથી તેને રસ્તે લાવવા માટે મું મું ઉપાય કયોં; આશા, મગના, તૃષ્ણા, પ્રતિષ્ઠા, ગર્વ, તોલ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓને સાવધાનપણે કેવી રીતે છુટ્તુ અને આ પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ ધીમે અને નિમલગી કેવી રીતે વટાવ્યો ને હવે જોઈએ.

૩-સિદ્ધને સાધનનું શું કામ ?

સાક્ષિપ્રવતાનું રહસ્ય

ભાવિકોના ચિત્તમાં જીવી શંકા ઉઠ્યો કે, તુકારામ તો સિદ્ધ પુરુષ હતા, તેમને તો સંસારના કલ્યાણ માટે વૈકુંઠધામમાંથી અવતાર થયો હતો, તો તેમને ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોની શી જરૂર પડી ? તેઓ પોતેજ જ્યારે કહે છે કે, સંસારને વેદનીતિનો માર્ગ જતાવવા, ભગવદ્વાક્તિનો ઠંઠો જાળવવા અને અંતોનો રસ્તો સાફ કરવા માટે હું ભગવાનનો સંદેશો લઈને વૈકુંઠ ધામમાંથી આવ્યો છું,

* ભગવાન શંકરાચાર્યશ્રીએ લીકજ કયું છે કે:-જીતં જગતા પેન ? જીતં મનઃ યેન । અર્થાત્ જગત કોણે અર્થ ? જેણે મનને અર્થ તેણે—મુજરાતી અનુવાદક

ત્યારે સામાન્ય જનોની પેઠે તેમણે ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય
 શોધ્યા અને તે ઉપાયો દ્વારા સાધના કરીને લોકકલ્યાણ-
 નું કાર્ય કરવા સમર્થ થયા વગેરે વગેરે હકીકતોમાં શું છે ?
 સંસારનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેમનું આગમન થયું તેમનું
 ચિત્ત વળી અશુદ્ધ જ ક્યારે હતું કે તેમને તે શુદ્ધ કરવાની
 જરૂર પડી ? તેઓ તો મૂળથી જ મનના સ્વામી હતા, તેમને
 મનોજય કરવા કે મલિન વૃત્તિને શુદ્ધ કરવા માટે કંઈક
 સાધના કરવી પડી, એમ કહેવું જ ઉઠતું જણાય છે ! આ
 પ્રકરણ વાંચતાં ભાવિક વાચકોના ચિત્તમાં એવી શંકા ઊઠી
 શકે તેમ છે, તેથી તેહ સમાધાન પહેલાં જ કરવું યોગ્ય
 છે. ભગવાન અને ભગવાનના સ્વતંત્રસ્વરૂપ મહાત્માઓનાં
 બે સ્વરૂપ છે, તે તેમનાં મહાસ્વરૂપનાં સ્વતંત્ર સ્વરૂપને
 કહેલી લીલાઓનાં જ. તેમનાં સમસ્ત સ્વરૂપનાં જાતાઓને
 વિદ્યોત્તર રૂપ કહેવામાં આવે છે. વિદ્યોત્તર વિના તેમનું
 સ્વરૂપ માર્યાદા રૂપ, કલ્પ રૂપ અને હોલકલ્યાણકારી હો-
 તુંક શકે નહીં. વિદ્યોત્તર વિના સ્વરૂપ વિદ્યોત્તર કાર્યસિદ્ધિ,
 માર્યાદી તેજઃસ્વરૂપ, ન હોય. એમ તેમને પ્રાણ વડે શકે જ
 નહિ. એને જો નહીં તો જરૂર મહાસ્વરૂપને સામાન્ય વાત
 નથી. એ વાત માર્યાદી જો નહીં તો જરૂર મહાસ્વરૂપ-
 ને જોવારૂ કરીને માર્યાદી તેજઃસ્વરૂપને માર્યાદી વડે

નિવર્તે ૨૫૫ જાંથી હોય. જાણ જાણે જેદ પેલાવયા,
 જીનને સદાવશે વગેરે સમજાવે હાથ જાનિયર મદારાજે
 પેતાનું દિવિય જગત્તે આજી, અને પેલાવના આજી
 પામીથી મુદિયત્ર આમ કરવાના ઉદ્યોગ દારા મનુષ્યેમિન
 અવલોકનું હાંત પાવુ સજી કહ્યું. તુકારામને આ હોકમાં
 જીવન જીવેને જાને મરેલું પેલાવમન કહ્યું અને પ્રમાણે
 પેતાનું વિચારિત જગત્તે લીધું તથા જીવનપદ્ધતિ આપક-
 દારામાં ફરીને પ્રમાણે અવલોકનિનો મીંપા માર્ગ પણ
 જાણી હોય. 'જૂનવયા જોજ નતેની પૂંછ ઉ' એ
 પેતાના કથનને લેખે પેતાના વર્તનથીજ અરિયાઈ કરી
 જાણ્યું છે. આ જાન તુકારામના મિનમુદિના ઉપાયેનું
 વિવરણ વાંચવાજ નહિ, પરંતુ નેમતા સમજન અરિયનું
 અવલોકન કરતાં વાચક ધ્યાનમાં રાખે. તુકારામ પેતાનું
 હૃદય ખાલીને જોતું જાણ્યા છે, તેટલું ખીજું કોઈ જોઈ
 નથી. જાણે એજ જગત્તે જવાનું લાય છે. કોઈ કહતો
 કહતો જાય છે તો કોઈ પીર પીર જાય છે. વાય એજ
 છલંગમાં જાર લાય ફરી જાય છે. કોઈ કીડીના ચેગે ચાલે
 છે. કોઈ પક્ષીની પંઠે આકાશમાર્ગે જાય છે, કોઈ મલિત-
 ગ્રામી ચારજ કીડીઓ (પદ)માં દિસાજ બેચાડીને સવાલનો
 જવાજ કાઢે છે, કોઈને જાર કીડીઓમાં દિસાજ કરવો પડે
 છે. પડેલાની જુદિયમિની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે,
 પરંતુ દિસાજને સમજતીને સમજન કમ જતાવયાની રીત
 શ્રી વિદ્યાર્થીઓના સમજ્યામાં આવે છે. ચારજ કીડીમાં
 સવાલનો જવાજ કાઢવાની રીત જાણતો થકો જે શિક્ષક
 વચ્ચેની કોઈ કીડી (પદ) ઊડયા ત્રિવાય આજોય કમ
 સમજતે છે, તે અત્યંત લોકપ્રિય થાય છે, તેની જતા-
 વેલી રીત સમજાના સમજ્યામાં આવે છે, તેનાજ જતા-
 વેલા માર્ગે શ્રી ચાલે છે, અને જે કોઈ તેને પગલે ચાલે
 છે, તે પણ પેતાને જવાને સ્થાને પડેલો છે. તુકારામને
 જોજ માર્ગ હતો અને જોવા માર્ગદર્શક હોવાને કારણેજ
 તેઓ અત્યંત લોકપ્રિય થયા હતા ।

સંસાર તારે તાપડોં ની દેવા !

મદદીર " હે હમવદ ! સંસારતા તાપધી હું બળી
મરી " કહેલો છે—

હમ તાલા પાંહરંગ !

મદદીર " હમવદ પાંહરંગ થઈ ગયા "—સુધીમાં
મદદીરે એ કે રહ્યો છે. તે બધાને તુકોબારાયે પોતાના
મદદીરનાં હસ્ત કરાવ્યા છે.

મદદીર ને મદદીર શરણ આડોં તુજ.

મદદીર " હું મદદીર—મદદીર તારે શરણે આવ્યો છું."
મદદીર મદદીર મદદીર મદદીર, અને—

મદદીર લાલુચો દેહો લાલુચી આમ્હાં જન્મમરણ નાહી.

મદદીર " મદદીર દેહોને લાલુચો (ચિકેલા ચણા, લાવાના
દેહો) બનાવો દેહો કરે અને જન્મમરણ રહ્યાં નથી."—અહીં
મદદીરે મદદીર મદદીર થઈ ઉઠ્યો. પથ્થર ખોડયો. આની
મદદીર મદદીર મદદીર મદદીર નાખીને તેમણે ભક્તિમાર્ગના
મા મદદીર મદદીર મદદીર ઉરી લીધી છે કે તુકારામની
મદદીરમદદીર હમવદ શરણે રોતે આ માર્ગનો કોઈ પણ
મદદીર મદદીર મદદીર નાખેલ. પથ્થરો ભેંધને આવ્યો જાય.
મદદીર મદદીર મદદીર મદદીર રસ્તા બનાવ્યા હશે, પરંતુ
નાના-મીઠાના સળો-ચરણની આકાશ-ચાંડાળ, સળળ-ક-
મીઠા હમવદના મદદીરે લીને માટે ભેધક જવા જેવો
મદદીર મદદીર અને બાલક આપનાર રસ્તો તુકારામે
નાખ્યો. મે, તેને, મોજા રોજી નાખી બનાવ્યો. ભૂમિ તો
મેં જ મદદીરને મેં પરીત તુકારામે કેટલાક જના અને
મેં જ મદદીર મેં પરીતે તેવાર કરેલા પથ્થરો ખોડીને
મદદીર મદદીર મદદીર નાખે. સંતમાર્ગ—તેવાર કયો
મદદીર મદદીર મદદીર મદદીર છે. માર્ગ પવન પવન
મદદીર મદદીર મદદીર મદદીર

વિદ્યાનંદ વર્ધ

પોતાના મનનો સંદેહ પૂરો થાય છે, જે ભોળાં તે મળે છે, અનાયાત્રેજ રસ્તો વટાવી જવાય છે. રસ્તામાં મુરખ ઉપવનો છે, તેમાં ચાલે તેટલું રમો અને ત્રિવિધ તાપથ્ય મુક્ત થાઓ. ઠેરઠેર અભંગ-દર્પણ રાખેલાં છે, તેમાં નિશ્ચિંત થઈને પોતાના રૂપને જુઓ અને તેમાંનો મેલ કાઢીને તેને સ્વચ્છ કરો. વપરાતો રસ્તો હોવાથી સંગાથની ખોત નથી. રસ્તો નિર્ણય હોઈને મુરખ છે. તુકારામે તન-મન ખર્ચીને, અત્યંત મહેનત કરીને આ દિવ્ય માર્ગ નિર્માણ કર્યો છે. તેમની સાથે આપણે અહીં મુખી આદ્યા આવ્ય હીએ; આગળ પણ તેમનાજ સંગે ચાલો, હવે આગળ વધીએ. તેમણે કેવાંકેવાં કષ્ટ સહન કર્યાં તેની કથા તેમનાજ મુખે સાંભળીએ. તેઓ પોતે અનેક કષ્ટો વટાવીને ગયા છે, પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ આ માર્ગ ઉપર છે. આ માર્ગમાં ચાર-ભૂંટારા બહુજ થોડા આવે છે. હવે, તુકારામે મનને શી રીતે છત્યું, લોકલાજ કેવી રીતે છોડી, લોકોને સંજ્ઞા તણને તેઓ જીકાંતવાસમાં કેવી મોજ માણતા ઘરમાં ઘૂસેલા અહંકારાદિ ચોરોને તેમણે શી રીતે હાંકી કાઢ્યા, ભગવાન પાસે તેમણે કેવી રીતે મહદ માગી અને મેળવી, જીકાંતવાસ ને સત્સંગમાં કેટલા પ્રેમપૂર્વક તેમણે સૌ સાધનોના સાર જેવું નામ-સંકીર્તન કર્યું, એ બધું તેમના ચરિત્રનો મનોરમ ભાગ તેમનાજ મુખેથી નિશ્ચિંત થઈને સાંભળીએ અને તેમનીજ કૃપાથી આપણે પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલીએ. સદ્ભાગી વાચક ! ચાલો, આપણે પણ એ પુનિત પથે પ્રયાણ આદરીએ.

૪-મનને છતવાના ઉપાય

તુકારામે પોતાના મનને કેટલું મનાવ્યું છે ! મનોબળ વિના પરમાર્થ મિથ્યા છે. સંસારનું સામ્રાજ્ય મળી શકે છે, પરંતુ મનને છતવું બહુ કઠણ છે. તેથી સર્વલૌકિક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા ચક્રવર્તી રાજા કરતાં મનને પોતાના વશમાં રાખનારા સાધુઓની યોગ્યતાને સઘળા દેશોમાં

સંસાર તાપે તાપલોં મી દેવા !

અર્થાત્ “ હે ભગવન્ ! સંસારના તાપથી હું બળી ચૂક્યો ” ત્યાંથી તે—

તુકા ઝાલા પાંડુરંગ !

અર્થાત્ “ તુકારામ પાંડુરંગ થઈ ગયા ”—સુધીમાં વચમાં જે જે પડાવ છે, તે બધાને તુકોબારાએ પોતાના અલંગોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે.

પતિત મી પાપી શરણુ આલોં તુજ.

અર્થાત્ “ હું પતિત-પાપી તારે શરણે આવ્યો છું.” અહીં પહેલો પથ્થર ખોડ્યો, અને—

બીજ લાનુની કેલી લાહી, આમહાં જન્મમરણુ નાહી.

અર્થાત્ “ બીજ શેકીને લાહી (શેકેલા ચણા, લાવાના લાડુ) બનાવી દીધી. હવે મને જન્મમરણુ રહ્યાં નથી.”—અહીં આવીને યાત્રા સમાપ્ત થઈ. છેલ્લો પથ્થર ખોડ્યો. આની વચ્ચે માઈલે માઈલે પથ્થરો નાખીને તેમણે ભક્તિમાર્ગના આ રસ્તામાં એવી સગવડ કરી દીધી છે કે તુકારામની અલંગવાણી હૃદયમાં ધારણ કરીને આ માર્ગનો કોઈ પણ પથિક માઈલે માઈલે નાખેલા પથ્થરો જોઈને આવેલો જાય. આજસુધી અનેકોએ જુદાજુદા રસ્તા બનાવ્યા હશે, પરંતુ નાના-મોટા, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, બ્રાહ્મણ-ચાંડાળ, સળળ-ઈર્ષાળ, પુણ્યવાન-પાપી એ સૌને માટે બેઘડક જવા જેવો સુગમ, પ્રશસ્ત અને આનંદ આપનાર રસ્તો તુકારામે બનાવ્યો છે, તેવો બીજા કોઈએ નથી બનાવ્યો. ભૂમિ તે વેદનારાયણનીજ છે, પરંતુ તુકારામે કેટલાક જના અને કેટલાક નવા પોતે ધરીને તૈયાર કરેલા પથ્થરો ખોડીને આ રાજમાર્ગ—રાજમાર્ગ નહિ, સંતમાર્ગ—તૈયાર કર્યો છે. આ માર્ગે જઈને જે વેદકંડે ને મળે છે. માર્ગ પવન પિત્ત ન જાય છે. તુકારામના અંગથી મનને ઉત્સાહ વધે છે. માર્ગે જઈને કિંદા, ઇર્ષા, મુગ્ધા ન જાય છે. અહીં

સર્વનો ઉદ્દેશ મનને નિયમમાં લાવવાનો છે.

પરો હિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ।

અર્થાત્ મનની સમાધિ-સમતા એજ પરમ યોગ છે. જેનું મન સમાહિત છે-શાંત, સ્થિર છે, તેને જ્ઞાન વગેરે કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી અને જેનું મન સમાહિત નથી, તેને માટે આ સાધનો બીજાની જેમ છે. ઇન્દ્ર-અંદ્રાદિ દેવો મન વડે અંકિત થયેલા છે, પરંતુ મન કોઈને તાબે રહેતું નથી. આવા દુર્જન્ય મન પર જે કોઈ સવાર થશે, તે બળવાનોથી પણ બળવાન છે! મન કાળમાં સમાતું નથી, મનને રોગ થતો નથી, મન દુર્બળ થતું નથી, મનને પકડવા ઈચ્છો તો તેનું કંઈ ઠામ-ઠેકાણું મળતું નથી. આવા મનને શી રીતે વશ કરાય? એકનાથ મહારાજે કહ્યું છે કે—

જેવીં હિરેનિ હિરા ચિરિજે, તેવાં મનેંચિ મન ધરિજે.

અર્થાત્ “ જેમ હીરા વડે હીરા કાપી શકાય છે, તેજ પ્રમાણે મનને મન વડેજ પકડવું પડે છે. ” મનોબળનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. મનને પટાવી ક્ષાસલાવીને હરિ-શુભ-ભજનમાં જોડવું, તેમાંજ રચ્યું પચ્યું રાખવું. સ્વસ્વ-રૂપમાં ચોછ રાખવું એજ મનોબળનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

મના સજ્જના ભક્તિ પંથેચિ જાવેં.

અર્થાત્ ‘ રે સજ્જન મન ! ભક્તિનેજ માર્ગે આશ્વા કર. ’ આ સમર્થ રામદાસ સ્વામીનો ઉપદેશ છે. આ મનોબોધના ૨૦૫ શ્લોકોદ્વારા તેમણે મનને મનાવી મનાવીને હરિભજનનો રસાસ્વાદ લગાડ્યો છે. મન અંચળ અને દુર્નિંચલ છે, એમ જ્યારે અર્જુને કહ્યું ત્યારે લગવાને—
અમ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ મૃદ્યતે ॥ (ગીતા ૬-૩૫)

એજ મનોબળનો ઉપાય બતાવેલો છે. આ વિષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

વૈરાગ્યાચેનિ આધારેં, જરી લાવીલેં અવ્યાસચિયે મોહ રે.
તરી કે વૃદ્ધેનિ એકેં અવસરેં સ્થરાવેલ. ૪૧૬

યયા મનાયેં એક નિકેં, જે દખિલે ગોડીચિયા ઠાયા સોકે,
મહોણિ અનુભવ સુખચિ કવતિકેં દાવીત નાધજે. ૪૨૦

અર્થાત્ “વૈરાગ્યની સહાયથી જે મનને અભ્યાસમાં
જોડી દેવામાં આવે, તો થોડા સમય પછી તે અવશ્ય સ્થિર
થશે. (૪૧૯) મનની એક વાત ઘણી સારી છે. જે ચીજનો
એને ચરકો લાગે છે, તેમાંજ તે લાગી જાય છે. તેથી તેને
આત્માનુભવનું સુખ આપતા રહેવું જોઈએ.” (૪૨૦)

એક બાબુથી વૈરાગ્યની ધૂણી ધખાવીને ચિત્તથી
વિષયોનો ત્યાગ કરવો અને બીજી બાબુથી હરિ-ચિંત-
નનો આનંદ લેવો, આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ બન્ને
અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના મારથી મનનો કિલ્લો જીતવો પડે છે. ગુરુ-
ભક્ત ગુરુભક્તિનો અભ્યાસ કરે, પ્રેમી સગુણ ભક્તિનો
અભ્યાસ કરે અને જ્ઞાની સ્વરૂપાનુસંધાનનો અભ્યાસ કરે.
એ બંધાનું તાત્પર્ય અને ફળ એકજ છે. ગુરુ, સગુણ અને
નિર્ગુણ ત્રણે તત્વતઃ એકજ છે. રુચિ અનુસાર કોઈ પણ
અભ્યાસ દૃઢ થવો જોઈએ. આ મનમાં એક મહાભારે ગુણ
એ છે કે, તે જ્યાં લાગી જાય છે ત્યાં લાગીજ જાય છે,
પછી ત્યાંથી ખસતુંજ નથી. તેને જો આ પ્રપંચજ વહાલો
હોય તો તેને ખરાબર સમજાવતા રહેવું જોઈએ કે, આ
વિશ્વની રચના બળેલા કપડા સરખી છે અને એવો વૈરાગ્ય
દૃઢ કરવો જોઈએ કે મન વિષયોથી કંટાળી જાય અને
બીજી તરફથી તેને પરમાર્થનો રસ લગાડતાંલગાડતાં હરિ-
ભજનમાં સમાધિ આપવી. મનથીજ મનને મારવું જોઈએ.
હરિભજનમાં ચોજીને ઉન્નત કરવું, હરિસ્વરૂપમાં મેળ-
વીને મનને મનના જેવું રહેવાજ ન દેવું, એજ મનોમય
છે ! એકનાથ મહારાજ કહે છે કે—

યા મનાચી એક ઉત્તમ ગતી, જરી સ્વયં લાગલે પરમાર્થી;
તરી દાસી કરી ચારી મુક્તી, કે બાંધાની હાતી પરબ્રહ્મ.

અર્થાત્ “મનની આ એક ઉત્તમ ગતિ છે. જે એ
પરમાર્થમાં લાગી જવું તો આદે મુક્તિએને દાસી

મદોન્મત્ત હાથી જેમ અંકુશ વિના કાબુમાં રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ અંચળ મન અખંડ સાવધાન રહ્યા સિવાય ઠેકાણે રહેતું નથી. તુકારામે મનને કોઈ વાર દેવ કહ્યું, કોઈ વાર અંચળ કહ્યું, કોઈ વાર હર્જન કહ્યું; પરંતુ દર વખતે ભગવાનને યાદ કરીને તેને સંભાળવાનો ભાર તેમના ઉપરજ નાખ્યો. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિથી આ અંચળ મનને ક્યાંસુધી રોકી શકે ? કેટલો સાવધાન રહી શકે ? એક ક્ષણમાં પચાસ જગાએ ચક્કર લગાવી આવનારા આ મનને ભગવાન દયા કરે તોજ રોકી શકાય તેમ છે.

આવરિતાં મન નાવરે હર્જન,
ઘાત કરી મન માઝેં મજ.
અંતરીં સંસાર ભક્તિ બાહ્યાત્કાર,
મહુણોનિ અંતર તુઝયા પાચીં.

અર્થાત્ “મનને રોકવા ઇચ્છીએ તો પણ એ હર્જન મન રોકાતું નથી. માફ મન મનેજ તુકસાન કરે છે. એના અંતરમાં સંસાર ભરેલો છે, ભક્તિ તો માત્ર બહારજ છે. તેથી આ અંતઃકરણને—મનને આપનાં ચરણોમાં રાખું છું.”

આ મન સંસારનીજ બાળતો વિચારતું રહે છે. હે ભગવન્ ! મારી અને તારી વચ્ચે આ એકજ મોટી અડચણ છે. હું તો ભજન-પૂજન કરું છું; પરંતુ અંતર (મન) સંસારનુંજ ધ્યાન ધર્યાં કરે છે, તે ધ્યાન છૂટતું નથી; આ તો મને ભક્તિનો ઢોંગજ લાગે છે. હે નારાયણ ! આવો, ઢોલી આવો, તમેજ આ અંતરમાં આવીને વાસ કરો.

કામ કોથ આઠ પહલે પર્વત, રાદિલા અનંત પેંક્ષીકે. ૧
નુજ્જંચે મજ ન સાંપડે વાઝ, દુસ્તર લા ઘાઝ વેરિયાંવા. ૨

અર્થાત્ “કામ-કોથના પર્વત આઠ પહલો છે અને ભગવાન પેંક્ષી જેટલો દૂર દુરજ રહી ગયા ! હું આ પહાડો પહોંચી શકતો નથી, અને કોઈ વસ્તુ મળતો નથી. વેરિયાંવા આ ઘાટ ને અનંત દુસ્તર છે.”

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서
한글 맞춤법 제정 취지서

મજ રાખે આતાં, તુકા મહણે પંઢરીનાથા, ૭

“ હે પંઢરીનાથ ! હવે તમેજ મારી રક્ષા કરો. ”

હમેશાં આ મનનો વિચાર કરું છું તો જોઈ છું કે
“ એ તો બહુજ વિષયલોભુષ છે ” મારા બળ વડે તેને
રોકી રાખવા ઈચ્છું છું, પરંતુ “ આ મુંઝવણ ટાળવાનો
કોઈ ઉપાય નહિ જોવાથી ” નિરાશ થાઉં છું. “ અનંત
ઉઠતી ચિત્તાએ તરંગ ” (ચિત્તમાં અનંત તરંગો ઉઠે છે)
ઓ ભગવન્ ! એ શું આપ નથી જાણતા ?

કોણ તુમ્હાંવીણ મનાયા ચાલક,
હજે સાંગા એક નારાયણા,

અર્થાત્ “ આપના વિના આ મનનો બીજો કો
ચાલક છે, હે નારાયણ ! એ તો બતાવો. ”

આપ સિવાય બીજો કોઈ મનનો સંચાલક હો
તો કૃપા કરીને તેનું ઠામ-ઠેકાણું બતાવી દો, એટલે આપ
ને શું કરવા હુઃખ દઉં ? પછી તો તેનેજ જઈને પકડું.

“ મનનો નિરોધ કરું છું, પરંતુ વિકાર નાશ પામત
નથી. આ વિષયદ્વાર ઘણુંજ દુસ્તર છે. જો આપ અંતરમાં
ભરેલા રહેત, તો હું નિર્વિષય થઈને તઢાકાર થઈ જાત. ”

“ મનનો નિરોધ કરવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ
મનના દુષ્ટ વિકારો નાશ પામતા નથી. વિષયોના દ્વારરૂપ
આ ઇન્દ્રિયો અત્યંત વિચિત્ર છે, એ હમેશાંજ બહારથી
વિષયોને અંદર લઈ આવ્યા કરે છે. મન અને ઇન્દ્રિયોની
મિત્રતા ઘણી જૂની હોવાથી આ ઇન્દ્રિયો જેવી વિષયોને
લઈ આવે છે કે તરતજ મન શ્રવણ-મનનાદિ આધનોના
એકઠા કરેલા વિચારોને અર્થી કણમાં જૂડી જાય છે અને
વિષયાકારજ બની જાય છે. તેથી હે નારાયણ ! આપના
અંતરમાં આવી રહેલા, તોજ છુટવા વારો છે. અંતરમાં
મન જમાવેલા જોઈને આ વિષયો બહારના

તાળી બળવતું ચાલ.”

“ રે મન ! આ ઇંદ્રિયોની પાછળ ભટકતાં ભટકતાં હવે તું થાકી ગયું હશે. હું તને અખંડ વિશ્રાંતિનું સ્થાન બતાવું છું. ચાલ, આપણે (હું ને તું) ત્યાં જઈને અખંડ સુખ ભોગવીએ.”

“ રે મન ! હવે ભગવાનનાં ચરણોમાં લીન થઈ જા, ઇંદ્રિયોની પાછળ ના દોડ. ત્યાં સઘળું સુખ એકસાથે છે અને તે કોઈ વાર કલ્પાન્તે પણ નાશ પામનાર નથી. જવું-આવવું, દોડવું-ભટકવું, ચક્કરમાં પડવું—એ બધું ત્યાં છૂટી જાય છે, ત્યાં પર્વતો ઉપર ચઢવાનો ખાસ પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. હવે મારે તને એટલુંજ કહેવાનું છે કે, તું કનક અને કાન્તાને ઝેર સરખું માન. તુકારામ કહે છે કે, ઉપકાર કરવો તારા હાથમાં છે, તું ધરજે તો આપણે ભવસિંધુની પાર ઉતરી શકીએ.”

*

*

*

*

મનને આ પ્રમાણે સમજાવીને તુકારામ પાછા તેની ફરિયાદ ભગવાન પાસે લઈ જતા, ભગવાન ઉપરજ ગંધો ભાર મૂકી દેતા, શરણાગત થઈ જતા, પ્રેમવશ ભગવાન ઉપર ક્રોધ પણ કરતા અને કહેતા કે—

તુમ્હી દેવા માઝા કરા અંગીકાર.

અર્થાત્ “ ભગવન્ ! આપ મારો સ્વીકાર કરો.” હવે હું એવું નહિ કહું. જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું; આપની અને મારી આગર પણ જતી રહી—

આતાં દોહાં પક્ષીં લાગલેં લાંછન,

દેવભક્ત પણ લાજવીલેં.

અર્થાત્ “ હવે તો બંનેને લાંછન લાગીજ ગયું. અખંડ દેવપણું અને માદે ભક્તપણું બંનેય લાંછિત થયાં.”

આપને મારે બધું ગરાગરજ છે, કેમકે આપ વિદ્યારંજી, ભગવાન છે. હો. હો. એમ દેમ કરીને કહે છે, વામન.

આપણે જાણી રહી ! પરંતુ મારી જે દાહન મરું-આખરે
કેવી દયા મરું, ને જાણું ? અંબેડે—

“ જોઈનામાં આ જોઈથી મન એક પગ પાર પળ
જોઈ રથાનમાં સિંધર રહેતું નથી. પગમાં મોટાઈની બેડીએ
પડી ગઈ, ગજામાં રનેડની માંકળ પડી. રેડને તો જોવીજ
માદન પડી ગઈ છે, કે જે મુખ ભેગું તે તેને ભેગો.
અને મોં જોતું મરું મરું છે કે જરાળ મરવા માટું અસ
નેનાથી ખરાતું નથી. તુકાનમ કરે છે કે, હું અવગુણની
આજી બનેદો છું, નિદ્રા અને આગમનું તો પૂરતુંજ મું ! ”

હું આખરે આ કામમાં આપો ? કોઠે અને આપુ
માનવા લાગ્યા, મદાતમા કહેવા લાગ્યા; આ અને મોટાઈ
તો મું મળી, પરંતુ મારા પગમાં બેડીએજ પડી. કારણ
મારી દાહન જોવી છે કે જો, પુત્ર અને ધરનારના મમતા-
રનેડની ફાંચી મારા ગજામાં લાગેલી છે. મનની આવી
સ્થિતિ યજ છે અને ચરીની દયા તો જોવી છે, કે જે મુખ
સામે આવે છે તેજ તે માગી બેસે છે. છતાં જોવી સ્વા-
દીલી જની ગઈ છે કે તેને જોઈ અસ જાણું ગમતું નથી.
તેને ઉત્તમ ગિણાસ તેમજ પદરસવાળાં લોજનો ભેગો છે.
નિદ્રા અને આગસ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામ્યાજ કરે છે.
આ પ્રમાણે હું સર્વ કોયોનું પર જની બેઠા છું. થોડી વાર
જોઈનામાં બેચીને સિંધર રાઈને તારૂં પ્યાન કરવા ઇચ્છું છું
તો આ મન એક પગ પાર સિંધર રહેતું નથી ! બગવન !
જતાયો, માફ બજાપણું હવે કયાં રહું અને આપણું બગ-
વાનપણું પણ કયાં રહું ?—બસે ઉપર શાહી લાગી ગઈ ! ”

ન સંલ્પે અગ્ર, મજ ન સેવવે વન. ૧

મદ્બુઉની નારાયણા, કીંવ લાકિતોં કરુણા. ૨

અર્થાત્ “અગ્ર છોડી શકાતું નથી, મારાથી વન સેવાતું
નથી; તેથી હે નારાયણ ! એજ કરું છું કે, કરુણા કરો.”

મારામાં રહેલા સઘળા કોયોને હું જાણું છું, પરંતુ

શું કંઈ ? મનના ઉપર અધિકાર ચાલતો નથી, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ બનતો નથી, વાણીથી બોલું છું તો ખૂબજ, પણ કહેણી તેવી કરણી થતી નથી. આવી વિષમ અવસ્થામાં જ્યારે મન અને ઇન્દ્રિયો એક તરફ થઈ ગઈ છે અને બીજી તરફ હું છું. મારી ને એમની આવી ખેંચતાણ છે, તો આપજ મધ્યસ્થ થઈને આ કલહને મટાડો; એના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ”

માઝેં મજ કળોં ચેતી અવગુણ, કાય કંઈ મન અનાવર. ૧
આતાં આડ ઉભારાહે નારાયણા, દયાસિંધુપણા સાચ કરી. ૨
વાચા વદે પરી કરણું કઠીણ, ઇન્દ્રિયા આધીન ઝાલોં દેવા. ૩
તુકા મહણે જૈસા તૈસા તુઝા દાસ, ન ધરી ઉદાસ માયા બાપા. ૩

અર્થાત્ “ મારા દુર્ગુણ મને જણાય છે, પરંતુ શું કંઈ ? મનના ઉપર અધિકાર ચાલતો નથી. હવે હે નારાયણ ! આપજ વચ્ચે આવો, અને આપનું દયાસિંધુપણું સાચું કરી બતાવો. વાણી તો કહે છે, પરંતુ કરવું કઠણ છે. હું ઇન્દ્રિયોને એટલો અધીન થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું ગમે તેવો છું તો પણ તમારો દાસ છું ! મારાં મા-બાપ ! મને ઉદાસ ન કરો. ” x

“ હું જેવો છું તેવોજ તમે મને અપનાવી લ્યો અને આપ દયાસિંધુ છો એ સત્ય કરી બતાવો. ‘ મનને રોકો, મનને રોકો ’ કહીને ભગવાનને કેટલીક વિનંતિઓ કરી પરંતુ મન રોકાતું નથી, સ્વાધીન થતું નથી અને દયા-

x જો અશરણશરણ દીનબંધો ! તુકારામ તો સંત હતા. આ લખનારની દશા તો એથીયે મદાલુડી છે. શું કહેવું ? શું કયવું ? તારાથી શું અન્નપયું છે ? એ સર્વજન અને સર્વશક્ત ! પરંતુ એમાંથીયે ઉગારવા માટે શું તારી કૃપામાં તાકાત નથી ? નેં કૃપા કરી સદ્ગ્રંથ અને સંતસમાગમ પણ કીક કીક આપ્યાં છે, જનાયે આ પામર હૃદયના અંતરમાં દરેક અધારને ને અધારને દેમ છે ! એને...

અર્થાત્ નારાયણજીને જન્મ મળે તો...

ક્રિષ્ણ જાણ્યાના મેઢા રે, રહે મેઢાના પલ્લ નથી ! આ
જાણ્યાની વ્યાકુળ, ઇન્દ્રિય તુકારામ રહે છે કે—

કાચ કહું આનાં શા ખના. ન મોડી વિષયાર્થો જામના.
ક્રાંતિનાંહી કાઢેના, આરંભે પતના મેડાં મારીં. ૧
આનાં ધોષે ધોષે હા સોદમો. જાણેં પ્રેમોં નાહાં નરી.
ન રિમે મેઢાંની આગરી. આપિલું રૂબ નવામી, યુદ્ધ
ન કાલે રમે રાખીં રમે રહી. ક્રિષ્ણ જાણ્યાં મોડી.
અરે વિષય જોયડી. હાલું પાલે રી સજોડી. ૨
આગા નવાનું કદવના પાપિણી. જાગ આંરણા આગાંણી.
તુમ કદલું અકપાણી. કાચ આગની પાદમી. ૩

આમજ “ હવે આ મનને શું કરે ? આ વિષયવામના
રોડની નથી, અનાવજા રંગ નથી મનથી, જરાવર પત-
નને મારોં લઈ જાય છે. રે સીંદરિ ! હવે રોડો, રોડો !
નહિ મેઢા હવે રૂં ગમે ! ગમે ! ! ગમે ! ! ! મેઢા જાય !
અરે રોડ ! રોડાનું નથી કે જે આ મનને રોડી રાખે. રોડ
યદી પણ એક જાનના રહેનું નથી. જ પનને નવાગડ તોડી
નાખોંને જાએ છે. વિષયોના અમવાયાદા અવ-સાગરમાં
કરી પડવા દેખે છે. આગા-નૃપ્પા-કદવના-પાપિણી મારો
નાગ કદવા ગતપર મારે છે અને તુકારામ રહે છે કે, રે
અકપાણિ ! તમી હજી જોઈજ નલા તા ! ”

પાંચર પણ પીગળી જાય રંગા કરાવુ રવરે તુકારામ
મનને કજલમાં લેવા માટે નાકાવણને આટઆટલી ગિન-
ગિ કરી છતાં પણ નાકાવણ તો મૂપજ ! તુકારામ આટલા
વ્યાકુળ, અભદારેતા અને પ્રયત્ન કરનારા રોગા છતાં પણ
અગવાન મોન પાસણ કરીને બેઠા છે ! આ માટે ? શું
અગવાન મોન ઇચ્છતા હતા કે, તુકારામ આજ પ્રમાણે
વ્યાકુળ થઈને પ્રયત્ન કરતા રહે ? શું આપાજ વ્યાકુળ
પ્રયત્નોમાં મનોજયતું બીજ છે ? કદાચ અગવાન બાહ્ય
રીતે જોતલાજ માટે તટસ્થ હશે. અગવાન જોતા હતા
કે, તુકારામની લગની જોટલી જળશદ્ધત છે કે તેમના
પર પાતે કૃપા કરવીજ પડશે ? જોજ નિશ્ચય કરીને અગ-

શી-પાડોશીની અન્ય સ્ત્રીઓ આગળ ઘણે લાગે પોતાનાં દુઃખ રહતી જણાતી હતી ! જે પુરુષમાં આવો પ્રખર વૈરાગ્ય હોય, તેને વળી સ્ત્રીનો મોહ કેવો ! પરપુરુષ ઉપર મોહ પામનારી સ્ત્રીઓ તો તેમને રીંછણ જેવી જણાતી હતી.

તુકા મહણે તૈસા દિસતીલ નારી,
રિસાચિય પરિ આમહ પુઠેં.

અર્થાત્ “ તુકારામ કહે છે કે, એવી નારીઓ મારી આગળ આવે છે, તો રીંછણ જેવી લાગે છે. ” રીંછણ ગલીપચી કરીને પ્રાણ હરી લે છે. તેજ પ્રમાણે પરમાર્થી મનુષ્યે જાણવું જોઈએ કે, સ્ત્રીઓનો સંગ નાશ કરનારો છે, અને તેનાથી દૂર રહેવું. આજ તુકારામના મનનો નિશ્ચય હતો. સૈણ પુરુષોની, જે ચાર અલંગોમાં એમણે ખૂબ ખખર લઈ નાખી છે. સાધક કેવો હોવો જોઈએ એ બતાવતાં તેઓ કહે છે કે—

એકાંતીં લોકાંતીં સ્ત્રિયાંસી લાષણ,
પ્રાણુગેલા જાણુ કરું નયે.

અર્થાત્ “ એકાંતમાં અથવા લોકાન્તમાં (લોકોનાં ટોળાંમાં) પ્રાણુતે પણ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત ન કરવી. ”

સાધકમાં એટલી દૃઢતા હોવી જોઈએ, ત્યારે તો તેને વૈરાગ્ય ટકી શકે છે. આ દૃઢતા ન હોવાથી નવા-જૂના સંકટો ગુરુ, બાવાજી, મહારાજો અને પરંપરાભિમાનીઓ દયાદાક્ષિણ્ય અને વનિતોદ્ધારની વાતો કરતાકરતા ક્યાંતા ક્યાં જઈ પડે છે, તે તો આપણે હમેશાં જોયાજ કરીએ છીએ ! તુકારામ અથવા સમર્થ રામદાસ જેવા વૈરાગ્ય-શિરોમણિ સત્પુરુષોનું જ એ તો કામ છે કે તેઓ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિના ઉપાયો કરે, અધકચરાઓનું એ કામ નથી. જેમણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો નથી અથવા તો કરી નહોતો, તેઓ સ્ત્રીજાતિનો જો ઉદ્ધાર કરશે ? ઉદ્ધાર અને નિના નામે માત્ર પોતાનીજ અધોગતિ કરશે. તેથી આ નિઃસંસાર સાધકોએ સાધક અવસ્થામાં અત્યંત સાવધાન

દેવું મોરબે, શ્રી ધર્મજીને પાંચ ૩૬૪ છુ. રો, અગત્ય. ૧૪ : ૫
 રેવાળનાં મેરુકાળિ દેવ. એક મહાવરુ વન રો છે. મેરુ.
 અંદાઝા પર્વત દેવ હરિવિજયનાં નિધાન દેવ. તે વચને
 એક શ્રી પાળનાં જનથી છે મીઠા છે રંગે છે રંગ છે, છતાં
 માનવી પરીણ કરવા નેધની જાહેર એકાગ્રતાં બા રો. તે
 જાણાયે પ્રકાશના મુખમાંથી તે જાણાયે મીઠા. રો.
 એકદમ તે જાણે. બાજુ મારી જતા જાણે અને નિર્વેદન રજી
 છે અને મીઠામાં ને જાણે નેધની પાળ. ને નિર્વેદન વચનાંથી
 છે, એ જાણે જાણે પ્રસિદ્ધ રો—

શ્રીધાંધા ને માંડા નેના નારાયણા.

શાશ્વત્ત વાચાણા મુનિરેખા.

નાથે દા રેવ, ન પડે અજન.

સાંધાવેલે મન, આજેના. મુઠ

દિ પ્રભે મરણ. દિવિયાંવા દારે.

સાવરય ને મરે, દુખ મૂળ. ૨

તુકા મરણે નરિ, અગ્નિ દાસા માયુ.

તરી પાધે આપે મંથરણ. ૩

અગત્ય “ હે નારાયણ ! શ્રીધાંધા મંથ ન શાસ્ત્રો
 દાદ, પાંચ અથવા માટીની પણ શ્રીમૂર્તિ આપે ન આપે.
 તેની માથા એવી છે કે જાણવાનું મરણ થતું નથી, જાણ-
 વાનું અજન થતું નથી, તેમના તરફ વળેલું મન કાળમાં
 નથી આવતું, તેમનાં નેત્રોના કદાસ અને મુખના ડાવળાવ
 દિગ્દિગેને વસ્તે મરણના કારણરૂપ થાય છે. તેમનું તાવણ્ય
 કેવળ દુઃખનું મૂળ છે. તુકાશમ કહે છે કે, જો અગ્નિ કદાચ
 સાધુ મઠ જાય તો પણ તેનો સંસર્ગ (બાળવાને કારણે)
 તુકાશમદારકન નીવડે છે. તેથી જોમનાથી બચાવો, જોમ-
 નો સંગ ન શાસ્ત્રો.”

તુકાશમ પછી તે શ્રીને સંબોધીને કહે છે કે—

પદાવિયા નારી, રજુમાઈ સમાન,

દેં કસે નેમન, કાચીંધિ.

જાણ્યો તું માને ! ન કરી સાધારા,

જીવ તરીકે ગયા, જેમના નામચાંદીતંત્રથી પ્રસિદ્ધ પાપીઓ પરનાઈને પુણ્યાત્મા ધઈ ગયા, તે તુકોનારાય વિમુક્ત શ્રુત પુણ્યરાગિ દત્તા, એ કહેવાની કોઈજ આવશ્યકતા નથી. તાત્પર્ય છે, કનક અને કાન્તા, જેના ચક્રમાં સમસ્ત સંસાર પડેલો છે, તેનાથી તુકોનારાય હમેશાં મુક્તાન્ત રજા. તેમનો વૈરાગ્ય અચળ હતો.

મનુષ્ય માત્ર માનની ઈચ્છા કરે છે. લોકો પોતાને સારા કહે અને પોતાની વાત માન્ય રાખે એમ કોણ નથી ઈચ્છતું ? માત્ર જેજ જણ એવા છે કે જેમને માનની પરવા નથી હોતી:-એક તો વ્યગ્રનમાં દસાયેલો દુરાચારમાં ધસ્યા કહે છે તે અને બીજો એ કે જે સત્યાસત્યમાં મનને સાક્ષી રાખીને નાગિયેરીની પેડે ઉભેજ વધે જાય છે । એ બન્નેજ નિઃશ્રંગ અને નિર્લંગજ બનીને રહે છે । પહેલાં તો તે સ્ત્રીની સાથે રહે છે, પરંતુ વ્યગ્રન-દુરાચારથી તે એટલો પાપાળ દુહયનો બની વ્હાય છે કે તેને લોકનિંદા કે લોક-સ્તુતિની કંઈ પણ પરવા રહેતી નથી. બીજો ચિત્તશુદ્ધિને માટે તથા પોતાના ઉદ્યોગની સિદ્ધિને માટે જાણી એઈને જનસમુદાયથી અલગજ રહે છે. એને આત્મવિશ્વાસ હોવાથી તે નિંદા કે સ્તુતિની પરવા કરતો નથી. બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો સંસારમાં ધણાજ જોવા છે, જાદી બધા લોકો લૌકિક માનની પાછળ પડેલા છે. આચાર-વિચાર, લોક-લાજ કે વૈદિક કર્મોનુષ્ઠાનમાં સ્ત્રીનું બસ એજ ધ્યાન રહે છે કે, લોકો અમને સારા કહે. આથી વિશેષ તેઓ બીજું કંઈજ જોઈ શકતા નથી, સમજી શકતા નથી. ગૃહાચાર અને લોકાચારનું પાલન માત્ર એટલાજ માટે કરવામાં આવે છે કે જો એ પ્રમાણે નહિ વર્તીએ, તો લોકો ગદનામ કરશે. સૌ સાથે હળીમળીને રહેવું, સોને ત્યાં જવું આવવું; વાતચીત, મિજલસ, લાયબેરી, સલા-સોસાઈટી, વ્યાખ્યાન સર્વત્ર નામ અને માનજ લાગેલાં છે, ક્યાંય એ ન હોય એમ નથી. લોકો પોતાનું માન સચવાય, મેળ-મહોળત યાય, તેટલા માટે નાકનું ટીચકું ચઢાવીને કે મોં મરડીને

પણ પૈસા આપે છે. સામાન્ય માણસોનો એજ લૌકિક આચાર છે. જીવનનું કોઈ મહાન ધ્યેય નથી, કોઈ મોટું કર્મોત્થાન નથી, સમયની કંઈ કિંમત નથી, જન્મની સાર્થકતાનું કંઈ ધ્યાન નથી. જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી જીવ્યા કરે છે, આવા જીવનનો કંઈ અર્થ નથી. એક દિવસ જન્મ્યા અને એક દિવસ મરી ગયા ! એ સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી. એવાજ જીવો લૌકિક માનના ભોગી હોય છે ! જે કાર્ય કરવાવાળો છે—સાચું કામ કરનારો છે, તે કદી લૌકિક માનની પાછળ પડી રહેતો નથી. અસ્તુ તુકોળારાય સત્યાસત્યમાં મનને સાક્ષી રાખીને પોતાના પરમાર્થ માર્ગ ઉપર ચાલ્યે ગયા—લોકો શી વાત કરે છે, તેનો વિચાર કરવાની તેમણે જરૂરજ ન જોઈ—લૌકિક માનનોજ ત્યાગ કરી દીધો. આ ત્યાગ તેમણે ત્રણ પ્રકારે કર્યો:—(૧) લોકોનોજ ત્યાગ કર્યો, (૨) એકાંતમાં રહેવા લાગ્યા અને (૩) નિંદા—સ્તુતિની કંઈ પરવા ન કરી. આ બધું તેમણે કેવી રીતે કર્યું તે આપણે હવે જોઈએ.

૭-જનસમાજથી વેગળા રહ્યા.

પરમાર્થના સાધકે લોકોના ક્ષંદામાં કદી ફસાઈ ન જોઈએ, લોકોને એ મોઢાં હોય છે. આમ પણ કહે છે ને તેમ પણ કહે છે. સંસાર-પ્રપંચમાં રહીએ તો કહેશે કે દોષી છે અને પ્રપંચ છોડી દઈએ તો કહેશે કે આજીવું છે. આચારનું પાલન કરશો તો કહેશે કે આડંબરી છે અને આચાર છોડી દેશો તો કહેશે કે મહાબ્રહ્મ છે. વળી સત્સંગ કરો તો ‘મોટા ભગત બની ગયા’ કહીને મશ્કરી કરશે અને સત્સંગ નહિ કરો તો કહેશે કે, અલાગીઓ છે ! નિર્ધનને દરિદ્ર કહેશે અને ધનવાનને ઉન્મત્ત કહેશે. બ્રાહ્મણો તો વાચાળ ને નહિ બોલો તો અભિમાની ! લમ્પટ તો લંપટ ને ન કરો તો નપુંસક ! નિઃસંતાનને અંધાળ કહેશે અને જ્યાં બાળકોપાળ જણાશે ત્યાં કહેશે કે એ તો પાપ-જનક છે. જેમ મુદંગ એ બાજુથી વાગે છે, તેમજ દોડે.

છે કે તેમના દ્વારા સાધકનો વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. ભક્તનો ભક્તિપ્રેમ વળી વિશેષ વધે છે. સાધકને પોતાના દોષ શોધવામાં પણ આથી પુષ્કળ મદદ મળે છે. તુકારામે એક અભંગમાં જે કહ્યું છે કે “નિંદકનું ઘર પાડોશમાં હોવું જોઈએ” (નિંદકાચેં ઘર અસાવેં શેજરી) એનો પણ આજ મર્મ છે. નિંદક, પીડક, વાચાલ, કુતકી, સંશયી વગેરે જીવોની ભવિષ્યમાં ગમે તે ગતિ થતી હોય, પરંતુ એ તો નિઃસંદેહ છે કે, આત્મોદ્ધારના સાધનમાં એથી ભારે કામ થાય છે, એટલે તેને માટે એ એક રીતે તો ગુરુસ્થાનેજ છે ! અસ્તુ.

“પાખંડીઓ મારી પાછળ પડ્યા છે ! હે વિકૃલ ! હું તેમને શું કહું ! જે હું જાણતો નથી તે તેઓ મને છળ-પૂર્વક પૂછે છે. હું તેમનાં ચરણોમાં પડું છું તો પણ છોડતા નથી, તારાં ચરણો સિવાય હું બીજું કંઈજ જાણતો નથી. મારે માટે બધી જગાએ તુંજ તું છે.”

નકો દુષ્ટ સંગ, પડે ભજનાંમધ્યે ભંગ. ૧
તુજ નિષેધિતાં, મજ ન સાહે સર્વથા. ૨
એક માઝ્યા જીવે વાદ કરે કોણુંસવે. ૩
તુજે વર્ણું ગુણ કીં હે રાખો દુષ્ટજન. ૪
કાય કરે એકા મુખે સાંગ મહણે તુકા. ૫

અર્થાત્ “દુષ્ટનો સંગ ન થાઓ, તેનાથી ભજનમાં ભંગ પડે છે. તને નીચે દેખાડે છે, તે મારાથી જરા પણ સહન કરી શકાતું નથી. મારા પોતાના જીવથી હું કોની કોની સાથે વાદ કરું? તારા ગુણ વખાણું કે આ દુષ્ટજનોને રાખું? તુકારામ કહે છે કે કહો, એક મુખેથી શું શું કરું?”

આવા લોકોના સંગથી તુકારામનું સત્વસ્થ ધૈર્ય પણ દોષ દોષ વાર ભાગી જતું અને તેઓ ક્રોધના વેગને રોકી શકતા નહિ ! આમ એક વાર તેઓ ભગવાન ઉપર ગુસ્સે થઈને કહે છે કે—

આમ્હાં નાંઈ જન, તરી કાં મેલા નારાયણ. ૧

અર્થાત્ “લોકો મને આટલો સતાવી રહ્યા છે તોપણ મું નારાયણ મરી ગયા છે ?”

આમહીંજનાં ક્યાવેં, તરી કાં ન લાજિજે દેવે. ૨

તુકા મહણે દેશ, જાલા દેવા વીળુ જોસ ? ૩

અર્થાત્ “હું લોકોથી ડરતો રહું, તેમ છતાં પણ ભગવાન શરમાતા નથી ? તુકારામ કહે છે કે, ભગવાનથી મું દેશ ખાલી થઈ ગયો છે ?”

દુષ્ટોથી હેરાન થવાને લીધે એક વાર તેઓ ખૂણ અકળાયા, પછી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો અને ક્રોધરૂપ આંડાળનો સ્પર્શ થયો જાણીને તેમણે નામ-ગંગામાં સ્નાન કર્યું ! ભક્તોથી જ્યારે કોઈ દોષ થાય છે ત્યારે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નામ-સ્મરણ જ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે—

આજી શિંવલા માંગ, માઝેં વિદાળલેં અંગ. ૧

યાસી ઘેઉં પ્રાયશ્ચિત્ત, વિકુલ વિકુલ દ્વેષ્યાંત. ૨

જાલી કોષાસી ભેટી, તોંગવાટે નર્ક લોટી. ૩

અનુતાપેં નહાણેં, તુકા મહણે રવી પાહું. ૪

અર્થાત્ “આજે આંડાળનો સ્પર્શ થઈ ગયો, મારા શરીરમાં આભડછેટ લાગી ગઈ. તેથી હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરું—દ્વેષમાં વિકુલ વિકુલ નામ લઉં. ક્રોધનો મેળાપ થયો, ને મોંમાંથી નરક નીકળ્યું. તુકારામ કહે છે કે હવે પશ્ચાત્તાપ-માં સ્નાન કરી લઉં, ભગવાન સૂર્યનારાયણને જોઈ લઉં.”

દુર્જનોનો આ સંગ તુકારામને અત્યંત કષ્ટદાયક થયો. ભક્ત, ભાવિક અને પ્રેમી સજ્જનોની સોળત તો તેમને હમેશાં હતીજ, એ વિષે આપણે આ અગાઉ જોઈજ ચૂક્યા છીએ. જ્યાંસુધી થોડાક લોકો પ્રિય અને થોડા અપ્રિય છે, જ્યાં સુધી પ્રિય-અપ્રિયની આ ભાવના રહેલી છે, ત્યાં સુધી ગુણ-દોષના વિચાર પણ મનમાં આવ્યા કરે છે, દ્વેષભાવ રહ્યા કરે છે, પોતાના ને પારકાનો ભેદ નાશ પામતો નથી. ઘરની અને બહારની આ બધી ઉપાધિ દૂર કરવા માટે એકાંતવાસ એજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

“ બીજાઓનાં અંતઃકરણ પોતાના અંતઃકરણમાં આવે છે, સારું ખોટું લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ બધા સંબંધો નાશ કરવાનો ઉપાય એકાંતવાસજ છે. ”

૬-એકાંતવાસનું પરમ સુખ

એકાંતવાસમાં અનુપમ લાભ હોઈને અપાર આનંદ છે. કેવળ એકાંતજ અધીર સમાધિ છે. લોકોનાં ટોળાંથી જ્યારે તુકારામનું ચિત્ત ઉપરામ થયું ત્યારે તેમને એકાંત ઘણું પ્રિય લાગ્યું. ‘ નિરોધનાં વચન મારાથી સહન થઈ શકતાં નથી. ’ કેમકે તેનાથી જીવને ઘણું કષ્ટ થાય છે. ‘ લોકોની સોબત છોડીને એકાંતમાં બેસી રહેવું મને સારું લાગે છે. ’ લોકસંગ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધમાં ખડું બાધક છે સંગે વાઢેશીણ ન ઘડે ભજન, ત્રિવિધ હે જન ખડું દેવા

અર્થાત્ ‘ જનસંગથી આળસજ વધે છે, ભજન નથી બનતું. હે ભગવન્ ! આ ત્રિવિધ લોકજ ખડું છે. ’ એના અનેક છળ-પ્રપંચ બેવામાં આવે છે, આનંદકંદ ભગવાન ગોવિંદનોજ જે છંદ ઈચ્છે તે આ વિવિધ પ્રકારના છંદોના ફંદામાં ન પડે. એકાંતમાં એકનિષ્ઠ ભાવ સ્થિર રાખવાનું બને છે. હરિપ્રેમને દબ કરવાનું બને છે. શાબ્દિકો-ખડું બોલનારાઓને પોતાના હિતનું ભાન હોતું નથી; ખીચું તો શું, હરિના પ્રેમીઓ તેમને પોતાના શત્રુ જણાય છે, તેથી ‘ હવે એકલાજ છાનામાના બેસી રહેવું સારું છે. ’ એકાંત-સુખની મીઠાશનાં શાં વખાણ કરવાં ? જાતે આખી જોવાથીજ તેનો સ્વાદ મળી શકે છે. એકાંતપ્રિય હોયું એવું જ્ઞાનભાગ્યનું મહાલક્ષણ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણ બતાવે છે—

“ યવિત્ર તીર્થ, શુદ્ધ સ્વચ્છ સચિતાવટ, રમણે ઉપવન અને શુદ્ધ વગેરે સ્થાનોમાં રહેવાનું જેને મારું લાગે છે, (૬૧૨) જે ત્રિરિ-શુદ્ધોમાં અને સરોવરોને જેવો આદરપૂર્વક વહે છે તેમજ નગરમાં આવીને રહે

છે તેના ઉપર લાખ્ય કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે બહુ મનોરમ વર્ણન કર્યું છે. તે શુચિ અર્થાત્ પવિત્ર એવો સુરમ્ય હોય છે કે 'ત્યાં સુખ-સમાધાનને માટે એક વાર બેસવાથી પછી (જલદી) ઉઠવાની ઇચ્છા થતી નથી, વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે. સંતોએ જે સ્થાન વસાવ્યાં તે સંતોષનાં સહાયક, મનનો ઉત્સાહ વધારનારાં અને ધૈર્ય આપનાર હોય છે. એવાં સ્થાનમાં જે અભ્યાસ કરે છે તે હૃદયમાં અનુભવ મેળવી લે છે. રમ્યતાની આ મહત્તા ત્યાં અખંડ રહે છે.' (૧૬૪-૧૬૬) તાત્પર્ય કે, એકાંત વાસના પવિત્ર પ્રદેશમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું બળ બમણું હોય છે, ઇચ્છા હો કે ન હો તો પણ અભ્યાસ પોતેજ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ચિત્તના મલિન સંસ્કારો નાશ પામે છે અને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. એટલું સુખ અને સમાધાન થાય છે કે રાત્રિ-દિવસ કેમ જાય છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી, લગવત્પ્રેમના તરંગોમાં વિહાર કરતાં કરતાં જીવ-લાવજ વિલીન-અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને અખંડ અદ્વૈત આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તો સાધુ-સંતો ગિરિ-કંદરાઓમાં, નગરથી દૂર જળાશયને કિનારે સઘળા સંગોનો પરિત્યાગ કરીને બેસી જાય છે. નગરોમાં બેઠાં બેઠાં ગમે તેટલા ગ્રંથો વાંચી જાઓ અથવા લખી નાખો, બ્યાખ્યાનો સાંભળો અથવા આપ્યા કરો, રાતદિવસ ચર્ચા કરો, તો પણ શબ્દોના ખેલ સિવાય એથી બીજું કંઈ હાથમાં આવશે નહિ, અનુભવ અને તેનો આનંદ એનાથી ઘણો દૂર છે. નર-નારીઓથી ભરેલાં નગરોમાં અનેક પ્રકારના સંસર્ગ-સમાગમો થાય છે, તેના ગુણ-દોષો આપણે અંદર પણ આવીજ જાય છે; શબ્દનો કોલાહલ ખૂબ હોય છે, પરંતુ નિઃશબ્દનો આનંદ મળતો નથી. એકાંત વિદ્યા જ્ઞાન સ્થિર થતું નથી, અનુભવનું દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સઘળા સત્પુરુષો પોતાના જીવનનાં કેટલાંક વર્ષ એકાંતવાસમાં ગાળે છે. ગૃહ-કુટુંબના સંગ્રામમાં બેસીને એક કદિવર પણ છે કે 'કમાતું શહેરનું અને

ખેલોં મનાસવેં જીવાચ્યા સંવાદેં,
 કૌતુકેં વિનોદેં નિરંજની. ૧
 પચીં પડિલેં તેં રચે વેજોવેળાં,
 હોતસે ડાહળા આવડીસી. ઘુ.
 એકાંતાચેં સુખ જડલેં જીહારીં,
 વીર પરિચારીં ખરા આલા. ૨
 જગાઐસી ખુદ્દિ નવહેં આતાં કદા,
 લંપટ ગોવિંદા ઝાલોં પાચીં. ૩
 આણિક તે ચિંતા ન લગે કરાવી,
 નિત્ય નિત્ય નવી આવડી હે. ૪
 તુકા મહુણે ઘડા રાહિલા પડોન,
 પાંડુરંગીં મન વિસાંવિલેં. ૫

અર્થાત્ “ નિરંજન (માયાતીત)નાં ચરણોમાં ખેસી
 કૌતુક અને વિનોદપૂર્વક ચોતાના જીવનની વાતો કથ
 કરતો અને મનની સાથે રમતો રહું છું. જે પચી જાય
 છે તે વારંવાર રચે છે, તે રચિ ખરાખર વધતીજ જાય છે.
 એકાંતનું સુખજ હવે હૃદયમાં ખેસી ગયું છે, જનસંગ
 અને બાહ્ય ઉપાધિઓથી ચિત્ત ઉઠી ગયું છે. હવે જગત
 જેવી ખુદ્દિજ રહી નથી, ભગવાનનાં ચરણોનો લંપટ બની
 ગયો છું. હવે બીજી કોઈ ચિંતા કરવી પડતી નથી, આ
 મિઠાશ એવી છે કે હમેશાં નવો આનંદ મળે છે. તુકા
 રામ કહે છે કે, હવે એજ અભ્યાસ પડી ગયો છે—શ્રી
 પાંડુરંગમાં મનને વિશ્રામ મળી ગયો છે.”

શ્રી પાંડુરંગનાં ચરણોમાં તેમને એવું વિશ્રામમુખ
 મળ્યું કે તેમના મનની સઘળી ચિંતાઓ અને વ્યાકુળ
 તાઓ દૂર થઈ ગઈ. અને શ્રી પાંડુરંગનાં ચરણોમાં તેમને
 એવો આનંદ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો કે જે નિરંતર ભોગવત
 રહેવાની ઇચ્છા વધતીજ જાય છે અને એજ ઇચ્છા, એજ
 રચિ નિત્ય-નવા નવા સ્વાદો લઈ રહી છે. આ નિત્ય-નવ
 આનંદો ભોગવે, પુણ પુણ ભોગવે. સમય આવતાં આવ
 આનંદના મનમાંથી શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થશે, ત્યારે અમર

કાર સૌથી વધારે લાગે છે. જેવી કોઈ કલા કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કે તરતજ તે તેની આડમાં પોતાનું આસન જમાવે છે. કોઈ ગુણ કે વિદ્યા ન હોય છતાં ઉગ્ર અહંકાર થઈ આવે એ તો કેવળ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે. ચિત્તમાં આવા અહંકારને પાળતાં-પોષતાં છતાં ઉપરના દેખાવમાં નમ્રતા ધારણ કરવી એ ઠગારાઓની એક ઠગ બાજી છે, તેનાથી કંઈ પણ કલ્યાણ સધાતું નથી. અહંકાર મોજૂદ છે, તે જાણીને કલેશ પણ થાય છે, એ સાધકનું લક્ષણ છે. અને અહંકાર ‘છે તો ક્યાં છે તેનું’ કંઈ સ્મરણજ નથી’ એ જ્ઞાનવાનનું લક્ષણ છે. અસ્તુ. તુકારામને પહેલવહેલા જ્યારે લોકો જાણવા અને માનવા લાગ્યા અને જ્યાં ત્યાં તેમનું સન્માન થવા લાગ્યું, લોકો ઉપર તેમની વાણીનો પ્રભાવ પડતો જાણવા લાગ્યો ત્યારે અહંકારની કંઈક ઉપાધિ તેમને પણ નડવા લાગી હતી; પરંતુ તુકારામ કંઈ ગાફેલ નહોતા, તેમણે આ ચોરને અંદર ધૂસતો જોઈ લીધો અને ભગવાનને પોકાર્યા, એવો પોકાર કે કે તેમની અહંકારવૃત્તિજ નાશ પામી ગઈ. જેમ જેમ ભગવત્પ્રેમ વધે છે, ‘કર્તા ભગવાન છે, હું નથી-આ જે કંઈ તે ભગવાનનું છે, માફ નથી,’ આ ભાવ જેમ જેમ બળવાન બનતો ચાલે છે, તેમ તેમ અહંકારની હવાનું વહેંચણું પણ બંધ થતું જાય છે—

પદોપદી નારાયણા, તુમચી કરી ન ભાવના.

અર્થાત્ “પગલે પગલે હે નારાયણ ! તમારું ધ્યાન કરીશ.” આ અંતરંગ અભ્યાસથી આ બધું નારાયણનું દેખાવા લાગે છે અને તેની સાથે સાથે અહંકાર પણ નાશ પામતો જાય છે. અહંકારાદિ સઘળા શુભલાયોનો નાશ થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, ચિત્તને પ્રેમના નિરંજન નારાયણના ધ્યાનમાં જોડી દેવું. તુકારામે ભક્તિ-બળથી આ બધી વૃત્તિઓને છતી. અહંકાર, લોકપ્રિયતા, આદિ બધાં લોકપ્રિયતાનાં વાદળ ઉત્કટ ભક્તિનો સૂર્યેદ્ય

રબુ કરી દેવું અને હરેક કામમાં તેમની સહાય માગવી એ અતિ ઉત્કટ ભાવ છે. ચિત્તમાં અહંકારની એવી વૃત્તિ ઉઠે છે, કે જેનાથી એમ દેખાવા લાગે છે કે, હું મો પંડિત છું, હું ખડુ ભણ્યો છું, કેટલા બધા ગ્રંથો વાં નાખ્યા છે, હું ઉત્તમ વક્તા છું, જ્ઞાતા છું, ઉત્તમ ક્રીડાં કાર છું ઇત્યાદિ. પરંતુ હે ભગવન્ ! આ વૃત્તિઓ સર્વ છીનવી લેનારી છે, તેથી આપજ દયા કરીને એનો ઉપા કરો. હે નારાયણ ! આપ સર્વજ્ઞ છો, ઉદાર છો, સમર્થ છે આપ આ અહંકારને મારા ચિત્તમાંથી બહાર કાઢી નાખે કથની પઠણી કર્મિ કાય, વાંચુનિ રહણી વાયાં જાય.

અર્થાત્ “ કથન-પઠન કરવાથી શું થવાનું છે ? વર્તન વિના બધું વ્યર્થજ છે. ”

ગ્રંથાવલોકન પુષ્કળ કર્યું અને લોકોને જ્ઞાન પણ ખૂબ બતાવ્યું; પરંતુ તે જ્ઞાન વર્તનમાં—આચરણમાં ન આણ્યું તો તેનાથી શો લાભ ? મુખેથી તો અમૃતવાણી નીકળે છે, પરંતુ પોતે ભૂખથી વ્યાકુળ છે, તો એવી વાણી બોલાઈ કે ન બોલાઈ તો પણ શું ? ખાંડની આસણીમાં જે પથ્થર નાખીએ તો તે પથ્થરને તે આસણીમાં શું ? મધમાખ મધ ભેળું કરે છે, પરંતુ તેના મધપૂકાને કોઈ ખીજેજ ઉપાડી જાય છે. લોભી કોડી કોડી ભેગી કરીને સંગ્રહ કરે છે અને તેને જમીનમાં પોતાના હાથ વડે દાટી રાખે છે, પરંતુ તે ખીજાઓને હાથ આવે છે, એના હાથ અને મુખમાં તો માટીજ લાગે છે. આ પ્રમાણે અતઃ મામિંક દષ્ટાંત આપીને તુકારામ કહે છે કે—

આપુલેં કેલેં આપણુ ખાય, તુકા વંદી ત્યાચે પાય.

અર્થાત્ “ પોતાનું પ્રાસ કરેલું જે પોતે ખાય છે, તેના ચરણોમાં તુકારામ વંદન કરે છે. ”

“મહાપ્રયાસ કરીને ગુરુદેવી શાસ્ત્રમુખેથી જ્ઞાતાનું જ્ઞાન જે જે જાણાવતું પાતે બસણુ કરતો હોય, પોતાના

જ્ઞાનજોગીને જે જોઈએ નૃમ મને રોય, તેને જ્ઞાન આપ-
વજુમાં ઉતરી આપ્યું રોય નેજા ખરે જરૂર મન્ય છે. જેને
જ્ઞાન જોગીને જે જોઈએ તેને જ્ઞાનનું જોગન કરાવે છે, તે
જ્ઞાનદાતા મન્ય છે । દરિયીનું કરતાં કરતાં જ્ઞાનદાતાની
જગી કરીને જ્ઞાનદાતાનાં મનઃકરણને માંજ તેમજ નિર્મલ
કરનારા દરિયજન દીનનકાર જ્ઞાનદાતાની ગુણિતમાં જોઈએ
છેને માંજ થયા રોય, તુકારામ કરે છે કે તેમનાં મરણોને
હું દાસાનુદાસ છું, મારામાં જોતું મામરું નથી કે લોકો
મારી કયા જાણીને દોતવા લાગે. પરંતુ મને મારી ગણી
નીચજીવ જણાય છે, કેમકે તે જગવન । તેમાં આપનો
પ્રસાદ નથી, તેમાં આપનું આચન નથી.

“ હવે તે પાંદરમં જીવુ મું કરું ? ખાલી વાતોચીજ
આ વેખરીનો વિતારા ન કરાવ્યો. સજ્જાન્યની પરિશીમા-
રૂપ પ્રેમભક્તિ આપા. તુકારામને આપનો પ્રસાદ આપા. ”

૧૧-પોતાના દોષોનું નિવેદન

“ જગવન ! હું હમેશાં આપના ગુણોને વખાણું છું,
પોતાઓને બક્ષિલાવમાં નવરાવી દઉં છું અને લોકો મારી
પ્રશંસા કરે છે; પરંતુ મારી અંદર એ રસ નથી—કરો
તેવી કરજી નથી । ”

“ તમને જોવાની ઈચ્છા કરે છું, પરંતુ એને મારું
આચરણ નથી; જેમ કેઈ બાહ્યવેશ ધારણ કરે, તે
મુંડાવી લે, દંડ ધારણ કરી લે, પરંતુ મન નહીં

તસર આવી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે લોકોને હું ઉપદેશ આપું છું, પણ મેં તો એક દોષને પણ પાર કર્યો નથી.”

“હું કીર્તન કરું છું, નાચું છું, ગાઉં છું, પરંતુ માંડ અંતઃકરણ હજી પથ્થર જેવુંજ કઠણ રહેલું છે. તે પ્રેમજ્વલ હજી મળ્યો નથી, કે જે તેને આગાળી દે. પ્રેમની વાતો તો હું બહુ કરું છું, પરંતુ પ્રેમથી ચિત્ત હજી નૃત્ય કરતું નથી, નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારાઓ વહેવા માંડતી નથી. ચિંતનસુખથી હૃદય હજી સુધી પ્રેમમય થઈ જતું નથી. બોલવિસી તેસે આણી અનુભવા, નાહીં તરી દેવા વિડંબના.”

અર્થાત્ “તમે બોલાવો છો, તેવો અનુભવ નથી થતો, તો ભગવન્ ! આ વિડંબનાજ નથી તો બીજું શું છે ?”

“ગોળ હોય પણ તેમાં ગળપણ ન હોય તો તે શા કામનો ? શરીર-શૃંગાર હોય પરંતુ તેમાં પ્રાણ ન હોય, સ્વાંગ હોય પણ તેમાં તન્મયતા ન હોય, રૂપ હોય પરંતુ તેમાં શુણ ના હોય, સંપત્તિ હોય પરંતુ સંતતિ ન હોય તો તે હોવામાં શું માલ ? તુકારામ કહે છે કે, એવીજ ભારી દશા થઈ રહી છે અને અંદર પ્રેમભાવનો પતો લાગતો નથી કે તે ક્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સાઈં તો એ છે કે, લોકોમાં ગારી બદનામી થાય, મા કહીને જેઓ મારી સેવા કરે છે તેઓ બધા નિંદા કર કરતા મારો તિરસ્કાર કરે; કેમકે એમ થવાથી હું એકાં મનથી તમારી સેવા કરી શકીશ.”

“હું પાપની પોટલી છું. મારા પગમાં મેં માંડ ચરણસેવારૂપ ચોરને બેસાડી રાખ્યો છે. હે નારાયણ ! મને શિક્ષા કરો, અને માઈં માન-અભિમાન ઉતારો હે. ભગવન્ ! ક્યારે કરીને લોકો પાસે હું મારી સેવા કરાવું છું તુકારામ ન તો નારો થયો કે ન તો સંસારનો—ગતેભોગે થયો, માત્ર ચોરજની રચો !”

સાચા પરિપ્રેમથી અંતર રંગાવા લાગ્યું, બધે જે

કાય આતાં આમ્હીં પોરચિ ભરાવેં,
 જગ ચાળવાવેં ભક્ત મહણું, ૧
 એસા તરી એક સાંગાચી વિચાર,
 બહુ હોતોં ફાર કાસાપીસ. ધુઠ
 કાય કવિત્વાચી ઘાલૂનિયાં રૂઢી,
 કરું જોડાજોડી અક્ષરોંચી, ૨
 તુકા મહણે કાય શું પોનિ હુકાના,
 રાહોં નારાયણા કરુનિ ઘાત. ૩

અર્થાત્ “તો હવે શું પેટ ભરવાનોજ ધંધો કરે? ભક્ત કહેવડાવું અને જગતની પાછળ ચાલું? અને ખીનું કંઈ નહિ તો એજ એક વાત બતાવો કે આ જીવ ધણોજ તરફડી રહ્યો છે તેને કંઈક શાંતિ તો મળે. શું કવિતા બનાવવાની રૂઢિ ચલાવીને અક્ષરોને જોડયા કરે? તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તમે બતાવો કે હું શું કરું? શું હુકાનની જાળ ગૂંથીને આત્મઘાત કરીને રહું?”

* * * *

નામાચા મહિમા જોલિલોં ઉત્કર્ષ,
 અંગા કાંઠીં રસ નયેચિ તો. ૧
 તુકા મહણે કરા આપુલા મહિમા,
 તકા જઈ ધર્માવરી માઝયા. ૨

અર્થાત્ “નામનો મહિમા પુષ્કળ વખાણ્યો, પરંતુ તેનો કંઈ પણ રસ મારી અંદર પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવદે! હવે આપ આપનો મહિમા બતાવો, મારા ધર્મનો ખ્યાલ ના કરો.”

“અર્થાત્ જોયા અને સાંભળ્યા, એજ જોયેલી-સાંભળેલી વાતો મને કોઈકને કહી; પરંતુ મારાજ અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થઈ. ‘જે શબ્દો જેવા ચીજ્યો હતો, તેવાજ મુખેથી કાઢયા; પરંતુ એવો રસ તો ના મળ્યો.’ ચિત્તમાં અનેક સંકટપૂર્ણ ભરતો છે. તે ન થયો. આ કરીશ.”

હું, છતાં ચિત્તમાં માયા-લોભ-આગ્રા જરેલી છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જેવો વેશ દેખાડું છું તેવો અંદર જરા પણ નથી.”

* * * *

“સેવા ક્યો વિનાજ દાસ કરેવડાવું છું અને દાસ-હીની માફ પેટ ભરું છું. તમારાં ચરણોમાં વદા પણ ક્યાંય ચાલી શકે છે ? હે પાંદુરજ ! અંદરના દાસ તો તમેજ બલેા છો.”

* * * *

ઉમ્મી દુપા કેલી નાહી, માજે ચિત્ત મજ ખ્યાલી. ૨
તુકા મજ દેવા, મજ વાપાં હાં માગવા. ૪

અર્થાત્ “તમારી દુપા તો મેં પ્રાપ્ત કરી નથી, માફ ચિત્તજ એમાં માફ ચાલી છે. મને તુકારામને દે બગવન ! શા માટે નાચ પામવા દો છો ?”

કળી આતા ભાવ માઝા મજ દેવા,
પાપાંત્રીજી છવાં આદ કેલી. ૧
જોડની અક્ષરેં કેલી તોંદપિરી,
ન લાગે કંચરી દાતી હાંદી. મુઠ
દેવ જોડ મહાન સાંગતરો લોકાં,
માઝા મીચ દેખા દુઃખ પાવે. ૨
તુકા મહણે માજે ગેલે દોન્દી દાવ,
અંસાર ન પાવ તુજે દેવા. ૩

અર્થાત્ “મારો ભાવ શો છે તે મને હવે જણાઈ ગયો. હે બગવન ! મેં જે કંઈ કયું તે તમારાં ચરણો વિના છવને માત્ર કદજ હીધું. અક્ષર જોડીને ગાલ વગાડ્યા, તેનાથી અંતમાં કંઈ પણ હાથ આવ્યું નહિ. લોકોને કહેતો ર્યો કે, ભક્તને બગવાન મળે છે; પરંતુ હું પોતેજ દુઃખ લોગવી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે હું બન્ને બાબુથી હારેલો છું, અંસારથી હાથ ધોઈ બેઠો છું અને તમારાં ચરણ પણ ભાગ્યમાં જણાતાં નથી.”

* * * *

કાય આતાં આમહીં પોરચિ ભરાવેં,
 જગ ચાળવાવેં ભક્ત મહણું. ૧
 એસા તરી એક સાંગાચી વિચાર,
 બહુ હોતોં ફાર કાસાવીસ. છુ
 કાય કવિત્વાચી ઘાલૂનિયાં રૂઢી,
 કરું જોડાજોડી અક્ષરાંચી. ૨
 તુકા મહણે કાય શુ'પોનિ દુકાના,
 રાહોં નારાયણા કરૂનિ ઘાત. ૩

અર્થાત્ “તો હવે શુ' પેટ ભરવાનોજ ધંધો કરું? ભક્ત કહેવડાવું અને જગતની પાછળ ચાલું? અને ખીલું કંઈ નહિ તો એજ એક વાત બતાવો કે આ જીવ ઘણોજ હ્યો છે તેને કંઈક શાંતિ તો મળે. શુ' કવિતા રૂઢિ ચલાવીને અક્ષરોને જોડયા કરું? તુકારામ કે, હે નારાયણ! તમે બતાવો કે હું શુ' કરું? દુકાનની જાળ ગૂંથીને આત્મઘાત કરીને રહું?”

* * * *

નામાચા મહિમા બોલિલોં ઉત્કર્ષ,
 અંગા કાંહીં રસ નયેચિ તો. ૧
 તુકા મહણે કરા આપુલા મહિમા,
 નકા જાઉં ધર્માવરી માઝયા. ૨

અર્થાત્ “નામનો મહિમા પુષ્કળ વખાણ્યો, પરંતુ તેનો કંઈ પણ રસ મારી અંદર પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવન! હવે આપ આપનો મહિમા બતાવો, મારા ધર્મનો ખ્યાલ ના કરો.”

“અંધો જોયા અને સાંભળ્યા, એજ જોયેલી-સાંભળેલી વાતો મેં લોટોને કપ્પી; પરંતુ મારાજ અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થયું. ‘જે શબ્દો જેવા શીખ્યો હતો, તેવાજ મુખેથી કાઢયા; પરંતુ એવો રસ તો ના મળ્યો.’ ચિત્તમાં અનેક સંકટો ભરેલા છે, તે સંકટોનો નાશ તો ના થયો. અઃ કરીશ, તે કરીશ કંટ્યાદિ વાતો મન હજી વિચાર્યાંજ કરે છે, પરંતુ બુદ્ધિમાં સ્થિરતા નથી. ‘બુદ્ધિ નાટી’ સ્થિર, તુકા

મદ્યે શબ્દા પ્રીર.' તાત્પર્ય' કે, હું મગોનું જ્ઞાન પ્રીતિનમાં લોકોને બહુ આવેશપૂર્વક બતાવું છું એ તો ખરું, પણ મારું ચિત્ત હજી હરિપ્રેમથી બીજાનું નથી, જુદા બ્યવસાયાત્મિક થઈ નથી, વિધિવિધિ સંદેહપોથી ઘેરાયેલી છે. અને મારી-એવી દ્વાલત છે કે હલું છું કંઈક અને હરું છું કંઈક જુદુંજ. નામનો મદિમા તો લોકોને બતાવું છું; પરંતુ તે નામરસ મારા અંતઃકરણમાં ઉતર્યો નથી."

"પોપટને જે શીખવો તેજ પદયા દરમે, મારી પણ એવીજ દયા છે. સ્વપ્નમાં રાત્ર્ય ભોગવવાથી કેાઇ રાત્ર બનતું નથી. વગી પરમાર્થવિષયક મારો અનુભવ પણ એવુંજ એક સ્વપ્ન છે. વાળીજ એવી અલંકૃત શામળે થઈ કે જેથી ભગવાનનાં ચરણ દ્વરજ રહી ગયાં ? "વાંચેલા-સાંભળેલા શબ્દોનું જ્ઞાન બતાવું છું" પરંતુ તેથી મને શો લાભ ?

સંતોને પણ તુકારામ વિનવે છે કે—

"આ મોટો અલંકાર મને શોભા આપતો નથી. મારે માટે તો એ નકલીજ છે. હું તો આપ સૌની ચરણ-રજનો એક હજી છું; આપ સંતોનાં ચરણોની જૂતી છું. મને મારા પોતાના સ્વરૂપની કરી ઝોળખાણ નથી, બજત કરી લઉં છું તે પણ બીજાની દેખાડેખીથી. મને હરની ઝોળખાણ નથી, અહરની ઝોળખાણ નથી, મહા-શૂન્યની ઝોળખાણ નથી, આત્માનાત્મવિવેક નથી. તુકારામ શું છે ? કંઈ પણ નથી. આપનાં ચરણોમાં તે પોતાનું મસ્તક મૂકે છે. એટલોજ તેનો આધકાર બાજો." તેથી 'સંત' નામ વડે મને અલંકૃત ના કરો; હું તેને પાત્ર નથી. સંત તેજ છે, કે જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોય, જેણે હર, અહર અને બધાનો પોતાની અંદર લય કરનાર મહાશૂન્યને બખ્યો હોય, જેની જુદિમાં આત્માનાત્મનો વિવેક સિદ્ધ હોય. 'સંત' નામનો અલંકાર તેમનેજ શોભા આપે છે, મને નહિ.

"મહાત્મા તુકારામ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે કે, આપ

કૃપા કરીને મારી સ્તુતિ ન કરો. સ્તુતિ-વખાણ અભિમાન-રૂપી ઝેર પાઇને મને મારી નાખશે. ભગવાન અભિમાનીને ક્ષમા કરતા નથી ! મને જો અભિમાન થશે, તો મારા શ્રી-વિકૃલનાથ મને ત્યજી દેશે અને આપ પણ ત્યજી દેશે.”

ન કરાવી સ્તુતિ માઝી સંતજનીં,

હોઇલ યાવચનીં અભિમાન. ૧

ભારેં ભવનદી નુતરવે પાર,

દૂરાવતી દૂર તુમચે પાય. ધ્રુ૦

તુકા મહણે ગર્વ પુરવીલ પાઠી,

હોઇલ માઝયા તુદી વિઠોખાચીં. ૩

અર્થાત્ “ સંત-સજ્જન મારી સ્તુતિ ન કરો, તેમનાં સ્તુતિવચનોથી મને અભિમાન થશે. તે ભારથી ભવનદી પાર ન પારી શકે નહિ અને આપનાં ચરણ દૂરથી પણ દૂર તુકારામ કહે છે કે, ગર્વ જીવ ખાઇને મારી પાછા અને મારા વિકૃલનાથ મારાથી છૂટા પડી જશે.”

૧૨-સત્સંગ

હવે આપણે સત્સંગનો વિચાર કરીએ. તુકારામને કીર્તન-પ્રસંગોદ્ધારા સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો; ભગવાનના ગુણ-નુવાદ સાંભળવાનો અને ગાવાનો અવસર મળ્યો.

કથા ત્રિવેણી સંગમ, દેવલક્ષ્મી આણિ નામ.

આ આનંદ અદ્ભુત છે. વાદ કરનારા, નિંદા કરનારા, છેતરનારા અને પાખંડ કરનારા એ બધાની સોળતથી તુકારામને કપ્પજ થયું; પરંતુ તેનું તુકસાન સજ્જનોના સમાગમથી વળી ગયું. સંસારમાં પ્રેમી, ભાવિક તેમજ શ્રદ્ધાળુ સઘળાં સ્થાનોમાં હમેશાં હોયજ છે. આવા લોકો કીર્તન-પ્રસંગથી તુકારામ તરફ ખેંચાઇ આવ્યા. તેમના સત્સંગમાં તુકારામના આનંદનું તો પૂછવુંજ શું ?

મદણે ચેણે આનંદી આનંદુ ગાવિદં ગાવિદં પિકવિસા.

અર્થાત્ “ તુકારામ કહે છે કે, આથી આનંદ આનંદ

પ્રાપ્ત થયો, એના સેવનથી એવું સુખ મળ્યું કે જેમાં કોઈ દુઃખ થતું નથી.”

*

*

*

*

“શરીર, વાણી અને મનથી હું હરિદાસોનો દાસ થયો; કારણ, હરિદાસોના હરિકીર્તનમાં પ્રેમજ પ્રેમ ભરેલો છે, કરતાલ ને મૃદંગનો કહોલ છે. દુષ્ટ બુદ્ધિ બધી નાશ પામી જાય છે અને હરિકીર્તનમાં સમાધિ લાગી જાય છે.”

*

*

*

*

“સંતોને મળવાની બહુજ ઈચ્છા હતી, મહાભાગ્યથી તે મેળાપ થયો. તુકારામ કહે છે કે, આથી બધો પરિશ્રમ સફળ થઈ ગયો.”

*

*

*

*

અહીં ‘સંત’ શબ્દનો અર્થ ખરાબર સમજી લેવો જોઈએ. તુકારામે આ અભંગોમાં હરિદાસ (હરિકીર્તન કરનારા), ભાવિક, પ્રેમી, વારકરી (યાત્રાળુઓ) એ બધાને સંત કહ્યા છે. ‘સંત’ શબ્દનો જે આટલો વ્યાપક પ્રયોગ તેમણે કર્યો છે, તેનાથી શું સમજવું? શું તે સમયે સંતો એટલા બધા વધી પડ્યા હતા કે તુકારામ પોતાના સીધા-પણાથી બધાને સંતજ માનતા અને કહેતા હતા? ના, એ બંને કલ્પનાઓ ખોટી છે. સાચા સંત તો હમેશાં હલંભજ હોય છે. આવા સંતો તુકારામના સમયમાં હતા અને તેમને તેમની સાથે સમાગમ પણ થયો હતો. ચિંતામણિ દેવ, પૂનાના અનગદશાહ, નગરના શેખ મહમ્મદ, બ્રાહ્મણ બાળા અને દૈઠણકર ખુવાની સાથે તેમને મુલાકાતો થતી હતી અને પાછલી અવસ્થામાં સમર્થ રામદાસ સાથે પણ તેમને મુલાકાત થઈ હતી. પરંતુ આવા સંતો તો વિરક્તજ હોય છે. સાચા સંતોનાં લક્ષણ તુકારામે પોતાના અભંગોમાં આપ્યાં છે. તેઓ દોને સંતતરીકે માનતા હતા અને સંતોની તેમની કસોટી દેવી હતી, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ચૂક્યું છે. સંતોના સંગ્રહમાં તેમની કસોટી સામાન્ય

તેં તં દુઃસ્વાદીં ચાંદ્ર નામ ઉચ્ચારે. ૧
 ન્યાયા નામ ધી અદિત. કુસારાચા રુદ્રેન્દ્રિન. મુઃ
 નમેત યાચ મિત્તીં દરિદ્રે વૃક્ષ માતાં મીતીં. ૨
 મરી અનાચાંદ્ર, ચાંદ્ર દરિનામ-ઉચ્ચારે. ૩
 તેં તં બદ્ધનેં કુલ. શમિ અધ્યાય માંદાત. ૪
 મદ્ધપ્રી દરિદ્રા નામ. તુલા મદ્ધે પન્થ ન્યામ. ૫

અર્થેન “જમે તો તે દુઃસ્વાદી બલેને રોગ. ૫૧૭
 એ તે વાદ્યથી દરિન્દ્રામ દેનો રોગ, તો હું તેનો મરીર,
 વાદી અને મનારી રામ મું, મર્જવા નેને અધીન છું. તેના
 મિત્તમાં મિત્તિનો કોઈ બાપ ન રોગ, બાપ વિના દરિ-
 શુલ્ક આપે રોગ, જમે તે કુલમાં દરિદ્રા મયો રોગ, પવિત્ર
 રોગ કે માંદાત રોગ, પરંતુ પાતાને દરિનો રામ કહેતો
 રોગ તો તુલારામ કહે છે કે તે પન્થ છે.”

કોઈ ગમે નેંચો દુઃસ્વાદી, અનાચારી, અભક્ષ્ય, અ-
 કુલીન બલેને રોગ, પરંતુ તે દરિનામ લેનાર રોગ તો
 તુલારામ નેને પન્થભાની કહે છે અને કહે છે કે, તેનો હું
 રામ છું. આમાં તરવળી ગળુ વાતો છે. એક તો એ છે કે,
 દરિનામમાં લોટતું આમમ્મ છે કે કોઈ ગમે તેટલો પતિત
 કેમ ન રોગ, તે તેના વડે ઉદાર પામે છે—

અપિ જેન્નુદ્ગચારો મજતે મામનન્પમાક્ ।

માધુર્યં ન મન્નન્પ્યઃ મમ્યમ્પ્યવસિતો દિ સઃ ॥

(ગીતા. ૧-૩૦)

‘કોઈ અનુપ્ય પડેતાં દુઃસ્વાદી રોગ, પરંતુ પાછળ-
 થી જ્યાં તે દરિબલનના માર્ગ ઉપર આવી જાય ત્યારે તેને
 સાધુજ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તેનો નિશ્ચય પવિત્ર છે,
 તે અન્માર્ગે વળેતો છે; અર્થાત્ તેનો યોગ્ય સમયે ઉદાર
 થશે. તેથી તે દુઃસ્વાદી રોગ છતાં પણ તે દ્રવ્ય પદ્મા-
 સાપના તીર્થમાં નાહી ચૂક્યો, નાહીને તે સર્વવાયે મારી
 અંદર આવી ગયો.’ (જ્ઞાનેશ્વરી ૯-૪૨૦) દુઃસ્વાદીને માટે
 દુઃસ્વાદીના સંબંધથી આ વાત કદી. તુલારામ કહે છે કે,

યાત્રા કરનારાઓને, કથાકીર્તનને લજનમાં આનંદ માનનારાઓને, શ્રીવિકૃલનાથની પ્રેમથી ઉપાસના કરનારા વારકરીઓને, ખાસ કરી કીર્તનકારોને તથા લજન મંડળીઓના નેતાઓને 'સંત' સંબોધન વડે માન આપવામાં આવતું હતું. તુકારામે પણ આજ પ્રકારે અનેક સ્થળે 'સંત' શબ્દનો પ્રયોગ માનાર્થેજ કરેલો છે. જે શ્રીવિકૃલના દાસ છે, લજન કરનારા વારકરીઓ લક્ષ્ય છે, લજન-કીર્તનમાં જેનો સાથ હોવાથી સૌને કીર્તનનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, લોકકલ્યાણ-સાધક કીર્તન-સંપ્રદાયની વૃદ્ધિમાં જેનાથી મદદ મળે છે, તેમને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક માન આપવું એ સજ્જનતાનુંજ લક્ષણ છે. તુકારામની સાથે કરતાળ બળવીને લજન કરનારા લક્ષ્ય અથવા તેમનું કીર્તન સાંભળનારા શ્રોતા બધાજ કંઈ તુકારામ નહોતા. દેશલક્ષ્યોમાં શિવાજી જેવા કોઈ વિરલાજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે વારકરીઓમાં પણ તુકારામ જેવા કોઈ વિરલાજ હોઈ શકે છે ! આ સિવાય પોતાની લક્ષિત-પ્રેમાનંદ જેમની સોળતથી વધે છે, જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠે છે, જેના મળવાથી હૃદયમાં લક્ષિતરસની ભરતી આવે છે, તેમાં કોઈ દોષ હોય તો પણ તે દોષોની ઉપેક્ષા કરવી અથવા સમય આવતાં આ દોષો નાશ પામનારા છે, એમ જાણીને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખ્યા કરવો એ તો સજ્જનોનો સ્વભાવજ છે. સમુદાયમાં સર્વ પ્રકારના લોકો હોય છેજ. તુકારામ કહે છે કે,

“હરિલક્ષ્યો મારા વહાલા સ્વજનો છે. તેમનાં ચરણ હું મારા હૃદય ઉપર ધારણ કરીશ. જેમના કંઠમાં તુકારામીની માળા છે અને જે નામધારક છે તેઓ મારા ભવનની તારનારા છે. આજસથી, દંભથી કે લક્ષિતથી જે હરિનું નામ ગાય છે તેઓ મારા પરચોકના ગાયી છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તેમના ઉપકારથી બંધાયેલો છું તેથી હું સતોને શરણ આવ્યો છું.”

હરિતુ' નામ લેનાર અને ગાનાર મને મારી પોતાની જ જાતિનો જણાય છે. હરિભક્તજ કેમ, હરિના માર્ગ ઉપર જે આવી ગયો તે પણ, તુકારામ કહે છે કે, મારો સખા છે. ત્રીજી વાત એ છે કે, બીજાના દોષ જોવામાં મને કંઈ લાભ નથી. વાણિયાની દુકાનેથી ગોળ લેવો છે, તો ગોળ લઈ લો; તેની નાત-જાત પૂછવાની શી મતલબ ? 'બીજા-ઓના ગુણ-દોષ હું શામાટે કહેતો ફરું ?' તેમનામાં કોઈ દોષ હોય તો પણ તેને ને મારે શું ? બીજાઓના દોષ જોઈ તો પણ એ દોષો મારી અંદર તેમનાથી પણ વધારે છે." મારા કરતાં વધારે દુષ્ટ અને લગ્નાડ બીજો કોણ છે ? હું દોષરાશિ છું, મારાજ ઘરમાં જો આટલો ખર્ચો કયરો ભરેલો છે ત્યારે તે સાફ ન કરતાં બીજાઓને ઘેર ઝાડૂ દેવા જવું એ તે વળી કેવી અશ્લેષ ? પોતાના અને બીજા-ઓના પણ ગુણદોષ જોઈને તુકારામનો જીવ ઉઠી ગયો હતો. 'હવે મારા ગુણદોષોને વખાણતા નહિ' એમ તેઓ બીજાઓને પણ કહ્યા કરતા હતા. કીર્તનપ્રસંગે જો કોઈ ગુણ-દોષ-ચર્ચા કદાચ ચાલે તો તે કોઈ વ્યક્તિની નિંદાના રૂપમાં નહિ, ઈર્ષ્યા-દ્વેષ નહિ, પરંતુ એજ આંતરિક પ્રેમથી થતી કે એ દોષો નીકળી જાય. 'માનને માટે અથવા દંભને માટે હું કોઈને છેતરતો નથી, એ વાત શ્રીવિકૃલનાં ચરણોના સોગન ખાઈને કહું છું."

અસ્તુ. તુકારામે પોતાની અંતઃશુદ્ધિ દ્વારા પોતાના ભજન-કીર્તનના પ્રેમી સોળતીઓને પૂજ્ય માનીને તેમના સમાગમથી પોતાનો ભગવતપ્રેમ વધારવાનું કામ હાથ લીધું. એમાં કોઈ સાધારણ ભક્તો હશે, તો કોઈ મોટા અધિકારી પુરુષ પણ હશે. તુકારામને એવા અનેક સન્નમન મળ્યા, કે જેમની પાસેથી તેમણે કોઈ ને કોઈ ગુણ લીધો. તેમની સાથેની હરિચર્યા અને સત્સંગથી તેમને ઘણો લાભ થયો. વિદ્યામનનાં સ્થાન, પ્રેમ-મૂર્તિ, સત-શીલ બ્રહ્મનિષ્ઠ હરિ-ભક્તો સાથે તેમને સમાગમ તેમને ઘેર, ભંડાર પર્વત ઉપર કીર્તનપ્રસંગે તથા મંદિરોમાં વળતોવળત ચલેલ

ફળ તો હતુંજ. પરંતુ તેમાં સાક્ષાત્ સુખનો જે અંશ હતો, તે નામસ્મરણના અભ્યાસનુંજ પરિણામ હતું. કેવળ એકાંતથી, જનસંસર્ગ અથવા બાહ્યોપાધિઓથી થનારા દુઃખનો નાશ થઈ શકે છે અને તેથી શાંતિનું સુખ મળી શકે છે. પરંતુ આ સુખ અપ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ સુખનું જે ઝરણું તુકારામના હૃદયમાંથી ઝરવા લાગ્યું, તે નામસંકીર્તનના અભ્યાસનુંજ ફળ હોઈ શકે છે. કીર્તન-લજનાદિમાં સમાન બુદ્ધિવાળા સાધુ-સંતો અને ભાવિક ભક્તોના સત્સંગથી તો તેઓ નામ-સ્મરણનો લાભ ઉઠાવતાજ હતા, પરંતુ જ્યારે એકાંત મળ્યું, ત્યારે તેથી તો બધો સમય નામસ્મરણ માટેજ મળી ગયો. હરિકીર્તનમાં સંત-સમાગમનું તથા કરતાલ, વીણા, મૃદંગ વગેરેની મદદથી થનારા નાદ-બ્રહ્મનો આનંદ તો અપૂર્વ છેજ; પરંતુ તેટલાથી કામ ચાલતું નથી. અખંડ નામસ્મરણનો આનંદ અહિર્નિશ પ્રાપ્ત થયા વિના ચિત્તશુદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. એક પહોર કીર્તન ચાલે તેટલી વાર તો તન્મયતા થઈ, પરંતુ બાકીના સમયમાં પણ મનને કંઈ ને કંઈ સમાધિ આપ્યા વિના તેને છળ-કપટથી છૂટકારો પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તુકારામ વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ તો કર્યાજ કરતા હતા, પરંતુ આથી પણ વિશેષ તેમણે એ કયું કે, એને અખંડ નામસ્મરણનો ચરકો-સ્વાદ લગાડી દીધો. આજ તેમનું સાધનસર્વસ્વ છે. નામસ્મરણનો રસ લાગવો બહુ કઠણ છે, પરંતુ જ્યાં એક વાર પણ આસ્વાદ લાગી ગયો ત્યાં પછી એક પણ પણ નામ વિના ખાલી જતી નથી. નામસ્મરણ એ કહેવાય છે કે ચિત્તમાં રૂપનું ધ્યાન હોય અને સુખમાં નામનો જય હોય. સંતઃકરણમાં ધ્યાન લામનું જાય, ધ્યાનમાં ચિત્ત રંગનું જાય, ચિત્ત તન્મય થઈ જાય, એજ વાણીમાં નામ મળે ગયાનું લક્ષણ છે. ‘ચિત્તમાં (ધ્યાન) ન હોય તો ભક્તિ; પણ વાણીમાં તો હોવું જોઈએ.’ એ નામસ્મરણનું પદાર્થ પણ ચિત્ત છે. તુકારામનો નામ-અભ્યાસ અત્યંતથીજ શરૂ થયો. અને

દુ કુનકુલ્ય મયો. ' આ તુકારામ પોતાનો અનુભવ જાણે છે. હજારે એક વાર નામનો સ્વાદ લાગ્યો જોઈએ; પછી "પ્રાણ જરા ઇત્યાં પણ નામને તે ઇશતી નથી." નામ-ચિંતનમાં આતું ચિત્તજનુ માધુર્ય છે. ખાંડ ને મિઠાશ જેમ એક છે, તેજ પ્રમાણે નામ અને નામી પણ એકજ છે. પણ આ અનુભવ નામ-રમણનો આનંદ લોગવનાશસ્ત્રો-નેજ પ્રાપ્ત થાય છે. નામ ફેરફાર માપન નથી, નામના ઇશતી સાધ્ય-સાધનથી એકના પ્રત્યક્ષ થાય છે. તુકારામે અપાર નામ-ગુણ લઈયુ, જઈએ જેમ કરો કે, અખંડ નામ-ગુણ લોગવવાને માટે અને આ ગુણ જીભજીભને અપાવવા માટે. જ તેમનો અવતાર મયો હતો. હતા-જેસતાં, ખાતાં-પીતાં, મૃતાં-જનતાં, ચાતતાં-ફરતાં તેમનું નામચિંતન સાદ્યાજ કરતું હતું અને 'ચિંતનથી તરૂપના'નો અનુભવ પણ તેમને થતો હતો. નામચિંતનથી જન્મ-જરા-મર-વ્યાધિ બધું છૂટી જાય છે. બવરોગ જેવો રોગ પણ સાદ્યો જાય છે. પછી જીભ ચીજજ સા દિસાજમાં છે ? ' તુકારામે નામનો આનંદ કેવી રીતે લીધો; તેનાથી તેમનો અંશાર-પાશ કેવી રીતે કપાઈ ગયો; હરિ-પ્રેમનો રક્ષ વધવાથી હબ કેવી સ્વાદીની થઈ ગઈ અને ઇન્દ્રિયોની દોડ કેવી રીતે થઈ ગઈ; અનુપમ ગુણ સ્વયં કેવી રીતે ધર ચોધતું ચોધતું સાદ્યું આપ્યું; આ વિષયમાં હજારો અવ-સરે તેમણે પોતાના મધુર અનુભવ અનુપમ માધુરીપૂર્વક વર્ણવ્યા છે. ભગવાનની છબી જોતાં, ચિત્તમાં તેનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં નામનો રંગ ચિત્ત ઉપર લાગી જતો હતો અને નામરંગમાં ચિત્તને રંગતાં રંગતાં શ્રીરંગ અંતઃકરણમાં આવીને પ્રકટ થતા અને નામ-નામીની એકરૂપતામાં તુકારામ જોગજી જતા હતા. એક વિકૃત સિવાય તે વખતે ત્યાં આગળ કંઈ રહેતુંજ નહિ. તુકારામજીને ત્યાંનું પરમામૃત જોજન જોઈને જેના મોંમાં પાણી ન આવે એવો કોઈ અભાગી હોઈ શકે ખરો કે ? હવે તુકારામના શ્રીમુખેથી નામામૃત-માધુરીનો કંઈક સ્વાદ આપજો પણ લઈએ—

“તમારા પ્રેમસુખ આગળ વૈકુંઠ બિચારું શું છે?”

*

*

*

*

ધન્ય તો હા કાળ સરે આનંદરૂપ, વાહતાં સંકલ્પ ગોવિંદાચે.

“ધન્ય છે આ કાળ કે જે ગોવિન્દનો સંકલ્પ વહન કરતો થકો આનંદરૂપ થઈને વહી રહ્યો છે.”

*

*

*

*

ધણી ન પુરે ગુણ ગાતાં, રૂપદષ્ટિ ન્યાહાણિતાં. ૧
ખરવા ખરવા પાંડુરંગ, કાંતિ સાવળી મુરંગ. ધ્રુવ
સર્વ મંગળાચે સાર, સુખ સિદ્ધિચે ભાંડાર. ૨
તુકા મહાશુ સુખા, અંતપાર નાહી દેખા. ૩

“ગુણ ગાતાં ગાતાં, નેત્રો વડે રૂપ ભેતાં ભેતાં તૃપ્તિ થતી નથી. મારા પાંડુરંગ કેટલા સુંદર છે, સુવર્ણશ્યામ કાન્તિ કેવી શોભા આપે છે. સર્વ મંગળોનો એ સાર છે; સુખ-સિદ્ધિઓનો ભાંડાર છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો અનંત સુખ છે.”

શ્રી વિઠ્ઠલરૂપમાં જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ આટલી તન્મય થઈ હોય, પાંડુરંગને હૃદયસંપુટમાં સ્થિર કરવાનો જ્યારે આવો દૃઢ અભ્યાસ થતો હોય ત્યારે આ અભ્યાસને માટે અળંગ નામ-સ્મરણ અને ધ્યાનથી વિશેષ બીજો કોઈ પણ ઉપાય કોઈએ કદી બતાવ્યો છે? નામસ્મરણ સૌ કોઈને માટે આખો વખત અત્યંત સુલભ છે.

નામ લેતાં ન લગે મોહ, નામ મંત્ર નાહી ખોલ.

અર્થાત્ “નામ લેતાં કંઈ મૂલ્ય આપવું પડતું નથી અને નામમંત્રમાં કોઈ ચૂઠ રહ્યું પણ નથી.” અને આ સાધન પણ એવું છે કે તરત દેખા આપે છે. આ તો નમ્ર વ્યવહાર છે. ‘સુખી’ નામ હાતી મોહ, ઐશ્વર્ય સાથે બદ્ધતાંથી’ (સુખમાં નામ હોય તો મુક્તિ હાથમાં જ રાખેલી છે, અને તેને આ વિધેની આગિતી મળી ચૂકી છે.) પરંતુ ‘નમ્રતાની વાત શું?’ તુકારામ કહે છે કે, સમનામથી

નામ ઘેતાં મન નિવે, જીવે અમૃતચિ સ્ત્રવે,
હોતાતી બરવે, એસે શકુન લાભાયે. ૧
મન રંગલે રંગલે તુઝયા ચરણી સ્થિરાવલે;
કેલિયાં વિકૃલે, કૃપા એસીં જાણાવી. ૨

અર્થાત્ “નામ લેવાથી મન શાંત થાય છે, જીવથી અમૃત ઝરવા લાગે છે અને લાભના ઘણાજ સારા શુકન થાય છે. મન તમારા રંગમાં રંગાઈ ગયું, તમારા ચરણોમાં સ્થિર થઈ ગયું. શ્રીવિકૃલનાથે એવી કૃપા કરી; એથી જ આ પ્રમાણે થયું.”

*

*

*

*

એસું બેળું જેવું, તેથે નામ તુઝેં ગાવું. ૧
રામકૃષ્ણ નામ માળા, ધાલું આવૂનિયાં ગળા. ૨

અર્થાત્ “જ્યાં પણ બેસીશ, રમીશ, લોજન કરીશ, ત્યાં તમારું નામ ગાઈશ. રામકૃષ્ણના નામની માળા ગૂંથીને ગળામાં પહેરીશ.”

*

*

*

*

સંગ આસનીં શયનીં, ઘડે લોજનીં ગમનીં. ૨
તુકા મહોણે કાળ, અવધા ગોવિંદે સુકાળ. ૪

અર્થાત્ “આસન, શયન, લોજન, ગમન સર્વત્ર સર્વ કામમાં શ્રીવિકૃલનો સંગ રહે. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદ વડે આ બધો સમય સુકાળ-સારો સમય છે.”

*

*

*

*

ઇન્દ્રિયાંચી હાંવ પુરે, પરિ હેં ઉરે ચિંતન.

અર્થાત્ “ઇન્દ્રિયોની હવસ-લાલસા-ઈચ્છા મળી ન્તય છે, પરંતુ આ ચિંતન હમેશાં રહ્યા કરે છે.”

*

*

*

*

કાળ અધ્ધાનંદે સરે, ઉરલેં ઉરે ચિંતન.

અર્થાત્ “અધ્ધાનંદથી સમય સમાપ્ત થઈ ન્તય છે, તે કંઈ રહે છે, તે ચિંતનજ રહે છે.”

રમણિંદ્રી વાણી, પાંદરંગીં ધને પ્રણી. ૧

ધાર અખંદિત, આધ આલિપેતા નિત્ય. ૨

અર્થાત્ “આ રમણિંદ્ર વાણી પાંદુરંગનીજ ઇચ્છા કરે છે. આ રમણી ધારા અખંદ છે, જેનો પ્રવાહ નિત્ય છે.”

બોલેલેશિ નાહીં, આતાં દેવાવિભેં કાંહીં. ૧

એકસરેં કેલા નેમ, દેવા દિલે કાંપ કામ. ૨

અર્થાત્ “દેવે ભગવાન સિવાય કશું બોલવુંજ નથી. બપ, જેજ એક નિયમ બનાવી લીધા છે. કામ-ક્રોધ પણ ભગવાનને આપી ચૂક્યો છું.”

પવિત્ર તેં અત્ર, દરિચિંતનીં બોજન. ૧

તુકા મદણે થવી આસેં જેકાં મિથિત શ્રીવિકૃસે. ૩

અર્થાત્ “જેજ અત્ર પવિત્ર છે કે જેનો ઉપસોગ હરિ-ચિંતનમાં થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમાં શ્રી હરિ બળેલા છે; જેજ બોજન સ્વાદિષ્ટ છે.”

લાગસેં ભરતેં પ્રદાનંદાચેં વરતેં. ૧

તુકા મદણે વાર, ભરવી સાંપડલી નીર. ૪

અર્થાત્ “પ્રદાનંદની ભરતી આવી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, આ સારો રસ્તો મળી ગયો.”

“મારામાં એટલી ખુદ્દિ નથી કે હું તમારા એ ધ્યાન-નું વર્ણન કરું, કે જેનું વર્ણન કરતાં કરતાં વેદ પણ મીન થઈ ગયા છે. મારી મતિ પ્રમાણે બનાવી લઈને તમારાં મુંદર ચરણકમળ ચિત્તમાં ધારણ કરી લીધું છે. તમારું આ શ્રીમુખ મુખમાંથીજ ઢાળેલું હોય એવું દેખાય છે અને તે જોઈને મારી બૂખ-તરસ ચાલી જાય છે. તમારાં ગીત ગાતાં ગાતાં છલ મીઠી થઈ ગઈ, ચિત્તને સમાધાન થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી દૃષ્ટિ એ ચરણો ઉપર કંકુ-વર્ણોં એ સુકુમાર ચરણો પર-ચોંટી છે.”

“એના જેવું સુખ ત્રણે ભુવનમાં ક્યાંયે નથી; એથી મન ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયું છે. તમારાં કોમળ ચરણો ચિત્તમાં ધારણ કરી લીધાં, કંઠમાં એકાવલિ નામ-માળા ધારણ કરી લીધી છે. શરીર શીતળ થયું છે, ચિત્ત પાશુ ક્રીને વિશ્રાંતિના સ્થાનમાં પહોંચી ગયું, હવે તે આગળ (સંસાર તરફ) આવતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા બધા કોઠ પૂરા થઈ ગયા છે. બધી કામનાઓ શ્રીપાંડુરંગે પૂરી કરી છે.”

*

*

*

*

“નામ લેવાથી કંઠ કોમળ અને શરીર શીતળ થાય છે તથા ઈંદ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર ભૂલી જાય છે. આ મધુર સુંદર નામ અમૃતને પણ હરાવી દે છે. એણે મારા ચિત્ત ઉપર અધિકાર જમાવી લીધો છે. પ્રેમ-રસથી શરીરની કાંતિને પ્રસન્નતા અને પુષ્ટિ મળ્યાં. આ નામ એવું છે કે એનાથી ક્ષણમાત્રમાં ત્રણે તાપો નાશ પામી જાય છે.”

આ નામસ્મરણ એવું છે કે એનાથી શ્રીહરિનાં ચરણ ચિત્તમાં, રૂપ નેત્રોમાં અને નામ મુખમાં આવી જાય છે અને એ જીવને હરિપ્રેમના આનંદામૃતનું પાન કરાવીને તેનું જીવત્વ હરી લે છે; ત્યારે ‘વિકૃલજ રહી જાય છે’ અદ્વૈતાનંદનો ઉપલોગજ રહી જાય છે. તુકારામ સ્વાકુલવથી બતાવે છે કે, નામસ્મરણથી જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાત છે; જે પહેલાં દેખાતું નથી, તે દેખાવા લાગે છે; જે મૌન રહે છે તે વાણીના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે; જે ચિર-વિરહમાં છુપાયેલા રહે છે, તે મિલનના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે અને બધું પોતામયજ લાગે છે.

તુકા મહર્ષે જો જો લજનાસી વજો,

અંગ તોં તોં કજો સંનિધતા.

અર્થાત્ “તુકારામ કહે છે કે, જેમ જેમ લજન તરફ ચિત્ત મુકતું જાય છે, તેમ તેમ લગવત્સાનિધ્યની માનિતિ મળે છે; પરંતુ આ અનુભવ તેનેજ મળી શકે છે, કે જે કરી

જુઓ. નામદિવાય ઉદ્ધારનો ખીલે કોઈ ઉપાયજ નથી, જેમ તુકારામે શ્રી વિઠ્ઠલનામજીના એકમ આઈને કહ્યું છે. કહે-વાની દદ મઈ મઈ. અરજુ, હવે આ પ્રસંગવિષે તુકારામના ત્રણ વધુ અભંગ આપીને આ અધ્યાય સમાપ્ત કરીએ.

* * * *

“વિપયનું તદન વિશ્મરણ મઈ મયું; નિત્યમાં બ્રહ્મરસ બરાઈ મયો અને મારી વાળી વધ ન રી, એવો ચરકો એને નામનો લાગી ગયો. તાબની અભિતાપા લઈને તે મનની પળ આગળ ચાલી, જેમ કંજુસ ધનના લોભથી ચાલે છે. તેમ તુકારામ કહે છે કે ગંગાસાગર-સંગમમાં મારી બધી અભિતાપાઓ તન્મય મઈ મઈ—એક-અનન્ય મઈ મઈ.”

* * * *

“પ્રેમામૃતથી મારી જીભ સરસ મઈ મઈ અને મનની વૃત્તિ ચરણોમાં રિયર મઈ મઈ છે. સપળાં મંગળ ત્યાં આવીને યોગદાવર-સમર્પણ મઈ મયાં છે; ત્યાં આનંદ-જળની વૃદ્ધિ થવા લાગી. બધી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મરૂપ મઈ મઈ; તેમાંજ સ્વરૂપ ઢળાઈ મયું છે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં બહાર રહે છે, ત્યાં બગવાન પણ વિરાળે છે, એમાં કંઈજ સંદેહ નથી.”

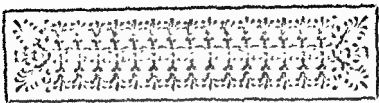
* * * *

“અનંત પ્રકારના આનંદ મારી અંદર સમાઈ ગયા છે. એટલે પ્રેમનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને નામરૂપ ઝરણું ઝરવા લાગ્યું. સમકૃષ્ણ નારાયણરૂપ અખંડ જીવનમાં કોઈ ખંડ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ લોક ને પરલોક એ જીવનના બે કાંઠા છે.”

નામનો મહિમા અનેકોએ અનેક સ્થળે ગાયો છે, પરંતુ તુકારામે બધાને હરાવી દીધા છે. તેમના જેવી રસ-સરિતા ખીજે ક્યાંય જણાયે નહિ. તુકારામના ગોમુખ-માંથી સુમધુર ગંભીર નાદ સહિત વહેનારી નામ-મંદાકિ-

નીમાં સમસ્ત વિશ્વ સમાઈ ગયું છે. નામામૃતના સેવનથી તુકારામની રસના રસમય થઈ ગઈ; વાણી મનની આગળ વધી ગઈ; ગંધી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મરૂપ થઈ ગઈ; તુકારામ અને નામ એક થઈ ગયા. આ નામ લકતો સિવાય લગવાન બીજે ક્યાં રહી શકે છે? લકત, લગવાન અને નામનો ત્રિવેણી સંગમ થયો. તુકારામનો અસીમ નામપ્રેમ જોઈને લગવાન મુગ્ધ થઈ ગયા અને તેમને તુકારામ આગળ, તેમણે જે રૂપમાં ઇચ્છ્યા તેજ રૂપમાં આવીને પ્રગટ થવું પડ્યું. ‘અચ્યુતાચા યોગ નામ છંદે’ (નામના છંદથી અચ્યુત સાથે મેળાપ થાય છે.) આ તેમનુંજ વચન છે અને એજ વચન અનુસાર અચ્યુત લગવાનને નામરૂપ ધારણ કરી તુકારામને મળવા આવવું પડ્યું. તેમને શ્રી પાંડુ-રંગનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં; સગુણ-સાક્ષાત્કારનો મહાયોગ પ્રાપ્ત થયો. તે દિવ્ય ચરિત્ર વાચક આગલા ત્રણ અધ્યાયોમાં જોશે. સાધનોની ઇતિશ્રી થયા પછી સાધ્ય આપો આપજ સાધકની પાસે ચાલ્યું આવે છે. કેવી રીતે, તે વાચક સ્થિરચિત્તે જુઓ, ભોગવો અને સ્વાનંદ પ્રાપ્ત કરો.

વલ્પાય ૧ મો-સગુણ મત્તિ અને દર્શનની ઉત્કંઠા

૧-ચાલુ અધ્યાયોનો ઉપાદયાન

પાસતા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે તુકારામ મિત્ત-
દાદિ માટે કયા કયા ઉપાયો કર્યો, કયાં મામનોમી છતા-
આ-પરમાન્માની વચ્ચેના પડવાને દૂર કર્યો અને શી રીતે
અર્થના મારગમરણ દ્વારા મામનોની અવધિ કરી દીધી.
પહેલાં કદા પ્રમાણે મત્તમ, સત્યામ અને સદ્ગુણરૂપા,
એ ત્રણ મજલ પાર કરીને અને આસાદકારની મામી મજલ
ઉપર પહોંચવું છે. 'પોથી-પુરુષે દુષ્ટાટીને, આસન તમા-
ની તુકારામ બેઠી ગયા; ત્યારે તે ધ્યાનાવસ્થામાં 'નારાય-
ણે આવીને મમાધાન કર્યું.' આ જો કંઈ તુકારામ કહી ગયા
છે, તેજ પ્રમંથ આપણે જોઈએ. આ પ્રમંથમાં બલ્લિ-
માર્ગની મેહતા, સચુણ-નિર્મુલ્લનો વિચેક, તુકારામની સચુ-
ળોપામતા, વિદુલનાં દર્શનોની લાલસા અને આ લાલસા-
ની સામે બગવાન સામે પ્રેમકલહ, બગવાનને મળવાનો તર-
કાટ વગેરે બાળતાં બતાવ્યાં છે, બગવાનનાં સચુણ દર્શન
થતા પહેલાં બદ્ધના અંતઃકરણની કેવી લાલત થાય છે,
તે આપણે આ અધ્યાયમાં જોઈશું. આ પછીના પ્રકરણમાં
તુકારામના પ્રાણપ્યારા પંઢરિનાથ શ્રી વિદુલ બગવાનના
સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણે પ્રત્યન કરવો પડશે.
શ્રીવિદુલના રૂપનું જ્ઞાન થયા પછી તેની પછીના પ્રકરણમાં
રામેશ્વર સદ્દના કહેવાથી તુકારામે પોથીઓ દુષ્ટાવી દીધી,

તેર દિવસ અને તેર રાત્રિ શ્રીવિકૃલના ચિંતનમાં નિમગ્ન થઈને એક શિલા ઉપર પડ્યા રહ્યા અને પછી તેમને શ્રી-વિકૃલનાં જગદુર્લભ દર્શન થયાં—એ દિવ્ય કથાભાગ આપણે જોઈશું. યથાર્થમાં આ ત્રણે પ્રકરણો એક ‘સગુણ સાક્ષાત્કાર’ના પ્રસંગની અંદરજ આવી શકત; પરંતુ સાક્ષાત્કારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વાચકોના ધ્યાનમાં સારી રીતે આવી જાય, તેટલા માટે એક પ્રકરણનાં ત્રણ પ્રકરણ કરીને આ વિષયનો સાંગોપાંગ વિચાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. પહેલાં દર્શનની ઉત્કંઠા, પછી જેનાં દર્શનની ઉત્કંઠા છે તે શ્રી વિકૃલનાથના સ્વરૂપની શોધખોળ અને તે પછી અત્યુત્કટ ભક્તિની અવસ્થામાં—તેજ સ્વરૂપમાં ભગવાનનાં દર્શન, આ ક્રમથી થનારી આ ત્રણ વાતો ત્રણ પ્રકરણોમાં ક્રમે ક્રમેજ લાવવી છે. વાચક સાવધાન થઈને ધ્યાન આપે એટલી વિનંતિ કરીને હવે આપણે સગુણ-સાક્ષાત્કારના પ્રસંગનો પૂર્વરંગ જોવાનું શરૂ કરીએ.

૨-ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા

માનવજન્મની સાર્થકતા ભગવાનના મિલનમાંજ છે. સંતોના મુખેથી તથા શાસ્ત્રવચનો વડે એ જાણીને મુમુક્ષુ ભગવત્પ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધે છે. માર્ગ તો અનેક છે. મુમુક્ષુ વિચાર કરે છે કે, પોતાની મનઃપ્રવૃત્તિ માટે કયો માર્ગ સહજ સુલભ અને અનુકૂળ છે તેમજ જે માર્ગ આવો દેખાય છે, તેનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. ભગવત્પ્રાપ્તિના આ માર્ગ મુખ્ય છે:—યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિ-માર્ગ. શ્રુતિ કાણ્ડત્રયરૂપિણી છે—અર્થાત્ તે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગ જતાવે છે; અને ચોથો યોગમાર્ગ પતંજલિ ઋષિએ રૂપરૂપ કરી જતાવ્યો છે. આજ સુધી હજારો મુમુક્ષુઓ જોજ આર માર્ગોમાંથી પોતાની સુલભતા અને પ્રિયતા—પસંદગી અનુસાર દોહક ને દોહક માર્ગ પસંદ કરીને તેના પર ચાલ્યા છે અને કૃતાર્થ નહીં. સાધ્ય કીકર છે અને તે પરમાત્માપદ છે. સાધ્ય

અપદેશ કે આ-મનુષ્ય બાળિ અને રાંભની ઉત્કૃષ્ટ કવિ

નેતામાં મહેન્દ્રે જોવાને ૧૫૦૨ થયેલા રૂબરૂજ કહેા છે. આદે આર્થે આમ છે. કાળાં મા કમિયુએ આદે દામ-કાદીએ અભિમાર્થે મેદા અનાન્દે છે. અને ટાળેદા અન્ન-મદાન્દા ૧૫૦૨ જોવા કવી પદા છે. અગવ ન રોહુદે ધીનામાં અને આગવનમાં ૧૫૦૨ મુજબને અભિ-માર્થેને ઉપદેશ કહેા છે. ધીના અને આગવ અભિગવનના આધાર-રૂબ છે. અગવાને ધીનામાં રમ, રાન નેનજ પેાજ, એ ત્રણે આળેને અભિમાર્થેમાં જ નાદેને મેદાએ દામ છે. અગવાને અભુનને જાવાનું ને વિશ્વરૂપ અનામ્યુ ને મ રેદ સ્થાપકનેને રાનેને જ કિષ્કિષિને તપોધિરતા (માન ૧૧-૨૬) આદે રેદાના અપદવનથી-પદ.ચિધિ અપદવનથી, રાનાથી, ધીનાદિ કનોથી અગવા રૂબ અગદિ આપનેથી કોઈ ૧૫૦૨ એક રૂબ નરોનું. ને આપ અભુનની અભિમાર્થે અગવાને પ્રમુખ આને અનામ્યુ. અગવાનથી અભિમાર્થે અગવાનનું રૂબ રેખાય છે. ધીનાના ઉપમંદામાં ૧૫૦૨ અગવાને ને 'મુદાદમુદાવદે રાગમ.' અનામ્યુ, તે ૧૫૦૨ રૂબ રૂબ કે—

તમેવ શરણં મચ્છ મર્ચમાયન્ મારગ ।

અપાના હરપમાં ને વિરાજે છે, તે દરિયને શરતે જવાનોજ આ ઉપદેશ છે અને મર્ચ કંઈ કવી મુકપા પછી 'મર્ચમુલ્લમં મૂચઃ' કદીને ઉપદેશ ને મધુર પ્રસાદને કાળિયો અભુનના મોંમાં અને અભુનના નિમિત્તે અપાના મોંમાં મૂકી રીધા છે તે મધુરમ અભિરસનોજ છે—

“મન્મના ભવ મઠ્ઠક્તો મધાજી માં નમસ્કુરુ ।”

“મર્ચ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણં યજ ।”

“અનિત્યમગુરુ લોકમિમં પ્રાપ્ય મજસ્વ મામ્ ।”

અર્થાત્ આ લોક અનિત્ય છે, દુઃખ દેનાર છે, અદી આવીને માઈ બજન કરો. એજ ગીતાનો ઉપદેશ છે, એજ ગીતાનું સ્વરૂપ છે. જધા સંતોએ ભગવદ્વચનને પોતાની સામે રાખીને સ્વાનુભવ વટે લોકકલ્યાણને માટે આજ

લક્ષિતમાર્ગનો નિર્દેશ કરેલો છે. તુકારામનું હૃદય લક્ષિતને અનુકૂળ હતું અને લાગવત સંપ્રદાયના મતસંગથી તેમની લક્ષિત-પ્રધાન ચિત્તવૃત્તિ વળી વિશેષ લક્ષિતમય બની ગઈ. તેમનો એ વિશ્વાસ અત્યંત દૃઢ થઈ ગયો કે, લગવાન લક્ષિતથીજ મળશે અને તેનાથી હું કૃતકૃત્ય થઈશ. ‘લગવાનમાં નિષ્કામ નિશ્ચય વિશ્વાસ હોય, બીજા કશાની આશા ન હોય’ તેમને આવો નિશ્ચય કેમ કરીને થયો, તે આપણે તેમનીજ વાણીના ભાવાર્થરૂપે સાંભળીએ—

“યોગાભ્યાસ કરવો સારો છે; પરંતુ યોગસાધનની ક્રિયાઓ હું જાણતો નથી અને મારામાં એટલું સામર્થ્ય પણ નથી. તેમાં વળી મુખ્ય વાત એ છે કે, લગવાન સિવાય મારા ચિત્તમાં બીજું કંઈ પણ નથી.”

“યોગાભ્યાસ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, સાધનની ક્રિયા જાણતો નથી, અંતરમાં માત્ર તમને મળવાનો પ્રેમજ છે....”

બીજી વાત એ છે કે, જે ‘લક્ષિતનો લેહ’ જાણે છે ‘તેને ખારણે આઠે મહાસિદ્ધિઓ આજોટયા કરે છે અને જાણે કહેવાથી પણ જતી નથી.’ યોગની સિદ્ધિઓ લક્ષિત ન ઈચ્છે તોપણ તેની અંદર આવીને બેસી જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જુદો યોગાભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા શી રહી? ‘યોગ-ભાગ્ય પોતાની બધી શક્તિઓ સાથે આપોઆપજ, ઘેર બેઠાં આલ્યાં આવે છે.’ અસ્તુ. યોગની કેવળ ક્રિયાઓ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ નથી થતી. એવા કેઈ યોગી પાસે જશે, તો તે ક્રોધને લીધે રાતા પીળા થતા જણાશે ! સાચો યોગ તો જીવ-પરમાત્માનો યોગ છે-લક્ષિત અને લગવાનનું ઐક્ય છે અને તે લક્ષિતયોગથી શિદ્ધ થાય છે.

બીજા માર્ગો તે યુગો માટે ઠીક હતા, પરંતુ કક્ષિ-યુગમાં તો લક્ષિતમાર્ગજ સૌથી વધારે કલ્યાણકારક છે. દર્મમાર્ગનાં વિધિ-વિધાન બરાબર સમજ્યામાં આવતાં જી અને તેનું અચરણ તો વળી વિશેષ કરવું છે.

અધ્યાય ૯ મો-સમુદ્ધ ભક્તિ અને દર્શનની ઉત્કૃષ્ટા ઉદ્દેશ

“ જાધા રસ્તા સાંકડા થઈ ગયા છે, કળિયુગમાં કોઈ સાધન બનતું નથી, ઉચિત વિધિ-વિધાન સમજમાં આવતાં નથી અને હાથથી તો ચતાંજ નથી. ”

ભક્તિમાર્ગ સૌથી સુલભ છે. આ પંથમાં સધળાં કર્મ શ્રીહરિને સમર્પણ થાય છે, એથી પાપ-પુણ્યનો ડાઘ નથી લાગતો અને જન્મમૃત્યુનાં જાંઘન કપાઈ જાય છે.

“ ભક્તિમાર્ગ અતિ સુલભ છે. એ પાપ-પુણ્યોત્તર જળ રી લે છે. એનાથી આવાગમનનો ફેરો છૂટી જાય છે. ”

અને વળી એમ વાત પણ છે કે, યોગ અથવા જ્ઞાનવા કર્મના માર્ગે ચાલનારાઓને પોતાનાજ જળ ઉપર હું પડે છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવી વાત નથી. આ માર્ગે ચાલનારાઓને ભગવાન પોતે મદદ કરે છે.

ઉભારોનિ બાહે, વિઠો પાલવીત આહે.
દાસાં મીથ સાહે, મુખેં બોલે આપુલ્યા. ૩

અર્થાત્ “ જાને હાથ ઉંચા કરીને ભગવાન પોકારીને કહે છે કે, જે મારા ભક્ત છે, તેમનો હું સહાયક ”

“ ન મે મક્તઃ પ્રણયતિ ” (ગીતા ૯-૩૧) “ તેવામહં મુક્તર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ” (ગીતા ૧૨-૬) આ ભગવાને પોતેજ કહ્યું છે. તાત્પર્ય કે, ભક્તિમાર્ગ એ સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. “ ખીજા ઉપાય છે, પણ તેનાં અનુપાન કઠણ છે. અને ભક્તિમાર્ગજ એવો માર્ગ છે કે એવ અનન્ય ભાવથી જ્યારે ભગવાને શરણે જાય છે, ત્યારે ભગવાન તેને (ગોદમાં) ઉપાડી લે છે. મંત્ર, તંત્ર, જપ, તપ અને વ્રત એ જાધા વિકટ માર્ગ છે, એમાં સફળતા અનિશ્ચિત છે. તપેં ઇન્દ્રિયાં આવાત ક્ષણે એક વાતાહાત. ૩ મંત્ર ચળે ઘોડા તરી ઘડચિ હોય વેડા. ૪ વ્રતેં દરિતાં સાંગ, તરી એક ચુકતાં ભંગ. ૫

તૈસી નહિ ભોળી સેવા, એક ભાવચિ કારણ દેવા.

“ તપથી ઇદ્રિયો ઉપર આઘાત થાય છે, એક દષ્ટિમાં કોણ જાણે શુંયે થઈ જાય છે ! મંત્રમાં જે જાણ આડું અવળું થઈ ગયું તો સારો માણસ પણ ગાંડો થઈ જાય છે. ત્રત કોઈ પણ રીતે કરો, પણ જે એક બૂઝ થઈ ગઈ તો બધા ગોળનું ખાતર થઈ જાય. ” x x x
‘ પરંતુ આ ભલી-ભોળી સેવા એવી નથી, આમાં તો ભગવાનને ખસ, હૃદયના ભાવજ ભેઈએ છીએ. ”

આથી કોઈ એમ ન સમજે કે, તુકારામ ત્રત, જપ આદિને ખરાબ કહે છે. એમાં કંઈ પણ ખરાબ નથી. જે સાધનો પણ ભગવાનમાં ચિત્ત ભેડીને કરવામાં આવે, તો ભક્તિરૂપજ છે. એવી જેવા અભંગોમાં એમણે કહ્યું છે કે-

કરો જપ તપ અનુષ્ઠાન યાગ,

સંતી જે મારગ સ્થાપિયેલે.

સત્ય માનુનિયાં સંતાંઆ વચના,

જરે નારાયણ શરણુ તુમહી.

અર્થાત્ “ જપ કરો, તપ કરો, અનુષ્ઠાન કરો, યજ્ઞ યાગ કરો; સંતોએ જે જે માર્ગ ચલાવ્યા છે એ બધાને ચલાવો. સંતોનાં વચનોને સત્ય માનીને તમે નારાયણને શરણે જાઓ. ”

“ જ્ઞાનમાર્ગ જુઓ તો ‘ હુલ્લ જ્ઞાનની વાતો કરવી ભલે સુલભ હોય, પરંતુ એનાથી અનુભવ તો કંઈ પણ થતોજ નથી. ’ શુદ્ધ જ્ઞાન અત્યંત હુલ્લ છે. કોઈ પણ વાસનાનો સ્પર્શ ન થયો હોય એવું શુદ્ધ જ્ઞાન ત્યારે હું શોધવા લાગ્યો, ત્યારે જોયું કે જ્ઞાનની પીઠ ઉપર પ્રજ્ઞે ભાગે અહંકારનું ભૂત સવાર રહેજ છે. તેથી આઠે પક્ષે ચિંતનમાંજ મંગલ-કલ્યાણ જાણીને મેં ભજનનો માર્ગ જ સ્વીકાર્યો. ”

તમારું સ્વરૂપ જે મન-વાળીથી પર છે તે જ્ઞાન-ધ્યાનમાં કેમ કરીને ઉતરે ? આનો વિચાર કરનાં તુકારામ

કહે છે કે “આ દેહદારા યોગ, યાગ, તપ કરવાથી અથવા જ્ઞાનની પાછળ પડવાથી તમે નથી મળતા; આથી ભલી ભોળી ભક્તિ દ્વારા તમારી સેવા કરવામાંજ કલ્યાણ છે. જોજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ‘ભક્તિના માપ’ વડે હું ભગવાનને માપું છું, અને કોઈ માપ વડે ભગવાન માપી શકાતા નથી.” ભગવાન અનંત છે, તેનો અંત, તેનો પાર વેદો સાથે કોઈ પણ પાત્રી શક્યું નથી; યોગ, જ્ઞાન કર્મ તેને જાણી શક્યાં નથી; તેથી મેં ભક્તિનેજ પકડી છે.”

“જ્ઞાતાપણથી હું ઘણો ડરું છું.” જ્ઞાનથી રખેને અભિમાન ક્યાંક માથે ચડી બેસે; આ બચથી મેં જ્ઞાનનો માર્ગજ ત્યજી દીધો છે. મારે તો પ્રેમ-પ્રવાહ જોઈએ, તમારી ભક્તિનો રસ જોઈએ.”

આ પ્રેમાશ્રુતની-આ ભક્તિરસની બરાબરી બીજું શું કરી શકે તેમ છે ?

યાસી તુજે બેસે કાંડી, હુએ ત્રિભુવની નાહી.
કાલા ભાત હહી, બ્રહ્માદિ કાં હલ્ભ. ૨

અર્થાત્ “ત્રિભુવનમાં કોઈ બીજી ચીજજ નથી કે જેની સાથે આની તુલના કરી શકાય. હરિકીર્તનના આ હીં અને ભાતના કાંદોનો (એક પ્રકારનો ઉત્સવ છે) જે જાનંદ છે, તે બ્રહ્માદિને માટે પણ હલ્ભ છે.” વળી તુકારામ કહે છે કે, આજ સુધી અદૈત-જ્ઞાનની વાતો મેં ઘણી કહી નાખી, પરંતુ હે વહાલા પંદરિનાથ ! તમે ભગવાન છો અને હું ભક્ત છું, એ જે સંબંધ છે તે કદી શિક્કો ન પડે એજ તમારાં ચરણોમાં મારી વિનંતિ છે.

તુકા મહલે હેચિ દેઈ, મીતુપણા ખંડ નાહી.
બોલિતોં ત્યા નાહી, અલોગચી આવડી. ૪

અર્થાત્ તુકારામ કહે છે કે, મને જસ જોજ આપો કે તમે તમે રહો અને હું હું રહું. એમાં ભાગ ન પડે. જે અલોહને મેં વખાણ્યો છે, તેમાં મને પ્રેમ નથી.

૩-કર્મ, જ્ઞાન ને યોગ લક્ષિતમાં સમાયાં.

“ અલેદની રુચિ નથી ” આ વાત તુકારામે અલેદનો અનુભવ કર્યા સિવાય કદી નહિ કહી હોય. લક્ષિતનું આસન નીચું અને જ્ઞાનનું આસન ઉંચું, એમ જ્ઞાનમાર્ગીઓ લેકે કહ્યા કરે; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ જેવા જ્ઞાની લક્ષ્તો ‘ મુક્તિથી પર લક્ષિત ’ અર્થાત્ માત્ર પરાલક્ષિતને આનંદજ્ઞ જ્ઞાનાનંદથી વિશેષ માને છે. મોક્ષની મને ઇચ્છા નથી, તેને મેં પોટલીમાં બાંધી રાખ્યો છે. લક્ષ્ત મોક્ષ નથી ઇચ્છતો, મોક્ષ તો તેના આંગણાનું રમકડું છે. મોક્ષ લક્ષ્તોને બારણે લિધુક બનીને લિક્ષા મેળવવા માટે ઉભો છે. ઇત્યાદિ ઉદ્દગાર તુકારામના મુખેથી અનેક વાર નીકળ્યા છે, પરંતુ એનો ભાવાર્થ એવો નથી કે, મોક્ષ સાથે તેને કંઈ વેર હતું. મોક્ષ તો સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. એનો નિશ્ચય થતાંજ તેમણે લક્ષિતના આનંદનો આટલો બધો મહિમા વખાણ્યો છે. જ્ઞાનમિશ્રિત લક્ષિત અથવા જ્ઞાનોત્તર લક્ષિત અથવા કહો કે પરાલક્ષિત-જ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપબોધ થયા પછીનીજ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછીજ તુકારામે લક્ષિતના પરમાનંદનું સુખ-વિલાસ ભોગવવાની ઇચ્છા કરી. તુકારામ જેવા મહાભાગવત પરમ લક્ષ્તોએ યોગ, જ્ઞાન અને કર્મના માર્ગોને તિરસ્કાર્યા નથી. એ બધા માર્ગ ઉત્તમ છે, પરંતુ લક્ષિત-માર્ગ ઉપર ચાલવાથી આ બધા માર્ગો પર ચાલવાનું ફળ મળે છે અને પ્રેમનો અકીક્રિક આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ કહે છે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ-સંયમને અને તેનો ઉપાય પાતાંજલ યોગમાંજ ‘ ફૈશ્વરપ્રણિધાનાદ્વા ’ x કહેલો છે. ઇશ્વરપ્રણિધાન

x આ સૂત્રનો અર્થ તુકારામ આમ બતાવે છે—

યોગાચ્ચે તેં ભાગ્ય દમ્મા, આધીં દમ્મા ઇન્દ્રિયેં. ૧

અવધીં ભાગ્યેં ચેતી ધરા, દેવ સોયરા બલિયા. ૨

અર્થાત્, “યોગનું ભાગ્ય દમ્મા છે. તેને માટે પદેલાં ઇન્દ્રિયોં દબન કરે. અવધાનને અવધાની કે તે બધું ભાગ્ય વેર બેલાં બાજુએ રાખે.” —[૧૬] સ્ત્રી અનુવાદ.

દ્વારા તુકારામની ચિત્તવૃત્તિઓનો કેટલો નિરોધ થયેલો હતો, તે જોવામાં આવે તો તુકારામ યોગી નહોતા એ પ્રમાણે કોણ કહી શકે તેમ છે ? આ પ્રમાણે સંગ અને કળની આશા ત્યજીને કર્મ કરવાં એજ જો નિષ્કામ કર્મ-યોગનો સાર છે, તો કેવળ ભગવાનને પ્રયત્ન કરવાને માટે કર્મ કરનારા તુકારામ કર્મયોગી નહોતા એમ પણ કોઈ કહી શકે છે ? જીવ-પરમાત્મ-યોગજ જો જ્ઞાન-યોગનું અંતિમ સાધ્ય છે, તો 'તુકા વિકૃલ દુલ્લ નાહી' (તુકારામ અને વિકૃલ જો નથી) આ અનુભવ ખતાવનારા, જ્ઞાનના શિખરે પહોંચેલા તુકારામ જ્ઞાની નહોતા, એમ પણ કોણ કહી શકે તેમ છે ? તાત્પર્ય કે કર્મ, જ્ઞાન અને યોગનો ભક્તિ સાથે કોઈ વિરોધ નથી. આ શબ્દો અલગ અલગ છે અને ભગવાનની સાથે તેમનું અળગાપણું હોય તો આ માર્ગ પણ અલગ અલગ થઈ જાય છે; પરંતુ યથાર્થમાં આ બધા માર્ગો એકજ અનુભવ દર્શાવનારા છે. તુકારામ યોગી હતા, કર્મી હતા તેમજ જ્ઞાની હતા. અને સૌથી મોટી વાત એ છે કે, આ બધું હોવા છતાં તેઓ પરમભક્ત હતા. આજ કારણે તેમના ચિત્ત અને વાણીમાં આટલો ગાઠો પ્રેમરંગ ભરેલો છે. આ ભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન શબ્દોદ્વારા થઈ શકતું નથી. પ્રેમનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે.

પ્રેમ નથે બોલતાં સાંગતા દાવિતાં,
અનુભવ ચિત્તાં ચિત્ત જાણે.

અર્થાત્ " પ્રેમ બોલીને ખતાવી શકાતો નથી, બોલી શકાતો નથી અને ઉપાડીને હાથમાં રાખી શકાતો નથી. આ ચિત્તનો અનુભવ છે, ચિત્તજ તે જાણી શકે છે. " જે ભક્તિથી કર્મ-જ્ઞાન-યોગને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેના વડે કર્મ, જ્ઞાન, યોગ સાર્થક થાય છે, તે ભક્તિ, તે પ્રેમ તુકારામના હૃદયમાં પરિપૂર્ણ હતો. ' હેચિ માર્જે તપ ' અલંગમાં તેમણે ખતાવ્યું છે કે, ભગવાનનું ચિંતન કરવું, તેનું નામ લેવું, તેના રૂપમાં તન્મય થઈ જવું એજ

મારું તપ છે, એજ મારો યોગ, એજ મારું જ્ઞાન, એજ મારો જપધ્યાન, એજ મારો કુલાચાર અને એજ મારું સર્વસ્વ છે. કર્મના 'આદિ, મધ્ય ને અંત'માં ભગવાનના અગાઉ ચિંતનનેજ તેમણે પોતાનો સ્વધર્મ બતાવ્યો છે. કર્મ-જ્ઞાન-યોગમાં જે જે કંઈ ઉણપ હોય તેની પૂર્તિ હરિનામથી થઈ જાય છે, તેથી ભક્તિયોગજ સૌથી શ્રેષ્ઠ યોગ છે. તુકારામે જીવનપર્યંત ભક્તિસુખનો ઉપલોગ કર્યો અને ભક્તિનો ડાંકો બીજાને ભક્તિનો મહિમા ગાયો. ભક્તિનો જ પ્રચાર કર્યો. નારાયણ ભક્તિને વશ થાય છે.

પ્રેમસૂત્ર દોરી, નેતો તિકડ જાતો હરી.

અર્થાત્ “પ્રેમ-સૂત્રની દોરી વડે જ્યાં લઈ જાય છે ત્યાંજ ભગવાન જાય છે.” ભક્તિમાર્ગને શ્રેષ્ઠ માનવામાં જે કારણ તુકારામે બતાવ્યાં છે, તે બનવા ભેગ છે કે કોઈ કોઈને યોગ્ય ન લાગે. એવા લોકોને તુકારામ ઉત્તર આપે છે કે ‘આ માર્ગ મને ગમ્યો તેથી મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો.’ ‘મત તો જ્યાં ત્યાં વેરાયલા પડ્યા છે, મારે માટે જે ઉપયોગી હતા તેમનેજ મેં ઉપાડી લીધા.’ લોકો ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા છે. તેમની સાથે આપણે ક્યાં સુધી નાચતા ફરીએ ? સારું તો એજ છે કે ‘પોતાને જેને વિશ્વાસ હોય તેનોજ તે ચત્ન કરે.’ પોતાની ધર્મરક્ષા ચાલુ રાખે, બીજાઓને રસ્તે ન જાય. ભક્તિસુખ કદી વાસી થતું નથી, તેનું સેવન નિત્ય-નવો સ્વાદ અને સુખ આપે છે.

“ભક્તિપ્રેમનું સુખ બીજાઓને જણાતું નથી; પછી ગમે તો તે પડિત, બહુશ્રુત કે જ્ઞાની ભલેને હોય. આત્મનિષ્ઠ જીવનમુક્ત હોય તોપણ તેને માટે પણ ભક્તિસુખ દુર્લભ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે નારાયણ કૃપા કરે તોજ આ રહસ્ય જાણી શકાય છે.”

૪-સગુણ-નિર્ગુણનો વિવેક

સંતોનો જિહ્વાન્ન એજ છે કે, સગુણ-નિર્ગુણ એજ છે; તથાપિ તેમણે ભક્તિનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. અર્થ-

“ યોગી એકાગ્ર દષ્ટિ કરીને જેની ઝલક-ઝાંખ છે, તે મને મારી નજર સામે દેખાય છે. સુંદર અંગોની કાન્તિનું તેજ ફેલાવતા તેઓજ કેડ પડી રાખીને સામે ઉભા છે. તુકારામ કહે છે કે, એ લક્ષિતથી પ્રસન્ન થઈને પોતાના કૌતુકથી ચેતી રહ્યા

લગવાન પોતે કહે છે કે ‘ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा (ગીતા-૧૪-૨૭) અર્થાત્ ‘મારા સિવાય બ્રહ્મ કોઈજ નથી. ’ (જ્ઞાનેશ્વરી) અગુણજ નિર્ગુણ અગુણ છે, એવું વિલક્ષણ રૂપ શ્રીહરિનું ‘ ધ્યાનમાં ’ મનમાં ‘ રામ-કૃષ્ણ ’ નીજ લક્ષતજનો કર્યા કરે છે. સ્વયં લગવાનેજ ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે કે, અવ્યક્તની ઉપાસના મોક્ષ આપનાર પરંતુ તેમાં કદાચ ઘણુંજ છે. (ક્લેશોઽધિકતરસ્તેપામ વ્યક્તની ઉપાસના સુલભ અને શ્રેષ્ઠ છે. ‘ એક તમેજ ન્ત વ્યક્ત ને અવ્યક્ત છો, ’ અર્થાત્ એકનાંજ આ ઉપાસના કરે છે, પરંતુ લક્ષિતસુખને માટે નીજ ઉપાસના કરે છે. અવ્યક્ત-અર્થાત્ નિર્ગુણ કાર, નિરૂપાધિક, વિશ્વરૂપ બ્રહ્મ, વ્યક્ત અર્થાત્ સાકાર સોપાધિક રામ-કૃષ્ણાદિ રૂપ. લગવાન શંકા વ્યક્તાવ્યક્તાનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે, અવ્યક્ત છે કે જે કોઈ પણ પ્રમાણથી વ્યક્ત કરી શકાય (ન કેનાપિ પ્રમાણેન વ્યજ્યતે) અને વ્યક્ત તે કે જે યગોચર હોય. વ્યક્તની ઉપાસના સુલભ, સુખકર સુસાધ્ય હોવાની સાથે, મોક્ષરૂપી રૂપ આપવાની સાથે લક્ષિત-પ્રેમાનુભવનો આનંદ પણ આપનારી છે. આચાર્ય ઉપાસનાનું લક્ષણ બતાવે છે કે ‘ यथाशास्त्रं स्वस्य सामीप्यमुपगम्य तैलचारावत्समानप्रत्ययमदीर्घकालं यदासनं तदुपासनम् ’ અર્થાત્ ‘ સતત સમ પડતી તેલની ધારાની જેમ એકાગ્ર દષ્ટિ વડે ઉપાસના દીર્ઘકાળ સુધી લાગ્યા રહેવું એજ ઉપાસના છે. ’ તેમજ માટે વ્યક્તની ઉપાસનાજ સુખકર થાય છે.

અધ્યાય ૬ મો-સગુણ શક્તિ અને દર્શનની ઉત્ક્રાંતિ

રૂપ લેધને પણ અર્જુન, ચતુર્ભુજ સૌમ્ય શ્રીકૃષ્ણ-
લેવા તત્પર થઈ ઉઠ્યા-કિરીટિનં ગદિનં ચક્રદસ્તમિચ્છા-
ત્વાં દ્રષ્ટુમર્હં તથૈવ, 'ઉપનિષદો જેનો મેળાપ પામી શક-
નાહિ' તે વિશ્વરૂપને લેધને અર્જુન કહે છે—

“વિશ્વરૂપનો આ જલસો લેધને નેત્ર તૃપ્ત થઈ ગય-
છે, હવે તે કૃષ્ણમૂર્તિ લેવાને અધીરાં થઈ ઉઠ્યાં છે, તે
સાકાર કૃષ્ણરૂપ છોડીને એને બીજું કંઈ લેવાની રચિ નથી,
તે રૂપને જોયા વિના એને કંઈ સારું લાગતું નથી. ભુક્તિ-
મુક્તિ સર્વ કંઈ હોય, પરંતુ શ્રીમૂર્તિ સિવાય તેમાં કંઈ
પ્રાનંદ નથી. તેથી આ બધાને સંજેલી લઈને હવે તમે
મેવાજ સાકાર બનો.” (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૧-૬૦૪-૬૦૬)

બધા ભક્તોની ચિત્તવૃત્તિ આવીજ હોય છે. જો ટોઈ
કે કે, અવ્યક્ત સર્વવ્યાપક છે અને વ્યક્ત તો એકદેશીય
છે, તો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, સોનાની પાટ હોય
અથવા રતીભારજ સોતું હોય, બન્નેમાં સોનાપણું તો સમા-
નજ છે. અથવા અમૃતનો કુંભ હો કે એક ઘૂંટડો અમૃત
હોય, તો પણ બન્નેમાં અમૃતનો ગુણ તો એકજ છે. એજ
પ્રમાણે વિશ્વરૂપ અને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બન્ને જીવને અમર
કરવા માટે એક જેવાંજ છે. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં
નિજજનાનંદ જગદાદિકંદ ભગવાન શ્રી મુકુંદેજ કહ્યું છે કે,
વ્યક્તની ઉપાસનાજ એયસ્કર છે. એકનાથ મહારાજે ભાગ-
વતમાં (સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૪૬ ની ટીકામાં)
કહ્યું છે કે, સગુણ અને નિર્ગુણ એ બન્ને સમાન છે, તોપણ
નિર્ગુણની સમજ પડવી અત્યંત કઠિન છે, મન-બુદ્ધિ અને
વાણીને માટે તે અગમ્ય છે, વેદશાસ્ત્રોને તેની જોળખાણ
નથી; પરંતુ સગુણની આ વાત નથી. સગુણરૂપ રૂપ જોતાંજ
ભૂખ-તરસ જુલાઈ જાય છે અને મન પ્રેમમય થઈ જાય
છે. સોતું અને સોનાના અલંકાર એકજ છે, પરંતુ સોનાની
એક ઈંટ નવવધૂના ગળામાં લટકાવી દઈએ તો શું તે સારી
સાગશે કે તેજ સોનાના વિધવિધ અલંકારો તેનાં અંગ-

પ્રત્યંગો ઉપર શોભા આપી શકશે ? આમાંથી શોભા શામાં છે ? બીજી વાત એ છે કે, ઘી પાતળું હોય અથવા થીજેલું હોય છતાં તે હોય છે તો ઘીજ; પરંતુ પાતળું ઘી કરતાં થીજેલું દાણાદાર ઘીજ જીલ ઉપર રાખવાથી સ્વાદિષ્ટ જણાય છે. એજ પ્રમાણે ‘નિર્ગુણ સમાનજ સગુણને સમજો અને તેનો સ્વાનંદ પ્રાપ્ત કરો.’ ભગવાનના સગુણ ધ્યાન-ભજન-પૂજનમાં જે પરમ આનંદ છે, તે બીજા કોઈ સાધનથી મળનાર નથી. સગુણ ભજન દ્વારા અદ્વૈત આપોઆપજ સિદ્ધ થાય છે. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું છે કે ‘રઘુનાથજીના ભજનથી મને જ્ઞાન થયું.’ ‘મક્ત્યા મામભિજ્ઞાનાતિ’ એજ ભગવાને પણ કહ્યું છે. આ સંબંધમાં એકનાથ મહારાજે ઘણો સારો સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ—

દીપ કળિકા હાતી ચઢે, તૈં ઘરાભી તરી પ્રકાશ સાંપો.
માઝી મૂર્તિ જૈં ધ્યાની જડે, તૈં ચૈતન્ય આંતરે અવધોયિ.

અર્થાત્ “ દીવો હાથમાં લેવાથી ઘરમાં સર્વત્ર અગ્નિ વાળું થઈ જાય છે. તેમજ મારી મૂર્તિ ધ્યાનમાં દૃઢ થઈ જાય છે ત્યારે સમગ્ર ચૈતન્ય દષ્ટિમાં આવી જાય છે.”

ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન, સ્પર્શન, ભજન-પૂજન, કથા-કીર્તન તેમજ ધ્યાન-ચિંતન કરતા રહેવાથી જે ઉપાસ્ય દેવની તે મૂર્તિ છે, તે ઉપાસ્ય દેવ ધ્યાનમાં આવીને ચિત્તમાં રમવા લાગે છે, સ્વપ્ન આપીને આદેશ સંભળાવે છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે કે તે ખીઠ ઉપર છે અને તેમને પ્રેમ વધતો જાય છે; અને જ્યારે તેમને મળવા માટે જીવ તરફડવા લાગે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ-દર્શન પણ થાય છે અને એ અનુભવ થાય છે કે, તે નિરંતર આપણી સમીપ છે અને અંતમાં એવી દશા આવે છે કે અંદર તેમજ બહાર એજ છે; વળી એજ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના હૃદયમાં છે. તેના નિવાસ પ્રદેશમાં બીજું કોઈ નથી. મારી અંદર છે, અને હું પણ એજ છું; ત્યારે સગુણ-નિર્ગુણને

(૩) તુકારામ મહારાજ કહે છે કે—

આધીં હોતા સંતસંગ, તુકા ઝાલા પાંડુરંગ;
ત્યાચેં ભજન રાહીના, મૂળ સ્વભાવ બર્ધ ના.

અર્થાત્ “ પહેલાં સત્સંગ હતો, પછી તુકારામ પોતે
જ પાંડુરંગ થઈ ગયા; પરંતુ આ અવસ્થામાં પણ તે
ભજન છૂટતું નથી; જેનો જે મૂળ સ્વભાવ હોય તે ક્યારે
બદલે ? ”

આ ત્રણે ઉદ્ધારોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શુદ્ધ બ્રહ્મ-
જ્ઞાન અને નિષ્કાચુક્ત ભજન બન્નેનું સંપૂર્ણ એકત્વ ભક્તમાં
થાય છે. ભક્તિનો અદ્વૈત સાથે કોઈ ઝગડો નથી એમ
નથી, બલકે તેની એકરૂપતા છે. દ્વૈતાદ્વૈત, સગુણ-નિર્ગુણ,
ભગવાન અને ભક્ત, છવ તેમજ બ્રહ્મ—એ બધા ભેદ કેવળ
સમજણનાજ છે; તત્ત્વતઃ તેઓ નથી. તેથી સાધુ-સંતોએ
જે ભાવથી સગુણોપાસનાનો મહિમા વખાણ્યો છે, તેજ
ભાવથી આપણે પણ સગુણ પ્રેમની કથા સાંભળવા તત્પર
થઈએ. તુકારામે ભગવાનની સાથે વિનોદ કર્યો છે, ક્યાંક
સ્તુતિની સાથે સાથે બાહ્યરૂપે નિંદા પણ કરેલી છે, વિ-
લક્ષણ કલ્પનાઓ કરેલી છે, પ્રેમથી ગાળો પણ સંભળાવી
છે; એ કંઈ ભગવાનની સાથે પોતાનું જે એકત્વ છે, તે
ભૂલીને આ ગાળો નહિ દીધી હોય. મહારાષ્ટ્રના મધ્યમાં
સંતોની પેઠે તુકારામને હમેશાં અદ્વૈતસિદ્ધાંત માન્ય હતો.
એ વાત જેમના ધ્યાનમાં આવતી નથી તેમને આ વાતનું
ભારે આશ્ચર્ય થાય છે કે, તુકારામે ભગવાન સાથે આટલી
ધનિષ્ઠતા કેમ કરીને પ્રાપ્ત કરી ? સિદ્ધાંત અદ્વૈતનો અને
આનંદ ભક્તિનો ! એ તો ભગવત ધર્મનું રહસ્ય છે. એ
ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે સગુણ ભક્તિના આનંદને
હાંટવા માટે તુકારામનો સાથ લઈએ.

૫-‘વિઠ્ઠલ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

‘વિઠ્ઠલ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘વિદ્યા માનેન ટાવ મૂલ્ય-
નિ. મૂલ્યાનિ વિટ્ઠલઃ’ અર્થાત્ જ્ઞાનમયન્ય યાને બલો વેદો.

પરંતુ અવિદ્યા-વર્ગની રાતમાં તેને ઓળખવા માટે એક સંકેત કરેલો છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનું નામ નથી હોતું, પછીથી તેનું જે નામ રાખવામાં આવે છે તેજ નામથી તે 'હાં' કહીને બોલે છે. સંસાર-દુઃખી થયેલા જીવ જે પોતાનાં દુઃખ સંભળાવવા માટે આવે છે, તેઓ જે નામથી પોકારે છે તે આ નામનું સંકેત છે. બ્રહ્મનું મૌનભંગ થાય, અદ્વૈતભાવથી તે મન ઓવો મંત્ર વેદોએ કરુણા કરીને કાઢ્યો છે. તે એક સંકેતથી આનંદપૂર્વક જેણે બ્રહ્મને પોકાર્યો, હમેશાં તેની પાછો રહેનારો એ બ્રહ્મ તેની સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે.

(જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૭-૩૨૯-૩૩૩)

અનામ-અજ્ઞાત બ્રહ્મની ઓળખાણ સંસાર-દુઃખી દુઃખી જીવોને થાય, તે માટે શ્રુતિએ જે નામસંકેત કયો, તે પ્રજુવ શબ્દ જાણી શકાય છે. એવાજ સંતોએ જીવોને શ્રીકૃષ્ણની ઓળખાણ કરાવવા માટે તેનું જ નામ 'વિકૃત' પાડ્યું છે અને આ નામથી જે કોઈ પોકારે છે, તેની સામે શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રગટ થઈ જાય છે. શ્રીહરિવંશ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને આ નામથી ન પણ બોલાવ્યા હોય અને ભક્તોએ ગમે તો તેમનું આ એક નવું નામજ રાખ્યું હોય તોપણ નામની નવીનતાથી અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણનું કૃષ્ણપણું ચ્યુત નથી થતું. કેટલાંક પુરાણોમાં પંઢરપુરના વિકૃતનો ઉલ્લેખ છે. પણ પુરાણમાં (ઉત્તરખંડ ગીતા-માહાત્મ્યમાં) —

વિશુજં વિટ્તલં વિષ્ણું શુક્તિશુક્તિપ્રદાયકમ્ ।

આ ઉલ્લેખ છે. ગરુડપુરાણમાં 'વિટ્તલં પાણ્ડુરંગે ચ વ્યક્લટાદ્રૌ રમાસસમ્' અર્થાત્ પંઢરપુરમાં વિષ્ણુને વિકૃત કહે છે, એમ કહ્યું છે. સ્કંદ-પુરાણમાં ભીમામાહાત્મ્યમાં 'પાંડુરંગં ઇતિ રમાનો વિષ્ણુર્વિષ્ણુભૂતિદઃ' આ ઉલ્લેખ છે અને પછી તેજ પુરાણના અંતલામાહાત્મ્યમાં શ્રીવિકૃતનું 'કમલદાવહમો દેવઃ કરુણારસજોવચિઃ' કહીને વર્ણન કરેલું છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માં પુરાણ, ભાગવત પુરાણ કન્યાકિ

શ્રીકૃષ્ણનું ‘શ્યામસુંદર પરબ્રહ્મ ભકતકામકલ્પદ્રુમ શ્રીઆત્મારામ’ કહીને વર્ણન કરે છે. અગિયારમા અધ્યાયના ઉત્તરાર્ધમાં અને બારમા અધ્યાયમાં ‘એ અતુલ્ય-રૂપું મધુર વર્ણન પણ વાંચવા જેવું’ છે. બારમા અધ્યાયના ઉપસંહારમાં ભગવાનનો ચશ આ પ્રમાણે ગાય છે-

“એવા એ નિજજનાનંદ, જગદાદિકંદ શ્રીમુકુંદ” સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે: “હૈ રાજન્! તે મુકુંદ કેવા છે? તેઓ નિર્મળ છે; નિષ્કલંક છે; લોકકૃપાળ છે; શરણાગતના સ્નેહાશ્રય છે. શરણ્ય છે. સુરવૃંદસહાયશીલ અને લોકલાલ નલીલ છે. પ્રણુતપ્રતિપાલન એ તેની રમત છે. તે ભક્ત-વત્સલ, પ્રેમીજન-પ્રાન્નલ છે. સત્યસેતુ અને સકલ કલાઓના નિધિ છે. વૈકુંઠના એ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોના ચક્ર-વર્તી છે.” (૨૩૬-૨૪૧; ૨૪૩; ૨૪૪)

આવી સુધા-અમૃત-રસથી ભરપૂર પ્રેમ-મધુર વાણી સગુણ પ્રેમી સિવાય બીજા કોની હોઈ શકે? નિર્ગુણ બોધ અને સગુણ-પ્રેમ એ બન્ને એકસાથે તો જે પૂર્ણ ભક્ત હોય તેજ પુરુષમાં જોવામાં આવે છે. ચંદનની દ્રુતિ-મુદ્ધ અથવા ચંદ્રની ચાંદની જેવી અદ્વૈત ભક્તિ છે. પરંતુ આ અનુભવવાની બાબત છે; કહેવાની નથી’ (જ્ઞાનેશ્વરી ૮-૧૧૫૦) વસુદેવસુત દેવકીનંદન (જ્ઞાને. ૪-૮)જ સર્વ-પાકાર: સર્વદષ્ટિનેત્ર અને સર્વ દેશનિવાસ (જ્ઞાને. ૧૮-૬૧૭) પરમાત્મા છે અને ‘ભક્તોની પ્રીતિને વશ થઈને વ્યક્ત-અમૂર્ત હોવા છતાં પણ વ્યક્ત થયા છે.’ ભક્તની પ્રીતિથી ભગવાન વ્યક્ત થયા, એથી જગતનું કાર્ય થયું, નહિ તો જગત એને હોઈ પકડી શકે છે? જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, જે ભગવાન રાજ્ય થઈને વ્યક્ત થાય તો ‘યોગીઓ તેમને પામી શકે નહિ’ વેદાર્થ તેમને જાણી શકે નહિ, ધ્યાનમાં નેત્ર પણ તેમને જોઈ શકે નહિ. ’ (જ્ઞાનેશ્વરી ૪-૧૩) પરમાત્મા સગુણ-આકાર પ્રગટ થયા, એ અતુલ્ય સારું થયું. એજ પરમાત્મા મુકુંદની

ગ્રંથો વેદતુલ્ય મનાય છે ? એકનાથ મહારાજના વડદાદા
 ભાનુદાસ મહારાજ સુપ્રસિદ્ધ વિઠ્ઠલભક્ત થયા. પૈઠણમાં
 તેમનું બનાવેલું વિઠ્ઠલ મંદિર છે. એજ મંદિરમાં એકનાથ
 મહારાજ કથા વાંચના હતા, ત્યાંજ શ્રીવિઠ્ઠલ મૂર્તિની
 સામે તેમનાં કીર્તન થતાં હતાં. શ્રીવિઠ્ઠલની સ્તુતિમાં શ્રી-
 એકનાથ મહારાજના સેંકડો અભંગો છે. નાથ મહારાજ
 પરમ ભાગવત-શ્રીકૃષ્ણ-શ્રીવિઠ્ઠલના પરમ ભક્ત હતા,
 તેમ છતાં પણ નાથ ભાગવતમાં શ્રીવિઠ્ઠલનું નામ એક
 ઓવીમાં આવ્યું છે અને જ્ઞાનેશ્વરીમાં તો વિઠ્ઠલનું નામજ
 નથી, આ વાતને મોટી માનીને અનેક આધુનિક પંડિતો
 કહ્યા કરે છે કે, જ્ઞાનેશ્વરી તો તત્ત્વજ્ઞાન અને નિર્ગુણ-
 પાસનાનો ગ્રંથ છે, વારકરી-સંપ્રદાય સાથે તેને કંઈ પણ
 સંબંધ નથી. આ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે. જ્ઞાનેશ્વરીને
 કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ ભલે સમજી લે, પરંતુ વારકરી-
 ઓને માટે તો જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી ભાગવત એ બંને
 ગ્રંથો ઉપાસનાગ્રંથ છે. વારકરી શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક છે
 અને આ ગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્તોના ગ્રંથ-હોવાથી
 તેમને માટે પ્રમાણરૂપ છે. જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ શ્રીકૃષ્ણ
 શ્રીવિઠ્ઠલના પૂર્ણભક્ત અને તેમના ગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણ-શ્રીવિઠ્ઠલ-
 ની ભક્તિથી ભરપૂર છે; આથીજ તે વારકરીઓને અત્યંત
 પ્રિય અને માન્ય છે. જ્ઞાનેશ્વર-એકનાથથી નામદેવ તુકારા-
 મને લિલ્લ કરવાને, એમનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે, એ પહેલાં
 સપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. રુકિમણી-રખુમાઈ શ્રીકૃષ્ણ-
 ની પટરાણી હતાં, તેમની ચિત્તશક્તિ-તેમની આદિમાયા
 હતાં, એ સર્વશ્રુતજ છે. શ્રીકૃષ્ણ-રુકિમણીજ શ્રીવિઠ્ઠલ-
 માઈ છે, 'વિઠ્ઠલ-રખુમાઈ'જ વારકરીઓનો નામમંત્ર
 જ્ઞાનેશ્વરી અને નાથ-ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીવિઠ્ઠલ)
 ભક્તપ્રધાન ગ્રંથ છે. આ વાત આધુનિક વિદ્વાનો ધ્યાનમાં
 રાખે તો જ્ઞાનેશ્વર-એકનાથથી પંઢરીના ભક્તિ-પંથને અ-
 લગ કરવા અસંભવિત છે' આ વાત તેમણે પણ સ્વીકારવી
 પડશે. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, જનાબાઈ, એકનાથ, તુકારામ-

તો આ ત્રિપુટીથી અદ્વૈતસુખમાં શું તુકસાન થાય છે ? આ બધું તો ઉપાસકના અધિકાર ઉપર આધાર રાખે છે ! મૂળ રકમની મૂળ રકમ રહ્યા કરે અને ઉપરથી વ્યાજ પણ મળે તો એને કોણ છોડી દે ? વજન અને કસમાં કંઈ કસર ન હોય અને અલંકારની શોભા પણ પ્રાપ્ત થતી હોય તો આ આનંદ છોડીને કેવળ સોનાનો પાસો છાતીમાં લગાડી રાખવામાં શી બુદ્ધિમત્તા છે ? ભક્તના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં કંઈ ઉણપ ન હોય, અને તે ભગવાનની પ્રતિમાની સામે ખેસીને ભજન—પૂજનાદિ દ્વારા ભક્તિસુખામૃતનું પણ પાન કરે તો એથી તે શું અદ્વૈતાનંદથી વંચિત થશે ? ભક્તિસુખને માટે ભક્તજ ભગવાન તેમજ ભક્ત બનીને પૂજનાદિ ઉપાસનાકર્મ કરે છે, પરંતુ આ કુશળતા સત્-સંગમાં હળી મળી ગયા સિવાય સમજમાં આવતી નથી. અને આ સમજણુ ન થવાથી સગુણોપાસના અને પ્રતિમા-પૂજનનું રહસ્ય પણ કદી ધ્યાનમાં આવતું નથી. મૂર્તિ-પૂજનું આ રહસ્ય ન જાણવાને લીધેજ ઘણા ખરા લોકો ‘મૂર્તિપૂજા’નું નામ લેતાંજ ભડકી ઉઠે છે અને પૂછવા લાગે છે કે, શું તુકારામ જેવા જ્ઞાની મહાત્મા પણ મૂર્તિ-પૂજક હતા ? તેમના આ પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર છે કે ‘હા, તેઓ મૂર્તિપૂજક હતા અને જીવનપર્યંત મૂર્તિપૂજકજ રહ્યા.’ આપણો આ સમાજ મૂર્તિપૂજકજ છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસમાજ યથાર્થમાં મૂર્તિપૂજક છે. વેદોમાં વરુણ, સૂર્ય, ઉપા વગેરે દેવતાઓની મૂર્તિ-ઓનાં સ્તોત્ર છે. નિરાકારવાદી જ્યારે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે તેના ચિત્તરૂપી ચિત્રપટ ઉપર કોઈ ને કોઈ રૂપજ ચિતરાતું હશે અને જો તેમ ન થતું હોય તો તેની પ્રાર્થના વ્યર્થ છે. ભગવાન અમૂર્ત છે અને મૂર્ત પણ છે, ભક્તજ પોતાના અનુભવથી આ વાત જાણે છે. ઈશ્વર જો સર્વત્ર છે તો મૂર્તિમાં કેમ નથી ? તુકારામ પૂછે છે કે—

અવધેં અન્ન રિતા નાદોં દાવ,

પ્રતિમા તો દેવ કેસા નવોં.

સાહે પાપાણુ ક્યેં ? (વિષ્ણુની પૂજા વિષ્ણુને સ્વર્પણ થાય છે અને પથ્થર પથ્થરના ક્યેમાં રહી જાય છે.) આ તુકારામ કહી ગયા છે. લગવાનની સુદસ અને સુંદર ઘાટવાની સુમધુર મૂર્તિને જોઈને હજારો લક્ષ્મી આનંદ પામ્યા અને મૂર્તિ ચૈતન્યવત થઈને તેમને પ્રાપ્ત થઈ.

ધન્ય ભાવશીળ, જ્યાંચેં હૃદય નિર્માળ. ૧
પૂજ્ય પ્રતિમેચા દેવ, સન્ત મુદુણતી તેથેં ભાવ. ૨
તુકા મહણે તેમે દેવા, હોણેં લાગે ત્યાંચ્યા ભાવા. ૩

અર્થાત્ “જેનું હૃદય નિર્માળ છે તે ભાવનાશીલને ધન્ય છે. પ્રતિમાના દેવતાને જે પૂજે છે, સંત કહે છે કે તેનામાં ભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે, લક્ષ્મીને જે ભાવ છે, તેવાજ લગવાનને થવું પડે છે.”

શ્રીવિઠ્ઠલ-મૂર્તિમાં તુકારામની નિષ્ઠા એવી અવિચળ હતી કે તેઓ કહે છે કે—

મહણે વિઠ્ઠલ પાપાણુ, ત્યાંચ્યા તોંડાવરી વહાણુ.

“જે વિઠ્ઠલને પથ્થર કહે છે, તેના મોં પર ભેડા.”

મહણે વિઠ્ઠલ બ્રહ્મ નહો, ત્યાંચે બોલ નાકકાવો.

અર્થાત્ “જે કહે છે કે વિઠ્ઠલ બ્રહ્મ નથી, તેની વાત કોઈ ના સાંભળે.”

આ સઘળા ઉલટા પ્રેમના ઉદ્દગાર છે. એકનાથી ભાગવત (અં ૧૧ શ્લોક ૪૬)માં કહે છે—

“નિર્ગુણનો બોધ કઠણ છે. મન-બુદ્ધિ-વાણીને માટે અગમ્ય છે. શાસ્ત્રોના સંકેત સમજી શકાતા નથી. વેદ તો મોન ધારણ કરી ગયા છે. સઘણ મૂર્તિની આ વાત નથી. તે સુલભ છે, સુલક્ષણ છે, તેમનાં દર્શનથી બુદ્ધિ-નરસ બૃહાઈ જાય છે. મન પ્રેમ વડે ભરપૂર થઈને શાંત થઈ જાય છે. જે નિત્યગ્રિહ સચ્ચિદાનંદ છે, પ્રકૃતિથી પર એવા પરામાનંદ છે, તેજ દ્યાનંદ-કંદ પાતાની કીર્તિ વડે સઘણ-ગોવિંદ બન્યા છે. મારી મૂર્તિનાં દર્શનથી

નગી કે, તેમના આચાર પણ તેમના વિચારો અનુસાર જ હતા. પંઢરીની શ્રીવિકૂલમૂર્તિના ઉપાસક વિશ્વંસર ખુવાનાં સમયથી કુલદેવ શ્રીવિકૂલની નિત્ય પૂજા-અર્ચા કરનારા, વિકૂલ-મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરનારા અને આખરમુખી વિકૂલ-મંદિરમાં હરિ-દીર્ઘાન કરનારા તુકારામ મૂર્તિપૂજક ન હોતા, એમ કોણ કહી શકે છે ? તુકારામના પુત્ર નારાયણ ખુવાની દેહની સનદમાં પણ આ સ્પષ્ટ શબ્દો છે—
“તુકોળા ગોસાઈ શ્રીદેવની મૂર્તિની પૂજા પોતાના હાથે કરતા હતા.”

૮-તુકારામની દર્શનોત્કંઠા

શ્રીવિકૂલ-મૂર્તિની પૂજા-અર્ચા, ધ્યાન-ધારણા અને અખંડ નામસ્મરણ કરતાં કરતાં તુકારામને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનની ઘણી તીવ્ર લાલસા થઈ. જેની મૂર્તિની નિત્યપૂજા કરતા હતા, તેનાં દર્શન ક્યારે થશે ? દર્શન માટે તેમનું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. પ્રહ્લાદ અને ક્રુષ્ણ જેવા બાળભક્તોને બચપણમાં જ સંપૂર્ણ ભગવાનનાં દર્શન થયાં. નામદેવની સાથે ભગવાન પ્રત્યક્ષ વાતચીત કરતા હતા, જનાબાઈ સાથે ચક્કી ચલાવતા હતા, એવા ભક્તવત્સલ મારા વહાલા પંઢરીનાથ મને ક્યારે મળશે ? પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના બ્રહ્મજ્ઞાન તેમને શુષ્ક જેવું લાગતું લાગ્યું. બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કહેવા તેમજ સાંભળવામાં હવે તેમને આનંદ આવતો નહોતો. તેમના હાથ ભગવાનને મળવા માટે આગળ વધવા ઈચ્છતા હતા, નેત્રો તેમની જ તરફ મીટ માંડીને જોવા કરવા ઈચ્છતાં હતાં. નવનંદરી જે ભગવાન ન દેખાતા હોય તો તેની આવશ્યકતા શું છે ? નેત્રો જે ભગવાનનાં ચરણ ન જોઈ શકતાં હોય તે એ દૃટી બને. આવા આવા બાંચેજ તેમના મનમાં ઉદાસી કરતા હતા. દિવસે દિવસે મિત્રનની એજ લગની, એજ વ્યાકુળતા વધતીજ ગઈ. તે સમયની તેમની મનોવસ્થા બતાવનારા શ્રેષ્ઠ અનંક છે—

આ સુંદર સશુભ રૂપ મારેમાટે ઘણું છે. હે પતિપાવન ! તમે ઘણી વાર લગાડી ! શું આપ આપનાં વચન ભૂલી ગયા ? સંસાર (ઘર-ગૃહસ્થી) સળગાવી દઈને તમારે આંગણે આવીને બેઠો છું, તેની તમને કશી ખબરજ નથી ! તુકારામ કહે છે કે, હે મારા વિકૃલ ! રીસ ચઢાવો નહિ, હવે ઉઠો અને મને દર્શન આપો. ”

*

*

*

*

આત્મ માઝયા બહુ પોટી, વહાવી ભેટી પાયાંસી. ૧
તળમળ કરી ચિત્ત, અખંડીત વિયોગે. ૨

અર્થાત્ “ જીવની એક મહેચ્છા એજ છે કે, તમારા ચરણોનો મેળાપ થાય. નિરંતરના વિયોગથી ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ છે. ”

*

*

*

*

આત્મસ્થિતિયા વિચાર, કાય કાય કરૂં હા ઉદ્ધાર,
ન દેખતાં ધીર, ચતુર્ભુજ મજ નાહી. ૪
તુજવાંચૂનિ કાંહીં વહાવેં, એસેં નકો માઝિયે જીવેં.
તુકા મહણે ઘાવેં, દર્શન પાયાંચે. ૫

અર્થાત્ “ આત્મસ્થિતિનો શો વિચાર કરૂં ? શો ઉદ્ધાર કરૂં ? ચતુર્ભુજને જોયા વિના ધીરજજ રહેતી નથી. તમારા વિના ખીજ કોઈ વાત મારો જીવ ઇચ્છતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે ચરણોનાં દર્શન કરાવો. ”

x

x

x

x

x

x

x

x

જાતાં ભલે કાય ડાળિયાંચેં કામ, જંવ પુરુષોત્તમ ન દેખતી.
તુકા મહણે આતાં પાંદરંગાવીણ, ન વાંચનાં કાણુ જીવ ભક્ષા. ૩

“જો એ પુરુષોત્તમને જોઈ શકતી નથી તો આ આંખે કુટી જાય તોપણ શું નુકસાન છે ? તુકારામ કહે છે કે, હવે પાંદરંગ વિના એક કાણુ પણ જીવવાની ઇચ્છા નથી. ”

x

x

x

x

હોય તેમને માટે આપ નિરાકારજ રહેજો; પરંતુ હું તો આપના સગુણ સાકાર રૂપ-રસનો તરસ્યો છું. આપનાં ગરબોમાં માફ ચિત્ત લાગેલું છે. હું તો અજ્ઞાનીજ છું.”
ભલા, બાળક પણ આપનાથી દૂર રહેવા યોગ્ય બનવામાં કદી મોટાઓની બરાબરી કરી શકે ખરું? જ્ઞાનીઓનું સરખાપણું હું અજ્ઞાન શી રીતે કરી શકું? બાળક જ્યારે મોટું થાય છે, ત્યારે માતા તેને દૂર રાખે છે, અજ્ઞાન શિશુ તો માતાની ગોદ કદી છોડતુંજ નથી. જે પ્રદક્ષિણી હોય, તેમને મોક્ષ (છૂટકારો) આપી દો; પરંતુ મને ના છોડો, મારે મોક્ષ નથી જોઈતો.” “તમારા નામનો જે નેહ લાગ્યો છે, તે હવે છૂટનારો નથી.” જીભ તમારાજ નામની રસિક બની ગઈ છે, આંખો તમારાજ ચરણોના દર્શનની ધ્યાસી છે, મારો આ ભાવ હવે બદલાવાનો નથી. તેથી તમે હવે મારા આ પ્રેમ-રસને સૂકાવા ન દો! આપનાથી મને હવે દૂર ના કરો, મારે તમારો મોક્ષ નથી જોઈતો, હું તો તમનેજ ચાહું છું! ધન્યું છું!

મૌન કાં ધરિલે વિશ્વાધ્યા જીવના!

ઉત્તર વચના દર્શ માઝયા.

અર્થાત્ “હે વિશ્વજીવન! આમ મૌન ધારણ કરીને કેમ બેઠા છો? મારી વાતનો જવાબ આપો.”

મારાં પૂર્વસંચિત સમગ્ર પુણ્ય તમે છો—

તૂં માઝેં સત્કર્મ તૂં માઝા સ્વધર્મ,

તૂંચિ નિત્ય નેમ નારાયણા. ૪

અર્થાત્ “તમેજ મારાં સત્કર્મ છો, તમેજ મારા સ્વધર્મ છો અનેતમેજ નિત્ય નિયમ છો. હે નારાયણ! હું તમારાં કૃપાવચનોની રાહ જોઈ રહ્યો છું.”

તુકા મહર્ષિ પ્રેમળાગ્યા પ્રિયોત્તમા,

બોલા સર્વોત્તમા મનસર્વે. ૫

અર્થાત્ “તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમીઓના હૃદય પ્રિય-તમ! હે સર્વોત્તમ! મારી સાથે બોલો.”

“ હુકાળપીડિત ‘ભૂખ્યા’ની આગળ મિથાન્ન પીરસેલો થાળ આવી જાય અને શિકારની શોધમાં બેઠેલી ‘ભિલી’ માખણનો લોંઘો ભેઈ જાય ’ તો તેની જે હાલત થાય છે, તેજ મારી હાલત થઈ છે—‘ તમારાં ચરણોમાં મન લલ-આયું છે, મિલનને માટે પ્રાણ સૂકાઈ રહ્યા છે.’ ”

“ અમ થાકેલા-માંદાઓની કોણ ખબર કાઢે છે ? ” હે પાંદુરંગ ! તમારા વિના મારા ઉપર મમત્વ રાખનાર આ વિશ્વમાં બીજું કોણ છે ? “ હું મારાં સુખ-દુઃખ કોને કહું ? મારી ભૂખ-તરસ કોણ છીપાવશે ? ”

“ મારા તાપને હરી લેનાર બીજો કોણ છે ? હું મારો સવાલ કોને પૂછું ? મારી પીઠ ઉપર પ્રેમથી કોણ હાથ ફેરવશે ? તેથી હવે એટલીજ વિનતિ છે કે—

ધાંવ ઘાલીઆઈ, આતાં પાહુતેસી કાઈ.	૧
ધીર નાહીં માઝે પોટી ઝાલોં વિયોગેં હિપુટીં.	૨
કરાળેં શીતળ, બહૂ ઝાલી હળ હળ.	૩
તુકા મહણે ડાઈ, કથિં કેવીન હેપાઈ.	

અર્થાત્ “ મારી માડી ! દોડી આવ, હજી જોયા કરે છે ? હવે ધીરજ નથી રહેતી, વિયોગથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છું. હવે જીવને શીતળતા આપો, અત્યાર સુધી રક્યાજ કર્યું છે. આ મસ્તક તમારાં ચરણોમાં ક્યારે રાખીશ, એજ એક ધ્યાન છે. ”

૯-ભગવાન સાથે પ્રેમઠલહ

ભગવાનનાં દર્શન માટે જીવ તરફડી રહ્યો છે, એવી અવસ્થામાં તુકારામ ભગવાન ઉપર દોઢ વાર ગુસ્સે થાય છે, દોઢ વાર પ્રેમભિક્ષા માગે છે, દોઢ વાર ઘણોજ વિચિત્ર સુસ્તિવાદ કરે છે, દોઢ વાર તેમને નિષ્કુર કહે છે, દોઢ વાર તેમને ‘મારા સ્વામી ઘણા બોળા, ઘણા દોષગ દુદયવાળા છે’ કહીને તેજ પ્રેમ-ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જાય છે, દોઢ વાર કહે છે કે ‘ જુઓ, પાંદુરંગ દેવા બીજવાઈ ગયા છે. પરંતુ

જોઈ લઉં ! હું પતિત છું, એ વાત તો તદ્દન ખરી છે અને તમે જે પતિતપાવન છો તે હજી સુધી તમે સાબિત કરી જતાવ્યું નથી; હું ભેદભાવને મારા ગ્રાણીમાં લગાવીને બેઠો છું, પરંતુ તમારાથી પણ તેનો નાશ થતો નથી; મારા દોષ એટલા જળવાન છે કે તેમની આગળ તમારું કંઈ પણ ચાલતું નથી; મારું મન દશે દિશાઓમાં ભટકતું રહે છે, પરંતુ તેના ભયથી તમે બહુ દૂર (મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ) જઈને છુપાયા છો ! ત્યારે જતાવો, તમે મોટા છો કે હું મોટો છું ?”

“લગવન ! મારાં બધાં સ્વજનો—પ્રિયજનો મરી ગયાં અને તમે કેવી રીતે ન મર્યા ? તમને દેખતાંજ મારા પિતા ગયા, દાદા ગયા અને વડદાદા ગયા. હે વિઠોબા ! તમેજ બાકી કેમ કરીને રહ્યા છો ? એ હવે મને જતાવો. મારી પાછળ બાળપણ, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા લાગેલી છે; પરંતુ હે વિઠોબા ! એ બધાથી તમે કેવી રીતે બચેલા છો, એ મને જતાવો.”

“લગવન ! તમે આમ તો સારા છો, પરંતુ આ માયાને વશ થઈને સ્ત્રીબુદ્ધિવાળા બની ગયા છો. એની સોજતમાં તમે આ બધા રંગદંગ શીખ્યા છો !”

“તમે તો ઘણા સારા હતા, પરંતુ આ રાંડે તમને ખગાડ્યા. જેની જે ચીજ છે, તેને તે એ આપવા દેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ખાવા ધાય છે.”

“લગવન ! મેં આજ સુધી તમારી કેટકેટલી સ્તુતિ કરી, કેટકેટલી નિંદા કરી, પરંતુ તમે ખરા છો ! ‘વાતવ નથી કરતા, નામ સુદ્ધાં લેતા નથી.’ તો હવે, હવે હું તમને કહી દઉં છું—

માઝે લેખીં દેવ મેજા, અમેા ત્યાજા અમેાજ. ૧

અર્થાત્ “મારે મારે તો લગવન મરી ગયા, જેને મારે હવે લાય. તેને મારે હવે બહુ રાંડવ.”

“લગવન ! હું પતિત, આપ પતિતપાવન. જેવી ધર્મ-નીતિ મને જણાઈ તેજ પ્રમાણે હું ચાલ્યો. હવે આપને ઉચિત છે કે, મારો ઉદ્ધાર કરો. આપના ઔચિત્યને આપ સંભાળો. કાયા, વાચા અને મનથી તો હું આપનું જ ધ્યાન કરું છું. હવે આપનો જે ધર્મ હોય તેને આપ નિભાવો.”

“લગવન ! પહેલાંના સંત જે માર્ગે ચાલ્યા તેજ માર્ગે હું ચાલી રહ્યો છું. હું કોઈ ખુરાઈ નથી કરતો. હું તો આપનો જાળક છું ને ? જાળકની સાથે જોર અજમાવવામાં શું મોટાઈ છે ?”

“લગવન ! આપ સમર્થ છો, હું દીન છું. તુકારામ કહે છે કે, તમારી સાથે વાદવિવાદ કરવો એ સંસારમાં નિંદાવા જેવું છે.” મોટાઓની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં માત્ર બદનામીજ થાય છે, તેથી હું વાદવિવાદ નથી કરતો. બસ, એજ વાત છે કે આપ આપનું કામ પૂરું કરો.”

“શું આ કાળમાં આપનું સામર્થ્ય કંઈ કામ કરતું નથી ? લગવન ! મારું સંચિત આપનાથી જાળવાન છે, તેથી શું આપ ચૂપ થઈ ગયા ? અથવા શું આપે આપની ગદા અને ચક્ર કયાંક ખોઈ નાખ્યાં અને હવે તેના લયથી શરૂ મિંદા થઈ રહ્યા છો ? જુઓ, દીનાનાથ ! આપના ગિરદાની તો લાજ રાખો.”

“લગવન ! હવે મારો તિરસ્કાર કરો છો ? એવું જ કરવું હતું તો પહેલાં આપનાં ચરણોનો સ્નેહ શા માટે કરાવ્યો ? અત્યાર સુધી તો હું અદબથી વાત કરતો હતો, પરંતુ હવે હું પૂછું છું કે, મારા પ્રાણજ લેવા હતા તો આ આકારમાં જ શા માટે આવ્યા હતા ?”

“લગવન ! મેં મારું સમસ્ત શરીર આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરેલું છે અને આપ શું મને અસ્પૃશ્ય માને છો અથવા મારી આગળ આવતાં લજ્જા છે ? હું અનન્ય છું. ભલા, એક પદ એવું સાક્ષી મારી નિકલે ઉભા કરો.”

“લગવન ! મેં આપની ભારે નિંદા કરી છે; પરંતુ તે જીવનો તરફડાટજ છે, લડવા-ઝગડવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે. કોઈ શબ્દ વધારે પડતા બોલાઈ ગયા હોય તો માફ કરો. મારો આગ્રહ ધર્મ શો છે, તે હું બાંધું છું—

“આપનાં ચરણોમાં હું શું જોઈ અજમાવું ? મારી તો એજ અધિકાર છે કે, દાસ બનીને દયાની લિધા માગું.”

તમારા શ્રીમુખના બે શબ્દ સાંભળવા પામું, તમારું શ્રીમુખ જોઈ લઉં, બસ એજ એક આશા મનમાં છે ! લગવન ! આપ જલદી કેમ નથી આવતા ?”

વિઠાબાઈ ! વિશ્વંભરે ! ભવચ્છેદકે !

કોઈ શું તલીસ અગે વિશ્વવ્યાપકે ?
ન કરી ન કરી ન કરી આતાં આળસ આહરે,
બહાવયા પ્રગટ કૈયે દૂરી અંતરે. ?

અર્થાત્ “વિઠાબાઈ ! વિશ્વંભરે ! ભવચ્છેદકે ! હે વિશ્વ-વ્યાપકે ! તમે કયાં શું આઈ પડ્યાં છો ? હવે આળસ ન કરો. ન કરો, ન કરો. તિરસ્કાર ન કરો, પ્રગટ થવામે માટે દૂર આવ્યાથી શું ?”

“લગવન ! મારી સાથે આપ કંઈ બોલતા નથી, શા માટે આટલો દુઃખી કરી રહ્યા છો ? પ્રાણ કંઠમાં આવી ગયા છે, હું આપના વચનની વાટ જોઈ રહ્યો છું. હું લગવાનનો કહેવડાવું છું અને લગવાન સાથેજ મેળાપ નહિ ! એની મને ભારે શરમ આવે છે.”

“લગવન ! મારા પ્રેમનો તાર ન તોડો, આપની કૃપા યતાં હું આવો દીન-દીન નહિ રહું. પેટ ભર્યા પછી શું સંસારને એમ કહેવું પડે છે કે, મારું પેટ ભરાયુ ? તૃપ્તિ ચહેરાથીજ માલમ પડી આવે છે. “ચંદિરાની પ્રસન્નતાજ તેની આજખાણ આપે છે.”

અર્થ. આ પ્રમાણે તુકારામ પ્રેમવેશમાં લગવાન સાથે ઉત્તર-પ્રયુક્ત અને હાસ્ય-વિનંદ કર્યા કરતા હતા.

પહેલાં બતાવી ગયા કે, ભગવાન મળશે ત્યારે તેઓ શું કરશે અને આ અલંગમાં બતાવવામાં આવ્યું કે, હું શું કરીશ ! હું ભગવાનને આંખો તૃપ્તિ અનુભવે ત્યાં સુધી જોયાજ કરીશ, પ્રેમથી હૃદયને ભરપૂર કરીને તેમનાં ચરણો અહીંશ. ચરણો ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહીશ, અને ભગવાન સાથે હૃદય જોડીને, જીવ સંતોષ પામે ત્યાં સુધી વાતો કરીશ ! તુકારામના અનેક અલંગો છે, કે જેમાં તેમની ભગવન્મિલનની આ પ્રબળ લાલસા વ્યક્ત થઈ છે. એક સ્થળે તેઓ કહે છે કે “ભગવાનની જે સેવા હું આજસુધી કરતો રહ્યો તે બરાબર હતી કે તેમાં કંઈ ભૂલ હતી, એ હું તેમનેજ પૂછીશ અને તેમને કહીશ કે, હવે ‘આપ આપના મુખેથી મને સેવા બતાવો, એમ હું ઇચ્છું છું.’” અને મારી અલિલાષા છે કે—

ખોલેં પરસ્પરે બાઢવાવે સુખ, પહાવેં શ્રીમુખ ડાળે ભરી.
તુકા મહણે સત્ય ખોલતોં વચન, કરની ચરણ સાક્ષ તુઝે.

અર્થાત્ “આપની અને મારી વાતચીત થાય અને તેનાથી સુખ વધે. આંખો ભરીભરીને આપનું શ્રીમુખ જોઉં. તુકારામ કહે છે કે, આ હું આપનાં ચરણોને સાક્ષી રાખીને સાચેસાચું કહું છું.” અર્થાત્ હું બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી.”

“ભગવન્ ! આપ કહેશો કે તેં શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે, પુરાણોનાં પઠન કર્યાં છે, સંતોનો સંગ-સમાગમ કર્યો છે, કીર્તન-પ્રવચન સાંભળીને તથા બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરીને બાણ્યું છે કે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે. તે વ્યાપક રૂપને ઓળખીને હવે મારી નાનકડી મૂર્તિનાં દર્શન શા માટે આપે છે ? તો સાંભળો—

કાસ્યાસી આમ્રદીં બહાવેં જીવનમુક્ત, સાંઝનિયાં ચીતપ્રેમમુખ.
મુખ આમ્રદાં સાડીં કલેં દેં નિર્માનુ, નિર્દેવતા કોણુ દાણુલાયા.

અર્થાત્ “આ પ્રેમમુખ ત્યજીને હું જીવનમુક્ત શા માટે થાઉં ? આપે માટે માટે આ સુખ નિર્માનુ કર્યું છે. તો પછી કોણે અભારી કોણુ હર્યે કે એને લાભ માટે ?”

“મારી ઉત્કંઠા-દામના શી છે તે તમને એક વાર
૨૫૯ શબ્દોમાં કહી દઉં છું—

ન કેા પ્રદાનાન આત્મસ્થિતિભાવ,
ગી વાકત તું દેવ ઐશ્વરી કરી. ૧
દાવીં રૂપ મજ ગોપીકારમણા,
ઠેવું દે ચરણાવરી માયા. મુગ
પાદેન શ્રીમુખ દર્શન આલિંગન,
જીવેં સિંબસોળા ઉતરીન. ૨
પુસતાં સાંઘેન સિતમુજ માત,
ઐશ્વર્યાનિ એકાંત મુખ ગોપી. ૩
તુકા મહાજે વારી ન લાવી ઉશીર,
માઝેં અવ્યંતર જાણોનિયાં. ૪

અર્થાત્ “પ્રદાનાન-આત્મસ્થિતિનો ભાવ મારે ન
જોઈએ. એવું કરો કે, હું લકત બની રહું અને આપ ભગ-
વાનજ રહો. હે ગોપિકારમણ ! હવે મને આપનું રૂપ જતા-
વો કે જેથી કરીને હું મારે મસ્તક આપનાં ચરણોમાં રાખું.
તમારે શ્રીમુખ જોઈશ, તમને આલિંગન કરીશ. તમારા
ઉપરથી રાઈ-ગીઠું ઉતારીશ. તમે પૂછ્યો તો મારી બધી
વાતો કહીશ, એકાંતમાં બેસીને તમારી સાથે મુખની
વાતો કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા હૃદયની સ્થિતિ
જાણીને હવે વાર ન કરો.”

“મુજ અનાથને માટે હે નાથ ! હવે તમે એક વાર
આશ્વાજ આવો. શું કહું ?”

“તમારે માટે જીવ તરફડી રહ્યો છે, હૃદય અકળાઈ
રહ્યું છે, ચિત્ત તમારાં ચરણોમાં લાગેલું છે. તમારા સિવાય
હવે રહેવાતું નથી.”

ભગવાનને મળવાની એવી લાલસા જાગી છે કે હવે
તેમના વિના એક ક્ષણ પણ ચેન પડતું નથી. ‘પોકારતાં-
પોકારતાં કંઠ બેસી ગયો !’ ઉંમર તો વીતી ચાલી, આ
વિચારથી ભગવાન સિવાય હવે ચિત્તમાં બીજો કોઈ સંક-

લપજ ન રહ્યો. જ્યારે સઘળા સંકલ્પો નાશ પામી ગયા-
એકલા લગવાનજ રહી ગયા, ત્યારે એ શેષનાગ, એ માતા
લક્ષ્મીજી અને એ ગરુડ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ ગયાં. ત્યારે
તુકારામ તેમને પ્રાર્થના કરે છે.

“ગરુડના ચરણોમાં વારંવાર મસ્તક રાખું છું; હે
ગરુડજી ! એ હરિને જલદી જલદી લઈ આવો, મને દીનને
તારો. લગવાનનાં ચરણ જે લક્ષ્મીજીનાં કરકમળોમાં છે,
તેમને કરગરીને વિનાંતિ કરું છું કે, હે શ્રીલક્ષ્મીજી ! એ
હરિને તરતજ લઈ આવો અને મને દીનને તારો. તુકારા-
મ કહે છે કે, હે શેષનાગ ! આપ હૃષીકેશને જગાડો.”

x

x

x

x

“હે નારાયણ ! તમને પેલા ગોપાળોએ પોતાનાં
પુણ્યવાન નેત્રો વડે કેવી રીતે જોયા હશે ? તેમના એ
સુખના લોભથી મારું મન લલચાયું છે ! મને એ આનંદ
ક્યારે મળશે ? તમારા શ્રીમુખ તરફ તાકી રહેવાનો આનંદ
કેવોક હશે ? અનુભવ વિના હું શું જાણું ? તમારું રૂપ આ
આંખો વડે ક્યારે જોઈશ ? તમારા આલિંગનનો આનંદ
ક્યારે પામી શકીશ. ચિત્ત પ્રત્યેક ક્ષણે એજ વિચારે છે.”

આ મધુર અલંગનો લાવ ફેટલો મિષ્ટ છે ! એ
ગોપાળોએ તમને કેવા જોયા હશે, એ ઉક્તિમાં ‘કેવા’
શબ્દ ચિત્તને એક ક્ષણવાર થંભાવી દે છે. ‘કેવા’ શબ્દથી
ગોપાળોના એ સુખની અને ‘પુણ્યવન્તી (પુણ્યવાન)’
શબ્દથી તેમનાં નેત્રોની તુકારામને ખૂબ અદેખાઈ આવી,
એ તો સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ ‘કેવા’ જે ક્રિયાવિશેષણ છે તેને
આ સ્થાનમાં એવું વિલક્ષણ અર્થગાંભીર્ય પ્રાપ્ત થયું છે
કે ચિત્તને એક વાર દોડ્યા પછી વિશેષ દોડાવું પડે છે !
તે ઘનસ્વામ ઘનનીલ, તેમનું એ પીનામ્બર, એ મુકુટ,
એ હાંસ, એ અંદનની અર્ચા, એ નિર્મળ શ્રીમુખમહિ
અને એ વૈજયન્તી મણિ, એ મુખનિર્મિત શ્રીમુખ, એવા
જે જોઈને મુકુટનાર મહન-મહિ શ્રીકૃષ્ણ સામેજ ઉભા છે

અધ્યાય ૧૦ મો—શ્રીવિઠ્ઠલસ્વરૂપ

ધરિયેલે' રૂપ કૃષ્ણ નમચુંથી, પરબ્રહ્મ ક્ષિતી' ઉતરલે'. ૧
ઉત્તમ હે' નામ રામકૃષ્ણ જગી', તરાવયાલીંગી' લવનદી. ૨

અર્થાત્ “શ્રીકૃષ્ણ—નામની અંદર ભગવાને પોતાનું રૂપ
ધારણ કર્યું. પરબ્રહ્મ ભૂમંડળ પર ઉતરી આવ્યા. લવનદી
પાર કરવા માટે જગતમાં આ રામ—કૃષ્ણ નામ શ્રેષ્ઠ છે.”

x x x x

દેવકીનંદને' કલે', આપુલ્યા ચિંતને'. ૧

મજ આપુલિયા ઐસે', મના લાવૂનિયાં પિસે'. ૨

અર્થાત્ “દેવકીનંદને પોતાના ચિંતનથી મનને પા-
ગલ—મસ્ત બનાવીને પોતાના જેવો બનાવી લીધો.”

૧-વિઠ્ઠલ અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણનું બાલરૂપ

પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે, તુકારામ ભ-
ગવાનના સગુણ રૂપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા હતા. હવે
જોઈએ કે, તેઓ ભગવાનના કયા રૂપનાં દર્શન ઇચ્છતા
હતા—કયા રૂપના પ્રેમી હતા. જેના ચિત્તમાં જે રૂપનું
ધ્યાન થાય છે, તેજ રૂપમાં ભગવાન તેને દર્શન આપે છે,
એ સિદ્ધાંત છે. એટલે તે કયા રૂપનું ધ્યાન કરતા હતા,
કયું રૂપ તેમને અત્યંત પ્રિય હતું, કયું રૂપ, અરિય અને
યુષ્માનાં મીત તેમને ગમ્યાં છે; આત્મા—પીતાં, એમતાં ઉક્તાં.
અગતાં—ઉચ્ચતાં, ઘર—ગામ તેમજ સમાધિ—વ્યુત્થાનમાં
ભગવાનના કયા રૂપ પર તેમને લગની લાગી હતી. એ
જોઈએ, તે કે કહેડે, કે કહેડે, કે કહેડે, કે કહેડે (શ્રીવિઠ્ઠલ)

ના ભક્ત હતા, એ તો પ્રસિદ્ધ છે, એમાં બીજી શી વાત છે? આ વિશે માફ જવાબ એ છે કે. આ વાત સાચેજ આખતી કરવા જેવી છે. એમાંમાં એમાં મને જે દિવસે આ વાતની ખબર પડી. તે દિવસે એ મોટી ગુન્ગવળ ઉઠતી જઈ. તે દિવસે આ છે તે ને તખીએ છીએ. તુકારામના કુળ-દેવ વિઠ્ઠલ હતા. જાગૃત્યથી તે વિઠ્ઠલની ઉપાસના કરતા. તેમના અબંગોમાં પણ સર્વં પાંડુરંગ (વિઠ્ઠલ)નું નામ-દીનં છે જે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેઓ વિઠ્ઠલનું જ ધ્યાન કરતા હતા. 'વિઠ્ઠલ' પદની (વિષ્ણુ-વિદુ-વિઠ્ઠલ-વિઠોબા) શ્રી વિષ્ણુનો જ આપ થાય છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દનો અર્થ 'વ્યાપક છે-વ્યાપ્નોર્તીતિ વિષ્ણુ:-સર્વવ્યાપી 'માત્ર-તિષ્ઠદ્દશામુલ્ય' ભગવાન મહાવિષ્ણુ. મહાવિષ્ણુની ઉપાસના વંદોમાં પણ છે. વંદોનું વિષ્ણુમૂળ પ્રસિદ્ધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ભગવદ્ભક્તોને વિષ્ણુદાસ, વેંજુવ કહે છે. 'આપણે વિષ્ણુદાસોએ આપણા ચિત્તમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવું નેઈએ.' 'જગતને વિષ્ણુમય નેવું' એ વેંજુવોનો ધર્મ છે.* વેંજુવ એજ છે કે જે ભગવાન ઉપરજ મમત્વ રાખે છે.* ઈત્યાદિ વચનો તુકારામનાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે 'વિઠોબા' નામની વ્યુત્પત્તિ 'ગરુડવાહન' 'ગરુડવન' કરેલી છે. એ આપણે પહેલાં નેઈજ જુકયા છીએ. હવે—

“ તમે શીર-સાગરમાં હતા. પૃથ્વીમાં અસુરો ભરાઈ ગયા, તેથી ગોવાળોને ઘેર તમારો અવતાર થયો. પુંક-લોક તમને પંદરીમાં લઈ આવ્યા. ભક્તિ વટે તમે હાથ

* વેંજુવ સમજનો! નેવું, સાચું વેંજુવત્વ કેવું છે! વળી ભક્ત કવિ નરસીયાનું 'વેંજુવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધનને રે' એ ભજન તો તમે જાણતાજ હશે. એવું સાચું વેંજુવત્વ પ્રાપ્ત કરવા આપણે કેટલા પ્રયત્નો કરીએ છીએ, તે શું વિચારવા નેવું નથી? સાચું વેંજુવત્વ આપણે સૌ પામીએ-પ્રાપ્ત કરી રાખીએ તો કેવું સાઈ! —ગુજરાતી અનુવાદક

“ ભક્તિ વટે વશ થાય, રમાપતિ ભક્તિ વટે વશ થાય. ”

—ગુજરાતી અનુવાદક

આવો છો. ”

લગવાન વિષ્ણુએ પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો ધારણ કર્યા છે. આ પાંડુરંગ ‘બુદ્ધિના જન્મદાતા અને લક્ષ્મીના પતિ’ છે. તેમણે અનેક અવતાર લીધા, પરંતુ ‘કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્’ (શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧-૩-૨૮) આ વચન અનુસાર શ્રી વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણજ છે. શ્રી વિષ્ણુ શુદ્ધ-સત્વના ક્ષીર-સાગરમાં શયન કરી રહ્યા હતા અને એક વાર પૃથ્વી ઉપર કંસાદિ અસુરોએ ભારે ઉત્પાત મચાવ્યો ત્યારે જેમણે ગોકુળમાં ગોવાળોને ત્યાં અવતાર લીધો તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનેજ પુંડલીકે પોતાની ભક્તિના બળથી પંઢરીમાં ઇંટ ઉપર ઉભા રાખ્યા છે. વેદોએ જે લગવાનની સ્તુતિ કરી છે, તેઓજ નંદને ત્યાં અવતર્યા—

નિગમાચે વન, નકા શોધું કહું શીણ. ૧

ચારે ગૌળિયાંચે ઘરી, બાંધલેંસે દાવેવરી. ૨

અર્થાત્ “ નિગમના વનમાં ભટકતાં ભટકતાં શા સારૂ થાકી જાઓ છો ? ગોવાળોને ઘેર ચાલ્યા આવો; ત્યાં તેઓ દોરડીથી બાંધાયેલા છે. ”

લગવાન વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણજ શ્રીવિકૃલ છે. ગીતા જેણું ઉપદેશિલી, તે હે વિરેવરી માઉલી.

અર્થાત્ “ ગીતાનો જેમણે ઉપદેશ આપ્યો એજ મારી માતા આ ઇંટ ઉપર ઉભી છે. ”

તુકારામના હૃદયની પ્રિય મૂર્તિ એજ હતી—એજ શ્રીવિકૃલ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ તેનાંજ દર્શનોની તેમને લાલસા હતી.

“ ઉદ્ધવ અને અકૂરને, અંબરીયને, રુકમાંગદ અને પ્રહલાદને જે રૂપ તમે દેખાડ્યું તે મને જાતાયો. તમારું શ્રીનૃપ અને શ્રીચરણ હું જોઈશ—જરૂર જોઈશ, તેમાંજ મન જોરાઈ જવાને અર્થીરૂં થઈ ગયું છે. પાંડવોને ત્યાંજ ત્યાંજ હજી થયું, ત્યાંજ ત્યાંજ સ્મરણ કરતાંજ તમે આવી પહોંચ્યા. હવે તો મારે તમે તેના કળમની ગાંઠ—કસ

બાંધી દીધી. ગોપીઓ સાથે કૌતુક કરે છે, ગાયો અ
ગોવાળોને સુખ આપે છે. આપનું જોઈ રૂપ મને બતાવે
તમે તો અનાથના નાથ અને શરણાગતોના આશ્રય છે
મારી આ કામના પૂરી કરો. ”

ઉદ્ભવ અને અદ્ભૂતને નિત્ય દર્શન દેનારા, પાંડવોને
દુઃખમાં દર્શન આપનારા, દ્રૌપદીની લાજ રાખનારા, ગો-
પીઓની મનોવાંચનાઓ પૂર્ણ કરનારા, ગાય-ગોવાળોને
સંગ-સુખ આપનારા શ્રીકૃષ્ણનાંજ દર્શનને માટે તુકારામ
તલસી રહ્યા હતા. તેઓ સ્પષ્ટ જ કહે છે કે ‘સ્થામરૂપ
ચતુર્ભૂતિ’ શ્રીકૃષ્ણનામજ ચિત્તનો સંકલ્પ છે. ’ તે શ્રી-
સુખ અને શ્રીચરણ મને બતાવો, તે જોવાને માટે માફ
મન ઉતાવળું થઈ ગયું છે.

વિઠ્ઠલ આમુએ’ ભવન, આગમનિગમાએ’ સ્થાન.
અર્થાત્ “ વિઠ્ઠલ જોઈ અમારું ભવન છે. વિઠ્ઠલજ
આગમનિગમનું સ્થાન છે. ”

કૃષ્ણ માઝી માતા, કૃષ્ણ માઝી પિતા.

“કૃષ્ણજ મારી માતા છે અને કૃષ્ણજ મારા પિતા છે.”

વિઠ્ઠલ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બન્ને નામ જ્યાં ત્યાં એકજ
લક્ષ્યનાં બોધક છે. ભવનું ભવન એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણજ છે.
તુકારામ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતા હતા અને હવે આપણે એ
જોઈશું કે, તે ધ્યાન બાલરૂપ બાલકૃષ્ણનું હતું. બાલ્ય-
કાળના ત્રણ સુખ્ય વિભાગ હોય છે; સાત વર્ષ સુધી માત્ર
બાળ, ચૌદ વર્ષ સુધી કોમાર અને એકવીસ વર્ષ પર્યંત
પૌગંડ. શ્રીકૃષ્ણની જે પ્રેમમય લીલાઓનો પાછળ ભક્ત-
જનો ગાંડા થઈ જાય છે, તે લીલાઓ ઘણે ભાગે સાત
વર્ષ અંદરની વયનીજ છે.

એક અભંગમાં તુકારામે ‘ઉમરદાના કીડાઓ ’તુ’
દર્શાવે આપીને પુરુષોત્તમ ધીઅનંતની વિરાટતા બતાવી
છે. ઉમરદામાં અસંખ્ય ભવ હોય છે. એ ભવોને એ ઉમર-
૬. ૩૫

હુંજ પ્રહ્લાંડરૂપે જણાય છે. આવાં અસંખ્ય રૂપ ઉભરડાનાં
 ઝાડ ઉપર થાય છે. આવાં અસંખ્ય વૃક્ષ આ નવ ખંડની
 પૃથ્વી ઉપર છે. આપણે જેને પ્રહ્લાંડ માનીએ—સમજીએ
 છીએ એવાં અસંખ્ય પ્રહ્લાંડ એ વિરાટપુરુષના એક રૂંવામાં
 છે અને એવાં અસંખ્ય રૂંવાં તે વિરાટપુરુષના શરીર
 ઉપર છે તેમજ આવા અનંતકોટી વિરાટપુરુષ જેના પેટમાં
 સમાયેલા છે તે પરમ પુરુષને આપણે ક્યાં શોધીએ, અને
 ક્યાં ક્યાં જોઈએ !

તો હા નંદાયા બાલમુકુંદ, તાન્હા મહાશુવી પરમાનંદ.

અર્થાત્ “ એજ આ નંદના બાલમુકુંદ છે. એજ પર-
 માનંદ અહીં દ્વધમલ નાના બાળક બન્યા છે. ”

“ અનંત પ્રહ્લાંડ જેના એક રૂંવામાં સમાયેલું છે,
 એવા એ મહાકાય (પરમપુરુષ) જીએ તો ગોવાળોને ત્યાં
 ઉંખરા ઓળંગતા ઓળંગતા ઘૂંટણીયે ચાલે છે અને તેઓ-
 જ મોટા મોટા દૈત્યોને મારીને ધરતી પર પછાડે છે, અને
 પુરાણ તેમનાંજ ગીત ગાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમ-
 નામાં બધી કળાઓ છે. ”

તત્ત્વજ્ઞાનના ભૂખ્યા વિદ્વાનોને માટે શ્રીકૃષ્ણે ગીતા
 ગાઈ છે. કથાઓના પ્રેમીઓ માટે મહાભારત મોજુદ છે.
 પરંતુ આજપર્યંત જે ભગવદ્ભક્તો અને સાધુ-સંતો શ્રી-
 કૃષ્ણ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા તેઓ તેમના દિવ્ય પ્રેમમય
 બાલચરિત્રો ઉપરજ મુગ્ધ થયા છે. ‘ નંદનંદન ’ કહેવડા-
 વનારા એ નાના કાનજી, બંગ્લીના બજવૈયા, ગોપ-ગોપિકા-
 ઓને પ્રેમના દિવાના બનાવનારા, ગોવાળોનાં ભાથાં ખાના-
 રા, એ દહીં-દ્ધ-માખણચોર-

“ વિદ્યાયા જનિતા મદ્યુ યદ્વાદેશી માતા. ”

વિશ્વને ઉન્નત કરનાર અને યજ્ઞોદ્ધાને માતા કહે છે !

“ અનંત પ્રહ્લાંડ જેના ઉદરમાં છે તે હરિ નંદને

ધેર જાણક છે. કેવી આશ્ચર્યની વાત છે ! કનૈયાની સમ-
સ્થા કંઈ સમજ્યામાંજ આવતી નથી. પુત્રીને જેલે સંતુષ્ટ
કરી, તેને યથોદાત્ત ખવડાવે છે ! જે વિશ્વવ્યાપક કમ-
ળાપતિ છે તેને યોવાજલો યોદમાં દેશની લે છે. તુકારામ
કહે છે કે, એ જેવા નદવર છે કે બોમ બોમવવા છતાં
પણ ક્ષણચારી છે. ”

* * * *

“ સુદર નવલ-નાગર બાલરૂપ છે અને વળી તે
કાળીનાગને નાથનારા કાળરૂપ છે. તેઓજ ગાયો તેમજ
યોવાળોની આમે પુરતીકની પાસે આપી ગયા. એજ આ
દિગંબર ધ્યાન છે, કેડ ઉપર હાથ રાખીને ચોભા પામી
રહ્યા છે. મૂઢ-અજ્ઞાન લોકોને તારવાના તેમજ પુરતીક
આગળ સોગમ લીધા છે. તુકારામ કહે છે કે, વેકુંઠવાસી
બગવાન બહોની પાસે આપી રહ્યા છે. ”

બાલરૂપ બહોને અત્યંતજ વહાલું લાગે છે. ગાય-
યોવાળોસહિતનું બાળરૂપજ તુકારામના જીવનું જીવન હતું.
કાલીયદહમાં કાળીના કાળ યનાર આ ‘બાલ’કૃષ્ણજ બહો-
ના પ્રાણધન જની બેઠા છે. એ ‘બોળા બલા બાલ-પાંદુ-
રંગ’ કે જેમજે “ બક વગેરે દૈત્યોને બાળપણમાંજ મારી
નાખ્યા તેનું મને દર્શન કરાવો. તે નંદ-નંદન મારા જીવન-
ના આનંદ છે. ”

એજ ‘બોળા બાળ-પાંદુરંગ’ તરફ તુકારામને રોહ-
લગની લાગી હતી.

પાંદુરંગ ‘ધ્યાની’ પાંદુરંગ ‘મની’, બચ્ચી ‘સ્વર્ગી’ પાંદુરંગ.

* * * *

આંત હરિ બાહર હરિ, હરિને ઘરી કાંઠિલે.

અર્થાત્ “ અંદર અને બહાર હરિજ છે. હરિએજ
પોતાની અંદર પોતાને બંધ કરી રાખ્યો છે. ”

નથી તેટલામાં પૃથ્વીના દાનવોનો જેમણે સંહાર કર્યો, જેમણે પોતાના હાથ ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડીને મહેન્દ્રનું અભિમાન હરી લીધું, જેમણે કાલીય નાગનું દમન કરીને કાલિન્દીનું-ચમુનાનું દુઃખ દૂર કર્યું; જેમણે ભભૂકી ઉઠેલી આગમાંથી ગોકુળની રક્ષા કરી; જેમણે બ્રહ્માને, વાછરડાં લઈ જવા માટે, ખીજાં વાછરડાં બનાવીને મૂર્ખ બનાવ્યા. આગળના પ્રભાતમાંજ જેમણે કંસ જેવા મોટા મોટા દૈત્યોને ભેતભેતામાં સહેજ વાતમાંજ મારી નાખ્યા તે હુંજ છું.” (જ્ઞાનેશ્વરી, અધ્યાય ૧૦, ૨૮૮-૨૯૧)

જ્ઞાનેશ્વરીમાં ‘વિકૃલ’ નામ ‘નથી’ કહેનારાઓએ આ અવતરણ સારી રીતે વાંચીને મનન કરવું જોઈએ. ‘ચાઠ-વોમાં જે વાસુદેવ છે તે હુંજ છું.” એ વિષે વ્યાખ્યાન કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કંસવધસુધીનીજ શ્રીકૃષ્ણલીલાનું વર્ણન કરે છે અને આગળની હકીકત તો તમે જાણોજ છો, એમ કહીને આગળ કંઈ કહેવાનું બંધજ રાખે છે. એથી શું એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મુખ્યત્વે બાલ-કૃષ્ણનીજ ભક્તિ કરતા હતા ? જે વર્ણન તેમણે કર્યું છે, તે શ્રીવિકૃલનાં છે અને શ્રીવિકૃલજ તેમના ઉપાસ્ય હતા, આ વાતના પ્રમાણરૂપે આ અવતરણ પૂરતું છે.

(ક) નામદેવરાયના અભંગોમાં પણ વિકૃલ સ્વરૂપની આવીજ સ્પષ્ટ સમજણ પડે તેવા અનેક પ્રસંગો છે. “અનિ-વંચનીય બ્રહ્મ કહીને નિગમ જેનું વર્ણન કરે છે, જે ઉપ-નિષદોનું મંથન કરીને કાઢેલો અર્થ છે, વેદ જેને સારના સાર, શ્રવણોનું શ્રવણ, નયનોનું નયન, જ્ઞાનનું દર્પણ તેમ-જ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપક, ચિત્તને ચેતાવનારા, બુદ્ધિનું પાલન કરનારા,” મન અને ઇન્દ્રિયોને ચક્રાવનારા, નિર્વિ-કલ્પ, નિરાકાર, નિઃશય, નિરાધાર, નિર્ગુણ, અપરંપર કહે છે. તે અન્યાત્મ, નામદેવ કહે છે કે—

“...જેનું નામ નથી, જેનીને બ્રહ્માદના હાથ કહેવા-
ય છે—જેનું કે જે ચિન્મય ચિદ્રૂપ અસ્ય અપર

પ્રકાશરૂપે કહેવાય છે. ”

“તેમનેજ જુઓ, બીમાના તટ ઉપર સમગરજ
વિદ્યુતરૂપ યાદને ઈંટ ઉપર ઉભા છે. માનીઓના સેય-ભણવા
ચોખ્ખ અને ચોખીઓના મેય-ધ્યાન કરવા ચોખ્ખ ત્યાં કેવી
રીતે પહોંચ્યા ? ચોખ્ખ-નાદથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન પંદ-
રીમાં આ રેલીના મેદાનમાં આવ્યા. જે સુશુભ-મૂર્તિને
પુંડલીકે જ્યારે ભેળે ત્યારે તેમની સામે ફેંકે ઈંટ રાખી
દીધી. તેજ ઈંટ ઉપર વિદ્યુત ઉભા થયા. તે ઉઘી તિથુવન
ઉપર ઉઘાઈ ગઈ. ”

“નિશુભનો વૈભવ ભક્તિના યેશમાં આવી ગયો,
તેજ આ વિદ્યુત-વેશ બની ગયો. પુંડલીકે પોતાની સાધના
દ્વારા ભક્તિનું જે સુખ આપ્યું તેના વડે ભાવમય ભગવાન
ગોદિત થઈ ગયા. ”

જે ભગવાન કેાણ છે ?

“જે ભગવાન હરિ છે, ગોકુળના, વસુદેવ-કુળના,
યશોદાની ગોદના બાલકૃષ્ણ છે. ”

નામહેવરાયે સ્તુતિ-સ્તોત્રમાં પણ—

શ્રીધરા અનંતા ગોવિંદા કેશવા, સુકુંદા માધવા નારાયણા,
દેવકીતનયા ગોપિકારમણા, ભક્તઉદ્ધરણા દેશિરાજા.

ગોવર્ધનધરા ગોપીમનોહરા, ભક્ત કહેણાકરા પાંકરંગા.
ભગવાન ‘પાંડુરંગ’ને જોજ બાલકૃષ્ણ-નામો વડે
પ્રકાશવામાં આવ્યા છે.

ધૃતિને માટે જે પરપ્રકાશ હોયો છે તે સસુણ કેવી
રીતે થયા ? એનો ઉત્તર જો છે કે “જળમાં જેમ જળના

કરા હોય છે, તેમ નિરાકારમાં સાકાર હોય છે.” સગુણ-
નિર્ગુણ લેદ માત્ર સમજાવવા માટેજ હોય છે, યથાર્થમાં
પાંડુરંગ “ પૂર્ણતાની સાથે સહજમાં પણ સહજ છે. એજ
લક્ષ્મીને માટે ઇંટ ઉપર ઉભા છે. તેમના નામસંકીર્તનથી
નામદેવ કહે છે કે, મારો મનસ્તાપ નાશ પામ્યો, ચિત્તને
શાંતિ મળી. પરબ્રહ્મ અવિનાશી ને આનંદધન છે; પરંતુ
મને તો પ્રેમથી ધવરાવનારી વિકામાઈજ વહાલી લાગે છે.”

(લ) એકનાથ મહારાજે બાલ-કૃષ્ણની ભક્તિની હદ
વાળી દીધી છે. પહેલાજ અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે—

“ ભગવાને અનેક અવતારો લીધા, પરંતુ આ અવ-
તારની નવીનતા કંઈક જુદીજ છે. એનો ઉદ્દેશ દેવતા પણ
જાણતા નથી. એ અગમ્ય હરિલીલા જોવાથીજ સમજમાં
આવે છે. જન્મતાંજ માતાથી અળગા થયા, પોતાની લીલા
વડે પોતેજ ઉછરીને મોટા થયા. બાળપણમાંજ મુક્તિનો
આનંદ અપાવવા લાગ્યા. પૂતના વગેરેને પોતાના શરીર
દ્વારા મુક્તિ આપી. બાળક હોવા છતાં બળવાનોનેજ
માર્યા. જગતની નજરે સિંહ જેવા મહાન પરાક્રમી હતા;
પરંતુ બાળપણની બહાર તલભાર પણ રહ્યા નહિ. બ્રહ્મ
હતા છતાં કરતા?તા ચોરી ! x x x
પુત્ર-પૌત્રાદિ બધાં હોવા છતાં બ્રહ્મચારી હતા; આ લીલા
પણ તેમણે બતાવી. ભક્તિ, ભુક્તિ અને મુક્તિ, ત્રણેને
એક હારમાં બેસાડ્યાં ! એમની શ્રીર્તિ હું શી વખાણું !
માઠી ખાઈને તેમણે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું ! ”

જે ચરિત્ર મનુષ્યને અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેનું
ચરિત્ર જોઈને વાંચનારો તેનાથી રહેવાનું નહિ.

શાનું અનુપમ વર્ણન એકનાથી
‘રૂડી થી રૂડી’ અને

‘ચલક જે’ -

‘વેલક’ -

સમજાવે.

સાળીત-સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. પરંતુ આજ સંબંધમાં
 ઐતિહાસિક પ્રમાણ પણ મળ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણાવતારને
 વત ૧૯૯૦ ની જન્મષ્ટમીએ પૂરાં ૫૦૧૮ વર્ષ વીત્યાં!
 કૃષ્ણનો જન્મ વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૩૦૨૮ ના વર્ષમાં
 દરવા વહી આઠમે રોહિણી નક્ષત્રમાં મધ્ય રાત્રે થયો.
 બહાદુર ચિંતામણિ વિનાયક વૈદે પોતાના 'શ્રીકૃષ્ણ-
 ત્ર'ના પરિશિષ્ટ-ભાગમાં જ્યોતિષની ગણનાના આધારે
 છે કે, તે દિવસે બુધવાર હતો. આ વાંચવાથી સમ-
 છે કે, વારકરીઓ બુધવારને આટલો પૂજ્ય અને
 કેમ માને છે તેમજ તે દિવસે પંઢરીથી પ્રસ્થાન
 નથી અને વિઠ્ઠલનો વાર કહીને તે દિવસ શ્રીવિઠ્ઠલ-
 ભજન-પૂજનમાંજ વીતાવે છે. તે દિવસ શ્રીકૃષ્ણનો
 મદિવસ છે, આ વાત જાણવાથી ઘણો આનંદ થયો.
 રીના વારકરી સંપ્રદાયના આદિપ્રવંતકના લક્ષમાં આ
 અવશ્યજ હશે કે, બુધવારને દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ
 છે, નહિ તો બુધવારનેજ ખાસ કરીને ભગવાનનો
 નક્કી કરમાં ન આવત.

૩-શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓ

જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને નિલાળ
 વર્ણવાયલી શ્રીકૃષ્ણ-લીલાઓમાં શ્રીકૃષ્ણના બાલ-
 અર્થાત્ બાલ્ય અને કૌમાર અવસ્થાનાં ચરિતજ
 માં આવ્યાં છે. કંસાદિ અમુરોના અત્યાચારના ભારથી
 પૃથ્વી ક્ષીરસાગરમાં શયન કરનાર શ્રીવિષ્ણુને
 ગર્ભ, વિષ્ણુએ તેને અભયદાન આપ્યું. વસુદેવ-
 ના વિવાહસમયે આકાશવાણી થઈ અને કંસને ખબર
 પડે, દેવકીને આઠમો પુત્ર મારો કાળ થશે. તેણે
 જ્ઞાન બાળક મારી નાખ્યાં, કાસાગરમાંજ શ્રીકૃષ્ણ
 થયા, વસુદેવે તેમને. એ કૃષ્ણમાં નંદને કેર પડ્યાં. શ્રી
 રક્ષામાં દેવકીને બેઠેલા નંદનાં તૃણ ગઈ અને
 તેણે કંસને આપ્યો, કૃષ્ણના મને દુઃખ નહોતું.

બધાં ગોપ-ગોપિકાઓનાં ચિત્તને મોહી લીધાં, કૃષ્ણને
 મારવા માટે કંઠે મોકલેલાં પૂતના, ચક્રટામુર, વૃણાવત્,
 વત્સામુર, પ્રલમ્બ, અધામુર, બક, દેરી, પેતુકામુર વગેરે
 અમુકોને શ્રીકૃષ્ણે બાળપણમાં સહેજમાં મારી નાખ્યા.
 આંગળી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવ્યો, યગ્રોદાને પોતાના
 ગ્રુખમાં પ્રહાંડ બતાવ્યું, પ્રહાનો ગર્વ ઉતાયો, વૃંદાવનમાં
 ગોપબાળોની સાથે અનેક પ્રકારના ખેલ ખેડ્યા, દ્વંધ-હાસી
 અને માખણ ઘોરીને ગોપીઓનું ચિત્ત ચોમું, શ્રીકૃષ્ણના
 પ્રેમમાં તેઓ પતિ-પુત્ર-ધરનાર ભૂલી ગઈ, ગોકુળ અને
 વૃંદાવનની લીલાઓથી આબાલ-વૃદ્ધ-વનિતા બધાં કૃષ્ણ-
 પ્રેમમાં પાગલ થઈ ગયાં. ત્યાર પછી કૃષ્ણે મથુરામાં જઈને
 આપૂર-સુષ્ટિક વગેરે મદ્યોને મારીને અંતે કંસનો પણ
 અંત આણ્યો, યોગ સમય પછી શ્રીકૃષ્ણ દારકાધીશ થયા.
 આ બધી ઘટનાઓને શ્રીકૃષ્ણસક્ત સંતકવિઓએ બાળ-
 લીલામાં અત્યંત પ્રેમથી વખાણી છે. વળી કાંદોના અભંગ,
 ગોવાળણ, મોઘ-દંડાની રમત, આટિયા-પાટિયા, કબડ્ડી,
 (એક જાતની રમત-આપણી હંપુહંપુ જેવી) વગેરે રમતો
 ઉપર જે અભંગ છે તેનો પણ બાળલીલાનાં વર્ણનોમાંજ
 સમાવેશ થવાથી એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ રહેતો
 નથી કે, ગોકુલવાસી વૃંદાવનવિહારી શ્રીકૃષ્ણના આપણા
 પક્ત સંતોના ભગવાન શ્રીવિક્રમ છે. શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તર-
 રિતની તો સૌ કોઈને જાણ છેજ. વૃકાશમનાંજ વચનો
 પ્રસાર “જેમણે ગીતાનો ઉપદેશ કયો તેજ આ મારી
 માતા છે, કે જે ઈંટ ઉપર ઉભી છે.” અણુનને ભગવદ્-
 ગીતા અને ઉદ્ધવગીતા બતાવનારા પાંડવના સહાયક દાર-
 કાધીશ શ્રીકૃષ્ણ કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધને કારણે મહાભારત
 દ્વારા પરમ રાજનીતિરૂપે સંસારમાં પ્રગટ થયા; તથાપિ
 આપણા ભક્તો અને સંતોને જે શ્રીકૃષ્ણ પરમ પ્રિય છે,
 તે ગોકુળનાજ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગોકુળના શ્રીકૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રના
 ગીતા-વક્તા છે. શ્રીકૃષ્ણ એકજ છે, તથાપિ શ્રીકૃષ્ણે જગદ્-
 દારને માટે ગોકુળ-વૃંદાવનમાં જે ભક્તિરસથી ભરપૂર પર-

માનદ આપનારી લીલાઓ કરી તેઓજ ભક્તોના પ્રેમની વસ્તુ છે. આ કારણે ગોકુળના શ્રીકૃષ્ણ તેમના ઉપાસ્ય છે. વળી સ્વામી વિવેકાનંદે^x કહ્યું છે કે “શ્રીકૃષ્ણ સર્વ મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા પરમાત્મા છે. અને ગોપી-લીલા માનવધર્મમાંના ભગવતપ્રેમની સારસર્વસ્વ છે. આ પ્રેમમાં જીવ-ભાવનો લય થઈને પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં “સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ” નો જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેની પ્રતીતિ આ લીલામાં થાય છે. ભક્તિનું રહસ્ય જાણવું હોય તો જાઓ, વૃંદાવનની લીલાનો આશ્રય લો. શ્રીકૃષ્ણ દીન-દુઃખીઓના, ભિખારી-કંગાલોના, પાપી-પામરોના, બાળ-બચ્ચાંના, સ્ત્રી-પુરુષોના, સર્વના પરમ ઉપાસ્ય છે. કુશાગ્રબુદ્ધિ પાડિત અને શાષ્ટિક તત્ત્વજ્ઞોથી તેઓ દૂર છે, તેઓ તો ભલા-ભોળા અજ્ઞાનીઓની પાસે છે. તેમને જ્ઞાનનો શોખ નથી, તેઓ તો શુદ્ધ પ્રેમના ભૂખ્યા અને લોકતા છે. ગોપીઓને માટે શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રેમ એકરસ થઈ ગયા હતાં. દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણે કર્મયોગ શીખવાડ્યો અને વૃંદાવનમાં ભક્તિ-પ્રેમનું શિક્ષણ આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ, દયા અને ક્ષમાના સાગર છે.”

૪-તુકારામે વર્ણવેલી ભગવાનની લીલાઓ

તુકારામે ખોતાના ઉપાસ્ય ભગવાન શ્રીવિકૃલાની જે બાળલીલાઓ ગાઈ છે, તેમાં પણ ગોપ-ગોપિકાઓની અલૌકિક ભક્તિ અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તવત્સલતાને અત્યંત પ્રેમથી વખાણી છે.

“અવિનાશી પ્રભુ આકાર ધારણ કરીને દેત્યોનાં સંહાર કરવા આવી ગયા. ભક્તાઓનો પાલન કરવા માટે ગોકુળમાં રામ અને કૃષ્ણ આવી ગયા. ગોકુળમાં આનંદમુગ્ધ પ્રભુ થયું. દેર દેર લોકો તેમને અગ્રણી લેવા લાગ્યા.”

રહસ્ય પણ ખતાવ્યું.

“આરે વેદ જેની કીર્તિને વખાણુ છે તે ગોવાલણના હાથે બંધાઈ જાય છે, માખણ ચોરવા માટે તેમનાં ઘરોમાં દાખલ થાય છે.....અંદર-બહાર એક જેવા છે, તેથી તેમની ચોરી પકડાતી નથી. આ ભેદ તેઓ જાણે છે કે, એ એકલાજ? ખીજા બધા રસ્તા બંધ કરીને અમને બેસાડી દેશે; તેથી તેઓ નિશ્ચિંતા એકાંતમાં નિઃસંગ થઈને કૃષ્ણનાજ ધ્યાનમાં અચળ લાગી રહી. ચોગીઓના ધ્યાનમાં જે એક ક્ષણને માટે પણ આવતા નથી, તેમને ભાવિક ગોવાલણો પકડી રાખે છે. એ ગોખીઓની પાસે તો તે કાલાવાલા કરતો આવે છે અને સમજી માણસો કહે છે કે, તે તો મળતાજ નથી.”

*

*

*

*

“દેહની સમસ્ત ભાવના વિસારી દેવી એજ નારાયણની સંપૂર્ણ પૂજા-અર્ચા છે. એવા ભક્તોની પૂજા ભગવાન ભક્તોના જાણ્યા વિના લઈ લે છે, અને તેમના માગ્યા વિનાજ તેમને પોતાનું સ્થાન આપી દે છે.”

*

*

*

*

“મનની બધી ઇચ્છાઓ હરિરૂપમાં લાગી ગઈ. ગોવાલણો તેમનેજ માટે વ્યગ્ર જણાય છે. તેથી તેમના પતિ-ઓનું રૂપ ધારણ કરીને એ તેમને ઘેર જાય છે અને તેમને ભોગવે છે. સૌના ચિત્તમાં માત્ર એકજ પ્રકારનો ભાવ નથી હોતો, તેથી જેવો પ્રેમ તેવું રૂપ. બાળકને નાના મોટાનો ખ્યાલ નથી હોતો, એટલે નારાયણ પાત્ર એવાજ કૌતુક સાથે બોલતા રહે છે.”

*

*

*

*

હવે ગોવાલણનાં ભક્તિ-ભાવ્ય શુભોક્તિ—

“સમ અને દુઃખે મોહમાં એક કૌતુક કયું. ગોવાલણનાં મોહમાં એક અવસ્થા જણાય છે—સૌની આગળ આવતાં નાં માટે અવસ્થા હતા અને પછી ઉપર (પાછાંદિયે)

જ્યાં ભાષિતાં દેહનાં હતાં. તેમની એ ભાષી અને કામળી
ધન્ય દેહ. ગોવાળજોનું પણ કેવું મહાન ગુણ્ય હતું! તેમનાં
આય-ભેદ અને ગીર્ણ પણ પણ કેવાં આશ્ચર્યનાં હતાં!”

“એ ગોર્ણાઓએ તન-વાન રહેને અનેક મધિન
ગુણ્ય-કર્મ કર્યો હશે કે આજે રીતે તે કર્યાં. ગોવાળજોને
જે સુખ મળ્યું તે ગીર્ણજોને—જઘાડિને પણ મળ્યું છે.”

“નંદ અને યથોદ્ધતાનાં કૃષ્ણભક્તિ-ભાગ્ય તો જુઓ!
પરિગ્રમ કરીને ધન મેળવ્યું તે પણ તેમણે સીકૃષ્ણપેલુજ
કર્યું! જાણી ગાયો, ઘાસ, લેખા, કાચીસો પ્રમત્તરક
કૃષ્ણને અર્પણ કરી રીધી. કાળકાર પણ તે કૃષ્ણનો વિશેષ
યતો તો તેમના પ્રાણ તરફથી લાગતા. તેમના ધ્યાનમાં,
મનમાં જાણી રીતે હરિજ હતા. ગરીબી કામ કરતા હતા;
પરંતુ મિત્ર જનવાનમાંજ લાગેલું રહેતું હતું. તેમનુંજ
ચિંતન કરતા હતા. જય, આજ એક પોકાર યતો કે,
કૃષ્ણ કયાં ગયો? હજુ એણે ખાધું નથી, એ કયાં ગાદ્યો
ગયો? તેઓ ‘કૃષ્ણ’નું નામજ રદયા કરતા હતા. માતા
યથોદા ખાંડતાં દળતાં કૃષ્ણનાંજ ‘ગીનો’ (લાતરડાં) ગાતી
હતી. જાજનમાં નંદ-યથોદા-કૃષ્ણને પોકારતાં હતાં,
ધ્યાનમાં, આચનમાં, શયનમાં, સ્વપ્નમાં કૃષ્ણરૂપજ ભેતા
હતા. શ્રીકૃષ્ણ તો તેમનેજ દેખાતા હતા, પરંતુ હજી ચિત્ત-
વાળાઓને નહોતા દેખાતા. તુકારામ કહે છે કે, નંદ-યથો-
દા જેવાં માતા-પિતા ધન્ય છે.”

પાસ-પડોશની ગોવાળજોની કૃષ્ણભક્તિ જુઓ અને
અંતઃકરણમાં તે સુખને અનુભવીને પ્રેમાશુ વહાવો.

એક સખી બીજી સખીને કહે છે “કૃષ્ણ આપણા
પરિચારી-સેવક છે, કૃષ્ણ વ્યવહારી છે, અલી બાઈ! કૃષ્ણ-

ને ઉપાડી લે. કૃષ્ણના વિના તને કેમ કરીને સુખ મળે છે ? સમય કેમ કરીને જાય છે ? તમે લોકો આલતુ ફાલતુ-એવી ખીજ ખીજ પરચુરણ વાતો કર્યા કરો છો, સમય નકામો ગુમાવો છો; આ જીવતા જાગતાને કેમ ઉપાડી લેતી નથી ? ઉપાડી લો અને એ સુખને તો જરા જોઈ લ્યો ! આ સુખનો તમે અનુભવ કરશો, ત્યારે તમારે ખારણે ખારણે ભટકવું નહિ પડે. એક કૃષ્ણ સિવાય આ સઘળો ખેલ તમને જૂઠો જણાશે. બધાની સંગ-સોળત ત્યારે તમે છોડી દેશો તથા અનંતને સાથે લઈ વનમાં જશો અને પછી તમારા પ્રાણોથી અલગ કરશો નહિ. ખીજાઓને પણ આ ખાળકને લેવાને કહેશો. આ ખાળકને જે પોતાને ઘેર લઈ જાય છે, તે તેના જેવીજ—તન્મય—તદ્રૂપજ બની જાય છે.”

x

x

x

x

“તુકારામ કહે છે કે, જે કૃષ્ણને લઈ જાય છે, તે પાછી ફરીને આવતી નથી, કૃષ્ણની સાથે રમતાંજ આખો દિવસ વીતી જાય છે. કૃષ્ણના સુખ તરફ નિહાળતાં નિહાળતાં, ગમે તો દિવસ હો કે રાત, તેને કંઈ પણ સૂઝતું નથી. આખું શરીર તટસ્થ થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર ભૂલી જાય છે. ભૂખ-તરસ, ઘર-ખાર બધુંજ તેઓ ભૂલી જાય છે. તેમને અમે ક્યાં છીએ તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. અમે કંઈ જાતિની છીએ તે પણ ભૂલી ગઈ. આરે વર્ણોની ગોપીઓ એક થઈ ગઈ. કૃષ્ણની સાથે ખેલ ખેલે છે, તેમના ચિત્તમાં કોઈ શંકા ઉઠતી નથી. એક સ્થળે તુકારામ કહે છે કે, શ્રીગોવિંદનાં ચરણોમાં ભાવના નિધર થઈ ગઈ.”

x

x

x

x

“તેમણે પોતાના આપોઆપને-આત્મનાત્મને જાણ્યું. તેમણે જાણ્યું કે, આ સંસારી ખેલ જેઓ ખેલી રહ્યા છે, તેઓ મુઠ્ઠા છે. ખર્ચ કરીને તે મારા સગા-સગાઈ, બાઈ-જમાઈ જે કંઈ કંઈએ તે જાય માં એ એકજ છે. તેમનામાં

અમે જાણી જોઈ છીએ. તેમજ નિઃશંકપણે જેલી થઈને છીએ. આપણે કોની માથે મુ આપીને છીએ અને મોંમાં મેંનો મો રવાદ આપે છે ને જાણું નથી જાણવી. બીજાઓ-નો અવાજ પણ કાન આવડતો નથી. કારણ કે મ્યાનમાં-મનમાં હરિ જોડા છે.”

* * * * *

“કારોના અલંબોમાં જંગલ મનુષ્યમ રમ બેઠેલા છે. શ્રીગિજુલકૃપ્ત પોતાના સખાઓની સાથે ગાયો અસાવવા માટે મધુવનમાં જતા રતા. ત્યાં પાતપોતાનાં બાળાં ખોલીને મીઠે જે બોલન ક્યાં તથા જે જે ખેત ખેડવા તેમનું પાણું જ મિત્તરજક વર્ણન નુકસાને કર્યું છે. અગવાન પહેલાં કહે છે કે, જાણ પાતપોતાની બાળાની પોટલીઓ ખોલીને જતાં તો ખસા કે કોણ શું શું લાવ્યા છે !’ કારણ કે ‘જાણી તપાસ ક્યાં વિના હું મારું કંઈ પણ આપીશ નહિ.’ મોઠા (પાટી હાથ), દીં, પોઆ-ભાત જેની પાસે જે હનું તે તેણે કાઢ્યું. ‘કોઈની ગાયો રિધર થઈ ગઈ, કોઈની આમતેમ બટકવા લાગી.’ જાણે અગવાનને વિનંતિ કરી કે ‘દરે જાણું વહેંચી દો, અમારી પાસે શું છે ને શું નથી તે જાણું તો તમે જાણો છો. અગવાનને તેણે જાણું જાણર છે, તે કોઈનાયે જીવને કદ થવા દેતા નથી.”

“જાણે વર્તુલાકારે બેસાડીને તેઓ વચમાં બેસતા અને કોનું સરખે બાળે વહેંચી આપતા-સમાધાન કરતા.”

નિષ્કપટ ખેલાડી કાનજીએ સૌને સૌ સોની ભાવના અનુસાર વહેંચળી કરી દીધી.

“જોપ-બાલો પાતપોતાની ભાવનાને લીધે દુઃખી થયા. જેની જેવી વાસના ! કર્મના એ સાક્ષી આ લીલાને દોતુકથી જોવા લાગ્યા. ખેલ ખેલતાં જે પોતાનો જાર તેમનાજ ઉપર રાખતા તેમને માટે તેઓ કદી આડા ફરતા નહિ. કોઈ વાંકા આવી જતા, તો કોઈ આડે રસ્તે થઈને

સીધે રસ્તે આવતા, અથવા ફસાઈને છૂટી જતા હતા.”

x

x

x

x

બધા ગોપખાળોના લોજનમાં હરિ પોતાની માધુરી-મીઠાશ ભરી દેતા હતા, પરસ્પર વાતો કરતા કરતા પ્રહ્લાનંદ પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભગવાન સૌના હાથમાં અને મુખમાં ગ્રાસ-કોળિયા આપતા હતા; કેમકે તેઓ બધા તો ભગવાનના સખા હતા ને !

લોજન કરતાં કરતાં ગોપખાલો કહેતા: ‘મેં મીકું થયું, પણ હજી પેટ ના ભરાયું.’ એક બીજાનું એકું ખાઈ લેતા, એમાં એમને કંઈ હીણપત લાગતી નહિ.

કાંદૌની (એક ઉત્સવ જેમાં દહીં ભાતનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે) એ મોજ જોઈને, “ગાયો ચરવાનું ભૂલી ગઈ, પશુ-પક્ષી જડતાને ભૂલી ગયાં, ચમુના-જળ સ્થિર થઈને વહેવા લાગ્યાં. સર્વ દેવતા જુઓ છે અને તેમના મોંમાં પાણી આવે છે. અને તેઓ કહે છે કે, ગોપાળ ધન્ય છે, અમે તો કંઈજ નથી !’

કાંદૌનું દહીં પેટ ભરીને ખાઈને ગોપાળ કહે છે કે ‘તમારી દોસ્તી બહુ સારી ! મને હમેશાં તે મળ્યા કરશે.’

પછી બધા પોતાની લાકડી અને કામળી ઉપાડીને ગાયો ચરાવવા ગયા. તેઓમાં કેટલાક વાંકા અંગવાળા, તોતડા, ગટ્ટા, લાંગડા, લૂલા વગેરે પણ હતા; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એ બધાના પ્રિય હતા. અને ભગવાન પણ તેમના ભાવથી પ્રસન્ન હતા. ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં ગોપ-ખાલો શ્રીકૃષ્ણને મધ્યમાં રાખીને ઢાંચિયાની રમત વગેરે રમતા હતા.

લાકડીવાળા અભંગોમાં તુકારામે આધ્યાત્મિક ભાવ લખ્યો છે. ગોપીકેતવ જેમ સગરંગમાં સમરણ થઈ, તેમ પ્રસન્ન અસર્વ વિવશ્વનિબ્ધ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમાં તરબોળ બની રાખે અને નિમગ્નતાને અનંદ પ્રાપ્ત કરે, એજ એ અભંગોનો આશય નિષ્કલંક છે. બધાનાં પૂર્વસંચિત જોઈને ભગ

વાન તેમાં પાનાનો પ્રયાદ મૂકી નેમના એવનને મધુર લાગે-
યે છે અને 'મીઠું ખાઈને ખેંચ કરી દે છે-અમીત મધી-
ગતિનો રસો અથ કરી દે છે. મરુત. શોકપ્રેમમાં તુમા-
રામ નરભોજ થયેલા લગા, એ દેવેવાની દયે જરૂર નથી.

૫-શ્રીપંદરીના વિદુલનાથ

પંદરપુરમાં શ્રીવિદ્યાનાથની જે મૂર્તિ છે તેનું નિરી-
ક્ષણ દરવાજી જણાઈ આવે છે કે, આ ભગવાનની ખાલ-
મૂર્તિજ છે. કેટલાક સાતના પડિંગોનો જે એવો તકં ગણા-
વ્યો છે કે, આ મૂર્તિ જોઈને પા જોનોની છે તેમાં કંઈજ
વધુદ નથી. આ મૂર્તિ સીમતાવિષ્ટના અવનાર શીંગોપાલ-
કૃષ્ણનીજ છે. એ ભગવાન ઇંટ ઉપર બેઠા છે. ઇંટ ઉપર
ભગવાનના અત્યંત દેખાઈ મરણ-કમળ છે. એ મરણ-
કમળોમાં અનેક ભક્તોનો પાનાનાં મરુત નમાવ્યાં છે.
પ્રેમાધુઓની દલદેશ વાર તેમને નવરાવ્યાં છે અને પોતાનું
ચિત્ત સમર્પણ કર્યું છે. એ મરણોની તાજો એવોના હૃદ-
યના તાપ કરી લીધા છે, તેમનાં નેત્રોને કૃતાઈ કર્યો છે,
તેમનું એવન પન્થ જનાવ્યું છે. દલદેશ પાપાત્માઓ અને
મુક્તોઓ, બદ્ધો અને મુગ્ધોઓ, સિદ્ધો અને સાધકોઓ,
રંદો અને રાજાઓ, પતિતો અને પતિત-પાવનોઓ એ
મરણોના ધ્યાન અને ભજનથી પોતાનું એવન સફળ કર્યું
છે. લાજો એવોને માટે આ દુસ્તર ભવસાગર એ મરણો-
ના ચિંતનચમત્કારથી ગોખદ-ગાયના પગ જેટલો નાન-
કટો જની ગયો છે. આવાં એ શ્રી વિદુલનાથનાં મરણ આ
ઇંટ ઉપર સ્થિર છે. ભગવાનના કાળા પગ ઉપર એક ફાલો-
ધા છે. ભગવાનની મુક્તદેશી નામની કોઈ દાસી હતી.
ભગવાન ઉપર તેને અત્યંત પ્રેમ હતો. તે દાસી અત્યંત
સુકુમાર હતી અને તેને પોતાની સુકુમારતાનો પુષ્કળ ગર્વ
હતો. તેણે પોતાના જમણા હાથની આંગળી ભગવાનના કાળા
પગ ઉપર મૂકી. તે ભગવાનના અતિ સુકુમાર પગમાં પેસી
ગઈ. ભગવાનનાં મરણોની આ સુકુમારતા જોઈને પોતાની

સુકુમારતા તેને તુચ્છ જણાઈ અને પોતે બહુજ શરમાઈ ગઈ. તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો. ભગવાનના બન્ને પગની વચમાં પીતામ્બરનો અક્ષો લટકી રહ્યો છે, તે બાલરૂપને યોગ્યજ છે. મોટી અવસ્થા બતાવવી હોત તો પીતામ્બર પગ સુધી લટકતું રાખ્યું હોત. જનનેન્દ્રિયના સ્થાન આગળ કંઠોરાની ધુધરીઓનું એક ઝૂમણું લટકી રહ્યું છે. સોનાની કટિમેખલા-સાંકળી ઉપર ઇન્દ્રિયચિહ્ન જેવો સોનાનોજ દુકડો છે: તે પહેલાંનો નથી-અર્થાત્ મૂર્તિ નક્ક નથી; મૂર્તિ જૈન છે એવી શંકા કરવાનું પણ કારણ નથી. પીતામ્બર ઉપર કંઠોરા છે. જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબામાં પદ્મ છે. છાતી ઉપર જમણી બાજુએ ભૃગુલાંછન છે. કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ લટકતો છાતી સુધી આવી રહ્યો છે. ભુજઓમાં ભુજબંધ છે અને બન્ને કાનોમાં કાનોથી બલા સુધી મકરાકૃતિ કુંડળ છે. ભગવાનનાં મુખ, નાસિકા અને નેત્ર પ્રસન્ન છે. મસ્તક ઉપર શિવલિંગાકાર સુકુટ છે. ભાલપ્રદેશમાં સુકુટની વચમાં એક બારીક પટ્ટી જેવું બાંધેલું છે. તે પાછળ પીઠ ઉપર લટકતા ભાયાનું દૂમતું-છોગલું છે. પંઢરીના ગોપાલપુર, ત્યાંની બધી ચીજો અને કાંઠોનો સમારંભ એ બધું ગોકુળનું છે. એવા શ્રીવિકૃલરૂપી બાલકૃષ્ણ ભગવાનને મારા અનેકાનેક પ્રણામ છે.x

અધ્યાય ૧૧ મો-સગુણ સાક્ષાત્કાર

લક્ષ સમાગમે સર્વભાવે હરી, સર્વકામ કરી ન સાંગતાં.
સાંભવિલા રાહે દૃઢ્યસંપ્ટી, ખાહેર ધાક્ટી મૂર્તિ ઉભા.

અર્થાત્ “લક્ષ-સમાગમથી જાધા ભાવ હરિના થ
જાય છે, જાધાં કામ જતાવ્યા વિના હરિજ કરે છે. હૃદ
ય-સંપુટમાં સમાઈ રહે છે અને જાહાર નાનકડી મૂર્તિ
જનીને સામે આવે છે.”

૧-સત્ય સંકલ્પદાતા નારાયણ

ભગવાનનાં સગુણ દર્શનની કેવી તીવ્ર લાલસા તુક
રામને લાગી હતી, એ આપણે નવમા અધ્યાયમાં જો
ચૂકયા છીએ. હવે એ લાલસાનું તેમને શું ફળ મળ્યું
આ અધ્યાયમાં જોઈશું. જીવમાત્રને તેનીજ ઇચ્છાને અનુરૂ
ફળ મળ્યા કરે છે. ‘જેવી વામના તેવું ફળ.’ મનુષ્ય
ઇચ્છાશક્તિ એટલી પ્રબળ છે, તેના સંકલ્પના કર્મપ્રવાહ
ની ગતિ એટલી જાદવી અમોઘ છે કે તે જે ઇચ્છે તે કા
શકે છે. ‘નર જો કરણી કરે તો નરનો નારાયણ થાય
આ કળીર સાહેજનું વચન પ્રસિદ્ધ છે. જે કંઈ કરવા
ઇચ્છા મનુષ્ય કરે તે તે કરી શકે છે, જે જનવાની ઇચ્છા
કરે છે તે જની શકે છે, જે મેળવવાની ઇચ્છા કરે
મેળવી શકે છે. પરંતુ એ ઇચ્છાશક્તિને શુદ્ધ આચરણ
દૃઢ નિશ્ચય, સદ્સાવના અને નિદિધ્યાસનો પૂરો સાય હોવો
જોઈએ. સંકલ્પ પાર પડવાનો આધાર સંકલ્પની તીવ્રતા
અને શુદ્ધિ ઉપર છે. મનની શક્તિ અસીમ છે, પરંતુ તે
નિષ્ઠાપૂર્વક તેનો પૂરો ઉપયોગ કરી લેનારાઓ માટેજ

સુકુમારતા તેને તુચ્છ જણાઈ અને પોતે બહુજ શરમાઈ ગઈ. તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો. ભગવાનના બન્ને પગની વચ્ચે પીતામ્બરનો ઝલ્લો લટકી રહ્યો છે, તે બાલરૂપને યોગ્યજ છે. મોટી અવસ્થા બતાવવી હોત તો પીતામ્બર પગ સુધી લટકતું રાખ્યું હોત. જનનેન્દ્રિયના સ્થાન આગળ કંદોરાની ધુધરીઓનું એક જૂમણું લટકી રહ્યું છે. સોનાની કટિમેખલા-સાંકળી ઉપર ઇન્દ્રિયચિહ્ન જેવો સોનાનોજ દુકડો છે: તે પહેલાંનો નથી-અર્થાત્ મૂર્તિ નક્ક નથી; મૂર્તિ જૈન છે એવી શંકા કરવાનું પણ કારણ નથી. પીતામ્બર ઉપર કંદોરો છે. જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબામાં પદ્મ છે. છાતી ઉપર જમણી બાબુએ ભૂગુલાંછન છે. કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ લટકતો છાતી સુધી આવી રહ્યો છે. ભુજઓમાં ભુજબંધ છે અને બન્ને કાનોમાં કાનોથી બહાર સુધી મકરાકૃતિ કુંડળ છે. ભગવાનનાં સુખ, નાસિકા અને નેત્ર પ્રસન્ન છે. મસ્તક ઉપર શિવલિંગાકાર સુકુટ છે. ભાલપ્રદેશમાં સુકુટની વચ્ચે એક બારીક પટ્ટી જેવું બાંધેલું છે. તે પાછળ પીઠ ઉપર લટકતા ભાથાનું કૂમતું-છોગલું છે. પંઢરીના ગોપાલપુર, ત્યાંની બધી ચીજો અને કાંદોનો સમારંભ એ બધું ગોકુળનું છે. એવા શ્રીવિકૃલરૂપી બાલકૃષ્ણ ભગવાનને મારા અનેકા-નેક પ્રણામ છે.x

x 'કે. સી. - પ્રેમ' નો વિષય વિશેષકરે આપ્યો છે. તેમ જ પીઠ પ્રેમ-કેરતુર નવકર. પ્રતિદિ અર્ચન કરવાની રીત નવમી પૂર્ણિમા સુધી - શિવની પ્રકાશક

પુરુષાત્મા પુરુષ પ્રજાપદને પ્રાપ્ત કરે છે. વેદોએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. જ્ઞાતી, યોગી તેમજ અંત તેમાંજ રમ્યા કરે છે. બીજા નરેશ્વર પદાર્થો ઉપર મનને ન જવા દઈને-અર્થાત્ વૈરાગ્યસંપન્ન થઈને તેઓ તેના મનનમાં લાગી-રહ્યા છે. મન, વાણી અને ઉદ્વિગોથી તેઓ પરો લાગતો નથી; પરંતુ મનને તેનીજ લગની-પ્રમનો રંગ લાગવાથી મન તેને મમે તે રંગમાં રમી લીધા કરે છે. આત્મ તેને યોગ્ય કરે છે, વેદ આત્મા કરે છે તેમજ જાગ તેનેજ નાશાયજી કરે છે.

વેદપુરુષ નારાયણ; યોગિયાંશિ' શ્રદ્ધા રૂપ, મુક્તિ આત્મા પરિપૂર્ણ, ઉકા મહા સમુજ્જ બોળ્યાં આમતાં. અર્થાત્ "વેદોને માટે જે નારાયણ પુરુષ છે, યોગી-જોને માટે જે રૂપ પ્રજા છે, મુક્તિઆત્માજોને માટે જે પરિ-પૂર્ણ આત્મા છે, ઉકારામ કરે છે કે, અમ બતા બોળા માણસો માટે જે સમુજ્જ-સાધાર નારાયણ છે."

ઉકેળારાયે એ આત્મ-અરૂપ-અચિન્ત્ય પરમાત્માને નામ અને રૂપ આપીને ચિન્ત્ય બનાવી દીધા. ગોકુળમાં ગોપ-ગોપીઓને રગાડનારી એ સુરમ્ય રંયામલ જાલમૂર્તિ' ઉકારામના ચિત્તચિન્તનમાં આવો ગમ્, ઉકારામનું ચિત્ત તેમનેજ સમર્પિત થયું, ઉદ્વિગોને તેનાજ ક્યાન-મુખનો ચસ્કેઠો-રસાસ્વાદ લાગ્યો, શરીર પણ તેનીજ સેવામાં લાગી ગયું. આ પ્રમાણે મન, વચન અને કર્મથી તેઓ કૃષ્ણમય બની ગયા. આવી સ્થિતિમાં તેઓ જે આજ આંખો વડે કૃષ્ણનું રૂપ જોવાની લાલસા રાખે તો તે કેમ પૂરી ન થાય?

નિશ્ચયાચ્ચ' બળ, ઉકા મહાજે તેચિ દ્વજ.

અર્થાત્ "ઉકારામ કરે છે કે, નિશ્ચયનું બળ એજ તે દ્વજ છે." નિશ્ચયના બળની મતલબજ દ્વજની પ્રાપ્તિ છે. મહાકારની હવા ઠંડાંચે ન લાગી જાય, તેથી બકતો કહ્યા રે છે કે—

ય સંકલ્પાયા દાતા નારાયણ, સર્વ કરી પૂર્ણ મનોરથ,

અર્થાત્ “ સત્ય સંકલ્પ દાતા નારાયણ છે. તેઓજ
 સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. ” ભક્તોનું આ કથન સત્ય
 વાળું છે. જીવોનો શુદ્ધ સંકલ્પ અથવા નિશ્ચયનું બળ અને
 નારાયણની કૃપા, એ બન્નેની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર
 છે ! તુકારામે શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરીને પ્રકટાવવા માટે શુદ્ધ
 અને તીવ્ર સંકલ્પ ધારણ કર્યો અને અંતે નારાયણને પ્રગટ
 કરવુંજ પડ્યું. આ ભક્તનો મહિમા છે કે ભગવાનનો,
 ભક્તવત્સલતાનો કે એ બન્નેના એક બીજાના પ્રેમ અને
 પ્રેમનો ! આવા ભક્ત અને ભગવાનના અન્યોન્ય પ્રેમથી
 પ્રસારને એક કૌતુક જોવા મળ્યું. આવા નિશ્ચયથી હરકોઈ
 પોતાની રુચિ અનુસાર પોતાનું જીવન સફળ કરી શકે છે.
 તુકારામની જેવી લાલસા હતી તે પ્રમાણે ભગવાને તેમને
 આજ્ઞા આપી અને કેવી રીતે દર્શન દીધાં એ હવે જોવું જોઈએ.

૨-રામેશ્વર અને તુકારામનો વિરોધ

ભગવાનને તુકારામની દર્શનલાલસા પૂરી કરવીજ
 હતી, પરંતુ એ તેમણે એક પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવીને
 કરી. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામને બધાં પોથી-પુસ્તકો ડુબા-
 વી દેવાનું કહ્યું અને તુકારામે ગ્રાહ્યણની આજ્ઞા મસ્તકે
 થકાવીને પોથી-પુસ્તકો ડુબાવી દીધાં, અને પછી ભગવાને
 એ બધા કાગળોને પાણીમાંથી બચાવી લીધા, એ સર્વ વાત
 પ્રસિદ્ધ છે. આજ પ્રસંગથી તુકારામને ભગવાનનાં સાક્ષાત્
 દર્શન થયાં, તેથી આપણે હવે આજ પ્રસંગ જોઈએ.
 રામેશ્વર ભટ્ટે કોઈ સાધારણ માણસ નહોતા. આ ભાદે
 મુખાત્ર અને મહાવિદ્વાન ગ્રાહ્યણ પૂનાથી ઇશાનમાં નવ
 માઈલ ઉપર વાઘોલી નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા. તેઓ
 જાન, કર્મનિષ્ઠ અને રામોપાસક તથા ધર્મોપદેશક
 તરીકે તુકારામનું નામ ચોતરફ પ્રસિદ્ધ
 મના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે
 તુકારામ શ્રદ્ધ છે અને ગ્રાહ્યણ પો
 તથા તેમનાં ભજનોમાં વેદ.

પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તુકારામના સંબંધમાં અને સામાન્ય રીતે વારકરી સંપ્રદાય વિષે પણ તેમની ધારણા પ્રતિકૂળ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ ખરી વાત એમ હતી કે તુકારામની દીર્ઘિતિ તેમનાથી સહન થઈ શકતી નહોતી અથવા તેમને ઠંભતી હતી અને કોઈ પણ રીતે તેમને દુઃખ આપવા માટે હલકટ બુદ્ધિથી તેમણે કોઈ કામ કર્યું હોય. આપણે તુકારામમાટે સાદર સપ્રેમ અભિમાન લઈએ છીએ. પરંતુ જો કોઈ તેમના સમયમાં થોડા સમય માટે તેમના પ્રતિપક્ષી બનીને સામા આવે તો તે વિષયમાં આપણે કોઈ ભૂલભરેલો જોટો ખ્યાલ ધારણ કરી બેસીએ નહિ. જ્યારે વાદવિવાદ ચાલે છે, ત્યારે પ્રતિપક્ષીના સંબંધમાં પોતાનું મન મેલું-કલુષિત કરી લેવાનો સામાન્ય જનોનો સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે. પરંતુ એ તો એક પક્ષપાત છે. આના થી ચિત્તને દૂર ખેંચી લઈ પ્રતિપક્ષીના પણ સારા ગુણોને માન આપવું એ વિચારશીલ પુરુષોનો સ્વભાવ હોય છે. પ્રતિપક્ષીના કથનમાં કયો વિચાર છે અને કયો અવિચાર છે તે જોઈને અવિચારવાળા અંશનુંજ ખંડન કરવાનું હોય છે અને તે પણ આવશ્યક હોય તોજ. રામેશ્વર ભટ્ટ કોઈ મંબાજી બુવા નહોતા ! તેમની વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. વળી તુકારામ જે ભાગવત ધર્મના જંડા નીચે ઉભા રહીને ભગવદ્ભક્તિનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા, તે ભાગવત ધર્મની કેટલીક બાબતો સાથે તેમને પ્રામાણિક વિરોધ હતો. આ વિરોધ બહુ પહેલાંથીજ કંઈ ને કંઈ ચાલ્યો આવ્યો છે, અને આજે પણ તે સર્વથા નિર્મૂળ નથી થયો. આજંદી અને પૈઠણના બ્રાહ્મણોએ જે કારણોથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો અને એકનાથસુત પંડિત હરિ શાસ્ત્રીએ પોતાના પિતા એકનાથ મહારાજનો વિરોધ કર્યો એજ કારણોથી રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામ મહારાજની વિરુદ્ધ ઉભા થયા હતા. સ્પષ્ટ વાત એ છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયથી વૈદિક કર્મમાર્ગી બ્રાહ્મણોની એક ધારણાજ એવી બંધાઈ ગઈ છે કે, આ ભાગવત ધર્મ વર્ણ-

અર્થાત્ “ સત્ય સંકલ્પ દાતા નારાયણ છે. તેઓજ સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. ” ભક્તોનું આ કથન સત્ય પણ છે. જીવોનો શુદ્ધ સંકલ્પ અથવા નિશ્ચયનું બળ અને નારાયણની કૃપા, એ બન્નેની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર છે ! તુકારામે શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરીને પ્રકટાવવા માટે શુદ્ધ અને તીવ્ર સંકલ્પ ધારણ કર્યો અને અંતે નારાયણને પ્રગટ થવુંજ પડ્યું. આ ભક્તનો મહિમા છે કે ભગવાનનો, ભક્તવત્સલતાનો કે એ બન્નેના એક બીજાના પ્રેમ અને સ્નેહનો ! આવા ભક્ત અને ભગવાનના અન્યોન્ય પ્રેમથી સંસારને એક કીતુક જેવા મળ્યું. આવા નિશ્ચયથી હરકોઈ પોતાની રુચિ અનુસાર પોતાનું જીવન સફળ કરી શકે છે. તુકારામની જેવી લાલસા હતી તે પ્રમાણે ભગવાને તેમને ક્યારે અને કેવી રીતે દર્શન દીધાં એ હવે જોવું જોઈએ.

૨-રામેશ્વર અને તુકારામનો વિરોધ

ભગવાનને તુકારામની દર્શનલાલસા પૂરી કરવીજ હતી, પરંતુ એ તેમણે એક પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવીને કરી. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામને બધાં પોથી-પુસ્તકો ડુળાવી દેવાનું કહ્યું અને તુકારામે ગ્રાહ્યણની આજ્ઞા મસ્તકે ચઢાવીને પોથી-પુસ્તકો ડુળાવી દીધાં, અને પછી ભગવાને એ બધા કાગળોને પાણીમાંથી બગાડી દીધા, એ સર્વ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આજ પ્રસંગથી તુકારામને ભગવાનનાં શાક્ષાત દર્શન થયાં, તેથી આપણે હવે આજ પ્રસંગ જોઈએ. રામેશ્વર ભટ્ટે કોઈ સાધારણ માણસ નહોતા. આ ભારે સુપાત્ર અને મહાવિક્રાન ગ્રાહ્યણ પૂનાથી ઇશાનમાં નવ માઈલ ઉપર વાઘોડી નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા. તેઓ અતિ શીલવાન, કર્મનિષ્ઠ અને રામોપાસક તથા ધર્મોપદેશકી પણ હતા. તે સમયે તુકારામનું નામ આતરક પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તે સમયે તેમના સાંનિધ્યમાં આવ્યું હતું. ત્યારે તેમને સાંનિધ્ય કે, તુકારામ શ્રદ્ધ છે અને ગ્રાહ્યણ પણ તેમને અવલોકન કરે છે તથા તેમનાં સમનેમાં ચડે.

કારણથી શ્રેષ્ઠતા કેવળ જાતિમાંજ નથી રહી, પરંતુ એ સિદ્ધાંત થયો કે, જે લગવદ્ભક્ત છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. કસોટી જાતિની નથી રહી, કસોટી સાધુતા, સત્યતા અને લગવદ્ ભક્તિની છે. આ કારણે પ્રાચીન મતાભિમાનીઓની એવી ધારણા થઈ ગઈ છે કે, આ ભાગવતધર્મ—સંપ્રદાય પ્રાદ્યુષીની માન-પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયો છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને હેરાન કરવા માટે આ બેજ કારણો હતાં તુકારામને હેરાન કરવા માટે એક ત્રીજું કારણ ઉપસ્થિત થયું. જ્યારે સંતજ શ્રેષ્ઠ થયા તો પછી આ શ્રેષ્ઠતા માનવ પ્રાદ્યુષીમાં ન રહ્યું. જે કોઈ સંત થયા તે શ્રેષ્ઠ મનાવવા લાગ્યા. તુકારામનું સંતપણું જેમ જેમ સિદ્ધ થઈને પ્રગળ્યું થવા લાગ્યું, તેમનું શુદ્ધ આચરણ, ઉપદેશ અને પ્રેમભક્તિનો જેમ જેમ લોકો ઉપર પ્રભાવ પડવા લાગ્યો, તેમ તેમજ લોકો તેમને માનવા અને પૂજવા લાગ્યા. તુકારામના એ ભક્તોમાં અનેક પ્રાદ્યુષી પણ હતા. જેવા કે દેવદાસ કુલકણી મહાદેવ પંત, ચિખલીના કુલકણી મહાર પંત પૂનાના કોંડો પંત લોહોકરે, તળેગાંવના ગંગારામ મવાળા વગેરે વગેરે. તુકારામની અમૃતવાણી સાંભળીને તેઓ તેમનાં ચરણોમાં ભ્રમરની પેઠે લીન થઈ ગયા. જેને જેને વડે પોતાની ઈચ્છિત વસ્તુ મળે છે, તેનું તેની પાછળ પડવા લાગે છે. લોકો વિશુદ્ધ ધર્મજ્ઞાન અને સાચો પ્રેમનંદ ઈચ્છતા હતા અને તેમને લગવાનની આંતરિક કંઈ જો પ્રેમથી બતાવે એવા શુરુ જોઈતા હતા. તેમને એ શુરુ તુકારામ મળ્યા અને તેથી તેઓ તેમને પૂજવા લાગ્યા. લોકોને સાચા-જૂઠાની જોળખાણ હોય છે. તુકારામની પાંડોશમાં મંબાણ પોતાની મહંતીની દુકાન માંડીને બેસતા. પરંતુ લોકોને જે જોઈતું હતું, તે તેમની પાસે નહોતું. આથી લોકો પણ તેમની એવીજ કદર કરતા હતા. મંબાણ અને તુકારામ—એક નકલી સિકકો અને બીજો અસલી ! લોકોએ બંનેને બરાબર પારખ્યા. તુકારામને પ્રેમ તેમને પ્રિય લાગ્યો. તેઓ જાતિના

લગવાન તુકારામને અપાવવા ઇચ્છતા હતા. એજ પ્રસંગ હવે આપણે જોઈએ.

૩-દેહમાંથી દેશનિકાલ !

રામેશ્વર ભટ્ટને તુકારામના લાગવત ધર્મના સિદ્ધાંત કબૂલ નહોતા. પરંતુ એ સિદ્ધાંતોના વિરોધનો જે સીધો રસ્તો હોઈ શકે, તે રસ્તો છોડીને એ અવળે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે, દેહમાં આ માણસ કીર્તન કરે છે અને પોતાનો રંગ જમાવે છે, તેમજ અહીંજ એના વિકૃલ દેવતું મંદિર પણ છે. એજ મૂળ વાત છે. એટલે અહીંથી આને કોઈપણ રીતે લગાડી દેવો અને એવું કરી મૂકવું કે જેથી તે અહીં રહેવાજ ન પામે. મહીપતિ ખુવા ભક્ત લીલામૃતના અધ્યાય ૩૫ માં કહે છે કે—

“મનમાં એવો વિચાર કરીને તેણે ગામના હાકેમને જઈને કહ્યું કે, તુકો શૂદ્ર જાતિનો છે અને શૂદ્ર થઈને શ્રુતિનું રહસ્ય બતાવ્યા કરે છે. હરિકીર્તન કરીને એણે ભલા ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો ઉપર જાદુ કર્યો છે. બ્રાહ્મણો પણ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા છે ! આ વાત તો આપણે માટે શરમાવનારી છે. જધા ધર્મોને એણે ઉડાવી દીધા છે અને દેવળ નામકીર્તનનોજ મહિમા બતાવતો કરે છે. લોકોમાં એણે એવો ભક્તિપંથ ચલાવ્યો છે કે, ભક્તિનું તો માત્ર નામજ રહ્યું છે; વસ્તુતઃ તો દેવળ પાખંડજ જણાય છે.”

દેહના આમાધિકારીને (સુખીને) રામેશ્વર ભટ્ટે ચિઠ્ઠી લખી કે, તુકારામને દેહમાંથી કાઢી મૂકો. સુખીએ આ ચિઠ્ઠી તુકારામને પાંચી સંભળાવી. ત્યારે તેઓ ભારે મુશીબતમાં આવી પડ્યા. તે સમયના તેમના ઉદ્દગાર આ છે—

“હવે શું બાક ? ક્યાં જઈ ? દોને આધારે ગામમાં પટેલ નારાજ, ગામના લોકો પણ નારાજ ! હવે શું કરવું આપણે ? કંઈ છે કે હવે, આ ઉચ્છ્રંખત મનમાં કાંઈ તેમ વળે છે, હાકેમે પણ એજ

નિર્જન હરી રીધા. એ બહાનુ માણસે જાણે દરિયાદ હરી, મેં આખરે હું દુર્જનનેજ મારી નાખ્યો. તુકારામ કહે છે કે, આવા માણસનો સંજ ચારો નથી, આલો દરે વિહ્વલ નેજ ચોધવા ઉપદીએ. ”

૪-અભંગોની વહીઓ દદમાં (ધરામાં)

તુકારામ અહીંથી આવ્યા તે ઝીંધા વાંધાતી પડેલ્યા. ત્યાંજ રામેશ્વર બદ્દ રહેના દના. આ સુખમે રામેશ્વર બદ્દ સ્નાન કરીને અધ્યા-પૂજમાં બેઠા દના. તુકારામ તેમની પાસે ગયા અને તેમને દંડવત પ્રણામ કર્યા તથા બહુ પ્રેમ-થી ભગવાનનો નામોચ્ચાર કરીને દરિદ્રીર્જન કરવા લાગ્યા. દીર્ઘન કરતાં કરતાં તેમના સુખમાંથી ધારા-પ્રવાહરૂપે અભંગ વાગી નીકળતી જતી હતી. તેના પ્રસાદની વાત શી કહેવી ! તે પ્રાચારિક નિર્મળ અને અભંગવાળી સાંભળીને રામેશ્વર બદ્દ બોલ્યા કે “ તમે બારે અનર્થ કરી રહ્યા છો ! તમારા અભંગોથી શુતિનો અર્થ પ્રગટ થાય છે અને તમે તો યદ્ર છો ! તેથી આવી વાળી બોલવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. આ તમારું કામ સાશ્વતિરૂપ છે, શ્રોતા-વક્તા બંનેને નરકે લઈ જનાર છે. આજથી આવી વાળી બોલવાનું તમે છોડી દો. ”

એટલે તુકારામે કહ્યું—“ પાંદુરંગની આજ્ઞાથી હું આ વાળી બોલું છું તે નદામીજ વપરાઈ. આપ પ્રાણીય ધર્મ-મૂર્તિ છો. આપની આજ્ઞાથી હવે હું કવિતા કરવાનું છોડી દઈશ. પરંતુ અત્યારમુખી જે અભંગ રચ્યા છે તેનું શું કરું ? ”

રામેશ્વર બદ્દે કહ્યું—“ તમે તમારા અભંગોની બધી વહીઓ-પોથીઓ લઈ જઈને પાણીમાં ડુબાડી દો. ”

તુકારામ—“ આપની આજ્ઞા શિરોધાય છે. ”

+ અહીં ‘ ભક્તો માણસ ’ રામેશ્વર બદ્દને કહ્યો છે. આ તેમનું સ્વભાવ-સૌજન્ય છે. આમાં એક સૌમ્ય વ્યંજન પણ છે તે સ્પષ્ટ છે.
—મૂળ લેખક

ભગવાન તુકારામને અપાવવા ઈચ્છતા હતા. એજ પ્રસંગ હવે આપણે જોઈએ.

૩-દેહમાંથી દેશનિકાલ !

રામેશ્વર ભટ્ટને તુકારામના ભાગવત ધર્મના સિદ્ધાંત કબૂલ નહોતા. પરંતુ એ સિદ્ધાંતોના વિરોધનો જે સીધો રસ્તો હોઈ શકે, તે રસ્તો છોડીને એ અવળે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે, દેહમાં આ માણસ કીર્તન કરે છે અને પોતાનો રંગ જમાવે છે, તેમજ અહીંજ એના વિકૃત દેવનું મંદિર પણ છે. એજ મૂળ વાત છે. એટલે અહીંથી આને કોઈપણ રીતે ભગાડી દેવો અને એવું કરી મૂકવું કે જેથી તે અહીં રહેવાજ ન પામે. મહીપતિ ખુબ ભક્ત લીલામૃતના અધ્યાય ૩૫ માં કહે છે કે—

“મનમાં એવો વિચાર કરીને તેણે ગામના હાકેમને જઈને કહ્યું કે, તુકો શૂદ્ર જાતિનો છે અને શૂદ્ર થઈને શ્રુતિનું રહસ્ય ખતાવ્યા કરે છે. હરિકીર્તન કરીને એણે ભલા ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો ઉપર જાદુ કર્યો છે. ગ્રાહ્યો પણ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા છે ! આ વાત તો આપણે માટે શરમાવનારી છે. જધા ધર્મોને એણે ઉડાવી દીધા છે અને કેવળ નામકીર્તનનોજ મહિમા ખતાવતો ફરે છે. લોકોમાં એણે એવો ભક્તિપંથ ચલાવ્યો છે કે, ભક્તિનું તો માત્ર નામજ રહ્યું છે; વસ્તુતઃ તો કેવળ પાખંડજ જણાય છે.”

દેહના આમાધિકારીને (મુખીને) રામેશ્વર ભટ્ટે ચિઠ્ઠી લખી કે, તુકારામને દેહમાંથી કાઢી મૂકો. મુખીએ આ ચિઠ્ઠી તુકારામને વાંચી અંભળાવી. ત્યારે તેઓ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તે સમયના તેમના ઉદ્દગાર આ છે—

“હવે શું ખાઉં ? ક્યાં જાઉં ? કોને આધારે ગામમાં રહું ? પટેલ નારાજ, ગામના લોકો પણ નારાજ ! હવે મને ક્યાં દેવું આપશે ? કહો છે કે હવે, આ ઉચ્છૃંખત થઈ ગયે છે, મનમાં કાંઈ નેમ રતે છે, હાકેમ પણ એજ

કે, હવે મારાથી રહેવાનું નથી ! તમે સાંભળો, એટલા માટે તો હું કવિતા કરતો રહ્યો ! તમે નથી સાંભળતા તો શબ્દોનું આ ભૂસું હું શા માટે નકામું ઝાટક્યા કરું ? હવે તો એજ કરીશ કે, એકજ જગાએ બેસી રહીશ, તમે પોતે આવીને ઉઠાડશો ત્યારે ઉઠીશ. તમારાં દર્શનો માટે ઘણા ઉપાય કર્યા ! હવે વિશેષ ક્યાં સુધી રાહ બેઠું ? આશાનો તો અંત આવવા લાગ્યો ! હવે આ પાર કે પેલે પાર, જે કરવાનું હોય તે કરી નાખો. ભગવન ! મારા આ શબ્દો આપને સારા નથી લાગતા ! તો હવે શા માટે જીભ હલાવતો ફરું ? ‘શબ્દોમાં જ્યારે તમારી રુચિ નથી ત્યારે તુકાને માટે એનો ઉપયોગજ શો રહ્યો છે ?’ તમે મળો, એજ મારો સત્ય સંકલ્પ છે, એ પૂરો ન કરતાં પ્રસન્નતાની જરા જેટલીજ ઝલક બતાવીને છુપાઈ જાઓ છો ! એજ આજ સુધી કરતા રહ્યા છો.”

“તમે પ્રસન્ન થાઓ એટલાજ માટે આ બધાં હુઝો ઉઠાવ્યાં છે. અભંગો રચીને તમારી પ્રાર્થના કરી, પરંતુ એ બધા શબ્દોને તમે નકામા ગણ્યા. હવે મને એ અભય-દાન આપો કે મારો શબ્દ નીચે ધરતી ઉપર ના પડે-તે વ્યર્થ ન થાય. હવે દર્શન દો અને પ્રેમ-વાર્તા થવા દો.”

“તમારા પ્રેમના શબ્દો સાંભળવા હું કાન ધરીને બેઠો છું. ખીન્ન બધા છંદ છોડીને મેં હવે માત્ર તમારોજ છંદ પકડ્યો છે. તમે ઉદાર છો, ભક્તવત્સલ છો, તમારા આ બધા ગુણોનો ટંકો બલ્લવવાનીજ દુકાન મેં જોડી રાખી છે; પરંતુ તમેજ જ્યારે મારા ઉપર ઘૂંઘા કરો છો, ત્યારે તો મારી પાતાની દુકાનજ ઉઠાવી લેવી પડશે ! એટલા એક જીવનો ઉદાર તો તમારાં નામથીજ થઈ જશે; પરંતુ એ બધા લોકોને ઉદાર થાય, એટલા માટે તો મેં આ દેશમાં ફરી રાખ્યો છે. હું મારાં હુઝોથી ધારી ગયો છું પરંતુ ભક્ત ઉપર આવેલાં દ્રોહનું નિવારણ તમે નહિ કરો તો તમારો નામની ગણના નહિ થઈ, તમારી નિંદા

પોતાનાં બાળકોને કદી પોતાની પાસેથી દૂર કરે છે ? તેથી મારાં મા-બાપ શ્રીપાંડુરંગ ! હવે દર્શન આપીને મારા જીવને શીતળ કરો. હું તમારો કહેવરાવું છું, પરંતુ એમ કહેવરાવવાનું મારી પાસે કશુંજ ઓળખાણ નથી કે હું જે કહું છું તે સાચું છે. આજ સુધી જે કંઈ બકવાદ કર્યો તે બધો નકામો ગયો ! ‘શબ્દ મોંમાંથી નીકળ્યા અને આકાશમાં મળી ગયા.’ એ જોઈને હું ચકિત થઈ ગયો છું. મારું ચિત્ત તો તમારાં ચરણોમાં છે, તેથી ભગવન્ ! આવો અને એવાં દર્શન આપો કે ભવબંધનની ગ્રંથિ—મડાગાંઠ ખુલી જાય.”

“તમારા રૂપે ચિત્તને વશ કરી લીધું છે. ચિત્ત હવે નિશ્ચિંત થઈને તમારાંજ ચરણોમાં છે. ભગવન્ ! તમે સર્વાંગ સુંદર છો. તમારું મુખ જોવાથી હઃખનો ભેટો થતો નથી, ઇન્દ્રિયોને વિશ્રાન્તિ મળે છે. તમારાથી અલગ થઈને ભટકનારાઓને પીડા થાય છે તેથી ભગવન્ ! મને દર્શન દો કે જેથી ભવબંધનની એ ગ્રંથિ—એ મડાગાંઠ છૂટી જાય.”

આ પ્રમાણે શ્રીપાંડુરંગ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનોની લાલસા રાખીને તુકારામ દેહૂમાં શ્રીપાંડુરંગના મંદિરની સામે એ શિલાપર ચિંતન કરતા કરતા, આંખો બંધ કરીને, તેર દિવસ સુધી પડી રહ્યા. આ તેર દિવસોમાં તેમને અન્ન-જળનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. હૃદયમાં શ્રીપાંડુરંગનું અખંડ ધ્યાન, બાળક ધ્રુવની પેઠે લાગેલું હતું.

૭-ભદ્રજી ઉપર દેવી કોપ

બીજી તરફ વાઘોલીમાં રામેશ્વર ભદ્ર ઉપર દેવી કોપ થયો. ભગવાનનું હૃદય કંઈકે એવું છે કે, તેનો કોઈ દ્રેષ કરે તો તે ચડન કરી લે છે; પરંતુ પોતાના ભક્તને દ્રોહ તેનાથી અદિવાતો નથી. કંઈ, રાવણ વગેરે દુરિયોદ્ધિ એવે સુદિન પામ્યા છે, પરંતુ ભક્તનો દ્રોહ કરનારા એ અમર્યક્ષર સાવધન થઈને પશ્ચાન્નાય ન કરે અને તે ભક્ત-નું ધરતું ન બદલું કરે તે. તે અવધ્યજ નરકગામી થાય છે.

સપ્તજાં પ્રાણીઓના દિતમાં તત્પર રહેનારા, મન-વચન-કર્મથી ઓર્વું દિત સાધનારા એ મહાત્માઓનું અંતઃકરણ સર્વના અંતરમાં વ્યાપી રહે છે. આથી તેઓને લાગેલો ધક્કો ભૂતપતિ ભગવાનને જ લાગે છે અને તેથી તેમને શેષ થાય છે. એટલે સાધુ-દેવના સરથુ' બીજું કંઈ પાપ નથી. સમૈશ્વર ભટ વાપોલીથી પૂનામાં નામનાયનાં દર્શન કરવા આવ્યા. નામનાય એ વ્યવસ્થા દેવતા છે, અને સમૈશ્વર ભટને તેમનામાં અત્યંત ધક્કા હતી. રસ્તામાંજ એક સ્થાનમાં અનગડ સિદ્ધ નામના કંઈ ઓતિયા રહેતા હતા. તેમણે પોતાના બગીચામાં એક વાવ બનાવવાની હતી. આ વાવ અને અનગડશાહની એકક હતી પણ ત્યાં મોતુદ છે. સમૈશ્વર ભટ આ વાવમાં જોવા નાદા ત્યાં તે તેમના આળા શરીરમાં બળતરા થવા લાગી. કંઈએ તેમને કહ્યું કે, આ એ પીરનો કંઈ છે અને કંઈએ કહ્યું કે, તુકારામનો દેવ કરવાનું જ આ પરિણામ છે. સમૈશ્વર ભટનું આપું શરીર તલો બળવા લાગ્યું. તાપ-શમનના અનેક ઉપચાર શિષ્યો-એ કર્યા, પરંતુ સપ્તજાં વ્યથા! તેમનું શરીર એ અસદ્ય તાપથી બળવા લાગ્યું. દુર્વાસાએ અંબરીપને છેલ્લા ત્યારે મુદર્શન ચક્ર તે સુનિની પાછળ પડ્યું અને તેમના હોશ-ગોશ ઉડી ગયા. (ભાગવત સ્કંધ ૬ અધ્યાય ૪-૫) એજ ગતિ તુકારામને છેતરનારા સમૈશ્વર ભટની થઈ. “સાધુષ્ટ મદિત્વં સૈજો મદત્તું: કુરતેડશિયમ્” સાધુ પુરુષને તેજોહીન કરીને તેના ઉપર પોતાનો દાબ બેસાડનારા અને રાક્ષ મારનારાઓનું અકલ્યાણજ થાય છે. આજ ન્યાય અંબરીપના આખ્યાનમાં ભગવાને પોતાના શ્રીમુખે કહ્યો છે. ભગવાને વળી એમ પણ કહ્યું છે કે—

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં નિઃશ્રેયસકરે ઉમે ।
તે એવ દુર્વિનીતસ્ય કલ્પેતે કર્તુરન્યથા ॥૭૦॥

અર્થાત્ તપ અને વિદ્યા, એ બન્ને સાધનો પ્રાપ્તિને માટે શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ જો પ્રાપ્તિ દુર્વિનીત-અવિનયી—

અવિવેકી થાય તો તે ઉલટુંજ ફળ આપે છે—અર્થાત્ અ-
ધોગતિજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. દુર્વિનીત બ્રાહ્મણ તપસ્વી હોવા
છતાંયે કેવા સંકટમાં આવી પડે છે, તે આ દુર્વાસાના
દષ્ટાંત પરથી જણાઈ આવે છે અને દુર્વિનીત બ્રાહ્મણ વિક્લાન
હોવા છતાં પણ કેવી આકૃતમાં પડે છે, તે રામેશ્વર ભટ્ટના
ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બધા ઉપચાર કરવા છતાં
જ્યારે બળતરા શાંત થઈ નહિ, ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટ આળ-
દીમાં જઈને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જપ કરવા લાગ્યા.

૬-સગુણનો સાક્ષાત્કાર અને વહીઓનો ઉદ્ધાર

રામેશ્વર ભટ્ટની દુષ્ટતાને લીધે તુકારામ ઉપર દેશ-
નિકાલની નોખત આવી પહોંચી, પોતાને શ્રીવિકૃલ-મંદિર
અને શ્રીવિકૃલ-મૂર્તિથી છૂટા પડવાનો સમય આવી પહોં-
ચ્યો ! પ્રપંચ અને પરમાર્થ બન્નેમાંથી ગયા ! આથી લોકોની
વાતો સાંભળવાનો અને આજ પર્યાંત કરેલાં કીર્તનો અને
રચેલા અલંગો ઉપર પાણી ફેરવાનો અવસર આવી લાગ્યો !
ત્યારે તેમના વૈરાગ્ય ને ભગવત્પ્રેમનો પારો પૂરેપૂરો ઉંચે
ચઢ્યો. તેઓ લાગલાગટ તેર દિવસ અન્ન-જળ છોડીને અને
પ્રાણોની કંઈ પણ પરવા કર્યા સિવાય ભગવન્મિલનની પરમ
ઉત્કંઠાથી રાહ જોતા તે શિલા ઉપર આંખો બંધ કરીને
પડી રહ્યા. હવે ભગવાનને પ્રગટ થયા સિવાય બીજો ઉપાય
નહોતો. ભક્તિની સચ્ચાઈની પરીક્ષા થવાની હતી; તુકારા-
મની ભક્તિ કચ્છોટી ઉપર કસાતી હતી. ભગવાનની પ્ર-
તિજ્ઞા છે કે, ત્યારે હું મારાઓનો પક્ષ લઈ સાકાર થઈને
ઉતરી આવું છું (જ્ઞાનેશ્વરી ૪-૫૨) એ સંસાર સમક્ષ
પૂરવાર કરી બતાવવાનું હતું; બીજું તો શું, સ્વયં ભગ-
વાનનાજ ભગવાનપાત્રની પરીક્ષા થવાની હતી ! વેદ, શાસ્ત્ર,
પુરાણ, સંતનાં વચન અને ભક્તચરિતની લાજ રાખી
ભગવાનને માટે અનિવાર્ય હોવાથી ભગવાન સગુણ-સાક્ષર
થઈને આ સમયે તુકારામ સમક્ષ પ્રગટ થયા, તુકારામને
જોઈને દરેકની દીર્ઘા અને કટુતાં (ધરમમાં) પથરાયેલી રોશની

ગંગારામ મવાળ વગેરે ભક્તોને પ્રાતઃકાળે ભગવાને સ્વપ્ન આપ્યું કે “ અભંગોની વહીઓ જળ ઉપર તરે છે, તે તમે જઈને લઈ આવો. ” સઘળા ભક્તોને ભારે કુતૂહલ થયું તેઓ દહ તરફ દોડી ગયા અને તેમણે વહીઓને તુમડીની માફક જળ ઉપર તરતી જોઈ ! ! આથી તેમના આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર ન રહ્યો ! તેઓ મોટે અવાજે ‘ રામકૃષ્ણ હરિ ’નું નામસંકીર્તન કરતાં કરતા દશે દિશાઓ ગળતવા લાગ્યા. બે-ચાર જણ પાણીમાં ફેદી પડીને તે વહીઓને કાઢી લાવ્યા. આ તરફ તુકારામે નેત્રો ખોલ્યાં તો જોયું કે, ભક્તજનો આનંદમાં ગાંડાગાંડા થઈને શ્રીહરિ-વિઠ્ઠલનું નામસંકીર્તન કરતા કરતા ચાલ્યા આવે છે. સર્વત્ર આનંદ, આનંદ અને આનંદ છવાઈ ગયો. ભક્તોના આનંદનો પાર રહ્યો નથી અને કુટિલ-ખલ-કામીઓના ચહેરા કાળા પડી ગયા. હવાના સપાટા સાથે કોઈ વાર આમ તો કોઈ વાર તેમ ઝોકાં ખાનારા અધકચરાઓની ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર અને પ્રસન્ન થઈ ! પાંડુરંગનું કૌતુકીપાણું ચાદ કરીને તુકારામના હૃદયમાં તે પ્રેમાવેગ સમાઈ શક્યો નહિ અને તેમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુધારા વહેવા લાગી.

૮-તે સમયના સાત અભંગ

આ અવસરે તુકારામના શ્રીમુખમાંથી અત્યંત મધુર સાત અભંગ નીકળ્યા છે. તેમાં ભગવાનના સગુણ દર્શનની વાત સ્પષ્ટજ્ઞ જતાવવામાં આવી છે અને આ વાત ઉપર ભારે દુઃખ પ્રગટ કર્યું છે કે, ભગવાનને મેં કદાચ આપ્યું. આ સાત અભંગ અમૃતથી ભરેલાં સાત સરોવર છે. એ અભંગોના ગદ્ય રૂપાન્તરનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—

(૧) “ તું મારી દયામયી માતા, અમ દીનોની છત્ર-છાયા ! કેવી જલ્દી જલ્દી બાલવેશમાં મારી પાસે આવી ગઈ, અને પાતાનું મનુષ્ય મંદર રૂપ જતાવીને મારું સમાધાન કર્યું, અને મારા હૃદયને ઝીનવડ કર્યું. (ધ્રુવ) એ કિરન વગર દેવો કસવી કે જે અહીં સંતોનાં અરજો-

૯-૬ પાનું મદરત

આ : ૧૧ અપુણ્યમાન-કુલેભાં બદેલો પ્રમદન—

મહીષનિ શુભા કહે છે કે 'અપુણ્ય અપુણ્ય કે અને અને તેનું અર્થ પણ કહે છે.' મહીષનિ શુભા આજના આજના એમ પણ દર્શાવે છે કે, અપુણ્યનું સુકારામ અપુણ્યની વહીવટને અપમાની વધારે દીધી, એ વળ દેશ-દેશા-ન્યાયમાં દેશાં પણ અને એવી કર્મને 'અપુણ્યમાં સુકારામ વિષયના થયા.' મહીષનિ શુભા આ કથન મ મિત્ર અને વિશ્વાસ નેપુ છે. આ વળ માટેજ એટલી મોટી છે કે નેનાની સુકારામ અપુણ્યનું અર્થને વિષયમાં વિષયના થયા. પ્રત્યેક મહાત્માના અનિષ્ટમાં કોઈ ને કોઈ કોષે પ્રમદન દેશજ છે કે નેના જે ને મહાત્માના વળ મહાત્મા દુલ્લ મારને વિષેય ઉત્તરજ નેનાને પ્રકારે છે. અને તે અપુણ્યના અપમાનપાત્ર તેમજ અપુણ્યના પ્રમદન અધિકારી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવાદમાં દર્શામાં કરીને મંકડે વિદ્વાન શિષ્યોને પાતાના મદન વિદ્વાનનું જ્ઞાન આપ્યું, પરંતુ તેમનું અપુણ્યને ના લોકોમાં ત્યારેજ પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમની મહીષનિ-પત્તાના વળે લોકમાં જ્યારે મંડન મિથ જેવા વિષયને-અર્થમાં પાંડિતને—પ્રુદિકોયવ્યથી શાસ્ત્રા-માંમાં દર્શાવીને તેને પાતાનાં વર્ણમાં તર્જ આપ્યા ત્યારેજ દુરથી કરી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પાદને ગુણે વેદમંત્રો બોલાવીને પિંજુના વિદ્વાનોને અકિત કયા અને જડ બી'તને ચલાવીને આંગદેવ જેવા દીધીયુ તપસિદ્ધ પુરુષને પાતાનાં અર્થોમાં આજોટાવ્યો, ત્યારે અંતમંડળમાં તે ધર્મના અર્થપદ તરીકે પૂજ્ય ગણાયા. શિવાજી મહારાજે અનેક દુર્ગો અને રણયુદ્ધો જીત્યાં, પરંતુ કપટ કરવા આવેતા મહાપ્રતાપી અક્ષયજીને તેમણે પ્રતાપગડ પર નાકે ચળા ચવડાવ્યા—અર્થાત્ જોની જાણમાં ન દસાતાં દેશન દેશન કરી મૂક્યો—ત્યારે સ્વજનો અને પરજનો પર તેમની ધાક જતી અને લોકો તેમને મહાપરાક્રમી સ્વરાજ્યસંસ્થાપક .1 લાખ્યા. સુકારામ મહારાજની પણ જોવીજ વાત

આકાશ ને પાતાળ એક કરી નાખ્યું ! બન્ને જગાએ
વહેંચાવું પડ્યું, મારી પાસે અને ધરામાં, પણ ક
મેં મારા ઉપર ચોટ આવવા દીધી નહિ. વળી માળા
આટલું સહન કરતાં નથી, જરા જેટલા અન્યાય
કોધના માર્યા જીવ લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. સહન
એ સહજ નથી, સહેવાનું તો તમેજ જાણો છો. તુ
કહે છે કે, હે દયાળો ! તમારા જેવા દાતા કોઈ નથ
શું વળાણું, મારી વાણી આગળ ચાલતી નથી ! ”

(૬) “ તમે માતાથી પણ વધારે મમતા રાખ
છો, ચંદ્રમાથી પણ અધિક શીતળ છો, જળથી પણ અ
તરલ-પ્રવાહી છો તેમજ પ્રેમના આનંદમય કલ્લોલ છે
પુરુષોત્તમ ! તમારી ઉપમા તમારા સિવાય કઈ ચીજ
દઉં ? હું મારા આપોપાને તમારે ચરણે ન્યોછાવર ક
સમર્પણ કરી દઉં છું. તમે અમૃતને મધુર બનાવ્યું,
તમે તેનાથી પણ પર છો, પાંચે તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરન
બધાની સત્તાના નાયક છો અને બીજું કંઈ ન કહે
તમારાં ચરણોમાં માફ મસ્તક રાખું છું. તુકારામ
છે કે, હે પંદરિનાથ ! મારા અપરાધ માફ કરો. ”

(૭) “ હું મારો હોપ અને અન્યાય ક્યાં સુધી કરું
વિઠ્ઠલ માટે ! મને તમારાં ચરણોમાં લઈ લ્યો. આ સંસાર
હવે બહુ થયો, કર્મ ઘણાં દુસ્તર છે—એક સ્થાનમાં સ્થિ
રહેવા દેતાં નથી. બુદ્ધિના અનેક તરંગો છે, તેઓ ક્ષણ
ક્ષણે પોતાના રંગ બદલે છે, તેનો સંગ કરીએ છીએ, તે
બાધક બને છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી ચિંતા-જાળ
કાપી નાખો અને હે પંદરિનાથ ! મારા હૃદયમાં આવીને
આપનું આગન સ્થિર કરો. ”

પ્રથમ અર્જુનનાં સ્વરૂપમાં જણાવ્યું છે કે,
પ્રત્યક્ષ પ્રાણરૂપનાં અંતર થઈ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને આ
આવ્યું.

૯-કથાનું મહત્ત્વ

આ ચાત અભંગામૃત-કુંભોમાં ભરેલો પ્રેમરસ—
મહીપતિ જુવા કહે છે કે ‘અત્યંત અફળુત છે અને અતો
તેનું યથેષ પાન કરે છે.’ મહીપતિ જુવા આગળ ચાલતાં
એમ પણ દર્શાવે છે કે, ભગવાને તુકારામના અભંગોની
વહીએને જળમાંથી જાચાવી લીધી, એ વાત દેશ-દેશા-
ન્તરમાં ફેલાઈ ગઈ અને એથી કરીને ‘બૃમંડળમાં તુકારામ
વિખ્યાત થયા.’ મહીપતિ જુવાનું આ કથન માર્મિક અને
વિચારવા જેવું છે. આ વાત સાચેજ એટલી મોટી છે કે
તેનાથી તુકારામ ભગવદ્ભક્તતરીકે આરે દિશામાં વિખ્યાત
થયા. પ્રત્યેક મહાત્માના ચરિત્રમાં કોઈ ને કોઈ એવો
પ્રસંગ હોયજ છે કે જેના વડે તે મહાત્માના જથ્થા સફળ
શુદ્ધ થઈને વિશેષ ઉત્કલ્પ જાનીને પ્રકાશે છે. અને તે
જગતના સન્માનપાત્ર તેમજ ભગવાનના પ્રેમના અધિકારી
ધાય છે. શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યે કાશીમાં રહીને સેંકડો વિદ્વાન
શિષ્યોને પોતાના અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપ્યું, પરંતુ
તેમનું જગદ્ગુરુત્વ તો લોકોમાં ત્યારેજ પ્રસિદ્ધ થયું અને
તેમની સત્કીર્તિ-પતાકા ત્રણે લોકમાં જ્યારે મંડન મિથ્ર
જેવા દિગ્ગજને-સમથાં મંડિતને—બુદ્ધિકોશલ્યથી શાસ્ત્ર-
ધર્મમાં હરાવીને તેને પોતાનાં ચરણોમાં લઈ આવ્યા ત્યારેજ
ફરકી રહી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પાકાને મુખે વેદમંત્રો
બોલાવીને પૈઠણના વિદ્વાનોને ચકિત કર્યા અને જડ લીંતને
ચલાવીને આંગઢેવ જેવા દીધાંયુ તપસિદ્ધ પુરુષને પોતાનાં
ચરણોમાં આજોટાવ્યો, ત્યારે સંતમંડળમાં તે ધર્મના
સંસ્થાપક તરીકે પૂજ્ય ગણાયા. શિવાજી મહારાજે અનેક
હુગો અને રણયુદ્ધો લૂત્યાં, પરંતુ કપટ કરવા આવેલા
મહાપ્રતાપી અફજલખાને તેમણે પ્રતાપગઢ પર નાકે ચણા
અવડાવ્યા—અર્થાત્ એની જાણમાં ન ફસાતાં હેરાન હેરાન
કરી મૂક્યો—ત્યારે સ્વજનો અને પરજનો પર તેમની ધાક
જામી અને લોકો તેમને મહાપરાક્રમી સ્વરાજ્યસંસ્થાપક
માનવા લાગ્યા. તુકારામ મહારાજની પણ એવીજ વાત

છે. રામેશ્વર ભટ્ટ સાથે તેમને જે અથડામણ થઈ તેનાથી રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વેદ-વેદાન્તવેત્તા, પદ્મશાસ્ત્રી અને કર્મક પ્રાણી તુકારામ મહારાજના અલૌકિક ભક્તિ-સામર્થ્યને જોઈને અંતે તેમને શરણે આવી જ ગયા; અને જે સગુણ ભક્તિનો કંકે વગાડતાં વગાડતાં તેમણે સેંકડો કીર્તન સંભળાવીને અને હજારો અભંગો રચીને લોકોને ભક્તિ-માર્ગ પર ચાલતા કરવાનું કંકણ હાથે બાંધ્યું હતું-અર્થાત્ બીડું ઝડપ્યું હતું તે સગુણ ભક્તિના ઉત્કર્ષને માટે ભગવાને પોતે સગુણ રૂપ ધારણ કરીને તેમની વહીઓ જળ-માંથી બચાવી તેમજ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને તેમની બાંધ પકડી; ત્યારે તેમનો અને ભાગવત ધર્મનો વિજય થયો અને ભક્તોત્તમ-માલિકામાં તુકારામ મહારાજનું નામ સદાને માટે અમર થઈ ગયું.

૧૦-રામેશ્વર ભટ્ટ શરણે આવ્યા.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં ચરણોની સેવામાં લાગેલા રામેશ્વર ભટ્ટને એક વખત રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે “મહાવૈષ્ણવ તુકારામની સાથે તમે વૈર બાંધ્યું, તેથી તમારું સઘળું પુણ્ય નાશ પામી ગયું છે. સંતને ઠગવાના પાપથીજ તમારો દેહ બળી રહ્યો છે. તેથી અંતઃકરણને નિર્મળ કરીને સદ્-ભાવપૂર્વક તુકારામને શરણે જાઓ. એથી આ રોગથીજ નહિ, પરંતુ ભવરોગથી પણ મુક્ત થશો.” આને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનોજ આદેશ માનીને રામેશ્વર ભટ્ટને પોતાની કરેલી કરણી ઉપર ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. એટલામાં તેમણે સાંભળ્યું કે, દહમાં ફેંટેલી અભંગની વહીઓ જળમાંથી ભગવાને બચાવી લીધી છે. ત્યારે તો તેમના પશ્ચાત્તાપનું કંઈ દેહાણુંજ રહ્યું નહિ ! તે ધૂસ્કે ધૂસ્કે રાવા લાગ્યા ! તેમની આંખો ઉઘડી ગઈ અને તેમના સદ્-ભાગ્યને કિંમત થયો. તેમના ચિત્તમાં એ વાત પાકે પાકે સમજાઈ ગઈ કે, ભક્તિની આગળ વેદાધ્યાય અને પાંડિત્ય કંઈ પણ કિંમતનાં નથી—નરદેવની સાર્થકતા સત્સંગ કરતાં કરતાં

અને તેનું ખૂબ ખૂબ મનન કર્યું, સાચી વાત તેમને સમજાઈ ગઈ. અનુતાપથી બળેલા તેમના ચિત્તમાં બોધનું આ બીજ વવાયું. તેમના શરીર અને મનનો તાપ પણ તેનાથી શમી ગયો. રામેશ્વર ભટ્ટ હવે એ પૂર્વના રામેશ્વર ભટ્ટ ન રહ્યા. તેઓ તુકારામ મહારાજનાં ચરણોમાં લીન થઈ ગયા. હવે રામેશ્વર ભટ્ટ નિરંતર તુકારામ મહારાજની પાસેજ રહેવા ઇચ્છે છે અને એ અબ્જતશત્રુ મહાત્માએ તે કબૂલ્યું પણ ખરું. આ રીતે તુકારામનો વિરોધ કરવા નીકળેલા રામેશ્વર ભટ્ટ તેમના શિષ્ય બની ગયા. શું તુકારામ પારસ હતા ? આઘાત કરનાર લોહું પણ પારસના સ્પર્શ માત્રથી સોનું થઈ જાય છે, તેમ તુકારામના સ્પર્શથી રામેશ્વર ભટ્ટની કાયાજ પલટાઈ ગઈ.

૧૧-રામેશ્વર ભટ્ટના ચાર અભંગ

તુકારામ મહારાજના સળંધમાં કહેલા રામેશ્વર ભટ્ટના ચાર અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. કહે છે કે “મને તો એનો ખૂબ અનુભવ થયો છે કે મેં જે તેમનો દ્વેષ કર્યો તેનાથી શરીરમાં વ્યાધિ થયો, અત્યંત કષ્ટ પામ્યો અને જગતમાં હાંસી પણ થઈ.” આમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કેવી રીતે સ્વપ્ન આપ્યું અને તેને અનુસરીને તે તેમને શરણે ગયા તે બતાવ્યું છે. વળી કહે છે કે “ત્યારથી નિત્ય હું તેમનું કીર્તન સાંભળું છું. તેમની કૃપા વડે મારું શરીર નીરોગી થઈ ગયું.” પોતાના બીજા અભંગમાં રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે, ભક્તની નાત-જાત કોઈ પૂછ્યોજ નહિ, ભક્ત કોઈ પણ વર્ણનો હોય તેનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. શુરો પરબ્રહ્મ છે, તેમને મનુષ્ય માનવા ન જોઈએ; કારણ કે જેઓ શ્રીરંગના નામરંગમાં રંગાઈ ગયા, તેઓ સાક્ષાત શ્રીરંગજ છે.

હિંચનીય વર્તુલ અપ્રાપ્ત કાળીદે કાં નારાયણી પ્રિય જાણે.
 વર્ણોચ્ચી હો અમે અધિકાર, કરિતાં નમસ્કાર દાપનાડી.
 અર્જુન મેં જે કોઈ નામવચને પ્રિય થઈ ગયા તેમને.

ઉત્તમ કે દનિષ વળું દેવો ? આ અધિકાર ચારે વળું
છે, તેમને નમસ્કાર કરવામાં કોઈ દોષ નથી.”

આ સ્વીકૃતિ-સંગતિ વેદ-વેદાન્તપારંગત શ્રીરામેશ્વર
ભટ્ટે આપેલી છે, કે જેમણે પોતાના અનુભવથી શ્રી પુકારામ મહારાજની મહત્તાને વખાણી છે. આ પુકારામ કેવળ
રામ મહારાજની મહત્તાને વખાણી છે. આ પુકારામ છે,
કે ? “અદ્વાનંદના છંદથી અદ્વા-પુદ્ય બનેલા પુકારામ છે,
વિશ્વના સખા છે; એ વિશ્વસખાજી વિશ્વમાં આ લીલા કરી
રહ્યા છે.” ‘વિશ્વ-સખા’ કદીને રામેશ્વર ભટ્ટે તેમની લોક-
પ્રિયતા પણ સૂચવી છે. પછી વળી કહ્યું છે કે, ધર્મને દાય
રોગ લાગ્યો હતો, તેને આ ધ-વંતરીએ દૂર કર્યો. પુકારામનું
આચરણ જોઈને રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે “હે ભક્તરાજ !
શાસ્ત્ર અને શિષ્ટાચારનો આમાં કયાંય પણ વિરોધ નથી.”

પુકારામ મહારાજે રામેશ્વર ભટ્ટના કથનાનુસાર,
અલૌકિક ભાવથી ભક્તિનો વિસ્તાર કર્યો—અર્થાત્ અદ્વૈત-
સિદ્ધાંતને પકડી રાખીને ભક્તિનો પ્રવાહ વહાવ્યો. ‘દેવ-
દિનેની સર્વભાવે પૂજા કરી’—દેવતાઓ તેમજ બ્રાહ્મણોની
ભક્તિભાવે સેવા કરી, ‘શાંતિરૂપી સતી સાથે તેમણે વિવાહ
કર્યો, દામાની મૂર્તિ પોતાના હેઠમાં જ ખડી કરી અને દયાની
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી.” “સંસારના અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરવા
માટે સંતરૂપ અહમંતળમાં પુકારામરૂપી સૂર્ય ઉદય પામ્યા.”
વગેરે વગેરે પ્રકારે રામેશ્વર ભટ્ટે આ અભંગમાં પુકારામ
મહારાજની સ્તુતિ કરી છે અને પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે કે
‘હે હાલુદિને કારણે તથા વળાંલિભાનથી મેં આપને ના
જોળખ્યા અને ભારે કષ્ટ પહોંચાડ્યું; પરંતુ આપ દયાધન
છો, મને શરણ આપો. ‘હવે મારી ઉપેક્ષા ન કરો.’ પશ્ચા-
ત્તાપપૂર્વક આવો વિનય-વિનતિ કરતાં કરતાં એ અભંગના
અંતિમ ચરણમાં પોતાના આરાધ્યદેવ શ્રીરામચંદ્રને એવી
પ્રાર્થના કરી છે કે ‘એ ચરણોમાં મારા તરફથી પુદ્ધિ-
કોઈ વ્યભિચાર ન થાઓ.’ અર્થાત્ મહારાજનાં ચરણો
માં મારા અંતઃકરણમાં જે આ નિર્મળ ભાવ ઉત્પન્ન થયો

છે, તે કદી મલિન ન થાઓ.

રામેશ્વર ભટ્ટ આ પ્રમાણે રૂપાંતર પામી ગયા. તેઓ વિદ્વાન અને કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા; તે છતાં તુકારામ મહારાજની સામે તેમનાં જ્ઞાન-કર્મ હાથ ભેડીને ઉભાં રહી ગયાં અને ચિત્ત તુકારામનાં ચરણોમાં લીન થઇ ગયું. રામેશ્વર ભટ્ટ હાથમાં કરતાળ લઇને તુકારામની પાછળ ઉભા રહી નામ-સંકીર્તનમાં તેમનો સાથ દેવામાંજ પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યા. રામેશ્વર ભટ્ટ સ્વભાવથી તો શુદ્ધજ હતા, પણ વચમાં અહંકારથી તેમની બુદ્ધિ મલિન થઇ ગઇ હતી. શુરુનાં દર્શનોથી તેમનો મેલ કપાઇ ગયો અને તેમનાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં.

રામેશ્વર ભટ્ટનો ચોથો અલંગ તુકારામ મહારાજના સદેહે વૈકુંઠગમન પછીનો છે. રામેશ્વર ભટ્ટે શ્રી તુકારામ મહારાજના ચરણ, જે એક વાર પકડી લીધા, તે પછી તેમણે કદી છોડ્યા નહિ, દશ-પંદર વર્ષ તુકારામની સાથે રહ્યા. આટલા લાંબા સમય સુધી આવો અપૂર્વ સત્સંગ પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ તેમનો ચોથો અલંગ બનેલો છે. તુકારામની વાણીને તેમણે અનેકાનેક વાર ‘અમૃત’ કહેલી છે. અને આ અમૃતની નિત્ય ‘વર્ષા’ના અનુભવનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે. અંતમાં કહ્યું છે કે ‘લકિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો’ આવો પરમ શુભ સંયોગ ‘આ આંખોએ જીજ્ઞે નથી ભોજ્યો.’ રામેશ્વર ભટ્ટની આ સંમતિ જગન્માન્ય થઇ. શ્રીકૃષ્ણ-દર્શનાનંદમાં નિત્ય રમણ કરનારા અંતરારામ શ્રીતુકારામ અને તેમના ચરણ-પ્રભર બનીને તેમના સ્વરૂપમાં રામરસ થયેલા પંડિત શ્રી રામેશ્વર ભટ્ટ, એ બન્નેને અનન્યભાવે વંદન કરીને આ પ્રસંગને આપણે ગાદીજ સમાપ્ત કરીએ.

૧૨-સમાધાન

આ પ્રસંગ બંધ્યા પછી તુકારામ સ્વાનુભવના આનંદ તેમ કંઈક શક્તિમાન થયા કે ‘મેં ભગવાનને ભોજ્યો’

ન બહાવેં તેં ઝાલેં દેખિયેલે પાય, આતાં ફિરૂં કાય મારેં દેવા,
ખહુદિસ હોતોં કરીત હે આસ, તેં આલેં સાયાસેં ફળઆગિ.

*

*

*

*

અર્થાત્ “ જે કદી ન બને એજ વાત બની—લગવા-
નનાં ચરણો (આ આંખો વડે) બેઠાં લીધાં. હવે શું, ભગ-
વન્ ! પાછા ફરીને જવું છે ? બહુ દિવસોથી આ આશા
હતી, તે આજે પૂરી થઈ—બધો પરિશ્રમ સફળ થઈ ગયો.”

*

*

*

*

શ્રીકૃષ્ણ—દર્શનથી ‘ નેત્ર ઉઘડીને કૃષ્ણાન્નનથી સમુ-
જ્જવળ થઈ ગયાં ’ લગવાનના જે બાલરૂપનું દર્શન કર્યું
તેજ નેત્રોમાં સ્થિર થઈ ગયું. ‘ તે છળી આંખોમાં એવી
સમાઈ ગઈ કે વારંવાર તેનું જ સ્મરણ થાય છે. ’ તે દિવ્ય
દર્શનના સ્મરણ અને નિદિધ્યાસનો આનંદ વધતો જ ગયો.
એવી તન્મયતા થઈ ગઈ કે—

તુકા મહુણે વેધ ઝાલા, અંગા આલા શ્રીરંગ.

અર્થાત્ “ તુકારામ કહે છે કે, લગની લાગી ગઈ અને
અંગેઅંગમાં શ્રીરંગ સમાઈ ગયા. ’ ઓસરના (ચોપાટના)
એક અલંગમાં તુકારામ કહે છે કે ‘ ચિત્તની ઉલટી આલ-
માં હું પણ ફસાઈ ગયો હતો, મૃગજળે મને પણ છેતર્યો
હતો; પરંતુ લગવાને અત્યંત કૃપા કરી કે મારાં નેત્રો
ખોલી દીધાં. ’ પછી તમે મારો પોકાર સાંભળ્યો; એથી
હું નિર્ભય થઈ ગયો છું.”

સર્વગ્રાધારણુ જીવોને ભક્તિની શિક્ષા આપતાં તુકારા-
મને ક્યાંક ક્યાંક સ્વાનુભવની વાતો પણ આપી છે—

ધીર તો કારણ, સાચો દો તો નારાયણ.

હોડોં નેદી ક્ષીણ, વાહોં ચિંતા દાસાસી. ૧

મુખેં કરોયેં કીર્તન, હૃદયેં ગાવેં હરિચંદ્ર મુણ;

મારી મુક્તિન, આપણુચિ કળિકાળા. ૨૦

૧. નેત્રી મોગા, આખાં જડ ભારી દોતાં;

હા નો નરોદે' રાગા. માટીમાં રા મરિયા. રો' નો માટીયા અનુભવે; અનુભવ્યા અર્થે' હવે. ૨૧૧ મદ્યે માન્ય વદાયે; આદાય નમે કાન્દે. ૩ અર્થાત "નારાયણ સદાય દેવામાં દેવોના સમુદાય છે. દેવોની આમે બહિષ્કૃત છે. આમના કરવ તો નારાયણ નો સદાય શાશ્વત છે.) તેઓ પોતાના બચને દુઃખી કરવા નથી, પોતાના રામનો વિના પોતાનાજ ઉપદેશથી છે. મુખપૂર્વકે દરિદ્ર સિવન કરે. દેવોની આમે દરિદ્ર મુખ આજો.) કળિકાળનો ના હશે. કળિકાળનું નિવારણ તો મદ્ય દાન બદે અપાંખાપણ કરી હોય. બાલકેઓ વિભે ભવાને બારે મદ્ય બધ છે, ત્યાંદે માગા તેને પણ ઉગ્રી દે તે, પરંતુ બચવાન એવા માટીન હવ નથી. (તે પોતાના બાનો-ને કરી ઉગતાજ નથી) આ વાત તો દુ પોતાના અનુ-બવારી કરું છે. ગુમારામ કહે છે કે જે માન્ય છે, તે સમ્યક્ છે; તે કરી નકાચું નથી મર્ત."

સંસારીઓને માટે બહિષ્કાર્યનું સદાય ગુમારામે આ નભંભમાં, બહુ દુઃકમાં અને યદી સારી રીતે બતાવી દીધું છે—

અવાયા દશા થેજેગિ સાપતી. મુખ્ય ઉપાસના સમુદાય બહિષ્કારે દરથી'થી મુનિ', બાવશુદ્ધિ બળેાનિયાં. ૧ બીજા આજિ કુળ દરીદ્ર' નામ, સકળ પુરુષ સકળ ધર્મ. સકળાં કળાંધ' દે વર્મ, નિવારી અમ સકળાદી. મુગ્ધેય' દરિદ્રીર્તન દે' નામાપ, કરિતી' નિર્મલજ દરિદ્ર દારા. સકળ ઓધ'બહે રસ, ઉત્તી પાશ બવળ'પાશ. ૨ થેતી અંગા વસતી લદાળે' અંતરી' રવે' પરિલે' ઠાળે'. આપજુથિ થેતી તથાથ મુળે' બળે' થેજે' ખુટે વસ્તીથ'. ૩ નલમે સાંઠવા આશમ ઉપજલે કુળીથ' ધર્મ. આજીક ન દરાવે અમ, પુરે ઝોક નામ વિઠાખાથ'. ૪ વેઠ પુરુષ નારાયણ યોગિયાંધ' થલ રુન્ય, મુજા આત્મા પરિપૂર્ણ, ઇકા મદ્યે સમુદાયોગ્યા આમદાં. અર્થાત મુખ્ય ઉપાસના સમુદાય બહિષ્કાર છે. જોનાથી

બધી અવસ્થાઓ સાધ્ય થઈ જાય છે. એથી શુદ્ધ ભાવ જણાઈને હૃદયની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે. હરિનું નામ જ બીજ છે અને હરિનું નામ જ કૃણ છે. એજ બધું પુણ્ય છે અને બધો ધર્મ છે. બધી કળાઓનો એજ સાર મર્મ છે. એનાથી સઘળો શ્રમ દૂર થાય છે. જ્યાં હરિના દાસ લોક લાજ છોડીને હરિ-કીર્તન અને હરિ-નામસંકીર્તન કરતા રહે છે, ત્યાંજ સઘળા રસ આવીને હાજર થઈ જાય છે અને સંસારના બંધ ઓળંગીને વહિવા લાગે છે. જ્યારે ભગવાન અંદર આવીને આસન લગાવીને બેસી જાય છે, ત્યારે તેમને લીધે તેમનાં સઘળાં લક્ષણો પણ આપોઆપજ આવી વસે છે. પછી આ મૃત્યુલોકનું મરવું-જીવવું, આવવું-જવું કંઈ રહેતું નથી. આને માટે પોતાના આશ્રમને અથવા જે કુળમાં પેદા થયા તે કુળના ધર્મને છોડવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી; બીજું કંઈ પણ કરવું પડતું નથી, કેવળ એક વિઠ્ઠલ (બાલ-શ્રીકૃષ્ણ)નું નામ જ પૂરતું છે. વેદ જેને પુરુષ યા નારાયણ કહે છે, યોગીઓનો જે શૂન્ય પ્રદ્ધ છે, મુક્ત જીવોનો જે પરિપૂર્ણ આત્મા છે, તુકારામ કહે છે કે તે અમ ભલા ભોળા જીવોને માટે સગુણ (સાકાર શ્રી-વિઠ્ઠલ-બાલકૃષ્ણ) છે.

શ્રીહરિના આ સગુણ રૂપની ભક્તિજ ભગવદ્ભક્તોની મુખ્ય ઉપાસના છે. નામસ્મરણ સંપૂર્ણ પુણ્યધર્મ, કૃણ અને બીજ છે. લોકલાજ ત્યજીને કરાતા નામસંકીર્તનમાં સઘળા રસોનો આનંદ એકી સાથે આવે છે. જેના હૃદયમાં ભગવાન આવીને બેસી ગયા, તેનામાં જ્ઞાનીનાં સઘળાં લક્ષણ આપોઆપજ આવી જાય છે. પોતાનો આશ્રમ યા કુળધર્મ છોડવાનું કંઈ કારણ નથી, કેવળ હરિનામ એજ ઉદ્ધારનું સાધન છે. ચિત્ત શુદ્ધ થતાંજ આપણે જે મૂર્તિનું હૃદયથી ધ્યાન થરતા હોઈએ, તે મૂર્તિ સામે આવીને ઉભી રહી જાય છે.

૧. મે. ૨૬. ૧૬ તુકારામ મહારાજના અનુગામી બની

उत्तरखंड-ज्ञानकांड

(૨) ગ્રંથાધ્યયન (૩) ગુરુકૃપા અને કવિત્વ-સ્ફૂર્તિ (૪) ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય (૫) સગુણ ભક્તિ અને દર્શનોત્કર્ષ, (૬) શ્રીવિકૃલ સ્વરૂપ તથા (૭) સગુણ સાક્ષાત્કાર-એ સાત અધ્યાયોની સમ્પત્તિ તૈયાર કરી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં વાચકોએ વારકરી સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ જોયું અને એકાદશી વ્રત, પંઢરીની વારી, હરિકીર્તનનો આનંદ, નિષ્કપટ ભક્તિભાવનું રહસ્ય તથા પરલોકનો અભ્યાસ-એ વિષયોની સમાલોચના કરી. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અંતઃપ્રભાણે સહિત એ જોયું કે તુકારામજીએ કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને અધ્યયનના મહત્ત્વ તરફ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપતાં એ પણ જોયું કે, તેમણે કેવી અવસ્થાની સાથે મૂળમાં જ ગીતા, ભાગવત, થોડાં પુરાણ, વિષ્ણુસહસ્ર-નામાદિ-સ્તોત્ર તથા જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું કેટલી ખારીકાઈથી અધ્યયન કર્યું હતું અને નિત્યપાઠ પણ તેઓ કેટલી લગની સાથે કરતા હતા. પછી છેવટમાં એ પણ જોયું કે, તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથથી અળગા કરવાનો કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનો પ્રયત્ન કેટલો નિર્મૂળ અને નિઃસત્ત્વ છે. ૭ મા અધ્યાયમાં ગુરુકૃપા અને કવિત્વસ્ફૂર્તિનું વિવેચન થયું છે. પહેલાં સદ્ગુરુની કૃપાનું મહત્ત્વ, તુકારામની ગુરુદર્શન-લાલસા, બાળાજી ચૈતન્ય દ્વારા સ્વપ્નમાં ઉપદેશ, પછી તુકારામની ત્રયીપરંપરાની બે ગ્રાખાઓ, કેશવ અને બાળાજીનું એકજ વ્યક્તિ ન હોયું, બંગાળના શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય સાથે તુકારામની ભક્તિના આ-વિભાવની દૃઢપતાનું અપ્રામાણિકપણ-એ બાબતોની ચર્ચા કરેલી છે. આઠમા અધ્યાયમાં ‘ ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય ’ સુખદત્તે સાધકોને માટે વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યા છે. તુકારામની વિરાગતા અને સાવધાનતા, તેમની સાધન-વિધિનો મર્મ અને તેમની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય વગેરે બાબતો તેમાં જોયું કે, તેમણે કયા પ્રકારે પોતાના નેત્રો, શ્રવણો, અંગનાં અને દુષ્ટતાઓની ઉપાધિથી કંટાળી-ને કંટાળે એકાંતવાસ કર્યો અને એકાંતનો આનંદ

દેવદેવો, પાતાના દેવો બગવાનને નિવેદન કરીને તેમને
 કેવો કેવો દીને પાકારો, અને અમમ નમ્યા નામ-મદિ.
 નેન દાયા કેવો દીને આપને-ની મપી મોડિલો-પદધિયાં
 થયો મયા. આ મમમ અધ્યાય આપકેને મારે અમમ
 મોધમદ મને. નવમા, દશમા અને અષ્ટમીમા અધ્યાય.
 માં બગવાનના મધુજ-માસ-માસ-માસના અમમ મધુજ
 અને મનોદર પ્રમજનું વળું કહેતું છે. નવમા અધ્યાયમાં
 અભિમાજેન સોમો મેષ કેમ છે નમ્યા મધુજ અને નિયં-
 છ કેવો દીને એક છે-એ જગાણેનું ઉપાસમનો મધુજ
 નિષા કેવો ૧૬ કરી ને એક છે. ઉપાસમના ઉપાસ્ય
 દેવ ધીવિહૃત છે. તેથી 'વિહૃત' થા' કેવો દીને લ-યો,
 એ એક લીપુ. અને બગવન કે, જાનેશ્વરીમાં 'વિહૃત'
 નામનો ઉદ્દેશ ન દોવાથી કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો
 જાનેશ્વરીને વારકરી અમદાય સાથે કહી તામતું વગમતું
 નાથી એમ એ કહેવા લાગ્યા છે તે કેટલું અમામાજી
 અને નિરથક છે. વળી ઉપાસમ મૂર્તિપૂજક તથા અ-
 મૂર્તિપૂજકમાં કેટલું ભુજ સ્વરૂપ પાપાયે છે, એ વાતોનો
 વિચાર કરીને તેમની બગવદશન-લાલસા, બગવાન સાથે
 તેમનો પ્રેમકલ્પ અને મિતનનો નિશ્ચય, અભિતાપ અને
 નિરંતર પ્રતીક્ષાના મધુર પ્રમગોનું વળું કહ્યું છે. ૧૦મા
 અધ્યાયમાં શ્રી વિહૃત બગવાનનું સ્વરૂપ લેયું, પંદરપુરની
 શ્રી વિહૃતમૂર્તિને નિહાળી, સંતોનાં વચનોનું અવલોકન
 કહ્યું અને બગવન કે, શ્રીવિહૃત ગોપવેશપારી શ્રી બાલકૃષ્ણ-
 ન છે. ૧૧ મા અધ્યાયમાં રામેશ્વર બદનો પ્રસંગ છેડયો,
 જેના નિમિત્તે બગવાને બાલરૂપમાં ઉપાસમને દર્શન
 દીધાં. રામેશ્વર બદની યોગ્યતા તથા તેમના વિરોધમાં
 પ્રવૃત્ત થવાના ભાવોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કરતાં આ વાતનું
 વિવેચન કહ્યું કે, કમઠાના વિરોધથી આજ પ્રકારે ભાગ-
 વત ધર્મનો હમેશાં જયજયકાર થતો આવ્યો છે. વળી
 ઉપાસમ મહારાજનાં વચનોને આધારે જ ભોવામાં આવ્યું
 કે, તેમણે પોતાના અભગોની પોથીઓ ઇંદ્રાયણીના હહમાં

ડુખાવી દીધી, જ્યારે સ્વયં લગવાને તેની રક્ષા કરી. તુકારામનો અર્થાત્ લાગવતધર્મનો વિજય થયો અને રામેશ્વર ભટ્ટ તેમને શરણે આવ્યા. આ સાત અધ્યાયોમાં સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, ગુરુકૃપા અને સગુણ સાક્ષાત્કાર—એ ચારે મળેલોને પાર કરીને તુકારામ કૃતકૃત્ય થયા, ત્યાં સુધી આપણે આવી ગયા. હવે વાચક ! આ મધ્યખંડમાં જે ‘આત્મચરિત્ર’ નો અધ્યાય છે, તેને ફરી એક વાર જોઈ લ્યો, ખાસ કરીને ‘ચાતિ શુદ્ધ વૈશ્ય કેલા વ્યવસાય’ (જાતિથી શુદ્ધ છું અને વૃત્તિ-ધર્મે વૈશ્યનો કર્યો) આ અભંગનું વિવરણ તો અવશ્યજ વાંચી લ્યો. આથી એ વાત સમજાઈ જશે કે, આજ અધ્યાય આ મધ્યખંડનો ખીજાધ્યાય છે. રામેશ્વર ભટ્ટે જે ઉપાધિ કરી, તેજ પ્રસંગથી તુકારામને લગવાના સગુણ સાક્ષાત્કારનો પરમ લાભ થયો.

‘આત્મચરિત્ર’ના અધ્યાયમાં તુકારામે જે એમ કહ્યું છે કે ‘નિષેધનો કંઈક આઘાત લાગ્યો, તેનાથી જીવ ડુઝી થયો, વહીઓ ડુખાવી દીધી અને માગણું માગવા ખેસી ગયો, ત્યારે નારાયણે સમાધાન કર્યું’ (૧૬) આનો મર્મ હવે વાંચકોના સમજામાં આવી ગયો હશે. આ પછી તુકારામ કહે છે કે—

“નારાયણ ભક્તની ઉપેક્ષા કદી પણ કરતા નથી. તે આવા દયાળુ છે, એ વાત હવે મારા સમજવામાં આવી ગઈ. (૧૭) હવે જે કંઈ છે તે સામેજ છે, આગળની વાત લગવાન બાજુ. ” (૧૮)

—તે આપણે હવેના ખંડમાં જોઈએ.

उत्तरखंड-ज्ञानकांड

અધ્યાય ૧૨ મો-મેષવૃષ્ટિ

દ્રોને યંત્રુ ધ્રિન્નાનનેત્રુ ચ ગિરંઃ મૃદ્ધેત્રુ ગર્ગેત્રુ ચ
 શ્રીતરુષ્ટેત્રુ વિર્માનંકેત્રુ ચ તથા પૂર્વેત્રુ મિસેત્રુ ચ ।
 મ્નિગ્ધેન પ્વનિનામિત્તેઽપિ જગતીવયં મમ વર્ષતો
 પન્દે પાન્દિનાર્ષમોન મયતો વિશોપચરિત્રમ્ ॥૧॥

૧ લોકેના ગુરુપણાનો અધિકાર

સચુષ્ણ આસાત્કારનો અલોકિત પ્રકાર આખા શરીર
 પર જગમગી રહ્યો છે. ઉદ્દિગોમાંથી ધાંતિની દિવ્ય શીતળ
 છતાં ટપટી રહી છે, પ્રખર વૈરાગ્યનાં સવળાં લક્ષણ દેત
 પર પ્રકાશી રહ્યાં છે, પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિનું પ્રેમભર્ય સમા-
 પાન નેત્રોમાં ચમટી રહ્યું છે-એવી એ તુકારામની રૂપામ-
 રુદ્ધર છબી જે નેત્રોએ નિહાળીને જોઇ દશે, તે નેત્રો
 સાથેજ ધન્ય છે ! શ્રી તુકોળાસાચના ગુણેથી આ પછી
 સતત પંદર ગપં ગુપ્તી જે અમૃત-ધારા વહેતી રહી તેમાં
 ટૂંકીને તે પરમ રસનું આસ્વાદન કરવાનું શોભાગ્ય જે
 પ્રેમી રસિક ધોતાએને પ્રાપ્ત થયું દશે, તેમના શોભાગ્ય-
 ની શી પ્રશંસા કરવી ! ભગવાનની સાંભળેલી વાતો સંવા-
 ળાવનારા ધણા મળે છે; પરંતુ જેણે ભગવાનને જોયા હોય,
 ભગવાનનો વરદ હસ્ત પોતાના મસ્તક ઉપર મુકાયો હોય,
 અને ભગવાન સાથે જેણે એકાંતનો અનુભવ કર્યો હોય,
 એવા સ્વાનુભવગ્રંથ પરમ સિદ્ધ ભગવદ્ભક્તને જેમણે
 જોયા હોય, તેમના શ્રીગુણેથી શ્રીહરિદીર્ઘાન અને હરિ-
 લીલા સાંભળ્યાં હોય, સદાચાર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો

ઉપદેશ સાંભળ્યો હોય, તેઓ સાચેજ મહાભાગ્યશાળી છે. દેહ અને પૂનાનો પૂર્ણ ભાગ્યોદય થયો કે તુકારામ મહારાજ પોતાના શ્રીવિકૃલ મંદિરમાંથી ભક્તિભાવનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાભરણ નિર્માણ કરી પંઢરપુરના હાટ-ખજારમાં મોકલવા લાગ્યા. તુકારામની વાણી હવે વિરહિણી ન રહી, સ્વાનુભવપ્રાણથી સનાથ થઈને પ્રેમ-મિલનના આનંદમાં નૃત્ય કરનારી થઈ. હવે તેમની વાણીમાંથી પ્રિય મિલનના પ્રેમાનંદ સાગરની લહેરો ઉઠી ઉઠીને શ્રોતાઓનાં હૃદયો પર પડવા લાગી અને લોકો માનવા લાગ્યા કે, જીવોના ઉદ્ધારનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર તેમનેજ છે. તેનું સત્ તપાવેલા સુવર્ણની માફક પોતાની સમુજ્જવલતાથી લોકોનાં ચિત્તને પોતાની તરફ આકર્ષી ચૂકી હતી અને આ કારણે દંભી દુર્જનો ઉપર તેમનો જે વાણીપ્રહાર તેમના ઉદ્ધારને માટે થતો હતો, તેનાથી લોકો સાવધાન અને શુદ્ધ થવા લાગ્યા; તેમજ જૂઠતું ખજાર વેરાન થવા લાગ્યું, સર્વત્ર તુકારામની ખોલખાલા થવા લાગી. તેમનાંજ વચનો—વાણીને લોકો ખોલવા લાગ્યા—અનુસરવા લાગ્યા.

આપણે જેઠીન જેવવી લોકો, સંતર્પણ કરી તુકારામ.

“અર્થાત્ પોતે જમીને લોકોને જમાડે છે, એકું સંતર્પણ તુકારામ કરે છે! આ વિલક્ષણ વચનનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ હવે લોકોએ જોઈ લીધું.”

દેહમાં પરમાર્થની જાણે એક નવીન વિદ્યાપીઠ સ્થપાયું. તુકારામ પોતે તેના સંચાલક અને સૂત્રધાર બન્યા. આસપાસનાં ગામોમાંથી તથા દૂર-દૂરથી પણ ભગવાનના પ્રેમીઓ આવી આવીને વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા. દેહ, લોડગાંવ, તળેગાંવ, પૂના, પંઢરપુર તથા પંઢરપુરના રસ્તામાંનાં સવળાં સ્થાનોમાં તુકારામનાં દ્રીતનોની ધૂમ મચવા લાગી. લોકો સદંત્ર સ્વભાવેજ તેમને ગુરુ તરીકે પૂજવા લાગ્યા. આવા દૃઢિયવિજયી વૈરાગ્ય-તેજ-ઉજ્જ, હૃદયકામ, વિશ્વપ્રેમી, લોકલોકસ્વરૂપ (લોકોને

પ્રદાશ આપનાર) લોકગુરુ આ સ્વાધી' સંસારમાં કયાં મળે! જેમનું મહાભાગ્ય હોય છે તેમનેજ આવા જગદુ-લંભ ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છે. તૃપ્ત પુરુષનો એ સહજ ધર્મ જની જાય છે કે તે પોતાની તૃપ્તિનો આનંદ બધાને આપવા-અપાવવા ઇચ્છે છે. એનુંજ નામ તૃપ્તિ છે. જે પોતાના પૂર્ણ આત્મકલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. લોકકલ્યાણની કામના તૃપ્ત-આત્મકામ પુરુષોના સ્વભાવમાંજ હોય છે. તુકારામે એજ કહ્યું છે કે 'હવે તો હું' જેટલો જની શકે તેટલો ઉપકાર કરવા માટેજ છું.'

૨-મેઘવૃષ્ટિની પેઠે ઉપદેશ

ગુરુ યવાની પૂર્ણ પાત્રતા હોવા છતાં પણ તુકારામે ગુરુપણાને પોતાની પાસે ફરકવા પણ દીધું નહિ અને કોઈને પોતાનો શિષ્ય પણ ન કહ્યો. આજ પ્રમાણે તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યા છે, તેમને ઉપદેશ નહિ કહેતાં તેમણે 'મેઘવૃષ્ટિ' કહી છે. આપણે પણ તેને 'મેઘવૃષ્ટિ' જ કહીએ.

તુકારામ 'કોઈના કાનમાં મંત્ર ફૂંકતા નહિ, તેમજ એકાંતનું કોઈ જ્ઞાન રાખતા નહિ.' અર્થાત્ તુકારામ એકાંતમાં ઉપદેશ અથવા મંત્ર આપતા નહોતા. હરિચિંતનનો આનંદ લે છે અને તેમાં બધાને એકઠા કરે છે. ગુરુપણાથી તો તેઓ દૂરજ રહે છે. એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે "લોકોને ભરમાવવાની કોઈ કપટવિદ્યા હું નથી બાંધતો. ભગવન્ ! તમારેજ કીર્તન કરે છું, તમારાજ ઉત્તમ ગુણોને ગાતો ફરે છું." આમ કહીને તેમણે સામાન્ય લોકિક ગુરુ-નામધારીઓનો નિપેધ કર્યો છે. આગળ જતાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે, મારી પાસે કોઈ જડી યુદ્ધી નથી, કોઈ ઐન્દ્રજાલિક ચમત્કાર નથી, હું જમીન-જાગીર જમાવનાર કોઈ મહંત-મંડલેશ્વર નથી, ઠાકોરજીની પૂજા જ્યાં વેચાતી હોય, એવી મારી કોઈ હુકાન નથી. જે કહે કંઈ ને કરે કંઈ એવો હું કથાવાચક નથી. હું પંડિત નથી કે

ઘટ-પટની ખટપટનો શાસ્ત્રાર્થ કરી શકું. એવો ભવાની-લક્ષ્મી પણ નથી કે મસ્તક પર આગનો ઘડો લઈને ચાલું, ગોમુખીમાં હાથ નાખીને માળા જપનારો હું જપી નથી. ભગવન્! તમારા કીર્તન સિવાય હું બીજું કંઈજ ધ્યયતો નથી. મારા ભગવાન મેદાનમાં છે. મારો 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' મંત્ર પ્રગટ છે, મારો ઉપદેશ પણ સીધી-સાદી વાત છે. મારે જે કંઈ કહેવાનું હોય છે તે બધું હરિ-કીર્તનમાં કહું છું-કંઈ છુપાવતો નથી." તુકારામનું બધું કામજ એવું નિષ્કપટ, નિર્મળ અને સરળ છે. તુકારામ કહે છે કે—

ગુરુ શિષ્ય પણ હું તો અધમ લક્ષણ. ૧

ભૂતીં નારાયણ ખરા, આપણ તૈસાચિ દૂસરા. ૬૦

અર્થાત્ “ગુરુ બનવું અને એલા બનાવવા એ તો અધમતા છે. ભૂતમાત્રમાં નારાયણ છે, આ વાત જો સત્ય છે તો જેવા આપણે છીએ તેવાજ બીજા પણ છે.” નારાયણ આપણી અંદર છે તેવાજ બીજાઓની અંદર પણ છે. તુકારામ ગુરુ બનીને-ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ જોડીને-એકત્વના ભાવને લેદીને, તોડીને-ગુરુના સંબંધથી નથી બોલતા. નારાયણ પ્રેરણા કરીને જેમ બોલાવે છે, તેમ બોલે છે—બોલે છે શું, મેઘ-વરસાદની પેઠે વરસે છે.

મેઘવૃષ્ટિને કરાવા ઉપદેશ, પરિ ગુરુને ન કરાવા શિષ્ય.
વાટા લાભે ત્યાસ, કેલા અર્ધ કર્મચા. ૧

અર્થાત્ “મેઘવૃષ્ટિની પેઠે ઉપદેશ કરો, પરંતુ ગુરુ બનીને કોઈને શિષ્ય ના બનાવો. જે કર્મ કરો તેનો અર્ધો ભાગ તેને મળે છે.”

તેથી સાફ તો એ છે કે—

એકમેકાં સાથે કહે, અવધે થડું સુખંથ.

અર્થાત્ “આપસમાં એકબીજાને મદદ કરીએ અને બધા એક સાથે સન્માનો ચાલીએ.”

અર્થ-તમે પ્રેમથી એકબીજાને મદદ નારાયણનું અમૃત-

ગુણગાન કરીએ અને ભવસાગરને પાર કરીએ. ‘અધિકાર ન હોવા છતાં પણ જાળાકારે ઉપદેશ’ કરનારા અને સાંભળનારા ગુરુ અને શિષ્ય અંતે પદ્માત્માપના ભાગી બને છે.

ઉપદેશી તુકા, મેઘવૃષ્ટિને આર્થિકા;
સંકલ્પારી પોકા, સહજ તે ઉત્તમ. ૪

અર્થાત્ “સાંભળો, તુકારામ મેઘવૃષ્ટિ દ્વારા ઉપદેશ આપે છે. સંકલ્પમાં તુકસાન છે, જે સહજ-સ્વાભાવિક છે, તેજ ઉત્તમ છે.”

મેઘવૃષ્ટિથી ઉપદેશ કરવો એ પ્રેમ-રસનાં વાદ્યોની વૃષ્ટિ છે—પ્રેમથી જે નીકળી આવે, તેમાં સહજપણું હોય છે—અસલી રંગ હોય છે, અને પછી જેમ મેઘવૃષ્ટિ ગમે ત્યાં હોય—પથ્થરની શિલા પર હો કે ખેડીને તૈયાર કરેલાં ખેતરોમાં હો, તેનાથી ખેતર લીલાંછમ થઈ હસી ઉઠે કે પથ્થરની શિલાઓ ધોવાઈને સ્વચ્છ થાય અથવા જળ ભરી ભય કે વહી ભય, વાદ્યોને તેની પરવા હોતી નથી. તેઓ વરસે છે, જેને જે લાભ થવાનો હોય છે તે થઈ ભાય છે. નથી થવાનો હોતો તેને નથી થતો. વાદળ પોતાનું કાર્ય કરે છે. પરમાર્થનું સાધન તો સાધકે પોતેજ કરવું પડે છે. જે કમર કસીને લકશે, તેજ અવસ્થા વિજયી થશે; જે કાયર હશે તે રણ છોડીને ભાગી જશે. એ બધાના પોતાના કામ ઉપર આધાર રાખે છે. મેઘવૃષ્ટિ જેવા ઉપદેશ દ્વારા તુકારામ બધાને એકજ પ્રકારનું અમૃતપાન કરાવે છે. પાન કરવું યા ના કરવું એ ત્રીની પોતપોતાની ઇચ્છા ઉપરજ આધાર રાખે છે, પોતાના કલ્યાણનું સાધન પોતે કયાં સિવાય બનતું નથી.

“ચોરના હૃદયમાં તેનો દોષ ખટક્યા કરે છે. તેને હું શું કરું! હું તો વરસાદની પેઠે વરસું છું.”

જેના જે દોષ હોય છે તેને તે જાણતા હોય છે. અમે શુભોની સ્તુતિ કરીએ છીએ અને દોષોનો ત્યાગ કરા-

વવા માટે દોષોની નિંદા કરીએ છીએ; કોઈના મર્મ પર ઘા કરવા માટે કોઈ વાત કહેતા નથી. કોઈ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કંઈ નથી કહેતા. આ તો હરિગુણગાનની અમૃતધારા છે.

પરમ અમૃતાચી ધાર, વાહે દેવાહી સમોર. ૧

ઉર્ધ્વવાહિની હરિકથા, મુકુટમણી સકળાં તીર્થા. ૨

અર્થાત્ “જ્યાં તીર્થોનો મુકુટમણિ આ હરિકથા છે. આ ઉર્ધ્વવાહિની પરમામૃતની ધારા લગવાન સમક્ષ વહા કરે છે.”

લગવાન ઉપર આ અમૃતધારાનો અભિષેક થતો રહે છે અને લોકોને ઉપદેશના રૂપમાં જ્યારે તુકારામ કંઈક કહે છે ત્યારે પણ ‘વાદળ એમ નથી પૂછતાં કે કયું ખેતર ઢેલું છે?’

પાણી વરસીને ખેતરોમાં ખેતીના કામમાં આવે છે અથવા ગટરોમાંથી વહી જાય છે. તેનો વિચાર વરસાદ કરતો નથી. તેની વૃષ્ટિ તો સૌના ઉપર સમાનપણે થાય છે. પતિતપાવની ગંગા પતિત અને પાવન બન્નેને સમભાવે સ્નાન કરાવે છે. અગ્નિ દ્વારા દેવતાઓને હવિષાન્ન (રાંધેલું) અન્ન અગ્નિને વૈશ્વદેવ—જમતા પહેલાં કરાતો હવન—સમયે હોમવામાં આવે છે તે) મળે છે અને ખાંડવ વન પણ ભરમ થાય છે. પરંતુ કોઈનો સ્પર્શદોષ અગ્નિને નથી લાગતો. એજ પ્રમાણે તુકારામની મેઘવૃષ્ટિ જેવી ઉપદેશદૃષ્ટિ સર્વજન-હર્જન બન્નેના ઉપર સમાનરૂપેજ પડે છે, સર્વજન સુખી થઈને સ્તુતિ કરી લેશે અને હર્જન મસ્તક ઉપર ફટકો લાગવાથી ગુસ્સે થઈને નિંદા કરવા લાગશે; પરંતુ ‘મારે માટે આ પાણી કંઈ નથી, તે પણ કંઈ નથી અને હું ના બનેથી અન્નન છું.’

“વરસાદ પાતોના સ્વભાવથી વરસે છે, જે જુદા સ્વભાવથી થઈ જાય છે તે પાતોના દેવથી—બાબરી.”

૩-તુકારામની ઉપદેશપદ્ધતિ

મો કેપડે સમાન ઉપદેશ કરવાનો બાવાઈ જપાને એકજ ઉપદેશ કરવાનો નથી. દરિમીતન દાસ મનો ઉપદેશ નો જપાને માટે એકજ છે. એવધા 'અધિકાર નેમા હો ઉપદેશ' જેવો જેવો અધિકાર નેમેજન તેને ઉપદેશ કરવામા આવે છે. જેનાથી જેટલો ચિત્તે ઉત્તરવાનું જને તેટલોજ નેમા ઉપદેશ તારવામાં આવે. મીડેનો પીક ઉપદેશ દામીની જાળાડી ગાજવામા આવતી નથી. પારધિની પાને કુદાડો, કામ્યે અને જાન જમુંયે હોય છે, પરંતુ જે જપાનો ઉપદેશ જુદે જુદે વખતે કરવામા આવે છે. કુદિત, મૂખ, કન્દમ, મસારી, વિરજન, વિતામી, દર, પાપી, પ્રવચામા-જપાને અને જમી વ્દનિન્દાને તેમજા મરકાર અને અધિ-દાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાનો હોય છે. સારી વતવનો સારો ધોટો હોય તે ને માત્ર મધ્યારામીજ આવે છે અને અદિ-યત દર્જુ તેા સાખૂક તમાજ્યા વિના એક પમતુ પજુ ચાતતું નથી. પર્મ-નીતિ-અવદાર વિચેનો કેટલોક ઉપદેશ શોને માટે સમાન હોય છે, સૌ કેપડે સર્વ સમયે મદજુ કરવા મોખ્ય હોય છે અને કંઈક ઉપદેશ જ્યેવો પજુ હોય છે કે જે જ્યેકને માટે આવશ્યક તે વીજને માટે અનાવશ્યક પજુ હોય છે. કેને કયા ઉપદેશનું પ્રયોજન હોય છે, જો તેા જધાજે પોતેજ નિજુંય કરવાની વાત છે. તુકારામે કયા પ્રશંગથી કેને માટે કયો અર્થગ કર્યો જો જાણવાનો હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. તેમ છતાં તુકારામના થોતાઓમાં સામાન્ય રીતે જે કોટીના લોકો હતા, તેજ કોટીના લોકો આજે પણ મોજુદ છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે સમયે હશે, તેટલાજ આજે પણ છે અને હમેશાં રહેશે. તેથી હરકોઈ તુકારામના અર્થગોથી પોતપોતાનો અધિકાર જાણીને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અંત સફેદો ગરખા હોય છે, તેમની પાસે સપળા રોગોની દવાઓ અને બરમ વગેરે હોય છે. પોતાના રોગ અને પ્રકૃતિ અનુસાર હરકોઈ ઓપધિ લઈને

અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી નીરોગી થઈ શકાય છે. ભવરોગને દૂર કરનારા છે. વૈદ્ય તો પૈસા અને પુસ્તક ઇનામ-બક્ષિસ પણ ઇચ્છે છે, પરંતુ સંત પરોપકારી નિષ્કામ ભક્ત હોય છે. તેમને ખીજ કોઈ મતલબ નથી, તેઓ અતુર્વિધ પુરુષાર્થનું દાન કરવામાંજ સુખ પામે છે. તુકારામના ઉપદેશોમાં તદ્દન સૌમ્ય ઉપાયોથી માં 'પકડવા, બાંધવા અને ડામ દેવા' સુધીના ઉપાય સમાવે છે. તેમના 'અલંગ' દર્પણમાં પોતાનું મોં જોઈને પોતા બિમારી-રોગને ઓળખો, ઔષધ સેવન કરો, પથ્ય પાલન અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરો. વૈદિક બ્રાહ્મણોને તથા સ્વરાજ્ય સંસ્થાપનાના મહત્કાર્યમાં લાગેલા શિવાજી મહારાજને સિદ્ધોને અને પાપાત્માને, સાચા ભક્તોને અને દંભીઓને સજ્જનોને તેમજ દુષ્ટોને, વીરોને તેમજ કાયરોને-બધો તુકારામના અલંગોમાંથી ઉપદેશ મળશે. નિવૃત્તિમાગીઓ અને પ્રવૃત્તિમાગીઓ, બન્નેને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો છે—અર્થાત્ વિવેકના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંત બતાવી દીધા છે. સંત અને તત્ત્વદર્શી મુખ્ય સિદ્ધાંતજ બતાવ્યા કરે છે, તેમનાં કંઈ ચિહ્ન નથી. એ બધી વાતો વ્યવહારથી તથા ખીજાઓનાં આચરણ જોવાથી જણાઈ આવે છે. તેઓ સિદ્ધાંત બતાવી દે છે. સંતોનું મુખ્ય કાર્ય જીવોને માયા-મોહની નિદ્રાથી જગાડી દેવાનું હોય છે. પોતે જગતા રહે છે અને ખીજાઓને જગાડે છે તેમજ ધર્મનું રહસ્ય બતાવીને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો બોધ કરાવીને તેમની દેહબુદ્ધિ નષ્ટ કરે છે, તેમની જીવદશાનું દારિદ્ર્ય દૂર કરીને તેમને સ્વાત્મસુખના ધ્રુવપદે બેસાડી દે છે. જીવોને અભયદાન આપે છે અને પોતાના પુણ્યચરિત્ર તથા ઉત્તમવર્ગ પ્રબોધશક્તિથી જીવોનું દૈન્ય-દારિદ્ર્ય નષ્ટ કરીને તેમને સ્વાનંદસાગ્રાન્ત્ય પદે આરૂઢ કરે છે. સંતોના ઉપકાર માતા-પિતાના ઉપકારોથી પણ વધારે છે. બધી નાની-મોટી નદીઓ જેમ પોતાના નામ-રૂપની સાથે જઈને એવી મળી જાય છે કે જાણે તેમનું કોઈ અસ્તિ-

જાણે ન રોય, નેજા મમ રે, ત્રિભુવનનાં જ્યાં ક્રમ-ક્રમ
મનિનાં પાપદૂષી મહામમકમાં વિહીન કાઈ જાય છે. તુકા-
રામ મહારાજ એવા વિશોદ્ધાત્મક મહામદિમાવાન મહાન્મા-
ઓનો પ્રદમ ક્ષેત્રોમાં છે. આત્મા, માત્મક ! આપણે જેમના
અધોપ ઉપદેશનો અવૃત્તિ નોમે વિનમજારે આપણાં
મનક નમાવો આ અધુનજવાનો કમરનો આનંદ લાઉંએ.

૪-વરિબ્રિનો સામાન્ય ઉપદેશ

વરિ-બ્રિનો ઉપદેશ મીન મારે એકજ છે—

“ પેલાત, પેલાત, આપે પેલાત. પેલાત, દલુ મુખી આપે
કેમ પેલાતી નયો ? અને, નારી મ નાનો ક્રમમાં તું મું પમર
પેલા યયો ? તે જે આ નરદેવ આસ કરો છે તે મહાભારે
નિધિ છે, જે વિધિયો કરી મકે ને વિધિયો તું તેને આપક
કર. આજ નને જગાડીને પાર ઉતારી જશે. (તું પણ પાર
ઉતરવા છેડે તો કંઈક કર.) ”

* * * *

“ અનેક મોનિએમાં બદકવા પછી (આ નર-નારાયણ-
ની) જોડી મળી છે, નરદેવ જેવું રમાન મળ્યું છે. નારા-
યણમાં પેલાના ચિત્તનો ભાવ જોડી રે.”

* * * *

“ અરે સજ્જન ! સાંભળ. તારા પેલાના હિતની
વાત સાંભળ. મનથી પંઠરિનાયતું રમરણ કર, નારાયણનાં
શુણ્ગાન કર, તે પછી જાપન કેવું ? ભવ-સિંધુને તો એમ
લટી લે કે, આજ કિનારામાં સમાઈ જશે, પછી પાર
કરવાતું શું ? જ્યાં આઓનો સાર અને શ્રુતિઓનો મર્મ
તેમજ પુરાણોનો આશય તો એજ છે. ગ્રાહણ, દાનિય,
વૈશ્ય અને સદ્ર તથા વ્યાધાળને પણ આનો અધિકાર છે,
બાળકોને, શ્રીઓને, પુરુષોને તેમજ વેશ્યા વગેરેને પણ
આનો અધિકાર છે. તુકારામ કહે છે કે, અનુભવથી જે
આ જાણ્યું છે. આ આનંદ લેનારા ખીન્ન પણ બક્ષા છે.

(જે હું કહી રહ્યો છું, તેજ તેઓ પણ કહેશે.)”

“જેવું મનન-ચિંતન કરશે તેજ પામશે. અભ્યાસ થી શું નથી થતું ?”

“ઉદ્યોગ કરવાથી અસાધ્ય પણ સાધ્ય થઈ જાય છે, અભ્યાસજ ફળ આપનાર છે.”

“શ્રીહરિને-શરણે જાઓ, તેમનાજ થઈને રહો, તેમના ગુણગાનમાંજ મગ્ન થઈ જાઓ, સંસાર જે હાઉ બનીને સામે આવ્યો છે, તેને નસાડી મૂકો, અને “આજ દેહ વડે આજ આંખોથી સુક્રિતનો આનંદ લૂંટો.” હરિ-નામ-સંકીર્તનથી ભવ-સિંધુ અહીંજ સંકોચાઈ જાય છે, એ તો તુકારામ મહારાજ પોતાના ‘અનુભવ’થી કહે છે. હરિ-ભજનમાં કેવો આનંદ છે તે તુકારામમાંજ જોઈ લેયો—

“રાત-દહાડાનું કંઈ ઠેકાણું નથી, અહીં તો અખંડ જ્યોતિ ઝગમગી રહી છે. આનો આનંદ કેવો હિલોળા લઈ રહ્યો છે તેના સુખનું વર્ણન કેટકેટલું કરે !”

શ્રીહરિના પ્રસાદથી બધાં દુઃખ નાશ પામી જાય છે—

“આજ ભવ-રોગની ઔષધિ છે. જન્મ, જરા અને બધા વ્યાધિ એનાથી દૂર થઈ જાય છે, હાનિ તો કંઈ પણ થતી નથી. પડ્ધરિપુઓનો નાશ અવશ્ય થઈ જાય છે. છએ શાસ્ત્ર, ચારે વેદ તેમજ અઠારે પુરાણોના જે સાર-સર્વસ્વ છે, તે સ્યામચંદરની છળીને પોતાની આંખો વડે નીરખી લેયો, કુટિલ-ખલ-કામીઓનો સ્પર્શ પોતાને ન થવા દો, સુખથી નિરંતર વિષ્ણુસહસ્રનામની માળા ફેરવતા રહો.”

“પોતાના (નિજ સ્વરૂપના) ઘરની બહાર ન નીકળો, બહારની (દેહ-બુદ્ધિની) હવા ન લાગવા દો, બહુ બોલવાનું છોડી દો અને બીજા (અનાત્મ) સંજોગથી સાવધાન થઈને તેનાથી દૂર રહો.”

“અનુભવ-પદ્યના પદ્યો તીર્થમાં નાહી લેયો અને

વિદ્યાદેવી વચ્ચે ઈશ્વરી દેવતા, કે જેથી કરીને આધ્યાત્મિક પર-
તેવેલી નીકળી જાય. એટલે તમે જે શા પડેલાં હતા, તેવાજ
મની જાણો (અર્થેન મન મસ્તિસ્વાનાંદ સ્વરૂપ મની જાણો.)
તેથી તુકારામ કહે છે કે, જેમણેનો ઉપજોજ કરો. ”

“અનુભવ કરતાં કરતાં બ્રહ્માનને કરો કે ‘હું તો
અનાથ છું, અપરાધી છું, કમંડીન છું, મંદમનિ અને
જહ્નુદિ છું. તે કૃપાનિધી ! તે મારાં માતાપિતા ! પિતાની
જાણથી મેં નખને કરી શાદ કરી નથી. તમારાં મુજબાન
પણ માંબજ્યા નહિ કે ગાયા નથી. સ્વદિન ઇશ્વરીને દોષ-
તાજની પાછળજ બદલ્યા છું. દરિ-મીનનમાં મંત્રોનો
મંત્ર મને કરી મારો તામ્બો નહિ. પરિનંદામાં ખજ રચિ
હતી, બીજાઓની અન્યથા નિંદા કરી. પરોપકાર ન તો
મેં કર્યો કે ન તો બીજાઓ પામે કરી કરાવ્યો. બીજા-
ઓને પીડા કરવામાં કરી હયા ન આવી. ન કર્યો ભોંરે
તેવો વ્યવસાય કર્યો અને આખરે યશુ એમજ કે, કુટુંબનો
ભાર ઉપાડ્યા છ્યો. તીર્થોની કરી યાત્રા કરીજ નહિ, કેવળ
આ પિંદનું પાતન કરવામાંજ હાય-પમ દતાવતો રહો.
મારાથી ન તો સંતોની મેવા થઈ કે ન તો દાન-પુણ્ય
બન્યું, ન તો બ્રહ્માનની મૂર્તિનાં દર્શન કે મૂળન અર્ચન
પણ કર્યો. કુસંગમાં પડીને અનેક અન્યાય અને અપરાધ
કર્યો. સ્વદિન શું છે, તેમાં શું કરવાનું હોય છે, તેની
કરી સમજણ પડતી નથી. શું યોગ, શો શાદ કરે ! આ
પ્રશ્નો ! કંઈ પણ બજાર પડતી નથી. મેં મારી મેળેજ
માથું અત્યાતામ વાળી દીધું, હું મારી પોતાનીજ જાતનો
બદલો લેનારો વેરી બન્યો. તુકારામ કહે છે કે, બ્રહ્મવત્ !
તમે દયાના નિધાન-જાંઘર છે, મને આ બવસાગરની
પાર ઉતારો. ” (વાચક ! તુકારામની આ મુંદર પ્રાર્થનામાં
ચાલો, આખરે પણ જોશછો, અને એ દીનોનાં દુઃખ
હરનારા દેવને વંદન કરીઓ.) ”

“બ્રહ્માનને આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ગ
પોતાનાં બધાં કર્મો-અપરાધો કહેવા જોઈએ, તે-

કરુણાની ભિક્ષા અને મદદ માગવી જોઈએ, તેમને શરૂ જવું જોઈએ. જે દોષ પહેલાં થઈ ગયા હોય, તે ફરીથી ન કરવાની ખાળતમાં સાવધાન રહેવું જોઈએ અને હમેશાં ભગવાનનું સ્મરણ, ભગવાનનાં ગુણગાન અને ભગવાનનું ધ્યાન કરતા રહેવું જોઈએ. આથી તે દીનવત્સલ અવસ્થા દૂર કરશે અને ઉપર ઉપાડી લેશે. શુદ્ધ ચિત્તથી ભગવાનના ગુણ ગાવા, સંતોનાં ચરણોમાં પડવું—મસ્તક તમાવવું, શરીરને સફળ કરવું અને આ પ્રમાણે ભગવાનનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો. ”

*

*

*

*

“ ભવસાગર તરીને પાર કરતાં શી વાતની ચિંતા કરો છો ? પેલે પાર તો તે કેડ ઉપર હાથ રાખીને ઉભા છે. જે કંઈ ધમ્મતા હો તેનાજ તેઓ દાતા છે. તેમનાં ચરણોમાં જઈને વળગી પડો. તે જગતસ્વામી તમારી પાસેથી કંઈ મૂલ્ય નહિ માગે, કેવળ તમારી ભક્તિથીજ તમને પોતાના ખલા ઉપર ઉપાડીને લઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં પાંડુરંગ પ્રસન્ન થયા, ત્યાં ભક્તિ—મુક્તિની શી ચિંતા ?—ત્યાં દૈન્ય અને દારિદ્ર્ય ક્યાંથી ? ”

૪-સંસારમાં રહેતાં સાવધાન રહો.

“ ‘ અમે સંસારી મનુષ્યો ભલા સંસારને કેમ કરીને છોડી શકીએ ? ’ કીક છે, સંસારમાંજ રહો; પરંતુ હરિને ન ભૂલો. હરિનામ જપતાં જપતાં બધાં કામ ન્યાયનીતિથી કરતા ચાલો. એથી કરીને સંસાર પણ સુખી થાય છે; નહિ તો ‘ ખોલો હુંગર ને કાઢ્યો ઉંદર ’ વાળી કહેવતજ ફાળી-ભૂત થઈ તો શું એ સંસાર ચલાવ્યો કહેવાય ? એ જે કંઈ સંસાર થયો કહેવાય તો પશુઓના જેવોજ, મનુષ્યોના જેવો નહિ ! આ સંસારમાં સુખ છેજ નહિ. કારણ કે “ મુખ જવ જેટલું છે તો દુઃખ પડાડ જેટલું છે ! ” સંસારના વિષયમાં અવગાનો આજ અનુભવ છે. મા—માન, સ્ત્રી—પુત્ર, માંગી—સાથી, ધન—દોલત, સન્ન—મહારાજ કેવળ

“તુકારામ કહે છે કે, આથી તો લગવાન મળે
ળીભું કંઈ કરવાનું કામજ નથી.”

પરંતુ ઘર-ગૃહસ્થીના પ્રપંચમાં લાગી રહેતાં કે
વાત ન ભૂલતા. કંઈ વાત ?—

“આ ક્ષણિક દ્રવ્ય, દારા (સ્ત્રી) અને પરિવાર તમારું
નથી. અંતકાળે જે તમારું હશે તે તો એક વિઠ્ઠલ છે.
તુકારામ કહે છે કે, તેનેજ જામને પકડો.”

તુકારામ મહારાજનો આ મુખ્ય ઉપદેશ છે. ‘મુખ્ય
ઉપાસના સગુણલક્ષિત’ના વિષયમાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન
આ અગાઉ આપવામાં આવ્યું છે. યથાર્થમાં તુકારામના
બધા અલંગ આજ પ્રકારની મેઘવર્ષા છે. આપણા ઉપર
આ અમૃત-વર્ષાની ઝડી-ઝાપટ લાગે અને આપણામાંથી
દરેક કૃતાર્થ થવાનો પોતાનો રસ્તો શોધી લે. ‘લગવાન’
લક્ષ્મી અને લગવત્તામ’ના વિષયમાં તુકારામના ઉપદેશ
આ પહેલાં અનેક વાર આવ્યા છે તેથી તેની પુનરાવૃત્તિ
ન કરતાં હવે જોઈએ કે, સર્વસામાન્ય વ્યવહારનીતિમાં
સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારના લોકોને તેમણે કેવા કેવા ઉપ-
દેશ આપ્યા છે.

૬-સંસારીઓને ઉપદેશ

નિષ્કામ લક્ષિતનો ડંકો જાગવા માટેજ તુકારામ-
નો અવતાર થયો હતો. જે લોકો અને જે મતો લક્ષિતા
વિરોધી હતા, તેમની ખજર લેવાનું તુકારામને માટે અ-
પ્રસંગથી આવશ્યક થયું, એટલુંજ નહિ પરંતુ લક્ષિ-
માર્ગના પણ દેટલાયે સ્વાંગ અને ઢાંગ તેમને જડમૂર્ખો
ઉઘાડીને ફેંકી દેવા પડ્યા. લક્ષિતા નામે સમાજમાં પ્ર-
તિષ્ઠા પામેલા અનેક અભિમાની, ત્રિયયાચારી, અનાચારી,
પેટના પૂતરી અને દંભી લોકો પોતપોતાનો સ્વાર્થ સંપૂર્ણ
ચક્ષુ હતા. તેમને સાચેસાચો લક્ષિમાર્ગ દેખાડવો અ-
શ્યક હતો, તેમજ તેમના દોષ પર તેમને દેખાડવા જે

પણ જરૂર નહીં હોય.

“બગવાનના કહેવાથી બગવાનનોજ અનાદર કરે છે? આ બેદરેખે બાં: અ. ક્યારેક ક્યારેક છે. એને જે નિયંત્રકો દ્વારા સંસ્કારાયેલા બાં: હતા તે હવે છે, તે સામાન્ય લોકોને હતી પણ હવે ધર્મીને.”

બગવાનનો આદર-અભાવ કેવો રીતે કરવામાં આવે છે, કાંઈ બેદરેખે કેવો નસતપૂર્વક નેમની આમન રહેવું પડે છે, બગવાનની આજ્ઞા કદ કોણાહત ન કાય તેનો મજબૂત કરીને કેવો યાત્રિ, દુહિ અને નહીનના પૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું જોઈએ, ઉપધાનમ પદાય બગવાનને માટે કેમ કરીને એમાં કરવામાં આવે છે, જોઈદામાં જોઈદા બગવાનની આજ્ઞા તો મનના તથા મતિન વિચાર દ્વારા કરીને કેવો આંતરજાદા પરિવર્તનપૂર્વક જવું જોઈએ, આ બધી બધી ચાલો વાંતો પોતાને બગવાનના બહુ બગાવનાર લોકો ન જાણે. એ તો અત્યંત દુ:ખ અને અ. બગવાનની વાત છે. કયા-કીર્તનમાં કયા-કીર્તનને જોડે તમારો અથવા એક સામાન્ય વિચાર સમજીને પોતપોતાના પન-માનની મોટા-ઉમાં ફરયા કરીને તે સમય વાતચીતમાં મમે તે રીતે વીતાવવો, મોટે અવાજે ધોલપુ, સંતોનો સત્કાર કરવામાં મોં મરડવું, પાન ચાવના ચાવનાં અથવા અપવિત્ર-સ્થિતિમાં બગવાનની સમક્ષ જવું, બગવાનની પૂજનને માટે સરેલી સોપારી રાખવી, મોટા જાડા રાખ્યા અને સસ્તા-માં ચરવું થી હવન માટે લાવવું, એવી અમંચ વાતો છે કે જે લોકો જવમે અલગમે કયો કરે છે? બગવાનને આહતા હો તો ચિત્તને મેલું શા માટે રાખો છો? અભિ-માન, અછડપલું, આજસ, લોકલાજ, અચળતા અસહ્ય-વહાર, મનનું મેલાપલું વગેરે ક્યારેક પૂજને શામાટે લેજો કરી રાખ્યો છે? જોઈદામાં જોઈદા બગવાનના ભક્ત કહેવ-રાવનારાઓને માટે તો એમ નજ થવું જોઈએ. કેવળ બાહ્યવેશ પહેરી લેવાથી મોટાજ કાંઈ ભક્ત કાય છે?

“ આગ લાગો એ બનાવટી સ્વાંગમાં, જેમાં કાળાશ લરેલી હોય. ”

“ વસ્ત્ર લપેટીને પેટ મોઢું કરવાથી, ગર્ભવતી હોવાની વાત ફેલાવવાથી અને દોહદનો વેશ લજવવાથી બાળક થોડુંજ જન્મે છે ! એથી તો માત્ર મશ્કરીજ થાય છે ! ”

“ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન નથી, મુખમાં લગવાનું નામ નથી; આવું જીવન તો લોજનની સાથે માખી ગળી જવા જેવું છે, આવું લોજન શું કદી સુખ આપી શકે ? ”

*

*

*

*

“ વિષય-લાલસામાં પડીને, મિષ્ટાન્નનું લોજન કરીને આ પિંડ પોષવાનુંજ જેને સૂઝે છે, તેનું જ્ઞાન તો અત્યંત અધમ છે. એક એક કોળિયો બહુ સ્વાદપૂર્વક મોંમાં મૂકે છે અને જાણતો નથી કે, આ પિંડ તો ક્ષણ વારજ સાથે રહેનારો છે, એને પોષવાથી શું હાથમાં આવવાનું છે ! ”

આટલી પણ જેનામાં સમજણ નથી, તેને તો કહેવુંજ શું ? શુક, જનક જેવા મહાયોગી પોતાના વૈરાગ્ય-બળથીજ પરમ પદના અધિકારી થયા. સંસારની બધી આશાઓ અને અભિલાષાઓનો ત્યાગ કર્યા વિના લગવાન મળતા નથી.

“ આશાને જડમૂળથી ઉખાડી ફેંકી દો તો સાધુ-ગોસાંઈ કહેવડાવો; નહિ તો સંસારી રહો, પોતાની ફજેતી શું કરવા પોતાની મેજેજ કરાવો છો ? ”

“ શ્રીહરિને મળવા ઈચ્છતા હો તો આશા-તૃષ્ણાથી તદ્દન ખાલી થઈ જાઓ. જેઓ નામ હરિનું લે છે, પરંતુ હાથ લોલમાં દસાયલા રહે છે અને અસત્, અન્યાય તેમજ અનીતિને માર્ગે ચાલે છે, તેઓ પોતાના પૂર્વજીને નરકમાં નાખે છે અને નરકના ક્રીડા બનાવે છે. ”

*

*

*

*

આમાં મુકમલ થું છે ? તારું જીવન નક્કી થા માટે
જુમાને છે ? જેમાં તું તારું મન દેખી રહે છે, તે નો અંતે
નને છેડી રહે. તારામાં કહે છે કે, વિચારો લે કે તારા
લાભ આમાં છે ? ”

“ પર-દ્રવ્ય અને પરનારીની જ્યાં અભિતાપા થઈ,
ત્યાંથી બાન્ધવો નાશ થઈ ગયો. ”

“ શ્રી અને પત્ન આમાં નથી. કેટલાયે મદાપુરેપો
જોના ચક્ષરમાં પિમાઈ ગયા. તેથી જ જાણે ત્યાંથી દો.
જેથી જ અંતે મુખ મળ્યો. ”

તારાને આ ઉપદેશ વારંવાર આપ્યો છે, પાતાની
શ્રીના ઉધાર પર નાચીને જોઈ ન જોના અને પર-શ્રીને
અપરુદ્ધ માનો ! આથી મૃદસ્થાશ્રમનો જાણી મપંચ ઉદા-
શ્રીન બાવે કરતાં કરતાં બધું ક્યાન પરમાર્થમાં રાકવાનું
બની શકે છે. આજ ઉદેશથી એક રથાને સંત તારાને
કહ્યું છે કે ‘ શ્રીને દાસી (સેવિકા) ની પેઠે રાખો. ’ શ્રી-
મદ્ભાગવતમાં પણ શ્રી અને શ્રેણનો સંગ પવોજા હાનિ-
કારક બતાવ્યો છે.

“ વિધિપૂર્વકનું સેવન વિષયત્યાગની બરાબર છે.
વિપરીપલ્લુ શ્રી અને પુરુષ જાણેને હાનિકર છે. ”

અહિંચાતું તો ભાગવતધર્મમાં ખાસ મહત્ત્વ છે.
કેઈ વારકરી માંસાહારી હોતો નથી, જો કેઈ હોય તો
તેને હુન્ન-લક્ષ્ણો સમજવો જોઈએ. સોમાં ભગવાનને
જુઓ, એ તો સતોની મુખ્ય શિખામણ છે. પ્રાણીમાત્રમાં
હરિ સિવાય બીજું કેઈ જુદાપણું ન જુઓ. આ સ્થિતિ-
ને જ પ્રાપ્ત થવા ઈચ્છે, તેને માટે હિંસા તો ત્યાગ્યજ
છે. ‘ ધિક્કાર છે એ દુર્જનને કે જેનામાં ભૂત-દયા નથી. ’
સપજા જીવોને જે પોતાના સરખા સમજતો નથી, તેવા

ચાંડાલને શું કહેવું ?

“ તુકારામ કહે છે કે ખીન્નના ગળા ઉપર છરી ફેરવતાં તો એને મળત આવે છે, પણ જ્યારે પોતાની વારી આવે છે ત્યારે તે રૂવે છે. ”

કાલી માતાની આગળ પોતાની માનતા પૂરી કરવા કે પેટ ભરવા—“ ખીન્નઓનાં માથાં કાપે છે, એ નિર્દયતાની કોઈ હદ નથી ! બચ્ચાણ ! ખીન્નઓનાં ગળાં શું કરવા કાપો છો ? ઉધાર લઈને ખાઓ છો અને ચમપુરીમાં જઈને તે ચૂકવો છો. ખીન્નઓની ગરદન ઉપર જે છરી ચલાવે છે, તે ભૂલી જાય છે કે એ જીવોમાં પણ જીવ હોય છે. તેના જેવો પાપી તેજ છે. આત્મા—નારાયણ—ધટ ઘટમાં છે, પશુઓમાં પણ છે; એટલી વાત પણ શું તે નથી સમજી શકતો ? જીવને તરફડતો, જો જોની ચીસો પાડતો જોઈને પણ આ નિર્દયીનો હાથ તેના ઉપર કોણ જાણે કેમ ચાલે છે ? ”*

આવા ચાંડાળને એમ પણ નથી સૂઝતું કે આ કામથી તે આવતા જન્મને માટે વૈરી ઉભો કરી રહ્યો છે !

“ બહુ શોખથી તેનું માંસ ખાય છે, પણ એમ નથી જાણતો કે, આ રીતે તો વૈરીજ વધે છે ! ”

*

*

*

*

“ કન્યા, ગાય અને હરિકથાનો વિક્રય કરીને નરકનો રસ્તો માપનારાઓને સંત તુકારામે વારંવાર ધિક્કાર્યા છે. ‘ગાયત્રી વેચીને જે પાપી પેટને પાળે છે, કન્યાનો વિક્રય કરે છે અને નામગાન કરીને જે દ્રવ્ય માગે છે, તેઓ ભયંકર નરકમાં પડે છે, તેનો સંગ અમને પસંદ નથી.’ ”

* કાલીને મંદિરે આ યજ્ઞિદાનપ્રથા એકાદ-બે વાર બોલે પછી તો એ માતાને મંદિરે જવાનું પણ મન થતું નથી. આપને જે તે એ દસ્યજ અન્નનાં કમકમાટી ઉપજાવે એનું કાલ છે.

—ગુજરાતી અનુવાદ :

માથે બાળ ખાઉં છું અને મેંના હિંમત હી અને ખોડનું
સાન છે ! કેાઈ ને કેાઈ હોને રિવજ પીનાયું છું ! નિઠા
રી નથી અને તેમી પદાર્થમાં ફૂટો વિધાવમાં પડે
માથકેને પામે સુવાસનાનું ખલુ મમતું નથી, એટલી
જોઈ માઈ અઈ છું. મેંથી નમનેજ કહું છું કે, બાળ-
માથકે, માથામાં દમેમાંજ દરે રજા કરે છે, મેંથી
દ-મંદનનું દેખન કર્યું પડે છે ! મારી તો આ વાતન
મારી જાઉં છું, પરંતુ આપને શું ! મારાં તો 'દાઃ
અર્થાં અને આ માંથ ફૂટી માથુ' છે ! કેટકેટલું
અને કેાની પામે રજું ! "

" તુઠામા કરે છે કે, જીવનાં મંદો બન્યા અને
ને સીધા નરકમાં પડોમ્યો. "

પતિની આવી મનિ કરનાર સ્ત્રી-આ પ્રમાણે માથે
એટલી જબરદસ્ત સ્ત્રી—પતિના કાન ફૂંકવા કરે છે
ફજતા-ફજતા મરમાં ફૂટ પાડે છે. ' પતિને મીઠું-
નું જબરદાવીને વાતો કરે છે. કરે છે કે, મારા જેવી
પ્રાણી બીજી કેાઈ નથી ! ' અને સત્તાવચમાં તમારી
મારી દેશાળી, જેઠાળી, રિવર, જેઠ, નવુંદ-જાપાંગે એક
મર્થા છે. હવે હું કેાની છાયામાં રહું, કરો નેઈએ ! "

" પ્રાણીને મુઠીમાં તાઈને જાની કનીને વાળું છું કે
! કેાઈ કશું નહિ, પરંતુ આપને હજુમુખી કયો
ત નથી, કંઈ શરમ નથી ! હવે આપણું મર જુદું કરો
' હું રહી થકીય, નહિ તો હવે પ્રાણ ત્યજવા પડ્યો. "

તાડકી સ્ત્રીનો ત્યાદે આવો નિશ્ચય સાંભળ્યો, ત્યાદે
મામાં લ'પટ પતિ પોતાની સ્ત્રીને કહે છે:- ' તું આટલું
' હાજ ન લગાડ. જો, હું કાલેજ મા-જાપ, જાઈ-જાહેન
નિ જુદાં કાહું છું અને પછી—

" તને સાંકળી, જાજુજાંધ (હાથનું લોકીટ), ચંદન-
, બેટી કળુંફલ (એરીંગ) —જાધુ'યે જનાવરાવી હમશ.

પૂજન, સર્વાભાવે ભગવદ્-ભક્તોનું દાસત્વ અને મુખમાં ઉમેશાં શ્રીવિકૃલનું નામ,—એ છ નિયમરત્નોનો આ રત્ન-હાર તુકારામના પ્રસાદરૂપે સ્ત્રીમાત્રે પોતાના ગળામાં પહેરી લેવો જોઈએ અને આ રીતે તેઓ—

“ પોતાનું ગળું આ જંજળમાંથી છોડાવી લે, ગભ-વાસના મહાન કષ્ટથી બચે, આ કુદ્ર સુખ ઉપર થૂંકે અને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે. ”

x

x

x

x

“ સૌથી પતિ, કુલટા સ્ત્રી અને ગુરુની અવજ્ઞા કરનારા કુપુત્રોને તુકારામે ખૂબ શીટકાર્યા છે. જે સ્ત્રી એવી જન-રજસ્ત હોય કે જે પતિ પાસે ‘ પોતાનીજ સેવા કરાવતી હોય, પોતાનીજ ભગવાનની માફક પૂજા કરાવતી હોય અને પતિને ‘હૃતરો બનાવીને રાખી રહી હોય’ અને તે પતિ પણ ‘ગધેડો બનીને’ કામાંધ થઈને તેની પાછળ પડ્યો રહેતો હોય અને એને ખાતર પોતાનાં સ્વજનોને દૂર રાખતો હોય, તે પોતાના જીવનકાર્યનો વ્યર્થ જ નાશ કરી રહ્યો છે. ”

“ જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન થઈ જાય છે, તેના દર્શનથી ભારે અપશુકન થાય છે. મદારીના માંકડા જેવા આ જીવો કોણ જાણે શામાટે જીવે છે ? ”

સ્ત્રીના મિષ્ટ-ભાષણ પર મરી શીટનારા કામી પુરુષ પોતાના હિત અને નાતીલાઓને કેવી રીતે ત્યજી દે છે, તેનું અત્યંત રમુજ વર્ણન તેમણે ત્રણ ચાર અભંગોમાં આપ્યું છે !

“ એક લાડકી સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે શું કરે ! મારાથી હવે ખવાનું પણ નથી. દિવસમાં ત્રણવાર થઈને દેને આજે જ્યાં પૂજા થાય છે ! પરમ દિવસે તમે મારા લાડવા લેના, તે જાન દિવસમાં દશ ગ્રેજ વપરાઈ ! મને ખાંસ રોકે છે, નેથી બીજું તો કંઈ નહિ, માર

હતો કે, xપ્રાહ્મણોને ધર્મગુરુ માનો. સર્વ વર્ણો ભગવાને રચેલા છે અને તે બધાજ નારાયણના છે, એજ તેમણે કહ્યું છે. પ્રાહ્મણવિરોધી અને બ્રહ્મદ્વેષીઓને એમ કહીને તેમણે ખૂબ ફીટકાર આપ્યો છે કે, આ લોકો એવા છે કે 'પ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરતાં એમના ચિત્તમાં ભક્તિ થતી નથી અને પરદેશીઓની સામે જતાં તો એમની દાસીના દીકરા બનીને બચ છે.' તુકારામ ઈચ્છતા હતા કે, સમાજમાં પ્રાહ્મણોનું જે ગુરુપદ છે, તેની પ્રતિષ્ઠા-માનઆબરૂ જળવાઈ રહે અને તેમનામાં જે દોષ આવી ગયા છે તેનો નાશ થઈ જાય.

૭-ઢોંગીઓને ફીટકાર

સંસારી જીવોને 'હરિભજન અને સદાચાર'નો ઉપદેશ કરતા થકા દુરાચાર ફેલાવનારા દંભીઓનાં પોકળ પણુ ઘણીજ નિર્ભયતાથી તેમણે ખુદ્દાં કર્યાં છે. સીધો રસ્તો જોઈને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં પડેલા કાંટાઓને પણ અળગા કરતા કરતા જવું પડે છે અને આવા કાંટા સંસારી જીવો કરતાં પરમાર્થનો ઢોંગ કરનારા ઉપદેશક અને ગુરુ બનીને પૂજા કરાવનારાઓમાંજ વધારે હોય છે! દેવપિં, ભક્ત, યોગી, મૌની, માનભાવ, શાકત, નાથપંથી, વૈરાગી, ગોસાંઈ, અતિત્યાગી, સાધક, શિક્ષાવ્યવસ્થાથી, વિતંડાવાદી વગેરે વિવિધ વેશધારી બહુરૂપી બહુરંગીઓને તેમણે ખૂબ આગળા લગાવ્યા છે. એ વિવિધ પંથોમાં જે અનીતિ અને અનાચાર, દંભ અને દુરાચાર, છળકપટ અને છેતરપંદી વગેરે પ્રકારે દિવસેદિવસે વધતાજ જતા હતા, તે બધાને સંત તુકારામે ઉધડા લીધા છે. 'ઢોંગ કરવાથી

x આત્મનું એટલું અન્વેષણ-પરમાત્માને જાણે તે, બીજા બાંધ આત્મનું નહિ પણ આત્મનુબંધુ. કન્યાવિક્રય કરનારા, પ્રેતારાજના નામ અને છાત્ર કેસો કરનારા વિચલી કુતરાઓ-સંપત્તિને માટે અન્યાય કરનારા વગેરે વગેરે અને સ્વાસ્થિક બુદ્ધિ-પ્રતિષ્ઠાના નાશ માટે અન્યાય કરનારા કેસોને આગળે છે. ગુ. અનુવાદ

ભગવાન મળે છે, એમ નથી.' એમ કહીને તેઓ કહે છે કે 'આવી જે માયાભળ છે તેમાં નંદલાલ નથી.' તેથી આ 'પેટ-પૂભરી સંતો'ના ચક્કરમાં-ફેરમાં કોઈ ન પડે, એજ તેમણે લોકોને વારેવારે જતાવ્યું છે. તેમના સિવાય વળી કીર્તન-કથા-વાચક વ્યાસ, ગુરુ, કવિ, વિદ્વાન, ભક્ત, સંત વગેરે કહેવડાવનારાઓમાં પણ જે જે ગુરાઈ તેમની નજરે પડી તેની તેમણે જરાજરા ઝડતી લીધી છે !

આ બધા ઉપદેશોથી સમાજનું ઘણું હિત થાય છે, સમાજને એની આવશ્યકતા છે, તેથી લોકો તેમને માને છે પણ ખરા; એટલે તો ખાસ તેમણે પોતાની જાતને અત્યંત નિર્દોષ અને નિર્મળ બનાવી લેવી જોઈએ. પરંતુ આવી બુદ્ધિ, આવું હૃદય, આવી સત્ય નિષ્ઠા ઘણાજ ઓછા માણસોમાં હોય છે. ઘણેભાગે બનરૂ માણસોજ વધારે હોય છે. તુકારામ તેમને ઉપદેશ આપે છે કે, આવું ઢાંગીપણું છોડી દો, જીવને હરિપ્રેમમાં જોડો ને સદાચારનું પાલન કરો. આ ઉપદેશનાં થોડાંક ઉદાહરણ આપણે પણ જોઈ લઈએ. હરિકીર્તન સાથે તુકારામને અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી તેમને એવી લાલસા હતી કે, કીર્તન કરનારાઓમાં કોઈ પણ દંભી અને ઢાંગી ન હોય. પેટને માટે કોઈ કીર્તન ન કરે—કીર્તનને ધંધો બનાવી ન લે. કીર્તનને નામે 'જે દ્રવ્યની આપ-લે કરે છે, તુકારામ કહે છે કે તેઓ જાતે નરકમાં પડે છે.' કીર્તનકાર અને વ્યાસ સમાજના ગુરુ છે. તેમણે નિર્લોભી, નિઃસ્પૃહી અને દંભરહિત થઈને હરિ-ભક્તિ અને સદાચારનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ, જેવું કહેવું તેજ પ્રમાણે પોતે પણ વર્તવું જોઈએ. હરિ-કીર્તન કરનારા હરિદાસ, પીરાણિક, કથાવાચક વ્યાસ, શાસ્ત્રી, પંડિત, ગુરુ બનનારા, સંત બનીને ફરનારા, વૈદિક, કમંઠ, જપી, તપી, સંન્યાસી—બધાને ડંકો વગાડીને સંત તુકારામ એજ કહે છે કે 'ઢાંગ કરીને લોકોને ફસાવો નહિ, ઇંદ્રિયોને જીતીને પહેલાં પોતાને તાબે કરી લ્યો, પોતે ન્યાય-નીતિથી વસ્તો, કહેણીના જેવી પોતાની કરણી

ખનાવી દયો, અર્થકરી ઉદરભરી વિદ્યા અને પરમાર્થની ખીચડી ન કરો. પોતે છેતરાઓ નહિ અને ખીજને છેતરો નહિ. નિષ્કામ ભજનથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરો અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી મનમાં ને લોકોમાં તેનાંજ ગુણગાન કરો, જ્ઞાનનું વિશેષ પ્રદર્શન ન કરો, દંભથી હમેશાં દૂર રહો, ભક્તિ અને ઉપાસનામાં રચ્યા પચ્યા રહો. ભક્તિ વિના અદ્વૈત જ્ઞાનની લાંબી લાંબી વાતો કરીને લોકોને ઠગો નહિ, પોતે તરો અને પછી ખીજઓને તારો.’ આ ઉપદેશ તુકારામે ક્યાંક મીઠા અને ક્યાંક કડવા શબ્દોમાં પરંતુ સર્વત્ર સાચી ઉંડી હાદિ’ક લાગણીથી વ્યાકુળ થઈને કર્યો છે.

“આધાર વિના શું કહ્યે જાઓ છો ? પંઢરિનાથનોજ પરિચય ન પામે ત્યાંસુધી ખાલી વાતોમાં શું બળ્યું છે ? તમારા આ શુષ્ક બ્રહ્મજ્ઞાનને માને છેજ કોણ ?”

x

x

x

x

“અદ્વૈતમાં તો બોલવાનું કંઈજ કામ નથી, તેથી ફોગટ મગજમારી શા માટે કરી રહ્યા છો ? ગાવા ધમ્મતા હો તો શ્રીહરિ (વિકૃલ)નું નામ ગાઓ, નહિ તો છાના માના ઉભા રહો.”

અદ્વૈત કહેવાની વાત નથી, સ્વયં-પોતે થવાની-અનુભવવાની વાત છે. અંથોને આધારે પંડિતાર્થ બતાવીને જો અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરશો તો એથી શ્રોતાઓને કંઈ લાભ થવાનો નથી. હરિનું નામ-સ્મરણ કરો, ભગવાનને ભજો. આથી તમે રસ્તે આવી જશો, ફોગટમાં મોટી મોટી વાતો કરીને વાણીને થકવી નાખવી એ યોગ્ય નથી.”

“રામ અને કૃષ્ણનું નામ સીધેસીધા દયો, અને એ ક્યામસ્વરૂપનું મનથી સ્મરણ કરો.”

જ્ઞાનિ, કામ અને દયા, એ આબૂપણોથી પાતાનું દીર ને મનને શબ્દગાદો, નારાયણનું ભજન કરો, કામદિ વિષયોને ઝડે. એટલે પોતેજ બ્રહ્મ બની જશે. બ્રહ્મ

માનની વાનો કરેવાથી કોઈ જાદુ નથી મળું; લોકાના મન
આવવા પડે છે, ત્યારેજ જાદુપરે નૃત્ય કરવાનું જાને છે.
જનાવતી હોયો કરેલો હોયો આણી જેમ વગર બાજમેજ
આણી પૂરે છે, તેથીજ રિયનિ વગરબદ્ધમે જાદુનું નિરૂપણ
કરનારાઓની છે. આવા જાદુમાનને કોણ આનું માને ?”

“જે બીજાઓને જાદુમાન જનાયે છે, પરંતુ પાતે અનુ-
ભવેના નથી તેના મુખ પર મુગ્ધ. તે વૈજરીને નકામોજ
કદ આપે છે. કદેક દ્રવ્યાદિ મગવાની આચારી તે અમો
જુએ છે અને જાદુ નરક જુદી દોષાયે છે. કો જાદુ દોષ
પેદાને માટે ધાય છે. ત્યાં શીપાંદુરંગ-શીરંગ કયાંથી ?”

પોતાની જુદી પ્રમાણે સંવચારીના પ્રચાદને જોળા-
જોળ કરનારા અને ‘જોનાની માયે તાખનું જતન’ ના
ન્યાયે પ્રાચારિક કવિ-વચનોના ચાત-દુષ્ટાતામાં પોતાની
અક્ષતનાં ચીંથરાં ભેડનારા ‘કનીચર’ શું કરે છે ?

“એકાં પતરાળાં એકઠાં કરીને પોતાના કવિત્વનો
સમત્કાર જતાયે છે !”

આવા કવિઓ અને કાવ્યોના વાચકોને ‘આ દ્વાત-
રાંની દવાથી શું હાથ આવવાનું છે ?’ વળી પાછા અત્યંત
વ્યાકુળતાપૂર્વક તેઓ કહે છે કે—

“જ્યાંયુધી સેવ્ય શું અને સેવકપણું શું તેની ખબર
ના પડી, ત્યાં યુધી આ લોકો બટકતાજ રહે છે !”

ઉપાસનાનો રંગ જ્યાંયુધી તેમના ઉપર ના ચઢયો,
તેનો રસાસ્વાદ તેમને ન થયો, ત્યાં યુધી તેઓ શબ્દબળ-
જે દેસાયેલા રહે છે. હરિનો પ્રસાદ પામવાનો અને
દેવાનુભવસંપન્ન પુરુષોના અંચોમાં રમતાં રમતાં
અધિ જોલાવવાના સીધા સરળ માર્ગને છોડીને આ
‘કવિ’ જાનીને કોણ જાણે શા માટે સંસાર સમક્ષ
ર ધાય છે ?

“ઘેર-ઘેર એવા કવિ થઈ ગયા છે કે જેમને પ્રસાદનો કંઈ સ્વાદજ કદી ન મળ્યો હોય. ખીજાઓની બનાવેલી-તૈયાર કવિતાઓ લઈ લીધી, તેમાં કંઈક પોતાની વાત મેળવી લીધી; ખસ, તેમની કવિતા બની ગઈ !”

તુકારામના સમયમાં સાલોમાલ નામે એક કવિતાચાર હતો. તે તુકારામની કવિતાઓ ઉઠાવી લેતો અને તેમાં ‘તુકા’ની જગાએ પોતાનું ઉપનામ જોડી દેતો અને તેને પોતાની કવિતા કહીને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરતો હતો. તુકારામે આ કવિતાચારને પોતાની વાણીમાં ગીરકૃતાર-કેદ કરીને નવ અલંગોની નવ સોટીઓ લગાવી છે.

“સંતોનાં વચનોને તોડી ફેાડીને અને મારી-મચડીને આવા કવિઓ પોતાનાં આભૂષણ બનાવે છે અને સંસારમાં એક દુષ્ટ રિવાજ ચલાવે છે.”

*

*

*

*

“વિદ્વાનોને જુઓ, તો શું યુવાન કે શું પ્રૌઢ, લગલગ બધા પોતાનાજ રૂઆબમાં-લપકામાં મરી જાય છે અને સાધુ-સંતોનો પરિહાસ કરવામાંજ પોતાની વિદ્યાને સફળ માને છે !”

“જરા જેટલી વિદ્યા ઉપર એટલું બધું અભિમાન કરે છે કે એની ડોઢ હદજ નહિ; અભિમાનને માથે શોભનાર મણિ બની જાય છે. એ સમજે છે કે, મારાથી મોટા જ્ઞાની બીજે ડોઢજ નથી ! એટલો અછકડ થઈને ફરે છે કે ડોઢનું કંઈ માનતોજ નથી અને સાધુ-સંતોને હેરાન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા જે માયા-જાળમાં ફસેલા છે તેમની પાસે નંદલાલ ક્યાંથી ?”

પરંતુ આ માયાવીઓ માનના ભૂખ્યા હોય છે અને તેમની હાલત એવી હોય છે કે ‘કંઈકે છે માન ત્યાં થાય છે અપમાન.’ અદ્ય વિદ્યાના અભિમાનના નશામાં ચક્રવર્ત બનીને સંતોની નિંદા કરીને તેઓ અપમાનિત થાય છે.

શુકે બનવાનો મધ્ય કરનારા પેટના પૂલરીંગોના જાદુ
આધાર તુકારામને અદુર ખટકવા દયા. તેમના વિષે તેમણે
કહ્યું છે કે—

“શુકે પજાના મદ્યોને જાણે મધ્ય અપવિત્ર રહે
છે. કહે છે કે, બ્રહ્મમાં કોઈ નાનબાન નથી. કોઈ યોગ્યા-
ચાર પાળનારા પવિત્ર પુરુષ મધ્યો તે તેને કાંટો-સમઠને
ઉખારીને ફેંપી દેવાઈએ છે. અનામી આત્મિકને એ માને
છે. કોણ જાણે કેવાયે રોમ-દવનું કહે છે અને જાણે લોકો
એક જગ્યાએ બેઠાં જાય છે. કહે છે કે, જોમાં કંઈ પાપ
નાથી, જો તે મોહન દાર છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા
પૂરા શુક અને પૂરા શિષ્ય, શ્રીવિદ્યતા સંગન જાણે હું
કહું છું કે, નરકમાં જાશે.”

“માંડા તાળીને ભાંડે છે, ભેરથી ઉપદેશ આપે છે,
શ્રીઓ અને બાળકો ઉપર રંગ જમાવે છે; એવો કંઈ
ઉપાય કહે છે, કે જેનાથી કંઈક બાંધી આવક થયા કરે.
બ્રહ્મ નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ જેમ કહે છે તેમ કરતા કંઈ
પણ નથી.” આવા જાણે બેઠેલા શુકો અને સંત જાણે
કરનારા હંધીગોના કાન, તુકારામે ઠીક આગળવા છે.

“આવા પેટપૂલરી સંતોની પાસે ભગવાંત ક્યાંથી ?”
પર-શ્રી, મધ્યપાન, અસત્ય, હંધા, માન ઇત્યાદિની પાછળ
પડીને પરમાર્થની દુકાન માંડનારાઓને તુકારામે કહ્યું છે
કે ‘એ મનુષ્ય નથી, ચાર પગવાળા છે; મનુષ્ય હોવા છતાં
કુત્તા છે.’ વેદજ્ઞ, વેદાન્તવિદ્, શુક અને સંત કહેવકાવ-
નારા લોકોમાં ઘણા ‘બકરા’ હોય છે અને અદ્વૈતનો દુર-
પયોગ કરીને વિવિધવનમાં ચર્ચા કરે છે.”

“વિવિધમાં જે અદ્વૈત છે, તેનાથી આપણે દૂર રહીએ—
તેનો સ્પર્શ પણ ન કરીએ. ભગવાન ત્યાં અદ્વૈત નથી;
તેનાથી અલગ છે, બધાથી અલગ નિષ્કામ છે. જ્યાં વાસ-
ના લપટાયેલી છે ત્યાં બ્રહ્મસ્થિતિ કેવી ?”

*

*

*

*

જાય છે તો મોં ફેરવી લે છે' ત્યારે હાથ પકડીને અમે કોઈ વાર કાન પકડીને પણ સીધા કરવાજ પડે છે. રોગીનું મન માને તે રીતે વર્તવાથી કામ નહિ ચાલે, કઠોર ધર્મ વિના—કડવી દવા પીવડાવ્યા વિના તેનો રોગ કેમ કરીને દૂર થશે ? એ લોકોની દયા આવે છે, તેમની દશા જોઈને હૃદય રહે છે—જ્યારે રહેવાતું નથી ત્યારે જેનો હું પોતે અનુભવ કરું છું તેજ જગતને આપું છું.' ભાવિક લોકો મારા ગળામાં માળા પહેરાવે છે, પગે પડે છે, મિષ્ટાન્ન લોજન જમાડે છે, પરંતુ તેમનાથી મને સંતોષ થતો નથી. તેથી અધીરો થઈને કહું છું કે 'અરે ! ભગવાનનાં ચરણોનું ચિત્તમાં ચિંતન કરો.' જ્યારે નથી માનતા ત્યારે કડવી દવા પાવી પડે છે ! જે કંઈ કહું છું તે એટલા માટેજ કહું છું કે—

“આ ભવસાગરમાં લોકોને ડૂબતા આ આંખો વડે જોવાતા નથી, હૃદય તરફડી ઉઠે છે.”

“માન અથવા દંભથી હું કોઈને છેતરતો નથી, શ્રીવિકૃલના સોગન ખાઈને કહું છું.”

“સંસારમાં સર્વત્ર ભગવાનજ છે, તેમ છતાં પણ હું જે નિંદા કરું છું તે મારો સ્વભાવ છે. આ લોકો કાળના સુખમાં ધસી રહ્યા છે, એ જોઈને દયાથી રહેવાતું નથી !”

“તેમ છતાં પણ હું જે આ પ્રકારે દંભનું પોકળ ખુટું પાડું છું તે કોઈને અગ્રિય લાગતું હોય, તેનાથી કોઈને કંઈ કષ્ટ થતું હોય, તો ‘હુંજ કષ્ટ અને આંડાળ છું’ અને તેથી જધાની પાસે ક્ષમા માગું છું.”

૮—લાંબવા બેઠેલા બ્રાહ્મણને બોધ

એક બ્રાહ્મણ આજંતીમાં લાંબવા બેઠો હતો. જાનેશ્વર મહારાજે તેને તુકારામ પાસે મોકલ્યો. તુકારામ એ કંઈ મોટાઈ ઇચ્છનારા નહોતા, પરંતુ જાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞા જાણી તેમણે આ બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપ્યો. પરંતુ

પ્રાણજ્ઞ તો જે ઉપદેશ અને મહાદ્વજ ત્યાંજ છેડીને ચાલ્યો ગયો. તે પ્રથમ ઉપર તુકારામે અગિયાર અજંમ કહ્યા છે. તેમાંના ચોથાક્રમે આવશ્યક આ નીચે આપ્યો છે:—

“ અંગેને બંદામે ના કરો, દયે જે વાનની ઉનાવજ કહે છે મનને રેલખાવથી ખાલી કરીને અગવાનના પ્રેમથી અગવાનને મનાયો. જીલ્લો આપન કાળના મોદામાં નાખી દેશે, અજવાનનાં કંઈથી કંઈ પણ મુક્ત નહિ કરે.”

“ અગવાનની પામે ચોદનો કંઈ મેલો મોડાજ રાખેલો છે, કે તેમાંથી મોડો ચોડો કાઢીને તે તમને પણ આપી દેશે ? હંદ્રિયવિજયથી મનને વશ કરે, નિર્વિંયય બની જાયો. બસ, ચોદનું માજ મૂળ છે.....તુકારામ કહે છે કે, કળ તો મૂળનીજ પામે છે, તે મૂળને પકડો; ક્ષીપ્ર ક્ષીપરિત્તું ધરજુ દયો.”

તે કરજુકર પામે કરજુ માગે, પોતાના મનને આક્રી રાખીને તેને પાકારે. કયાયે ફર જતું-આવતું નથી પડતું; તે તો અંતરમાં આક્રીસ્વરૂપે વિરાજમાન છે, તુકારામ કહે છે કે, તે કૃપાના સિંધુ છે, બવજાંધનને તોડતાં એમને કેટલી વાર લાગે છે.

“ અંગે વાંચીને પછી કીર્તન કરે, ત્યારે તેમાં (જ્ઞાન-માં) કળ લાગશે, નહિ તો વ્યર્થજ ગાલ વગાડ્યા અને વાસના તો હૃદયમાં રહીજ ગઈ. બુદ્ધિ જ્યારે હરિનામમાં સ્થિર થશે, ત્યારેજ તપ-તીર્થાટન વગેરે કમોની સિદ્ધિ થશે. તુકારામ કહે છે કે, બીલ બીલ અગડાઓમાં ના પડો. બસ, એજ એક સંસારના સારરૂપ હરિનામને ધારણ કરી દયો.”

“ શ્રીહરિ-ગોવિંદના નામની મૂન જ્યારે લાગી જશે, ત્યારે આ કાયા-ઢેહ-શરીર પણ ગોવિંદ બની જશે, અગવાનથી કંઈ ફરપણું-કંઈ લેલખાવ નહિ રહી જાય. મન આનંદથી ઉછળવા લાગશે, નેત્રોમાંથી પ્રેમ વહેવા લાગશે,

ક્રીડા ભમરો બનીને જેમ ક્રીડાના રૂપમાં બુદ્ધો રહેતો નથી, તેમજ તમે પણ ભગવાનથી અલગ નહિ રહો. ”

“ જે જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેનું મન તેજ બની જાય છે. તેથી બીજી બધી વાતોને અલગ કરો, પાંદુરંગનું ધ્યાન-ધારણા કરો. ”

x

x

x

x

“ સંકેત્યાઇને આવા નાના કેમ બની ગયા છે ? બ્રહ્માંડનું આચમન કરી લ્યો. પારણાં કરીને સંસારથી હાથ ધોઈ નાખો. બહુ વાર થઈ, હવે વાર ના કરો. બાળકોની રમતનું ઘર બનાવીને તેમાં છુપાઇને બેસી રહેવાથી અંધારું છવાયેલું હતું, કંઈ ન સૂઝવાથી ગભરાટ હતો ! રમતની આ જંગલને માથા પરથી ઉતારી દીધી અને બગલમાં દબાવી દીધી. બસ, કામ તો એટલુંજ છે. ”

“ અવિશ્વાસીનું શરીર અશૌચ-અપવિત્રતામાં રહે છે, એજ પાપીની સાથે ભેદભાવ રહે છે અને આભડછેટ લાગે છે. તેની હૃદયવેલનો લતામંડપ બની શકતો નથી. જેવો વિશ્વાસ હોય છે, તેજ સામે આવે છે. જેમ રાંધેલા અન્નમાં કોઈ કાંકરો હોય, તેવોજ અવિશ્વાસુ નકામો હોય છે. ”

તે ગ્રાહણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રસન્ન કરવાને માટે આળંદીમાં ૪૨ દિવસ સુધી અન્ન-જળ છોડીને લાંબા માંડીને બેઠો હતો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને સ્વપ્ન આપ્યું કે, તુકારામની પાસે જાઓ, તેમના દ્વારા તમારી કંઈ સિદ્ધિ થશે. તુકારામ લોકિક ઉપાધિઓથી કંટાળી ગયો હતા. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે “ લોકોમાં નકામું જ મરું નામ આટલું બધું ગવાઈ ગયું છે, સાચું દાસત્વ તો મેં જાણ્યું નથી. ” તેમ છતાં પણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞાને કેમ કરીને ટાળી શકે ? તેથી તે ગ્રાહણને ઉપદેશ આપવા માટે તેમણે ૧૧ અબંગ કહ્યા. ગ્રાહણ માંડે જેવો હતો, તે ઉપદેશને ત્યાંજ છોડીને ચાલ્યો. મરું

તથા કાર્યવાહક દાદાજી કાંડદેવના તત્વાવધાનમાં તેમના પ્રોત્સાહનથી સ્વરાજ્ય-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ થયો. તુકારામ જેવા અવતારી પુરુષ હતા, તેવાજ શિવાજી મહારાજ પણ અવતારી પુરુષ હતા. બન્નેનું મુખ્ય કાર્ય ક્ષેત્ર પૂના પ્રાંત હતો. તુકારામે ધર્મજાગૃતિ કરીને લોકોને ઉદ્ધારનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. જે સમયે તુકારામનું કાર્ય પૂરજોસથી ચાલતું હતું, તેજ સમયે સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાનું કાર્ય શરૂ થયું. ભારતવર્ષના સઘળા અવતારી પુરુષોનું મુખ્ય કાર્ય સ્વધર્મ-રક્ષણજ રહ્યું છે. ‘ધર્મના સંરક્ષણને માટેજ મારે આ બધો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.’ સંત તુકારામની આ ઉક્તિ અનુસારજ તેઓનું આ કાર્ય હતું. અને “હિંદી સ્વરાજ્ય શ્રીએ અમને આપ્યું છે.” “હિંદુ ધર્મ-સંરક્ષણને માટે અમે ફકીરી વેશ ધારણ કર્યો છે.” એમ કહેનારા શિવાજી મહારાજનું કાર્ય પણ ધર્મ-રક્ષાનું હતું. બન્નેનું કાર્ય અને ધ્યાન એકજ હતું. રાષ્ટ્રના અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ-કલ્યાણ બન્નેય ધર્મ-સંરક્ષણથીજ બને છે. ધર્મ-સંરક્ષણનું મુખ્ય અંગ વર્ણાશ્રમ-ધર્મ-રક્ષણ છે. કારણ કે *વર્ણાશ્રમ-ધર્મજ સંનાતન ધર્મનો પાયો છે. સંત તુકારામ, શિવાજી મહારાજ અને સમર્થ રામદાસ, એ ત્રણેય વર્ણાશ્રમ ધર્મની નાશ પામતી સ્થિતિને મુધારવા માટેજ અવતર્યા હતા. સંત તુકારામે તો તે સમયનું યથાર્થ વર્ણન કરીને પોતાના અભિગોમાં બતાવ્યું છે કે, કળિના પ્રભાવથી કેવી રીતે બધા વર્ણો ભ્રષ્ટ થતા ચાલ્યા

* આ વાત ચાતુર્વર્ણ્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મ માટેજ છે. અર્થાત્ તો “આર પુરણિયા ને તેર વાકા ” જેવી વાતો અને પેટાગાનિઓ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે તેને માટે તો પેટાગાનિઓનું સંયોજન કરવું આવશ્યક છે. અને મૂળ ચાતુર્વર્ણ્યના પાયા ઉપર અત્યારની ગાનિઓનું સંસ્કરણ થયે, તોજ હિન્દુ ધર્મનો ઉદ્ધાર છે. નહિ તો તે એવું આવીજ આવ્યું છે. કેવરાં બિજાડાંને અડનાર હિન્દુઓ જનતાનાં ઉચ્ચારનાં ઉપયોગી સેવા અવવનારને અવગણ્ય ગણે એવા જેવા કેવરાં વાતો આજ કાલે કહેવામાં આવે છે. — તુકારામની વાતો આજ કાલે

સ્વધર્મજાગૃતિને માટે સ્વરાજ્યનું પણ જાળ હોવું જોઈએ, આ વાત તુકારામ જાણતા હતા.

“દયા એટલે જાધાનું પાલન કરવું અને કાંટાઓને ઉખેડી નાખવા.”

‘દયા’નું આ લક્ષણ તેમણે બતાવ્યું છે-‘પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્’ નોજ આ પ્રતિધ્વનિ છે. ગીતામાં લગવાને કહ્યું છે કે ‘મામનુસ્મર યુધ્ધ ચ’ સમર્થ રામદાસે કહ્યું છે કે “પહેલું હરિભજન અને બીજું રાજકારણ.” જાધાનું તાત્પર્ય એકજ છે. બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજ પ્રગટીને એકીભૂત થયા વિના રાષ્ટ્રના અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ-કલ્યાણરૂપ ધર્મ ઉદય પામતો નથી. ‘શાપદપિ શરાદપિ’ એવું ઉભયવિધ સામર્થ્ય જ્યારે રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મ વિજયી થાય છે. એ જાત્રે કાર્યો-માંથી એક કાર્ય સંત તુકારામે પોતાના શિરે ઉપાડી લીધું અને તેને ઉત્તમ રીતે પાર પાડ્યું. હવે એને સ્વધર્મવાળી રાજસત્તાની મદદની આવશ્યકતા હતી. લોકો પોતાના આચારધર્મથી વિમુખ થઈ ગયા હતા, તેમને યોગ્ય માર્ગે લઈ આવવા દંડશક્તિની આવશ્યકતા હતી.

“શું કંઈ લગવજ ! મારામાં એ જાળ નથી કે તેમને દંડ દઈને હવેના લોકોને રસ્તા ઉપર લઈ આવું.”

આ તેમના ઉદ્દેશ છે ! આને માટે તેઓ લગવાને પ્રાર્થના કરતા હતા. તેમની આ ઈચ્છા તેમના જીવિત-કાળમાંજ પૂરી થઈ. ઓછામાં ઓછાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષ તો શિવાજી મહારાજ તેમની આગળ હતાજ. તેઓ ધર્મ તેમજ ધર્મપ્રચારક સાધુ-સંતો પર હાદિક રનેડ રાખતા. માત્ર જીવનમાં અને ગુરુ દાદાજી કાંડદેવ જાતેજ તેમને એજ શિક્ષણ આપ્યું હતું કે, સાધુ-સંતોના દ્વારા શ્રીકૃષ્ણનું જાળ-જરોહો-વિશ્વાસ-પ્રાપ્ત કર્યા વિના દંડ-પ્રચાર સફળ નહિ થાય. રામાયણને મહાભારતની

વીરગાથાઓ સાંભળવાનો તેમને મલો પ્રેમ હતો. સાધુ-સંતોને મળવું, તેમનો ચત્કાર અને ચત્સંગ કરવો, એ તો તેમનો સ્વભાવજી જની ગમે હતો. અંતે તેમણે અમદાવાદના જૂના સમાગમ ક્યો અને તેમની પાસેથી ઉપદેશ પણ લીધો, એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તે પહેલાં પણ ચિંત્યવટના ચિંતામણિદેવ અને પૂનાના અનગડશાહનાં દર્શને મહારાજ ગયા હતા. મૌની બાવા અને બાળાયાકૃષ્ણની શિવાજી મહારાજ ઉપર અત્યંત કૃપા હતી, એ બ્રહ્મેન્દ્ર સ્વામીએ કહ્યું છે. (મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ-સાધન, પાં. ૩) કૃષ્ણ દયાજીવ 'હરિવરદા' ગ્રંથમાં કહે છે કે, એકનાથ મહારાજના શિષ્ય ચિદાનંદ સ્વામી ને તેમના શિષ્ય સ્વાનંદને "શિવ ભૂપતિ પોતાની કદ્યાલુકામનાથી પ્રાર્થના કરીને રાય-દુર્ગમાં લઈ આવ્યા અને ત્યાં સર્વ પ્રકારે તેમની સેવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો. આથી જાણેને અત્યંત સંતોષ થયો." શ્રી શિવાજી છત્રપતિ આવા સંત-સમાગમપ્રેમી હતા. તો પછી તુકારામ મહારાજને એ ન મળે, એમ કેમજી જને ?

૧૦-શિવાજી ઉપર પત્ર

પહેલવહેલાં, સંત તુકારામ જ્યારે લોહગાંધમાં હતા, ત્યારે શિવાજી મહારાજે પોતાના માણસો સાથે તેમની પાસે મશાલો, ઘોડા અને અનેક જ્વાહીર મોકલીને તેમને પૂના પધારવા વિનંતિ કરી. પરંતુ તુકારામ તો મહાવિરક્ત રહ્યા, તેમણે ઝવેરાતને જોયું પણ નહિ અને એમ ને એમજી શિવાજી મહારાજ પાસે મોકલી દીધું, સાથે નવ અલંગોનો એક પત્ર પણ મોકલ્યો.

*

*

*

*

“મશાલ, છત્ર તેમજ ઘોડાઓ લઈને હું શું કરું ? એ જાણું મારે યોગ્ય નથી. હે પંઢરિનાથ ! હવે આમાં મને શું કરવા નાજો છે ? માન અને દંભનું કોઈ કામ

મારે માટે શુકરી વિઠાજ છે. તુકારામ કહે છે કે, દોડી આવો અને મને આનાથી છોડાવી દ્યો. ”

“ માફ ચિત્ત જે નથી ઇચ્છતું તેજ તમે આપ્યા કરો છો, એટલો બધો હિરાન શું કામ કરી રહ્યા છો ? ”

“ સંસારથી તો હું અલગ રહેવાજ ઇચ્છું છું, એનો સંગ ઇચ્છતોજ નથી. હું તો ઇચ્છું છું કે, એકાંતમાં રહું કોઈની સાથે કંઈ પણ ન બોલું. જીવ જન-ધન-તનને વમન-ઉલટી જેવાં માનવાને ઇચ્છે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ઇચ્છું છું તો ખરો, પરંતુ કર્તા-કારવતા તો તમેજ છો. ”

“ મારી ઇચ્છાને તમે જાણોજ છો, પરંતુ અંતર જાણીને પણ ટાળી દે છે. તમને તો એવીજ દેવ પડી ગઈ છે કે, જે તમને આહે છે, તેની આગળ તમે એવી એવી વસ્તુઓ લાવીને રજી કરો છો કે તે તેમાં ફસાઈને તમને ભૂલીજ જાય. પરંતુ તુકારામે જે તમારા ચરણો પકડી રાખ્યા છે તે હું જોઉં તો ખરો કે તમે કેવા છોડાવો છો ? ”

પોતાના નિશ્ચયને સ્થિર-દૃઢ રાખીને સંત તુકારામ શિવાજી મહારાજને તે પત્રમાં લખે છે— ‘ કીડી અને નરપતિ બન્નેય મારે માટે એકસરખા જીવ છે. મોહ અને આશા જે કળિકાળનો ફાંસો છે તે હવે કંઈજ રહ્યો નથી. સોનું અને માટી બન્નેય મારેમાટે સરખાં છે. તુકારામ કહે છે કે, સમસ્ત વૈકુંઠજ ઘેર બેઠાં આવી ગયું છે. ઉણપ મારે શી વાતની છે ? ”

“ ત્રણે ભુવનોના સંપૂર્ણ વૈભવનો ધનવાન બની બેઠો છું. ભગવાન-મારાં માતાપિતા-મને મળી ગયા, હવે મારે બીજું શું બેઠ્યું ? ત્રણે ભુવનનું સંપૂર્ણ બળ તો મારી અંદર આવી ગયું ! તુકારામ કહે છે કે, બધી સત્તા તો હવે મારીજ છે. ”

“ આપ મને આપીજ શું શકો છો ? હું તો વિકૃત

આહું' હું. દા, આપ દેહાર છે. અકમલ પંથર આપીને પારસમણિ ઇન્દ્રો છે; પ્રાણ પળ આપી દો તો પણ બગ-વાનની કહેવાની એક વાતની પણ જરાજરી મહં શકાયો નહિ. એ તુકારામને મારે યોગાંચ સમાન છે, તે મન શા મારે આપો છે ! ”

“દા, હઈ આપવાજ ઇચ્છતા દો તો એકજ દાન દો—તેનાથી હું મુખી મઈય—મુજેશી ‘વિહૂત’ ‘વિ-હૂત’ હરો. આપનું જીભું જણું મન મારે મારે માટી સરખું છે. જગામાં તુલસીની કંઠી પહેરી લો, લોકાદરીનું મન કરો, દરિના દાસ કરેવડાયો. જન, એજ તુકારામની એક માત્ર આશા છે. ”

આ સાત અલંગો સિવાય બીજા પણ બે અલંગ છે. તેમાં તેઓ કરે છે કે “મોટા મોટા પર્વત સોનાના બનાવી શકાય છે, વન-વનનાં વૃક્ષોને કદપતરો બનાવી શકાય છે, નદીઓ અને સમુદ્રોને અમૃતનાં બનાવી શકાય છે, મૃત્યુને રોટી સખી શકાય છે, જૂત બલિષ્ઠ વર્તમાન પણ બનાવી શકાય છે, રિદ્ધિ-ધિદ્ધિઓને પ્રસન્ન કરી-કરાવી શકાય છે, યોગમુદ્રાઓ સિદ્ધ કરી શકાય છે, પ્રાણને બ્રહ્માંડમાં સ્થાવી શકાય છે; આ બધુંયે કરી-કરાવી શકાય છે. પરંતુ પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રેમ કરવો અતિદુર્લભ છે ! આ બધી ગિદ્ધિઓથી તે ચરણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા શ્રીવિહૂતના જગદુર્લભ પરમપાવન પરમાનંદ આપનારાં ચરણો મને મહાભાગ્યે મળ્યાં છે. તેની આગળ આ દીપદાન, છત્ર અને ઘોડાઓને મારા હૃદયમાં હું કયાં સ્થાન આપું ? ”

મેઘવૃષ્ટિ અને ગંગાપ્રવાહનાં દૃષ્ટાંત આપતાં બીજા અલંગમાં તુકારામ મહારાજ કહે છે કે, પડતર જમીન અને જેતર બંને ઉપર મેઘવૃષ્ટિ તો એકસરખીજ થાય છે. અને ગંગાના પ્રવાહમાં પુણ્યવાન અને પાપી સ્નાન કરીને એકસરખા પવિત્ર બને છે; એજ પ્રમાણે મારું હરિકીર્તન

અધિકારી અને અનધિકારી, રાજા અને રંક સૌને માટે એકસરખું છે. x

શિવાજી મહારાજને માટે લખાયેલો એક બીજો અલંગ પણ છે. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—

“ આપે મોટા મોટા બળવાનોને આપના મિત્ર બનાવ્યા છે, પરંતુ અંતસમયે તેઓ કામ નહિ આવે. પહેલાં રામનામ લેયો, આ ઉત્તમ ‘રામ’ને તમારી અંદર લરી લેયો. આ પરિવાર, આ લોક, આ સૈન્ય કોઈ કામ નહિ આવે. જ્યાં સુધી કાળ મસ્તક ઉપર સવાર થયો નથી, ત્યાં સુધીજ આપનું આ બળ છે. તુકારામ કહે છે કે, વડા લાઓ ! લખચોરાશીના ચક્કરથી બચો. ”

૧૧-સિપાઈપણાના અલંગ

આ પછી શિવાજી મહારાજ પોતેજ શ્રી તુકારામ મહારાજનાં દર્શને લોહગાંવ ગયા. મહારાજનું કીર્તન સાંભળીને શિવાજી મહારાજ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેમનું કીર્તન સાંભળવાનો હવે તેમને સ્વાદ જ લાગી ગયો. કેટલાયે દિવસો સુધી શિવાજી મહારાજનો એજ નિલકમ રહ્યો કે, રાત્રે વાણ કયાં પછી ઘોડા ઉપર સવાર થતા અને શ્રી તુકારામ મહારાજ દેહ કે લોહગાંવ જ્યાં પણ હોય ત્યાં પહોંચીને તેમનું કીર્તન સાંભળતા તથા પ્રાતઃકાળે આરતી થયા પછી પૂનામાં પાછા ફરતા. આમ કર-

x સંત તુકારામના આ નવ અલંગવાળા પત્રથી જણાતો પ્રભુ વૈરાગ્ય અને અસૌકિક આત્મનિશાનો પૂનાના રાજમંડળ પર તથા ભકતો ઉપર ભારે પ્રભાવ પડ્યો હશે, એમાં સંદેહ જો છે ? તુકારામના અલંગોના કેટલાક સંગ્રહોમાં એ નવ અલંગો સિવાય ૫ મોટામોટા બીજા અલંગો છે. તેમાં છત્રપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજ તેમના આઠ પ્રધાન અને સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીનાં પણ નામ આવે છે. પરંતુ વારકરીઓમાં તે પ્રસિદ્ધ મનાય છે. અને આ કાલનાં નામને પણ તે પ્રસિદ્ધ જાણે છે. પરંતુ આ નવ અલંગ તુકારામ મહારાજનાં છે, એમાં સંદેહ નથી. —મૃગસેખર

અધ્યાય ૧૨ મી-અપરૂષિ

તાં કરતાં એક દિવસ મહારાજના ચિત્તમાં
 વ્યાપી ગયો અને નિત્યક્રમ અનુસાર તેઓ
 આજ્યા નહિ, ફેરુમાં તુકારામ મહારાજની
 અથા. હજીયાદને લાગ્યું કે, રૂંધેને મહારાજ
 ઊંડીને ક્યાંક વેરાઅ-ગેજ ખાલુ કરી ના લે
 રૂંધ પડેલાં. અંત તુકારામે દરિદ્રીતંત કરતાંક
 અમ ધમ જનાઓ અને કાચધમ-રાજ્યધમ
 યોદીને ચિવાલ મહારાજને સ્વકર્તવ્યને માટે
 એક દિવસની વાત છે કે તુકારામ મહારાજ દીત
 દના. આનાઓમાં ચિવાલ મહારાજ બેઠા બેઠા
 રહ્યા હતા. એવે અવગર એક દલાર પહાળો ચઢી
 અને તેમણે મદિરને ઘેરી લીધું. તેમણે વિચાર કર્યો
 ચિવાલ મહારાજને ગીરફતાર કરવાનો આવે
 ગાગ ખીને ક્યારે મળવાનો હશે ! પરંતુ તુકારામ
 જના પુણ્યપ્રતાપને જુઓ અથવા ચિવાલ મહારાજ
 વધાનવાની પ્રશંસા કરે કે તેમને પકડવા આવે
 એક દલાર પહાળોની આગળ યાદને એક દલાર પુત્ર
 જોવા નીકળી ગયા કે જે જોવામાં ચિવાલ મહારાજન
 લેવાજ જણાતા હતા અને આ દલાર ચિવાલજોને જોઈને
 પહાળોના તો હોશકોશ ઉડી ગયા; તેઓ જોળખીજ ના
 થકયા કે, આમાં કોણ ચિવાલ છે અને કોણ નથી !
 ચિવાલ એમ નીકળીને લાગી ગયા અને મોગત સેનાના
 ગ્રિપાઈજો તો આલાજ જનીને ઉભા રહ્યા ! આ વાત તો
 સૌ કોઈ જાણે છે. મહીપતિ જુવાજો આ હકીકતનું
 વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. અને એટલો વિસ્તાર નહિ
 કરતાં એક પ્રસંગની વાત વળી વિશેષ લખીએ છીએ.
 એક વાર તુકારામ મહારાજ દીતંત કરી રહ્યા હતા,
 અને 'શ્રીવિઠ્ઠલના રણજંઠા વીર' અવળ કરતા હતા. તેઓમાં
 શ્રી ચિવાલ અને તેમના ધીર અમાત્ય તથા વીર સૈનિકો
 પણ બેઠા બેઠા સાંભળતા હતા. શ્રોતાઓ તરફ જોતાંજ
 તુકારામના ચિત્તમાં થયું કે, આ દિવિધ નિષાવાજાઓનો-

અર્થાત્ વિઠ્ઠલભક્ત વારકરીઓને અને સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાનો ઉદ્યોગ કરનારાઓને એકસાથેજ બોધ આપવો. તેજ સમયે રચીને તેમણે સિપાઈપણાના ૧૧ અભંગ કહ્યા. રાજકાર્યમાં કે પરમાર્થસાધનમાં વીરતા મહાદુર્લભ વસ્તુ છે. ઘર-ગૃહસ્થીના પ્રપંચમાં, દેશના રાજકાર્યમાં અને પરમાત્માના પરમાર્થ-સાધનમાં જ્યાં પણ જીવો, સામાન્ય લોકોનીજ ભરતી થાય છે. સામાન્ય જીવોજ સર્વત્ર દેખાય છે અને તેથી તેઓ સામાન્ય કહેવાય છે પણ ખરા વીરત્વ-ગુણસંપન્ન પુરુષ દુર્લભ હોય છે. વીરત્વ ગમે ત્યાં હોય તેની જાત એકજ છે. ભીરુ અને વીર, પામર અને સંત એક જાતિના નથી. પશુઓમાં વીર એકજ હોય છે—સિંહ મનુષ્યોમાં વીરત્વ-ગુણવાળી જાતિ હોવા છતાં તેના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઈ ને કોઈ સમયે અવશ્ય નાશ પામનારા આ શરીર અને આ શરીર સંબંધી બધા વિકારોથી જે અળગો થઈ જાય છે તે વીર છે ! શરીર અને શરીર સંબંધી ક્ષુદ્ર વાસનાઓમાં જે બંધાયે રહે છે, તે ભીરુ અને જે આ હૃષિત વાયુમંડલથી મનોભાવે ઉંચો થઈ ગયો હોઈ તે વીર છે. બુદ્ધિમત્તા, ઉદ્યોગદક્ષતા, ઉચ્ચ દ્યેયતા, પરાક્રમ, સાહસ, લોકકલ્યાણ, કર્મનિષ્ઠતા ઇત્યાદિ અસલી ખરા વીરના સહજ-સ્વાભાવિક ગુણ છે. અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કાર્લોઈલ અને અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા ઇમર્સન વીર પુરુષોની અલગ અલગ કક્ષાઓ નક્કી કરી છે. તેજ કક્ષાઓમાં જે આપણે, આપણા વીરોને બેસાડવા ઇચ્છીએ તો એમ કહી શકીએ કે, શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાનેશ્વરાદિ તત્ત્વવેત્તા અને ધર્મસંસ્થાપકો એકજ કક્ષા યા જાતિના વીર છે; વાલ્મીકિ, વ્યાસ, સૂર અને તુલસીદાસ બીજી જાતિના વીર છે; વિક્રમાદિત્ય, શિવાઈ વગેરે રામરાજ્ય-સંસ્થાપક ત્રીજી જાતિના વીર છે; કેશવ, વિહારી, હરિદાસ વગેરે પંડિત અને ગ્રંથકાર ચોથી જાતિના વીર છે. આ બધા વીરજ છે. સંત તુકારામ, રામદાસ અને શિવદાસ આ બધા વીરજ છે. બધા ચોક્કસ રીતે, માયાને બંધે હાથમાં

છે, તેજ ત્રણે લોકોના અમિત-અમાપ પરાક્રમી સેનાનાયક છે. ”

*

*

*

*

“ સિપાઈઓએજ પરદેશીઓના જળને તોડી પાડીને માર્ગને ચાલવા યોગ્ય બનાવી દીધો. પરદેશીઓની છાવણીઓ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને ત્યાં પોતાના માણસો મૂકી દીધા. જે લોકો રસ્તો છોડીને ચાલે છે, તેમને આ સિપાઈઓ મારી નાખે છે, કે જેથી ખીલઓને શિખામણ મળે. તુકારામ કહે છે કે, આ સિપાઈઓ વિશ્વાસ વડે વિશ્વને સુખ આપતા ચાલે છે. ”

*

*

*

*

“ જે સિપાઈ શરીરને તણખલું અને સોનાને પથ્થર સમાન સમજે છે, તેનાથી તેના સ્વામી લિપ્ત નથી. વિશ્વાસ વિના સિપાઈનું કંઈ મૂલ્ય નથી. ”

“ પ્રાણોની હોડ મૂકવાની ઉદારતા જે સિપાઈઓમાં છે, તેઓજ સિપાઈ તરીકે શોભે છે. અને તેમની વચમાં નાયક મુકુટમણિની માફક શોભા પામે છે. ભીરુઓની તો કંઈ વાતજ નથી, તેઓ તો જ્યાં ત્યાંથી મળી આવે છે. તેમના આવવા-જવાની હાર ચાલીજ જાય છે, ક્યાંયથી તે તૂટતી નથી. ”

x

x

x

x

“ એકજ સ્વામી છે, તેનાજ બધા સિપાઈ છે; જે જેટલો મોટો ચોદ્દો, તેટલુંજ તેનું વિશેષ મૂલ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, મરનાર તો બધા છે, પરંતુ મરવાથી ડરતું એ નામદંતું ડામ છે; બધું મૂલ્ય છે તે નિર્ભયતાનું છે. ”

x

x

x

x

“ સાચો સિપાઈજ સિપાઈને ઓળખે છે. તેનામાં એકજ સ્વામીને માટે આદર અને નિષ્ઠા હોય છે. પદને માટે જેઓ હથિયાર બાંધે છે (લડવાને તૈયાર થાય છે) એ તે મેઢાં કપડાં ઉપાડી જનાર ગધેડા છે. જે માફક

મિત્રાણ છે તે કામનાં અને અભાવનાં બદલે છે. તે દુઃખદેહીઓએ સેવાનાં અભિનંદનો દેશે કે તુકારામ કહે છે કે, જેમણે તે કામની ઇચ્છા છે તે તેમને અમિ કૈવલ્યનાં વંદન કરેલી, તેમનાં મનનું અમિ બદલું છે, હાંમેલું."

આવી મેલકરો વડુંદાં અને નાક અને અધ્યક્ષભાઈ અને સ્વદેહવંદન, કહીદાંથી વચ્ચેથી અને અમિ અભાવનાં કલ્પનાંઓને એકાદેજ દેવદેહી અપેક્ષા છે. કાંઈ ને કે કોણ છે કે કાંઈ અધ્યક્ષભાઈ કેણ છે તેમજ કાંઈ અધ્યક્ષભાઈ કેણ છે તેમની સેવાકાળે અને તેમનાં હાથે આ અભાવનાં મહુ મુખોથી જન્મ્યાં છે.

આ પ્રમાણ મિત્રાણ જોઈને પણ તુકારામ મહારાજના અભાવનાં જોઈએના અનેક ઉદાહરણો છે :-

"જે દુઃખદેહી છે, તેજ દાહનુ કોમલકુટુંબનાં અને અભાવનાં-બદલે છે. જોઈએનાં છે તે મિત્રાણી મિત્રાણ કે તુકારામ કહે છે કે, દુઃખદેહી અને આ મહારાજ કહીને પેટ બંદો અને આમમાંથી મૂકી બહાર."

અમર કામદામ કામનીંડિ પણ કહ્યું છે કે 'જેને પ્રાણને અથ રોગ, તે કામકર્મ ન કરીકારે, કોઈ પણ ઉપાયે તે પોતાનું પેટ બંદો બંધો કરે.' એ કોઈ વખત તદ્દન-અમરુ રોગ તો મરદાની જ ગામે થયું, અમર-જોની પાછળ ન પડ્યું—

"જે તદ્દનુ જ થયું તો પડેતાં નથાને કે, અજ કરીજ મું શકે છે? જયને તો સામે આગવાજ ના દો. પ્રાણપાંડે તદો અને કોઈ વાગ મિત્રમાં સુખાળી ના રાખે. બીજી-કેવલક બનીને ના હોયો, એવા અવવા કરતાં તો મરવું ચાહે છે. તુકારામ કહે છે કે શર બને, કાળની સામે કાળ થઈને તદો"

કંઈક વધારે શુદ્ધિવાળાઓએ તુકારામ મહારાજને 'અકર્મવ્ય અને બીજી' કહીને પોતાનાજ ઉપર પોતાનું મુંક પાડવાનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રયત્ન કયો છે.

૧૨-સંતોને ભીરુ વગેરે કહેનારાઓની મૂર્ખતા

ઉપર સંત તુકારામના સિધાઈપણાના જે અલગ આખ્યા છે તેનાથી વિશેષ સ્પષ્ટ, નિર્ભય અને ઉગ્રવળ તેજ ખીન્ન કેના ઉપદેશમાં પ્રકટ થયું છે? આવી મેઘ-ગર્જના જેવી ગંભીર, આકાશ જેવી નિર્મળ, સૂર્ય જેવી તેજસ્વી વાણી વડે તેમણે જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે અત્યંત સ્પષ્ટ, નીકર અને પ્રભાવોત્પાદક છે. ભગવાનને પોકારવામાં, સંતોના શુણ્ણ ગાવામાં, નામનો મહિમા બતાવવામાં, દંભીઓની પોલ ખોલવામાં અને વિવિધ પ્રકારના લોકોને ઉપદેશ કરવામાં તેમની વાણીમાંથી જે તેજ નીકળે છે, એજ તેજ આ રાજકારણવિષયક ઉપદેશમાં પણ છે, અને આ ઉપદેશ તેમણે કોઈ સ્થાનમાં બેસીને છાનામાના આખ્યો નથી, બલકે હરિકીર્તનની ભરસલામાં કર્યો છે અને એ ઓગણીસ વર્ષના વીર શિવાજી તથા તેમના સાથીઓને કર્યો છે, કે જેમણે તરતમાંજ સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાનું મહાન ઉદ્યોગપર્વ શરૂ કર્યું હતું. જે તુકારામ મહારાજનું સમસ્ત જીવન ‘રાતદિવસ આંતર્ગાંધ્ય જગત અને મનની સાથે યુદ્ધ કરતું’ અને તેનાપર સ્વામિત્વ સ્થાપિત કરતાં વીત્યું, પરસ્ત્રી માત્રને જેમણે માતા માની અને સત્વહરણ કરવા આવેલી અપ્સરાને ‘માતા રખુમાઈ’ કહીને વિદાય કરી, જેમણે રાજા તરફથી ભેટમાં આવેલાં બહુમૂલ્ય રત્નોને ‘ગોમાંસ સમાન’ દ્રવ્ય કહીને પાછાં મોકલી દીધાં, રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા દિગ્ગજ વિદ્વાનને જેમના આધ્યાત્મિક તેજ આગળ બારજ દિવસોમાં નતમસ્તક થઈને પોતાનું આપોષ સદાને માટે ભૂલી જવું પડ્યું, શિવળા કાસાર જેવા ધન-લોભીને જેમણે એક સપ્તાહમાં કીર્તનરંગમાં એવો રંગી નાખ્યો કે તેણે બધો વૈભવ છોડીને વૈરાગ્ય ધારણ કરી દીધો, શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ તેજસ્વી, પરમ પરકર્મી મહાપુરુષને જેમણે પોતાની અંતર-બાહ્ય એકતા અને વિશુદ્ધ ચિદ્ર પ્રબોધ-જ્ઞાનવાણી વડે ભક્તિભાવના ઉદ્ધારને અનંદ આપીને તેમાં તેમની પાસે નૃત્ય કરાવ્યું,

જેમણે સ્વયં પરમાત્માને નિર્ગુણમાંથી સચુભ સાકાર બન-
વાને દરજ્જા પાટી અને ત્રણસો વર્ષથી તાજખો જીવોના
હૃદય પર જેમનો પ્રભાવ અખંડરૂપે વધ્યા દરતો તે હૃદયોને
પરમપ્રસાદ દેતો રહ્યો છે, તે સત્ત્વ ગુણાત્મની વાણી વીધ-
વતી નહિ હોય તો બીજા કોની હશે ? તે વાણી વીધવતી,
તેજસ્વી અને અભયદાયિની છે. પરંતુ એમાં આસ્થયની
કંઈ વાત નથી. જેવા વીરશિરોમણિ છુકારામ તેવીજ વીધ-
શાળી તેમની અભંગવાણી. આસ્થયની વાત તો એ છે કે,
આવા તેજેપુજ પરમ પુરુષાર્થી મહાપુરુષને તથા તેમના
જેવા અને તે શુરેસ્થાને પહોંચેલા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથાદિ
સિદ્ધ પુરુષો અને મહાત્માઓ તથા સમસ્ત વારકરી સંપ્ર-
દાયને કેટલાક આધુનિક 'દેશભક્તો'એ 'અકર્મ'વ્ય, બીજા
રાષ્ટ્રને કોઈ કામના નહિ, રાષ્ટ્રની હાનિ કરનારા' વગેરે
હુક વિશેષણોથી નવાજીને પોતાની બુદ્ધિની ભારે પ્રશંસા
કરી છે, અને હુઃખની વાત છે કે, તેમના આ ઉચ્છ્રંખલ
બુદ્ધિચાંચલ્યથી અનેક નવયુવકોનો બુદ્ધિભેદ થાય છે !
સંતોની નિંદા ભગવાનને પ્રિય નથી થતી, અને સમાજને
માટે પશ્ચકર પણ નથી. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, છુકારામ
વગેરે ભક્તોએ યા વારકરી સંપ્રદાયે આ નવીન રાશની-
વાળાઓનું કોણ જાણે શુંયે બગાડ્યું છે ! દેશભક્તોના
સંપ્રદાયને આ પ્રભાણે સંતોની નિંદા, સંતોનો વિરોધ
અને ધર્મનો ઉચ્છેદ સૂઝે એ બહુજ ખરાબ છે. ભારત-
વાસીઓનાં હૃદયો પર સંતોનો એટલો ઉંટો પ્રભાવ પડ્યો
કે તેમની આગળ કોઈપણ નિંદા, વિરોધ અને ઉચ્છેદનું
સાહસ ટકીજ શકતું નથી. જે ભારતીય સાહિત્યમાંથી

* લેખક મહોદય દેશની યથાશક્તિ સેવા કરનારાઓ ઉપર કાદવ
ઉડાડતા જણાય છે. અમને ખબર નથી કે, જેમની દષ્ટિ સમક્ષ કયા
'દેશભક્તો' તરવરે છે ! વેવલી બુદ્ધિ-ભક્તિ અને વેવલાપણા ઉપર
સારી પેઢે પ્રહારો કરવામાં આવ્યા હશે ખરા, પરંતુ સાચા દેશભ-
ક્તોએ કદી સંતોની નિંદા કરી જાણી નથી. ઉલટી તેમની બનતી
યજ્ઞપૂજન કરી છે. — શુજરાતી અનુવાદક

સંતોની વાણી અલગ કરવામાં આવે, જે મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાંથી સંતોની વાણી જુદી પાડવામાં આવે અને જે મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાંથી જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ અથવા હિન્દી સાહિત્યમાંથી સૂરદાસ, તુલસીદાસ, કબીર વગેરેની વાણીને અલગ કરવામાં આવે તો એ સાહિત્યોમાં બાકી શું રહેશે ? શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ વગેરે સંતોએ મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મજગૃતિનું પ્રચંડ કાર્ય કર્યું, રાષ્ટ્રની મનોભૂમિ શુદ્ધ કરી, લોકોને ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના પાઠ શીખવ્યા, વિધર્મી રાજસત્તાથી પદદલિત બેભાન જનતાને ધર્મની સંજ્ઞાનીવડે ચૈતન્યમાં આણી, વૈદિક ધર્મની રક્ષા કરી, ઘણીજ કઠણ પરિસ્થિતિમાં હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ-સમાજને સંભાળ્યો અને પાળ્યો. મરાઠી ભાષાનો વૈભવ વૃદ્ધિગત કર્યો, પોતાના ઉજ્જવળ ચરિત્ર અને દિવ્ય પ્રબોધશક્તિથી મહારાષ્ટ્રમાં નવજીવનનો સંચાર કર્યો અને એથી શ્રીશિવાજી મહારાજ સ્વરાજ્યસંસ્થાપના કાર્યમાં સમર્થ થયા. સૂર્યપ્રકાશ જેવા દેદીપ્યમાન ઘટનાઓને જેવા છતાં પણ જે લોકો પાશ્ચાત્યોની દેશપ્રેરે સંબંધી કલ્પનાના ચક્કરમાં અવળે રસ્તે જઈને એ લોક કલ્યાણકારી સંતોની અવગણના કરે છે તેમને શું કહેવું મનોજયના મૂર્તિમાન આકાર, નિશ્ચયના મેરુ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સાગર, લોકકલ્યાણના અવતાર, અખિલ મહારાષ્ટ્રને માટે માતાપિતાથી પણ અધિક પૂજ્ય, લોકકલ્યાણ ઇચ્છનારાઓ જેમનાં ચરણો નજીક બેસીને આશીર્વાદ પાત્રી બળવાન બન્યા એવા મહામહિમાવાન ઇશ્વર સમાન સિદ્ધ મહાત્માઓને ‘અકર્મણ્ય’+ અને ‘ભીરુ’ તેમજ ‘સમ્યક્ મનોબળ નષ્ટ કરનારા’ કહીને નિંદા કરનારા આત્મચાલકોએ કમમાં કમ એટલું તો કરેજ કે, પહેલાં તેમના બળ

+ કયા દેશમકેતે સંત મહાત્માઓને આવા કહે છે તે અત્યંત અપર નથી. અપરને અપર છે ત્યાંસુધી મહાત્માજી અને પંડિત મહારાજ જેવાઓના અંતરમાં તો આ સંતો પ્રત્યે સારી પૂજ્યતા છે.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

છે તે તુકારામનું નામ અને અલંગોનું સ્મરણમાત્ર જ છે. તેમનું સમસ્ત સાહિત્ય એટલું જ છે. શિવાજીના માવળાઓના બાર જુદા એકબીજામાં મળેલા છે અને એક જેવા જ છે. તાનાજી માણસરેના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શેલાર માસ દેહુથી દોઢ કોસ ઉપર શેલારવાડીમાં રહેતા હતા. પછી શિવાજીના સફેદ વેશવાળા સિપાઇઓ પર સમર્થ રામદાસ સ્વામીની છાપ પડી હતી એમાં કંઈ જ સંદેહ નથી. પરંતુ એની પણ પહેલાં માવળાઓને ધર્મ, નીતિ તેમજ વ્યવહારનું અમોઘ શિક્ષણ તુકારામનાં હરિ-કીર્તનોમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું, એ સંબંધે કોઈ પણ માણસ ના પાડી શકે તેમ નથી. મનુષ્યસમાજ એક વિરાટ પુરુષ છે અને વિરાટ બનેલા મહાત્મા સિવાય તેને બીજો કોઈ હલાવી દૂલાવી શકે તેમ નથી. આ ગમે તેવા આલી-મવાલીઓનું કામ નથી. કળિકાળના પ્રભાવથી રાષ્ટ્ર ઉપર ધર્મગ્દાનની ઘટા વચ્ચે વચ્ચે ઘેરાઈ આવે છે અને એવે સમયે લોકો શક્તિહીન, દુર્બળ, કાપુરુષ-બાયલા જેવા બની જાય છે. પરંતુ ધર્મરક્ષાને નિમિત્તે જ્યારે મહાપુરુષો અવતરે છે, ત્યારે આ ઘટા છિન્નલિન્ન થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. મહાપુરુષોના પ્રભાવથી રાષ્ટ્રમાં સર્વ પ્રકારના પુરુષાથી પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાષ્ટ્રની સર્વાંગ ઉન્નતિ થાય છે. સમાજને માટે આ લોકપરલોકમાં સંતો સિવાય બીજો કોઈ તારનાર નથી, સંતોના નેતૃત્વ અને કૃપાશીર્વાદ સિવાય રાજકીય પ્રયત્નો પાનાના ખેલ જેવા બની જાય છે ! તેનું કંઈ મૂલ્ય યા મહત્ત્વ નથી. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પણ એજ કહ્યું છે કે ‘પહિલે તેં હરિકથા નિરૂપણ, હુમરે તેં રાજકારણ.’ (પહેલાં હરિભજન અને તે પછી રાજકારણ) સાધુ-સંતો પર આક્ષેપો કરવામાં આવે છે કે, તેમને સંસારને ‘મિથ્યા’ અને ‘નાશવાન’ કહ્યો તેથી લોકો અકર્મણ્ય બની ગયા; પરંતુ આવું કહેનારાઓને પૂછવું જોઈએ કે, શું સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ સંસારને ‘સન્ય’ અને ‘વિનાશી’ કહ્યો છે ? જો ‘ના’ તે તુકારામ અથવા અન્ય

મત છે. પરંતુ પ્રેમથી એટલીજ વિશેષ વિનંતિ છે કે, તે આનંદમાં વૃષ્ટિના ઉપકારોને ન ભૂલીએ. હતાશ, પરવશ, ધર્મશૂન્ય અનેલા મહારાષ્ટ્રમાં એ મેઘવૃષ્ટિ થતાંજ દીન, દરિદ્ર, દુઃખી મહારાષ્ટ્ર ‘આનંદવન-ભુવન’ થઈ ગયું. તે આનંદભુવનનું માહાત્મ્ય આપણે શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીનાજી મેઘગર્જન વડે સાંભળીને આ મેઘસમૂહને વિનમ્રભાવે વંદન કરીએ. શ્રીશિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનું પરમ મંગલમય શુભ કાર્ય પૂરું થયા પછી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ બહુ આનંદપૂર્વક કહ્યું કે—

“આ દેશ હવે આનંદવન-ભુવન બની ગયો. સ્નાન-સંધ્યા, જપ-તપ અને અનુષ્ઠાનને સાટે પવિત્ર જળની હવે કોઈ કમી નથી રહી. જે લખ્યું હતું તે બધું થઈ ગયું, ખૂબ આનંદ થયો, હવે પ્રેમ આ આનંદવનભુવનમાં દિવસે બમણો ને રાત્રે ચારગણો વધતો જશે. પાખંડ અને વિદ્રોહનો-બળવાનો અંત આવી ગયો, શુદ્ધ આધ્યાત્મિકતા વધી. આ આનંદવન-ભુવનના રામજી કર્તા અને રામજી ભોક્તા બની ગયા. ભગવાન અને ભક્ત એક થઈ ગયા, સર્વ જીવોનું મિલન થયું અને બધાજ આ આનંદવનભુવનને પામીને સંતોષ પામ્યા. સ્વર્ગની રામગંગા જ્યાં આવીને વહેવા લાગી, એવા આ આનંદવન-ભુવન તીર્થની ઉપમા કયા તીર્થ સાથે આપી શકાય ? સ્વધર્મના માર્ગમાં જે વિદ્ધ હતાં, તે બધાં દૂર થઈ ગયાં, ભગવાને પોતે કેટલાયે કુટિલ-ખલ-કામીઓને ઉપાડીને પછાડી દીધા, કેટલાયને મસળી નાખ્યા અને કેટલાયને કાપી પણ નાખ્યા. બધા પાપીઓ ખતમ થઈ ગયા, હિંદુસ્થાન ધર્મધર્માવીને આગળ વધ્યું, હવે આનંદવન-ભુવનમાં ભક્તોનો જય અને અભક્તોનો નાશ થયો. ભગવાનના દ્રોહી ગળી ગયા, ભાગી ગયા, મરી ગયા, બદાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. પૃથ્વી પાવન થઈ ગઈ અને જે આનંદવન-ભુવન હતું તે વળી પાછું હતું તેવું આનંદવન-ભુવન બની ગયું.”

અધ્યાય ૧૩ મો-જાતકમંડલ

વિદ્યાયા ધાનકષ્ટેન પાવિત્રં પામ્યુષસિના ।

નરમે ધોષિત્વાપામ્ય પામ નિવર્તિતા મુને ॥

મંત્ર તુકારામના મુખ્ય શિષ્ય

તુકારામ મતામણે પેનું ગુરુ પાનવાની કરી ઉમ્મદા કરી નામે. મેષદૂષિની પેટે નેરો. ઉપદેશ આપ્યા કરતા દત્તા. અને મેષના નરમ મનન્ય નિવર્તિતા મુને જોનારા આગલ તારાવણી મુદ્ધિમા ઉપલ્લ મણેલ જાય છે. આમાં મેષની ઉમ્મદા કે અનિશ્ચાની ક્રોધ વાત નથી. તુકારામનું દીર્ઘન રક્તરો મેનારો માંજળવા, માજળીને મુખી થતા અને પછી નરમ પાવાના લુના અજવારમાં તાળી પણ જતા દત્તા, પરંતુ જોમાં અનેકો દોષ પણ દત્તા, કે જેમણે મન, વચન અને કર્મથી મંત્ર તુકારામનું અનુસરણ પણ કર્યું. આવા જાણનાં પ્રેરનાં પાવન નામે અને તેમનાં પ્રણય મરિયોનું આ અધ્યાયમાં દર્શન કરીએ.

દેવમામમાં એક પુરાણા સંપદમાં મંત્ર તુકારામના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યોનાં નામ એક સામે લખેલાં મળે છે. ૧-નિલોખાસાય પિંપતનેરકર, ૨-સમેશ્વર ભટ્ટ વાગોલીકર, ૩-મંગાસમ મવાળ કૂમકર, ૪-મહાદેવ પંત કુળકર્ણી દેવકર, ૫-કાંટો પન્ત લોહકર્ણ, ૬-માતલ જોડ ચેલે-વાલીકર, ૭-મગર ગ્રેટવાળી મુદ્ધુએકર, ૮-મહાર પંત કુલકર્ણી ગિખલીકર, ૯-અંગાલ પંત લોહગાવકર, ૧૦-કાન્દોળા જાંધુ દેવકર, ૧૧-ચાંતાલ જગનાડે તળેગાવકર, ૧૨-કાંટ પાટીલ લોહગાવકર, ૧૩-નાવલ માળી લોહ-

ગાંવકર અને ૧૪-શિવળા કાસાર લોહગાંવકર.

આ ચૌદ નામ છે. એમાં સૌથી પહેલું નામ નિલો-
ળારાય (યા નિલાળરાય)નું છે. આ નામનો ઉલ્લેખ એટલા
માટે નથી થયો કે, મહારાજની સાથે કરતાળ બળવનારા-
ઓમાં તેઓ હતા, બદકે એટલા માટે થયો છે કે તેઓજ
તેમના શિષ્યોમાં સૌથી અગ્રણી હતા. આ ૧૪ શિષ્યોમાં
૭ ગ્રાહ્ય હતા અને ૭ અન્ય વર્ણના હતા. કોઈ કોઈ વાર
જે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે 'તુકારામને ગ્રાહ્યોએ
સતાવ્યા' તે ગ્રાહ્યશિષ્યોનાં આ નામોથી વ્યર્થવતજ
જણાય છે. આ લેદ વારકરી સંપ્રદાયમાં તો કદી હતોજ
નહિ. તુકારામની છત્રછાયામાં બધા શિષ્ય લગવડકથામૃત
પાનમાંજ મસ્ત રહેતા અને તેમનો પરસ્પરનો પ્રેમ પણ
અવર્ણનીય હતો. નિલાળ સિવાય બીજા તેર શિષ્ય પૂના
પ્રાંતનાજ રહેવાસી અને દેહુની પંચકોશીનીજ અંદરના
હતા. કાન્હોળા બંધુ અને માલળ ગાડે જમાઈ તો ઘરના
માણસ હતા. આ ચૌદ શિષ્યો સિવાય કચેશ્વર બ્રહ્મ તથા
બહિણાબાઈના બળર છેલ્લાં દશ વર્ષમાં મળી આવે છે,
તેથી આ અધ્યાયમાં એમનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.
પહેલાં તેર શિષ્યોવિષે સાંભળો. તેરમાં ચાર લોહગાંવના
છે. લોહગાંવમાં સંત તુકારામનું મોસાળ હતું અને ત્યાંના
લોકો તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. તેથી પહેલાં
તેર શિષ્યોનો પરિચય કરીને પછી લોહગાંવ જઈશું અને
ત્યાર પછી કચેશ્વર અને બહિણાબાઈનાં દર્શન કરી અંતે
નિલાળરાયનું ચરિત્ર જોઈશું. એ સોળ શિષ્યોમાંથી નિલા-
ળરાય, કાન્હોળ અને બહિણાબાઈના અબંજ મોખદ છે;
રામેશ્વર ભટ્ટના પણ ચાર અબંજ અને બે આરતીઓ છે.

૧-મહાદેવ પંત

એ દેવના જ્યોતિર્ભી કલકળી હતા. તુકારામના શરૂ-
આરંભ પરમજગત હતા. તેમના કુટુંબ સાથે તેમના
સંનિવેશ-સંબંધ પહેલેથીજ આપણે આવેલાં હતાં.

તુકારામ મદારાજના મુદમપદની ચિંતા એમને વધારે
 રહેતી. હજારોને વખતોવખત અમદિ અને દ્રવ્યાદિ
 આપીને તે તેમને મદદ કરતા હતા, તેમની સંભાળ રા-
 ખતા હતા અને આપણિકામમાં મદદ કરતા હતા. મદારા-
 જ પાંત્રનો આ અપદો વરેવાર ધરના પૂદ-વદીદો જેવા
 હતા. દરમિયાન તરે જ્યાં દેવોએની અનેક મુનિંદો એક-
 યામે હ, ત્યાં સત તુકારામ બજન કરતા અને બજનમાં
 હીન થઈ જતા. એકે વાર પાટોચનો એક પેટુન તુકારામને
 પોતાના પેનરની રખવાણી માટે મુળીકાઈ કામે એક
 બીજે યામ ગયો. તુકારામને પોતાના ચરીરનું ભાન તો
 રહેતું નહોતું, તેઓ બજનમાંજ હીન રહેતા હતા. પક્ષી-
 દો આપીને દાણા ચાકતા હતા. આથી પક્ષીઓ પણ નિભિ-
 નારાયણની મુનિંદો રેખાતી. આથી પક્ષીઓ પણ નિભિ-
 તપણે પ્રયત્નગામી પેનરમાં ચાલી જતાં અને તેઓ હાથ
 બેઠીનેજ બેસી રહેતા હતા. આ પેટુન આ રખેવાણીના
 બદલામાં જ્યાં મળુ અનાજ આપવાનું તુકારામને કરી
 ગયો હતો, પરંતુ જ્યાં તે પાછો ફર્યો ત્યાં જ્યાં જ્યાં
 ખાલીજ જોયાં, એકેયમાં દાણા નથી! કોમનો માયો હાથ-
 પગ પછાડતો પછાડતો તે પંચ પાસે ગયો. પરંતુ પંચ
 જ્યાં જોવા માટે ખેનરમાં આવ્યું ત્યાં આવ્યું દરેકજ
 બદલાઈ ગયું. જ્યાં એક પણ દાણો નહોતો, ત્યાં જસો
 મળુ અનાજ નીકળ્યું! પંચે આ મળુ અનાજ તુકારામને
 અપાવ્યું, પરંતુ તુકારામે અધો મળુમી વધારે લેવાની ના
 પાડી. ત્યાં લોકોના કહેવાથી મહાદેહ પંચે એ અન્નને
 પોતાના ઘરમાં રખાવી લીધું અને શ્રીવિકૃતમદિરના લજો-
 દારના કામમાં તે આવ્યા દિલથી ખચ્યું.

૨-ગંગારામ મવાલ

એ તુકારામના દીતનમાં મુવપદ આલાપતા હતા.

—ગુજરાતી અનુવાદક

એ પંચ પંચ છે તમારી જન રે, તુકારામ સંત નયું નયું.

એજ તેમના પહેલા ધ્રુવપદી હતા. તુકારામના એક મુખ્ય લેખક પણ તેઓજ હતા. મુખ્ય લેખક બે હતા: એક આ અને બીજા સંતાજી તેલી આકણકર. ગંગારામ મવાલ વત્સગોત્રી યજ્ઞવેદી ગ્રાહ્યજી હતા અને દાલાડે તલેગાંવમાં રહેતા હતા. તેમના પિતાનું નામ નાલાજી હતું. સે શરાદ્રીનું કામ કરતા અને સંપત્તિશાળી હતા. સ્વભાવના ભારે સાત્વિક, શાંત, સહિષ્ણુ અને પ્રેમી હતા. તેમનું કુળ-નામ મહાજન હતું. તેમના નમ્ર અને સૌમ્ય સ્વભાવને લીધે તુકારામ એમને વિનોદથી 'મવાલ' (નરમ) કહ્યા કરતા હતા. ગોપાળ ખુવાએ તેમના અંતઃકરણને 'મીણથી પણ મુલાયમ' કહીને એમનું વર્ણન કર્યું છે. ગંગારામના જેવોજ સંતાજી તેલીનો સ્વભાવ હતો. સ્વભાવ બન્નેનો મળતો હતો, એટલે બન્ને એકબીજાના ભારે પ્રેમી પણ હતા. આવા પ્રેમી, આવા નૈષ્ઠિક તેમજ આવા દુરાશારહિત ધ્રુવપદિયા-પ્રેમમાં મસ્ત થઈને નાચવાવાળા મંજુલ સ્વરથી સ્વરમાં સ્વર મેળવનારા અને તન-મનથી તુકારામનું અનુગમન કરનારા, તેમની પાછળ ઉભા રહીને તેમના ભજનની ટેક યા સ્થાથી પદ ગાનારા ધ્રુવપદિયા હતા. આથી તુકારામના કીર્તનમાં રંગદેવતા નાચી ઉડતા હતા, અને શ્રોતાઓ પર ભારે અદ્ભુત પ્રભાવ પડતો. આ ગંગારામ મવાલના વંશજો આજે પણ પૂના અને કઠૂસમાં મોજૂદ છે. તુકારામ સાથે એમનો મેળાપ પહેલાં વહેલો ભામનાથ પર્વત પર થયો હતો. ગંગારામ મવાલ પોતાની ખોવાયેલી ભેંસને શોધતા શોધતા ત્યાં પહોંચ્યા હતા. તુકારામ તે સમયે ભજનના આનંદમાં હતા. તેમને જોઈને તેમના મુખમાંથી એક વાત નીકળી ગઈ. તેમને કહ્યું: "બાઓ, ઘેર પાછા જાઓ, ભેંસ તો તમારા ઘરમાં જ બાંધેલી છે." તેઓ પાછા આવ્યા, ઘેર જઈને જુલો છે તો સાથેજ ભેંસ બાંધેલી ઉભી છે. આર દિવસથી તેને પનોજ નોકોતો, અને શોધનાં શોધનાં ગંગારામ દેરાજ રહ્યાં. આજે તે ભેંસ પોતાની મેજ પર પાછી ફરી હતી.

ગંગારામે આ વાતને સાધુના વચનનોજ પ્રભાવ માન્યો. તેમનું આ જ્ઞાન અન્યથા-ઉલટું-અવગું પણ નહોતું; કારણ કે સાધુઓનાં સ્વાભાવિક વચનોમાં આવીજ ક્રિયાસિદ્ધિ ધાય છે. ગંગારામે બીજેજ દિવસે ઉત્તમ લોજન તૈયાર કરાવ્યું અને એક યાળમાં પૂરણપોળી વગેરે બધા પદાર્થો સજીને રાખ્યા તથા તે યાળને માથે મૂકીને તે સામનાથ પર્વત પર તુકારામની પાસે લઈ ગયા. તુકારામની સામે યાળ રાખીને તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યું અને લોજન ગ્રહણ કરવાની ખૂબ દીનતાપૂર્વક વિનંતિ કરી. સંત તુકારામે એમના નિષ્કપટ સ્નેહને સમજી જઈ લોજન કર્યું; પરંતુ આવી ઉપાધિ વધવાની આશંકાથીજ તેઓ થોડા દિવસ પછી તે સ્થાન ત્યજીને લંડારા પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા. ગંગારામના ચિત્ત પર તો તુકારામની મૂર્તિ અંકારી ગઈ હતી. અને તેઓ લંડારા પર્વત ઉપર પણ તુકારામની પાસે આવવા જવા લાગ્યા, આ સમાગમ એટલો વધ્યો કે તુકારામની પાસે બે માણસો હમેશાં છાયાની પેઠે રહેવા લાગ્યા—એક ગંગારામ અને બીજા સંતાણ ! તુકારામની છાયાની આ જુગલ ભેડીજ હતી. તેમને મહા સુદી દશમને દિવસે શુરનો ઉપદેશ થયો હતો. એ નિમિત્તે તુકારામની રજા લઈને ગંગારામજી કડૂસમાં આ દિવસ આનંદ-ઉત્સવ તરીકે ઉજવવા લાગ્યા. આ ઉત્સવ ગંગારામજીના વંશજો હજી સુધી લાડે ઠાઠથી પંદર દિવસ સુધી એકધારે ઉજવે જાય છે. આ ઉત્સવના દિવસોમાં તેમને ત્યાં અશૌચ અથવા વૃદ્ધિ (જન્મ-મરણ) થતાં નથી. અને કોઈ બાળકને માતા પણ નીકળતાં નથી. હજીસુધી એજ માન્યતા ચાલી આવી છે અને મવાળ વંશજો આને તુકારામનો પ્રસાદ માને છે. ગંગારામજીના પુત્રનું નામ વિકૂલ હતું. તેમના વંશમાં રામકૃષ્ણ નામના કોઈ મહાત્મા પણ થયા કે જેઓ પરમહંસવૃત્તિથી પઢંરપુરમાં રહેતા હતા.

૩-સંતાણ તેલી

એમનો કંઈક વૃત્તાંત તો ઉપર આવીજ ગયો છે. એ

આકણના રહેવાસી હતા અને એમનું કુળ-નામ સોનવણે અને પુત્રનું નામ બાલાજી. એમના વંશજ તળેગાંવમાં હયાત છે. સંતાજીના હાથની લખેલી તુકારામના અલંગ ગોની વહીઓ તળેગાંવમાં છે. કહે છે કે, તુકારામ અને સંતાજીની પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા હતી કે, આપણા બેમાંથી જેનું મૃત્યુ પહેલું થાય, તેને જે જીવતો રહે તે માટે દે—અંતિમ સંસ્કાર કરે. તુકારામનું અવસાન તો થયું નહિ—તેઓ તો અદૃશ્ય થયા. તેમના અદૃશ્ય થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ સંતાજીનું શરીર છૂટ્યું. તેમના ઘરના લોકો તેમને માટીમાં દાટી દેવા લાગ્યા, પરંતુ કેટલીયે માટી નાખવા છતાં સંતાજીનું સુખ માટીમાં દાટી શકાયું નહિ, તે માટીની ઉપર ખુલ્લું જ રહ્યું. કોઈ પણ રીતે માટી દાટી શકાયું નહિ, ત્યારે મધ્યરાત્રે તે સ્થાનમાં તુકારામ સ્વયં પ્રગટ થયા અને તેમણે પોતાના હાથે માટી પૂરી ત્યારે માટી દેવાનું કામ પૂરું થયું. તે અવસરે સંતાજીનું પુત્ર બાલાજીને તુકારામે તેર અલંગ આપ્યા. તેમાંથી એકનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

“ ગાયો ચરાવતાં મેં જે વચન આપ્યું હતું તેજ મારે એક તેલીને માટે આવવું પડ્યું. ત્રણ મુઠ્ઠી માટી દેવાથી તેનું મોં દેખાતું બંધ થયું. (આ તો બાહ્ય વાત છે, ખરી વાત તો) તુકારામ કહે છે કે, હું આને વિષય લોકમાં લઈ જવા માટે આવ્યો છું.”

સંતાજીની સમાધિ લાંડરા પર્વત નીચે સુદુંગર નામના ગામમાં છે.

૪-ગમ્મર રોક-વણિક

આ કણોટકનો વિંગાયત વાણિયા સુદુંગરમાં રહેતા હતા. ભારે સારવિક હતા. તુકારામના મહાપ્રવાણ પછી તેમને દેવ છૂટ્યો. મૃત્યુ પહેલાં એમણે રામેશ્વર જઈ અને પોતાની પાસે બેઠેલી લીલા હતા અને તેમના તુકારામના અલંગ સાંભળતાં સાંભળતાં એમણે

હેહત્યાગ કયો હતો. તે સમયે તુકારામના રૂપપ્રત્યે તેમને એવી લગની લાગી હતી કે અંતસમયે તુકારામ પ્રગટ થયા. તેમણે પોતાના હાથ વડે તુકારામના લલાટમાં અંદનની અચ્ચો કરી અને ગળામાં કૂલનો હાર પહેરાવ્યો. તુકારામને ખીજા કોઈએ જોયા નહિ, પરંતુ ઝંઘાએ અદ્ધર હાર લટકેલો જોયો અને તેમના નામનો જયધ્વનિ કયો, એજ ધ્વનિમાં મળીને ગળર ચેઠના પ્રાણ આલ્યા ગયા.

૫-માલછ

આ તુકારામના જમાઈ (તેમની કન્યા ભાગીરથીના પતિ) હતા. પતિ-પત્ની જન્મેને તુકારામ પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ હતી. તુકારામે માલછને નિત્યપાઠ માટે ગીતાની પોથી આપી હતી.

૬-તુકાભાઈ કાન્હલ

સંત તુકારામના ભાઈ કાન્હલ પહેલાં તો તુકારામ પાસેથી ભાગ વહેંચી લઈને જુદા થયા હતા, પરંતુ પાછળથી તેમના હૃદય ઉપર તુકારામનો પ્રભાવ પડ્યો અને એ તેમને શરણે આવીને તેમના શિષ્ય બન્યા. એ તુકાભાઈ કહેવાવા લાગ્યા. સંત તુકારામના અભંગોની 'ગાથા'માં તેમના પણ અનેક ઉત્તમ અભંગ છે. તુકારામના મહા-પ્રયાણ વખતે તેમણે જે વિલાપ કયો છે અને ભગવાનને જે ખરી-ખોટી સંભળાવી છે, તે વિષયના અભંગ તો અત્યંત કરુણારસપૂર્ણ છે.

૭-મદ્દહાર પંત ચિખલીકર

એઓ પણ તુકારામના ભારે નિયમનિષ્ઠ ભક્ત હતા અને કીર્તનમાં કરતાલ બજાવતા હતા.

૮-કોંડો પંત લોહકરે

એ પણ ધ્રુવપદ ગાયા કરતા હતા. એક વાર તેમ તુકારામ આગળ પોતાની એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી

કાશીની યાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું. આપના અનેક ધનવાન આળસદાર ભક્તો છે, તેમને કંઈક કહેશે તો હું આરામથી પહોંચી જઈશ. સંત તુકારામે આ વાત સાંભળી અને પોતાના આસન નીચેથી એક મહોર કાઢીને તેમના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યું કે “આ લ્યો, આને વટાવીને જરૂરી સામાન મેળવ્યા કરજો; પરંતુ જે કંઈ ખર્ચ કરે તેમાંથી એક પૈસો જમા રાખજો. આથી તે પૈસાની ખીજે દિવસે સોનામહોર બનતી રહેશે.” કેાંડો પતે ભારે આશ્ચર્ય-પૂર્વક તે અશરણી પોતાની કેડે ખોસીને ત્યાંથી વિદાય લઈને તેજ દિવસે તેનો ચમત્કાર અજમાવ્યો. પૈસાની સોનામહોર બની બચ છે, એ પ્રત્યક્ષ જોઈને તેમના કુતૂહલનું કંઈ ઠેકાણુંજ ન રહ્યું. તુકારામ મહારાજે તેમને કહી રાખ્યું હતું કે, આ વાત બીજા કોઈને ન કહેવી. અસ્તુ. સંત તુકારામે તેમની સાથે કાશીમાં ત્રણ અભંગ મોકલ્યા હતા. પહેલા અભંગમાં ગંગાજીને માતા કહ્યાં છે અને પ્રાર્થના કરી છે કે—

(૧) “ભગવતિ માતા ! મારી વિનતિ સાંભળો. આપનાં ચરણોમાં હું મારું મસ્તક નમાવું છું. આપ મહા-દોષનિવારિણી ભાગીરથી સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છો, જીવન્મુક્તિ આપનાર છો, આપના કિનારા ઉપર મરવું એ મોક્ષ આપનારું છે. આ લોક અને પરલોક બન્નેને માટે આપ સુખ આપનાર છો. સંતોએ જેને પાળ્યો-પોષ્યો તે શ્રીવિષ્ણુનો દાસ તુકારામ આ વચનપુખ્ત આપને ભેટ મોકલે છે.”

(૨) બીજા અભંગમાં શ્રી કાશીવિશ્વનાથને પ્રાર્થના કરે છે—

“આપ વિશ્વનાથ છો, અને હું દીન, રંક, અનાથ છું, હું આપનાં ચરણોમાં પડું છું, આપ દૃપા કરો. જેટલી દૃપા કરશે, તે દોહીજ લ્યો; કેમકે હું (આપની દૃપાને) ભારે જીજ્ઞાસુ છું. આપની પાસે સર્વ કંઈ છે અને મને ન સંતોષ થઈ બચ છે. તુકારામ કહે છે કે, હું

ભગવન ! મારે માટે કંઈક ખાવાનું મોકલો.”

(૩) “વિધ્યુ-પદમાં મારે હાથે પિંડદાન દઈ ચૂક્યો છું, હું ગયાછું વર્ણન કરી ચૂક્યો છું, પિતૃઓના ઋણથી હું મુક્ત થઈ ચૂક્યો છું. હવે મેં કર્મોન્તર કરી લીધું છે. હરિ-હરના નામથી જમજમ ગળવી ચૂક્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારો બધો બોલો ઉતરી ગયો છે.”

આ ત્રણ અભંગોમાં ભાગીરથી, કાશી વિશ્વેશ્વર અને વિધ્યુપદની પ્રાર્થના કરી છે. કેંડોછએ તુકારામ પાસેથી મળેલી સુવર્ણમુદ્રા વડે બધીજ યાત્રા પૂરી કરી, આતુર્માંસ તેમણે કાશીમાં કયો અને પછી હોહંગાવમાં પાછા ફર્યો. તુકારામનાં ચરણોમાં વંદન કર્યો અને યાત્રાની બધી હકીકત જણાવી; પરંતુ એક વાત જૂઠી કહી દીધી. તેમને ડર લાગ્યો કે, રખેને તુકારામ પોતાની સુવર્ણમુદ્રા ક્યાંક પાછી માગી લેશે તો ? એટલે તેમણે ખૂબ સમયસૂચકતાપૂર્વક પહેલાંજ કહી દીધું કે, યાત્રામાંથી પાછા ફરતાં સુવર્ણમુદ્રા કેાણ જાણે ક્યાંયે ખોવાઈ ગઈ. સંત તુકારામે કહ્યું:— “તથાસ્તુ.” ઘેર આવીને કેંડોછ પતે જોયું તો દુપટ્ટાના છેડે બાંધી રાખેલી સુવર્ણમુદ્રા કેાણ જાણે ક્યાંયે અલોપ થઈ ગઈ ! તુકારામ જેવા સર્વસમર્થ પુરુષ સાથે આવું કપટ કયું, એથી તેમણે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને તેમનાં ચરણોમાં પડી તેમની પાસે પોતાનો અપરાધ માફ કરાવ્યો.

૯-રામેશ્વર ભટ્ટ

રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામના હસ્તમન હતા, અને પછી તેમના પરમ ભક્ત બન્યા, એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. વાઘોલીમાં રામેશ્વર ભટ્ટના ભાઈના વંશજ છે અને બહુલ નામના સ્થાનમાં સ્વયં રામેશ્વર ભટ્ટના વંશજ છે. રામેશ્વર ભટ્ટના વડદાદા કાન્હ ભટ્ટ કણોટક પ્રાંતમાં ગાદામી નામના સ્થળે રહેતા હતા. ત્યાંથી તેઓ પૂનામાં આવ્યા અને ત્યાંજ વસ્યા. તેમના પૂર્વજ કણોટકનાજ હતા, તેમના સમયથી આ કુળ મહારાષ્ટ્રીય થયું છે. કાન્હ ભટ્ટના પુત્ર

ચંડ અથવા આણંડ ભટ્ટ, આણંડ ભટ્ટના પુત્ર કાન્હ ભટ્ટ અને કાન્હ ભટ્ટના પુત્ર રામેશ્વર ભટ્ટ થયા. રામેશ્વર ભટ્ટના પુત્ર વિકૃલ ભટ્ટ થયા, વિકૃલ ભટ્ટનો વંશ બહુલ ગ્રામમાં હયાત છે. રામેશ્વર ભટ્ટના કુળમાં વેદાધ્યયન પૂર્વપરં-પરાંથીજ આલ્યું આવતું હતું. તેઓ સમસ્ત વેદ પોતાના પિતા પાસેથીજ શીખ્યા. એ રામના ઉપાસક હતા. જે મૂર્તિની તેઓ પૂજા કરતા હતા, તે મૂર્તિ બહુલગ્રામમાં એમના વંશજોની પાસે છે. વાઘોલીમાં વ્યાગ્રેશ્વર મહા-દેવનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. રામેશ્વર ભટ્ટે અહીં મોટું અનુ-ધાન કર્યું હતું. ઘરની શ્રીરામમૂર્તિની પૂજા-અર્ચા કરીને તેઓ હમેશાંજ વ્યાગ્રેશ્વરના મંદિરમાં આવીને એકાદશી (એકાદશ-અગીઆર રુદ્રપાઠ) કરતા હતા. તેમના વંશજો 'બહુલકર' કહેવાય છે અને એમની પરંપરાગત જ્યોતિષી વૃત્તિનાં (જીવિકાનાં) વાઘોલી, ભાંવડી, બહુલ, ચિંચોલી અને શિદ્દેગઢાણ—એ પાંચ ગામ હજી સુધી તેમના અધિકારમાં છે. રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામના શિષ્ય થયા ત્યારથી વારકરીમંડળમાં તેમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા થઈ. સંત તુકારામની પાછળ તેઓ ઝાંઝ લઈને ઉભા રહેતા હતા. દશ-બાર વર્ષ એ સંત તુકારામના સત્સંગમાં રહ્યા, અને તુકારામે મહાપ્રસ્થાન કર્યું, ત્યારે તે દેહૂમાંજ હતા અને કંઈક અગડો થતાં ત્યાં તેમણેજ શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરી હતી. એમની સમાધિ વાઘોલીમાં છે. બહુલકરોને ત્યાં માગશર સુદી ૧૪ ને રોજ તેમની તિથિ ઉજવવામાં આવે છે.

૧૦-શિવળા કાસાર

લોહગાંવમાં તુકારામનું મોસાળ હતું અને લોહગાંવ ના લોકો પણ તેમને બહુ આદરતા હતા. આથી લોહગાંવમાં તુકારામનું આવતું-જવું ઠીક ઠીક થતું હતું. ત્યાં સંત તુકારામના કીર્તનનો રંગ વળી વિશેષ ઘેરા રહેતો હતો. લોહગાંવ એમના કીર્તન પર ત્રી પડતું હતું અને મના પણ એકદમ માણસો આવતા હતા.

પરંતુ નરેન્દ્રના આશ્રય શિવના કામનાં એટલેજ નહિ પણ
 પેદા થતાં મૃત્યુનાં તુલાસામન્યે પણ નિરાંત પણ કરતા હતા.
 ને કેવા હતા, બધાં જાણે કુટિલ હતા, ને સૌ કોઈ બલુના
 હતા. પરંતુ મંગ તુલાસામન્યે રવકે અંગતકરમુ રે. એજ
 ઉમાતું હર્ષ કે, કોઈ પણ જામે નેપેા હજી અકુલિત્ત્વ મનુ-
 શ્વ રોષ, ને કીર્તન અવલુ કરે, અગ્નિ-અંશમાં નહીં કે
 જાને શુદ્ધ થાને નહીં બધા. દોઢાંજે મનુ કદાચો લોકેન્દ્ર
 માન માપવા માટેજ નેપેા એક દિવસ કીર્તન અંશતપાને
 આજ્યા. ગીજો દિવસે મન કહેવા તામુ કે કાલો. જ્યા
 કીર્તનજા માંજાનો કાલોજે, જાને એજ મન રોષ પણ
 કહેતું કે, જાને, કદા અવલુ છે ? નવરોજા જણાવવા કે ને ?
 પરંતુ તેમના પણ નેમને ધમકીજા લાગ્યા. ગરો દિવસે
 કંઈ અકમલ ન મારે. જનાની નેપેા અગ્નિ પ્રમાણવાનો
 કીર્તન માંજાજા આજ્યા. આ પાનો પણ દિવસ સુધી તે-
 મની ઉન્કડા જમવીજા મારે. માગને દિવસે તેા નેપેા મંગ
 તુલાસામના અગ્નજા જાની ગયા. એ મનના નિર્મલ હર-
 મની અંશોષ વાળીને આ પ્રમાદ રંગો, કે જેવું માન
 દિવસમાં એક મહાહુને સુધારીને અમવાનને પ્રમી જનાની
 રીધા. મંગ તુલાસામે કહ્યું છે કે અંજલ હુજનને નિર્મલ
 મુજન જનાની રંગે, ગર્વિણને પાટો જનાની રેખાડયો. '
 શિવજા કાસારને સાધેજ તેમલું મુના શું જનાની રેખાડયા.
 આ પરધરનેજ પિત્રજાવવાનું કામ હતું. સંત તુલાસામના
 મંગથી શિવજાનું રૂપાંતર થઈ ગયું. તેમની સૌ પાતાના
 પતિનું નવું રૂપ, રંગ અને હંચ જોઈને ખૂબ ગણસામ,
 તેના જે પતિદેવતા ' હાય પેસા ! હાય પેસા ! ' કરતા
 પેસાને માટે કોણ જાણે કેવાં કેવાં કાવસ્તાન કરતા હતા,
 તે હવે ' વિકૃત ! વિકૃત ' કહેતા અને આંખો ચીંચીને બેસી
 રહેવા લાગ્યા ! જતા, આ કોઈ સંસારીનું કામ છે ?
 સંસારમાં આસક્ત તે જીને સંત તુલાસામ ઉપર અત્યંત
 ક્રોધ વ્યાખ્યો. તેણે જો સંતને જાનો જાલો આપવાનો
 નિશ્ચય કર્યો, અને જોવા વખતની તે રાહ જોવા લાગી. એક

કોઈની નહોતી થતી. એક સમયની વાત છે કે લોહજાવમાં મધ્યરાત્રે એ તુકારામનું કીર્તન સાંભળતા તદ્દલીન થઈ ગયા હતા અને તેજ સમયે તેમને ઘેર તેમના બાળકના પ્રાણુ આલ્યા ગયા. બાળકની માતા એ હુઃખથી ગાંઠા જેવી બની ગઈ અને બાળકના મુઠ્ઠાને ઉઠાવીને કીર્તન-સ્થાને લાવી; ત્યાં મુઠ્ઠાને નીચે મૂકીને પોતાના પતિ અને તુકારામને ખૂબ ખોટી-ખરી સંભળાવવા માંડી અને પ્રલાપ કરવા લાગી. તેના પ્રલાપ અને વિલાપને જોઈને તુકારામના મુખમાંથી એક અલંગ નીકળ્યો. આ અલંગમાં તુકારામે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે—

“ હે નારાયણ ! આપને માટે નિષ્પ્રાણને ચૈતન્ય બનાવી દેવો એ તે શી મોટી વાત છે ! હે સ્વામિન ! પહેલાંની તમારી વાતો હું શું જાણું ! હવે અહીંજ એ વાતોને પ્રત્યક્ષ કરીને કેમ ન બતાવો ? માંડે અહોભાગ્ય છે કે આપને શરણે છું, આપનો દાસ કહેવાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે, આપનું સામર્થ્ય બતાવીને હવે આ નેત્રોને કૃતાર્થ કરો. ”

આ પ્રમાણે ભગવાનને વિનંતિ કરતાં અને ભગવાનનું ભજન કરતાં એક પહોર વીતી ગયો; ત્યારે તુકારામના હૃદયની ખૂમ ભગવાનને સાંભળવી પડી તથા તે મરણ પામેલા બાળકને પ્રાણુદાન દઈને જગાડવો પડ્યો. ભક્તોનાં ચરિત્રોમાં આવી આવી અદ્ભુત ઘટનાઓ થાયજ છે, પરંતુ આ વિષયમાં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે, ભક્તના ચિત્તમાં એ ભાવ નથી હોતો કે આ કામ મેં કર્યું અથવા મારે લીધે જાન્યું. આવું અભિમાન તેમના ચિત્તને દૂરથી પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. ભક્ત જ્યારે પૂર્ણ નિરભિમાન થાય છે અને એજ જ્ઞાનમાં લીન રહે છે કે કરનાર-કરાવનાર ભગવાન છે, ત્યારે તેમની વાળી પણ ભગવાનનીજ અંતઃકલ્પ છે—જે કંઈ વાળી ભક્તના મુખેથી નીકળે તેવું છે, તેને ભગવાન પરિપૂર્ણ કરે છે.

૧૩-કેંડ પાટીલ

સંત તુકારામ ન્યાયે લોહગાવ જતા, ન્યાયે મેઢા
ત્યાં ઉતરતા હતા. એ તાલ દેવામાં બારે પ્રદેશ
તુકારામને ખૂબ વહાલા હતા.

લોહગાવ

શિવળા કાસાર, નાવજી માળી, મંજુજી
કેંડ પાટીલ, એ ચારે શિષ્યો લોહગાવના
સંત તુકારામ દેડૂ અને લોહગાવ ને
રહેતા હતા, એજ બે ગામેમાં તેમના
જનો વધારે હતા. દેડૂમાં તો તેમનું
અને લોહગાવમાં તેમનું મોસાળ હતું. દેડૂ
તેમને લોહગાવના લોકો આદના
પોતાના ભક્તિલીલામૃતમાં ઠહે છે કે-

“શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ તો મનુષ્યના
આનંદ ગોકુળને જ મળ્યો; તેજ પ્રજા
સ્ત પ્રેમ લોહગાવેજ લૂંટ્યો.”

તેના ઉપર બેસીને તુકારામજી ભજન કર્યા કરતા હતા. તુકારામના પ્રયાણ પછી આ શિલા ઉપાડીને એક 'વૃંદાવન' આગળ મૂકેલી છે. અહીં વારકરીઓનાં હજુ પણ ભજન થાય છે. પંઢરપુરના વારકરી આજંદી જતાં માગશર વડી નવમીને દિવસે અહીં રોકાય છે. થોડાક વખત સુધી મોઝે વંશના લોકો અહીં જમીનદાર હતા, આજે આ વંશના કૃષ્ણ મોઝે નામક વ્યક્તિ મુંબઈમાં એક મેવાવાળાને ત્યાં નોકર છે. શિવળા કાસારનું મકાન હજી ખંડેરના રૂપમાં મોજુદ છે. તેની ભાંગી-તૂટી દિવાલોથી જણાય છે કે આ કોઇ મોટી ભારે હવેલી હશે. આ હવેલીનો દરવાજો પશ્ચિમ તરફ હતો. હવેલીની સામે મહાદેવજીનું એક મરામત થયા વિનાનું મંદિર છે. લોકો કહે છે કે, એજ મંદિરમાં બેસીને તુકારામજી અને શિવાજી મહારાજના વાતો કર્યા કરતા હતા. લોહજાંવના શિવજી પાસે પાંચસો યજ્ઞ હતા, તે મારફતે તે કલાઇ, સીસું અને વાસણનો મોટો વેપાર કરતા હતા. તુકારામના સમયમાં પુનવાડી (પૂના) નાનકડું બજાર હતું અને લોહજાંવના ઇલાકામાં આવેલું ગણાતું હતું. લોહજાંવનાં મોટાં મોટાં પડેલાં મકાનો, ત્યાંનો ઘણો મોટો મહારવાડો, ત્યાંના માળીઆ અને કાસારો તથા પુરાણાં મકાન અને ગામનો આકાર જોતાં લાગે છે કે, તે કોઇ વાર મોટો કસ્બો હશે. લોહજાંવથી પગે ચાલીને આજંદી અહીં કોસ, દેહ સાત કોસ અને સાસવડ નવ કોસ (એક કોસ એટલે બે માઈલ) છે. લોહજાંવમાં કાસાર, મોઝે, ખાંદવે અને માળી જૂના રહેવાસી છે. કોંડ પાટીલ ખાંદવે, નાવજી માળી અને શિવળા કાસાર (તુકારામના શિષ્ય) આજ લોહજાંવના હતા. માળીઓમાં ભાલેકર, ઘોરપટે, ગરુડ અને ભૂકણ, એ ચાર પર વેતનવાળાં છે—અર્થાત્ જીવિદા માટે જગીરતરીકે મળેલ છે.જાંવમાં તુકારામનું મંદિર છે. આ મંદિર શિવજી

+ તુકારામની કુચી આવી અથવા તુકારામની કુચીને મહારાજના કહે છે.—નિર્દી અનુવાદક

કચેશ્વરના હરિદીતનના પ્રતાપથી વાદળ ચઢી આવ્યાં અને
 નેરથી વરસવા લાગ્યાં. આ કથા પ્રસિદ્ધ છે. આ સંબંધના
 કાગળ-પત્રો પણ હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. વરસાદને માટે
 દીતન કરવાનું સ્વીકારતાં તેમણે કહ્યું હતું કે ‘શ્રીહનુગા-
 નજના મંદિરમાં આનંદગિરિ મઠમાં હરિકથા માટે મંડપ
 ઉભો કરો. શ્રીહરિની કથા-દીતન કરીશું, જગવાનને પોકા-
 રીશું, એથી વરસાદ અવશ્ય પડશે.’ કથા-સંકીર્તન શરૂ
 થયાં, નામ-સંકીર્તન થવા લાગ્યું અને તેજ ક્ષણે વૃદ્ધિ
 શરૂ થઈ તથા દિવસ અને રાત ૨૪ કલાક સુધી એટલો
 નેરથી મૂસળધાર વરસાદ પડ્યો કે લોકો તૃપ્ત થઈ ગયા
 અને કહેવા લાગ્યા કે, હવે વૃદ્ધિ અટકી જાય તો સાફ !
 આ પ્રમાણે ળધા લોકો જહુ સુખી થયા. આ કથાનું સમ-
 થન કરનારાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો પણ મોજૂદ છે. કચે-
 શ્વરના વંશજો પૂના અને સતારામાં આજે જાગીરદાર છે.

૧૫-જહિણાળાઈ

તુકારામના શિષ્યમંડળમાં જહિણાળાઈનું સ્થાન ઘણું
 ઉચું છે. એ કેટલાંયે વર્ષોસુધી દેશમાં રહ્યાં, તેમનાં દીતન
 સાંભળતાં રહ્યાં અને તેમની કૃપાથી સ્વાનુભવસંપન્ન પણ
 થયાં. તેમણે થોડાક આત્મચરિત્રાત્મક અને કેટલાક ઉપ-
 દેશાત્મક અભંગ રચ્યા છે. નિલોળારાય અને મહીપતિ
 ભુવાનાં વચ્ચેનાં ખૂબ માન આપવામાં આવે છે, પરંતુ
 તેમનાથી પણ અધિક મહત્ત્વ જહિણાળાઈનાં વચ્ચેનાં આપ-
 વામાં આવે છે. કારણ કે જહિણાળાઈએ તુકારામ મહા-
 રાજના સંબંધમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે એ સંતને પ્રત્યક્ષ
 જોઈને તથા તેમના સત્સંગથી લાભ ઉઠાવીને અધિકાર-
 મુક્ત વાણીથી લખ્યું છે. જહિણાળાઈના અભંગોનો સંગ્રહ
 સંવત ૧૯૭૦ માં જામગાંવના શ્રી. ઉમરખાને પ્રસિદ્ધ કર્યો
 હતો. પરંતુ મને એ અભંગોની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રત
 જહિણાળાઈના શિગર (શિવપુર) ગામમાં જહિણાળાઈના
 વંશજ શ્રી રામજી પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે. એજ શિગર

ગામમાં બહિષ્ણાબાઈની તથા નિલોબારાયના શિષ્ય શ્રી
સ્વામીની સમાધિ છે. તેમના વંશજ પણ એજ સ્થાનમાં
રહે છે. બહિષ્ણાબાઈનું નામ તુકારામ મહારાજના શિષ્યોના
નામોમાં છે અને રામદાસ સ્વામીના શિષ્યોની નામાવલીમાં
પણ છે. તેથી યથાર્થમાં બહિષ્ણાબાઈ વારકરી હતાં કે
રામદાસી, અથવા બહિષ્ણાબાઈ એક નહિ પણ બે હતાં એ
એક વિવાદયુક્તજન હતું. પરંતુ શિબિરમાં ત્રણ દિવસ રહીને
બધી પોથીઓ અને કાગળ-પત્રો તપાસ્યા પછી એમ નક્કી
થયું કે, બહિષ્ણાબાઈ બે નહિ, પરંતુ એકજ છે. તેમણે
તુકારામ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને ઉત્તરવયમાં તે રામ-
દાસના સત્સંગમાં રહેલાં. સમર્થ રામદાસે હનુમાનજીની
એક નાનકડી મૂર્તિ આપી હતી. આ મૂર્તિ બહિષ્ણાબાઈના
રામમંદિરમાં હવે સુધી છે. બહિષ્ણાબાઈ ઉપર ક્યારે અને
કેવી રીતે તુકારામે અનુગ્રહ કર્યો, એનું વર્ણન બહિષ્ણા-
બાઈએ પોતે પોતાના અલંગોમાં કર્યું છે. બહિષ્ણાબાઈના
અલંગોની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રતમાં પણ કેટલીયે જગ્યાએ
'સદ્ગુરુ તુકારામ સમર્થ' 'શ્રીતુકારામ' 'રામ તુકા' કહીને
શુરૂપમાં 'શ્રીતુકારામ મહારાજ તથા શ્રીરામદાસ સ્વામી'
બંનેનીજ વંદના કરેલી છે.

બહિષ્ણાબાઈનો જન્મ સંવત ૧૬૯૦માં થયો. તે બાર
વર્ષની હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં સંત તુકારામે તેના પર અનુ-
ગ્રહ કર્યો. એમના અલંગ-સંગ્રહમાં આત્મચરિત્રના ૫૩,
નિર્ધાણના ૩૪ તથા ભક્તિ, વૈરાગ્ય બ્રહ્મ અને માયા, વિકૃત,
પંઢરી, ત્રિશુણ, અનુતાપ, સંત, સદ્ગુરુ, જ્ઞાન, મનોબોધ,
બ્રહ્મકર્મ, પ્રતિવ્રતા ધર્મ, પ્રવૃત્તિ વગેરે વિષયો પર અનેક
અલંગ છે. નિલોબારાયના જેવીજ એમની વાણી પ્રાસા-
દિક છે. એ પૂર્વજન્મનાં યોગગ્રંથ હતાં, પૂર્વનાં પુણ્યોના
પ્રતાપથી ઉન્નત કેળમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને તેમણે તુકારા-
મને અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો, રામદાસ સ્વામીનો પણ સં-
સંગ પ્રાપ્ત કર્યો અને પરમપદને પામ્યાં. સંત તુકારામે
ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો તે પ્રસંગ અહીં જોઈએ.

ઉ. કયા તુકાસમ મદાસાજ પાતે કરે છે, તે અમ વૈજ્ઞ-
વોની આજ્ઞાન માયા છે. આપ અરી રહો, ખાખા-પીપાની
કંઈ પણ ચિંતા ના કરો, તેનો પ્રગમ અમ કરી લઈશું,
એ પુણ્ય પણ અમને મળશે. જલિણ કહે છે કે, પછી
અમે તુકાસમ ને માટે રેલમાં રહી જયાં."

તુકાસમ મદાસાજનાં દર્શન, દીર્ઘન અને અત્યંતનું
પરમમુખ લંદનારી મદાભાવ્યની જલિણજાણ કહે છે કે-

"મલિરમાં રહેયાંજ રહિશ્યા મયા કરે છે અને હું
પણ રાતદલાદો તે કયા લગણ કરીશું. તુકાસમની કયા કેયી
માય છે, જલે વેરોના અર્થ પ્રગટ માય છે. તેમી માકું
ચિત્ત ધ્યાન જાને છે. તુકાસમનું જે ધ્યાન પહેતાં કોઈકા-
પુરમાં સ્વપ્નમાં જોયું હતું, તેજ જ્ઞાનમૂર્તિ ત્યાં પ્રત્યક્ષ જોઈ.
આમી નેત્રોમાં જોયું આનંદ નૂન્ય કરવા લાગ્યો ન હોય ।
દિવસે અથવા રાત્રે નિદ્રા તો સજવાર પણ આવતી નથી.
કયાંમી આવે? હવે તો તુકાસમજ અંદર આવીને જોતી
મયા છે. જલિણ કહે છે કે, આનંદની એવી લહેરો આવે
છે કે હું શું કહું? જે કોઈ સો જાતે છે તે અનુભવશીજ
જાણે છે."

૧૬-મંબાણની કથા

જલિણજાણે તો આ પ્રમાણે અન્ય વાકતોની સાથે
જે સમયે તુકાસમનાં દર્શન અને ઉપદેશનો આનંદ લઈ
રહ્યાં હતાં, તે સમયે ગોસ્વામી મંબાણ જીવા શું કરી રહ્યા
છે, તે જોઈ હવે જરૂરી છે. આ અધ્યાયમાં આપણે મહા-
શજના વાકતોનેજ જોયા કે તેઓ તેમને કેટલા માનતા
તથા પૂજતા હતા અને તેમના પર કેટલો ગાઢ સ્નેહ રાખ-
તા હતા. પરંતુ આ મિષ્ટાન્ન લોજનની સાથે કંઈક ખટાશ
પણ હોવી જોઈએ, સુંદર સુશોભિત વહાલા મુખડાને નજર
ન લાગવા દેવા માટે એક કાળું ટપકું તો હોવું જોઈએ
ને! જે એમ ન હોય તો આ સંસાર સંસારજ નહિ રહે.

તેથી ખટાઈરૂપ એ ગોસાંઈને-મંળાણરૂપ આ કાળી ટીપકી
 ણિન્દીને પણ જરા નિહાળી લઈએ. મંળાણ ગોસાંઈ તુકારામ
 રામને જાણે દુઃખ આપવા માટેજ જન્મ્યા હતા. તુકારામ
 તો નિષ્કામ ભજન કરતા હતા અને મંળાણએ પરમાર્થ
 ની દુકાન ઉઘાડી રાખી હતી ! તુકારામ ભગવાનની ભક્તિ
 વડે લોકોનાં હૃદય ભર્યા કરતા હતા અને મંળાણ લોકો
 પાસેથી પૈસા વસૂલ કરીને પોતાનું ઘર ભરતા હતા. પરંતુ
 તેમના આ વ્યવસાયમાં તુકારામને લીધે ઘણી અડચણ
 આવતી હતી. લોકો તેમના તરફજ ઢળી પડતા, તેમનાંજ
 ચરણોમાં પડતા. આ જોઈ મંળાણ તેમના ઉપર મનમાં
 ને મનમાં ખૂબ બળતા હતા, તેમના નામથી ચિઠાતા હતા,
 તેમના ઉપર ખૂબ દ્વેષ રાખતા હતા. પરંતુ તુકારામને આ
 વાતોનો કંઈ ખ્યાલજ નહોતો. ‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ’ ને
 પ્રત્યક્ષ કરનારા, ભૂતમાત્રમાં ભૂતભાવન ભગવાનને જોનારા,
 સર્વભૂતહિતરત ભગવદ્ભક્ત મહાત્માના હૃદયમાં ભગવાન
 સિવાય ખીણ કોઈ વસ્તુ માટે અવકાશજ ક્યાંથી ? પરંતુ
 ભગવાનનું કૌતુક જુઓ કે પોતાના પ્રિયતમ ભક્તની શાંતિનું
 અલૌકિક તેજ દેખાડવા માટે કહો. આ ભક્તની શાંતિની
 પરીક્ષાને માટે કહો, તેમણે એક કસોટી કરી કે મંળાણને
 તુકારામના ઘરની તદ્દન નજીકમાં લાવીને રાખ્યા. હજારો
 વિના સજ્જનનું સૌજન્ય ગુપ્તજ રહી જાય છે, સંસાર
 ઉપર તેનો પ્રકાશ ફેલાવા પામતો નથી.

“ખરાબ ભલાને દેખાડે છે, હીન ઉત્તમને ખતાવે છે.
 તુકારામ કહે છે કે, નીચાઓ દ્વારા ઉંચાઓની ખબર
 પડે છે.”

મંળાણએ તુકારામ સાથે દુસ્મનાવટ આદરી, પરંતુ
 તુકારામની ભક્તિ એટલી બધી ઉંચે વધેલી હતી કે તેઓ
 હમેશાં અન્તઃપશુત્વના સુખાસન ઉપરજ વિરાજમાન
 રહેતા હતા. મંળાણ તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા આવ્ય.
 રજા દેતા, અવશ્ય દેખાડુદિને લીધે આવતા હતા; પરંતુ

એણે તેમને શું ? તેણે તો મળાણ ઉપર પ્રેમાદિજ શખતા દત્તા. એ દેણ દિવસ મળાણ દીર્ઘનમાં ન આવે તો તુકારામ તેમને માટે દીર્ઘન કરવામાં વિતંબ કરતા, તેમની શાદ લેતા, તેમને ખોતાવવા માટે દેણને મોકલતા અને તેણે આવે ત્યારે તેમનું ખૂબ સ્વાગત કરતા. પરંતુ 'ઉપા પડાનું પાણી' આ કામનું ? મળાણ ઉપર કંઈપણ અસર થતી નહોતી. તે ખાતાના દેખનેજ સમગ્રતો શખતા. આખરે એક દિવસ મળાણના દેખને બહુની ઉઠવા માટે સારા અવસર મળ્યો.

તુકારામના ધીવિકૃત મંદિરને અડીનેજ મળાણનું મકાન હતું. તેમના મકાન અને તુકારામના મંદિરની પરિક્ષમાની વચ્ચેમાં રસ્તામાંજ મળાણને ફૂલોના કેટલાક ઊંડ શાખ્યા દત્તા અને એક નાનો એવો બગીચો બનાવ્યો હતો. એ બગીચાની ચાર તરફ કાંટાની વાડ કરી હતી. એક દિવસે તુકારામને તેમના સચરા અપ્પાણ તરફથી મળેલી ભેંસ, વાડ બોળગીને મળાણના બગીચામાં દાખલ થઈ. બસ, પછી પૂછવુંજ શું ? મળાણ તુકારામ પર ગાળો વરસાવવા લાગ્યા. પરિક્ષમા-પ્રદક્ષિણાના રસ્તામાં કાંટા પેરાયતા હતા. હરિદિની-એકાદશીનો દિવસ હતો, યાત્રી-ઓની તે દિવસે બારે બીડ થતી હતી. પરિક્ષમા કરતાં કરતાં તેમના પગમાં કાંટા ન વાગે, તેટલા માટે તુકારામ મહારાજે પોતેજ ખાતાના હાથે તે કાંટાને ત્યાંથી ખસેડ્યા ને રક્તો સાફ કર્યો. પરંતુ મળાણના દેખને બાબૂકી ઉઠવાનો ખબર સારો રક્તો મળ્યો. સાપ ઉપર બૂટાથી ને પગ પડી જાય તો તે જેમ કાળ જેવો બનીને કરડવા દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મળાણ ખબર ક્રોધવશ થઈને હાંત પીસતો તુકારામ ઉપર તૂટી પડ્યો અને એજ કાંટાળી વાડનાં ઝાંખ-સંવટે તેમને મારવા લાગ્યો. મોંમાંથી ગાળો બકચે જતો હતો ને હાથ વડે કાંટાળાં ઝાંખરાં મારતો જતો હતો. મારતાં મારતાં તુકારામને અધમુઘા જેવા કરી નાખ્યા. તુકારામની શાંતિની પરીક્ષાનો આ સમય હતો અને તેણે

આ પરીક્ષામાં પૂરેપૂરા પાર ઉતર્યા. તુકારામે મંબાજીનો માર છાનામાના સહન કરી લીધો, મુખેથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ અને વિરોધ પણ ના કર્યો. મહીપતિ ખુબ કહે છે કે તુકારામની પીઠ ઉપર દસ-વીસવાર ફટકા (કાંટાળા) પડ્યા. છતાં તેઓ શાંત રહ્યા, શાંતિથી આની ફરિયાદ મંદિરમાં લગવાનની પાસે લઈ ગયા. એ પ્રસંગે તેમણે છ અલંગ કહ્યા, તેમાંના એકનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:-

“ખડું સાફ કર્યું” લગવનું! આપે ઘણું સાફ કર્યું કે ક્ષમાની અવધિ જોવા માટે કાંટાનાં ઝાંખરાં વડે માર મરાવ્યો, ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અનીતિ દ્વારા નકામી તકલીફ અપાવી અને અંતે ક્રોધથી પણ છોડાવ્યો.

‘કાંટાળો રસ્તો સાફ કરવા ગયો તો’ કાંટાવડે માર મરાવ્યો.’ આથી તુકારામનું ચિત્ત કંઈક દુઃખી તો થયું. પરંતુ લગવાને ‘ક્રોધથી છોડાવ્યો’ તેનાથીજ તેમને ખૂબ સંતોષ થયો. જીજીએ ખૂબ સાવધાનીથી એકેએકે તેમના શરીરમાંથી બધા કાંટા કાઢ્યા અને તેમને આરામથી સુવાડ્યા. તે પછી જ્યારે કીર્તનનો સમય થયો અને મંદિરમાં કીર્તનની તૈયારી થઈ ચૂકી તથા તુકારામે જોયું કે, મંબાજી હજી સુધી આવ્યા નથી, ત્યારે તેઓ ચોતે તેમને ઘેર ગયા, તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તેમના પગ દબાવતા દબાવતા પગ પાસે બેસી ગયા. મંબાજીના ચિત્તમાં ડાંખે એવી કોઈ વાત તેમણે કહી નહિ. તેઓ સરજ અને વિનમ્રભાવે કહેવા લાગ્યા કે ‘દોષ તો મારોજ છે. મેં છોડને નુકસાન ન કર્યું’ હોત તો તમને પણ ગુસ્સો ન થાત. મને ખડું દુઃખ થાય છે કે આપના હાથ અને મોંમાં મારે લીધે દર્દ થતું હશે.’ આમ કહેતા કહેતા આંખેમાં આંસુ લાવી મસ્તક નીચું નમાવીને તેઓ તેમના પગ દબાવતા લાગ્યા.* તુકારામનું આ વિલક્ષણ સૌજન્ય જોઈને

વન્ય છે! વન્ય છે! પ્રાચીનમરણીય સંત તુકારામ! નમસ્કાર કરીને મને પ્રતિભાવ આપો. ‘અધિમા એ પારનું સત્ત્વ છે’ એ વાત

તુકારામને આ યુગના પ્રહલાદ માનો. પોતાના અંતઃકરણને સાક્ષી રાખીને જે પણ તેમની સ્તુતિ કરે છે, તેઓ નિજનંદમાં મસ્ત રહે છે. બહિષ્ણ કહે છે કે, લોકો તેમની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે, પરંતુ એક શબ્દમાં તેમની યથાર્થ સ્તુતિ એજ છે કે તુકારામ કેવળ પાંડુરંગ હતા.”

૧૭-નિલોઞ્ઞરાય

પિંપળનેરના નિલોઞ્ઞા અથવા નિલોઞ્ઞરાય સંત તુકારામના શિષ્યોમાં શિરોમણિ થયા. લગભગ બધા શિષ્યો ભલા-ભોળા, શ્રદ્ધાળુ, પ્રેમી અને નિષ્ઠાવાન હતા અને તુકારામ તેઓ બધા પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા. રામેશ્વર ભટ્ટ વિદ્વાન હતા અને બહિષ્ણાખાઈનો અધિકાર વધારે હતો. પરંતુ સંત તુકારામના ઉપદેશોની પરંપરા ચાલુ કરનારા અને ત્રિભુવનમાં તેમનો ઝંડો ફરકાવનાર જે એક શિષ્ય થયા તે નિલોઞ્ઞારાય હતા. સંત તુકારામને ત્રણ પુત્ર હતા, તેમાં પરમાર્થ બાબતમાં નારાયણ બુવા સારા હતા, પરંતુ નિલોઞ્ઞાનો અધિકાર મેળવનાર કોઈ પણ ન થયો. એમનો અધિકાર સંત તુકારામનીજ કૃપાનું ફળ હતું, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ તે અધિકાર સંત તુકારામના અધિકારની બરાબરીનો હતો. નિલોઞ્ઞારાયનું ચરિત્ર, જાણે કે તુકારામ મહારાજનાજ ચરિત્રની નવી આવૃત્તિ હતું. વારકરી સંપ્રદાયના દેવ પંચાયતનમાં આજ પાંચ દેવતા છે. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને નિલોઞ્ઞા. આ પંચાયતન સર્વમાન્ય અને સર્વપ્રિય છે. ઉત્કટ ભગવતપ્રેમ, પ્રખર વૈરાગ્ય, અલોકિક જ્ઞાન ઇત્યાદિ ગુણો નિલોઞ્ઞામાં પોતાના શુરુ તુકારામના જેવાજ હતા. લોકદષ્ટિમાં તેમનો આદર પણ એવોજ હતો કે તુકોળા અને નિલોળા એકજ માનવામાં આવતા હતા અને એ માન્યતા ચોગ્ય પણ હતી. નિલોળાની શુરુપરંપરાનું વિવરણ આ અગાઉ અપાકે ચક્રું છે. શુરુકૃપાના સંગ્રહમાં નિલોળા કહે છે કે—

“પરમ કૃપાળુ શ્રીગુરુનાથ તુકારામ દયાર્મી”

કેમ પસંદ પડે ! તેથી તું અખંડ પરમાર્થમુખ ઇચ્છતી હોય તો મારી સાથે ચાલ.' મેનાવતી શરમથી મુખ નીચું રાખીને બોલી: 'હું' મન, વચન અને કર્મથી આપનાં ચરણોની દાસી છું.' આપ આજ્ઞા કરો અને હું તેનું પાલન કરું, એ તો મારો ધર્મ છે. માયા-મોહના સમુદ્રમાં હું ડૂબી રહેલી છું અને આપ આપનો સાથ આપીને મને ઉગારી રહ્યા છો. આથી વિશેષ સફળાગ્ય મારું બીજું કયું હોય ! નાથ ! આપના વિના હું અહીં રહી શકીશ નહિ, એવા રહેવાથી તો મરી જવું સારું છે. આપ જ્યાં પણ જશો ત્યાં—હું ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક આપની પાછળ પાછળ ચાલીશ. ઠાકોરણ વિનાના મંદિર અને જળ વિનાના કમળ જેવી જાનીને હું નહિ રહું. દીપજ્યોતિની પેઠે મારો-આપનો અતૂટ સંબંધ છે.'

આ સાંભળીને નિલાણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાનું ઘર-ખાર, ગાય-બળદ બધું દાન દઈને સહધર્મિ-ણીને સાથે લઈને તેમણે પ્રસ્થાન કર્યું ! ફરતાં-ફરતાં પંઢરીમાં આવ્યા, ત્યાંના અપાર પ્રેમાનંદમાં બંને જણ તદ્દલીન થઈ ગયાં. તે સમયે સંત તુકારામની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ હતી. તેમનો મહિમા જાણીને આ પતિ-પત્ની આજાંદી થઈને દેહમાં આવ્યાં. દેહમાં તે સમયે તુકારામના પુત્ર નારાયણ જુવા હતા, તેમની સાથે નિલાણને અત્યંત સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો. નારાયણ જુવા પાસેથી તેમણે તુકારામનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર સાંભળ્યું. આથી સંત તુકારામના ચરણોમાં તેમનું ચિત્ત સ્થિર થઈ ગયું. થોડો સમય ત્યાં રહ્યા પછી નિલાણ પંત અને મેનાવતી તીર્થયાત્રા કરવા આગળ વધ્યાં. અનેક તીર્થોમાં જામણ કર્યું. જ્ઞાનેશ્વરી, નાથભાગવત, સંત તુકારામના અલંગ વગેરેનું શ્રવણ-મનન જરાબર થતું રહ્યું. અંતે તેમને સંત તુકારામની એવી લગની લાગી કે—

તુકા ધ્યાનીં તુકા મનીં, તુકા દિસે જનીં વનીં.

તુકા તુકા મહોણી, નિશીદિની બોભાટ. (૪-૧૩૪)

પ્રાતઃકાળે સ્નાનાદિ કરીને એ શ્રીરામલિંગનું ખૂબ ભક્તિથી પૂજન કરતા અને ત્યાર પછી કુલકર્ણીનું-સુખીપણાનું કામ સંભાળતા હતા. એક વાર એવો પ્રસંગ બન્યો કે, એ પૂજનમાં ખેડા હતા અને કચેરીમાંથી તેમને તેડું આવ્યું. તેમણે કહેવરાવી દીધું કે 'ઠીક, આવું છું.' પરંતુ પૂજનમાંથી વચમાં કેવી રીતે ઉઠી શકે? એટલામાં ચાર વાર અપરાસી આવી ગયો, પરંતુ તેમની પૂજન સમાપ્ત થઈ નહિ. ત્યારે આખરે તેમને પકડી મંગાવવામાં આવ્યા, કચેરીમાં પહોંચીને તેમણે પોતાનો હિસાબ આપ્યો અને ત્યાંથી ને પાછા આવતાં એવો નિશ્ચય કરીને ખેસી ગયા કે હવે આ ચાકરીને અંતિમ નમસ્કાર છે.

જ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરીને વિવેકથી પોતાની અંદર ભેંચું અને કહેવા લાગ્યા કે, આવા સંસારમાં આગ લાગો, આવો પ્રપંચ-ગૃહસ્થાશ્રમ બળીને ભસ્મ થઈ જાયો, કે ને પરમાર્થમાં બાધક થાય છે ! જો હું સ્વતંત્ર હોત તો શું દેવપૂજનને આમ વચમાંજ છોડીને જાત ? ધિક્કાર છે પરાધીન થઈને જીવવાને ! ખોટાં કામ કરો, ખેડૂતોને લૂંટો, નીચ બનીને બીજાનું ધન હરી લો અને પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબપરિવારનું પેટ ભરો, આથી વધારે લગભગ જનકે જીવન બીજું કશું છે ! આવા જીવનને ધિક્કાર છે ! !

નિલાજીએ તે દિવસે વૃત્તિ (આજીવિકાનું સાધન) નો ત્યાગ કર્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે, સંસાર-દારિદ્ર્યને નષ્ટ કરવા માટે હવે સાધુ-સંતોનો સંગ કરીશ અને પરમાર્થરૂપી ધન એકઠું કરીશ. તેમના પોતાના જીવન ઉપર ભારે અનુતાપ થયો. 'અનુતાપ-પશ્ચાત્તાપથી દેહ બળવા લાગ્યો, કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી.' પોતાની સદ્ધર્મિની આગળ પોતાનો નિશ્ચય જાણાવતાં તેમણે કહ્યું : 'હું તો હવે ભગવાનને શોધવા માટે ઘર-બાર ત્યાજીને આવ્યોજ જઈશ. પરંતુ હું તરીકે અને તું આ માયામાં તરફતની પડી રહે, એ મને

પોતેજ દાજ્જ કહી લીધી. આવી આવી અનેક અદ્ભુત
પટનાઓ જની હતી. નગરમાં ચાલત જે માથ મુખી કીર્તન
ચાલ્યા ક્યોં. નગરનો કાયદો હતો કે, જે પતોર રાત
વીતી ગયા પણ કીર્તન બંધ કરવું. તે પ્રભાતે તેમના
કીર્તનને માટે પણ નગરના કોટવાળે જેજ દુકમ ચાલુ
રાખવા ઉચ્છ્રયું; પરંતુ અહીં તો ભગવાનનો હરનાર હતો.
ત્યાં મનુષ્યોનું કોણ સાંભળે ? નિલાલ કીર્તન કરી રહ્યા
છે, જે પતોરને બદલે પણ પતોર રાત વીતી ગઈ છે, તો
પણ કીર્તન બંધ નથી મતું. એટલે કોટવાળ સિપાઈઓની
દુકદી સાથ કીર્તન બંધ કરાવવા પોતેજ ચાલ્યો આવ્યો.
આવીને બેઠો, બેઝનાંજ નરિનું નામ અને ભક્તની વાણી
તેના કાનોમાં પડી. સંકીર્તનના પ્રેમાનંદે તેના હૃદય ઉપર
એવો અધિકાર જમાવો લીધો કે કોટવાળ કીર્તન બંધ
કરવાની વાત બૂલીને ત્યાંજ લાગી ગયો અને નિલાલનાં
ચરણોમાં પડીને તેમનો શિષ્ય બન્યો.

“નિલાલ ચરીરે કીંગણ હતા, વળું ગોરો હતો,
નાક સરળ હતું, નેત્ર મોટાં હતાં. હૃદય વિશાળ અને ઠમર
પાનળી હતી. ચરીરનો ધાટ બધી રીતે મુયોજિત હતો.”

ગળામાં તુલસીની માળા અને હાથમાં કૂલોના ગજરા
ચોબતા. કીર્તનને માટે ઉભા થતા ત્યારે બહુ મુયોજિત
લાગતા અને કીર્તન-રંગમાં પ્રદાસ્વરૂપજ પ્રતીત થતા
હતા. તેમની કીર્તનશૈલી એવી સરળ ને સુબોધક રહેતી
કે આળાલ-વૃદ્ધ વનિતા તથા તેલી-તંબોળી મુધીના બધા
સરળતાપૂર્વક સમજી શકતા અને તેનો લાભ ઉઠાવતા
હતા. એક વાર નિલાલનું કીર્તન સાંભળવા એક વણ-
જારો આવ્યો હતો. તે ઘણોજ કૂર સ્વભાવનો માણસ
હતો, પરંતુ નિલાલનું કીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં એને
પશ્ચાત્તાપ થયો અને એ નિલાલને શરણે ગયો તથા
વારકરી બન્યો. નિલાલ એક વખત એના આશ્રયથી એને
ઘેર પણ ગયા હતા. તેણે તેમની ખૂબ સેવા કરી. પરંતુ

તેની સ્ત્રીએ નિલાલને ઘણી ખરી-ખોટી વાતો કહી. તે કહ્યું કે—‘તમે લોકો ભારે જુઠ્ઠા, કપટી અને ઢાંગી છે. મારા પતિને ફેસલાવીને તો તમે લોકોએ માફ સત્યાનાશ વાળી લીધું છે; તમે મહાકુટિલ, લોભી અને પાર્શ્વિક છો. વગેરે’ આ સાંભળીને નિલાલ તેમની પાસે દોડી ગયા અને તેમના પગ પકડી લીધા તથા બોલ્યા કે ‘માતા! તું સત્ય કહે છે, હું એવોજ પતિત છું, મંદબુદ્ધિ છું, તેં બહુ સારો ઉપદેશ કર્યો. હવે હું સમજ્યો. હવે તું જનનીનાં આ વચનોને હું હૃદયમાં ધારણ કરીશ.’

નિલાલનો અધિકાર મહાન હતો, એ તેમની અભંગ-વાણી પરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનાં વૈરાગ્ય, ક્ષમા, શાંતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિએ લોકોનાં હૃદયોમાં ધર કરી લીધું. સંત તુકારામ પછી વારકરીઓના ભક્તિપંથનો પ્રચાર જેટલો નિલાલએ કર્યો, તેટલો ખીજે કોઈ પણ કરી શક્યો નહિ. તેમણે સાચેજ સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર પર ભાગ-વત-ધર્મનો અંકો ફેરકાવ્યો હતો.

૧૮-શ્રી તુકારામ મહારાજ પછી-

નિલાલના મુખ્ય શિષ્ય શિઝિરના ગર્ગંગોત્રી યજ્ઞ-વેદી બ્રાહ્મણ શંકર સ્વામી હતા. તેમના પ્રપૌત્રના પૌત્ર હાલમાં હયાત છે. તેમનું કુળનામ લાએ હતું, વડવાઓ-પૂર્વજો લખપતિ હતા. તેઓ શરાદીનું કામ કરતા હતા. શંકરસ્વામી જ્યારે પૂનામાં હતા, ત્યારે નિલાલની સાથે આજંદી અને પંઢરીની યાત્રા કરતા હતા. તેમના ઉપર જ્યારે નિલાલ પૂરેપૂરા સંતુષ્ટ થયા ત્યારે એ શિઝિરમાં જઈને રહેવા લાગ્યા. શંકરસ્વામીના શિષ્ય મલાખ્યા વાસ-કર નામના એક લિંગાયત વણિક હતા. તે નિઝામ રાજ્યમાં બાલકી નામના ગામમાં રહેતા હતા. મલાખ્યા વાસ-કરેજ પહેલવહેલી વારકરી મંડળની એક નવી શાખા સ્થાપી અને અખાદી એકાદશીને દિવસે રાનેશ્વર મહારાજની

પાલખીજ આજંદીથી બજન-સમારંભપૂર્વક પંદરપુર તરફ જવાની પ્રથા ચાલી. સંત તુકારામના પુત્ર નારાયણ જુવાને ઉત્તરપતિ શાહ મહારાજ પાસેથી બહિષ્કારીકે ત્રણ ગામ મળ્યાં. તેમના પુત્ર જાગીરદારની માફક રહેવા લાગ્યા. એક વાર મતાપ્પા દીતંન દરવા દેવા અને ત્યાં તુકારામના પોત્ર ગોપાલ જુવા પધાપી. મતાપ્પાએ તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યા અને જણાવ્યું કે, દીદરિતું દીતંન દરવાનો અધિકાર અધારમાં આપનો છે. આપની એરલાઈરીમાં માદાથી લેટલું બની ગયું, તેટલું મેં દીતંન કર્યું છે; હવે આપણ દીતંન સંભાળાવીને આ કાનેને પવિત્ર કરો. હોં છે કે, તે સમયે ગોપાલ જુવાના ગુબેગી બે અભંગ પણ શુદ્ધ રૂપમાં ના નીકળ્યા ! આથી તેમની ખૂબ મરકરી થઈ ત્યાર પછી મતાપ્પાએ બરાબર સંભાળાવી. ગોપાલ જુવાના ચિત્ત ઉપર તેનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો, તે જાંડારા પર્વત ઉપર છ વર્ષ રહ્યા. ત્યાં તેમણે સંત તુકારામના અભંગ તથા જ્ઞાનેશ્વરી વગેરેનું અધ્યયન કર્યું અને પછી દીતંન પણ દરવા લાગ્યા. તેમણે વારકરી સંપ્રદાયની એક બીજી શાખા ખોલી. એ દેવની શાખા થઈ; ત્યારથી વારકરી સંપ્રદાયની બે શાખાઓ ચાલી આવે છે. સીધી શુર-પરંપરાથી ચાલી આવેલી શાખા વાચકરોની છે. તેથી જોજ વિશેષ માન્ય છે. ગયાં ગો-બસો વર્ષની અંદર વારકરી સંપ્રદાયમાં અનેક મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા અને બધી જાતિઓમાંથી થયા. સંતોનાં અસ્તિત્વના લેખક અને સંત તુકારામના કૃપાપાત્ર મહીપતિ જુવાનું (સંવત ૧૭૭૨-૧૮૪૭) વિસ્મરણ બતાવેલી રીતે થઈ શકે ? સખારામ જુવા અમલનેરકર, બાળા અઝરેકર, નારાયણ અપ્પા,

* કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આ મંથના સંપાદક સાથે બે ત્રણ દિવસ આજંદીમા વસવાનો અને આ પાલખી તથા વારકરીઓનાં બજનો સાંભળવાનો અને દર્શનનો લાજ લેવાનો સુયોગ આ લખનારને મળ્યો હતો, તે પ્રસંગ યાદ આવે છે અને એ બાકોના બક્તિભાવને નમન-વંદન કરવાનું મન થાય છે.—ગુજરાતી અનુ...

પ્રહ્લાદ યુવા બડવે, ચાતુર્માસે યુવા, વ્યંબક યુવા ભીડે,
 હેમન્ટરાવ યુવા, ગંગુ કાકા, ગોદાજી પાટીલ, ઠાકુર યુવા,
 ભાનુદાસ યુવા, ભાગી કાટકર, સાખરે યુવાના મૂળશુર
 કેસકર યુવા, બાળા પાધ્યે, જ્યોતિ પંત મહાભાગવત,
 પૂનાના બંગોજી યુવા વગેરે અનેકાનેક લક્ષ્મી થયા, તેમ-
 નાં નામ સંસ્મરણીય છે. સાખરે યુવા, વિષ્ણુ યુવા ભેગ,
 વ્યંકટ સ્વામી વગેરેએ પણ વારકરી સંપ્રદાયની મહાત
 સેવા કરી છે. ગયાં છસો વર્ષોમાં મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત
 ધર્મ સારી રીતે પ્રસર્યો છે. કોલ્હાપુર, સતારા, શોલાપુર,
 નગર, પૂના, નાસિક, ખાનદેશ, ખરાર, નાગપુર અને નિઝામ
 રાજ્યનાં મરાઠી ભાષા બોલનારાં બધાં સ્થાનોમાં જ્ઞાનેશ્વર
 મહારાજ, નામદેવરાય, એકનાથ જનાર્દન, તુકારામ મહા-
 રાજ અને નિલોબારાય તેમજ અનેક સત્પુરુષો ભાગવત
 ધર્મનો પ્રચાર કરી ગયા છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેનો
 પાયો નાખ્યો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો, એકનાથે
 જેના ઉપર ભાગવતનો ધ્વજ ફરકાવ્યો અને અંતે તુકારામ
 મહારાજ જેના શિખર બન્યા તે ભાગવત ધર્મનું અખંડ અને
 અલંગ દિવ્ય ભવન ત્રિભુવનસુંદર શ્રીકૃષ્ણ વિકૃલની કૃપા-
 છત્રછાયામાં આજે પણ પોતાના અતિ મનોહર રૂપમાં ખડું
 છે. એવા આ ભાગવતધર્મનો નિરંતર જય હો ! જય હો !

અધ્યાય ૧૪ સંત તુકારામ અને જીજ્ઞાસુ

ઓ, પુત્ર, ઘરખાર સર્વ કંઈ રહે; પરંતુ તેમાં આસક્તિ ન થાઓ. પરમાર્થપુક્ત સાધન દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ હમેશા સાવધાન બનેલી રહે.
—શ્રીનાથ ભાગવત, અધ્યાય ૧૭

૧-જીજ્ઞાસુના ગૃહસ્થાશ્રમ

સંત તુકારામની પ્રથમ પત્ની રુકિમણીબાઈ હુકાળમાં-જ કાળનો શ્વાસ થઈ હતી અને ત્યારથી તેમનો ગૃહસંસાર ખરાબ ચાલતો નહોતો. વસ્તુતઃ તેમનાં બીજાં પત્ની જીજ્ઞાસુનું ઘરમાં રાજ્ય ચાલતું હતું. તુકારામને ૧૭ વર્ષ પછી પૂરાં થયાં નહોતાં તે અરસામાં જીજ્ઞાસુ સાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો. અને તુકારામ મહારાજ ત્યારે વૈકુંઠ સિધાળ્યા ત્યારે ગર્ભવતી જીજ્ઞાસુને પાંચમો મહિનો હતો. આ રીતે જન્મેનો સમાગમ ૨૬ વર્ષ રહ્યો. તે દરમિયાન તેમને અનેક સંતાન થયાં અને બહુ અગવડભરી હાલતમાં જીજ્ઞાસુને દિવસો કાઢવા પડ્યા. સંત તુકારામ બાવીસમે વર્ષે સંસારથી વિરક્ત થયા અને સંસાર તરફથી એમણે જે મોં ફેરવી લીધું તે પછી કદી તેમને સંસારમાં આસક્તિ થઈ નહિ. લોકાચારને માટે તેઓ સંસારી બન્યા હતા, પણ કહેતા એમજ હતા કે મારું ચિત્ત આ પ્રપંચમાં નથી, મારા શરીરનું પણ મને ભાન રહેતું નથી. લોકોને ‘આવો, પધારો, બેસો’ એમ કહીને લોકાચારનું પાલન કરવું પણ, એવી અવસ્થામાં તેમનાથી કેવી રીતે બની શકે? એક અભંગમાં તેમણે કહ્યું છે કે “મને મારાં

કપડાંનું ભાન નથી, ત્યાં હું બીજાઓની ધર્યાઓને
ખ્યાલ રાખ્યા કરું ! ”

તેમણે પોતાનાં સઘળાં પોથી-પુસ્તકો ઈન્દ્રાય
લેટ કર્યાં ત્યારથી તેમણે કદી ધનનો સ્પર્શ સુધાં
નથી. તેથી લોકદષ્ટિએ તેમની સ્થિતિ સારી નહોતી. એ
ઈનાં માતા-પિતા અને ભાઈ પૂનામાં રહેતાં હતાં
તેઓ સાધનસંપન્ન પણ હતાં. જીવંત શરૂ શરૂમાં તેમ
પાસેથી મદદ લઈને જનતા સુધી તુકારામનો ગૃહસ્થાશ્રમ
સંભાળતી હતી. પોતાના ભાઈને વચ્ચે રાખીને તેણે કે
લીક વાર વેપારમાટે તુકારામ મહારાજને રૂપિયા અપા
વ્યા. કેટલીક વાર પોતે પણ ખાતુ પાડી આપી મહારાજને
પાસેથી રૂપિયા લાવીને તુકારામને આપ્યા; પરંતુ તુકારા
મ તો રહ્યા સાધુ પુરુષ ને એવા સાધુ પુરુષોનો ઉચિત-
અનુચિત લાભ ઉઠાવનારાઓની આ સંસારમાં કંઈ કમી
નથી. આ કારણથી જો પણ વેપાર તેમણે કર્યો, તેમાં
તેમને નુકસાનજ વેઠવું પડ્યું અને જ્યારે પોતાના ભાઈ
કાનજીથી જીદા થઈ ગયા, ત્યારે તો જીવંતને ગૃહસ્થાશ્રમ
ચલાવવો ઘણુંજ કઠણ થઈ પડ્યો. આવી સ્થિતિમાં
જીવંતને સંતાન પણ થતાં રહ્યાં. પતિદેવ એવા કે ક્યાં-
યથી એક પૈસો કમાઈ લાવવાનું જાણતા નહિ અને ઘરમાં
ખાળ-ખર્યાને માટે અન્નના સાંસા પડતા ! આવી વિચિત્ર
ચિંતાજનક સ્થિતિ હોવાને લીધે જીવંતનો સ્વભાવ ચિડિયો
અને ઝગડાખોર થઈ ગયો હોય તો આશ્ચર્ય નથી. તેમને
જો આવો સ્વભાવ ન હોત તો કદાચ આ રીતે વારે વારે
ઘેરથી ભંડારા પર્વત તરફ દોડી જત નહિ; અને સંસારનો
જયો ભાર એકલી જીવંત ઉપર ન પડત તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર
ને માટે સાંસા ન પડત તો જીવંત પણ આવા ચિડિય.
સ્વભાવની ન જનત, પરંતુ ‘ શું થાત ને શું ન થાત ’ ને
વિચાર નો ગોખજ છે, ‘ શું હતું ને છે ’ એજ જોવું જોઈએ.
પ્રારબ્ધ કોઈ કે કશુંક કોઈને આપ્યું નથી, તુકારામ અને જી
આપ્યું જીવન એકસાથેજ રહીને આજે પડ્યું.

મુદ્રાપના નામવેળા આજુ સુકાનની શો પદ્મ સ્વચ્છતાને
 દેતી. દોઢો દોઢો દોઢો વરુ સ્વચ્છતાને એ શ્રેષ્ઠી ઉપમા
 આપે છે; પરંતુ સ્વચ્છતામાં અનેક વિગત મુદ્રા પદ્મ સ્વચ્છ
 અને મહામાનવો નિઃશ્વરમાનવ હોય એ સૈની ઉપમાનર
 હજારો શ્રેષ્ઠી દેતી. સુકાનમાનવ નિઃશ્વરને મહામાનવને
 માટે સ્વચ્છતામાં મંજુ વારુ ઉપમાનર દેતો. જેથી એમજ
 હોયું એવું છે, અમરને મહામાનવ એવી મેળવી દેતી.
 આ એવી મેળવીમાં ‘મહામાનવ’ સ્વચ્છતામાનવ અમરને
 મુખ યથા અમરના મુખે મહા. એમ નો દેતી મહા. નરિ.
 મહામાનવો દોઢો દોઢો અને આથી વધેતું એવું આમજ
 અને દોઢો દોઢો, અને એવું મહા. એમ નો અને પાત્રી
 સુદાં પદ્મ માટે નિમિત્ત નિમિત્ત રિતિ. એમાં અમરને એવું
 દેવ પ્રમાણે સ્વચ્છતામાં પદ્મ મહામાનવ-વિષયના યથા કરે છે.
 પ્રત્યેક સ્વચ્છતામાં પ્રમાણમાં નિમિત્ત છે, પ્રત્યેક માનવના કમો-
 તુમાર સ્વચ્છતામાં એવું છે, દોઢો દોઢો સુખ-દુઃખ આપતું
 નથી. એજ એ માનવમાનવ છે અને સ્વચ્છતામાં મહામાનવ
 આપેલો છે તો સ્વચ્છતા અને સુકાનમાનવ પરસ્પર સમાનમ
 અને સુખ-દુઃખનું કારણ પણ તેમનાં પૂર્વ-કર્મો છે. સ્વચ્છ-
 ટના સ્વચ્છતામાં કંઈક કંઈક દેતી અને તે કંઈક પરિ-
 રિતિને કારણે વિષેય કંઈક મહામાનવ રૂપ લીધું હતું, એ વાત
 આથી છે. પરંતુ આમે આમે તેનું દોઢો એવું મહામાનવ પ્રમાણ-
 બળ પણ હતું કે જેથી તેને આવા મહામાનવ અમરમાનવનો
 સમાનમ પ્રાપ્ત થયો અને અમરને, પદ્મ અને મહામાનવ
 પ્રમાણમાં મહામાનવનો સ્વચ્છતામાં પ્રાપ્ત થયો.

२-“ योगक्षेमं ब्रह्मपदम् ”

બાજાંનું ચોજ-દોમ બગવાન કેવી રીતે ચલાવે છે, તેની લાજ કેવી રીતે રાખે છે અને તેની વાત ઠંડી—ઉપર રાખે છે, તેની યોદી વાતો મહાપતિ જીવાણે ખૂબ પ્રેમથી વણવી છે. એક વાર તુકારામ મહારાજે જીવંતની સાડી કાઢી અનાથ સ્ત્રીને આપી દીધી અને જીવંતની પાસે બસ

આજ એક સાડી હતી, કે જે તે ક્યાંક આવવા-જવને પ્રસંગે અથવા લોકો આગળ જવાનું થતાં પહેરતી હતી. હવે તેની પાસે એવી કોઈ સાડી ન રહી. શરીર લાંકડા પૂરતું જ કોઈ ફાટયું-તૂટયું જૂનું કપડું પહેરવાની અને તેજ કપડે લોકો આગળ જવું પડે તેવી દશા થઈ; ત્યારે લક્ષ્મણસલા લગવાન પાંડુરંગે પોતેજ જરી ભરતની કાંડી-ગરીવાળું ઓઢણું તેને લાવી દીધું અને તેની લાજ રાખી.

મહારાજના પ્રથમ પુત્ર મહાદેવને પથરીની બિમારી થઈ હતી. જીભઘંચે લાખ ઉપાય કર્યા તો પણ કોઈનાથી કશો લાભ થયો નહિ. બધા ઉપાય કરીને જ્યારે તે થાકી ગયાં, ત્યારે તેને ઉન્માદ-ગાંડપણ જેવું થઈ આવ્યું અને તેજ અવસ્થામાં તે પોતાના પુત્રને લઈ જઈને શ્રીવિક્રમના ચરણોમાં પછાડવાના વિચારથી મંદિરમાં ગઈ. મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાંજ છોકરાને પિશાબ થયો અને છોકરો સામે સારો થઈ ગયો.

એક બીજી ઘટના પણ અહીં જતાવીએ. ગૃહસ્થાશ્રમની બધી જાનજીવન સંભાળતાં સંભાળતાં જીભઘંચે નાકે દમ આવતો હતો, તેમ છતાં આ હાલતમાં તુકારામને માટે ભોજન તૈયાર કરીને પર્વત ઉપર લઈ જવું પડતું હતું. આ આવવા-જવાની પંચાત એવી થઈ પડી કે તેને લીધે કોઈ કોઈ વાર તેના ક્ષોભનો પાર રહેતો નહિ. એક દિવસ જીભઘંચે આ રીતે રોટલા પાણી લઈને પર્વતનો લાજ ચઢતી હતી, તાપની અતિશય ગરમી પડતી હતી, પગ ગળતા હતા, કાંકરા ખૂંચતા હતા, આખું શરીર બળું બળું થઈ રહ્યું હતું, માથે તો જાણે અંગારા વરસતા હતા. આથી જીભઘંચે વ્યાકુળ થઈ ગઈ. આ સ્થિતિમાં ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેમના પગના તળિયામાં એક મોટો કાંટો એવો પેચી પેચી કે જેથી તેમનો પગ વીંધાઈ ગયો. આથી જીભઘંચે વ્યાકુળ થઈ ગયાં અને શ્રેણીય થઈને પડી ગયાં. જાનજીવન ગાયમાંથી પડી ગયું—પાણી ધરતી ઉપર ટોળાઈ ગયું.

અને પગમાંથી ધડધડાટ રુધિરધારા વહેવા લાગી. થોડી વારે તેમને ભાન આવ્યું, પોતાનાજ હાથે કાંટો કાઢવા ઇચ્છા કરી પરંતુ તે કોઈ રીતે નીકળ્યો નહિ. જીજ્ઞાસુ કાંટો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, વિધતાની ક્રરણીનો તે વિચાર કરે છે, પોતાના આવા દુર્ભાગ્યને રડી રહી છે, પોતાના પિતાને શાપ દઈ રહી છે કે કેવો સારો પતિ થોડી કાઢ્યો અને સૌથી વધારે દાંત પીચી રહી છે પેલા કાળિયા ઉપર, કે જેનો પીછો પકડીને તુકારામ ઉભા છે અને ઇચ્છે છે કે, કોઈ પણ રીતે આ કાંટો નીકળી જાય તો સાફ ! પરંતુ કાંટો એવો ખૂંચ્યો છે કે કોઈ રીતે નીકળતો નથી ! પગ-માંથી લોહી વહી રહ્યું છે અને જીજ્ઞાસુનાં મનોમય નેત્રો આગળથી પોતાના આવા પતિની સાથે વિવાહ થયાના સમયનાં દૃશ્ય એકે એકે પસાર થાય છે ! તે વિચારે છે કે, કેવા ઠાઠમાઠ સાથે પિતાએ મને પરણાવી હતી, ભાઈએ કેવા ઉત્સાહથી અને વાજતે ગાજતે વરઘોટો કઢાવ્યો અને તુલા પણ કરાવી. પિયરમાં પસાર થયેલા એ સુખના દિવસો યાદ કરી કરીને તથા તુકારામની સાથે રહેવાથી પડેલાં કષ્ટો યાદ કરીને તે ધૂરકે ધૂરકે રડવા લાગી ! આંખોમાંથી શુભ્ર-સ્વચ્છ જળધારા વહી રહી છે અને પગમાંથી રક્ત-ધારા ! આ તરફ મહારાજના પેટમાં ભૂખની જવાળા ઉઠી અને પેલી ખાબુ તેની આળ શ્રીવિકૃલનાથના હૃદય ઉપર લાગી. જીજ્ઞાસુનાં કષ્ટોએ પણ ત્યાં પહોંચીને દયા મેયાને જગાડ્યાં. કારણ કે આ કષ્ટ એક પતિવ્રતાના સ્વધર્મ-પાલનનાં કષ્ટ હતાં. સ્વધર્મોચ્ચરણ કરનારાઓ ઉપર ભગવાન દયા કરેજ છે. દયાના ભંડાર શ્રી પાંદુરંગ ભગવાન એ ધગધગતા તાપમાં તાપની જળતરા અને કાંટાની પીડાથી તરફડતી જીજ્ઞાસુ સમક્ષ પ્રગટ થયા. જેમણે જીજ્ઞાસુના સમસ્ત ગૃહસુખને પોતેજ હરી લીધું હતું. અને આ કારણે જીજ્ઞાસુ જેને પોતાના સુખના હતાં સમજીને ભજતી હતી, તે નારાયણ પણ આવા ભજનને અધીન થઈ ગયા. શ્રીવિકૃલનાથજીની એ સ્થામ સગુણ લાવણ્યમૂર્તિ સામે

ઉલેટી જોઈને શું જાણીને કંઈ સંતોષ થયો ? ના, ત્યાં
તો કોંઈકાંશિ વળી વિશેષ વેગથી લલૂકી ઉઠ્યો અને જાણ
કોઈના આંગારા વરસાવવા લાગી. તે કહેવા લાગી કે 'આજ
એ કાળિયો-કપટી, જેણે મારા પતિને ગાંડા બનાવી દીધા !
આરે એ નિર્દય ! તું હજી પણ પીછો છોડતો નથી ! શું
હવે મારી પાછળ પડવા ઇચ્છે છે ? મારી આગળ તારું
કાળું મોં લઈને શું કરવા આવ્યો છે ?' આમ કહીને જાણ
ઈએ લગવાન તરફ પીઠ ફેરવી અને બીજી બાજુ મોં કરીને
બેસી ગઈ ! જાણની એ વિલક્ષણ દૃઢતા જોઈને લગવા-
નના મનમાં પણ કંઈક કૌતુક કરવાની ઇચ્છા થઈ ! તે
લીલાનટવર જે બાજુ જાણની મોં ફેરવ્યું હતું, તે તરફ
સામા જઈને ઉભા રહ્યા ! જાણની ગુસ્સે થઈને ફરીથી
મોં ફેરવી લીધું. લગવાન ત્યાં પણ સરમુખ થયા ! આડે
દિશાએ જાણ ફરી વળી, પરંતુ જ્યાં જુઓ ત્યાં કૃષ્ણ
કનૈયો જાણનો કપટી-કાળિયો ઉભોજ છે ! અહીં જુઓ
તો પણ એજ, પણ જુઓ તો પણ તેજ, ઉપર જુઓ
તો પણ તેજ અને નીચે નજર કરો તો પણ તેજ ! તે ક્યાં
નથી ? તે સમયે જાણની આ હાલત થઈ ગઈ !

રાવણ, કંસ, શિશુપાળ વગેરેને જેમણે તેમના લગ-
વાનની સાથેના વેરને-હુશ્મનાવટને કારણે તાર્યા તે લીલા-
નટવર શ્રીવિક્રમે પોતાના પરમ લક્ષ્મીની સહધર્મિણીની
આરે બાજુ ચક્કર લગાવી તેની દૃષ્ટિ પોતા તરફ આકર્ષી
લીધી તો એમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે ! કોઈ પણ નિમિત્તે
લલેને હો પણ લગવાન તરફ જ્યાં ચિત્ત લાગ્યું કે જીવનું
બધું કામ થઈ ગયું. જાણ જે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતી તે તરફ
તેને શ્રીકૃષ્ણજ નજરે પડતા. આજરે તેણે પોતાનાં બંને
નેત્રો બંને હાથ વડે સજ્જડ બંધ કરી લીધાં, ત્યારે તો
લગવાન અંતરમાં પણ દેખાવા લાગ્યા ! પિતા જે પ્રમાણે
પોતાની પુત્રી ઉપર હાથ ફેરવે, તેજ પ્રમાણે લગવાને
જાણના આંગ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો, અને
જાણ પોતાના આંગ ઉપર મૂકીને જાણને મર

હતાં. જીવંતનું કહેવું જાણે એમજ હતું કે—

(૧) એ કોઈ કામકાજ કરતા નથી, કંઈ કમાતા પણ નથી; લગ્ન કરીને મારા પતિ તો બની બેઠા છે, પરંતુ તેમને તથા બાળકોને માટે અન્ન-વસ્ત્ર તો મારેજ લેવાં કરવાં પડે છે. સ્ત્રીની જાત હું કેટલુંક દુઃખ ઉઠાવું અને કોની કોની આગળ માફ ગરીબ મોં બતાવું?

(૨) એમને પોતાના શરીરની કંઈ ચિંતા ન હોય એ તો ઠીક, પણ એમને તો અમારી પણ કંઈ ચિંતા નથી !

(૩) પોતે તો કંઈ કમાઈને લાવતા નથી, પરંતુ જે ક્યાંકથી કંઈક આવી જાય તો તે પણ લૂંટાવી દે છે. અન્ન, વસ્ત્ર કે બીજી ગમે તે વસ્તુ હોય, જે કોઈ જે કંઈ માગે છે, તે પોતાનાં બાળકોને પૂછતા પણ નથી અને તેને આપી દે છે. બીજાનાં પેટ ભરે છે, પરંતુ મારી કે મારાં બાળકોની પરવા કરતા નથી. કદી એક પૈસો કમાવો નહિ, હા, ઘરમાં જે કંઈ પડયું હોય તો તે પણ શુભાષી વડે, એજ એમનો ધંધો છે.

(૪) ઘરમાં રહેવાનું તો જાણતાજ નથી, જ્યારે તુઓ ત્યારે વનમાંજ દોડી જાય છે, એમને શોધીને પકડી આવવા પડે છે, ત્યારે તો એ આવે છે.

(૫) બધા દીર્ઘાનિયા મળીને રાત્રે ભારે ઢોલાહલ આવે છે, કોઈને સૂવા દેતા નથી. એમના સંગથી તેમના થી પણ ઘરગાર ત્યાગી વૈરાગી બન્યા છે અને તેમની તો પણ ઘરમાં બેઠી બેઠી મારી માફક રહે છે.

જીવંતના આ આશ્ચર્ય છે. તેમને તુકારામ પણ જુદું થી કહેતા. જે સાત અવગોની આ વાત છે, તેમાંથી એક અવગના છેલ્લા અવગમાં તુકારામનો ઉત્તર પણ આવે છે. ઉત્તર એકજ છે કે ‘અધિનના બાગ મિથ્યા મિથ્યાને. ભારે ઉપદેશમાં વ્યર્થજ માયું કોઈવતું છે.’

જીવંતનું કહેવું તેમની પે નથી સિદ્ધિ દે છે,

સામાન્ય સંસારી જનોની દૃષ્ટિએ પણ હીક છે, સંસારને સત્ય માનવાની દૃષ્ટિથી પણ તદન હીક છે. અંતર્યામી એકદો દાઘે ગુણરામના ગૃહસંસારનો ગંધા ભાર પોતાને માથે ઉપાડવો પડ્યો. આથી તેમને પૂજ કદ પડ્યાં, કદાંત્રી તેમનો સ્વભાવ ચીંટિયો જની ગયો, ચીંટિયાપણામાં જે કંઈ તેણે કહ્યું તે આ રીતે તદન જરાજર છે અને તેનાં દુઃખો તથા સંસારી જીવોને સ્વાભાવિકજ સદ્ગુણભૂતિ ધાય છે. પરંતુ ગુણરામ તરફ જોઈએ અને તેમની દૃષ્ટિથી વિચારે, તો તેમનો પણ કોઈ દોષ દેખાતો નથી. સંસારનું મિથ્યાત્વ સમજાઈ ગયું, તેનાથી મન ઉપરામ થઈ ગયું, ત્યારે જો સાંસારિક ગુણદુઃખથી ઉત્પન્ન થનારાં કલંબજ ક્યાં રહી ગયાં ? તેથી આમાં તો ગુણરામનો પણ કંઈ દોષ જણાતો નથી. સૂર્યની સામે જ્યારે અંધકારજ ન રહ્યો—જાગી ઉઠ્યા પછી સ્વપ્નગત સંસારજ જ્યારે ના રહ્યો, નહીની પેલી પાર પહોંચ્યા છતાં નહીની લહરિઓની અસર ના થઈ તો એમાં સૂર્ય, જાગ્રત અવસ્થા અને પાર ઉતરેલા પુરુષને કોઈ પણ વિવેકી પુરુષ દોષિત કેમ કહી શકે ? જાગતો પુરુષ અને સ્વપ્નમાં જાડળડનારી સ્ત્રી, એ જાગેના મિલનના જેવું ગુણરામ અને અંતર્યામીનું જીવનમિલન છે. સ્વપ્નમાં જાડળડનારી સ્ત્રીના શબ્દોનું જાગ્રત પુરુષ પાસે કંઈ મૂલ્ય હોતું નથી, પરંતુ જાગતો પુરુષ તેને પણ જગાડવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે. તેજ પ્રમાણે ગુણરામે અંતર્યામીને જગાડવા માટે ‘પૂર્ણબોધ’ના અભંગ કદ્યા છે. ગુણરામ અને અંતર્યામીનું જગડો સત્વગુણ અને રજોગુણનો અઘડો છે, પરમાર્થ અને પ્રપંચનો યા પ્રક્ષ અને માયાનો અઘડો છે. પ્રકૃતિના દાસ જીવ પ્રકૃતિનાં જઘાં કામોને જરાજરજ સમજે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના સ્વામી—પુરુષની સમક્ષ પ્રકૃતિ આવતીજ નથી, પછી તેણે કાચું શું અને તેણે અસ્તિત્વજ કેવું ? પુરુષ તો અનંત અને ઉદાસીન છે, નિર્ધન અને એકાદી છે, જરાથી જીવું ચચેલો અતિ વૃદ્ધથી પણ વૃદ્ધ છે; પરંતુ અકર્તા, ઉદાસીન અને અલોકતા હોવા છતાંયે

લગવાનને માટેજ અખિલ બ્રહ્માંડ પોતાનું જની જાય છે. લક્ષ્મીને માટે તું જે કઠોર વચનો કહે છે, તે ન કહેતાં મૃદુ વચન કહે તો એમાં તારું શું જવાનું છે? આદર-માનપૂર્વક બોલાવવાથી પ્રેમવશ થઈ એટલા લોક આવે છે કે જેનો કોઈ હિસાબજ નથી. ”

‘પૂર્ણબોધ’નો પહેલો અલંગ કંઈક કઠિન-અધરો છે—“જેતરમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે અમારો વહાલો ઔધરી (જમીનદારની પદવીનું નામ છે) પાંડુરંગ અમને વહેંચી આપે છે. મહેસુલના રૂા. ૭૦૭ દેવાના હજી બાકી છે તે તે માગે છે. અત્યાર સુધી ૧૦ રૂપિયાજ આપ્યા છે. ઘરમાં હાંડી વાસણ છે, ગમાણમાં ગાય-બળદ છે. એ માગણું માગતા ઓસરીમાં ખાટલા ઉપર બેઠા છે. મેં કહ્યું કે “ભાઈ ! લઈ લો, એક વારમાંજ બધું લેણું ચૂકવી લો, આ રીતે જ્યારે હું તેમને વળગી પડ્યો ત્યારે તેઓ ચૂપ થઈ ગયા ! ”

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આ શરીરરૂપી જેતરના પ્રભુ પાંડુરંગ છે, તેમણે આ નર-શરીર આપણને વાસણ તરીકે આપ્યું છે. તે આપણને ભૂખે મરવા દેતું નથી. આ જેતરનું મહેસુલ ૮૦ રૂપિયા છે. એમાંથી હું ૮૭ રૂપિયા આપી ચૂક્યો છું. ૭૦ બાકી છે, તે તેઓ માગે છે—અર્થાત્ આ શરીર ૮૦ તરવાનું છે, આજ ૮૦ તરવા તેમને ગળાવી દેવાં પડ્યો. એમાંથી ૫ કર્મેન્દ્રિય અને ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે, તેમને તો મેં વજનમાં બેરી રીધી છે. આ રીતે ૮૦ રૂપિયાના મહેસુલમાંથી ૧૦ રૂપિયા આપી ચૂક્યો, હવે બાકીને માટે તમારો છે. ખાટલા ઉપર બેઠા છે એટલે હૃદયમાં વિરાગ રહ્યા છે.

શ્રીમદ્ જીવમદ્ગીતામાં તરવાનું વર્ણન (અ. ૧૩, શ્લોક

૧-૬) ૬૬ આપેલો છે. શ્રીમદ્ જીવમદ્ગીતામાં (અ. ૧૩

અ. ૧૩) ૬૬ આપેલો છે. શ્રીમદ્ જીવમદ્ગીતામાં (અ. ૧૩

શ્લોક ૬૬) ૬૬ આપેલો છે. શ્રીમદ્ જીવમદ્ગીતામાં (અ. ૧૩

આવી છે. શ્રી હાસજોષમાં (દશક ૧૭ સમાસ ૮-૯) તરવોની સંખ્યા ૮૨ ગતાવેલી છે, તે કારણ અને મહા-કારણ દેહને અલગ રાખવાથી ૮૦ જ બાકી રહે છે. અંતઃ-કરણ ૫, પ્રાણ ૫, જ્ઞાનેન્દ્રિય ૫, કર્મેન્દ્રિય ૫ અને વિષય ૫, આ પ્રમાણે ૨૫ તત્ત્વ થયાં. એ ૨૫ ના બળે ભેદ-૨૫ સૂક્ષ્મ અને ૨૫ સ્થૂળ, એ રીતે ૫૦ થયા. એમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહ મેળવવાથી ૫૨ થયા. એ ૫૨ માં ૪ સ્થાન, ૪ અવસ્થાઓ, ૪ અભિમાની, ૪ ભોગ, ૪ માત્રાઓ, ૪ ગુણ અને ૪ શક્તિ યાને ૨૮ તત્ત્વ એ મેળવવાથી તરવોની કુલ સંખ્યા ૮૦ થઈ. ૮૦ તત્ત્વ આ પ્રમાણે ગણતાં 'एकौ विष्णुर्महद्भूतम्'ની પ્રતીતિ અને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દેહમાં સંત તુકારામના અભંગોના એક જૂના સંગ્રહમાં આ અભંગનો આશય-ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સૂચવેલો છે:—“ઉપજ=સ્વરૂપ, જેતર=ભક્તિ, અમને=ચાર બાણ-ચાર વાણીના જીવોને, વહે=ચણી-અધિકાર, ચૌધરી=સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ—એ ચાર દેહોના ધારક ચતુર્ધર-ચૌધરી, વહાલા=પુરુષોત્તમ, પાંડુરંગ=સગુણ, સીતેર રૂપિયા=સીતેર તત્ત્વ, દશ-દશ પ્રાણ, આખ્યા=સગુણ ભક્તિને સમર્પણ કર્યો, હાંડી=અહંકાર, વાસણ=પંચમહાભૂત, ગાય-બળદ=ઈન્દ્રિયો, ઓસરી=હૃદય, ખાટલો=પલંગ, જ્યારે હું જીવવાઈ પડ્યો ત્યારે આપ સૂપ થઈ ગયા=દશપ્રાણ સમર્પિત કરી દીધા ત્યારે જીવભાવ નાશ પામ્યો, પોતાના શિવત્વની પ્રતીતિ થઈ, ત્યારે તુકારામ ભગવાન સાથે લડી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, મારો જયો હિસાબ પૂરો થઈ ગયો, હવે મારે નામે કશું બાકી નથી રહ્યું. આ પ્રમાણે ૮૦ તત્ત્વ પૂરાં થયાં.”

આ અભંગમાં પંચીકરણ સૂચવેલું છે. સદ્ગુરુ જ્યારે શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે પહેલાં એકાંતમાં પંચીકરણ સમજાવી દે છે. સંત તુકારામે એકાંતમાં જીજ્ઞાસુને પંચી-કરણ સમજાવી દીધું હશે. આથી જીજ્ઞાસુનો અધિકાર પણ

સૂચિત થાય છે. આગળ જતાં તુકારામ કહે છે કે—

“વિવેક વડેજ આ બધું એકછત્ર સામ્રાજ્ય છે, એક-જ સિંહાસનારૂઠ સમ્રાટ છે, તેમના સિવાય બીજો કોણ મને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી શકે છે?”

“લગવાન સિવાય બીજું છેજ કોણ? એમનું જેતર મેં ખેડયું—વાવ્યું, તેમનો માણસ થઈને રહ્યો અને “હવે એ મારી પાછળ લાગ્યા છે!” એમનું લોભું—માગણું મેં આ દેહમાં રહીનેજ ચૂકવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. સારા માલિક મળ્યા! એવા હરિ છે કે, સર્વ કંઈ હરી લે છે, તેથી કોઈ એની પાસે લયનું માર્યું જતું પણ નથી. એણે કેટલાયને લૂંટી લીધા અને કેટલાયને સંતોના જમીન ઉપર છોડી દીધા છે. એની નિષ્કુરતા જોઈને લોકો એના નામ ઉપર હસે છે. એ સર્વસ્વ છીનવી લે છે, પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે, સર્વસ્વ છીનવી લઈને વૈકુંઠપદ—પરમપદ આપે છે. આપણે એમના સકંજમાં ખૂણ ફસાઈએ. આ પ્રમાણે બોધ કરતાં જીજ્ઞાસુને તુકારામ કહે છે કે, મારા વિચારમાં તારા વિચાર મેળવી દે તો મારો—તારો વિરોધ મટી જાય. લગવાન સાથે મને અંતરંગ સ્નેહ થઈ ચૂક્યો છે. એ મારા કરવાથી નથી થયો, તેમનાજ આદેશથી થયો છે. તારે મારે આ ઉપદેશ છે—

“છોકરાંને મારે આમ જોઈએ ને તેમ જોઈએ એ લાલસા ત્યજ દે. જેમણે એમને જન્મ આપ્યો, તેમનાંજ તેઓ છે. એજ તેમની દેખરેખ રાખશે. તું તારું બધું છોડાવી લે અને ગર્ભવાત્રની ચાતનાઓથી બચી જા.”

વાસના છોડી દો, માયા ભેગી કરવાની શુદ્ધિ ત્યજ દો. વાસનાથીજ યમહવા ગણામાં પાવાનો ફાંસો નાખે છે. તેનો માર થઈને જ્યાંકર છે, સ્વરણ માત્રથીજ ‘મારે તો બચવું કંઈવાર હામ છે.’ એવું મને મારી કંઈવાર દેવ—તું ને આ દુર્લભ દેવ તો તું તારા વિચારને મોટું કર—વિચાર ના. વિચારને મોટું કરવાનું બંધ કર દે—

이제부터라도 우리 국민들이 우리 정부에 대해 신뢰를 가지고
우리 정부를 지지하고 협력하는 분위기를 조성해야 한다. 우리 정부
가 국민들에게 어떤 정책을 펼칠지, 어떤 방향으로 갈지, 어떤 개혁을
추진할지, 어떤 성과를 올릴지, 어떤 책임을 질지, 어떤 노력을 할지
등에 대해 국민들이 알고 이해하고 공감할 수 있도록 노력해야 한다.
국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를 조성
하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

우리 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를
조성하기 위해서는 우리 정부가 먼저 국민들에게 신뢰할만한
행동을 보여야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰할 수 있도록
우리 정부는 국민들의 의견을 듣고 반영해야 한다. 국민들이 우리
정부를 지지할 수 있도록 우리 정부는 국민들의 어려움을 해결해야
한다. 국민들이 우리 정부를 협력할 수 있도록 우리 정부는 국민들의
이익을 증진해야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고
협력하는 분위기를 조성하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

우리 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를
조성하기 위해서는 우리 정부가 먼저 국민들에게 신뢰할만한
행동을 보여야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰할 수 있도록
우리 정부는 국민들의 의견을 듣고 반영해야 한다. 국민들이 우리
정부를 지지할 수 있도록 우리 정부는 국민들의 어려움을 해결해야
한다. 국민들이 우리 정부를 협력할 수 있도록 우리 정부는 국민들의
이익을 증진해야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고
협력하는 분위기를 조성하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

우리 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를
조성하기 위해서는 우리 정부가 먼저 국민들에게 신뢰할만한
행동을 보여야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰할 수 있도록
우리 정부는 국민들의 의견을 듣고 반영해야 한다. 국민들이 우리
정부를 지지할 수 있도록 우리 정부는 국민들의 어려움을 해결해야
한다. 국민들이 우리 정부를 협력할 수 있도록 우리 정부는 국민들의
이익을 증진해야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고
협력하는 분위기를 조성하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

우리 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를
조성하기 위해서는 우리 정부가 먼저 국민들에게 신뢰할만한
행동을 보여야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰할 수 있도록
우리 정부는 국민들의 의견을 듣고 반영해야 한다. 국민들이 우리
정부를 지지할 수 있도록 우리 정부는 국민들의 어려움을 해결해야
한다. 국민들이 우리 정부를 협력할 수 있도록 우리 정부는 국민들의
이익을 증진해야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고
협력하는 분위기를 조성하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

우리 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고 협력하는 분위기를
조성하기 위해서는 우리 정부가 먼저 국민들에게 신뢰할만한
행동을 보여야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰할 수 있도록
우리 정부는 국민들의 의견을 듣고 반영해야 한다. 국민들이 우리
정부를 지지할 수 있도록 우리 정부는 국민들의 어려움을 해결해야
한다. 국민들이 우리 정부를 협력할 수 있도록 우리 정부는 국민들의
이익을 증진해야 한다. 국민들이 우리 정부를 신뢰하고 지지하고
협력하는 분위기를 조성하는 것이 우리 정부의 가장 중요한 과제이다.

વધારે આહતાં હતાં. તેમનો પતિપ્રેમ નિષ્કપટ અને નિર્મળ હતો. સંત તુકારામના ઉપદેશોનું પરિણામ તેમના ઉપર ઘણુંજ સારું આવ્યું. બીજેજ દિવસે તેમણે પોતાનાં બધાં ઘર-ખાર ગ્રાહ્યણને દાનમાં આપી દીધાં અને સંસારી બંધનોથી મુક્ત થઈ ગયાં. તુકારામ જેવા મહાત્માનો સંગ નિષ્કળ કેમ જાય ? તુકારામ પણ લગવાન સાથે ખૂબ લડયા-ઝગડયા, પરંતુ તેમનો લગવત્પ્રેમ જ્વલંત હતો. એવીજ વાત જીજ્ઞાસુની પણ સમજવી. પ્રેમ વિના ઝગડો થતો નથી. ઝગડાની સરચાઈથી નિષ્કપટ પ્રેમ, શુદ્ધ આચરણ અને સાચી નિષ્ઠાજ પ્રગટ થાય છે.

૫-સંતાન

જીજ્ઞાસુને કાશી, લાગીરથી અને ગંગા, એમ ત્રણ ઠંઠ્યાઓ અને મહાદેવ, વિકુલ અને નારાયણ, એ ત્રણ પુત્રો થયા. એમાં કાશી સૌથી મોટી હતી અને નારાયણ સૌથી નાનો હતો. તુકારામ મહારાજના મહાપ્રસ્થાન સમયે જીજ્ઞાસુ ગર્ભવતી હતાં-અર્થાત્ તુકારામના પ્રયાણ પછી તેમનો જન્મ થયો હતો. તુકારામ મહારાજે પોતાના આ પુત્રને પોતાની આંખો વડે જોયો નહિ અને તેણે પણ પોતાના પિતાને જોયા નહિ. સૌથી મોટી કાશી, તેનાથી નાના મહાદેવ, તેના પછી લાગીરથી, પછી વિકુલ, વિકુલથી નાની ગંગા અને ગંગાથી નાના નારાયણ. નારાયણનો જન્મ થયો, તે સમયે ગંગા બહુ નાની હતી. તેને સાચવવા માટે બુધાર્ધ નામની એક દારૂી રાણી હતી. તુકારામ ત્યારે બંદારા આ બામનાથ પર્વત ઉપર જઈ લગવાનના ભજનમાં તર્જીન થઈ જતા, ત્યારે તેમને બુધ-તરણનું જ્ઞાન સંકેતું નહિ; પરંતુ જીજ્ઞાસુ તેમને બોજન કરાવ્યા અને કદી ખાતી નોંધતી. કોઈ વાર તે તે પોતે બોજન કરતો. વન-જંગલમાં તેમને શોધતી-કરતી ને કોઈ વાર ને જાણે મોટાદાર... મહાદેવ અને વિકુલનું ચિત્ત થઈ રમવાનુંજ દારૂનું સંકેતું, એથી જીજ્ઞાસુ કંઈ નહોતો.

તેઓ માનવાંજ હતાં જેમ નહોતું. કન્યાઓના વિવાદ વગેરે પણ મરીબાઈમાં થયાં. કન્યાઓને માટે તુકારામે વર પણ જેવા યોધવા કે વર યોધવા પરમાંથી બહાર નીકળ્યા, એટલે દર જાણે જોયું, રજામાં ગોડાં છાકરાં રમે છે, ત્યાંજ ઉભા રજા. તેઓમાં પોતાની જાનિના જે બાળકોને તેમણે જોયા, તેમને ઘેર તેડી લાવ્યા અને વર-વળેને હાલદરથી રજીને—પીટી યોગીને વિવાદ કયો ! ! જમાઈઓનો ન તો કોઈ જાન તેડવામાં આવી, તેમ ન તો એટ-પરેરામજી આપ્યાં, ન તો જાન-જાણતો ઉઠાવી કે ન તો દીસામણાં-મનામણાં કરવાં પડ્યાં ! “હમ સાથે જાતનું જોજન આપ્યું અને પંચામૃતનું પાન કરાવી દીધું.” તે બાળકોનાં માતા-પિતા સાધનસંપત્તિ હતાં અને તુકારામ તરફ તેમના બકનો પણ નેયાર હતા, એટલે પાછળથી ચાર દિવસ વિવાદનો આનંદ-ઉત્સવ થયો. આથી જીજ્ઞાસુને કંઈક સંતોષ થયો. તુકારામના આ જમાઈઓ મોસે, ગોટે અને જાંબુતકર કુટુંબના હતા. મહારાજની વગેરે કન્યા બાગીરથી પિતૃબદ્ધ અને ભગવદ્બદ્ધ હતી. તુકારામે પ્રયાણ પછી જેઓને દર્શન દીધાં હતાં તેમાં એક બાગીરથી પણ હતી. તુકારામ મહારાજના ત્રણે પુત્રોમાં નારાયણ જુવા સારા પુરુષાર્થી નીકળ્યા. દેવ વગેરે ગામ તેમણેજ પ્રાપ્ત કયો. દેવના પાટીલ ઈંગળેની કન્યા સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. નારાયણ જુવા પછી પણ તુકારામના વંશજોની સાથે દેવના પાટીલ ઈંગળેનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો. અત્યારે દેવમાં ઘણે ભાગે તુકારામ મહારાજના વંશજોનાંજ ધર છે.

અધ્યાય ૧૫ મો-ધન્યતા અને પ્રયત્ન

“મનની સ્થિરતાથી જે સ્થિર થઇ જાય છે, ભક્તિની ભાવનાથી જેનું અંતઃકરણ ભરાઇ જાય છે અને યોગશક્તિથી સંજ્ઞા થઇ ઠેકાણે આવી જાય છે, તે કેવળ પરબ્રહ્મ, પરમ પુરુષ કહેવામાં માફ પોતાનું ધામ-નિવાસસ્થાન થઇને રહે છે.”

—જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૮-૯૬

“જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી નીચે પડવાનું નથી હોતું તે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ ગાતાં ગાતાં ભક્ત પોતેજ શ્રીકૃષ્ણ થઈ જાય છે.” (નાથ ભાગવત, અધ્યાય ૩૧)

૧-પરમાર્થ ને સુખ

પરમાર્થની સાધના પરમ સુખને માટે કરવાની છે. સંત તુકારામે સંસારપ્રપંચને તિલાંજલિ આપી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરી-અર્થાત્ ક્ષણિક સુખનો ત્યાગ કરીને અપ્રત્યાગી સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. પ્રપંચ એટલે પાંચ વિષયો સમૂહ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધમાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી અને તેની પાછળ ક્યાં કરવું. બધાં પ્રપંચી છે અને એથીજ દુઃખી છે. બધાં શરીરો નરતનુ-માનવશરીરજ શ્રેષ્ઠ રતન છે. સઘળાં સુખોમાં સર્વોત્તમ સુખ છે, જે મળવાથી બીજા કોઈ સુખની ઇચ્છા રહેવા પામતી નથી, જે સુખનો કદી હાથ થતો નથી, જે બીજા કોઈ સુખ સાથે ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી, પરમ સુખ આ નરદેવશ્રીજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે-નરનારનાયનુ બની શકાય છે, સચ્ચિદાનંદ પદની પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ સનુષ્ઠ-કેવલ નારાયણે અર્થ-ધર્મ, અર્થ, કર્મ અને મે.સ-પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમાં અર્થ અને કર્મ

અરિશર અને શણ્ણુર છે. આગી એ સોગી પર પામું છે અને ધર્મગી પણ પર મોહ છે. તેજ પરમ અર્થ-પરમ પુરુષાર્થ છે. મારે વર્તનું જેજ પરમ શ્રેય છે. જેજ અર્થ દુઃખોનો નાશ કરનાર મહાનંદ છે. પ્રત્યેક જીવ ગુણને માટે તરફડ્યા કરે છે. પ્રપન્ની જીવોની પેઠે પારમાર્થિક જીવ પણ ગુણનીજ પાછળ દોડી રહ્યો છે ! અંતર એટલુંજ છે કે, કોઈ વિષયનેજ ગુણનો અર્થ સમજીને તેમાં પૂજકાં ખાઈ રહ્યા છે અને કોઈ વિષયોથી પર જે નિર્વિષય આનંદ છે તેમાં પૂજકીઓ લગાવી રહ્યા છે. વિષયગુણ પૂર્ણ ગુણ નથી, તેથી પારમાર્થિક મનુષ્યો આ ગુણનો ત્યાગ કરીને અથવા એનાથી ઉદાસીન રહીને અખંડ ગુણની સાધનામાં લાગ્યા રહે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષયોના સંબંધથી થતા ગુણથી કંટાળીને તેઓ દેહાતીત, ઇન્દ્રિયાતીત અને વિષયાતીત ગુણનેજ ચોપે છે. આ પરમાર્થમાર્ગે ચાલવા માંડતાંજ પરમ ગુણનો રસાસ્વાદ મળવો શરૂ થાય છે. સંપૂર્ણ માર્ગ ગુણાનુભવની વૃદ્ધિનોજ માર્ગ છે, પગલે પગલે અધિકાધિક આનંદ છે. પરમાર્થના સંબંધમાં અનેકોની વિચિત્ર ધારણાઓ થઈ જાય છે. તેમના ચિત્તમાં એ વાત અમલતઈ જાય છે કે, પરમાર્થ એટલે સંસારતું રુદન, પરમાર્થનું સાધન કરવું એટલે રડતાં રડતાં ચાલવું અને એવી જગાએ પહોંચવું કે જ્યાં પ્રીતી જવા સિવાય બીજું કંઈ હાથ આવતું નથી. પરંતુ આવી સમજણ સૂચના પ્રકાશને આંખો બંધ કરીને ઘોર અધિકાર માની લેવા જેવી વાત છે. વસ્તુતઃ પરમાર્થ એટલે રુદન નથી, રુદનને હાસ્ય બનાવી દેવાનું છે, મરવા-પ્રીટવાનું નથી, અજર અમર પદ પ્રાપ્ત કરવાનું છે; દુઃખનાં આંસુ નથી, પરંતુ આપૂર્ણમાણુ-અપાર આનંદસમુદ્ર છે. જીવનું વાસ્તવિક હિત, વાસ્તવિક લાભ, વાસ્તવિક શાંતિ અને સમાધાન એમાંજ છે. તેથી તો એને પરમાર્થ, પરમ ગુણ, પરમ પુરુષાર્થ કહે છે. પારમાર્થિક લોકો ગાંડા, નાદાન, દિવાના, માથે હાથ દબાવેલી રહેનારા, આળસુ, કાપુરુષ-બાયલા, હુનિયાથી અભણ

અને આંધળા નથી હોતા; જે સંસારમાં આપણે રહીએ છીએ, તેને તેઓજ સારી રીતે સમજે છે અને જુએ છે, હમેશાં સાવધાન રહીને અજ્ઞાન અને મોહનો વીરતાથી સામનો કરતા એક ક્ષણ પણ ઉદ્ધમ વિના ખાલી નહિ જવા દેતાં, નફા-તુકસાનનો હિસાબ બરાબર રાખે છે. તુકસાનથી બચે છે ને લાભ મેળવે છે. પરમાર્થનાં સાધન-ઉપાય લિન્ન લિન્ન હોઈ શકે છે. દ્યેય સંબંધી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ અથવા કલ્પનાના પ્રકાર લિન્ન લિન્ન હોઈ શકે છે; પરંતુ બધાનો સંયોગ એજ એક સકળ હુઃખ વિયોગરૂપ અખંડ સુખના મહાયોગમાંજ થાય છે. તુકારામે જ્યારથી આ પરમાર્થમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તેમના વૈકુંઠપદ પ્રાપ્ત કરતા સુધીનું સમસ્ત ચરિત્ર આજ પરમ સુખની વૃદ્ધિરૂપ ભરતીનોજ ઇતિહાસ છે. જ્યાં આ ભરતીની હદ આવી જાય છે, ઘટવા-વધવાની લાપાજ જ્યાં રહેતી નથી, લાભની પરિપૂર્ણતા અને સુખના એકાકારપણાનો જ્યાં અનુભવ થાય છે તેજ મોક્ષ છે, તેજ વૈકુંઠધામ છે. વિષયોનો સંબંધ જ્યાં દૃઢતાપૂર્વક છૂટી ગયો—કપાઈ ગયો ત્યાં આનંદસાગર ઉભરાવા લાગે છે. અને એવી ભરતી ચઢી આવે છે કે આનંદની એ ભરતીમાં અપૂર્વ આનંદતરંગો ઉપર નાચતો નાચતો, વહેતો વહેતો પેલે પાર પહોંચી જાય છે, જ્યાં આગળ મંગલ છે, પરંતુ પાર તેની સીમા નથી. એજ દૃતાર્થનું પરમપદ છે. તુકારામ મહારાજ આ પરમ પદવીને પ્રાપ્ત થયા અને ત્રણે લોકોમાં ધન્ય થયા. તેમનું લૌકિક જીવન વિવિધ હુઃખોમાં અને યાતનાઓમાં વીત્યું, તેમના સંસારપ્રપંચનું—ગૃહસ્થાશ્રમનું દશ્ય ધાતુંજ અસાધ્ય હતું; પરંતુ એ બાબદૃષ્ટિ છે, બદ્ધિર્મુખી લક્ષ્યની મોહદૃષ્ટિનો અભિપ્રાય છે; તથા પર સ્થિર થયેલી દૃષ્ટિનો નહિ! એ હાસ્ય હાસ્ય તેમજ યાતનાઓથી ઘેરાયેલા તુકારામનું દશ્ય શું હતું? કયા લક્ષ્ય ઉપર તેમની દૃષ્ટિ સ્થિર થયેલી હતી, તેનો આ હુઃખ. અને યાતનાઓમાં રહેને રહે ભરતી અને તેમનો વિગતો. મારું કેવી રીતે મોક

કરી દીધા. ક્યાં પડેાંચા અને મું ખામ્યા તે તેમણે પોતાનું
તથા આમ કરી લીધું. દુઃખે અને માનનાંચેનું જીવણ
દુઃખ બેઉને ને કરી ગયા નહિ, પરિશિયનિના ચક્રની પાછળ
કરતા, આધાં આતા, જૂવતા-જટકતા ન રહ્યા, દુઃખે અને
માનનાંચેના ક્રોધને લોકીને, પરિશિયનિને બેઠીને પોતાના
તથા તરફ દિશી રાખીને નિમિત્ત ઇષ્ટમાર્ગે ચાલતા ગયા
અને તથાચેને પડેાંચી ગયા. તેમની યાત્રા પૂરી થઈ,
આધના ચક્રના થઈ. મ'પૂર્ણ' સુખ, મ'પૂર્ણ' આનંદ, મ'પૂર્ણ'
માન, મ'પૂર્ણ' જ્ઞાન-જયુમે મળી ગયું. અર્ચેશ્વર દીપાંદુ-
રજ પોતેજ સ્વસ્વરૂપ થઈ ગયા. ભવમામર પાર ઉતરી
ગયા, કૃતકૃત્ય થઈ ગયા, મન્ય થઈ ગયા તે કૃતકૃત્યતા
અને મન્યતાના આધનમાર્ગે ચાલતાંચાલતાં તથા સાધ્યને
આપતાં સાધતાં જે જે આનંદ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો, તેના
ઉદ્યાર આપણે આ ગ્રંથમાં સંભળતાજ રહ્યા છીએ. હવે
તે અનિર્વાચનીય રમનો પણ કંઈક સ્વાદ લઈ શકીએ તો
તઈએ, કે જે અનિર્વાચનીય હોવા છતાં સંત તુકારામની
દયાળી તેમનાં વગનોદ્વારા ટપકી રહ્યો છે. બમાં સાધનોની
પરિચમાસિ કેવી રીતે અખંડ નામસ્મરણમાં જઈને થઈ તે
આપણે પહેલાં જોઈ ચૂક્યા. નામ અને નામી, ગુણી અને
નિર્ગુણ, શિવ અને હવ, એમની એકરૂપતાના આનંદમાં
નિમગ્ન તુકારામ 'પ્રેમથી નાથે છે, ગાય છે, ગાતાં-ગાતાં
તેમાંજ મળી-ભળી જાય છે.'

૨-આત્મતૃપ્તિના ઓડકાર

જ્યાં સાધન, સંપ્રદાય, ભગવાન અને ભક્ત; વર્ણ-
ધર્મ, પાપ-પુણ્ય, ધર્મોધર્મ-એ બધું એકમાં મળી જાય છે,
એને ગાટે 'બધું તોફાન હતું-બધી ગરમત હતી!' બધા
પ્રયત્નો સફળ થયા, વિદ્યાંતિ મળી અને 'તૃષ્ણાની ઢોડ
સમાપ્ત થઈ.'

“લજ્જા, ભય, ચિંતા કંઈ પણ ન રહ્યું સમસ્ત
સુખ આવીને ચરણોમાં આજોટવા લાગ્યું.”

પદ્મમાં આ આનંદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

તુકારામના ‘વિરિદિત્વી’ના રથ અજાગ છે. અધ્યાત્મનો રંગ મૃગારની બાપામાં કાઢી જોવા ઇચ્છે તો એ અજાગો અવશ્ય વાંચે. આ પ્રથમરૂપ થતિને ત્યજી દીધો, તેનાથી ભારી વાચના તૂટી યવા પામી નહિ; તેથી મેં ‘પરમ પુરુષ’ સાથે સદ્વાસ કર્યો. આ લોકે લોકો જાણી ગયા, આથી લોકો મને સતાવવા લાગ્યા. હું તો પરપુરુષમાંજ રત થઈ ગઈ, તેનામાંજ રંગાઈ ગઈ અને હવે સૌને કહી દઉં છું કે, આ વ્યભિચારીને હું કદી-ત્રિકાળમાં પણ ઓડીશ નહિ, આ રંગમાં તુકારામ શ્રીત્વ સ્વીકારીને કંઈક વાણીવિલાસ કરી ગયા છે. ક્ષણનું સ્વરૂપ ‘ન છીં ન પણ્દો ન પુમાન્ ન જન્તુઃ’ જેવું છે અને તેની સાથેજ તુકારામને આ સ્વપ્ન-મિત્રતા અને તાદાત્મ્ય છે. તેથી તેમણે આ મનોવિનોદ કર્યો છે. એ અજાગોમાં સ્વાનુભવનો પ્રસાદ ભરેલો છે.

“લોકો મને ધીનાળ કહીને મારો જાહિશ્કાર ભલે કરે, પરંતુ આ બનવારી-ઉલ છળીલો તો મને એક ક્ષણ વાર પોતાનાથી અજાગી કરતો નથી. લોકલાજને તો મેં ઉતારીને વેગળી મૂકી છે. તેનાથી ઉદાસ થઈને બેઠી છું, મને હવે મારા જીવનો કંઈજ ડર રહ્યો નથી અને નથી તો કાઢની આશા રાખીને બેઠી. હું તો તેનેજ શત-હહાડો પાસે બેસાડી રાખવા ઇચ્છું છું, તેના વિના મારાથી એક ક્ષણ વાર પણ રહેવાતું નથી. લોકો હવે મારું નામ ઓડી દે, સમજી લે કે હું મરી ગઈ છું. તુકી હવે અનંતની પાસે પડી રહે છે. તેને એમાંજ સુખ મળે છે. એજ એનો નિયમ છે. ગોવિંદની પાસે બેસી ગઈ, હવે હું પાછી ફરનારી નથી. હવે કંઈ જોવા, સાંભળવા-સંભળાવવા ઇચ્છતી નથી, ચિત્તમાં એકલો ચિત્તચોર આવીને બેસી ગયો છે. જળવાનને પામીને જળવાન થઈ બેઠી છું, સમસ્ત સંસાર ઉપર મારો અધિકાર જમાવીશ. પણ વાર પીડા સહન કરી

એકજ વિદુલ શ્રીપંડરીનાથ છે. તારનું વણાયેલું વસ્ત્ર જેમ એક છે, તેમજ વિશ્વભરમાં તુકારામ વ્યાપ્ત છે. મીઠું પાણીમાં મેળવી દો તો શો ભેદ રહેશે ? એજ પ્રમાણે તારી અંદર સગરસ-એકરસ થઇને હું સમાઈ ગયો છું. આગ અને કપૂર મળે છે તો શું કાળજી-મેશ અલગ રહી જાય છે ? તુકારામ કહે છે કે, એજ પ્રમાણે તારી-મારી એકજ જ્યોતિ છે. જીને શેડી નાખી લાહી ગનાવી, પછી જન્મ-મરણ ક્યાંથી ? અને જ્યારે દેહજ ભગવાનમય જની ગયો તો પછી આકારને હવે સ્થાન ક્યાંથી ? ખાંડમાંથી પાછી શેરડી જનતી નથી, ત્યારે મારો ગર્ભવાસ ક્યાંથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ સ્ત્રમસ્ત યોગ છે, ઘટ-ઘટમાં ખાંડુરંગ છે. ”

જીજ શેડીને ખાવા લાયક અથવા લાહી કરવા જેવાં જનાવી દીધાં તો પછી તે વાવવાના ઉપયોગમાં આવી શકતાં નથી, તેજ પ્રમાણે તુકારામ કહે છે કે, મારાં કર્મ જ્ઞાનાગ્નિથી જળી ચૂક્યાં છે, તેથી હવે મારાં જન્મ-મરણ થઈ શકશે નહિ. શેરડીમાંથી ખાંડ જને છે, પરંતુ ખાંડ થઇને તે શેરડીના રૂપમાં પાછી આવી શકતી નથી; તેજ પ્રમાણે દેહનો આશ્રય કરીને આપણે પ્રજ્ઞસ્થિતિમાં આવી ગયા, હવે આ પ્રજ્ઞસ્થિતિ પાછી કરીને દેહ જની શકતી નથી. ઘટ-ઘટમાં ભગવાન છે, અને હું પણ તદ્રૂપ છું. માફ શરીર પણ ભગવાન જની ગયું છે, નાશવંત શરીર સાથે મારે કંઈ સંબંધ રહ્યો નથી.”

“ દેહભાવ પ્રેતભાવ થઈ ગયો. ”—જઘા દેહધર્મ નાશ પામી ગયા. કામ-ક્રોધાદિ નિરાધાર થઇને ધૂસ્કે ધૂસ્કે રટે છે અને યગરાજ નિસાસા નાખે છે ! શરીર વૈરાગ્યની ચિતામાં જ્ઞાનાગ્નિથી જળી રહ્યું છે. દેહકુંભને ભગવાનની ચારે બાજુ ફેરવીને તેમનાં ચરણોની પાસે ફેાડી નાખ્યો અને મહાવાક્ય-ધ્વનિ કરીને જમ-જમનો પોકાર કર્યો. કુળ અને નામરૂપને તિલાંજલિ દઈ દીધી ! તુકારામ કહે છે કે, આ શરીર જેનું હતું તેને (પંચમહા-

ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય છે, આનું વિવેચન પહેલાં આવી ગયું છે. અખિલ જગતને કાળે પોતાનો કાળિયો બનાવી દીધું છે, પરંતુ તુકારામે નામને અવિનાશી કર્યું છે. આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જ્ઞાન પછી પ્રેમલક્ષિતનો આનંદ વધતોજ જાય છે. ‘એજ લક્ષિત એજ જ્ઞાન, એક વિઠ્ઠલ-નેજ જાણ.’ આ જ્ઞાન પછીની લક્ષિતનો મર્મ છે. સગુણ નિર્ગુણરૂપ જે હરિ છે તે ‘મારા એક (શ્રીહરિ)ના વિના તેને માટે આ આખું જગત અને તે પોતે પણ કંઈજ નથી.’ આવા લક્ષ્મીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ એજ જ્ઞાનલક્ષિત છે. તેને જ્ઞાની કહો, લક્ષ્મી કહો, ગમે તે કહો, એ બંધુ થોભે છે. તેના અધ્યાત્મરંગમાં લક્ષિતનો રસ હોય છે. અને લક્ષિતના રંગમાં અધ્યાત્મરસ હોય છે. ‘ઐ તત્સદિતિ’ સૂત્રનો સાર, કૃપાના સાગર પાંદુરંગ. આ પ્રમાણે શ્રીહરિના રાસ-રંગમાં લવલીન થઈ ગયા અને ‘પૂરેપૂરા અંત-બાંધ એજ બની રહ્યા.’—હરિરૂપ થઈ ગયા. દેહતું બાન તો જતુંજ રહ્યું હતું. હવે તેમના મહાપ્રસ્થાનનો સમય આવ્યો. શ્રોતાઓનું સફળાગ્ય પરવારવા લાગ્યું. સંત તુકારામનું અવતારકાચું પૂરું થયું. સંવત ૧૭૦૬ (શાકે ૧૫૭૧)નો ફાગણ માસ આવ્યો. તુકારામ મહારાજની વેક્રાંતસ્થિતિ અચળ બની રહી. બારશને દિવસે જીભધને પૂર્ણબોધ આવ્યો. કૃષ્ણપદ્મ (અર્થાત્ પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે ચૈત્ર કૃષ્ણપદ્મ)ના પડવાની રાત્રે ગોપાલપુરા નામના સ્થાનમાં નાંદુરગીના વૃક્ષ નીચે કીર્તન કરવા તુકારામ મહારાજ ઉભા થયા. કીર્તન શરૂ થયું.

૩-પ્રયાણ

પ્રયાણના અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. મહારાજનું શરીર જ્ઞાન-લક્ષિતના યોગથી જ્ઞાનરૂપ થઈ ચૂક્યું હતું. તેમણે તે દિવસે નામસંકીર્તન-લક્ષિતની અમૃતવર્ષા કરી, પ્રેમામૃત પાન કરી-ને સંત-સજ્જનોનાં હૃદય આનંદથી ભરાઈ ગયાં. નામ-લક્ષિતની મહત્તા બતાવવાને તુકારામનો અવતાર થયો હતો.

શોધિતાંચિ નયે, મહુણિ વોગળતોં પાયે. ૧
આતાં દિસોં નયે જનાં, ઐસેં કરા નારાયણા. ૨

“ ઘોટે સળસાર જેતે બ્રહ્મજ્ઞાની ” આ અલંગ શ્રુતિ થયા. તુકારામ કહેવા લાગ્યા કે ‘ જે જે બ્રહ્મજ્ઞાની મુકા, તીર્થયાત્રી અને યજ્ઞ, દાન, તપ કર્મ-કર્તા છે તે બધાનાં મુખમાં નામ-સંકીર્તનરસની મિઠાશ ઉત્પન્ન કરીશ, પછી તેઓ તેનો રસ લીધાજ કરે. જ્ઞાનસહિત બધાં સાધનોને કીર્તનલક્ષિતા આનંદ આગળ ઢાંકી દઈશ. હું જ્યારે ચાલ્યો જઈશ, ત્યારે લોકો મને ધન્યવાદ આપશે અને શ્રોતાઓ પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંને કહેશે કે ‘ અમારાં ધન્ય-લાગ્ય કે અમને તુકારામનાં દર્શન થયાં હતાં ! ’

ભગવન્નામનો મહિમા ગાતાં ગાતાં, તુકોળા જે વૈકુંઠમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવ્યા હતા તે વૈકુંઠ, તે શ્રીમહા-વિષ્ણુ, તે સનકાદિ સંત, એ દેવર્ષિ નારદ, એ વાહનૈશ્વર્ય ગરુડ, એ આદિમાયા શ્રી મહાલક્ષ્મી—એ બધા વૈકુંઠ-વાસી લક્ષ્મણનો બધાં નેત્રોમાં સમાઈ ગયાં અને તેમનામાં તેઓ પણ તન્મય થઈ ગયા. જત્રદવસ્થા જેટલું ધ્યાન રહે છે, તે પલકવારમાંજ દૃષ્ટિ સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે આજુ શુવન જે ધ્યાનમાં વીતે છે, તેજ મૃત્યુસમયે હૃદયમાં રહે છે. સંત તુકારામનાં નેત્ર જે કંઈ જોતાં હતાં, જ્ઞાન જે કંઈ સાંભળતા હતા, મન જે કંઈ માનતું હતું, યાત્રી જે કંઈ ઓલતી હતી, ચિત્ત જે કંઈ ચિંતન કરતું હતું, અંદર-બહાર જે કંઈ બાહ્ય-લક્ષિ હતાં તે બધું વિદુલમય હતું. આથી પ્રયત્નસમયે શ્રીવિકૃત સિદ્ધિ તેમની યાત્રા કંઈ ગતિજ નહોતી ! વિષ્ણુ-મહાદેવનાં નામો વૈકુંઠઃ કુન્દરઃ પ્રાણઃ વૈકુંઠને મહા-વિષ્ણુનાં નામો માંડાવ્યા છે. તેમને કાલે બધું વિદુલન છે એવું જાણીને તેઓ વૈકુંઠમાંજ રહે છે. વૈકુંઠમાંજ રહેવાને કારણે તેઓ નવરસનાં આરે છે અને અર્ધ-કેસરી જેવાં રંગનાં પાંચ પાંચ આરે છે એવું

[illegible]

છે ! હાય ! અમારા સખા ! અમે એવો કયો અપરાધ કયો કે તમે અમને આવા ભયાનક વનમાં છોડીને ચાલ્યા ગયા ? એવા કરુણ સ્વરથી બાળકો તમને પોકારી પોકારીને રડી રહ્યાં છે કે ધરતી ફાટી જવા ઇચ્છે છે ! અમે સૌ તમારા અંગ નહોતાં ? શું અમને આપની સાથે તમે લઈ ચકો તેમ નહોતું ? તમે જાણો છો કે, તમારા સિવાય બીજા લોકમાં અમારો કોઈ સખા-મિત્ર નથી. ‘કાનો’ કહે છે કે, તમારા વિયોગથી અમે બધા અનાથ થઈ ગયા છીએ ! આવો, વહાલા ! એક વાર આવીને મળી તો જાઓ !”

* * * *

“ ભક્તિ, મુક્તિ અને તમારા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં આગ લાગે ! પહેલાં મને મારો ભાઈ જલદી લાવી આપો, શિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને મોક્ષ—બધાને ખૂંટીએ ટીંગાવી દો. પહેલાં મને મારો ભાઈ તરત લાવી આપો, તમારા વૈકુંઠમાં ન લઈ જાઓ. પહેલાં મને મારો ભાઈ જલદી લાવી આપો. તુકાભાઈ (તુકારામનો ભાઈ) કહે છે કે, પાંડુરંગ ! સાવધાન ! ક્યાંક એવું ન થાય કે તારે માથે હત્યા ન લાગે !”

૪-સદેહે વૈકુંઠ જવું

સંત તુકારામ જે સદેહે વૈકુંઠ ગયા તે વાત પર અત્યાચારના કેટલાક વિદ્વાનોનું મગજ ભગી ગયું છે, તેઓ ચર્ચાનો ચરખો ચલાવીને પોતપોતાના વિચારો પણ પ્રગટ કરી રહ્યા છે. એ વિચારોના ખંડન-મંડનના ચક્રાવામાં પડવાનું કોઈ જ પ્રયોજન નથી; પરંતુ અનેકોએ મને પૂછ્યા કયું છે કે “ તુકારામ સદેહે વૈકુંઠ શી રીતે ચાલ્યા ગયા ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભલા હું શો આપી શકું ? એમ તો નથીને કે હું વૈકુંઠમાંથી ચાલ્યો આવ્યો છું અને અહીં આવીને ‘મુમુક્ષુ’ કાર્યાલયમાં બેસીને આ ચરિત્ર લખી રહ્યો છું ! હું વૈકુંઠની આંખોએ જોયેલી હકીકત ભલા કેવી રીતે બતાવી શકું ? જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન હોય ત્યાં શબ્દપ્રમાણ માનવામાં આવે છે, તે આ પ્રસંગમાં ભર-

પૂર છે અને તેજ હું રજી કંઈ છું ! અને તુકારામ મહા-
રાજના સદેહે વૈકુંઠ જવા વિષે વધુમાં વધુ એટલુંજ કહી
શકું છું કે, આ અદ્ભુત ણનાવમાં મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે.
આ જમાનો આધિભૌતિક શાસ્ત્રોના પ્રચારનો છે-અર્થાત્
આ ચર્મચક્ષુઓથી જે દેખાય તેનેજ માનવું, દૃશ્યજગતથી
પરની અદૃશ્ય શક્તિઓનો અસ્વીકાર કરવો, શબ્દપ્રમાણને
ઉડાવી દેવાં અને મનમાં આવી તે વાતો લખી મારવાનો
જમાનો છે. સામાન્ય વિક્ષાનોની આવીજ પ્રવૃત્તિ છે. આવા
સમયમાં જ્યારે શ્રદ્ધાનું લાનજ નથી, ધર્મની ધારણાશક્તિ-
નો આધારજ છૂટી ગયો છે, ત્યારે તુકારામના સદેહે વૈકુંઠ-
ગમનની વિલક્ષણ વાતો બુદ્ધિને સમજાવી દેવી અસંભવિ-
તજ છે. અને મારી તો એટલી યોગ્યતા પણ નથી કે,
આ વિષયમાં મારા અનુભવની કોઈ વાત કહી શકું. ભગ-
વાનની દયાથી આ જીવનમાં થોડોક સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો
છે અને સંતસમાગમથી કેટલીયે એવી વાતો જાણવામાં
આવી છે કે ત્યાં સુધી આધિભૌતિક વિજ્ઞાન પહોંચી શકે
તેમ નથી. આવી વાતો મેં જોઈ છે, ઘણાઓએ જોઈ હશે.
કૃમિ-કીટથી લઈને મનુષ્યદેહ સુધીની થોડીઘણી માહિતી
આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે, પરંતુ એવું કોઈ જ્ઞાન અમને નથી
અથવા એવું કોઈ પ્રમાણ અમારી પાસે નથી, કે જેથી
અમે કહી શકીએ કે, મનુષ્યયોનિથી પર દેવ-ગંધર્વાદિ
લોક નથીજ. મન, બુદ્ધિ અને અંતરાત્માનું કયું નિશ્ચિત
જ્ઞાન આપણને મળી ગયું છે ? દેહ વિષે પણ આપણું
જ્ઞાન કેટલું છે ? સ્વપ્નચૃષ્ટિની સમસ્યા તો હજી સુધી
સમજાઈજ નથી. જાગૃતિનું થોડુંક જ્ઞાન, સ્વપ્નચૃષ્ટિનું નહિ
જેવું જ્ઞાન અને તેનાથી પર ચૈતન્યજ્ઞાન-એ તો આપણું

1. 在 1950 年 10 月 1 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 2. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 3. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 4. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 5. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 6. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 7. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 8. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 9. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，
 10. 在 1949 年 12 月 31 日以前，凡在 1949 年 12 月 31 日以前，

જ્ઞાનની પૂંછ છે. આટલા જ્ઞાન અથવા લગલગ પૂરેપૂરા અજ્ઞાનના બળ ઉપરજ અમે અધ્યાત્મયોગ તથા સાધુ અને સંતોની બધી વાતોને જૂઠી કહી દેવાનું 'ખોટું' સાહસ કરીએ તો તે માત્ર 'મુક્તમસ્તીતિ વક્તવ્યમ્' સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ ! એ તો માત્ર વાણીનો વિલાસજ છે ! આવા અનધિકારી કહેવાતા વિદ્વાનોને અધિકારી અનુભવી પુરુષ 'ફાલ્ગુને ઘાલકા દ્વ' સમજીને ચૂપજ રહે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં મનોવિજ્ઞાન તથા બીજી ગૂઢ વિજ્ઞાનની શોધો નવી રીત પ્રમાણે હાલમાં કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. આને માત્ર અધ્યાત્મજ્ઞાનના શ્રીગણેશજ કહી શકાય. ભારતવર્ષ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ભંડાર છે. કોણ જાણે કેટલાએ સૈદ્ધાંતોથી અહીં આ ગૂઢ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું અધ્યયન-અધ્યાપનજ નહિ, પરંતુ અનુભવ અને આનંદ ફેલાયલાં છે ! કેટલા પ્રત્યક્ષદર્શી મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, તેની કંઈજ ગણતરી નથી ! તુકારામ આજ દેહે, આજ દેહ સાથે કેવી રીતે વૈકુંઠ પામ્યા, વૈકુંઠ શું છે ને ક્યાં છે, ત્યાં કોઈ કેવી રીતે પહોંચી શકે છે વગેરે જાણતોનું જ્ઞાન એવાજ સ્વાનુભવસંપન્ન પુરુષ બતાવી શકે, કે જેઓ સંત તુકારામ જેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા હોય. ગણિતના કોયડાઓ ગણિત-શાસ્ત્રીજ સમજી શકે છે. કોઈ મજૂરી કરનારો ખિચારો તેમાં શું સમજે ? તે જો મજૂરી કરવાનેજ ગણિતનું બધું જ્ઞાન માની લે અને ગણિતશાસ્ત્રમાં માથું મારે તો તેને આપણે જે કંઈ કહી શકીએ તેજ જે આધિભૌતિક વ્યાપારની કંઈક જાણ જીવનોપયોગી વ્યવહારની વાતોનું જ્ઞાન ઉપાડીને ક્યાં કરે છે. પરંતુ આંતરિક અધ્યાત્મ વાતોની જેમને કંઈ ખબરજ નથી, તે વિદ્વાનોને પણ કહેવાય. તુકારામ મહારાજે ભક્તિયોગનો સામો દિનારો જીરો, ઉત્કટ ભક્તિયોગથી આકર્ષાઈને 'આડે મહાસિદ્ધિએ તેમને ખારણે આવીને હાથ જોડીને ઉભી રહેતી હતી.' 'પિંડમાં પિંડનો પિંડો' પાર કરીને-અર્થાત્ શરીરને પારિવંશ અંશ પાણીમાં, પાણીનો તેજમાં, તેજને વાયુમાં અને વાયુને

આકાશમાં, એ પ્રમાણે પંચભૌતિક દેહનો લય કરીને તેઓ વૈકુંઠસ્વરૂપ થયા. કેટલાય જાણકારોનું આમ કહેવું છે. ગુલાબરાય મહારાજ કહેતા હતા કે, દેહ સાથે વૈકુંઠ બધું શકાય છે. શબ્દપ્રમાણુ જોતાં રામેશ્વર ભટ્ટનું વચન છે અને બીજા અનેક સંતો અને કવિઓનું વચન છે, બધાનો એજ અભિપ્રાય છે કે, તુકારામ સદેહે વૈકુંઠ ગયા.

રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે “પહેલાં જે મોટા મોટા કવીશ્વર થયા, તે બધાને પૂછ્યું કે ત્યાપનું શરીર કોણ લઈ ગયું? બધાને પૂછીને તેઓ વિમાનમાં બેસીને આલ્યા ગયા. નિલોબારાય ‘માનવદેહને લઈને સ્વધામ આલ્યા ગયા.’ આ ભાવાર્થવાળી આરતીમાં કહ્યું છે કે ‘શ્રી તુકારામના યોગની એજ સિદ્ધિ હતી કે તેઓ શરીર સાથે મુક્ત થયા.’ મયૂર કવિ કહે છે કે ‘શ્રીરામ જેવા તુકારામ સદેહે વૈકુંઠધામ પધાર્યા.’ કચેશ્વર કહે છે કે ‘શ્રીતુકારામે સંતોમાં જે મહાન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે એજ છે કે, તેમણે આ દેહને પણ સાયુજ્ય ગતિ આપી.’ મધ્વનાથ કહે છે કે ‘તુકારામે આ જડ દેહને વિમાનમાં બેસાડ્યો.’ રંગનાથ સ્વામીનું એક ઘણું મન્તનું પદ આ પ્રસંગ વિશે છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

“નરદેહ સાથે જે વાણિયો ત્યાં પહોંચ્યો હતો તેની વાણી સાંભળો. ઘડાને ફેાડી નાખીને જનક વગેરેએ તેમાં માટીનો અનુભવ કર્યો; આ તુકો એવો નથી. એણે તો ઘડાને રાખીને ચિત્તમાં તેને ધારણ કરી લીધો છે. બીજાઓએ કદાચ છોડીને પાણી પીધું; આ તુકો એવો નથી. તેણે તો કદાચ કદાચ દેહને તેનું માળખું આપ્યું છે. બીજાઓએ ‘કોડ્ડમ’નું કાચકું કાઢી નાખીને ‘સોડ્ડમ’નો રસ પીધો; આ તુકો એવો નથી. તે તો ‘કોડ્ડમ’ને છોડ્યા વિના જ નું નિઃસ્વાદ રસે, અનુભવે, આ મિશ્રપ્રમાણી મુક્તિ દેહ દેહ. આ તુકો એવો નથી. એણે તે વૈકુંઠ દેહને તેના મૂળમાં જોડી દીધું છે. જડદેહ

યજ્ઞ શરૂ થયો. દેવતાઓને હવિનો ભાગ આપવા સમય આવ્યો. ત્યારે વિશ્વામિત્રે તેમનું આવાહન કર્યું પરંતુ દેવતા આવ્યા નહિ, ત્યારે વિશ્વામિત્રનો ક્રોધ ભૂમિ ઉઠ્યો અને તેમણે કહ્યું—

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥

राजस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं ब्रज ।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥

दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां તદા । (૬૦-૧૪-૧)

અર્થાત્ “ મેં જે કંઈ તપનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનું તેજ વડે હું રાજનું ! તમે સદેહે સ્વર્ગમાં જાઓ. મુનિનાં આ વચનના પ્રતાપે તે રાજા બધા મુનિઓના દેખતાં સદેહે દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો.”

(૩) અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૧૦ માં મહર્ષિ વસિષ્ઠે શ્રી રામચંદ્રજીને રઘુકુળના પૂર્વપુરુષોની નામાવળી કહી છે. તેમાં રાજા ત્રિશંકુના સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ।

અર્થાત્ “ તે વીર પુરુષ સત્ય વચનથી સદેહે દિવ્ય લોકમાં ગયો.”

(૪) વને વનમાં દેશતાં દેશતાં એક વાર એક વનમાં આવી પહોંચતાં મુઝીવ રામચંદ્રજીને તે વનનો ઈનિહાસ વર્ણવતાં કહે છે કે

अत्र ममत्रना नाम मृन्मयः शंखितव्रताः ।

ममेवागच्छन्तः शीर्षा नियन्त्र जलशायिनः ॥

ममत्रे कृतादाग दायुनाचलशायिनः ।

दिवं वसन्तवर्षाः ममभिः ममकलेवराः ॥

(निरुक्तिरूप ૧૩-૧૮-૧૧)

તે મમેવનુદ્ધેઃ મમશિઃ મમકલવરાઃ ।

નિરુક્તિરુપ ૧૩-૧૮-૧૧

(૬) શ્રી રામચંદ્રજી પોતેજ પોતાના શરીર તથા લાઇઓ સાથે વૈષ્ણવતેજમાં પ્રવેશ્યા—

વિવેશ વૈષ્ણવં તેજઃ સશરીરઃ સહાનુજઃ ॥ (ઉત્તર૦ ૧૧૦-૧૨)

મહાભારત (સ્વર્ગારોહણ પર્વ અધ્યાય ૩-૪૧, ૪૨) માં વર્ણન છે કે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આ માનવદેહનો ત્યાગ કરીને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું અને દેવતાઓની સાથે દિવ્ય ધામમાં ગયા—

ગજ્ઞાં દેવનર્દીં પુણ્યાં પાવનીમૃપિસંસ્તુતામ્ ।

અવગાહ્ય તતો રાજા તનું તત્યાજ માનુષીમ્ ॥

તતો દિવ્ય વપુર્ભૂત્વા ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ।

તુકારામ મહારાજ સદેહે વૈકુંઠ ગયા અને કીર્તન કરતા કરતા તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ ઘટના અપૂર્વ તો છેજ, પરંતુ આજ પ્રકારની ગતિને જીભ કેટલાક મહાત્માઓ પણ પામ્યા છે. મુક્તાબાઈ આજ રીતે જોતજોતામાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. કળીર સાહેબને વિશે પણ આવીજ વાત કહેવામાં આવે છે. કળીર સાહેબે ૧૦૧ વર્ષની ઉંમરે એક દિવસ પોતાના શિષ્યોને ગુલાબનાં ફૂલોની પથારી તૈયાર કરવા કહ્યું. પથારી તૈયાર થઈ, કળીર સાહેબ તેના ઉપર એક શાલ ઓટીને સૂઈ ગયા. થોડાક સમય પછી શિષ્યોએ શાલ ઉપાડીને જોયું તો કળીર સાહેબ નથી. ત્યાંથી તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ ઘટના અનેક હિન્દુ અને મુસલમાન લેખકોએ આંખોએ જોયેલી કદીને લખી રાખી છે. (અઘાર બુલેટિન, માર્ચ ૧૯૧૬.) શીખ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક ગુરુ નાનકનો પણ અંત આ પ્રમાણેજ થયો હતો. ૭૦ મે વર્ષે તેમની આ સંસારયાત્રા પૂરી થઈ. તેમના છેલા સંસ્કાર હિન્દુ ધર્મની વિધિ પ્રમાણે કરવા કે ઇસ્લામની વિધિ અનુસાર, એ અંગરેઃ તેમના શિષ્યોમાં ઉભો થયો. આ વિવાદ ચાલતો હતો તેવામાં એક શિષ્યે ત્યારે તેમના મૃત શરીર ઉપરથી આદર ઉઠાવીને જોયું

તો તેમનું શરીર અદૃશ્ય થયેલું જણાયું. આથી બાળવા કે
 ઢાટવાનો ઝગડોજ મટી ગયો. (એની બિસેન્ટ કૃત “ધી
 રીલિજીયસ પ્રોબ્લેમ ઇન ઇન્ડિયા”) દ્રાવિડ દેશના સંત
 તિરુપત્ત (અલવર) અને શૈવ સાધુ માણિક્યની બાબતમાં
 આવીજ સદેહે હરિસ્વરૂપ થઈ જવાની વાતો તે બાબુ
 પ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં ‘પ્રેષિતોનાં
 કૃત્ય’ નામના પ્રકરણમાં આજ પ્રકારનાં વર્ણન છે. સઘળા
 સાધુ-સંતો, રામાયણ, મહાભારત જેવા ગ્રંથ, કાલિદાસ
 જેવા કેવીશ્વર (રઘુવંશ, સર્ગ ૧૫) અને બીજા ધર્મગ્રંથો
 પણ એકમત થઈને શ્રીતુકારામ મહારાજના “સદેહે વૈકુંઠ
 જવાની અને કીર્તન કરતાં કરતાં અદૃશ્ય થઈ જવાની”
 ઘટનાની સત્યતા સાબિત કરી રહ્યા છે. તેમ છતાં પણ
 જેમને આ સત્કથાના પ્રસંગને વિષે ખાત્રી ન થતી હોય,
 તેમણે કૃપા કરીને શ્રીતુકારામ મહારાજના અભંગોતું
 ‘શ્રદ્ધા અને આદર’ પૂર્વક શાંત ચિત્તે અધ્યયન કરવું અને
 એમણે ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો બંતે અનુભવેલો સા-
 ધન-માર્ગ તેજ અભંગોમાં બતાવ્યો છે તેને અનુસરે
 એજ પ્રાર્થના કરીને—

“શ્રી તુકારામ મહારાજની જય”ના ઘોષ વહે આ
 ચરિત્રગ્રંથ પૂરો કરીએ છીએ અને આટલાં વાક્યપુષ્પ શ્રી-
 પાંદુરંગ ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરીને વાચકોની
 વિદાય લઈએ છીએ.

॥ इति ॐ तन्मन् श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

મમાત

॥ श्रीहरिः ॥

गीता प्रेस, गोरखपुर
की पुस्तकें और चित्रोंकी
सूची

मिलनेका पता—गीता प्रेस, गोरखपुर

पुस्तकों और चित्रोंके पड़े सूचीपत्र मुफ्त भेगाइये

पुस्तकें बेचनेके नियम

छोटे-बड़े सभी ग्राहकों और बुकसेलरोंको कमीशन एक चौथाई दिया जायगा।

३०) की पुस्तकें लेनेसे ग्राहकोंके रेलवे स्टेशन पर मालगाडीसे फ्री-डिलीवरी दी जायगी। परन्तु केवल गीता ही न ले कर थोड़ी अन्य प्रकारकी पुस्तकें भी लेनी होंगी।

३०) की पुस्तकें लेनेवाले सज्जनोंमेसे यदि कोई जल्दी के कारण रेल पार्सलसे पुस्तकें मँगवावेंगे तो उनको केवल आधा महसूल वाद दिया जायगा।

फ्री-डिलीवरीमें आपको विल्टी भेजनेमें लगनेवाला डाकखर्च, रजिष्ट्रीखर्च, मनिआर्डरकी फील या बैंकचार्ज आदि शामिल नहीं हैं, वे ग्राहकोंको अलग देने पड़ते हैं।

फ्री-डिलीवरीके योग्य पुस्तकोंके साथ चित्रोंकी फ्री डिलीवरी नहीं दी जा सकेगी। पुस्तकोंके साथ चित्र मँगवानेवालोंको चित्रोंका और चित्रोंके ही कारण पुस्तकों पर जो विशेष भाड़ा लगेगा वह देना होगा।

इससे अधिक कमीशनके लिये लिखा-पडी न करें। किसीको एजेन्सी देनेका नियम हमारे यहां नहीं है।

यह कमीशन सिर्फ गीता प्रेस, गोरखपुरसे ही मिल सकता है।

पुस्तकोंका मूल्य नगद लिया जायगा या बी० पी० से भेजी जायगी। पहले लिख देनेसे विल्टी बैंकद्वारा भी भेजी जा सकती है। जिन बैंकसे मँगवानी हो उसका नाम-पता लिख देना चाहिये। बेची हुई पुस्तकें वापिस नहीं की जायेंगी। हमारे यहां 'कमीशन-सेल' या मासिक विज्ञापन पर पुस्तकें बेचनेको देनेका नियम नहीं है।

किसी आदेशपत्रके अनुसार पुस्तकें खाना कर देने के लिये की गति इस प्रकार की सूचना मिल जाय कि माल भेजे तो माल न भेजा जायगा, पर माल भेजने पर यदि किसी सूचना मिलेगी तो दोनों वापस कर दिए जायेंगे।

गीता प्रेस, गोरखपुरकी पुस्तकसूची

- श्रीमद्भगवद्गीता-शांकर भाष्य, सरल हिन्दी अनुवाद,
पृष्ठ ५१६, ३ चित्र, मूल्य साधारण जिल्द २॥) ... २॥॥)
- कपडेकी जिल्द ... २॥॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-मूल, पदच्छेद, अन्वय, साधारण भाषा-
टीकासहित, पृष्ठ ५७०, ४ चित्र, मूल्य... १॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-गुजराती टीका, गीता १॥)वालीकी तरह
मोटा टाइप, सचित्र, पृष्ठ ५६०, सजिल्द, मूल्य... १॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-मराठी टीका, गीता १॥)वालीकी तरह,
मोटा टाइप, सचित्र, पृष्ठ ५७०, सजिल्द, मूल्य स० १॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता—(श्रीकृष्णविज्ञान) गीताका मूलसहित
हिन्दी-पद्यानुवाद, सचित्र, पृष्ठ २७६, मूल्य ०॥॥) स० १॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-प्रायः सभी विषय १॥)वालीके समान,
साइज और टाइप कुछ छोटे, पृष्ठ ४६८, ॥३॥ स० ॥३॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-बंगला टीका, प्रायः सभी विषय हिन्दी
गीता ॥३॥ वालीकी तरह, पृष्ठ ५३६, मूल्य ... ॥॥)
- श्रीमद्भगवद्गीता-श्लोक, मोटे टाइप, साधारण भाषाटीका
सहित, पृष्ठ ३१६, मूल्य ॥), सजिल्द ... ॥३॥)
- गीता—साधारण भाषा-टीका, त्यागसे भगवत्प्राप्ति-
सहित, सचित्र, पृष्ठ ३५२, मूल्य =)॥, सजिल्द ॥॥)
- गीता—मूल मोटे अक्षरवाली, सचित्र, (२५००० छप
चुकी) पृष्ठ १०६, मूल्य १-), सजिल्द ... ॥३॥)
- गीता—भाषा, इसमें श्लोक नहीं हैं। केवल भाषा है,
अक्षर मोटे हैं, १ चित्र भी लगा है, मू० १), सजिल्द ॥)
- गीता-पञ्चगव्य. मूल, सचित्र, मोटे टाइप, पृष्ठ ३२८, ॥)
- गीता-मूल नार्वीजी, माइटा २४२॥ इञ्च, (७५००० छप
चुकी है) पृष्ठ २१६, सजिल्द, मूल्य ... =)
- गीता-मूल विष्णुसहस्रनामसहित, सचित्र और सजिल्द
१५००० छप चुकी है, पृष्ठ १३०, मूल्य ... ॥३॥)
- गीता-३ १२५ इञ्च साइज के दो पत्रोंमें सम्पूर्ण, मूल्य
१५००० छप चुकी है, सजिल्द मूल्य १५०००, सन १९३३, सन १९३३ में
१५००० छप चुकी है, पृष्ठ १००, मूल्य १), सजिल्द ... ॥३॥)
- गीता-मूल विष्णुसहस्रनामसहित, सचित्र और सजिल्द

- सन्निध, गृह ५०, मूल्य २)
- फेनोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य सहित, सन्निध, ६५९.
- १३५ शार्ङ्गके गृह १४६, मूल्य १)
- फेनोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य सहित, सन्निध,
- ६५९, १३५ शार्ङ्गके गृह १३२, मूल्य (२)
- मुण्डकोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य सहित, सन्निध,
- कद् ६५९, १३५ शार्ङ्गके गृह १३०, मूल्य १०)
- मधोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य सहित, सन्निध, कद्
- ६५९, १३५ शार्ङ्गके गृह १३०, मूल्य १०)
- उपनिषद्-भाष्य सहित १) मूल्य २१-)
- माण्डूक्योपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य एवं गौडपादीय
- कारिका सहित, सन्निध, गृह ३००, मूल्य १)
- तैत्तिरीयोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य सहित, सन्निध,
- ६५९, १३५ शार्ङ्गके गृह २५२, मूल्य ०॥१-)
- ऐतरेयोपनिषद्-शानुषाद शास्त्रभाष्य एवं गौडपादीय
- कारिका सहित, सन्निध, गृह १०४, मूल्य १०)
- उपनिषद्-भाष्य सहित २) मूल्य २१०)
- धौविल्लुपुगण—हिन्दी-शानुषादसहित, ८ चित्र, गृह
- ५४८, मूल्य साधारण जिल्द २॥१), कपडेंकी जिल्द २॥१)
- अध्यात्मरामायण—सार्तो काण्ड सम्पूर्ण, मूल और
- हिन्दी-शानुषादसहित, ८ चित्र, गृह ४००, १॥१), स. २)
- प्रेमयोग-द्विग-धी, वियोमी हरिजी, सन्निध, ११०००
- प्रत छप चुकी है, एण्टिक फामज, गृह ४२०,
- मूल्य १॥१), सजिल्द १॥१)
- शानुषाराम-चरित्र गृह ६०४, चित्र ९, मूल १) स० १॥१)
- भक्तियोग-‘भक्ति’ का सविस्तर वर्णन, ले०-चौधरी
- धी. रघुनन्दनप्रसादजी, सन्निध, गृह ७०८, मूल्य १०)
- भागवतस्तन प्रह्लाद-३ रंगीन, ५ भादे चित्रोंसहित, मोटे
- अक्षर, सुन्दर छपाई, गृह ३४०, मूल्य १) सजिल्द १॥१)
- विनयपत्रिका-गो० तुलसीदासकृत सरल हिन्दी भाषा
- सहित, अनुवादक-धी. हनुमानप्रसादजी पोद्दार, ६
- चित्र, मूल्य १॥१), सजिल्द १॥१)

- गीतावली-सरल हिन्दी-अनुवाद सहित, अनुवादक:-
 श्री. मुनिलालजी, ८ चित्र, पृष्ठ ४६०, मूल्य १) स० १)
- श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली (खण्ड १)-ले० श्री. प्रभुदत्तजी
 ब्रह्मचारी, ६ चित्र, पृष्ठ ३६०, मूल्य ॥=) सजिल्द १=)
- श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली (खण्ड २)-९ चित्र, पृष्ठ ४५०,
 पहले खण्डके आगेकी लीलाएँ, मूल्य १=) सजिल्द १=)
- श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ३)-११ चित्र, पृष्ठ
 ३८४, मूल्य १) सजिल्द १)
- श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ४)-१४ चित्र, पृष्ठ
 २२४, मूल्य ॥=) सजिल्द ॥=)
- श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ५)-१० चित्र, पृष्ठ
 २८०, मूल्य ॥) सजिल्द १)
- तत्त्वचिन्तामणि भाग १-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
 गोयन्दका, पृष्ठ ३५०, एण्टिक कागज, मू० ॥=) स० ॥=)
- तत्त्व-चिन्तामणि भाग १-सचित्र, ले०-श्रीजगदयालजी
 गोयन्दका, पृष्ठ ४४८, गुटका, प्रचारार्थ मू० १-) स० १=)
- तत्त्व-चिन्तामणि भाग २-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
 गोयन्दका, पृष्ठ ६३२, एण्टिक कागज, मू० ॥=) स० १=)
- तत्त्व-चिन्तामणि भाग २-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
 गोयन्दका, पृष्ठ ७५०, गुटका, प्रचारार्थ मू० १=) स० ॥)
- सुमुक्षुसर्वस्वसार-भाषा टीका सहित, अनुवादक-श्री.
 मुनिलालजी, पृष्ठ ४१४, मूल्य ॥-) सजिल्द ... १-)
- श्रीज्ञानेश्वरचरित्र-सचित्र, महाराष्ट्रके प्रसिद्ध संतकी
 जीवनी और उपदेश, पृष्ठ ३५६, मूल्य ... ॥-)
- पूजाके फल-श्री. भूपेन्द्रनाथ देवशर्माके अनुभवपूर्ण
 भावमय लेखोंका संग्रह, सचित्र, पृष्ठ ४१४, मूल्य ॥-)
- एकादश स्कन्ध-(श्रीमद्भागवत) सचित्र हिन्दी-टीका-
 सहित, यद्र स्कन्ध बहुत ही उपदेशपूर्ण है, पृष्ठ
 ४००, मूल्य ॥) सजिल्द १)
- श्रीविष्णुसहस्रनाम-मांजभाष्य, हिन्दी-अनुवाद-सहित,
 सचित्र, पृष्ठ २०३, मूल्य १=)
- वेदवि भाष्य-५ चित्र, पृष्ठ २०५, मूल्य ॥) सजिल्द १)
- नारदसंहिता-सचित्र, पृष्ठ ३१२, मूल्य ... १=)
- नारदसंहिता-सचित्र, पृष्ठ ३१२, मूल्य १=)

- मानन्दमार्ग-सचित्र, पृष्ठ ३२४ मूल्य ... ॥१)
- सक्तिमुधारर-अनुवाद सचित्र, पृष्ठ २३६, मूल्य ॥२)
- स्तोत्ररत्नावली-अनुवाद सहित, ४ चित्र, पृष्ठ २३०, मूल्य ॥)
- भुक्तिरत्नावली-सचित्र, संपादक-श्रीमोले पाषाणजी, मूल्य ॥)
- नैवेद्य-लेखक-श्री. दनुमानप्रसादजी पोदार, पृष्ठ ३१०, मूल्य ॥) सजिन्द ... ॥३)
- तुलसीदास-सचित्र, पृष्ठ २०२, मूल्य ॥) सजिन्द ॥३)
- श्रीपकनाथ चरित्र-सचित्र, ६५०, इलाके पृष्ठ २४०, मूल्य ॥)
- दिनचर्या-सचित्र, पृष्ठ २२२, मूल्य ॥)
- "घी स्टोरी थॉक भीरावाई" (अंग्रेजी) पृष्ठ ९२, ... ॥४)
- "माइन्ड, इट्स मिस्ट्रीस एण्ड कंट्रोल" (अंग्रेजी), मूल्य ॥)
- श्रीरामकृष्ण परमहंस-५ चित्र, पृष्ठ २१०, मूल्य ... ॥५)
- धूपदीप-लेखक-श्री. 'माधव' जी, पृष्ठ २४०, मूल्य ॥५)
- उपनिषदोंके चौदह रत्न-पृष्ठ १००, चित्र १०, मूल्य ॥५)
- प्रेमदर्शन-(नारदरचित भक्तिमृत्प्रकी प्रिस्न टीका) ॥१)
- गृह्याधिकर्मयोगमाला, कमकाण्ड, पृष्ठ १८२, मूल्य ॥१)
- लघुसिद्धांत फीमुदी-सटिप्पण, पृष्ठ ३१०, मूल्य ... ॥५)
- तत्त्वविचार-सचित्र, पृष्ठ २०६, मूल्य ... ॥५)
- भक्त-भारती-(७ चित्र) कपितामै सात भक्तोंके चरित्र ॥५)
- भक्त पाठक-५ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ८०, मूल्य ॥१)
- भक्त भारी-६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ८०, मूल्य... ॥१)
- भक्त-पञ्चरत्न-६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९८, मूल्य ॥१)
- भक्त-चन्द्रिका-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, मूल्य ॥१)
- आदर्श भक्त-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ११२, मूल्य ॥१)
- भक्त-सत्तरत्न-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ १०६, मूल्य ॥१)
- भक्त-कुसुम-६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, मूल्य ॥१)
- प्रेमी भक्त-९ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ १०४, मूल्य... ॥१)
- यूरोपकी भक्त स्त्रियाँ-३ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, ॥१)
- विवेक-चूड़ामणि-सचित्र, सटीक, पृष्ठ २२४, मूल्य ॥१)
- गीतामें भक्तियोग-सचित्र, ले०-श्री. बियोगी हरिजी, मू० ॥१)
- भुक्तिकी टेर-सचित्र, लेखक-श्री. मोलेचावाजी, मूल्य... ॥)
- भजकी शांकी-चर्चनसहित लगभग ५६ चित्र, मूल्य ... ॥)

श्रीवदरी-केदारकी झाँकी—सचित्र, मूल्य	1)
परमार्थ-पत्रावली—श्रीजदयालजी गोयन्दकाके कल्याण- कारी ५१ पत्रोंका स्वर्ण-संग्रह, पृष्ठ १४४, मूल्य	...	1)
माता-श्री.अरविन्दकी अंगरेजी पुस्तक 'मधर' का सरल हिन्दी अनुवाद, सुन्दर छपाई, मूल्य	...	1)
ज्ञानयोग—इसमें जाननेयोग्य अनेक पारमार्थिक विषयोंका सुन्दर वर्णन है, पृष्ठ १२६, मूल्य	...	1)
कल्याणकुञ्ज—सचित्र, पृष्ठ १६४, मूल्य	...	1)
प्रबोध-सुधाकर—सचित्र, सटीक, पृष्ठ ८० मूल्य	...	=)
मानवधर्म—ले०—श्री. हनुमानप्रसादजी पोद्दार, पृष्ठ ११४,	...	=)
साधन-पथ—ले०— " " " (सचित्र)	...	=)
प्रयाग-माहात्म्य—१६ चित्र, पृष्ठ ६४, मूल्य	...	=)
माघमकरप्रयागस्नानमाहात्म्य—सचित्र, पृष्ठ ९४, मूल्य	...	=)
गीता-निबन्धावली—लेखक—श्रीजयदयालजी गोयन्दका	...	=)
वेदान्त-छन्दावली—लेखक—श्रीभोलेबाबाजी, पृष्ठ ७४,	...	=)
अपरोक्षानुभूति—मूल ११लोक और अर्थसहित, पृष्ठ ४८,	...	=)
मनन-माला—सचित्र, भक्तोंके कामकी पुस्तक है, मूल्य	...	=)
भजन संग्रह—प्रथम भाग सं०—श्री. वियोगी हरिजी मू०	...	=)
" द्वितीय भाग " मूल्य	...	=)
" तृतीय भाग " मूल्य	...	=)
" चतुर्थ भाग " मूल्य	...	=)
" पञ्चम भाग (पत्र-पुष्प) संपादक—श्री.	...	=)
हनुमानप्रसादजी पोद्दार, पृष्ठ ४४, मूल्य	...	=)
" व इमेनन्स ऑफ गौड " (अंग्रेजी) (मालवीयजी कृत	...	=)
शतश्लोकी—हिन्दी अनुवादसहित, मूल्य	...	=)
मनुस्मृति—द्वितीय अध्याय अर्थ सहित, मूल्य	...	=)
चित्रकूटकी झाँकी—(२२ चित्र), मूल्य	...	=)
हनुमानवाक्य—सचित्र, सटीक, मूल्य	...	=)
गोसा-प्रेम—सचित्र, पृष्ठ १००, मूल्य	...	=)
श्रीवदरप्रहसना—(सचित्र), पृष्ठ १२६, मूल्य	...	=)
मनसो वर करनेवाला पुष्टिपत्र—संपादक—मूल्य	...	=)
मूल गोसा—सचित्र मूल्य	...	=)

मूल रामायण—१ चित्र, मूल्य -)	
ईश्वर—लेखक-पं. धी. मदनमोहनजी मान्यार्थ, मूल्य ... -)	
गीताका सूक्ष्म विषय-पाकेट-साइज, पृष्ठ ७७, मूल्य ... -)	
धीप्रेमभक्ति-प्रकाश—मन्त्रि, मूल्य -)	
सदा सुख और उमकी प्राप्तिके उपाय—मूल्य -)	
आनन्दकी लहरें—(मन्त्रि) मूल्य -)	
प्रलयचय—लेखक-धी. हनुमानप्रसादजी पोदार, मूल्य ... -)	
समाज-सुधार—मूल्य -)	
वर्तमान शिक्षा—पृष्ठ ४५, मूल्य -)	
सत-महाप्रत-लेखक—महात्मा गांधीजी, मूल्य -)	
आचार्यके बहुपदेश—मूल्य -)	
एक संतका अनुभव—मूल्य -)	
गोविन्ददामोदरस्तोत्र (सार्थ) पृष्ठ ३८, मूल्य -)	
धीरामर्गाता-मूल्य, अर्थसहित (पाकेट-साइज), मूल्य)	
शारीरक भीमासादर्शन—मूल्य, पृष्ठ ५४, मूल्य ...)	
विष्णुसहस्रनाम-मूल्य, मोठा टाइप) , सजिल्द ... -)	
हरेरामभजन-२ माला, मूल्य)	
सीतारामभजन—(पाकेट साइज) मूल्य)	
सेवाके मंत्र—(पाकेट साइज) मूल्य)	
भगवत्प्राप्तिके विविध उपाय—पृष्ठ ३६, मूल्य)	
सत्यकी शरणसे मुक्ति—पृष्ठ ३२, गुटका, मूल्य)	
गीतोक्त सांख्ययोग और निष्काम कर्मयोग—मूल्य)	
व्यापारसुधारकी आवश्यकता और व्यापारसे मुक्ति—	
पृष्ठ ३२, गुटका साइज, मूल्य)	
भगवान् क्या हैं? छप चुका है. मूल्य)	
सन्ध्या—(हिन्दी-विधिसहित), मूल्य)	
वलिवैश्वदेव-विधि—मूल्य)	
प्रश्नोत्तरी-धीशंकराचार्यकृत (टीकसहित), मूल्य)	
पातञ्जलयोगदर्शन—(मूल्य), गुटका, मूल्य)	
नारद-भक्ति-सूत्र—(सार्थ गुटका), मूल्य)	
गीताका द्वितीय अध्याय—अर्थसहित, पाकेट-साइज,)	
त्यागसे भगवत्प्राप्ति—मूल्य)	

“कल्याण” और उसके दर्शनीय विशेषांक

सम्पादक—श्री. हनुमानप्रसादजी पोद्दार

(भक्ति, ज्ञान, धैर्य और सदाचार-मन्त्रमूर्ती सन्निभ मासिक पत्र)

प्रति मास ३७१.०० छपता है। सालभरमें १६०० से ऊपर पेज, सैकड़ों सुन्दर चित्र और अमूल्य विशेषाङ्कों सहित वार्षिक ४३) है। (इसमें कर्मोन्नत नहीं दिया जाता है)

इसके प्रादिक पत्रकार घर पेटे सरलंगता लाभ उठाइये। इसके लेख आयाल-युद्ध, छी-पुरुष नयन पठनेयोग्य धार्मिक भावोंके ही होते हैं। (इसमें पादरके विनापन भी नहीं रहते)

हिन्दी-संसारमें ‘कल्याण’ के ही इतने चट्टे-पट्टे ७ विशेषाङ्कोंको दुधारा, तिवारा छपनेका मौका मिला है, इन चार (भक्ताङ्क, रामायणाङ्क, योगाङ्क, वेदान्ताङ्क) विशेषाङ्कोंके सिवा बाकी सब अप्राप्य हो गये हैं, लेनेवाले जल्दी पढ़ें।

छप गया श्रीभक्ताङ्क दूसरा नया संस्करण

भक्ताङ्कमें संत-महात्माओंके जीवन-चरित्र, उनकी साधना, अनुभव और उपदेश आदि श्रीभगवान्की ओर ले जानेवाले बहुत सुन्दर-सुन्दर लेख हैं। भक्त और भगवान्के अनेक सुन्दर दर्शनीय चित्र भी हैं। इस चार फई चित्र बदल कर नये लगाये गये हैं जो पहलेसे बहुत अच्छे हैं। एक पुष्ट टाइटल और लगाया गया है। ५५ चित्र और २४६ पृष्ठकी पाठ्य सामग्रीके इस सुन्दर अंकका मूल्य वही पहलेवाला ही १॥) सजिल्द १॥३) है। जिनको लेना हो शीघ्र मँगा लेना चाहिये।

सुंदर

श्रीरामायणाङ्क

सचित्र

अनेक प्रेमियोंके आग्रहसे ‘रामायणाङ्क’ का दूसरा संस्करण छपा गया था। मूल्य वही २॥३) ही रक्खा गया है, सजिल्द ३३), ५१२ पृष्ठ और १६७ चित्र हैं। अपने संग्रहमें एक प्रति अवश्य रखनी चाहिये।

रामायणांकका गेटप, छपाई, सफाई
वाईडिंग सब सुन्दर हैं ।

रामायणांकमें श्रीरामजीकी लीलाओंके
बहुरंगे, सादे चित्र एवं अनेक पवित्र तीर्थ-
काशी, चित्रकूट, पञ्चवटी, रामेश्वर, जनक
आदिके दर्शनीय चित्र हैं । रामायणकालीन
भौगोलिक मानचित्र भी हैं ।

रामायणांकमें अनेक महात्माओं, देशी-
और रामायणप्रेमियोंके लेख हैं ।

रामायणांक सुखमय जीवनका अमोघ

आजतक कल्याणके सिवा इतने बड़े फि
यिक पत्रको दुबारा छपकर आपकी सेवा क
नहीं मिला । यदि आप इस बार इस अङ्क
सकेंगे तो समझ लीजिये कि एक उत्कृष्ट
रह जायँगे, क्योंकि इसके शीघ्र तीसरी बार
हम अभी आपको नहीं दिला सकते । अतः
शीघ्र मँगा लेना चाहिये ।

व्यवस्थापक—कल्याण

‘कल्याण’ का अंग्रेजी संस्करण

चार वर्षसे निकल रहा है, इसके भी ४ विशेषांक

इस ‘कल्याण-कल्पतरु’ (अंग्रेजी) मासिक
वर्ष (जनवरी-१९३७ ई०) का प्रथम अंक ‘श्री
नामसे विशेषाङ्कके रूपमें बहुत सज-धजके सा
हो गया है । इसमें अनेक देशी-विदेशी संत,
कृष्णप्रेमियोंके लेख संग्रह किये गये हैं । अं
कल्याण चित्रोंसे सुसज्जित २८० पृष्ठके सुन्दर
मूल्य केवल २॥) है, ४॥ भेजकर मालभरके प्र
वालेको पूरी फाउलके साथ ‘कल्याण’ भी मिल

व्यवस्थापक—“कल्याण कल्पतरु”

